

25. évfolyam,
2023. 4.
melléklete

Várostarténeti folyóirat

Veszprémi Szemle

Időszeketek Veszprém történetéből

Alapítva: 1993

Várostörténeti folyóirat

Veszprémi Szemle

25. évfolyam,
2023. 4. szám
melléklete

TARTALOM

IDŐSZELETEK VESZPRÉM TÖRTÉNETÉBŐL

Így kezdődött	5	Tölgyesi József
Születésnap köszöntés	7	Dióssy László
A Veszprémi Szemle évfordulójára	8	Porga Gyula
Az Olvasóhoz	9	Földesi Ferenc
Rövid gondolatok a borítón látható három fotóról	12	Földesi Ferenc, Rainer Pál

I. FEJEZET: Veszprém a középkorban **16**

II. FEJEZET: A hódoltság kora. **128**

III. FEJEZET: Veszprém az újkor hajnalán **236**

IV. FEJEZET: Századelőtől a háborúk végéig **417**

V. FEJEZET: Adalékok a várostörténethez **477**

Kötetünk szerzői **583**

E lapszámunk Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzat támogatásával készült.

25. évfolyam
2023. 4. szám melléklete

Várostarténeti folyóirat
ISSN 1217-5358
ISBN 978-615-80904-6-9

Alapítva: 1993

Alapító főszerkesztő:
Dr. Tölgyesi József

Főszerkesztő:
Dr. Csiszár Miklós (2011–2018)

Dr. Földesi Ferenc PhD

Technikai szerkesztő:
Dénes Tamás

Szerkesztőbizottság:
Dr. Karlinszky Balázs PhD
Dr. Négyesi Lajos PhD
S. Dr. Perémi Ágota PhD
Dr. Vizi László Tamás PhD

Tanácsadó testület:
Kovács Győző Gyula
Dr. Pálffy Géza DsC
Rainer Pál
Sebő József
Somfai Balázs
Szabóné Vörös Györgyi

Kiadja: a Veszprémi Szemle
Várostarténeti Közhasznú Alapítvány

Levelezési cím:
alapitvany@veszpremiszemle.hu

Felelős kiadó:
Faa Judit, a Kuratórium elnöke

A főszerkesztő elérhetősége:
veszleszerk@gmail.com

Nyomda:
OOK-Press, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

A folyóirat évente 4 számmal
jelenik meg.

IDŐSZELETEK VESZPRÉM TÖRTÉNETÉBŐL

ADALÉKOK VESZPRÉM MONOGRÁFIÁJÁHOZ

Összeállította és szerkesztette:
Földesi Ferenc

Veszprémi Szemle Várostarténeti
Közhasznú Alapítvány
MHB Bank Nyrt.:
73200189-11291268

Támogatóink:

A borító képei:

Címlapon: Boldog Gizella a koronázási paláttal.
Fotó: Földesi Ferenc

2. oldalon: Villanyóra a Kapuváry-ház előtt. (Színezett
fotó). Forrás: FORTEPAN 197719/Keveházi János

3. oldalon: A Veszprémi Káptalan csákcókimere.
Forrás: LDM Ltsz.: 66.355.1.

A hátlapon: A felújított Gizella-kápolna (részlet).
Fotó: Nagy Lajos

Válogatás a Veszprémi Szemle 30 évéből

I. FEJEZET: Veszprém a középkorban

Szegedi László: Az Academia Sundensis (Veszprém) címere	16
Tölgyesi József: Adalékok a XIII. századi veszprémi jogi főiskola történetéhez	61
Farkas Gábor: A veszprémi vandalizmus (1276. május–június)	67
Karlinszky Balázs: Középkori határjárások a Cserháton	73
M. Tóth Antal: Veszprém Mátyás király századában	83
Solymosi László: Veszprém középkori piacterei és Szenttamásfalva városrész helye	99
Kádár Tamás: Veszprém német elfoglalása és megszállása 1490-ben	110

II. FEJEZET: A hódoltság kora

Szurmay László: Egy nápolyi származású várkapitány Veszprémben	128
Szurmay László: Török hétköznapiak Veszprémben (1552–1566)	140
Farkas Gábor: Két birodalom ütközőzónájában (Veszprém 1526–1606)	151
Bagi Zoltán Péter: Veszprém eleste és visszafoglalása (1552–1566)	171
Pálffy Géza: A magyar királynék koronázása a mohácsi csatát követő évszázadokban	197

III. FEJEZET: Veszprém az újkor hajnalán

Rainer Pál: <i>„Igazán fáj a szívem érettek...”</i> (Veszprém Rákóczi-szabadságharc alatti életéből)	236
Lichtneckert András: A polgárjog és a purgerek Veszprémben 1711 és 1767 között	253
Lichtneckert András: Veszprém önkormányzata és az 1726. évi statútumok	260
Lichtneckert András: Veszprém város 1745. évi statútumainak eredete	272
Földesi Ferenc: A veszprémi főbíró választása	293

M. Tóth Antal: Veszprém zenéje 1711 és 1849 között	314
Nagy Balázs Vince: A 18. századi Veszprém történelmi, demográfiai pillanatképe.....	337
Veress D. Csaba: Napóleon katonái Veszprémben (1809).....	358
Hudi József: A veszprémi polgárság könyvkultúrája a XVIII–XIX. században	369
Fekete Tamás: Veszprém város reformkori nemessége a vármegyei nemesi összeírások tükrében (1819–1846).....	397

IV. FEJEZET: Századelőtől a háborúk végéig

Ács Anna: Ludvig Kálmán Modern Dunántúlja a századeleji Veszprémben.....	417
Nagy Szabolcs: Veszprém 1919. évi román megszállása	449
Rainer Pál: A przeworski vasúti hídtól a trianoni palotáig, Trianontól Veszprémig	460

V. FEJEZET: Adalékok a várostörténethez

Somfai Balázs: A veszprémi új városközpont utcaneveiről.....	477
Körmendy József: A Veszprémi Római Katolikus Egyházmegye története	488
Veress D. Csaba: Veszprém város története	499
Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály: Veszprém a hadak útján	510
Regenye Judit: Bronzkori temető a Cserhátton. Ami előkerült és ami előkerülhetett volna	526
Somfai Balázs: A Cserhát utcáiról és utcaneveiről.....	534
Veress D. Csaba: A veszprémi Benedekhegy története	545
Horváth Elvira: Acetilénés közvilágítás Veszprémben	568
Jákói Bernadett: Kerékvetőők Veszprémben.....	577
Kötetünk szerzői	583

TÖLGYESI JÓZSEF: Így kezdődött ...

Most, amikor Önök kézbe veszik a *Veszprémi Szemle* három évtized alatt megjelent írásából készített válogatást, reméljük, olyan virtuális időutazáson vehetnek részt, s visszaidézhetik a lapszámokban egykor megjelent tanulmányokból azokat a szellemi-kulturális-helytörténeti örökségeket, amelyek e folyóirat nélkül talán nem kaphattak volna nyilvánosságot, s nem csodálkozhatunk volna rá arra, hogy Veszprém mennyi múltbeli értéket tartogat számunkra.

Mi, akik a *Veszprémi Szemlét* három évtizede gondozzuk/megjelentetjük (természetesen, az idő során állandó és változó közreműködőkkel), a lapszámokat mindvégig azzal a céllal és feladattal adtuk át az olvasóinknak, a helytörténet iránt érdeklődőknek, hogy az írások ne csak népszerűsítőek legyenek, hanem tudományos alapossággal is készüljenek, és alapinformációikkal segítséget adjanak egy későbbi várostörténeti monográfia munkálataihoz. Bízunk abban, hogy a harminc év alatt a szerkesztők és a tanulmányokat készítő szerzők munkái megfelelték mind a helytörténet iránt érdeklődő széles olvasóközönségnek, mind a szakmai-tudományos közéletnek.

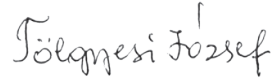
Fontos volt számunkra az is, hogy a szerzőktől elvárjuk a korábbi, már meghaladott várostörténeti adatok, tények olyan módosításainak, értelmezésének a bemutatását, amelyeket a történettudomány új módszerei felhasználásával készítettek. S ebben számíthattunk azokra a hivatásos történészekre is, akik a városunkon, megyénken kívül munkálkodva tartották érdemesnek Veszprém múltját és a *Veszprémi Szemlét* arra, hogy bekapcsolódjanak a 2023-ban már a „legélhetőbb város”-nak nevezett megyeszékhely mikro- és mezotörténeti feltárásába, bemutatásába.

Az e kötetbe válogatott írásokat az olvasók történeti korok szerinti elrendezésben találhatják meg, ezzel is segítve azt, hogy olyan várostörténeti körképet nyújtsunk át Önöknek, amelyek reprezentálják azt az ezer éven is túlmutató történeti utat, amelyet az egykor és a közelmúltban megtelepedettek és a ma itt élők munkálkodása eredményeként mondhatjuk: ez Veszprém, a mi városunk, amelyet közösen hoztunk létre a magunk és a jövő nemzedékei számára.

Végül köszönettel tartozom mindazoknak, akik a három évtized alatt vagy bármely időszakban különböző módokon a munkájukkal, támogatásukkal, javaslataikkal, ösztönzéseikkel segítették azt, hogy a *Veszprémi Szemle* ne csak

városunkban, hanem a tágabb térségben is a hazai város- és helytörténeti kiadványok között elismert folyóirattá váljon.

Remélem, hogy a *Veszprémi Szemle* a következő években is városunk sikeres helytörténeti lapja lesz, és hozzájárul Veszprém múltja sokoldalú bemutatásához.

Tölgyesi József
a Veszprémi Szemle alapító főszerkesztője

DIÓSSY LÁSZLÓ: Születésnap köszöntés

Az 1993 novemberében frissen megjelent *Veszprémi Szemle* 1. számának beköszöntőjében Genius loci címmel írtam pár sort, melyben egy új várostörténeti folyóirat elindításával kapcsolatban fogalmaztam meg reményeket és óhajokat. Azóta eltelt 30 esztendő, és hihetetlenül izgalmas visszatekinteni arra, hogy mi is valósult meg abból, ami annak idején foglalkoztatott bennünket. Így például a második Gizella napok eseményei után pár hónappal még csak bíztunk abban, hogy egy olyan veszprémi lokálpatrióta ünnep válik hagyománnyá, mely összeköti a város történelmi múltját az akkori jelennel és az egyre biztatóbbnak tűnő jövővel. Most már látjuk, hogy e tekintetben is megvalósult a hagyományteremtés, és jóleső érzéssel gondolhatunk arra, hogy a mögöttünk hagyott három évtized alatt a hozzánk látogatók sokasága lehetett részese annak a törekvésnek, amelyben a múlt történései ötvöződtek a rendszerváltás utáni időszak pezsgésével.

A *Veszprémi Szemle* első számában még csak felhívást olvashattunk arról is, hogy jöjjön létre a Veszprémi Panteon, mely azóta a Tűztorony kertjében a veszprémi vagy Veszprémhez kötődő, Veszprémért sokat tett személyeknek, díszpolgároknak állít emléket, és Veszprém emblematis és ikonikus személyiségei adhatnak ösztönzést a jelen és a jövő városért tenni akaró polgárainak.

Még harminc év sem olyan történelmi távlat, mely feljogosíthat bennünket arra, hogy mérleget vonjunk és ítélkezzünk arról, hogy a rendszerváltás utáni évek, évtizedek jelentettek-e akkora sorsfordulót, gyarapodást Veszprémben, mint a múlt század fordulójának helyi aranykora, de abban biztos vagyok, hogy a bekövetkezett események és történések dokumentálása majd hatalmas segítséget nyújthat e vonatkozásban is a minket követő nemzedéknek.

A *Veszprémi Szemle* hatalmas szolgálatot tett és tesz annak érdekében, hogy a várostörténettel kapcsolatos ismeretek és információk szakmai igényességgel álljanak az érdeklődő olvasók rendelkezésére és segítségével létrejöjjön az az általam számos alkalommal sürgetett Veszprém monográfia, mely méltó lenne ezeréves történelmi városunkhoz.

Azzal a reménnyel kívánok boldog születésnapot a *Veszprémi Szemlének* és közhasznú alapítványának, hogy minden szerző és olvasó örömét lelje a helyi várostörténeti kutatómunka publikálásában, illetve olvasásában és a lokálpatrióta gondolkodás és cselekvés hasza át mindennapjainkat!

Dr. Dióssy László

Veszprém polgármestere 1990–2006 között

PORGA GYULA:

A Veszprémi Szemle évfordulójára

Tisztelt Olvasó!

Az alapításának 30. évfordulóját ünneplő *Veszprémi Szemle* városunk élő emlékezete.

Az immár negyedéves rendszerességgel napvilágot látó helytörténeti kiadvány azonban jóval több ennél: emlékeink és történeteink kimeríthetetlen tárháza. Pezsgő szellemi műhely, amely Veszprém múltjának tükrében a jelenkor átalakuló, fejlődő városát is igyekszik bemutatni.

Ez a nagy népszerűségnek örvendő folyóirat kiválóan ötvözi az akadémikus tudást, az elmélyült szakmaiságot és a lokálpatrióta lelkesedést a helyi vonatkozású emlékek gyűjtésével, rendszerezésével és megőrzésével.

Államalapító Szent István királyunk szikla alapra épített városától a XXI. század újjászülető, izgalmas Veszpréméig hosszú utat tettek meg közösségeink és polgáraink! Egy fordulatokban gazdag történelmi utazást követően a királynék legendás városa Európa Kulturális Fővárosaként oszthatja meg hagyományait és értékeit 2023-ban a világgal. Ezeknek a tradícióknak, történelmi városunk szellemiségének és kultúrájának őrzője a *Veszprémi Szemle*, amely lapszámról lapszámra bizonyítja: a veszprémiek méltó örökösei elődeiknek.

Helyismeret és helytörténet, tudományosság és múltidéző szenvedély, személyes történeteink és emlékeink mind hozzájárulnak ahhoz, hogy szeretett városunkat még inkább magunkénak tudhassuk, még inkább veszpréminek vallhassuk magunkat.

E nagyszerű cél eléréséhez kívánok további lelkesedést és kitartást a 30 éves *Veszprémi Szemle* szerkesztőinek, munkatársainak és minden kedves olvasójának!

Porga Gyula

Veszprém Megyei Jogú Város
polgármestere

Az Olvasóhoz

A kiadvány belső borítóján olvasható egyik alcím – *Válogatás a Veszprémi Szemle 30 év terméséből* – választ ad arra kérdésre, hogy mi a kiadvány tartalma. Ha fellapozzuk, akkor – mint ahogy a *Veszprémi Szemle* alapító okiratában is olvasható – csak olyan tanulmányokat olvashatunk, melyek városunk, Veszprém múltjának egy-egy időszakát mutatják be, illetve beszélnek el a történetek.

Elfogódottan fogtam hozzá a válogatáshoz, hiszen ez 68 eddig megjelent kiadvány átlapozását jelentette, és mintegy 8000 oldalt kellett átböngészni. „Töredelmesen beismerem”: kezdetben nem volt határozott elképzelésem arról, hogy milyen szempontok szerint válogassak, mi legyen a vezérlő elv az egyes írások kiemelésére. Téma? Kor? Netán szerzők? Majd néhány kigyűjtött tanulmány után kitisztult a kép, gyakorlatilag „adta magát” a már említett vezérlő elv: keressék olyan tanulmányokat, melyek adalékok lehetnek a városi monográfia összeállításához. Miért a monográfia? Erre is van válasz.

A helytörténet iránt elkötelezett személyek között komoly beszédtema volt – és jelenleg is zajlik – a városi monográfia ügye. A *Veszprémi Szemle* várostörténeti folyóirat 2018. évi 1. számának bemutatóján a jelenlévő és az év első számát köszöntő Porga Gyula polgármester megjegyezte: meg kell kezdeni Veszprém város monográfiájának az előkészítését, majd megírását. A jelenlévő – többségében helytörténészek és helytörténeti kutatók – visszafogott örömmel konstataáltak, hogy végre elindul néhány elhalt próbálkozás után a már nagyon várt és hiányzó mű összeállítása. Majd 2019 végén Veszprém Megyei Jogú Város közgyűlése kinyilvánította akaratát, hogy támogatja, szorgalmazza a várostörténeti monográfia készítését és a tárgyban közgyűlési előterjesztést tárgyal. Ebben az előterjesztésben olvasható: „A várostörténeti monográfia elkészítésében érintett, iránta elkötelezett veszprémi intézmények, szakmai és civil szervezetek régóta szorgalmazzák Veszprém várostörténeti monográfiájának kiadását.” A polgármester – ahogy az előterjesztésben is megfogalmazta – a széles szakmai kör meghatározó szereplőit 2019. év folyamán¹ a téma megvitatására, közös gondolkodásra hívta. Az egyeztetésen részt vettek a Laczkó Dezső Múzeum, az Eötvös Károly Megyei Könyvtár, az MNL Veszprém Megyei Levéltára, a VEAB Történeti Szakbizottsága, a Veszprémi Érsekség Levéltára, a Boldog Gizella Főegyházmegyei Gyűjtemény, a Veszprémi Szemle Várostopörténeti Alapítvány és a Veszprém Megyei Honismereti Egyesület képviselői. Megalakult a „Veszprém Várostopörténeti Monográfia

¹ A Közgyűlési határozatot 2019. december 22-én fogadták el.

Munkabizottság”, majd ezután több ülés is zajlott. De közbejött a világjárvány és az érdemi munka eltolódott, gyakorlatilag megállt.

A parkoló pályára került munka folytatására majd csak a pandémia után, 2022-ben került sor. Elkezdődtek a szükséges adatbázisok felállítása, a források felkutatása, amit elsősorban a városi közgyűjtemények szakemberei végeztek. Mindebből – ami alapját képezné egy hiteles témafeldolgozásnak – a város történeti irodalmának alakulását, bővülését figyelemmel kísérő, azok iránt érdeklődők nem láttak és tapasztaltak semmit.

A *Veszprémi Szemle* kuratóriumában és a szerkesztőségben is megfogalmazódott az a terv, hogy ütemezzük be a munkarendünkbe egy monográfia elkészítését, vagy legalább az előmunkálatok megkezdését. De rövid időn belül világossá vált, hogy a *Veszprémi Szemle* nem rendelkezik olyan erőforrásokkal, ami biztosítaná a szervezéssel, kivitelezéssel kapcsolatos feladatok végzését. Viszont – vélte a kuratórium és a szerkesztőség –, a folyóiratunkban az eddig megjelent tanulmányok, publikációk már alkalmasak arra, hogy alapját képezze egy várostörténeti feldolgozásnak. Szerkesztőségünk ezzel a kötettel is hozzá kíván járulni a lehetséges források összegyűjtéséhez, számbavételéhez (hiszen az egyes tanulmányok végén bőséges irodalom-felsorolás található) a további felhasználások reményében.

Az eddig megjelent tanulmányok, publikációk és forrásközlések válogatási/összeállítási szempontjai a következők voltak:

- Elsősorban olyan tanulmányokat válogattam, amelyek Veszprém történetének egy-egy jól körülhatárolt korszakával foglalkozik. Olyan tanulmányokat olvashat ismét az érdeklődő, melyek bemutatják a város jelentős történelmi eseményeit. Előfordul benne életrajzi összeállítás is, azonban annak is van város(kor)történeti szála.
- A megjelent szövegeken nem változtattam, kivéve, hogy a végjegyzeteket átalakítottam lábjegyzetekké. A lábjegyzetek minden tanulmánynál 1-el kezdődik (ez jelöli a tanulmány megjelenésének pontos helyét és idejét), vagyis nem folyamatos a teljes kiadványban!
- A harminc év alatt kutatóink több új adatot találtak, melyek árnyaltabbá tették Veszprém történetével kapcsolatos ismereteinket, vagy éppen megkérdőjelezték – netán felülírták – bizonyos területekről alkotott véleményünket. Mindezeket nem követtem le jegyzetek formájában, mivel az már egy monografikus feldolgozást igényelt volna. Ezek kiszűrését és megválaszolását, módosítását rábízom az olvasóra.
- Maradt a felhasznált irodalom felsorolása abban a formában, ahogy az eredeti közleményben megjelent. Csak – ahol szükséges volt – formai egyezésítést végeztem.

- A tanulmányokban közölt fotókat nem jelöltem és szerkesztettem be, hiszen azok jelentős oldalszámot vennének el, valamint legtöbb esetben csak illusztrációként szerepeltek. Természetesen a táblázatok az adott helyen jelennek meg. Amennyiben a közölt fotó, illusztráció fontos volt a szöveg értéséhez, zárójelben jelöltem annak eredeti előfordulási helyét.
- A válogatott írásokat kronológiai sorrendben rendeztem, majd azokat egy összefoglaló történelmi korszakot felölelő fejezetjelöléssel választottam el.

Az olvasónak is feltűnhet, hogy vannak hézagok, „fehér foltok” a történelmi koroknál és várostörténeti eseményekben. De talán ezek látható hiánya is arra ösztönzi helytörténészeinket, a hivatásos kutatókat, hogy a új bűvárlásokba kezdjenek, ezáltal töröljék ezeket a foltokat, kiegészítsék a várostörténeti-kirakós hiányzó darabjait.

Mindezekhez – az olvasáshoz, elmerülést Veszprém ezeréves történelmében – továbbá az új ismeretek megszerzéséhez kellemes időtöltést kíván a kötet összeállítója, szerkesztője

Földesi Ferenc
főszerkesztő

Rövid gondolatok a borítón látható három fotóról

Boldog Gizella dombormű az Érseki Főiskolán

A címdoldalon a Veszprémi Érseki Főiskola Szemináriumi épületében, a kápolna melletti *Boldog Gizella a koronázási paláستtal* dombormű látható. A dombormű története a vatikáni magyar kápolnához kapcsolódik. Rómában, a Szent Péter Bazilika főhajója alatt lévő – a régi bazilika szintjén – magyar kápolna belső terének kialakítása több éven keresztül folyt és több jeles szobrászművészünk vett benne részt. Szent István bronzszobrát Varga Imre, a kápolna hátfalán lévő bronz reliefet pedig Amerigo Tot készítette. Az oldalfalakat Kiss Kovács Gyula, Kiss Nagy András, Kiss Sándor, Kő Pál és Marton László domborművei ékesítik. A 19 dombormű a magyar szentek életéből vett jeleneteket ábrázol. A kápolnát II. János Pál pápa szentelte fel 1980. október 8-án.

Kiss Sándor szobrászművész három relief elkészítésére kapott megrendelést. El is készítette a Boldog Gizella, Szent Erzsébet és Szent Margit életéről szóló domborművek gipszmintáit. A művek kidolgozását, kifaragását azonban tanítványára, Bajnok Bélára bízta. A Kiss Sándor által elkészített gipszvázlatok a finom részleteket nem tartalmazták, ezek művészi megoldásai Bajnok Béla alkotófantáziáját dicsérik.

Az első elképzelés szerint a művek anyagául a tardosi vörös márványt képzelték el. A kápolna díszítésére azonban a helyi elképzelés szerint egységesen csak fehér mészkőből kivitelezett műveket fogadtak, vagyis a reliefet újra kellett faragni és ez a változat feleslegessé vált. Maga Kiss Sándor ajándékozta – az időpont sajnos nem ismert – a domborművet a Veszprémi Érseki Főiskolának. Az ajándékozásban szerepe volt, illetve az, hogy a dombormű Veszprémbe került, dr. Varga István rektornak is köszönhető.

A dombormű Gizellát a híres, ajándéknak készített koronázási palást hímzése közben ábrázolja. A műalkotás néhány részletét hangsúlyozza az alkalmazott aranyozás, így a domborműn a palást mintázata. Bajnok Béla az eredeti domborműveket süttöi mészkőből faragta ki, egyes részleteket pedig órannyal vont be: így például Gizella királyné koronáját és a koronázási palást alakjait és mintázatát.¹

¹ Forrás: Göröntsér Vera: Boldog Gizella. <https://www.kozterkep.hu/31603/boldog-gizella-es-vorosvari-ujsga>, 2005. április. F. A.: Vörösvári szobrász munkái a vatikáni magyar

A Szabadság téri villanyóra a borító második oldalán

1936. őszén a Kapuváry-ház földszintjére költözött Regényi József órás és üzlete. Ekkor került először az óra az épület Óvári utca és a Szabadság tér találkozásánál lévő sarokra.

Az ötvenes évek második felétől Veszprémben a Szabadság téren felállított barokk oszlopon – 1957-től 1961-ig – villanyóra mutatta az idő múlását a veszprémieknek és az arra sétáló vendégeknek.

Az óra hamar a veszprémi „folklor” része is lett, számtalan cikk foglalkozott vele. Először 1957 decemberében került a hírekbe. Régi kívánság – írja az újságíró –, hogy villanyórák is legyenek az utcákon. *„December közepén már három oldalú villanyóra áll majd a barokk stílusú kőoszlopon a városi tanács előtt, melynek elkészültével egy időben megvalósul az egyirányú forgalom is az úton.”*² A következő évben – fotóval illusztrálva – már csak kétoldalas óráról írnak, megjegyezve, hogy jó is és hasznos is, csak az egyik oldalon az óra egy órával kevesebbet mutat.³ Az órák pontatlansága később is előkerült. A késéseket az érintettek azzal indokolták, hogy a Szabadság téri villanyórához igazították a saját óráikat. – *Máskor ne tegye!* – figyelmeztette az orvos a betegét. De ugyanígy figyelmeztette a szolgálatos rendőr azokat a külföldi turistákat is, akik a téren álló villanyórához akarták igazítani órájukat: Mint olvasható, a villanyóra ugyanis háromnegyed tizenkettőkor – déltájt – negyed kilencet mutatott. Néhány hónappal később már vitatják létjogosultságát: *„Vitatható beruházás a veszprémi villanyóra is – olvasható a Naplóban – amely a városi tanács épülete előtt, a Szabadság téren nyert elhelyezést. Megvalósítása ugyan hasznosnak tűnt, de a kitűzött célt mégsem érte el a tanács, mert állandóan javításra szorul, »meghibásodik«, és hol másfél órával előbbre, hol két-három órával elkésve jár ... A népi ellenőrzési bizottság vizsgálata megállapítja, hogy ez az óra csak »terelő-oszlop szerepét tölti be« a városban.”*⁴ Majd a csúfolódó rigmus: *„A veszprémi villanyóra tőlem nyeri örömit: letakarom lepedővel, – ne lássa, hogy röhögik ...”*⁵ – küldi üzenetét olvasóinak karácsonyra Herczeg Kálmán a Naplóban. Ez viszont nagyon egybecsengett azzal a kérdéssel, hogy *„Mikor van dél Veszprémben?”*. Mert – írta (h. k.) a Naplóban⁶ – a rádióban amikor megkon-

kápolnában. 20. o.; *Vörösvári Ujság*, 2006. január. F. A.: Új műalkotások a ligeti Szent Család templomban. 17. o.

² *Napló*, 1957. dec. 5. Haza Sándor: Jó gazda-e a tanács? 3. o.

³ *Napló*, 1958. jún. 10. 1. o.; 1958. dec. 30. 4. o.; 1959. aug. 25. 1. o.;

⁴ *Napló*, 1959. okt. 21. Herczeg Kálmán: Jó helyre került-e a községfejlesztési alap? 6. o.

⁵ *Napló*, 1959. dec. 13. Herczeg Kálmán: Szív küldi szívnek ... 10. o.

⁶ *Napló*, 1960. jan. 6. (h. z.): Kérem a panaszkönyvet. 1. o.; 1960. febr. 2. (h. k.): Nyilatkozott

dult a déli harang, a cikkíró feltekint a Tűztorony órájára, ami 11 óra 55 percet mutatott. Majd megkondul egy másik harang 12 óra 3 perckor, amit követ egy 12 óra 4 perckor megszólaló harang. Kétségei között rátekint a Szabadság téren lévő órára, ami pontosan 9 óra 22 percet mutat. Nos, akkor mikor is van dél Veszprémben? – kérdezi a cikk írója.

Az órát többször le-, majd felszerelték. Nem látható például a „*Fűre lépni szabad*” veszprémi forgatásakor sem, de később arra éppen jó volt, hogy a lebontott oszlop helyére, a talpazatra egy karácsonyfát állítsanak.⁷

Miután a „... *veszprémi tanács türelmének próbaköve volt hosszú időn át a Szabadság téri villanyóra.*”,⁸ a sok pontatlanság miatt leszerelték az órát és elvitték javítani. Ahogy olvasható, a veszprémiek sportot űztek abból, hogy az órával bosszantsák a tanácsot. Nemcsak az órákat újítyák meg (három szinkronórát vásároltak az Óragyártól) – közölték a tanács szakemberei –, hanem „*A talpazatot csaknem másfél méterrel magasabbra építik és az eddigi fém tok helyett faragott kő fogja keretbe a lapokat.*”

De mégsem a talpazatra került, hanem csak a ma is látható – az eredeti – helyére, vagyis a Kapuváry-ház Óvári utca és a Szabadság tér találkozásánál lévő sarokra. A barokk kőoszlopot és a talpazatot elbontották, helyükre egy forgalomterelő sziget és egy lámpa került, majd később azt is felszámolták.

Hogy az óra azóta pontos-e? Nézzük meg.

Földesi F.

Veszprémi káptalani hajdú csákócímere a borító harmadik oldalán

A veszprémi egyházmegye védőszentjét, Szt. Mihály főangyalt ábrázoló műtárgy a Laczkó Dezső Múzeum Iparművészeti Gyűjteményében található, leltári száma 66.355.1. Laczkó Dezső múzeumigazgató gyűjtötte közelebről ismeretlen körülmények között, 1912. január 20-án leltározta be. Eredeti leltári száma 3760/1912. volt. Sárgaréz lemezből készült, mérete 13,8x10 cm. Ábrázolása domborítással készült. A pajzs íves kiképzése alapján hengeres formájú csákósüvegen vagy csákón viselheték, vélhetően a XVIII. században, vagy a XIX. század elején. A felerősítésre a hátoldalon három darab lapos rézhuzalból kialakított fülecske szolgált. Ezek a pajzs két felső szélén és az alsó csúcsában nyertek elhe-

a medve. 2. o.

⁷ Az óra azonosítását, a róla készült fotók összegyűjtését Lőrinczi Ferenc végezte. Ezúton is köszönöm hathatós és önzetlen segítségét.

⁸ *Napló*, 1961. márc. 24. Ismét felállítják az órát. 4. o.

lyezést, forrasztással erősítették őket a pajzshoz. A WK betűjel a Veszprémi Káptalanra utal. Hasonló jelzésű bélyeges téglák meglehetősen gyakoriak Veszprém térségéből. A Veszprémi Káptalan hajdúinak egyenruházatáról, felszereléséről semmilyen további információval nem rendelkezünk. Ma már csak ez az egyedüli tárgy őrzi az emléküket.⁹

Rainer Pál

⁹ Első ismertetésére az alábbi kötetben került sor: Rainer Pál: Egy veszprémi káptalani hajdú csákócímere. In: Ogoľjuk-Berzsenyi Anett–Németh Szilvia (szerk.): *Clio bűvöletében*. Válogatott tanulmányok Pandula Attila 65. születésnapjára. Szent István Társulat. Budapest, 2022. 546–550. o.

I. FEJEZET: Veszprém a középkorban

SZEGEDI LÁSZLÓ:

Az *Academia Sundensis* (Veszprém) címere

Magyarország első egyeteme talán Veszprémben jött létre.¹ A veszprémi székesegyházi iskola (*studium*) létezéséről már csak akkor szerzünk tudomást, amikor végzetes pusztítás érte. Csák Péter (1240 k. –1283/84) nádor (1275–1276, 1277–1278) (Csák Máté apja) 1276 tavaszán megtámadta Veszprémet és a káptalani iskolát is elpusztította, amiatt, hogy 1275 körül a veszprémi káptalan Kőszegi Pétert (†1289) választotta püspökké (1275–1289), valószínűleg ezen év májusában,² aki a főúri riválisa volt. (1274-ben a Kőszegi párt elfogta IV. László királyt és anyját, Kun Erzsébetet. Kiszabadításuk során, a Fehérvár melletti Fövenynél, 1274. szeptemberének végén, Csák Péter az arcán nagy vágást kapott, de megölte Kőszegi Nagy Henriket, az ellenpárt vezérét.) Hadai tetemes kárt okoztak a székesegyháznak, az iskolának és gazdag könyvtárának. Elpusztul többek között Pál prépost, jogtudós apai örökségének ezer márká értékű könyve, a káptalani jogtudósoktól elraboltak 15 könyvet, melyek értékét tízezer márkára becsülték, valamint háromezer márká értékű templomi könyvet is elvittek.³ A barbár pusztítás hatalmas felháborodást keltett az udvarban is. Kun László 1276. augusztus 3-án kelt oklevelében olvashatjuk, hogy a támadók a prépostokat, főespereseket, kanonokokat és a papokat meztelenre vetkőztették, majd lóhoz kötve körbehurcolták.⁴

A veszteség mértékét a király 1276. november 18-án kiadott oklevele is értékelte, mely szerint Veszprémben már Szent István óta oktatták a hét szabad művészetet (*septem artes liberales*), Párizshoz hasonló magas szinten, valamint jogtudományt is tanítottak: „*Tudja meg mindenki, hogy Veszprém városában azon*

¹ *Veszprémi Szemle*, 2022/3. 30–78. o. A közölt tanulmány első része a Pécsi Egyetem címere-rét mutatta be. A tanulmányban közölt fotókat lásd a lapszám megfelelő oldalain.

² ZSOLDOS 2011. 101. o.

³ PÓR 1888. 29. jegyzet; FEJÉR 1832. 46–49. o., Tom. V. Vol. II. 347. (alább: CD); SZŰCS 2002. 399. o.

⁴ FEJÉR CD. VII/II. 1832. 46–49. o.

időtől fogva, melyben Magyarországon a katolikus vallás meggyökerezni kezdett, Isten kegyelméből, a szabad mesterségeket, melyek által leginkább az isteni parancsok világosabban megmagyaráztatnak, miként Párisban, Franciaországban, a tanítók tudományának kitünősége és a tanulók tömeges látogatása által, egész Magyarország egyházai között a virágzó hirnév eddig egyre növekvő fényvel ragyogta be, és a jogtudomány az ország jogainak megőrzése céljából ugyanott első rangra emelkedett.”⁵

A végzetes pusztítás arra készítette IV. László királyt, hogy a veszteségekért a szabad mesterségek iskoláját különféle adományokkal, kiváltságokkal kárpótolja. Ezért ugyanezen oklevelében a (sió)foki vám egy részét adta a veszprémi székesegyháznak: „Pusztulásán és rombadőlten könyörületes részvétellel segíteni óhajtván és helyreállítását munkálni egész lélekkel igyekezővén, hogy ott a főiskola, amely eddig virágzott (ut ibidem studium, quod hactenus floruerat), helyreállíttassék s a jogtudomány művelése és az istentisztelet, amelyek felfüggesztettek, visszaállíttassanak, a foki vámnak azt a részét, amely eddig a somogyi ispánnak járt, kegyünk teljességéből ugyanazon veszprémi egyháznak örök és sérthetetlen joggal adjuk pusztulásának és rombadőltenek helyrehozására.”⁶ 1277. szeptember 1-je után ugyanezen célból a Maroson Szalánkeménbe szállított só jövedelmét adta a veszprémi káptalannak.⁷

Az 1276. november 18-i oklevél a káptalani iskolát a *studium (liberalium arcium studia; ibidem studium, quod hactenus floruerat)* névvel illeti. A XIII. században pedig még így nevezték szinte az összes európai egyetemet, az oklevélben szereplő párizsitis is. Ezért, meg amiatt is, hogy a veszprémi káptalani iskolában jogot és a hét szabad művészetet is tanították, egyes kutatók a veszprémi iskolát egyetemnek tekintik, míg mások ezt vitatják.

Egyetemnek tartja Toldy Ferenc (1805–1875) (Szent István korából származtatja),⁸ Vass József (1813–1873) (III. Béla óta),⁹ Ábel Jenő (1858–1889) (III. Béla óta),¹⁰ Kerékgyártó Árpád (1818–1902),¹¹ Szabó Károly (1824–1890) (az iskola Szt. István idején jött létre, de egyetemmé csak később fejlődött),¹² Beöthy Zsolt

⁵ BÉKEFI 1896. 323–325. („Noticie pateat universorum, quod in Wesprimiensi civitate a tempore, quo in Hungaria (fides incepit) catholica, Dei dono, liberalium arcium studia, per que mandata maxime divina manifestius declarantur, prout Parisius in Francia, doctrine docentium preeminencia et copiosa discencium fr(equencia pre tociu)s regni Hungarie ecclesiis fama florida crebrescente celebritate hactenus corruscavit et cultus iusticie ad regni iura conservanda inibi obtinuit principatum.”)

⁶ GUTHEIL 1961. 462. o.; BÉKEFI 1896. 331. o.

⁷ FEJÉR CD. IX/VII. 692–696. o.

⁸ TOLDY 1862. 69. o.

⁹ VASS 1862. 49–51. o.

¹⁰ ÁBEL 1881. 3–4. o.

¹¹ KERÉKGYÁRTÓ 1880. 484–485. o.

¹² SZABÓ 1886. 36. o.

(1848–1922) (valószínűleg III. Béla alapította),¹³ Baróti Lajos (1856–1933) (az Árpád kortól),¹⁴ Gutheil Jenő (1887–1963) (III. Béla óta),¹⁵ Horváth Pál (III. Béla idejéből való).¹⁶

A káptalani iskola egyetemi rangját elutasítja Békefi Remig (1858–1924),¹⁷ és a modern kutatók többsége is, mint Miklósy Zoltán (1883–1962) (főiskola, melyben egyházjogot is tanítottak),¹⁸ Gerics József (1931–2007) (a király jogi szolgálatára készülő klerikusok a káptalani iskolában kaptak képzést),¹⁹ Csizmadia Andor (1910–1985),²⁰ Bónis György (1914–1985) (a káptalani iskolában kiemelkedő jogoktatás folyt),²¹ Erdő Péter (1952–),²² Mészáros István (1927–),²³ Solymosi László (1944–).²⁴ Köztes véleményt képvisel Tölgyesi József (1940–), aki szerint a veszprémi *studium generale* „meghaladta a *studium-jelleget, de jogilag semmiképpen nem [volt] egyetem*”.²⁵

Mire alapozzák az elutasító vélemények képviselői a nézetüket? Először is lássuk azon tényeket, amelyeket valahogyan ki kell kerülniük vagy meg kell cáfolniuk! Kun László király (1262–1290) oklevelei azt mondják, hogy: 1. Veszprém-ben a katolikus vallás meggyökerezése óta (1009) folyt iskolai oktatás; 2. Veszprém-ben (1276 előtt) Párizshoz hasonló, magas színvonalú főiskola (*studium*, egyetem) működött; 3. az iskolában oktatták a hét szabad művészetet és a jogtudományt; 4. az egyetemet nagyszámú diák és kitűnő oktatók látogatták; 5. a támadók a káptalani jogtudósok könyveit is elrabolták.

Mi a válasza ezen tényekre a cáfolat megfogalmazóinak? Magyarországon 1276-ban nem létezhetett régtől fogva fennálló egyetem, mert: 1. ekkoriban a mi térségünkben, az Alpoktól északra sehol sem volt még egyetem (akkor pedig – *horribile dictu* – miért éppen Magyarországon lett volna); 2. Veszprém-ben nem is egyetem létezett, hanem csak káptalani iskola; 3. a veszprémi oktatás színvo-

¹³ BEÖTHY 1883. I. 19. o.

¹⁴ SZALAY–BARÓTI 1896. 392. o.

¹⁵ GUTHEIL 1961. 459–468. o.; GUTHEIL 1977. 126. o., 231. o.

¹⁶ HORVÁTH 2006a. 1–2. o., 37–44. o. (Előadás: 2006. 3. 7., az MTA Egyetemtörténeti Bizottsága és a Magyar Jogász Egylet Jogtörténeti Szakosztálya által szervezett tudományos ülésen.); ugyanez más címmel: HORVÁTH 2006b. 498–505. o.

¹⁷ BÉKEFI 1896. 330.; BÉKEFI 1910. 160–173. o.

¹⁸ MIKLÓSY 1940–41. 175. o.

¹⁹ GERICS 1957. 121. o.

²⁰ CSIZMADIA 1968. o.

²¹ BÓNIS 1971. 24–26. o.

²² ERDŐ 1995. 119. o.

²³ MÉSZÁROS 2000. 45. o.

²⁴ SOLYMOSI 1989. 78. o.; SOLYMOSI 1994. 727. o.; SOLYMOSI 2010. 144. o.

²⁵ TÖLGYESI 1996. 107. o.

nala nem is volt olyan magas szintű, legfeljebb a jogi képzés volt kiemelkedő; 4. végül pedig nincs semmilyen adatunk a veszprémi egyetem 1276. előtti, sem utáni működésre, nem rendelkezünk az egyetem alapító okiratával sem.

Lényegében tehát azt mondják, hogy a király valótlant állított az általa kiadott oklevélben, hogy nem tudta, mit beszél, hiszen mi, 600–750 év távlatából, jobban tudjuk, hogy mi volt a helyzet Veszprémben, mint a király a saját korában. Amennyiben számításba vesszük Occam borotváját (egy adott kérdésre a lehetséges válaszok közül mindig az egyszerűbbet kell alkalmazni, mert az szokott a helyes és logikus válasz lenni), ezen nézet meglehetősen erőltetettnek tűnik. Esetünkben pedig a legegyszerűbb válasz az, hogy elfogadjuk Kun László (pozitív) állításait és azt vizsgáljuk, hogy azok miért helyesek, s nem azt, hogy (egytől-egyig) miért nem helyesek (tehát nem a rendelkezésre álló pozitív állítást igyekszünk negatív érvekkel megcáfolni, mert ilyen esetben a cáfolat ereje is gyengébb érvényű, mint a pozitív állítás hitele – különösképpen akkor, ha a vizsgálati módszerünk vezérfonala a pozitívizmus).

Forráskritikára persze mindig szükség van, de nem a tényekkel szembemézőn. Az, hogy ez a pedáns ténytisztelet esetünkben kiemelten *csakis* az 1276-os oklevéllel és a veszprémi iskola ([minden áron] cáfolandó) egyetemi státuszával szemben nyilvánul meg, igazolja az is, hogy (miként alább látni fogjuk) egy másik egyetem, az óbudai létevel kapcsolatban történészeink már nem ilyen válogatósak a forrásokat illetően, itt már nem követelik minden áron az (első) óbudai egyetem alapító oklevelét, mivel ilyen nem is létezik. Megelégszenek egy közvetett forrással, egy 1395-ből származó pápai (azaz külföldi) kinevezési oklevéllel is ahhoz, hogy az óbudai iskola státuszát egyetemként fogadják el (sőt úgy vélik, hogy éppen ebben az évben alapították). Az 1276-os (belföldi) királyi oklevél állításaival szemben viszont jóval szigorúbbak. Azt állítják, hogy Kun László király nem jól tudja, hogy mi volt a helyzet a saját országában, vagy nem úgy gondolta, amit mond stb. A tények helyett tehát a kifogásokat és az ellenérveket keresik.

Lássuk tehát, melyek a veszprémi egyetem létezésének lehetséges forrásai! Az egyháziak képzésére már a XII. században is nagy súlyt fektettek, hiszen a pogányság képviselői még az előző században is országos méretű felkeléseket voltak képesek kirobbantani. Az 1114-es (helyesen az 1111- vagy 1112-es II.) esztergomi zsinat határozatai szerint a főesperesek kötelesek voltak az egyházi törvények kivonatának megszerzésére; a tanítás nyelve a latin, a szerzeteseknek és alsóbb egyháziaknak még társalgás közben sem szabad más nyelven beszélniük.²⁶

Beöthy Zsolt, Ábel Jenő, Szabó Károly, Lányi Károly (1812–1856), Balics Lajos (1856–1932) és Gutheil Jenő szerint a püspökséggel egy idős veszprémi

²⁶ CZECH 1835. 211. o., 214. o.

székesegyházi iskolát III. Béla (1172–1196) idején fejlesztették Párizs mintájára egyetemi rangú jogi főiskolává. Erre utal Gutheil szerint az is, hogy az egész országban a veszprémi káptalan az első, amelytől 1181-ből oklevelünk van.²⁷

III. Béla idején működhetett a (párizsi) egyetemi végzettségű Anonymus, „Béla király jegyzője” is. Béla herceg 1172-ben érkezett Bizánzból Magyarországra, hogy átvegye a trónt. A koronázásra csak tíz hónap múlva, 1173. január 13-án került sor, mert Lukács esztergomi érsek a Bizánban nevelkedett, ortodox vallású herceget nem volt hajlandó megkoronázni. Végül III. Sándor pápa engedélyével András kalocsai érsek koronázta meg. Béla azzal is igyekezett bizonyítani elkötelezettségét a katolikus egyház mellett, hogy támogatta a nyugati, elsősorban az új francia szerzetesrendek, a ciszterciek és a premonstreiek megtelepedését Magyarországon. A bizánci udvarban a császári trón örököséként a legjobb neveltetésben részesült. Bevezette az ügyintézés írásba foglalását (1181), létrejöttek az első hiteles helyek és kancelláriájának új értelmiségét Párizs egyetemén képezte. 1186-ban másodszor is megnősült, a felesége Henrik, angol trónörökös özvegye, Capet Margit volt, aki Henrik halála után (1183) visszatért Párizsba. Itt kereste fel 1185-ben Jób, esztergomi érsek III. Béla házassági ajánlatával. (A követség tagjai, Jób érsek, Adorján budai prépost és kancellár, valamint az ismeretlen jogállású Mihály, Párizsban folytatták egyetemi tanulmányaikat.) A királyné 1186. augusztus 25-én érkezett nagy kísérettel Esztergomba. Amennyiben tehát a veszprémi egyetemet III. Béla idején alapították és benne „Párizshoz hasonló” színvonalon folyt az oktatás, az egyetem megalapítását leginkább ehhez az eseményhez köthetjük, melyre párizsi mintára és közreműködéssel 1187 táján kerülhetett sor. (Párizsban 1150 körül jött létre az egyetem). Veszprémet pedig azért választhatták, mert az alapítást a (30 éves) királyné szorgalmazhatta és ő annak székhelyét a királynék városába tette.²⁸ Margit királyné

²⁷ GUTHEIL 1961. 466. o.

²⁸ A királyné kultúra iránti fogékonyságát és tevékeny szerepvállalását a régészeti és művészettörténeti kutatások tárták fel az esztergomi palota és palotakápolna vonatkozásában. Szerepe kimutatható a XII. század végén, a francia anyaházú szerzetesrendek magyarországi építészetében. A vele érkezett francia mesterek kora gótikus építészeti megoldásai és faragványai mély nyomot hagytak a zsámbéki, óbudai, pilisi, somogyvári, jánoshidai, bényi, vértesszentkereszti templomépítészetben. A király Margit kedvéért még az épülő királyi palota padlófűtését is átalakította. Lukács esztergomi érsek mellett hozzá kapcsolható Becket Szent Tamás magyarországi tiszteletének kezdetei is. Valószínűleg az ő kíséretében érkezett Magyarországra a francia trubadúr, Gaucelm Faidit (1156 k.–1209 k.). Családja magas kulturális színvonalát jelzi, hogy Margit féltestvére, Champagnei Mária (1174–1204) ismertette meg Chrétien de Troyest Lancelot történetével. Eckhardt feltételezése szerint pedig a költő III. Béla második feleségével is levelezésben állhatott. Mária anyja, Akvitániai Eleonóra, VII. Lajos francia király,

idejében Franciaországból grammatikai, teológiai és kánonjogi könyveket is kölcsönöztek Magyarországra, valószínűleg azért, hogy azokat lemásolva oktatási célra használhassák. Az 1180–1210 közötti évekre datálhatók azon francia korai gót írással készült, premontrei eredetű kánonjogi könyvek, melyeket a lapszéli glosszák tanúsága szerint iskolai oktatásra használtak. Korábban a laoni Szent Márton apátság dómiskolájában számos külföldi növendék hallgatta Laoni Anzelm (1050 k.–1117) iskolamester előadásait. Anzelm sírfelirata szerint ezen országok között szerepelt „Pannonia tota” is. A tanítványai közé tartozott Zacharias Chrysopolitanus († 1155 k.) premontrei szerzetes, akinek teológia könyveit Magyarországon is használták, akárcsak Petrus de Haerenthal (1322–1390) munkáját. Ezen szerzők könyveit általában gyakorlati: pedagógiai és lelkipásztori célzattal forgatták. (Lásd mindezeket a fenti jegyzetben.)

Szent László király 1192. évi szentté avatására Gergely pápai követ kíséretében Magyarországra érkezett a káplánja, Bernát, akit III. Béla a fia, Imre herceg tanításával is megbízott. Bernát: „*A tudományokban és az ékesszólásban igen járatos, daliás termetű férfiú gyakran járt követségben Magyarországon, ezáltal ismertté vált Béla király előtt. Elnyerte az uralkodó, valamint sok magyar előkelő és főpap kegyét, így a király a fiát, Henriket rábízta, hogy nevelje és tanítsa.*” Perugia városából származott, hosszú időn keresztül Bologna egyetemén tanult egyházjogot, korának kiemelkedő műveltségű egyházi személyisége volt. Perugiai Bernát hamar (spalatói)

majd Plantagenet II. Henrik angol király felesége honosította meg északon a délfraancia eredetű udvari költészetet. Mária udvari káplánja, Andreas Capellanus (1150 k.–1220 k.) *Tractatus de Amore* című művében foglalta össze az udvari szerelem elveit. Ebben, III. Béla neve említése nélkül, elmélkedik Capet Margit házasságán (ECKHARDT 1961. 130., 129.). A III. Bélára vonatkozó részlet: „*Et econtra rex est in Ungaria intensa plurimum habens crura simulque rotunda, prolixosque et aequales pedes et omnibus fere decoribus destitutos. Quia tamen nimia morum invenitur probitate fulgere, regalis coronae meruit accipere gloriam et per universum paene mundum resonant eius praeconia laudis.*” („Ellenkezőleg, van egy király Magyarországon, akinek nagyon vastag lábszára és nagy lábfeje van, és szinte teljesen meg van fosztva a szépségtől. Mégis, erényei oly sugárzóak, hogy méltó a királyi korona dicsőségének elnyerésére, és majd’ az egész világ visszhangozza dicséretét.” – Számomra tehát III. Bélát a széles körben ismert lelki erényei alkalmassá teszik arra, hogy egyetemet alapítson. Sz. L.) A burgundiai Pontigny ciszterci apátság XII. századi könyvjegyzéke szerint a monostor számos könyvet (köztük Auxerre-i Remigius [841 k.–908 e.] és Chartresi Ivo [1140 k.–1115] műveit) adott kölcsön Magyarországra. Ezen könyvek egyes vélemények szerint 1197-ben kerültek ide, amikor Champagnei Mária két szolgát adományozott Joscelinnek, Charmoye ciszterci apátjának, akik előtte Magyarországon meglátogatták Margit királynét. (BÁCSATYAI 2015. 273.) A családja művészeti pártolását III. Béla fia, Imre is folytatta. Udvarában megfordult az egyik leghíresebb trubadúr, Peire Vidal (1175 k.–1205 k.) is. Az 1180–1210 közötti francia korai gót írással készült kánonjogi könyvekre, Laoni Anzelmre és Haerenthalra lásd: KOVÁCS 1990. 69. skk., 74. o.

érsekségre emelkedett (1198–1217) és 1196 után Imre király egyik fő támaszának számított.²⁹ Ha már ekkor is létezett egyetem Veszprémben, annak talán ő is egyik tanára lehetett. Perugiai Bernát 1190-ből való kódexét, mely valószínűleg az esztergomi könyvtárhelyben készült,³⁰ az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi.

Horváth Pál szerint a veszprémi studium már XII–XIII. század fordulóján olyan hírben állt, ahol a hét szabad művészetet oktatták³¹ (bár ezen véleményét az itt idézett cikkében nem támasztja alá forráshivatkozással). Ábel Jenő szerint a káptalani iskolát III. Béla (1173–1196) emelhette egyetemi rangra (ekktől fogva volt Veszprém a hazai jogi oktatás központja), tanárai a II. István (1116–1131) által 1131 körül betelepített premontreiek és a II. Géza (1141–1162) által 1142-ben betelepített ciszterciek lehettek. A megszűnését 1279-re vagy 1289-re teszi.³²

A veszprémi egyetemre vonatkozó adat lehet az is, hogy IV. Ince pápa (1243–1254) egyik 1246-ban kelt oklevele francia, magyar és olasz egyetemeket említi.³³ Ugyancsak IV. Ince 1254-ben a francia, angol, skót, spanyol, magyar és walesi főpapokhoz írt levelében megtiltja a római jog tanítását, hogy ne csak az ebben járatosak juthassanak egyházi javadalomhoz.³⁴ Ekkoriban tehát Magyarországon is tanították a római jogot, vagyis léteznie kellett egyetemnek. Békefi viszont ezen forrás érvényét azzal a megállapítással korlátozza,³⁵ hogy a pápa nem a régebbtől fogva folytatott római jog oktatását tiltotta meg Magyarországon, hanem azt, hogy attól (1254-től) fogva sem tanítsák. Ezen érvelés azonban így eléggé nyakatekertnek tűnik és más kutatók is erősen kritizálták.

Tudjuk, hogy Veszprémben egyetemet járt kanonokok is éltek. Miklós fia Pál prépost (1273–1286) a bolognai egyetemen római jogból doktori fokozatot szerzett. Feltételezhető, hogy Lodomér, veszprémi éneklő kanonok (1257–1260), későbbi váradi püspök (1266 u. –1268–1279), majd esztergomi érsek (1279–1297), aki irodalmi stílusú és értékű leveleivel is kitért, a veszprémi káptalani iskolába járt, majd (1260–1264) a bolognai egyetemen tanult.³⁶ A pusztításról kanonoktársaival a királynak hírt vivő Széchy Pál prépostnak az 1276. évi támadás után készült feljegyzése szerint, a veszprémi tanodában 15 'utriusque iuris' doktor

²⁹ SZABADOS 1999. 93. o.

³⁰ CSAPODI 1998. 41–44. o.

³¹ HORVÁTH 2006a. 42. o.

³² ÁBEL 1881. 4., 9. o.

³³ ÁBEL 1881. 5.; BÉKEFI 1896. 336–337. o.

³⁴ FEJÉR CD. IV/II. 254–256. o.; BÉKEFI 1896. 334–336. o.; GUTHEIL 1961. 465. o.; KROBÓT 1830. 6. o.

³⁵ BÉKEFI 1896. 336. o.

³⁶ SZALAY 1996. 293–304. o. (A veszprémi káptalani iskolát főiskolai jellegű iskolának tartja, de nem egyetemnek.)

működött, akik a doktori tudományos fokozatukat Bologna, Párizs, Pádua és Vicenza egyetemeken szereztek.

Az 1279-es budai zsinat határozatainak 66. kapitulumuma szerint a szerzetesek az előjáróik beleegyezése nélkül nem járhattak a kolostoron kívüli iskolákba, amennyiben pedig ezen korlátozás alól mentesültek, *grammatikán, teológián és logikán* kívül mást nem tanulhattak, ellenkező esetben tilalommal büntetendők. A zsinati határozat 38. kapitulumuma szerint a hivatalviselő, de a tudományokban nem eléggé jártas egyháziak (akik csak az arfésekben, az alaptudományokban képzettek) kötelesek újabb tanulmányokat folytatni, de a hivatalaikat és jövedelmeiket eközben a helyetteseiknek járó jutalom kivételével megtarthatják. Azon egyházi tisztségeket viselő, akik igazolják jártasságukat a szabad művészetek és más tudományok ismeretében, az egyházjogot három évig kötelesek tanulni. [Egyesek ezt úgy magyarázzák, hogy három évig kötelesek *külföldön* tanulni.]³⁷ A 42. kapitulum értelmében a papok kötetesek a keresztlés, utolsó kenet és egyéb szertartások alkalmával elmondandó kézikönyvek beszerzésére.³⁸

A budai zsinat határozatainak jelentőségét Krobót János (1770–1833) is felismerte és ebben a veszprémi egyetem létének egyik bizonyítékát látta.³⁹ Wenzel Gusztáv (1812–1891) és Fejérpataky László (1857–1923) szerint a veszprémi egyetem élén a XIII. század végén Pál mester, jogtudós, veszprémi nagyprépost állt, akinek Kun László király 1286. novemberében Németi és Tóthi helységeket adta birtokul.⁴⁰ Az 1309-es budai zsinat határozata értelmében minden érseki iskolában legalább egy, a kánonjogban jártas egyénnek kellett lennie, és minden püspöki iskolában legalább egy, a hét szabad művészetekben jártas mesternek, aki a klerikusokat és egyéb tanulókat oktatja.⁴¹ Horváth Pál úgy vélte, hogy a XIV. század első felére datált oklevelek alapján a veszprémi főtanodát újjászervezték és egyházi iskolaként élt tovább.⁴² Az újjászervezett székesegyházi iskola nyomait okleveleinkben 1318-tól találjuk meg.⁴³ Gutheil szerint Dörögdi Miklós, aki veszprémi kanonokból nyitrai főesperes, majd egri püspök (1330–1361) lett,

³⁷ SZALAY 1996. 293–304. o.

³⁸ CZECH 1835. 205–206. o., 226., 219. o.

³⁹ KROBÓT 1830. 6. („*Ad hanc Innocentii IV. Constitutionem respexisse videtur Synodus Bundenis a. 1279. sub Rege Ladislao IV. celebrata, dum Capitulo. 66. inter alia sanxit: ut excommunicentur, monitione praemissa, Monachi et Religiosi, qui relictis Claustis suis, absque Praelatorum suorum licentia, ad scholas ire, vel aliud quam Grammaticam, Theologiam aut Logicam in Scholis audire praesumunt. Annus celebratae huius Synodi fuit post decretam Studii Generalis Wesprimiensis restaurationem tertius.*”)

⁴⁰ ÁBEL 1881. 7–8. o.

⁴¹ Uo. 9–10. o.

⁴² HORVÁTH 2006a. 43. o.

⁴³ GUTHEIL 1961. 466. o.

a bolognai jogi egyetemen folytatott tanulmányai után, az 1300-as évek elején a veszprémi egyetem rektora volt.⁴⁴

A veszprémi káptalan mellett folyó jogtudományi oktatásba a kései középkorban Nágocsi Gáspár (Nágocs, 1450 k.–Veszprém, 1512/13.), veszprémi kanonok, majd 1492-től vikárius (általános püspöki helynök) kéziratos kódexe (1501–1503) alapján nyerhetünk betekintést. Ez Erdő Péter szerint Panormitanus, azaz Nicolaus de Tudeschis (1386–1445) *Sumacio* című művének a másolata, IX. Gergely pápa (1227–1241) dekretális gyűjteményének rövid tartalmi összefoglalása: „...Panormitanusnak a IX. Gergely-féle gyűjteményhez írt magyarázata a *lectura műfajába* tartozik. Ez pedig szorosan kötődik az egyetemi oktatáshoz. (...) a Nágocsi-féle kivonat Panormitanus kommentárjának olyan példánya alapján készült, mely az Antonius de Butriótól [1338 k.–1408] vett betoldást tartalmazta... (...) Panormitanus teljes *lecturája* megvolt a veszprémi székesegyházi könyvtárban Nágocsi működése idején, sőt Gáspár kanonok a Solymosi László által leírt középkor végi leltártöredék tanúsága szerint e könyvtárnak maga is olvasója, kölcsönzője volt. (...) Esztergomban a vikáriusi bíróság már említett legrégebbi protokollkönyvében, annak is a város 1543-as elhagyása előtt írt részében van egy olyan tartalmi egység, mely nem a szorosan vett *protocollumot* közli, hanem a bírósági munkatársak által leírt formulákat és megjegyzéseket foglal magában. (...) kiemelkednek a Panormitanus *lecturájára* tett utalások (...) Bár maga a vikárius [Nágocsi] írta le a kódexet, mégsem világos e mű közvetlen gyakorlati haszna a bíráskodás számára. (...) Ez a fajta összefoglaló ezért inkább didaktikai, esetleg önképzési célra látszik alkalmasnak. (...) Annyi azért ennek a műnek az alapján is érzékelhető, hogy a kor legmagasabb szintű egyházi jogi tudományosságát ismerő, a nyugati egyetemi oktatásról tiszta képpel rendelkező szakemberek tevékenykedtek a veszprémi egyházi igazgatásban és bíráskodásban. A könyvtári leltárral mindezt egybevetve mégis, Veszprémre nézve is megalapozottnak látszik az a benyomás, hogy ez a szakmai élet a lényegre szorítkozott, de azt avatott módon, helyesen választotta ki. Igen valószínűnek tűnik, hogy Nágocsi Gáspár kézirata a dekretális jog oktatásának, az arra vonatkozó ismeretek valamilyen továbbadásának, terjesztésének egy az egyeteminél lényegesen szűkösebb, [? – Sz. L.] helyi formáját szolgálta. Tekintettel arra, hogy Nágocsi Gáspár legalább 1478-tól egészen mintegy 1508-ig mesterkanonokként működött, tehát e kódex másolása idején is ezt a tisztséget töltötte be, joggal feltételezhető, hogy ez a kötet a veszprémi káptalani iskolában a kánonjog oktatásának tanári segédkönyve, vezérfonala volt, melyet a tanár saját használatára készített.”⁴⁵

Mindezek alapján az a kép rajzolódik ki előttünk, hogy a veszprémi iskola, amennyiben a középkor végén (esetleg) még nem volt egyetem, nagy eséllyel

⁴⁴ Uo. 464. o.

⁴⁵ ERDŐ 1995. 126., 128., 129–130. o.

hamarosan azzá (*studium generale*, később *universitas*) válhatott volna, ha 1276-ban nem éri a barbár pusztítás. Amennyiben egyes kutatók nem is fogadják el, hogy Veszprémben egyetem működött a középkor végén, azt mindenképpen el kell ismerniük, hogy a jogi oktatás a legmagasabb szinten folyt a káptalani iskolában, egészen a város 1543-as elhagyásáig.

A veszprémi jogi iskola azonban talán több is lehetett, mint pusztai káptalani tanoda. Lehetséges, hogy valóban egyetemről (vagy főiskoláról) kell beszélnünk, amihez Ulrich Richental (1356/60–1437) krónikája, valamint Conrad Grünenberg (1442–1494) és Martin Schrot (†1581 u.) címerkönyve nyújt számunkra támpontot. Richental tudósításából azt már régtől fogva tudjuk, hogy a konstanzi zsinaton az esztergomi érsek (Kanizsai János, 1387–1418) vezetésével részt vettek az óbudai egyetem tanárai. Miután Richental krónikájának prágai kéziratában⁴⁶ sikerült felfedeznem a pécsi egyetem címerét, már azt is tudjuk, hogy a zsinaton az óbudai mellett a pécsi egyetem tanárai is jelen voltak. Amennyiben feltételezzük, hogy ekkoriban Veszprémben is létezett még egyetem, logikusnak tűnik, hogy a tanárai által ez az intézmény is képviseltesse magát a zsinaton. Úgy gondolom, hogy Richental krónikája és Schrot címerkönyve alapján joggal vonhatunk le ilyen következtetést.

A konstanzi zsinaton Magyarországot héttagú egyetemi delegáció képviselte. Ez a szám azonban feltűnően magas. A többi híres egyetem közül csak Párizs, Bécs, Heidelberg és Orléans küldött több tanárt Konstanzba, mint Óbuda⁴⁷ (Sundens) aminek nemigen tudja magyarázatát adni a magyar történetírás, mert mindnyájukat az óbudai egyetem tanárainak véli. (A heidelbergi egyetem teljes tanári kara kezdetben (1385 körül) mindössze öt oktatóból állt.) A pécsi egyetem címerének felfedezése nyomán azonban már azt is tudjuk, hogy a pécsi tanárok is jelen voltak Konstanzban és így a hétfős delegáció személyi összetétele máris két egyetem között oszlik meg. Amennyiben feltételezzük, hogy Veszprémben is volt ekkoriban egyetem és annak tanárai is képviselve voltak a zsinaton, a magyar egyetemi delegáció tagjainak magas száma még inkább érthetővé válik. A

⁴⁶ A pécsi és a sundens egyetem címerei Richental krónikájának prágai másolatában: Ulrich Richental: *Chronik des Konstanzer Konzils*. Lodi, 1460–1464 k. (pécsi egyetem: fol. 121r); kódex, 21,5 cm×30,5 cm; Prága, Národní knihovna České republiky, XVI.A.17; elérése: 2022. 7. 18.: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XVI_A_17_449EM91-cs#search

⁴⁷ DOMONKOS 1975. 680–686. ÁBEL 1881. 23. szerint a bécsi egyetem csak két küldöttel képviseltette magát. Sz. L.: A Richental 1483-as nyomtatott kiadásában található egyetemi címerek képfeliratai szerint a párizsi egyetemről 13 tanár érkezett Konstanzba, Kölnből 7, Bécsből 8, Magyarországról (Sundens) 7, Prágából 6, Orléansból 7, Cambridge-ből (Kunde) 6, Erfurtból 5, Heidelbergből 4, Avignonból (Assion) 5, Bologna-ból 5, Krakóból 6, Oxfordból 4.

delegáción belül Veszprém valószínűleg csak egy vagy két tanárral képviseltette magát, míg Óbuda (Zsigmond király frissen alapított saját egyeteme, a legmagasabb rangú, négy karral rendelkező magyar egyetem) négy vagy három tanárral. (Avagy az esztergomi érsek és 4–2–1, vagy 3–3–1, vagy 3–2–2 tanár. Mivel Richentalnál a 121r fólión a pécsi egyetem címere alatt az egyetem két képviselője látható, a 3–2–2-es felállítás tűnik a legvalószínűbbnek. Ha figyelembe vesszük, hogy a zsinaton Richental krónikája szerint Holdenburg, azaz Székesfehérvár is képviseltette magát, a helyzet tovább⁴⁸ bonyolódik.) Richental krónikájának magyar tanárnévsorában tehát valószínűleg az óbudai mellett a pécsi és a veszprémi egyetem tanárai is megtalálhatók.

Maga Richental sem azt írja a krónikájában, hogy a zsinaton (csak) a Sundens egyetem tanárai vettek részt. Megemlíti, hogy Sundens Magyarországon található, majd azt mondja, hogy a zsinatra egy magyar egyetemi küldöttség érkezett az esztergomi érsek vezetése alatt: *„Von der hohen schul zu Sundens in unger gelegen Die kament mit dem erzbischoff von Gran: Lamperthus bropst czu ofen lerer götliches rechten. Symon Clostein meyster in der erczney. Dnus heinricus prepositus pudensis doctor in theologia. Matheus de diernach. Thomas de wissenburg. Dadeus de vito mercato. Nicolaus bisznaw beyd doctor decretorum.”*⁴⁹

Kisebb eltérésekkel ugyanez a szöveg található a Sundens egyetem címerével együtt (a címer képfelirataként) Richental krónikájának 1483-as és 1536-os augsburgi nyomtatott kiadásában, valamint az 1470 körüli karlsruhei (St. Georgen) kéziratos másolatban is. (1. és 2. kép) Ha az eredetiben is megtekintjük ezen címerfeliratot, véleményem szerint arra jutunk, hogy Ábel Jenő fenti idézetét két külön mondatra kell bontanunk. Az 1483-as nyomtatott kiadásban az első mondat így hangzik: *„Von der hohen schul zu Sundens in unger gelegtē.”* Ennek értelme az, hogy: *„A Sundens egyetemről, mely Magyarországon fekszik.”* A mondat itt befejeződik és pontot kell utána tennünk, amit az is igazol, hogy a következő sor második mondatának *Die* névelője nagybetűvel kezdődik. Az első mondat *von* -ről, -ről' (tag)mondatkezdő elöljárószója a krónika két lappal korábbi szövegrészére

⁴⁸ Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy egyfajta felsőfokú oktatási intézmény Esztergomban is létezett. 1290-ben „III. András birtokot adományoz az esztergomi Ágoston-rendi szerzetesek Szent Annáról elnevezett kolostorának, hogy a teológia és a szabad művészetek számára stúdiumot létesítsenek.” 1384-ben pedig „először említik az Ágoston-rend Esztergomban működő főiskoláját (studium generale)”. BENDA 1986. I. 181., 227. o. Ezért talán az sem véletlen, hogy a konstanzi zsinatra a magyar egyetemi küldöttség az esztergomi érsek vezetésével érkezett. Mindennek lehet előzménye az, hogy Perugiai Bernát 1190-ből való kódexe valószínűleg az esztergomi könyvíróműhelyben készült. Az 1111- vagy 1112-es II. esztergomi zsinat határozatai szerint pedig a főesperesek kötelesek voltak az egyházi törvények kivonatának megszerzésére és a tanítás nyelve latin.

⁴⁹ ÁBEL 1881. 61. o.

utal vissza, mégpedig arra a bevezető mondatra, amely a konstanzi zsinat résztvevői közül az egyetemek címereivel kezdődik („*Hiernach seind verschriben die hohen schülen der gelerten doctor und meyster des ersten*”), majd elmondja és a címerekkel illusztrálja, hogy az egyes egyetemekről mely tanárok jöttek Konstanzba. Emiatt a bevezető mondat miatt minden egyes egyetem címerének ismertetését a *von* előjárószóval kezdi, melyek pusztán ezen bevezető mondat második tagmondatát képezik, az adott egyetem címerére aktualizálva. (Vagyis a mondat értelme az, hogy: „[Jöttek] a *Sundens* egyetemről [is], amely Magyarországon fekszik.”) A második mondat ennek megfelelően így hangzik: „*Die kament mitt dem ercz bischoff von Gran* [a címer alatti szöveg:] *Lamperthus bropst czü ofen...*” Ennek értelme: „Az esztergomi érsekkel érkezők: *Lamperthus budai prépost...*” (1. kép.)

Itt tehát két külön állításról van szó. Az első (tag)mondatban a szöveg elmondja, hogy az alábbi címer a *Sundens* egyetem címere, majd a második mondatban felsorolja, hogy kik érkeztek a zsinatra az esztergomi érsek vezetése alatt. Mindebből tehát nem feltétlenül kell arra következtetnünk, hogy a *Sundens* egyetem, mely a könyvben a címerével szerepel, azonos lenne az esztergomi érsek által vezetett küldöttség egyetemével, és a küldöttség minden egyes tagja a *Sundens* egyetemről jött volna. A szöveg csak annyit mond, hogy ez itt *Sundens* egyetem címere, mely Magyarországon fekszik, és egyébként még az esztergomi érsek vezetésével is jött Magyarországról hét tanár.

Ezen tanárok egy részét már sikerült azonosítania a kutatásnak: 1. Lambertus (Gelderni Sluter Lambert) kánonjogász, óbudai prépost, az egyetem kancellárja [helyesebben rektora]; 1418-ban a bécsi egyetem rektora lett. 2. Symon de Clostein (Closteyn) orvos; a prágai egyetemen 1393. májusában szerzett baccalaureusi fokozatot, majd három év múlva magister lett.⁵⁰ 3. dominus Heinricus prépost, a teológia doktora. 4. Matheus de Diernach (Tyrnau = Nagyszombat)? 5. Thomas de Wissenburg (Fehérvár)? 6. Tadeus de Vicomercato (milánói származású) egyházi és polgári jogi doktor (doctor decretorum); 1410–1414 között gyakran említik a padovai egyetemen kapcsolatban, Zsigmond diplomáciai szolgálatában állt.⁵¹ (Vicomercato személye talán kapcsolódhat az ugyancsak milánói születésű Branda da Castiglione bíboroshoz, a veszprémi püspökség apostoli adminisztrátorához – lásd alább.) 7. Nicolaus Bissnow jogi doktor (doctor decretorum).⁵²

⁵⁰ DOMONKOS 1975. 686. o.

⁵¹ Uo. 686. o.

⁵² FONT 2017. 86–87. o.; vö. DOMONKOS 1975. 680–686. o. ÁBEL 1881. 60–64. o. némileg több adattal egészíti ki az egyes tanárok személyazonosságát. Wissenburgot valamilyen erdélyi város nevéből eredezteti. (i. m. 63. o.)

Ezen névsorban – a várakozásunknak megfelelően – az első helyen az óbudai egyetem kancellárja (vagy inkább rektora) áll. Lehetséges azonban, hogy nem mindnyájan voltak ezen egyetem tanárai, hanem közöttük nagyon is valószínű módon a pécsi és feltételezhetően a veszprémi egyetem tanárai is megtalálhatók. Az 5. helyen álló Thomas de Wissenburg neve, akit Font Márta kérdőjelesen Fehérvár nevéből eredeztetett, valóban megfelelhet Székesfehérvár német Stuhlweißenburg nevének, noha a jogi oktatás magas színvonaláról elsősorban a veszprémi káptalani (fő)iskola (vagy egyetem) volt híres (viszont a Szent István által alapított székesfehérvári káptalani iskola sem maradt el tőle), ezért a Wissenburg névben talán Veszprém egyik német Weißbrunn nevét is feltételezhetjük, de elfogadjuk a Fehérvárral való azonosítást. Ezzel együtt azt sem zárhatjuk ki, hogy (valamilyen) székesfehérvári (fő)iskola is képviseltette magát Konstanzban. Richental ugyanis azon 14 egyetem között, amelyek a zsinatra elküldték a képviselőjüket, szerepel Holdenburg⁵³ (Stuhlweißenburg = Székesfehérvár) „egyetemének” a neve is, a Heldenburg-egyetem címere pedig megtalálható Hardt művében⁵⁴ (a zsinaton részvevő 14 európai egyetem címerei között) és öölötte Haltenburg néven (eltérő színezéssel) Schrot címerkönyvében is (lásd alább). (9. és 7. kép.) (Némileg emlékeztetnek a pécsi egyetem címerére.)

Érdekesebb azonban számunkra a tanárnévsor két utolsó neve, a két jogi doktor – a szakterületük miatt, és közülük is – a neve miatt – az utolsó a sorban, Nicolaus Bissnow vagy Bisnaw, akinek a neve talán Veszprémet rejti.

Richentalnál, Grünengergnél és Schrotnál valóban találunk is utalást arra, hogy az óbudain és a pécsin kívül egy harmadik magyar egyetem is képviseltette magát Konstanzban, amelynek neve a rejtélyes Sundens néven fordul elő. Ezt a nevet a kutatók már korábban sem tudták megfejteni, ezért általában Óbudával tartják azonosnak. Amennyiben azonban a konstanzi zsinaton egy harmadik magyar egyetem részvételét is valószínűsítjük, ez akár a veszprémi egyetem/főiskola/káptalani iskola is lehetett.

Richental a krónikájában (1483. 490. lap) megemlíti azon magyar városokat, amelyek a konstanzi zsinatra követeket küldtek („Ofen, Pressburg, Diernach,

⁵³ MIETHKE 2012. 211. („Der Konstanzer Chronist Ulrich Richenthal berichtet von 14 europäischen Universitäten, die nach Konstanz Gesandte geschickt hätten, und nennt (wörtlich) in bunter Reihung Paris, Colonia, Wien, Erfurt, Affium [d.i. Avignon], Holdenburg [Stuhlweißenburg], Prag (die yetz transferiert ist gen libs an der Ader von der hussen wegen [!]), Orlienz (darinn man lert kaiserlich recht), Lunders in Engelland, Oxiensis [d.i. Oxford] (da maister Johannes Wikkleff der Kätzer floriert), Haidelberg, Krakow, Sundensis in Ungern [d.i. Buda/Ofen], Bonony [d.i. Bologna]”) Ezen 14 egyetem címere megtalálható (részben eltérő sorrendben és írásmóddal) Hardt művében is (V. 35.)

⁵⁴ HARDT 1699. V. 35.

Sundens, Wissenburg, Linburg, Hainburg, Sunden, Cronstatt”), s ennek alapján Ábel Jenő meg is jegyzi: „*Reichenthal Ulrik tehát a konstanzi zsinaton képviselt magyar egyetemről azon véleményben volt, hogy az nem Budán, hanem Magyarországnak egy Sundens nevű városában létezett.*”⁵⁵

Felmerül a kérdés, mi értelme lenne Óbudát két külön néven (Ofen és Sundens) megemlíteni, ha ugyanarról a városról lenne szó? Richental előbbi magyar városainak német neveit a Sunden kivételével könnyen megfejthetjük: Buda, Pozsony, Nagyszombat, Sundens, Fehérvár, Sunden, Brassó. Buda és Sunden külön-külön szerepel a felsorolásban, tehát két külön várossal van dolgunk, azaz Sunden nem lehet azonos Óbudával. (Richental krónikájának 1483-as és 1536-os augsburgi nyomtatott változatainak végén több város és másféle sorrend szerepel, de az Offen mellett a Sundens és Sunden ezekben is kétszer található meg.)

A kérdés megfejtéséhez talán a heraldika által juthatunk közelebb. Martin Schrot a címerkönyvében⁵⁶ megadja azon magyar püspökségek címereit, amelyek képviselték magukat a zsinaton. (5. és 6. kép.) (A kalocsai és esztergomi érsek címere megtalálható Richental nyomtatott kiadásaiban is, az 1483-asban a 247. és 248. lapon.) Az angol, skót, skandináv püspökségek között szerepel egy Weissenburg [Schrot 58. l.] nevű püspökség, mely nemigen azonosítható ezen régió egyik püspökségével sem, Richental magyar egyetemi küldöttségében viszont szerepel egy Thomas de Wissenburg nevű tanár, aki talán Székesfehérvár nevét viseli. (A Weissenburg név megtalálható még Schrotnál egy apátság és egy prépostság címereként is, a használata tehát eléggé elterjedt lehetett – külföldi nevek tükörfordításaként is. Sebastian Münster (1488–1552),⁵⁷ Nándorfehérvárt is Weissenburg néven nevezi.) Ez azonban aligha lehet a mi Székesfehérvárunk (noha egyes szerzők elképzelhetőnek tartják),⁵⁸ mert az egyetemi címerek között [Schrot 108.] megtalálható Haltenburg, azaz a székesfehérvári „egyetem” címe is (egyes nyomtatott példányokban ugyanez a lap kétszer is megvan), amelyet már Richental is megemlít (lásd fentebb), noha erről valószínűleg Schrot már nem tudta megállapítani, hogy melyik országban található, mert csak magát a Haltenburg nevet adja meg a címer fölött, míg ugyanazon oldal többi egyeteménél az országot is feltünteti (Goltenberg in der Schles[and], Heidelberg in der Chur Pfalz, Jerusalem Synagoga). (7. kép.)

⁵⁵ ÁBEL 1881. 21. o.

⁵⁶ SCHROT 1576. (Művében az oldalak sajnos nincsenek számozva így csak az internetes böngésző által megadott [oldalszámokra] tudunk hagyatkozni.)

⁵⁷ MÜNSTER 1550. 1081. o.

⁵⁸ CLEMMENSEN 2011. 120. o. (Az 1483-as kiadásban, a 277. lapon, a számárfejes címer *dnus wasla episcopus de wissenburgagnensis* képfelirattal szerepel, melyet Clemmensen a Stiborici családdal hoz összefüggésbe.)

A skandináv püspökségek után Schrot négy magyar püspökség címerét közli ugyanazon a lapon: Colocie (Kalocsa), Gran (Esztergom), Mentra (Nyitra) és Preßburg (Pozsony – nem volt püspökség). [60.] (5. kép.) Majd két lappal később, egyes cseh püspökségek után jön négy újabb magyar püspökség címere: Rab (Győr), Sunden, Traguna (Trau), Wardein (Várad, bihari püspökség, csak az üres pajzs rajza van meg). [62.] (6. kép.) Ezt követően az egyetemi címerek között (die hohen Schulen/mit iren Wappen vnd poetischen Krenzen) a Sunden egyetem (Sunden in Ungern) [113.] (valamint a haltenburgi egyetem [108.]) korszorúval körülvett címerét is megtaláljuk. (8. kép.)

A 10 szentistváni, majd késő középkori magyar püspökség közül Schrot tehát 7+1-1 püspökségnek megadja a címerét. Ebből már meg tudjuk állapítani, hogy a Sunden név mely városokkal nem azonos: Székesfehérvár, Kalocsa, Esztergom, Nyitra, Pozsony, Győr, Trau és Várad. A szentistváni magyar püspökségek címerei közül Schrotnál csak Gyulafehérvár, Vác, Eger, Csanád, Pécs és Veszprém címere hiányzik. Műve elején [14.] megtalálható Buda (*Ofen*) városának címere is (4. kép), tehát Sunden nem azonos Óbudával sem. Nem lehet továbbá Eger sem, mert Stiborici Stibor (1410–1421) egeri püspök (*Epūs Agriensis*) címere (az esztergomi és kalocsai érsek, valamint a győri és traui püspök címerével együtt) megtalálható az 1464-es prágai kézirat 212r fólióján. Ugyanígy Vác sem lehet, mert Miklós (*dns nicolaus vatrecinensis eps*) váci püspök (1401–1406) címere (András-kereszt) is megvan Richental krónikájában (a New York-i, konstanzi és bécsi kéziratban).⁵⁹ Várad sem lehet, mert bizonyára Czudar János, csanádi (1380–1386) és váradai (1383–1396) püspök címere az, amelyik *dns johannes eps warrinacensis* képfelirat alatt szerepel⁶⁰ (az 1483-as nyomtatott kiadás 276. lapján; négyelt pajzs, 1. és 4. mező lilium, 2. és 3. kereszt), s Richental krónikájában Czudar János címere egy másik lapon (1483. 271. o.) valóban meg is található a *dns johannes varadiensis eps* képfelirat⁶¹ alatt (felhőből kinyúló kéz pásztorbotot tart). Egyértelmű tehát, hogy Sundens Várad sem lehet.

Mivel Schrotnál van külön-külön Sunden püspökség és Sunden egyetem, (4. és 6. kép) ez azt jelenti, hogy Sunden egyetemi város és püspöki székhely is volt. Olyan püspöki város pedig, amely az oklevelek alapján egyetemmel rendelkező vagy annak hírében állott, csak kettő van azok között, amelyek címere nem (illetve látszólag nem) fordul elő Schrotnál: Pécs és Veszprém. A pécsi egyetem címerét én magam találtam meg Richental krónikájában,⁶² tehát Sunden számá-

⁵⁹ Uo. 122. o.

⁶⁰ Uo. 120. o.

⁶¹ Uo. 116. o.

⁶² Lásd a pécsi egyetem címerével foglalkozó cikket.

ra kizárásos alapon (is) egyedül Veszprém marad. (Buda sem lehet, mert nem volt püspöki székhely.) (Ábel Jenő Pécset lehetségesnek vélte, de végül elvetette az ötletet,⁶³ és a saját teóriája mellett foglal állást: a *Sundensis* a *Budensis* elírása). (Alább látni fogjuk, hogy *Sundens* Csanádnak felel meg, maga a *Sundens* fogalom azonban egy másik úton mégis Veszprémre vonatkozhat.)

Schrot művének a címerábrákat követő függelékben [116–141.] címerleírásokkal megadja a legtöbb címer színeit is.⁶⁴ A sundeni püspök címere a *Sunden* egyetem címerétől (6. és 8. kép) csak annyiban különbözik, hogy a vágott pajzs alsó mezőjében az egyetemi címerben könyvet tartó kéz van, míg a püspöki címer alsó mezője üres (damaszkolt), a felső mezőben pedig mindkét címerben hármas halmon kettős kereszt található. Schrot ezen címereket Richental egyik, mára már elveszett krónikaváltozatából vehette át, amelyben még az összes magyar püspökség címere benne lehetett. (Az 1483-as kiadás és egyéb változatok szöveges része alapján az is meghatározható, hogy mely magyar püspökségek képviselték magukat a zsinaton.⁶⁵ A címereik pedig nagyrészt megtalálhatók

⁶³ ÁBEL 1881. 21. o. („A kérdés már most csak az, el kell-e hinnünk Reichenthali Ulriknek, hogy a konstanci zsinaton képviselt magyar egyetem nem Budán volt, hanem egy különben egészen ismeretlen, de mint egyetemi város eléggé jelentékeny *Sundens* nevű városban, mely néoben talán hajlandó lehetne az ember a *Quinqueecclesiensis* szó elferdítését gyanítani (5. *aecl*-ben az ötöst *S*-nek nézve, az *ec*-t *u*-nak, a vonást *n*-nek, a *cl*-t *d*-nek), mert hogy Schrott, Münster (*Kosmographia*. Basel. 1598) és Hardt csak Reichenthali Ulrikből merítették az *Universitas Sundensis* elnevezést, alig szenved kétséget. — Véleményem szerint nem kell elhinnünk.”)

⁶⁴ A bennünket érdeklő rendelkezésre álló címerleírások (gyakorta eltérő névváltozattal, mint a címerábrák képfeliratainál): Ofen: fekete alapon ezüst kettős kereszt, zöld hármas halmon. Weissenburge: arany alapon fekete szárféj. Colocie: arany alapon fekete bakféj. Gram: ezüst alapon arany lábú fekete szárny. Neithra: vörös alapon ezüst kettős kereszt. Preßburg: a leírás szerint hasított pajzsban vörössel és fehérrel vágott mező, a másik mezőben vörös alapon [ezüst] fél kettős kereszt; a címerábra ettől eltérően [ezüst] rámában vörössel és ezüsttel ötször vágott pajzs. Raab: a leírás szerint ezüst alapon arany hármas halmon fekete holló; a címerábra viszont pontosan megegyezik Pozsony címerleírásával. Traganum: vágott pajzs, felül vörös alapon arany csillag, az alsó mező arany. Wardem: hasított? pajzs, jobbra vörös és ezüst pólák [vágások], a baloldali mező közepén két pásztorbot. A *Sunden* püspökség címerleírása hiányzik, de az egyetemé megvan. *Sunden*: vágott pajzs, felül vörös alapon ezüst kettős kereszt zöld hármas halmon; alul ezüst alapon könyvet tartó vörös kar. Haltenburg: vágott pajzs, felül ezüst alapon vörös könyv, az alsó mező arany. (SCHROT 1576. [117–140.]

⁶⁵ „A hazánkat érdeklő adatok e műben [az 1483-as augsburgi nyomtatott kiadásban] a következők: A zsinaton jelen voltak: 54. levél: Dns Johannes epus tragurensis in vnger (alább: Dalmatia) címérrel. — 124. 1. Herrn andreas erzbischoff czu colocens (Kalocsa) in vngarn mit achtundzweinzig (kísérő személy) címérrel. — u. o. Herrn nicolaus erzbischoff cronocensis (alább: cornotensis = brassói) in vnger und türgen mit dreien (cz.) — u. o. Herr Johannes erzbischoff strigenensis (Esztergom) nennt man von granen (Gran) in vngern mit hundert vnd XXVI (alább: zweyhundert vnd XXVI) cz. — 136. 1. Der hochwirdig bischofe Johannes Varadinensis

Schrotrál.) Hermann von der Hardt (1660–1746) állítása szerint (akinél az egyetemi címerek között szintén megtalálható a Sundens egyetem címere – 9. kép) az általa közölt címerek megvoltak egy régi konstanzi kéziratban.⁶⁶ (Ezt a címert Hardtól néhány régi magyar szerző is átvette, de a szalagon szereplő Sundensis nevet önkényesen Budensisre változtatták.)⁶⁷

Richental krónikája tehát különféle másolatokban terjedhetett a dél-németországi másolóműhelyekben. Ezen variánsokból egyes címerek kikerülhettek, mások mindegyikben megmaradtak. A pécsi egyetem címerét is ábrázoló (egyetemi) úrnapi körmenet rajza pl. csak az 1464-es prágai kéziratban maradt fenn.

Richental különféle kéziratai közül a legteljesebb változatot (tárgyunk szempontjából) Schrot címerkönyve tartalmazza. Nála egyaránt megvan Buda (Ofen) címere (a quaterniónak⁶⁸ részeként – 4. kép), valamint a Sunden püspökség és a

(Nagyvárad) cz. — 139. 1. Dominus Vernandus episcopus Albensis (Gyula-Fejérvár) cz. — 146. 1. : Von der hohen schul zu Sundens (igy Budens, Buda helyett) in vnger gelegen Die kament mitt dem erczbischoff von Gran : Lamperthus bropst czu ofen lerer götliches rechten. Symon Clostein meyster in der erezney (alább még egyszer). Dns heinricus ppositus pudensis doctor in theologia. Matheus de diernach. Thomas de wissenburg. Dadeus de vito mercato (mind cz. nélkül). Nicolaus bisznaw (cz) beyd doctor decretorum. — 150 1. Thomas thumherr strigoniensis (cz. n.) — u. o. Dominicus custor (igy !) waradiensis (cz. n.) — u. o. Johannes schliniez von ofen (cz. n.) — 152 1. Matheus lerer der geistlichen recht vnd gütlicher kunst. — Thomas lerer geistl. recht. Andreas maister der siben freyen kunst. Nicolaus szintúgy (mind cz. n.) Die vier warend bey dem erczbischoff Strigonensis in vngern — 160 1. Thomas abbt de saneta trinitate in vngern was auch zu Costencz in der statt mit zwelff personen. (cz. n.) Franciscus abbt zu Cappurna (?) in vngern stb. mt. előbb. H. von albon abbt czu den siben bürgen in vngern. stb. mint előbb mit sechs personen. — 166 1.: Herr dominicus propst waradiensis ausz vngern bey dem erczbischoff von strigonensis. Herr Petrus propst Strigonensis ausz vngern bey stb. mint előbb. Herr Ladislaus propst sant Georgien stb.. . Herr Symon propst sant Wladislawi ausz vngern stb. ... — 168 1. Graff Johannes zu canise in vngern des erczbischoff czu strigonensis bruders sun. (Kanizsai János alább cz.) — 184 1. Herczog eberhard von der weiden (?) in vngern cz." (HARMATH 1879. 104–105. o.)

⁶⁶ ÁBEL 1881. 58. o.; HARDT 1699. 1699. o. V. 18.

⁶⁷ ÁBEL 1881. 58. o. („Az ó-budai egyetem czímerének rajzát Hardt mnukájából Peterffy is átvette (Concil. Hung. I. p. 304). Palma után (Spec. Herald, p. 40) Wallaszky (Tent. p. 52) következő leírását adja: «Scutum ovale, duplicem in aream horizontaliter sectum, in cuius inferiore coelestina cubitns humanus codicem rubeum tenens, superiore vero crux duplicata Hungarica rubea ex tripite colle excrescens ciuu epigrapha: ACADEMIAE BVDENSIS.»)

⁶⁸ A dél-német címerkönyvekben, melyek nagyrészt Richentaltól vették a címereiket, nagyszámú képzeletbeli címer található, melyek ún. terniónakra és quaterniónakra oszlanak. Az elsőben az adott kategória három, a másodikban a négy legkiemelkedőbb képviselője található meg, mint pl. a háromkirályok, a három legrégebb címer, a három legjobb pogány (Nagy Sándor, Caesar, Hector), a három felkent király (Franciaország, Dánia, Magyarország), a három nemes nemzetség (Dauphin, Magyarország/Csehország, Brunswick), a keresztény hölgyek: Szt. Brigitta, Erzsébet, Ilona, Klotild stb.; a quaterniónak közé tartozik pl. a négy próféta, a négy evangélium, Krisztus keresztjé-

Sunden egyetem (sőt Haltenburg) címere is. (6., 8. és 7. kép.) Richentalnál nincs meg Buda (Ofen) címere, megtalálható viszont a Sunden egyetemé, mégpedig kétféle változatban: az 1483-as és az 1536-os nyomtatott kiadásban (valamint az 1470 körüli karlsruhei kéziratban) osztott címerként (felül hármashalmon kettős kereszt, alul könyvet tartó kéz), (1. és 2. kép) az 1464-es prágai kéziratban pedig egyszerű címerként (ívelt aljú hármashalmon kettős kereszt – 3. kép).

Grünenbergnél (egy másik konstanzi polgárnál) ez a fajta címer (ívelt aljú hármashalmon kettős kereszt) magyar államcímerként szerepel, mégpedig egy furcsa kompiláció részeként, amely Magyarország összes fontos dinasztiáját magában foglalja, az Árpádoktól egészen Grünenberg koráig. (11. kép.) Az Árpádokat Magyarország címere jelképezi két egyesített címerpajzs által, a jobb oldalain a vágások, a bal oldalain a kettős kereszt látható, alul enyhén ívelt (egyenesen) végződő lebegő hármashalmon. A fölöttük elhelyezett sisakon az Anjouk patkót harapó strucc sisakdíszje látható struccotollak között, mellette kétoldalt Zsigmond király Sárkányrendjét helyezték el. A két pajzs alatti kisebb pajzson a Hunyadiak gyűrűt tartó hollós címere van, majd ez alatt a rejtélyes Anna boszniai királynő négyelt pajzsa található. (A kompozícióját tekintve ez a kompiláció Richental 1464-es prágai másolatának (fol. 243v; 12. kép) és az 1483-as kiadás (121. l.) alább említendő lapjának az analógiája, ahol ugyanazon a lapon található Szent István és Szent László képzeletbeli címere (az utóbbi az Anjouk által használt címerrel szerepel), valamint Zsigmond király valós címere.)

Ezen címerek egy lapon való ábrázolása a heraldika nyelvén fejezi ki azt, hogy Zsigmond király uralma alatt a személyes patrónusa, Szent Zsigmond burgundiai király (+523) tiszteletét igyekezett összekapcsolni a magyar királyszentek, és különösen Szent László király tiszteletével, hogy így legitimizálja és erősítse meg a magyarországi uralmát. Aranyforintjának hátlapján is Szt. László látható, akinek az attribútuma, a bárd, egyébként megfelel Szt. Zsigmond egyik attribútumának is. 1427-es ezüstdukátján (H 93-95) is a szent király alakja látható koronával, országalmával és bárdal, ami ugyancsak megegyezik Szt. Zsigmond attribútumaival: korona, országalma, jogar, néha alabárd vagy kard.

nek négy sarka, a négy vár: Grenoble (Dauphin), Marienburg, Buda, Sankt Martinsburg (Schrotnál egy másik változata szerepel), a négy királyság: Franciaország, Magyarország, Lengyelország, Csehország, Anglia, Szicília, Skócia stb. A terniónak legrégebb példája valószínűleg Jean de Longuyon, francia költő *Voeux du paon* (A páva fogadalmai, 1312) című költeményében fordul elő. A quaterniónak legrégebb példája a frankfurti városháza homlokzatán és előcsarnokában elhelyezett négy szobor 1414-ből, valószínűleg Zsigmond király ottani látogatásának tiszteletére. Ezt az elvet, négyes beosztást (a konstanzi zsinaton) Zsigmond, majd I. Miksa is erőteljesen támogatta. (Vö. CLEMMEN-SEN 2017. 2. o. [2–39.]

Ez a tisztelet azonban megmaradt az udvari körök szentkultuszának, a vallásos néphagyományba nem jutott el.⁶⁹ A három szent király általános tisztelete a XIV. század közepén, különösen Nagy Lajos és Zsigmond király uralma alatt lett népszerű, különösen a nemesség körében.⁷⁰

Buda (Ofen) címere Grünenbergnél (a müncheni és egyéb kéziratokban – 10. kép) ugyancsak a quaterniónák részeként található meg (részben más címerek társaságában, mint Schrotnál – 4. kép). Buda címere nála (és Schrotnál) hármas halmon mankósvégű kettős kereszt, amely nem egyezik meg Buda, sem Óbuda általunk ismert pecsétjeivel, a tornyos városkapuval, illetve a tornyos városképpel. Tehát ez a kettőskeresztes címer is inkább állami vagy egyetemi címer lehet. (Erre utal az is, hogy a St. Gallen-Haggenberg címerkönyvben (1430–1500 k.) Óbuda (Offen)⁷¹ címere (fol. 30n) a quaterniónák részeként a vágásokat tartalmazza, tehát az államcímer másik elemét.)

A sundeni püspök címere Schrotnál (6. kép) a felső mezőben kettős kereszt hármas halmon, míg az üres (damaszkolt) alsó mezőbe valószínűleg az éppen aktuális püspök címere került. A Sunden egyetem címere (8. kép) ugyanez, de az alsó mezőben könyvet tartó kéz látható. Mivel Richental a Sunden név alatt szinte mindig a Schrot által is közölt címert adja meg (felül kettős kereszt hármas halmon, alul könyvet tartó kéz – 1. és 2. kép), a Richental és Schrot által közölt Sunden egyetemi címert a Zsigmond király által 1410-ben alapított óbudai egyetem címereként kell értelmeznünk, miként azt a régebbi és mai kutatás is teszi. Ez viszont azt is jelenti, hogy a (veszprémi) Sunden egyetemnek másféle címere volt, amelynek azonban az óbudai egyetemhez hasonlóan kellett lennie.

A sundeni püspök címerének (Schrot – 6. kép) felel meg a Sundens egyetem címere Richental krónikájának 1483-as kiadásában, de ez alul könyvet tartó kézzel van kiegészítve. (1. és 2. kép.) Ha azt feltételezzük, hogy ez nem a veszprémi, hanem az óbudai egyetem címere volt, ez összhangban van azzal, hogy az óbudai prépostság a veszprémi püspökség hatásköre alá tartozott. Ezt pedig címertanilag úgy tudták kifejezni, hogy a vágott címer felső mezőjébe a veszprémi püspökség címerét helyezték (noha magyar egyházmegyei címerek a közép-

⁶⁹ Szent Zsigmond burgundiai király 501-ben tért meg az arianizmusból. Erekllyeit Zsigmond király apja, IV. Károly császár 1354-ben vagy 56-ban vitette át Prágába. Zsigmond király 1417 körül Buda várában kápolnát emeltetett és prépostságot alapított a tiszteletére. Ebbéli elhatározását a hagyomány szerint Tar Lőrinc látomása ihlette. Prágai erekllyeit 1424-ben a huszitáktól féltve ideiglenesen Nagyváradra, kijelölt temetkezőhelyére vitette át. Tóth Péter mutatta ki, hogy Szent Zsigmond magyarországi tiszteletének elterjedésében a szent erekllyéinek Párágába való átvitele adott nagy lökést. TÓTH P 2008. 80–96. o.

⁷⁰ KLANICZAY 2000. 511–526. o.; SZAKÁCS 2006. 319–330. o.

⁷¹ CLEMMENSEN 2012. 53. o.

korból nem ismertek, talán ez az egyik példája), az alsóba pedig az egyetemet jelképező könyvet tartó kezet. Ennek megfelelően az egyszerűbb Sunden-egyetemi címer, mely az 1464-es prágai kéziratban látható (kettős kereszt ívelt aljú hármaskalmon – 3. kép) az óbudai egyetem anyaegyetemének, a veszprémi egyetemnek lehet a címere, ennek bővített változata pedig az óbudai egyetemé.

Richental krónikájának különféle másolataiban (az 1464-es prágai kézirat, valamint az 1483-as nyomtatott kiadás) a Sundens egyetemnek tehát kétféle címe található meg. (3., valamint 1. és 2. kép.) Amennyiben az osztott címer (1. és 2. kép) az óbudai egyetemé, az osztatlan (3. kép) ennek megfelelően sundeni (veszprémi) egyetem címe lehet. Az 1464-es prágai kéziratban ez a magyarországi Sundens iskola (*Schül zu Sundens In Vngern*) felirattal szerepel. Az óbudai egyetem osztott címerénél jóval egyszerűbb. Egyetlen mezőjében ívelt aljú hármaskalmon kettős kereszt látható. A képfelirat a Sundens városában lévő intézményt iskolának (*Schül*, valószínűleg főiskolának) nevezi (néhány más egyetemmel együtt), míg ugyanezen krónikaváltozat más intézményeit egyetemnek (*Hochschül*) mondja. (3. kép.) Ez is beleillik abba a képbe, mely szerint, ha a veszprémi egyetem létezett is ebben a korban (s a jelek szerint létezett), a (második) óbudai egyetemenél már alacsonyabb rangú felsőoktatási intézmény lehetett.

Azt már Thallóczy Lajos (1857–1916) is észrevette,⁷² hogy Grünenbergnél Ofen város címe (mankós végű kettős kereszt hármaskalmon) nem egyezik meg Óbuda címerével (tornyos városkapu). Véleményem szerint ezért Grünenberg Ofen-címere (10. kép) vagy az államcímer egyik változata lehet vagy az Óbudán működő (veszprémi) egyetemé. Ez a címer megegyezhet a püspökség címerével és az államcímerrel, ami azért is valószínű, mert Veszprém a királynék városa volt, akik saját udvartartással, köztük saját kancellárral is rendelkeztek, aki az egyetem kancellári tisztségét is betölthette.

Veszprém, „A királynék városa a jogi-hivatali élet egyik jelentős központja lévén oklevelek (kiváltságlevelek) kibocsátásának színtere volt, mint ilyen a királynék kancelláriájának, kápolnájának, ill. trónszékének (*sedes reginalis*) biztonságot nyújtó helye, »amelyben Magyarország királynőit szokták közjogi értelemben is felékesíteni.«* [*6 „in qua consueverunt regine regni Hungariae coronari” ld. A veszprémi káptalani levéltár 1283–1341.] Róma ilyen minőségben tartotta nyilván a veszprémi székesegyházat és ezt több egykori oklevelés bizonyíték is megerősítette. Az egyháziak közismerten

⁷² THALLÓCZY 1908. 107. o. Az általa használt Richental-kiadás, mely az 1480 körüli müncheni kéziratot alapul: *Des Conrad Grünenberg Ritters und Bürgers zu Constanz Wapenbuch 1483. Herausgegeben von Dr. R. Graf Stillfried-Alcantara, und Ad. M. Hildebrand. Görlitz 1875.*

a királyné kápolnáját (*capella specialis*) a koronázások színhelyeként tartották számon. Érthető tehát, hogy Veszprém a királyaink székvárosával (Székesfehérvárral) együtt az állami tevékenység és a jogélet kiemelten fontos színterei lehettek. (...) A papnevelő (a szeminárium) helyén állhatott a *studium generale*, ahol eredetileg az ősi monostor alapkövei nyugszanak.”⁷³

A kétféle (óbudai és veszprémi) Sundens egyetem címerének hasonlósága is arra utal tehát, hogy az óbudai (összetettebb címerű – 1. és 2. kép) egyetem számára a veszprémi (egyszerűbb címerű – 3. kép) egyetem jelenthette a kiinduló bázist. Az 1464-es prágai másolat egyszerűbb, Sundens egyetemi címerének (3. kép) hitelességét az igazolja, hogy Richental csakis magyar forrásból meríthette. Az ívelt (vagy egyenes) aljú (gyakran lebegő) hármas halom, rajta a kettős kereszttel nyilvánvalóan az államcímerből képzett egyetemi címer lehet. Említett hitelességét és eredetiségét Richental (1464-es prágai) krónikájában (3. kép) az adja meg, amit a Richental, majd az ő nyomán Grünenberg biztosan nem tudhatott, azt hogy a kettős kereszt alatti hármas halomnak Magyarországon ez (az ívelt aljú) volt a legkorábban használatba vett típusa. Richental és Grünenberg tehát az ívelt (vagy egyenes) aljú (lebegő) hármas halom, rajta a kettős kereszttel csakis magyarországi forrásból vehette. Az ő korukra ennek a fajta hármas halomnak a használata az államcímerben már megszűnt és talán csak a Sundens egyetem címerében maradt fenn, mint az államcímerből képzett egyetemi címer.

Azt, hogy ezt az (államcímerben már) elavult hármas malmot Richental csakis magyar forrásból vehette, krónikájának 1464-es prágai kézírata (fol. 220r, 3. kép) és az 1483-as nyomtatott kiadás alapján (121. l.) egy további adattal is megerősíthetjük. Az ívelt aljú hármas halom, rajta a kettős kereszttel ugyanis a konstanzi krónikában nemcsak a Sundens egyetem címereként található meg, hanem egy Szent Istvánnak tulajdonított képzeletbeli címerként is (fol. 243v, 12. kép). (A késő középkori magyar felfogásban a kettős kereszt mint apostoli címerkép II. Szilveszter pápa adományaként illette meg Szent Istvánt és utódait. Így szerepel Werbőczy Hármaskönyvében [I. R. 11. c. 3. §.] és Richentalnál is [az 1536-os kiadás, XCIX. lapja], ahol a kettős keresztet Szent István címerének mondják.)⁷⁴ Szent István címere alatt található Szent László király képzeletbeli címere (mely az Anjouk által használt címernek felel meg: a hasított pajzs jobb oldali mezője hétszer vágott, a bal oldali liliomokkal bevetett), ez alatt pedig Zsigmond király valós címere látható. (Az 1483-as kiadásban Zsigmond király címere hiányzik erről a lapról.) (Mindez egyben analógiája a Grünenberg 1480 körüli címerkönyvében található, fent említett furcsa kompilációnak is, amely

⁷³ HORVÁTH 2006a. 41–42. o.

⁷⁴ HÓMAN 2003. 328. o.

Magyarország címerét szintén több uralkodócsalád címereiből állítja össze; Richental ezen címerlapja tehát egy esetleges korábbi vagy egyidejű magyar címerkönyvre mehet vissza. Ezzel a kérdéssel majd egy másik cikkben foglalkozunk részletesen – 11. kép.) A sor tehát ezen a lapon Szent István képzeletbeli címerével kezdődik és Zsigmond királyéval ér véget. Vagyis Szent Istvánnak ezt a képzeletbeli címerét (és a Sundens egyetem ugyanilyen címerét – 3. kép) Zsigmond király kísérete (valószínűleg Branda da Castiglione bíboros – lásd alább) vitte ki a konstanzi zsinatra, tehát az ívelt aljú hármashalommal ellátott címet Szent Istvánnak tulajdoníthatták, akár csak a Sundens egyetem megalapítását.

Mielőtt ugyanis a hármashalom ma is ismert formája megjelent volna a kettős kereszt alatt (amely alul teljes halmot alkot, nem végződik ívben, sem egyenesben és nem is lebeg, hanem teljes mértékben kitölti a pajzstalpat), a magyar királyok pontosan ezt a fajta ívelt és egyenes aljú (lebegő) hármashalmot használták a pecsétjeiken. Ez tehát a hármashalom eredeti, legrégebbi típusa, s nem az a fajta hármashalom, amely államcímereinkben ma is használatos. Ezt az alul ívelt hármashalmot utoljára Vencel király (1301–1305) használta a pecsétjén.⁷⁵ (13. kép.) Richental és Grünenberg korára ez már elavult és csak egyes régi magyar forrásokban fordulhatott elő. (Talán megvolt Königsbergi János magyar címerkirály feltételezett címerkönyvében, melyről egy másik cikkünkben fogunk értekezni.)

A hármashalom másik változata az, amelyik alul vízszintesen végződik. Ezt utoljára Ottó király (1305–1307) használta,⁷⁶ (15. kép) de Vencelnél is megtalálható⁷⁷ (az ívelt aljú mellett – 14. kép). A kvázi lebegő hármashalomnak ez lehetett a gyakoribb változata, hiszen ugyancsak egyenes aljú hármashalom van V. István király (1270–1272) pecsétjén,⁷⁸ ami egyben a hármashalom előfordulásának legrégebbi ismert példája. (16. kép.)

Ez a fajta hármashalom a kettős keresztrel együtt eredetileg egyfajta kálváriakereszt lehetett, ahol a kereszt talapzatából lett idővel a hármashalom. Ilyen lebegő (és/vagy) talapzatos kereszt látható néhány királyunk egyes pénzein. Előfordul III. Endre király (1290–1301) ezüst dénárának (H 426),⁷⁹ továbbá a későbbi IV. Béla király szlavón dénárának hátoldalán (ÉH (Szlavón) 10).⁸⁰ (17. és 18. kép.) Jól felismerhető kálváriakereszt van II. Endre király (1205–1235) egyik dénárán is (H 264; 19. kép). A legrégebbi ilyen típusú éremkép egy III. Bélához (1172–1196)

⁷⁵ Kép: SZILÁGYI III. 1895. (Károly Róbert első párthívei. Venczel királysága.)

⁷⁶ Kép: SZILÁGYI III. 1895. (Bajor Ottó és Károly Róbert.)

⁷⁷ Kép: VRTEL 1999. 73. o.

⁷⁸ Kép: SZILÁGYI II. 1896. (Az utolsó Árpádok)

⁷⁹ HUSZÁR 1979. (H)

⁸⁰ UNGER 1997. (ÉH)

köthető dénáron található (CNH 128),⁸¹ amelyen a kettős kereszt lebegő körívben végződik. (21. és 22. kép.) (Ami összhangban van egyes történészek azon feltételezésével is, hogy a veszprémi egyetemet III. Béla korában hozták létre.) II. Endre egyik obolusán (ÉH II. 179.) hármás ív fölött három torony, benne (hajfonatos) király(né?)fej látható (20. kép), ami a fenti logikánk alapján Veszprém, illetve (a hármás ív miatt) a veszprémi egyetem közvetlen képi kifejezése is lehet.

Mi az, amit biztosan tudunk erről a címerről? Mindenekelőtt tudjuk azt, hogy itt nem az óbudai egyetemről van szó, mert akkor Richental címerfeliratában kifejezetten a Budensis, pontosabban az Ofen szó szerepelne (miként Óbuda címerét Grünenberg [fol. 32r] és a St. Gallen-Haggenberg címerkönyv [fol. 30n] is az Offen felirattal látta el), de mégsem ezt találjuk ott, hanem a Sundens, azaz Csanád nevét. Itt tehát nem az óbudai, hanem a csanádinak álcázott veszprémi egyetem címeréről van szó. Annak is külön oka lehetett, hogy az egyetem megnevezésére Veszprém helyett miért használták Csanád (Sundens) nevét a címerfeliratban, ahol (Csanádon) soha nem létezett egyetem, sem a valóságban, de még csak a feltételezés szintjén sem (mint Veszprémben).

A címerek után vizsgáljuk most meg magát a Sundens nevet és annak esetleges összefüggését Veszprémmel! A régebbi irodalomban a név egyik magyarázata azon alapul, hogy Péterffy Károly (1700–1746), Lányi Károly (1812–1856), Fejér György (1766–1851) és Inchofer Menyhért (1584–1648) is pecsétnek nevezi a Sundens egyetem címerét. Palma Károly Ferenc (1735–1787) úgy gondolta, hogy Schrot és más heraldikai írók a Sundens névnél az egyetem pecsétjében az S betűt a Sigillum (pecsét) rövidítés helyett a Budensis [Budense?] szóval keverték össze és így lett az S.Budensis-ből a Sundensis.⁸² Ábel ezt a feltevést amiatt veti el, hogy az egyetem pecsétjét Schrot és mások sem ismerték és ez számunkra sem ismert. A XIX. században ehhez hasonlóan egyes szerzők úgy vélték, hogy Konstanzban a magyar delegáció egy „S udensis studii” feliratú pecsétet használt, ahol az S a sigillum rövidítése, a fekvő B-betű pedig a pecséteken a Budensis szóban gyakran alkalmazott írásmód volt és így lett mindebből a Sundensis név. Az egyetem által használt pecsétnek azonban semmi nyomát nem találjuk.⁸³

Krobót János (1770–1833) a Sunden nevet a Buda változatának tartja és Zenta nevével hozza összefüggésbe. A kettő között szerinte az jelenti a kapcsolatot, hogy Zenta a középkorban az óbudai káptalan birtoka volt.⁸⁴ Őt megelőzően

⁸¹ RÉTHY 1898. (CNH); HÓMAN 1916. 239. o.; TAKÁCS 2012. 44. o.

⁸² ÁBEL 1881. 58., 20. o.

⁸³ DOMONKOS 1975. 686. o.

⁸⁴ KROBÓT 1830. 15. o. (ÁBEL Jenő (1881. 1.) Clade H. értekezésének nevezi.) („In M. SS. Hevenessianis Tom. XIV. Lit. D. D. pag. 68. habetur Diploma Uladislai II. Regis Hung. datum

Schönwisner István (1738–1818) egyik (1785 körüli) kéziratában szintén úgy vélte, hogy az óbudai egyetem a Sundensis nevet a budai káptalan egyik kano-nokjának tiszteletére nyerte el, aki a Csongrád megyei Zyntha vagy Szyntha (a mai Zenta) címzetes püspöke volt és az óbudai egyetem körül nagy érdemeket szerzett.⁸⁵ Toldy és Laky feltevése szerint az óbudai egyetem neve Sunda (Sigismundea) volt, Zsigmond király nevéből, Wallaszky Pál (1742–1824) pedig azt feltételezte, hogy a Sigismundea névből először nem a Sunda, hanem a Sundea név jött létre. Heraldikai művében Palma is Óbudával azonosította Sundenst.⁸⁶ Ábel Jenő mindezen véleményeket alaptalannak vélte, és azt tartja, hogy a Sundensis név egyszerűen csak a Budensis íráshibája.⁸⁷

A korábbi véleményeket csak a teljesség kedvéért hoztam fel. A Sunden névnek ugyanis megtaláltam a valódi magyarázatát. Igaz, hogy ennek én magam is már csak később, ezen cikk kéziratának az elkészítése után jutottam nyomára. Emiatt az írásom szövegét is alapvető módon át kellett dolgoznom.

A cikk befejezése után (a 2020-as év harmadik hónapjának 27. napján) került (újra) szemem elé III. Béla éves jövedelmeinek 1185-ös összeírása,⁸⁸ amelyet a

Budae 1506. quo Zynthae, sive (ut in continuatione eiusdem Diplomatis habetur) Szynthae Capituli Ecclesiae Budensis, Principi Apostolorum S. Petro dicatae oppido, in Comitatu Csongradiensi posito, conceditur titulus civitatis, cum iisdem gratiis, libertatibus et praerogativis, quibus tunc Szegediensis urbs fruebatur, iisque sigilli proprii authentici cum inscriptione circulari: Sigillum civitatis Szyntha, quod nomen cum sit affine nomini Sundae sive Sundem in Germania, qui saepe y, cum u, et t vel th cum d permutare solent, aequus arbiter iudicet; an non proum sit existimare, quod Sunden e Szyntha ortum sit, maxime cum oppidum hoc olim ad Capitulum Ecclesiae Vetero-Budensis pertinuerit. In hac autem hypothesi quidui existimare liceat, aliquem e Canonicis huius Capituli regnante Sigismundo titulum habuisse Szünthensis sive Sundensis, qui ut Vetero-Budensis Academia aeque Sundensis compellaretur, in eiusdem dotationem haud parum de suis facultatibus contulerit. Novimus enim Parisiensem quoque Academiam ideo fuisse dictam Sorbonam, quod Robertus Sorbonus Ecclesiae Parisinae Canonicus, et Ludovici IX. Regis Franciae Eleemosynarius, Universitati Parisiensi suas cesserit aedes, atque in iis Collegium Theologicum a. 1253. fundaverit. — Nonnulli ideo a Concilio Constantiensi Academiam hanc Sundeam adpellatam fuisse autumant, ut contracto nomine significaretur esse Sigismundea.”)

⁸⁵ *Collectanea historica universitatis regiae scientiarum Hungaricae.* Idézi ÁBEL 1881. 58–59. o.

⁸⁶ PALMA 1766. 40. o. („Sundensis studii: Nullam in Hungaria Sundam urbem, Academiae illustrem novimus: fieri autem potuit, ut in sigillo, e quo typum suum depromsit Schrotius, litteram S. quae sigillum significat, cum posteriore voce Budensis confuderit. Quoa iam autem controversiae hujus de Sundensi in Hungaria studio hic loci, quasi ex transitu, meminimus: non possum mihi temperare; quin huc ad verbum adscribam P. Stephani Kaprinai litteras, quibus nodum hunc meo quidem iudicio diremit penitus.”)

⁸⁷ ÁBEL 1881. 19–21. o.

⁸⁸ MARCZALI 1902. 128. o. („Hitelességekben kételkedni nem lehet, bár csak későbbi, XV. századi kéziratban maradt meg a párisi nemzeti könyvtárban. ... (6238. sz. 20.1.)...”) (elérése: <http://mek.oszk.hu/14300/14316/14316.pdf>)

francia király számára állítottak össze azt követően, hogy III. Béla követei megkérték a király nővérének, Capet Margitnak a kezét. Ez a kimutatás énelőttem már számtalan magyar és külföldi történész kezén keresztülment, de az abban szereplő *episcopus Sunadensis*, vagyis a csanádi püspök nevét ezidáig egyikük sem kapcsolta össze Richental Sundens egyetemével (noha azt mindegyikük helyesen azonosította Csanáddal), részben azért, mert nem ez volt a témájuk, másrészt azért, mert az *episcopus Sunadensis* névalak csak ebben az egy forrásban található meg, máshol a csanádi püspök latin neveként mindig az *episcopus Cenanadensis* vagy *Chanadensis*⁸⁹ alak szerepel. (Úgy tűnik azonban, hogy lappangva ez a ritkább névforma is megmaradt a magyar kancelláriai ismeretanyagban, mert 1395-ben is ez bukkan fel a *Veterisunde* alakban – lásd alább.) A helyes megoldásba én magam is csak úgy botolhattam bele, hogy a cikkem megírása után még mindig „kereső üzemmódban” voltam, s ilyenkor az ember minden szeméi elé kerülő forrást kifejezetten az aktuális témája szempontjából vizsgál meg.

A *Sunadensis* és *Sundensis* alakok azonossága a nyelvfejlődés szempontjából sem jelent semmilyen akadályt, sőt nyelvtörténetileg is szabályos módon vezethető le:

episcopus Csanadensis > *Csunadensis* > *Sunadensis* > *Sundensis*

Azt, hogy a *Sunadensis* püspökség Csanáddal azonos, világosan kifejezi az 1185-ös kimutatás összes magyar püspökségének a felsorolása (a jövedelmeikkel együtt) és Csanád esetében is a pontos egyházi és földrajzi fekvése: „*Suffraganei Colocensis sunt: episcopus Sunadensis vel a fluvio preterlabente Morisensis, habens duo millia marcarum...*” A *Sunadensis* püspök a kalocsai érsek alá tartozik és a Maros folyó mentén fekszik, tehát Csanáddal azonos.

Nincs arról tudomásunk, hogy Csanádon valaha is egyetem működött volna. Ezért meg kell magyaráznunk azt, miként mehetett át Csanád neve *Sundens* alakban az óbudai (és a veszprémi) egyetemre, majd Richental krónikájába. Továbbá az első lépésben Veszprém és Óbuda esetleges egyetemi kapcsolatait is meg kell vizsgálnunk. Amennyiben ugyanis úgy véljük, hogy *Sundens* neve a későbbiekben Óbudát vagy Veszprémet takarja, felmerülhet a kérdés, hogy Richental miért állítja azt, hogy a magyar egyetemi küldöttség az esztergomi érsek vezetése alatt a *Sundens* és nem az újonnan alapított óbudai egyetemről érkezett Konstanzba, továbbá arra is választ kell adnunk, hogy az óbudai egyetem címerét miért tünteti fel következetes módon *Sundens* (és nem *Ofen*) néven, hiszen ezen adatok szerint *Sundens* sokkal valószínűbb módon volna Óbudának te-

⁸⁹ KISS 1988. 305. o.

kinthető (és a mai történészek is ezt valószínűsítik), mint az általunk feltételezett Veszprémnek?

Az első kérdésre a fentiekben már választ adtunk. Richental nem azt állítja, hogy a zsinatra (csak) a Sundens egyetem küldöttsége érkezett meg, hanem azt mondja, hogy Magyarországon van egy Sundens nevű egyetem, majd azt mondja, hogy az esztergomi érsek vezetésével egyetemi küldöttség érkezett Konstanzba (amelyben nemcsak az óbudai, hanem a pécsi és a veszprémi egyetem tanárai is helyet kaphattak).

A második kérdésre a válasz az lehet, hogy Óbudán kezdetben egyáltalán nem létezett egyetem, s az, amit ma annak vélünk, valójában a veszprémi egyetem egyfajta óbudai „kihelyezett tagozataként” működhetett. A konstanzi zsinaton a Sundens (csanádi) püspökség is képviseltette magát, ezért van meg külön is a címere Schrotnál. (6. kép.) Fentebb kifejtettük, hogy Sundens neve ekkor már Veszprémet is lefedhette. A veszprémi püspökségben éppen ekkor volt egy hosszabb üresedés. A zsinat előtti utolsó püspök, Sándor (1411) nevét csak egy 1411. július 2-i dokumentumban említik, mint választott veszprémi püspököt. A püspökségben 1411. jún. 2.–1418. márc. 12. között üresedés állt be. Az egyházmegyét 1412–1424 között Branda da Castiglione (1350–1443) bíboros apostoli adminisztrátorként irányította.⁹⁰ (1410-től *óbudai nagyprépost* is volt. 1410–1413 között adminisztrátorként a kalocsai érsekséget is ő kormányozta; a Sárkányrend vezetésében is szerepet kapott.) Sándor püspök utódát, Rozgonyi Pétert a veszprémi káptalan 1417. nov. 26-án választotta meg, V. Márton pápa azonban csak 1424. aug. 5-én (Castiglione távozása után) erősítette meg püspöki székében.⁹¹

Az 1410-es alapító levélben az egyetem neve óbudai egyetem (*in dicto oppido Veterisbude de cetero sit studium generale*), Richentalnál viszont ennek nyoma sincs, ott csak a Csanád nevéből eredő Sunden(s) található meg. Ez is arra utal, hogy a Sundens valódi értelme (Csanád) idővel feledésbe mehetett és a létező korabeli magyar egyetem(ek)re mehetett át, és Richental is ezt használja, ami úgy lehetséges, hogy Castiglione, mint óbudai prépost (és valószínűleg a veszprémi egyetem kancellárja) gyűjtőfogalomként használta. Erre utal az is, hogy Sunden város Richentalnál kétszer van meg (Sunden és Sundens) azon városok között, amelyek követeket küldtek a zsinatra. Az egyik Sundens ezek közül Veszprém lehet, a másik pedig Óbuda, s mindkettőt Castiglione ellenőrizte egyszerre. Nincs tudomásunk arról, hogy Csanádon valaha is egyetem létezett volna. Richentalnál mégis a Sundens egyetem neve fordul elő, ami azt jelenti, hogy a Sundens név ott már nem egyszerűen egy városnévből képzett egye-

⁹⁰ DIÓS 1993. 29. o.

⁹¹ Uo. XI. 2006. 728. o.

tem neveként fordul elő, hanem az eredeti jelentésétől megfosztva és egy más jelentéssel felruházva jelentette a magyarországi óbudai (vagy veszprémi) vagy az összes magyarországi egyetem megnevezését. Ez pedig azt is jelenti, hogy a Sundens nevet egy új jelentéstartalommal kellett felruházni, vagy ebbe (laikus etimológia útján) egy új jelentést kellett beleérteni.

Castiglione a Sundensbe talán a görög *szundeisz* szót értette bele, s ezt használta az összes magyar egyetem számára. Ezt az elképzelést támogatja a görög *σύνδετος* 'összekötött',⁹² és származékai: *συνδεῖν*,⁹³ *συνδεν*⁹⁴ jelentéstartalma is, amelyek pontosan megfelelnek a Sundens szóalakjának. Ebben az esetben Richental Sundens egyetemét Branda da Castiglione egyfajta protohumanista⁹⁵ alkotásának tekinthetjük, aki a veszprémi püspökség apostoli adminisztrátora volt vagy Órévi Lukács püspöktől is eredhet. (Lásd alább.) (Ezt az elképzelést gyengíti, hogy Schrot címerkönyvében a Sundens püspökség is szerepel a saját neve alatt – hacsak Sundens alatt ekkoriban már nem Csanádot, hanem Veszprémet értették; Óbuda nem lehetett, mert nem volt püspöki székhely.)

A Sundens név, mint átértelmezett gyűjtőfogalom tehát Castiglione-től is származhat. A zsinaton ő volt Zsigmond király egyik fő támasza, a közte és a bíborosok közti közvetítésben. Lényegében ő volt ekkor a veszprémi püspök és egyben a feltételezett veszprémi egyetem feje is, amellet, hogy 1410-től óbudai nagyprépost is volt. Zsigmond király 1410-es egyetemalapítása (aug. 1.) előtt a pápa az ő véleményét kérte ki (aug. 1)⁹⁶ az új egyetem székhelyének megfelelő magyar város felől. A választás végül az ő hatására eshetett Óbudára. 1410-ben ez lett a második óbudai egyetem, amely ugyanúgy az ő felügyelete alá esett, mint az első, azaz a feltételezett veszprémi (amelynek ekkor már Óbudán is lehetett kihelyezett tanszéke). Ő tájékoztathatta félre a pápát arról is, hogy Magyarországon korábban nem volt egyetem (noha a pécsi egyetem ekkor még biztosan működött) – ami az 1410-es egyetemalapító okiratból is kitűnik –, hiszen így megtarthatta ellenőrzését a régi óbudai egyetem fölött is. Ezért is fordulhat elő a Sundens egyetem címere Richentalnál és Schrotnál (mindkét óbudai/veszprémi egyetem ugyanazon a néven – 1., 2., 3., illetve 8. kép). (Castiglione az 1420-as években Zsigmond király tanácsadójaként Budán élt; óbudai tapasztalatai alap-

⁹² SOLTÉSZ–ZSARNAY 1857. 536. o.

⁹³ LOON 2009. 396. o.

⁹⁴ MEVRSIVS 1611. 109. o.

⁹⁵ A padovai egyetemen már a XIV. században feltűntek a „protohumanista” szerzők. A humanista stúdiumok itt is az artes fakultáson jelentek meg, de a hagyományos, skolasztikus alapokon nyugvó képzés továbbra is erős volt. (VÉBER 2014. 417. o.; RÜEGG 1993. Band I: Mittelalter. 387–411., 396–397. o.)

⁹⁶ SZÖGI 1995. 61–62. o.

ján 1426-ban megalapította a páviai főiskolát, ahol 24 ösztöndíjasnak biztosított helyet, köztük a veszprémi káptalan (!) jelöltjeinek is.⁹⁷ Az alapításhoz szükséges anyagi fedezetet a veszprémi és a normandiai Lisieux püspökség jövedelmei biztosították számára, melyeknek apostoli adminisztrátora volt.)

Castiglione ábrázolása néhány más bíborossal együtt megtalálható Richental krónikájának New York-i Aulendorf-kéziratában (320. lap)⁹⁸ A címere (*dns pranda cardinalis placentinus*), a kastélyt tartó oroszlán (beszélő vagy névre utaló címerként) is megvan Richental krónikájának valamennyi másolatában⁹⁹ (az 1464-es prágai kéziratban a 202r fólión látható; Grünenberg címerkönyvéből viszont hiányzik; Schrotnál [18.] *Placentia* néven található meg). A Sundens egyetem elnevezés tehát azért szoríthatta oly erővel háttérbe még az újonnan megalapított Buda nevét is, mert Castiglione bíboros azt a „saját” egyetemként propagálta. Ő volt az is, aki egészen 1424-ig senki mást nem engedett beülni az 1411 óta üresen álló veszprémi püspöki székbe. (Talán az ő familiárisa lehetett a Sundens egyetem egyik tanára, az ugyancsak milánói származású jogi doktor, Tadeus de Vicomercato.) Amennyiben tehát Veszprém (Sundens) a konstanzi zsinaton a német (és magyar) király által diplomáciai feladatokkal megbízott legaktívabb bíborosának a saját egyeteme volt, érthető, hogy emellett a zsinat másik két magyar egyeteme, azaz Zsigmond király újonnan alapított saját óbudai egyeteme és a pécsi egyetem is (melynek címere szintén megtalálható Richentalnál) eltörpül a Sundens egyetem mellett, és mindenhol csak ennek neve szerepel a magyar egyetemek közül (noha a másik két magyar egyetem címere így is utat talált magának Richental krónikájába, de csak valódi nevük feltüntetésének mellőztetése árán).

Az első óbudai egyetem tehát veszprémi eredetre mehet vissza. Megalapítását 1395-re teszi a kutatás, melyet Zsigmond király 1410-ben állítólag újraalapított. Ezzel az egyik gond az, hogy nem világos, miért kellett volna ugyanazt az egyetemet ugyanannak a királynak mindössze 15 év elteltével újraalapítania? (Ezt Ábel Jenő is¹⁰⁰ furcsának tartotta.) A pécsi egyetem közvetlen királyi támogatás nélkül is – még a legpesszimistább forgatókönyv szerint is – sokkal hosszabb ideig működött ennél. A másik gond az, hogy nem áll rendelkezésünkre az első óbudai egyetem 1395-ös alapító oklevele. Az, amit erre vonatkozóan idézni szoktak, ténylegesen csak egy kinevezési, s nem alapító okirat. A válaszom ezért az, hogy Zsigmond király csak egyetlen óbudai egyetemet alapított, mégpedig 1410-ben, s a korábban ott fennálló óbudai egyetem valójában

⁹⁷ DIÓS 1993. II. 29. o.

⁹⁸ CLEMMENSEN 2011. 11–12. o.

⁹⁹ CLEMMENSEN 2011. 72. o.

¹⁰⁰ ÁBEL 1881. 18–19. o.

a veszprémi egyetem óbudai kihelyezett tanszéke volt. A másik lehetőség az, hogy az egyetem a XIV. század végén Veszprémből Óbudára költözött.

Ezen elmélet mellett szól az, hogy 1395-ből ténylegesen csak egy kinevezési oklevéllel rendelkezünk s nem az egyetemalapító oklevéllel,¹⁰¹ melyben IX. Bonifác pápa (1389–1404) 1395. október 6-án megengedi, hogy Lukács óbudai prépost azt követően is viselhesse ezen tisztségét, és az egyetem (vagy inkább főiskola) kancellári tisztjét, miután őt csanádi püspökké nevezte ki. Mindezidáig nem volt világos előttünk, miként jutott az óbudai (és a veszprémi) egyetem a Csanád nevéből származó Sundens névhez. Amennyiben azonban az előbbi mondatot figyelmesen olvastuk, rögtön meg is van a személyi kapcsolat Csanád és Óbuda között, amely egyébként az egyetlen ilyen releváns korabeli kapcsolat. A Sundens név tehát úgy ment át az óbudai egyetemre, hogy Órévi Lukács, óbudai prépost, akkor is megtartotta az óbudai főiskola kancellári tisztségét, miután őt a pápa csanádi püspökké nevezte ki. Ez azt is jelenti, hogy az (első) óbudai egyetem megalapításában nem Zsigmond királynak, hanem Órévi Lukács, óbudai prépostnak volt alapvető szerepe.

¹⁰¹ Ennek alátámasztására teljes terjedelmében idézzük: „Bonifác püspök, Isten szolgáinak szolgálója. Üdvözlétünk és apostoli áldásunk szeretett fiunknak, Lukács választott csanádi püspöknek. Buzgalommal szerzett érdemeid kívánják meg és készítetnek bennünket arra, hogy azon dolgokban, melyekről úgy ítéljük, hogy hasznodra lesznek, amennyire Isten segítségével képesek vagyunk rá, jóakarató kedvezésünkben részesítsünk. Így a mai napon nekünk és testvéreinknek érdemeid miatt kedves személyedről ugyanezen testvéreink tanácsa alapján apostoli tekintélyünk-nél fogva azt határoztuk, hogy gondoskodunk a pásztor nélküli csanádi egyházzal, téged állítván püspökéül és pásztorául, amint azt erre vonatkozó levelünk bővebben tartalmazza. Mi tehát személyedet kegyes kedvezésünkben szándékozával részeltetni, ebbéli kérésedtől indítva jelen okmánnyal megadjuk kegyességednek, hogy a Szent Péter egyház prépostságát Óbudán, a veszprémi egyházmegyében [ut Praeposituram Ecclesiae S. Petri in Veteri Buda, Vesprimien. Dioecesis] (ami a mondott Szent Péter egyházban különleges és legfőbb méltóság; erre az embert választás útján szokták emelni, melynek birtokában vagy), minden jogával és tartozékával, a fent nevezett csanádi vagy más egyházzal együtt, ahová esetleg helyeznek majd, felszentelésed megtörténte és a püspökszentelésre vonatkozó kánonok által megszabott idő eltelte után is élethossziglan megtarthasd, ugyanezen prépostság hasznait, bevételeit és jövedelmeit megkaphasd, és a nevezett város, Óbuda iskolájának kancellári tisztségét szabadon betölthesd. [et officium cancellariae studii dicti oppidi Veteris Buda, exercere] Ennek nem állhat útjában sem az, hogy nem vagy valamely tudomány szak doktora, sem a lateráni zsinat, sem maga a Szent Péter egyház egyéb rendelkezései, sem pedig bármilyen más ellenkező értelmű, akár eskü, apostoli jóváhagyás vagy bármely más megerősítés révén megszilárdult határozat és szokás. Feltéve, hogy e prépostság nem esik el a köteles egyházi szolgálattól, és benne a lelkek gondozását semmilyen tekintetben nem hanyagolják el. Senki ember ne merészelje tehát ezen adománylevelünket megtámadni, vagy vakmerően szembeszállni vele. Ha valaki mégis veszi a bátorságot, hogy ezt megpróbálja, tudnia kell, hogy utoléri a mindenható Isten és apostolai, Szent Péter és Pál haragja. Kelt Rómában, Szent Péternél, hatodik évünkben, október hatodik napján.” SZÖGI 1995. 60–61. o.

Az 1395-ös oklevél az óbudai tanintézet rangját a *studium* (főiskola) szóval adja meg, míg Zsigmond király 1410-ben alapított egyetemének rangját a *studium generale*¹⁰² kifejezés világosan meghatározza, amikor XXIII. János (ellen)pápa augusztus 1-jén négy karból álló teljes egyetem létrehozását engedélyezi. Óbudán tehát nem egyetem, hanem főiskola működött 1395-ben, amely az akkori veszprémi püspök (Maternus vagy Jánoki Dömötör) felügyelete alatt állt. Ezt fejezi ki az oklevél azzal, hogy kimondja, Óbuda a veszprémi egyházmegyében található (*in Veteri Buda, Vesprimien. Dioecesis*; ezen hagyomány folytatásaként az 1410-es egyetemalapítás során – talán Castiglione hatására – is hangsúlyozzák, hogy Óbuda a veszprémi püspökségben található). Ez pedig támogatja azon elképzelésünket, hogy az (első) óbudai egyetem vagy inkább főiskola ebben az időben nem egy új alapítású tanintézet volt, hanem a Veszprémi egyetem (Órévi Lukács által) kihelyezett részlegeként vagy az egyetem Óbudára való átköltözésével jött létre (megmaradva ugyanazon püspökség területi fennhatóságán belül). Óbuda tehát 1395-ben *studium*, majd a második egyetem 1410-ben, az igazolt egyetemalapítást követően *studium generale*. Ez is azt igazolja, hogy 1395-ben Óbuda még csak a veszprémi egyetem óbudai főiskolája volt.

Érdekes körülmény az is, hogy történészeink számára 1395-ben az óbudai tanintézet *studium* rangja és az alapító oklevél hiánya is elegendő volt ahhoz, hogy Óbudát már 1395-ben egyetemenként fogadják el, miközben Veszprémmel kapcsolatban 1276-ban a *studium* kifejezést, ugyancsak az alapító oklevél hiányában, minden áron igyekezzenek kimagyarázni az egyetemi rangjából.

Az első óbudai tanintézet rangját elsősorban azért szokták egyetemenként meghatározni, mivel Lukács püspök 1395-ben kancellári címet viselt. Továbbá 1396-ban Joannes de Horow (Horaw, Horb) bécsi egyetemi tanárt Budára hívták tanítani,¹⁰³ ami azt jelenti, hogy ott ekkor már egyetemnek kellett léteznie. Ő ugyanis 1396. július 2-án a bécsi művészeti kar kongregációjától azt kérte, hogy Bécset elhagyhassa és a budai egyetemre mehessen át (*ut ... stare ... in universitate Budensi*).¹⁰⁴ Az óbudai kar első dékánját csak 1399-ben választották meg.¹⁰⁵

Mindezek nem cáfolják azon véleményemet, hogy 1395-ben Óbudán már egyetem (vagy inkább főiskola) működött, mégpedig egészen magas színvonalon, ha a meghívását a bécsi egyetem egyik tanára is elfogadta, majd ez odáig fejlődött, hogy 1399-ben már a dékánját is megválasztották. Ezt azonban tovább-

¹⁰² „...in oppido suo Veterisbude Vesprimiensis diocesis in regno Ungarie predicto consistente, loco utique ad hoc accommodo admodum et idoneo, plurimum desideret fieri et ordinari per sedem apostolicam studium generale, in qualibet licita facultate...” SZÖGI 1995. 64. o.

¹⁰³ ABEL 1881. 19. o.

¹⁰⁴ DOMONKOS 1975. 682. o.

¹⁰⁵ Uo. 681. o.

ra sem, illetve ennek tudatában sem tarthatom egy újonnan létrehozott egyetemnek, hanem csak egy régebbi egyetem folytatásának. Ez tette lehetővé azt, hogy magas színvonalon működjön mindjárt egy évvel a feltételezett megalapítását követően is. Ez pedig 1396-ban és 1399-ben egyben Veszprém számára is korábbra visszamenő egyetemi rangot biztosít, vagy úgy, hogy az ottani egyetem Veszprém mellett Óbudán is működött, vagy pedig úgy, hogy idővel Veszprém-ből Óbudára költözött át, miközben mindvégig megmaradt a veszprémi egyházmegye területén, a veszprémi püspök felügyelete alatt. Lukács püspököt a pápa 1397. március 22-én nagyváradai püspökké nevezte ki, de a pápai okmány ekkor már nem említi, hogy egyben ő az óbudai egyetem kancellárja¹⁰⁶ (hiszen annak betöltése a veszprémi püspököt – Jánoki Dömötört – illethette meg). A Sundens név azonban – miként azt Richental példája is mutatja – mégis, Csanád nevét használva, de attól függetlenül is fennmaradt. Ez arra mutat, hogy a Sundens, mint az egyetem megnevezése (az eredeti értelmét elveszítve) egyfajta (talán több városra és az összes magyar egyetemre kiterjedő) gyűjtőfogalommal vált, miként azt fentebb is láttuk. Ezt a jelentésváltozást pedig csak egy idegen ember (Castiglione) hajthatta végre, akit nem zavart az, hogy Csanád névvel illesse más város(ok) egyetemét is és azt átértelmezve új jelentést adjon a névnek.

Korábban a történészek többsége úgy gondolta,¹⁰⁷ hogy az első óbudai egyetemet Zsigmond király 1389-ben alapította, IX. Bonifác pápa uralkodásának első évében és első kancellárja az óbudai Szent Péter káptalan prépostja volt. Inchofer is ilyen értelemben szólt.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Uo. 681. o.

¹⁰⁷ ÁBEL 1881. 17. o., GUTHEIL 1961. 464. o.

¹⁰⁸ Inchofer Menyhért, aki Galilei inkvizíciós perének egyik [csillagászati] szakértője volt, a vatikáni levéltárban kutatott és magyar egyháztörténeti művéhez (*Annales ecclesiastici regni Hungariae*. Róma, I. 1644.) eredeti okleveles forrásokat is felhasznált; a forráskutatás úttörőjének is tekinthető. Művének csak az első kötete jelent meg nyomtatásban. Részletessége miatt csak az 1059. évig jutott el. A második kötet, melynek kézirata az Országos Széchényi Könyvtárban található, az 1159. évig terjed. Művének máig kiadatlan kéziratóban az óbudai egyetem mellett talán a veszprémi egyetemre is található adatokat. Ábel Jenő szerint Inchofer a Vatikánban még eredetiben láthatta az óbudai egyetem alapító levelét 1389-ből, noha erre konkrét adat nincs. Inchofer az óbudai egyetemet régtől fogva létezőnek mondja: »„*Est Vetus Buda . . . floruisse non solum temporibus Regis Matthiae . . . verum etiam longe ante celebrem fuisse, satis indicat erectio Studii generalis, quod Bonifacius Nonus Millesimo tercentesimo octuagesimo nono et primo sui Pontificatus anno petente Sigismundo rege concessit omnibusque privilegiis et immunitatibus ornavit coustituto eiusdem Studii Cancellario Praeposito Ecclesiae sancti Petri Apostoli, ac ut Praepositi eiusdem Ecclesiae nec non Canonici ex Doctoribus eiusdem Studii assumi possent, sancivit. De qua re alibi plura.*” így Melchior Inchofer (T. I. *Annal. Eccl. Hung.* p. 328), még pedig Schönvisner szerint: „*verosimiliter ex ipsa erectionis Bulla, quam forte in continua-*

Csak Domonkos László kutatásai tisztázták¹⁰⁹ (vagy inkább csak vetették fel), hogy a pápa Lukács püspök részére 1395-ben küldte meg a kinevezési oklevelet. (Előtte a *Vatikáni okmánytár* is 1395-öt ad meg.)¹¹⁰

Domonkos szerint 1395-ben a pécsi egyetem már nem létezett (noha a címere megtalálható Richental krónikájának 1464-es prágai kéziratában) s ez indította Zsigmond királyt új egyetem létrehozására. A vatikáni levéltárban végzett újabb kutatások során találtak egy XVII. századi fóliánst, melyet Alexander Raynaldus könyvtáros állított össze a IX. Bonifác pápa által kibocsátott bullák rövid tartalmáról. Eszerint a pápa Zsigmond király kérésére hagyta jóvá az egyetem megalapítását az összes karral, előjogokkal és szabadságokkal *Veterisunde* városában. Az egyetem kancellárjává az óbudai Szent Péter káptalan prépostját nevezte ki, a tanárokról Óbuda káptalanjának kellett gondoskodni. Mindez 1395. október 6-án történt.¹¹¹

Ha jól értem itt sem az eredeti alapító okiratról van szó, hanem egy XVII. századi kompilációról IX. Bonifác pápa okleveleinek tartalmi összefoglalóival. Az említett oklevél dátuma miatt az a gyanúm, hogy ez a kompiláció sem az eredeti alapító oklevelet tartalmazza, hanem azt az 1395. október 6-áról való kinevezési oklevelet, amely már jól ismert számunkra, s melyben a pápa fenntartja Lukács püspök jogait az óbudai oktatási intézményre vonatkozóan és csanádi püspökké nevezi ki. Noha nem lenne példa nélküli, hogy az egyetem megalapítása és a püspök kinevezése ugyanazon dátum alá essen, de eléggé szokatlannak tekinthető, különösen úgy, hogy a pápa jóváhagy egy új egyetemet, majd annak vezetőjét ugyanazon a napon egy attól több száz kilométerre (a kor viszonyai között több napi vagy heti járóföldre vagy hajótávolságra) eső püspökség élére, az ország másik végébe „száműzi”, noha rá az induláskor éppen az egyetem központjában lenne leginkább szükség. Az alaptó oklevélről Inhofer sem tud, csak annyit mond, hogy az egyetem Óbudán már régtől fogva létezett.

A fenti adatok közül a *Veterisunde* név a legfontosabb számunkra. A XVII. századi oklevélkompilációval kapcsolatban ennek megfelelően két eshetőség áll fenn: 1. a XVII. századi *Veterisunde* névalakra Richental krónikájának *Sundens* neve volt hatással, vagy 2. a *Veterisunde* név már 1395-ben is létezett (sőt maga Lukács püspök írathatta be a pápai oklevélbe) és ennek rövidített változata került be Richental krónikájába.

tionē Annalium suorum Tomo altero editurus erat, si fata siverissent: hanc enim Romae scribens prae manibus habere potuit, et l. cit. se alibi de hac Universitate plura narraturum adpromisit.”

Magam sem tartom valószínűnek, hogy Inhofer részletes adatait a levegőből kapta.«

ÁBEL 1881. 57. o. 19. jegyzet

¹⁰⁹ DOMONKOS 1975. 680. o.

¹¹⁰ FRAKNÓI 1889. 301. o.

¹¹¹ DOMONKOS 1975. 680. o.

Az első eshetőség nem kíván részletesebb magyarázatot és megcáfolja az, hogy a Sunadensis név már 1185-ben (III. Béla oklevelében) is előfordul. A második viszont bonyolultabb összefüggések fennállását sejteti. Domonkos szerint Lukács püspök számára a Curia 1395. január 18-án Rómában jóváhagyta javadalmi engedélyezését, majd október 6-án kapta meg az egyetemi kancellári és a püspöki kinevezését. Két héttel később, október 19-én Rómában személyesen vállalt kötelezettséget az elődje, János csanádi püspök tartozásának a kiegyenlítésére, amit november 4-én teljesített is. Domonkos szerint Lukács püspök 1395 elejétől egészen november 4-ig azért tartózkodott Rómában, hogy az egyetemet megalapító bulla kiadását előkészítse.¹¹²

Véleményem szerint azonban az 1395. október 6-i a kinevezési oklevelet (amely nem az egyetem alapító oklevele) nem úgy kell értelmeznünk, hogy Lukács csanádi püspökké történt kinevezése az egyetemi hatásköreinek a kezdetét is jelenti, hanem éppen ellenkezőleg, úgy, hogy csanádi püspökké való kinevezésével az óbudai egyetemi funkcióinak véget kellene érnie, de ezeket mégis megtarthatja, (erre vonatkozik a kinevezési okirat *„a Szent Péter egyház prépostságát Óbudán... minden jogával és tartozékával... élethossziglan megtarthatd [!]... és a nevezett város, Óbuda iskolájának kancellári tisztségét szabadon betölthesd”* kitétele) mert a pápa az ebben illetékes veszprémi püspökkel szemben kegyet gyakorol Lukács javára, amit azért sikerülhetett elérnie, mert Rómában tartózkodva személyesen járta ki. Veszprémben éppen ekkor bizonyos zavarok látszanak fellépni a püspöki hivatal betöltését illetően Maternus [1392–1395] és Jánoki Dömötör [1387–1391, 1395–1398] között. Ezért is, meg csanádi elődje tartozásának kiegyenlítése miatt is lehetett sikeres Lukács akciója, aki emiatt és nem az új egyetem megalapítása miatt időzhetett oly hosszú ideig Rómában. Ez azonban csak ideiglenes megoldás lehetett, mert váradi püspöki (1397–1406) kinevezésekor már helyreállt a rend, és nem is említik többé egyetemi kancellárként.

Az egyetemi funkciójához azért ragaszkodhat olyan erősen, mert a veszprémi egyetemet vagy annak egy részlegét talán éppen ő telepítette át Óbudára, sőt talán magát az (első) óbudai egyetemet is ő alapította (valamikor 1395 előtt). Az, hogy 1395-ben „hibrid” megoldást választott és az egyetem nevét Veterisunde, azaz a máshonnan ismeretlen ‘Ócsanád’ alakban íratta be a pápai oklevélbe, azt mutatja, hogy az oklevelet már a csanádi kinevezése után adták ki, tehát az egyetemet már – néhány napos – csanádi püspökként irányította, de annak tényleges óbudai székhelyét a Veteri- előtaggal is ki akarta fejezni. Később ez az előtag a Sunden névből elmaradt és így ment át Richental krónikájába is.

¹¹² Uo. 681. o.

Az is elképzelhető, hogy Veterisunde Óbuda latin Veterisbuda névalakjának analógiájára, annak párjaként jött létre avagy pedig egyszerűen csak azt akarták vele kifejezni, hogy (Órévi) Lukács püspök új egyeteme lesz az, amelyet a pápa majd jóváhagy.

Lukács püspök vezetéknévét Karácsonyi János állapította meg. Az unokaöcsei közül kettő Órévy, egy pedig Szántay (Morhát-Szántay) nevet viselt. Azt nem tudjuk, hogy ezek közül Lukács püspök vagy az apja, II. Demeter melyiket használta. Karácsonyi mindkettőt helyesnek vélte, de a Szántai (Szántódi) név gyakorisága és az Órévi ritkasága miatt az utóbbi mellett foglalt állást.¹¹³

Amennyiben tehát Lukács püspök vezetéke valóban Órévi volt és a XVII. századi vatikáni oklevélkompiláció *Veterisunde* névalakja „Lukács püspök egyetemét” jelenti, a Veteri- előtagnak az Órévi Ó- előtagja valóban meg is felelhet, viszont az utótag -rév szava és annak egyetlen szinonimája sem feleltethető meg semmilyen (rév értelmű) latin „-sunden” szóval, legalább is én ilyenről nem tudok.¹¹⁴ Ezért továbbra is az Óbuda analógiája szerint létrehozott Veterisunde névalakotás a legvalószínűbb.

A Sunden egyetem nevének létrejöttében tehát két ember játszott főszerepet: Órévi Lukács, aki azt létrehozta és Branda da Castiglione, aki azt tovább vitte, újraértelmezte és propagálta. Ez azt is jelenti, hogy az óbudai egyetemnek már 1395 vagy 1395. október 6-a előtt is léteznie kellett, s a pápai kinevezési és megerősítő oklevél csak ezt az állapotot szentesítette.

1395 előtt Zsigmond talán tényleg törekedett arra, hogy (a korábbi alapokra támaszkodva) Óbudán egyetemet alapítson, de erre végül nem került sor (hiszen nem áll rendelkezésünkre az egyetem alapító okirata) és a szándékát csak 1410-ben tudta megvalósítani. Zsigmond király bel- és külpolitikai helyzete ugyanis egészen 1403-ig túlságosan ingatag volt ahhoz, hogy új egyetem megalapítására egyáltalán gondolhasson. 1395 ebből a szempontból talán a lehető legalkalmatlanabb év volt. Ekkoriban még csakis egy, már korábban is létező egyetem működhetett Óbudán.

Mint tudjuk, IX. Bonifác pápa 1395. október 6-án engedte meg Lukács püspöknek, hogy korábbi óbudai tisztségeit csanádi püspökként is megtarthassa. Zsigmond király felesége pedig 1395. május 17-én halt meg terhesen egy lovasbalesetben. Ezzel újra kérdésessé vált jogalapja az uralkodásra. A trónt csak azon a címen bírta, hogy ő volt Nagy Lajos király leányának, Mária királynő-

¹¹³ KARÁCSONYI 1903. 108–110. o.

¹¹⁴ Calepinus szótára szerint: latin **summa**, magyar **somma**, **summus** magyar legnagyobb, angol the highest of all, principall [és: hegytető]; **sunium**, *σοῦνιον*, „Vulgò Cabo de columnas, Extremum Atticæ promontorium, Ortum spectans, vicum habens eusdem nominis, quem Leontidi tribui assignat Stephanus.” (CALEPINUS 1586. 1029.; 1032. o.)

nek a férje. Ezért legfontosabb feladata az év hátralévő részében és azon túl is az volt, hogy biztosítsa magának a magyar királyi címet. Nem valószínű tehát, hogy nem egészen öt hónappal a felesége halála után még egy új egyetem létrehozására is gondolhatott volna. (Órévi Lukácsnak pedig az volt az érdeke, hogy értesülvén a királynő május 17-i haláláról, az egyetem vezetését Rómában tartózkodva továbbra is magának biztosítsa, amit végül október 6-án ért el. A királynő halála talán azért is hozta bizonytalan helyzetbe, mert a veszprémi egyetem áthelyezését Óbudára ő hagyhatta jóvá. Ezért lehetett számára fontos, hogy a püspöki kinevezése mellett az oklevélbe az óbudai egyetem kancellári tisztségének a megtartását is belefoglaltassa.)

Zsigmond 1385. november 1-jén kényszerítette ki házasságát Máriával, majd december 31-én Kis Károly elfoglalta a trónt, akit 1386. február 24-én meggyilkoltak. A felesége és anyósa a Horváthi-párt fogságába került. 1387-ben a főurak egy része Zsigmondot jobb híján királlyá koronázta, de velük a egyezséget („ligát”) kellett kötnie. A feleségét csak 1387. június 4-én sikerült kiszabadítania. Egyidejűleg szembe kellett néznie Kis Károly fia, Nápolyi László trónigényével (egészen 1409-ig), melyet a délvidéki urak nagy része is támogatott.

Mind olyan mozgalmas évek ezek, melyek nem tették számára lehetővé, hogy egy új egyetem megalapításának kérdésével érdemben foglalkozhasson. 1401. április 28-án a főurak fogságába került. Egészen szeptember végéig házi őrizetben volt, és csak egy hónappal később ismerték el újra az ország királyának. 1402. decemberének végén az elégedetlenkedő főurak Nápolyi Lászlót ismerték el az ország királyának. 1403. február 19-én néhány világi és egyházi főúr szerződést kötött Zsigmond ellenfelével Jodok morva örgróffal. Augusztus 5-én Zarában partra szállt Nápolyi László, akit a főpapság egy részének jelenlétében magyar királlyá koronáztak. A belháborút végül Zsigmond nyerte meg. Nápolyi László a támogatói kíséretében kivonult az országból. A hadvezérei bevették a lázadók erősségeit, az egi és győri püspökvárat, az esztergomi castrumot, Zsigmond pedig elkobozta a lázadókhöz csatlakozott prelátusok, a váci és a veszprémi püspök, valamint a kalocsai érsek javait.¹¹⁵

A lázadásban Makrai Benedek, az (első) óbudai egyetem egyik tanára (1401 k.–1403), is részt vett. (Eszerint az első óbudai egyetem még 1403-ban is működött, s emiatt sem világos, miért kellett volna azt 1410-ben „újraalapítani”?) Pesten fegyveres felkelést szervezett Zsigmond ellen, de Garai Miklós nádor (1402–1433) ezt leverte. Benedeket elfogták és bebörtönözték. Zsigmond egy 1403. szeptember 30-án Raguza városához intézett levelében Makrai Benedek hűtlenségét panaszolja, noha gazdagon ellátta javadalmakkal. (Benedek csak 1408-ban szabadult

¹¹⁵ FEDELES 2018. 86–87. o.

ki börtönéből, a párizsi egyetemről Thomas de Ungaria 1406-os közbenjárására, melynek egykor Benedek a diákja volt, majd visszanyerte Zsigmond bizalmát is. A király 1412-ben diplomáciai feladattal Lengyelországba küldte, hogy ítélkezzen a Német Lovagrend és Ulászló lengyel király vitájában, ahol 1414-ig tartózkodott, majd 1415-ben részt vett a konstanzi zsinaton (a május 15-i gyűlésen a német nemzet küldöttei között *magister Benedictus, miles regni, utriusque iuris doctor* néven¹¹⁶ fordul elő), 1416-ban külföldre kísérte a királyt. Utoljára 1421-ben hallunk felőle, mint Eger püspöki adminisztrátoráról.)¹¹⁷

1403-ban a király diplomáciájának köszönhetően behódoltak Bosznia és Dalmácia városai is. Zsigmond tehát csak ebben az évben szilárdította meg véglegesen a magyarországi hatalmát, de még így is újabb öt évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy 1408-ban megvalósíthassa első önálló vállalkozását, a Sárkányrend létrehozását.

Az egyik oka az új egyetem létrehozásának az lehetett, hogy 1409-ben XII. Gergely pápa (1406–1415) és XIII. Benedek ellenpápa (1394–1417) viszályának rendezésére összehívták a pisai zsinatot. A megválasztott új „pisai” pápa hamarosan elhunyt. Őt követte XXIII. János. A pisai zsinaton 24 bíboros és közel 200 püspök jelenlétében újabb zsinat összehívását helyezték kilátásba. Egyes vélemények szerint ezért nem zárható ki, hogy Zsigmond már 1410-ben úgy látta, hogy a következő zsinaton a helyzet megoldásához szüksége lesz tudósokra. Ezért sem lehet véletlen, hogy Zsigmond az újonnan megválasztott ellenpápától megkapta az engedélyt az óbudai egyetem megalapítására, mind a négy karal.¹¹⁸

Mindezek elmondása után térhetünk csak vissza Domonkos László azon adatához (a második eshetőség magyarázatához), hogy a vatikáni levéltár egyik XVII. századi oklevélkompilációjában IX. Bonifác pápa az óbudai egyetemet *Veterisunde* néven nevezi és Lukács püspököt egyetemi kancellárként említi. Órévi Lukács püspök személye nagy jelentőséggel bír számunkra, de nemcsak az (1395-ös vagy inkább 1389-es első) óbudai egyetem, hanem a veszprémi egyetem (Óbudára kihelyezett részlegének) *kancellárjaként* is.

Lukács Óbudán préposti funkciót töltött be. Ha ő volt az első óbudai egyetem alapítója, egyszerű óbudai prépostként ezt aligha tehetné volna meg. Ehhez minimum püspöki címre, de méginkább király(nő)i elhatározásra vagy legalább jóváhagyásra (és politikai támogatásra) volt szüksége, azaz vagy egy korábban is létező egyetemet (Veszprém) kellett áthelyeznie Óbudára, ugyanazon püs-

¹¹⁶ SZÉKELY 1967. 170. o.

¹¹⁷ DOMONKOS 1975. 683–684. o.

¹¹⁸ FONT 2017. 86–87. o.

pökség fennhatósága alatt maradv (s ehhez is felsőbb jóváhagyást kellett szereznie) vagy Óbudán az új egyetemet (1395 előtt) uralkodói közreműködéssel kellett létrehozni. Ha előzményként Veszprémet tételezzük fel, az uralkodói jóváhagyásnak természetes módon a királynőtől kellett érkeznie (még az 1395-ös halálát megelőzően). Ezért tartózkodik még október 6-án is Rómában, több hónappal a királynő halála után, hiszen számára fontosabb volt, hogy (óbudai) pozícióit pápai jóváhagyással biztosítsa, mint az, hogy hazasiessen az elhunyt pártfogója temetésére és részt vegyen az új helyzettel előállt otthoni hatalmi intrikákban. Ezen intrikákban a maga részéről úgy tudott a leghatékonyabb módon részt venni és magának a legelőnyösebb pozíciót kivívni, hogy nem otthon, hanem a pápai udvarban „intrikált” a saját személye érdekében.

Mindez azt is jelzi, hogy Lukács csanádi kinevezése előtt sem jött csak úgy a semmiből az óbudai tanintézet élére, hanem korábban a veszprémi püspökség hierarchiájában is be kellett töltenie a megfelelő tisztséget ahhoz, hogy az egyetemi kancellárságot viselhesse, majd azt egy ideig csanádi püspökként is tovább vihesse. Ez is arra utal, hogy Óbudán veszprémi felügyelet alatt működött az egyetem.

Mint azt láthattuk, Inchofer az óbudai egyetemet régtől fogva létezőnek nevezte, s talán mi is sikeres kísérletet tehetünk arra, hogy az (első) óbudai egyetem létrejöttének körülményeit meghatározhassuk, szem előtt tartva azt, hogy ebben Veszprémnek is alapvető szerepe lehetett.

Bunyitay Vince jó megfigyelőképességéről tett bizonyosságot, amikor különösnek vélte, hogy a (szerinte) új egyetem az óbudai prépostság mellett alakult meg, kancellárja a budai káptalan prépostja, tanárainak fizetését a káptalan préposti és kanonoki javadalmaiból biztosítják, és: „*Semmi sem mutat Zsigmond király alapító kezére.*” Ezért valószínűnek tartja, hogy már a XIII. században is virágzott káptalani iskolát 1395 körül az akkori óbudai prépost (a későbbi Lukács püspök) a király beleegyezésével és pápai megerősítéssel saját maga emelte az egyetem rangjára. Az egyetem szerinte csak addig működik, amíg az alapító prépost életben van és csak a halála után, 1410 körül fog bele Zsigmond az új egyetem létrehozásába, illetve a megszűnt régi egyetem felélesztésébe.¹¹⁹ (Ennek ellentmond, hogy Lukács püspököt már az életében sem nevezik az egyetem kancellárjának, amikor váradi püspök lett. Ennek magyarázata véleményem szerint az, hogy Óbudán ekkor nem volt új egyetem, hanem csak a veszprémi régtől fogva működő tagozata létezett.). Hasonlóképpen gondolkodik Bohus Rezső (1840 k.–1886) is, aki szerint Budán már a XIII. században virágzó káptalani iskolát fejlesztették Zsigmond korában egyetemmé.¹²⁰

¹¹⁹ BUNYITAY 1883. 217. o.

¹²⁰ BOHUS 1876. 14. o.

Maga az óbudai prépostság a veszprémi püspök felügyelete alatt jött létre. Veszprém és Óbuda kapcsolata már azon 1277-es oklevélben is felbukkan, amelyben Kun László a veszprémi káptalani iskolát (egyetemet) ért pusztítás kárpótlásáról rendelkezik. Ebben szó van arról, hogy az óbudai iskolának már a nagyapja, IV. Béla király (1235–1270) is támogatást nyújtott.¹²¹ (1276-ban IV. László nem azt mondja, hogy a veszprémi egyetemet ő alapította, hanem azt, hogy régtől fogva működik, tehát már az ő uralkodásának a kezdete előtt (1272) is léteznie kellett. 1277-ben sem azt mondja, hogy Óbudát (és ezáltal Veszprémet) a nagyapja, alapította, hanem csak azt, hogy már ő is támogatta. A családi emlékezet általában a nagyszülőkig szokott kiterjedni, tehát Kun László is tudott volna arról, ha a nagyapja egyetemet alapít Veszprémben. Ezért a „régől fogva” kifejezés IV. Béla uralkodásának a kezdetét (1235) is megelőzi. Ebből a szempontból pedig valóban III. Béla (1172–1196) az a király (IV. Béla nagyapja), akinek az uralma eléggé stabil és hosszú idejű volt ahhoz, hogy az ő idejében egyetem jöhessen létre Veszprémben. Én ezt az eléggé szertelen II. Endréről (1205–1235) nem tudom elképzelni; bátyja, a gondokkal küzdő Imre (1196–1204) már számításba vehető [Anonymus az ő idején (is) működhetett; s ebből a szempontból talán nem ártana megvizsgálni azt a kérdést sem, hogy a Magyarországon oly gyakori magister ‘mester’ cím nem függhet-e össze *hazai* egyetemi végzettséggel, esetleg egyetemi tanársággal, mint pl. *P. dictus magister* esetében].)

Óbuda önálló településsé szerveződése IV. Béla alatt mehetett végbe. A budai várhegyi telepítésre 1243-ból rendelkezünk az első hiteles forrással, amikor IV. Béla egyik Óbudával kapcsolatos oklevele az addig kizárólag Budának nevezett Óbudát először illeti a *Vetus Buda* névvel, bizonyára megkülönböztetésképpen a Margit-legendában található „*Új avoagy Nagy Budán*” ekkorra már megkezdődött telepítéstől. A következő adatunk a budai várra 1247-ből való, amikor a veszprémi káptalan Zalandus veszprémi püspök kérelmére megállapítja, hogy a telki, a budaszentjakabi és *Novi Montis Budensis* egyház a veszprémi püspök joghatósága alá tartozik. 1248-ban IV. Ince pápa vizsgálatot rendel el a budavári Mária-egyház (*ecclesia beate Marie de Novo Monte Budensi*) jövedelmének és más, a veszprémi püspököt illető jövedelmeknek a jogtalan lefoglalása miatt. IV. Béla király 1269-ben a budai tizedeket és a budaszentjakabi egyházat (*cum ecclesia Beate Virginis Marie in monte Budensi noviter fabricata*) is visszahe-

¹²¹ „Presertim quia auus noster rex Bela illustris eidem ecclesie Wesprimiensi abstulisse dignoscitur plebaniam Beate Virginis Marie montis Budensis, quam dominabus ordinis fratrum predicatorum Budensis, nec non decimas capelle beati Gerardi, de Grenweld dicte, eiusdem ciuitatis suburbiis, cisterciensis Ordinis fratribus monasterij Belee fontis a se fundatis, vtrique de nouo paucis adu - - - annis elapsis contulit et donauit.” FEJÉR CD. IX/VII. 695.

lyezi a veszprémi püspökség joghatalma alá.¹²²A XI. századi alapítású óbudai káptalan gyakorta új Buda megalapítása, s Budának Vetus Budától való megkülönböztetése után is, egészen a középkor végéig, mindig budai káptalannak (s nem óbudainak) nevezte magát.¹²³

A veszprémi püspökség birtokviszonyai tehát meghatározóak voltak Óbudán belül és az óbudai káptalanban, valamint – nyilvánvaló módon – annak iskolájában is. Ez pedig alapul szolgálhatott ahhoz, hogy az óbudai káptalani iskola fokozatosan egyetemmé fejlődhessen, aminek kiinduló pontja (természetes módon) a veszprémi püspök felügyelete alatt álló veszprémi káptalani iskola (vagy egyetem) lehetett.

Veszprémben a középkorban két külön káptalan működött: 1. a veszprémvári Mindszentelek társaskáptalan. 1276 előtt alapította valamelyik veszprémi püspök. 4–6 kanonokja volt, prépostja egyben székesegyházi (veszprémi) főesperes és a székeskáptalan kanonokja is volt. A székeskáptalani rangsorban az 5. helyen állt.¹²⁴ A három javadalmat 1352 előtt egyesítették. Ez lehetett a feltételezett egyetemet működtető vagy felügyelő anyakáptalan. 2. A veszprémi Szent Mihály káptalan. 1350 tájától a székesegyházi főesperes egyben a veszprémvári Mindszentelek társaskáptalan prépostja is volt.

Mindez azért bír jelentőséggel, mert ennek megfelelően Órévi Lukács püspököt is a veszprémi egyházi hierarchiában kell keresnünk, mielőtt vagy miután az óbudai Szent Péter egyház prépostja és az óbudai főiskola (*studium*) kancellárja lett (ha azt feltételezzük, hogy az óbudai egyetem létrejöttének eredetét Veszprémben kell keresnünk).

Bunyitay szerint Lukács óbudai prépostként és Mária királyné titkáraként 1392-ben tűnik fel először. Ekkoriban még nem viselt egyetemi kancellári címet, ezért az (első) óbudai egyetem létrejöttét 1392–1395 közé teszi.¹²⁵ A modern archontológiák azonban királynői/-néi titkos kancellárként (1390–1392¹²⁶ vagy 1388–1395¹²⁷) is megjelölik. (Továbbá budai prépost [1388. 8. 5.–1406. 2. 26.], az óbudai *studium generale* kancellárja [1395], csanádi püspök (1395–1397), majd váradi püspök [1397–1406].)

Veszprém és Óbuda egyházi (és ezáltal oktatási) szervezete az ő személyében is szorosan összefonódik egymással. Mivel Veszprém volt a királynék városa, a veszprémi egyetem is közvetlenül a veszprémi püspök és egyben királynéi

¹²² ZOLNAY 1963. 46–47. o.

¹²³ ZOLNAY 1963. 73. o.

¹²⁴ C. TÓTH 2013. 73. o.

¹²⁵ BUNYITAY 1883. 218–219. o.

¹²⁶ C. TÓTH 2013. 25. o.

¹²⁷ FEDELES 2018. 115. o.

kancellár irányítása alatt állhatott, s talán ennek mintájára lett kancellár az (első) óbudai egyetem vezetőjének a címe is (vagyis Veszprémben is kancellár irányíthatta az egyetemet, akárcsak Pécsen). Az 1410-es (második), királyi alapítású óbudai egyetem vezetőjének címe ugyanis ezzel szemben a Richental-krónika szerint rektor volt („*Lamperthus bropst czu ofen lerer götliches rechten*”), akárcsak a többi külföldi egyetem esetében.

Órévi Lukács királynéi titkos kancellárságával egy időben volt az óbudai egyetem kancellárja. Ez is világosan szemlélteti Veszprém (a veszprémi egyetem) és az (első) óbudai egyetem szoros kapcsolatát, és így válik érthetővé az is, hogy Richental miért használja egyedül a Sundens nevet a feltételezett veszprémi és a Sundens névvel azonosított óbudai egyetem számára egyaránt, azért, mert Óbuda és Veszprém egyeteme lényegében azonos volt egymással és (nemcsak Castiglione idején?) mindkettőt ugyanazon névvel nevezték Sundensnek.

Láthattuk, hogy Csanádhoz a Sundens egyetem címerét egyedül (!) Órévi Lukács (+ 1406), csanádi püspök (1395–1397), óbudai prépost (1388–1406) és (veszprémi) királynéi titkos kancellár (1388/90–1392/95) személye kapcsolja, olyannyira, hogy az egyetemet még a halála (1406) után, sőt a konstanzi zsinat idején (1414–1418) is így nevezik (*Schül zu Sundens*), azaz az egyetem még ott is Csanád neve alatt szerepel. Órévi Lukács funkcióit tekintve a Sundens név a konstanzi zsinaton Óbudát is takarhatná. Az minden esetre biztos, hogy a Sundens egyetem Csanádot nem jelentheti, mert ilyen egyetem nem létezett, és a véleményem szerint Óbuda sem lehet, mert akkor az óbudai (és nem a Sundens) egyetem állna Richental krónikájának megfelelő címerfeliratában, hiszen a budai egyetem (*in oppido suo Veterisbude... studium generale*) kifejezés megtalálható az Órévi Lukács püspök számára kiadott 1395-ös (vagy 1389-es) pápai oklevélben, továbbá – mint azt fentebb láttuk – 1396-ban már az *universitate Budensi* kifejezést használják, valamint az 1403-as lázadásban Makrai Benedek, az (első) óbudai egyetem (*Universitate Budensi*)¹²⁸ egyik tanára is részt vett, vagyis ekkoriban az óbudai egyetemre ezt és nem a Sundens kifejezést használták. Az *Universitatis Budensis* elnevezés talán Richental számára is ismert volt, tehát ő is a budai (és nem a csanádi) egyetem kifejezést használta volna, ha a zsinaton az óbudai (és nem a Sundens) egyetem képviselői jelentek volna meg. Amennyiben tehát sem Csanádról, sem Óbudáról nem lehet szó, egyedül a veszprémi egyetem címerével lehet dolgunk.

A (második) óbudai egyetem megszűnését Font Márta 1418-ra teszi, Fedeles Tamás az 1420-as évekre datálja, Engel Pál 1419-re, Domonkos László pedig úgy

¹²⁸ *Liber procuratorum nationis Anglicanae (Alemanniae) in universitate Parisiensi*. Ediderunt Henricus Denifle, Aemilius Chatelain. Parisiis, 1894. I. 928. o.

véli, hogy már a konstanzi zsinat után elenyészett.¹²⁹ Fentebb láthattuk, hogy még a konstanzi zsinat idején is három egyetem működött Magyarországon. Erre utal Richental krónikája és Schrot címerkönyve. A pécsi mellett tudunk az óbudai egyetem működéséről, és itt van még Richental előbb említett rejtélyes Sundens egyeteme is. Ez pedig szerintem vagy az elsőnek tekintett (1395-ös, vagy inkább 1389-es) óbudai egyetem lehetett (a veszprémi egyetem kihelyezett részlegeként) vagy maga a Veszprémben működő egyetem. Albeni János 1406 és 1410 között viselte a veszprémi püspöki méltóságot, s egyúttal királynéi kancellárként is kimutatható (vagyis a veszprémi egyetem kancellári tisztét is betölthette), majd pécsi püspökként (1410–1421) ténylegesen is az ottani egyetem kancellárja volt.

Óbudán magasabb szintű egyházi iskola még a (második, 1410-es) egyetem esetleges megszűnése után is működhetett. Az egyházi oktatás ott sem ért véget teljesen. Mátyás király (az 1465-ös pozsonyi egyetemalapítása után) Budán egy hatalmas egyetemi komplexum felépítését vette tervbe. Addig is, amíg ez elkészül, 1475 vagy 1480 körül a domonkosok régebbtől fogva működő budai rendi főiskoláját vette igénybe az egyetemi oktatás (*Universale gymnasium*) elindításához. Ez a domonkosok kolostorában működött, a rektor és a tanárok a királyi pénztárból részesültek fizetésben, a tanulók szállást és teljes ellátást kaptak.¹³⁰ Mindehhez Mátyás számára az első és a második óbudai egyetem szolgáltathatta a példát és az alapot. Magában Veszprémben pedig Nágocsi Gáspár még 1501–1503-ban is folytatta az egyetemi oktatáshoz szükséges jogi szakkönyvek másolását.

Valójában tehát a veszprémi volt a legszívósabb középkori magyar egyetem (mely legalább két másik (óbudai) egyetem létrehozásának is bázisaként szolgálhatott), noha a létezéséről ezidáig szinte tudomást sem akartunk venni.

IRODALOMJEGYZÉK

ÁBEL Jenő (1881): *Egyetemeink a középkorban*. Budapest.

BÁCSATYAI Dániel (2015): Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései. In: *Századok* 149. 2015/2.

BÉKEFI Remig (1896): Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. (Második közlemény) In: *Századok* 30.

BÉKEFI Remig (1910): *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Budapest.

¹²⁹ FONT 2017. 86. o.

¹³⁰ ÁBEL 1881. 37–46. o.; SZÖGI 1995. 10–11. o.

- BENDA Kálmán szerk. (1986): *Magyarország történeti kronológiája 1. A kezdetektől 1526-ig.* Budapest, I. 1983.
- BEÖTHY Zsolt (1883): *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése.* Budapest, I. 1883.
- BOHUS Rezső (1876): *A szellemi műveltség állapota Magyarországon az Árpádok korszakában.* Budapest.
- BÓNIS György (1971): *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Budapest.
- BUNYITAY Vince (1883): *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig.* Nagyvárad, I.
- C. TÓTH Norbert (2013): *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437.* Budapest.
- CALEPINUS, Ambrosius (1586): *Ambrosii Calepini dictionarium decem linguarum.* Lugduni.
- CLEMMENSEN, Steen (2011): *Arms and people in Ulrich Richental's Chronik des Konzils zu Konstanz 1414–1418.* Farum.
- CLEMMENSEN, Steen (2012): *The St. Gallen – Haggenberg armorial... from Sankt Gallen Stiftbibliothek (Schweiz) Cod.sang. 1084.* Farum.
- CLEMMENSEN, Steen (2017): *The Nine Worthies and other Ternionen. A survey of the literature and iconography.* Farum.
- CZECH János (1835): *Tudományok' állapotja Magyarországon az Árpádok' idejében.* In: *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei.* Második kötet. Buda.
- CSAPODI Csaba (1998): *Az esztergomi kódexfestő műhely a 12. században.* In: *Magyar Könyvszemle* 114. 1998/1.
- CSIZMADIA Andor (1968): *Az egyetemi oktatás Magyarországon a pécsi egyetem alapítása után a 15–16. században.* Budapest.
- DENIFLE, Henricus – CHATELAIN, Aemilius (szerk.) (1894): *Liber procuratorum nationis Anglicanae (Alemanniae) in universitate Parisiensi.* Ediderunt Henricus Denifle, Aemilius Chatelain. Parisiis, I.
- DIÓS István főszerk., Viczián János szerk. (1993, 2006): *Magyar katolikus lexikon.*: Budapest, I–II., IX.
- DOMONKOS László (1975): *Az óbudai egyetem.* *Vigilia* 40. 1975/10.
- ECKHARDT Sándor (1961): *Trubadúrok Magyarországon.* In: *Irodalomtörténet* 49. 1961/2.
- ERDŐ Péter (1995): *Nágyocsi Gáspár kódexe és a középkori veszprémi jogtanítás.* In: *Magyar Könyvszemle* 111. 1995/2.
- FEDELES Tamás (2018): *Az uralkodó, a Szentszék és a magyar főpapok Luxemburgi Zsigmond korában.* In: *Czeferner Dóra – Böhm Gábor – Fedeles Tamás (szerk.): Mesterek és Tanítványok 2. Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok területéről.* Pécs.
- FEJÉR György (1829, 1832, 1834, 1842): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tom. IV. Vol. II. Budae 1829, Tom. V. Vol. II. Budae 1829, Tom. VII. Vol. 2. Budae, 1832, Tom. IX. Vol VII. Budae 1842
- FONT Márta (2017): *A siker reménye és a kudarc okai. Egyetemalapítások a középkori Magyarországon.* In: *Per Aspera ad Astra* 4. 2017/1–2.
- FRANKNÓI Vilmos (szerk.) (1889): *Monumenta Vaticana Hungariae. Vatikáni magyar okirattár. Bullae Bonificii IX. P. M. IX. Bonifác pápa bullái 1389–1396.* Budapest, I/3.

- GERICS József (1957): *Adalékok a Kézai krónika problémáinak megoldásához*. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sect. Hist. 1*
- GUTHEIL Jenő (1961): *Veszprém Árpád-kori jogi főiskolája az első magyar egyetem*. In: *Vigilia* 26.
- GUTHEIL Jenő (1977): *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém
- HARDT, Hermann von der (1699): *Magnum Oecumenicum Constantiense Concilium De Universalis Ecclesiae Reformatione, Unione Et Fide : VI. Tomis Comprehensum ; Imperatoris Sigismundi Consilio A. M CCCC XV. XVI. XVII. XVIII Sub Coelo Germanico Magnificentissime Celebratum, Imperatoris Leopoldi... Helmstadii. 1699. V.*
- HARMATH Károly (1879): *Egy hazánkat érdeklő német ősnymtatvány a pozsonyi ág. ev. lyceum könyvtárában*. In: *Magyar Könyvszemle* 4. 1879/2.
- HÓMAN Bálint (1916): *Magyar pénztörténet, 1000–1325*. Budapest
- HÓMAN Bálint (2003): *A magyar címer történetéhez (1920)* [Első kiadása: Turul 1921.] In: Hóman Bálint: *Magyar középkor*. (Hóman Bálint munkái I.) Szerk. Bárány Attila. Máriabesnyő – Gödöllő, I. 2003. 328. (első kiadása 1938.)
- HORVÁTH Pál (2006a): *A korai reneszánsz studium generaleja*. In: *Iustum Aequum Salutare*, 2. 2006/1–2.
- HORVÁTH Pál (2006b): *Egyetemi-jogi kultúránk ősforrásai*. In: *Vigilia* 71. 2006/7.
- HUSZÁR Lajos (1979): *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*. H.n. é.n. [Budapest–München 1979.]
- KARÁCSONYI János (1903): *Két váradi püspök vezetékneve*. In: *Turul* 21. 1903/3.
- KERÉKGYÁRTÓ Árpád (1880): *A míveltség fejlődése Magyarországon*. I. kötet 889–1301. Budapest.
- KISS Lajos (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. A–K. Budapest, I.
- KLANICZAY Gábor (2000): *La noblesse et le culte des saints dynastiques sous les rois Angevins*. In: *La noblesse dans les territoires Angevins à la fin du Moyen Âge*. In: Noël Coulet – Jean-Michel Matz (szerk.): *Actes du colloque international organisé par l'Université d'Angers*. Angers-Saumur, 3-6 juin 1998. École française de Rome, 2000.
- KOVÁCS Imre (1990): *Adatok a magyarországi premonstreik teológiai irodalmi munkásságához a középkorban*. In: Zombori István (szerk.): *Magyar egyháztörténeti vázlatok*. Budapest, II.
- [KROBÓT János] (1830): *Dissertatio de antiquioribus Hungariae scholis et Academiis*. Buda.
- LOON, Hans van (2009): *The Dyophysite Christology of Cyril of Alexandria*. Leiden – Boston.
- MARCZALI Henrik (1902): *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. Budapest.
- MÉSZÁROS István (2000): *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Budapest.
- MEVRSIVS, Ioannes (1611): *Constantini Imperatoris Porphyrogeniti, De Administrando Imperio...* Leiden.
- MIETHKE, Jürgen (2012): *Die Universitäten und das Basler Konzil*. In: Heribert Müller szerk.: *Das Ende des konziliaren Zeitalters (1440–1450). Versuch einer Bilanz*. Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 86. München.
- MIKLÓSY Zoltán (1940–41): *Hiteles hely és iskola a középkorban*. In: *Levéltári Közlemények*. 18–19.

- MÜNSTER, Sebastian (1550): *Cosmographia*. Basel (Első kiadása 1544).
- PALMA Károly Ferenc (1766): *Heraldicae regni Hungariae specimen, regia, provinciarum, nobiliumque scuta complectens*. Bécs.
- PÓR Antal (1888): *Trencsényi Csák Máté (1260–1321)*. Budapest.
- RÉTHY László (1898): *Corpus Nummorum Hungariorum Magyar egyetemes éremtár, I. Árpád-házi királyok kora*. Budapest.
- RÜEGG, Walter (1993): *Das Aufkommen des Humanismus*. In: Walter Rüegg szerk.: *Geschichte der Universität in Europa*. München, Band I: Mittelalter.
- SCHROT, Martin (1576): *Wappen Buch Des hohen Geistlichen vnd Weltlichen Stands der Christenheit in Europa, des Apostolischen Stuels zu Rom*. München.
- SOLTÉSZ Ferenc – Zsarnay Lajos (szerk.) (1857): *Görög-magyar szótár*. Sárospatak.
- SOLYMOSI László (1989): *Könyvhasználat a középkor végén. Könyvölcsozónés a veszprémi székesegyházi könyvtárban*. In: Szelestei N. László (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Budapest.
- SOLYMOSI László (1994): *Veszprémi iskola*. In: Kristó Gyula (főszerk.), Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon. 9–14. század*. Budapest.
- SOLYMOSI László (2010): *Veszprémi székesegyházi iskola*. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest, XV.
- SZABADOS György (1991): Imre és András. In: *Századok* 133. 1999/1.
- SZABÓ Károly (1886): *Kun László 1272–1290*. Budapest.
- SZAKÁCS Béla Zsolt (2006): *Saints of the Knights – Knights of the Saints. Patterns of Patronage at the Court of Sigismund*. In: Michel Pauly – François Reinert (szerk.): *Sigismund von Luxemburg, ein Kaiser in Europa*. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005, Mainz.
- SZALAY Károly (1996): Egy ironikus kedvű esztergomi érsek – Lodomerius. In: *Magyar Szemle* (Új folyam) 5. 1996/3.
- SZALAY József – Baróti Lajos (szerk.) (1896): *A magyar nemzet története*. Budapest I.
- SZILÁGYI Sándor szerk. (1895, 1896): *A magyar nemzet története*. Budapest, II–III.
- SZÖGI László (szerk.) (1995): *Régi magyar egyetemek emlékezete. Memoria Universitatum et Scholarum Maiorum Regni Hungariae 1367–1777*. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez. Budapest.
- TAKÁCS Imre (2012): *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*. Budapest.
- THALLÓCZY Lajos (1908): *Balkáni (dél-szláv) és magyar czimerek és pecsétbeli emlékek. VI. Magyar vonatkozású czimerek Reichenthal Ulrik és Grünenberg Konrád czimeres gyűjteményéhez*. (Második közlemény.) In: *Turul* 26. 1908/3.
- TOLDY Ferenc (1862): *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*. Pest, I.
- TÓTH Péter (2008): *Patronus regis – patronus regni. Kaiser Sigismund und die Verehrung des heiligen Sigismund in Ungarn*. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 1.
- TÖLGYESI József (1996): *A középkori veszprémi főiskola néhány kérdéséhez*. In: V. Fodor Zsuzsa (szerk.): *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században*. Veszprém (Veszprémi múzeumi konferenciák 6.).

UNGER Emil (1997): *Magyar éremhatározó*. Budapest, I.

VASS József (1862): *Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt*. Pest.

VÉBER János (2014): *Barius Miklós, egy humanista műveltségű főpap a 15. század közepén*. In: Bárány Attila – Pószán László (szerk.): „Causa Unionis, Causa Fidei, Causa Reformationis in Capite et Membris”. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából. Debrecen.

VRTEL, Ladislav (1999): *Osem storočí slovenskej heraldiky*. Martin.

ZOLNAY László (1963): „*Opus castris Budensis*”. A XIII. századi budai vár kialakulása. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 15.

ZSOLDOS Attila (2011): *Magyarország világi archontológiája, 1000–1301*. Budapest.

TÖLGYESI JÓZSEF:

Adalékok a XIII. századi veszprémi jogi főiskola történetéhez¹

Veszprém középkori iskoláztatásában a 13. század kitüntetett szerepű, ugyanis a veszprémi püspökség 1000 előtti alapítása utáni időszakból ez a század az, amelyről okleveles adattal rendelkezünk. Az egyik az 1510-ből Ráskai Lea másolatában fennmaradt Szent Margit Élete (Margit-legenda), amely a veszprémi vár alatti Szent Katalin-zárdában 1246-tól nevelkedett Árpád-házi Margit oktatását örökölte meg, a másik a szakirodalomban jogi főiskolaként megnevezett várbeli székesegyházi (káptalani?) tanintézet, amelynek pusztulásáról egy 1276-ban kiadott oklevél tanúskodik.

Ez utóbbi iskola jellege és képzési szintje máig vitatott téma a szakirodalomban. Az e kérdéssel foglalkozók álláspontjának, véleményének és az eredeti dokumentumok némely vonatkozásában új értelmezésű számbavételével lehet érveket találni megerősíteni vagy némiképp módosítani az eddig megállapításokat.

Bizonyosra vehető, hogy ez az iskola az egykori szeminárium (ma az Államigazgatási Főiskola intézete) helyén, azaz a Szent Mihály Székesegyháztól északra állott, ahol talán a Szent István-kori monostor is volt, amelyben a püspök, kanonokjai és minden egyházi rendbeli pap közösségben éltek.

A középkori európai és hazai iskoláztatás fejlődéstörténete néhány jellemzőjének elemzése segíthet az iskola jellegének értelmezésében, meghatározásában. Az első hiteles forrás IV. László 1276. november 18-án keltezett oklevele, amelyet Benedek királyi alkancellár, esztergomi választott püspök, budai prépost állított ki. Számunkra ennek a dokumentumnak egyik fontos része (amely az érseki palota északi vakablakában a közelmúltban elhelyezett márványtáblán is olvasható) a következő: „... az egyház javait azért bízta az Isten a fejedelmekre, hogy azokat oltalmazzák, azonképpen elsőrangú feladata a fejedelmeknek azoknak a javaknak a helyreállítása, ha gonosz pártoskodás azokat jogtalanul megcsorbította...”

Az oklevélkiadás előzménye: 1276-ban Héder nembeli Kőszegi Péter a veszprémi püspök, aki a Csák-nemzetség régi ellensége. Az alig néhány hónapja kinevezett új nádor, Csák Péter csapataival bosszúból megrohanta a veszprémi várat, s elpusztította a több mint két és fél évszázad alatt felhalmozott értékeket.

¹ Veszprémi Szemle, 1996/1–2. 72–76. o.

Amikor Pál veszprémi prépost IV. László előtt – az ország báróival és nemesseivel tartott gyűlésen – felmutatta az egyházmegye hiteles pecsétjével ellátott leltárt, amely igazolta, hogy ötvenezer márká kár keletkezett, a király így aposztrofálta a történeteket: „Ennél utálatosabb dolog az én országomban emberemlékezett óta nem volt!” (Részlet az 1277-es oklevélből.)

Az 1276-ban kiadott oklevél szövege így folytatódik: „Tudja meg hát mindenki, hogy Veszprém városában attól az időtől fogva, hogy Magyarországon a keresztény hit meggyökerezett? megerősödött? (Itt ugyanis az oklevél anyaga hiányos, csak értelem szerű kiegészítésre van lehetőség: ha a »*quo in Hungaria ... catholica*« kiegészített részén eredetileg vigent állt, akkor megerősödött, ha viszont fides inceptum volt, a magyar kereszténység kezdeteire utal. Valószínűbb a vigent.) Isten kegyelméből a szabad művészetek, amelyek kiváltképpen az isteni parancsokat világosabban megmagyarázzák miként Párizsban, Franciaországban, a tanítók tudományának kiváltsága és a tanulók tömeges látogatása folytán egész Magyarország egyházai fölött egyre növekvő hírnévvel fényltek és az ország jogainak megőrzését szolgáló jogtudomány művelése ugyanott első rangra emelkedett, fényt derítve nem egyszer a megtámadott igazságra könyörületes részvétellel segíteni óhajtván ..., hogy ott a főiskola (az eredetiben: »ut ibidem Studium«) helyreállítassék, s a jogtudomány művelése ... visszaállítassék.”

Ez a szövegrészlet néhány kulcsfontosságú, az elemzéshez alapvető tényről rögzít. Szükséges azonban az 1277-ben Széchy Pál prépost, jogdoktor által készített oklevél leltárának elemzése: mik voltak azok a veszteségek, amelyek a székesegyházat, illetve a főiskolának nevezett intézményt érték, mert ez a másik forrás az intézmény jellegére adandó válaszhoz.

1. Elpusztult Pál mester jogdoktornak ezer márkát érő könyvtára. E könyvek mennyiségét ebből az időből származó adatokkal érzékeltethetjük. 1263-ban amikor a mai Zalaegerszeg melletti monostor kegyura, Gutkeled Vid 70 márká ezüstért elzalogosította a monostor híres, szép, két kötetből álló, iniciálékkal, miniatúrákkal díszített Bibliáját, s mert azt nem tudta kiváltani, a monostornak egy falut és egy falurészt kellett adnia kárpótlásként. Ha elfogadjuk, vagy feltételezzük, hogy Pál mester könyveinek többsége olyan lehetett, amelyekből több példány forgott közkezen a hazai egyházmegyékben, e könyvek számát a százhoz közelinek tarthatjuk. Néhány párhuzamos példa a magán könyvgyűjtemények nagyságáról: Ottó gembleuxi apát 11. századi, 150 kötetből álló könyvtárának európai híre volt, a fél évszázada meghalt Fülöp Ágost francia király magánkönyvtára 21 kötetből állt, a pozsonyi káptalan könyvtárát 1425-ben 82 mű alkotta, 1465-ben a könyvgyűjtő Mediciek könyvtára 158 kötetből állt.

2. Vizsgáljuk tovább a veszteséget: „... nem is szólva a káptalan 15 *utriusque iuris doctor* tagjának kánonjogi és római könyveiről ...” (Pál mesterrel együtt 16 főt

jelent a 36 tagú káptalanból!), majd ezt olvashatjuk: „... az egyháznak ... az összes tudomány szakokba vágó könyveit, amikkel – mint mondják –, a sekrestye egy szobája tele volt.”

Cholnoky Jenő felvetése: az ilyen nagyságú könyvkészlet csak úgy jöhetett létre, hogy Veszprémben is készültek könyvek, azaz jelentős mértékű lehetett a könyvmásolás. Ehhez helyileg minden feltétel adott volt: a Séd melletti tímárok, tobakok (külön településük volt a vár alatt!), a vár körüli erdők cserzőanyaga, a legeltető állattartásból a bőr stb., és természetesen azok a papok, akik a másolást végezték. Azonban a korabeli analógiák alapján feltételezhetjük, hogy jelentős számú volt a más provenienciájú kötetek száma.

3. A 13. század elejéig a székesegyházi iskolákat meghaladó intézményeket stúdiumnak nevezik. 1233–34-ben találkozunk először a Studium generale kifejezéssel. Számos esetben ezzel párhuzamosan azonban a csak egyszerű Studium megnevezés is tovább él, szinte szinonimaként ugyanannál az intézménynél, s ekkor még sem formailag, sem pedig jogilag nem tér el a kettő. Például a páduai egyetem 1298-ban, de még 1377-ben is így címezteti magát: Studium Paduanum. Ugyanígy Studium még a 13. században a bolognai, a vicenzai jogi, a paleroi orvostudományi és a párizsi teológiai főiskola.

E példa bizonyítja, hogy a főiskolák egyetemmé válásának korai szakaszában még nem a teljes kari képzettség volt a meghatározó, hanem – most vonatkoztassunk el a diákoktól –, annak a tanári testületnek a létrejötte, amelyik a papi renden belül, ettől elkülönítve a tanításhoz kötődő tudományok művelésében, ezek oktatásában találta meg hivatását, s ennek rendelte alá illetve alakította ki azt a hierarchiát, s alkotta meg ehhez azokat a szabályzatokat, amelyek védtek ezt a státust (megerősítve pápai vagy királyi, császári alapító oklevéllel). A szakosodás, mint a székesegyházi iskolákban is nemcsak megengedett, hanem kötelező gyakorlattá, s a diszciplínák tagolódásával egyre intenzívebbé vált. A fakultások, a karok viszonylagos önállósodása a szakmai differenciálódást, mint szükségletet jelzik.

4. Amikor III. Béla létrehozta a királyi kancelláriát, mert megnövekedett a világi diplomáciai, gazdasági, államigazgatási stb. területeken szükséges, a világi jogban képzett klerikusok iránti igény, véleményem szerint mintegy szükségletként Veszprém e világi jogi teendőik ellátására (is) készíthette fel az itt tanuló diákokat, akik közül számosan külföldi egyetemeken fejlesztették tovább ismereteiket, s szerezhettek magasabb képesítést.

„... az isteni parancsokat világosan megmagyarázzák...” A szabad művészetek stúdiumainak oktatása mellett a kánonjogi doktorátussal rendelkező klerikusok védelmezői, magyarázói a szentírási szövegek összességének, a pápai dekrétumoknak, a hazai egyházi hatóságok előírásainak, s feltételezem: megalkotói,

továbbfejlesztői s ugyancsak védelmezői a kor követelményeihez igazított egyházi törvényeknek. E többlet teendőik a posztulátum másik állításával együtt adnak teljes értelmezést a főiskola jellegére vonatkozóan: „... az ország jogainak megőrzését szolgáló jogtudományok művelése ...” Ez utóbbi tehát másik teendőjük a főiskola papjainak (vagy kizárólagosan egy részüknek), akik munkája nyomán „... a jogtudomány művelése első rangra emelkedett...”

Mit jelent ez értelmezésem szerint? Azt, hogy nemcsak egyszerűen alkalmazták a jogi formulákban megfogalmazottakat, hanem tovább is fejlesztették, mert a joggyakorlat és a jogelmélet összhangját meg kellett teremteni minden időben. Ez már az az időszak, amikor e kérdéskör kapcsán azt is elemeznünk kell, hogy a magyar szokásjog, mint jogforrás mennyiben határozta meg (vagy befolyásolta a joggyakorlatot, és mennyire fejlődött ki ebből egy elméleti jogtan, amely természeténél fogva visszahatott a jogalkotásra és a jog alkalmazására. Ebben szerepe lehetett Veszprémnek: a főiskola (a másutt történő egyetemi képzéssel is) szolgáltat(hat)ta azokat a világi jogban jártas klerikusokat, akik ilyen területen hivatalt vállalhattak. Így érthető, hogy a király erre az iskolára, a veszprémire nagy gondot fordított, s rögtön, a posztulást követő hónapokban igyekezett visszaállítani azt a korábbi anyagi és szellemi állapotába, hogy folytathassa az állam számára szükséges szakemberképzést, a diákok oktatását.

5. A „... fényt derítve nem egyszer a megtámadott igazságra” kitétel szerintem arra utal, hogy Veszprémben olyan jogértő testületnek kellett lennie, melynek a véleménye etalon lehetett más jogfórumok számára. Ezt – ha nem is hivatalosan megnevezve –, betölthette az a jogot tudó, magasan képzett doktorok alkotta közösség, amelynek funkciója volt, de megnevezett oktatóközösség-státusa még nem.

„... a tanulók tömeges látogatása...” Annak aligha lett volna különösebb értelme, hogy az oklevélben ezt külön megemlítsék, ha ugyanazok az iskolai viszonyok lettek volna Veszprémben is, mint másutt. A nagy tanulói létszám az, ami eligazít bennünket abban, hogy feltételezzük, hazánk más püspökségeit, káptalanjait és a kvázi-világi intézményeket (feltehetően zömmel) innen látták el joghoz értő szakemberekkel, illetve többségükben innen kerültek ki azok, akik külföldi egyetemen folytatták tanulmányaikat. (Erre utalnak a jogdoktorok helységnevével megjelölt nevei.)

6. Továbbá: „... a jogtudomány művelése visszaállíttassék...” Ez sürgető lehetett az uralkodó számára, már csak azért is, mert bár uralkodása kezdetétől alig telt el fél évtized, számára ebben is a hosszú távú gondolkodás és gondoskodás jelenthette a jó megoldást. Tehát nem egyszerűen csak arról volt szó, hogy a püspökséget mint vallási és oktatási központot kárpótolja, hanem nagyon jól körülhatárolható uralkodói érdekek játszottak közre ebben. Így válik érthetővé

az a gyors intézkedés, amellyel a király és a királyné is (mert ez utóbbinak itt volt a kancelláriája, gazdasági központja), igyekeztek helyrehozni Csák nádor pusztítását, akit (mai kifejezéssel élve) sürgősen el is csapott IV. László az állam érdekeit alapjaiban sértő önkényéért.

7. Külön kell értelmeznünk az oklevél azon kitételét, hogy elpusztították „... az egyháznak az összes tudományszakokba vágó könyveit.” Bizonyosra vehető, hogy az arstudományok könyvei mellett megtalálhatók voltak a bölcséleti, jogi, teológiai, s valószínűleg az orvostudomány körébe vágó szakmunkák is, amelyek egy részét e tudományágak stúdiumait külföldi egyetemeken végzettek hozhaták magukkal. Azaz megvolt a könyvészeti alap ahhoz, hogy az itteni oktatás differenciált lehessen.

Összefoglalva: a veszprémi 13. századi iskolával kapcsolatos oklevelet és környezetüket vizsgálva úgy fogalmazhatunk, hogy ez kvázi-egyetemmé fejlődésének első időszakán túljutva jó eséllyel indult el az egyetemmé válás útján, tehát megszűnése pillanatában meghaladta a korabeli főiskolai képzés attribútumait, de nem érte el az univerzitássá váláshoz szükséges formai és tartalmi követelményeket.

1. Tény, hogy a jogoktatás kitüntetett szerepű volt Veszprémben, s ez megfelel annak a fejlődési folyamatnak, amely szerte Európában a bölcséleti képzésre alapozott egy fakultású egyetemek kialakulásához vezetett.

2. Ehhez megvoltak azok a jogképzett, kvalifikált egyházi személyek, akik nemcsak tanították, hanem alkotó módon alkalmazták is a világi és egyházi jogi törvényeket, s a magyar szokásjog és a római (nyugat-európai) jogrendszer, valamint az egyházjog figyelembe vételével befolyásolhatták a magyar világi jogrendszer fejlődését.

3. A jogképzett egyházi személyek, ha a káptalani testületen belül még nem is alkottak önállóan közösséget, működésük során azonban olyan együttműködést valósítottak meg, amelyben fellelhető, vagy némely esetben feltételezhető együttes fellépésük akár konkrét, akár általános jogelméleti ügyben, vagy az oktatás gyakorlatában. Ez pedig az Universitas magistrorum funkcióinak gyakorlását jelenti.

4. A tanulók nagy száma differenciált oktatást-képzést feltételez.

5. A könyvek értéke, száma ezek sokfélesége ismét csak arra enged következtetni, hogy ebben és ezáltal is meghaladták a kor általános képzési szintjét, s a klerikusok differenciáltan használták e könyveket, ami nemcsak tanulságuk, felkészültségük, hanem munkájuk differenciáltságát is feltételezi.

6. A király gyors intézkedése arra utal, hogy más hazai székesegyházi iskolák nem tudták pótolni azt a szellemi, műveltségbeli, az iskoláztatás terén elért színvonalat, amit Veszprém nyújtott.

Olvasatomban mindezek együtt azt jelentik, hogy a veszprémi iskola meghaladta a stúdium-jelleget, de jogilag semmiképpen nem egyetem volt. Valójában kvázi egyetemmé fejlődésének arra a pontjára jutott el, amelyről elvileg néhány évtized alatt – legkésőbb a 14. század közepére – egyetemmé válhatott volna. De nem jutott el, egyrészt, mert Csák Péter olyan pusztítást végzett, hogy az eredeti állapot visszaállítsa és az ezt meghaladó fejlődés nem volt biztosítható, másrészt, mert az Árpád-házi uralkodókat követő királyaink – nyilvánvalóan saját érdekeiket szem előtt tartva – dinasztikus jövőjüket megalapozandó, nem az Árpád-házi uralkodókhoz kötődő helységek felvirágoztatásán fáradoztak, hanem új hatalmi központok kialakítására törekedtek. Így veszett el a központi jellege nemcsak Esztergomnak, Székesfehérvárnak, hanem Veszprémnek is.

JEGYZETEK / FELHASZNÁLT IRODALOM

1. A hivatkozott oklevelek: a) A Veszprémi Káptalan Magánlevéltára 1276. Fok 2. b) A Veszprémi Káptalan Magánlevéltára 1276. Koros 1. c) A Veszprémi Káptalan Magánlevéltára 1277. Buda et Pest 2.
2. Ábel Jenő: *Egyetemeink a középkorban*. Budapest, 1881.
3. Badics Lajos: *A római katolikus egyház története Magyarországon II.* Budapest, 1890.
4. Békefi Remig: *Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. Századok*, 1896. I. rész: 207–222. o., II. rész: 310–337. o., III. rész: 413–428. o.
5. Fináczy Ernő: *A középkori nevelés története*. Budapest, 1926.
6. Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém, 1977.
7. Horváth Márton szerk.: *A magyar nevelés története. I.* Budapest, 1988.
8. Hungler József: *Veszprém településtörténete*. Veszprém, 1988.
9. Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest, 1981.
10. Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest, 1988.
11. Vass József: *Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt*. Pest, 1862.

FARKAS GÁBOR:
**A veszprémi vandalizmus
(1276. május–június)¹**

1276-ban Veszprémet, az egyházi intézményeket, az egyházi javakat támadás érte. A támadók a várost és a várat elpusztították, az egyházi intézményeket kifosztották, a káptalan tagjait megkínózták, az ellenállókat lemészárolták. A támadást személyes indokból követték el: a veszprémi püspök, Kőszegi Péter püspöksége két érdekcsoport hatalmi vetélkedésében konfliktust eredményezett.

**Anarchikus állapotok Európában
és Magyarországon**

Az országban az 1270–1280-as években belviszály dúlt, a polgárháborúban a nemzet két részre szakadt, a központi hatalmat képviselni törekvő Kun László (1272–1290) az érdekcsoportok „foglyaként” a kormányzatot két főúri párt vezérei között osztotta meg akképpen, amelyik éppen a győztes volt. A kormányzatot a következő tisztségek alkották: nádorispán, országbíró, tárnokmester, horvát-szlavón bán, erdélyi vajda, lovászmester, étekhordó, pohárnok, a királyné tárnokmestere, macsói bán, Szörényi bán. Az alábbiakban az anarchikus állapotokat vázoljuk.

A korai feudális anarchia Európában, a fejlettebb társadalmakban megszokott jelenség. Németországban a feudális hatalmi centrumokban, főúri várakban, püspöki, érseki székhelyeken, fejedelmi rezidenciákban, városokban összpontosultak a gazdasági, politikai, társadalmi tényezők, amelyek helyi küzdelmeikben gátolták a császári hatalom kiépítését. Öldöklő küzdelem (vérboszszú) zajlott a felső-itáliai városi kommunákban, amelyeket hatalmi és gazdasági érvényesülésért vívtak a patricius családok. A guelf (gvelf) és ghibellin (gibellin) szembenállást a gazdag felső-itáliai kereskedők, pénzemberek a maguk érdekeinek rendelték alá, annak ellenére, hogy a két pártcsoportot a pápaság és a német császárság közti hatalmi villongás hozta létre.

A XIII. század második felében a magyarországi főurak politikai küzdelmei az önállósodásra való törekvésükben a saját tartományok kialakítására irányul-

¹ *Veszprémi Szemle*, 2009/2. 67–72. o.

tak. Ennek kezdete az 1270–1272. években megfigyelhető V. István uralkodása idején. A főúri törekvéseket a királyi hatalom gátolta, amely a központi hatalom erősítésében volt érdekelt. IV. Béla uralkodásának utolsó évtizedében egyes főúri családok, kiterjedt rokonságukkal (a nemzetséggel) önállósulási (korai rendi) politikai akcióba kezdtek. Ezzel szembekerültek a királyi hatalommal, mire kihasználva a nemzetségi kapcsolatokat, szövetségeseket kerestek, elsősorban a saját nembeliekkel, de az országon belüli élő elégedetlenkedőkkel, sőt a szomszédos államfőkkel is a királyi hatalommal szemben.

Feudális hatalmi csoportok

A feudális hatalmi csoportosulások között két dunántúli nemzetség tagjai kerültek egymással szembe: a nyugat-magyarországi Kőszegiek és a Dunántúlon, különösen Fejér megyében hatalmas birtokokkal rendelkező Csákok, akik Csákvár, Csákvár, Szentgyörgyvár, Gesztes, Vitányvár, Szabolcsvár, Csókakő, Bodajk, Almás, Pátka, Polgárdi, Tordas, Tabajd, Veleg, Zámoly, Zámor, Csurgó birtokokat a honfoglalás óta birtokolták. A birtoktest egészen Fehérvár határáig húzódott, majd a Velencei-tótól délre fekvő mezőföldi nagy térségeket Szabolcs központtal foglalta magában. A Csák-nembeliek Veszprém környékén is birtokosok: Ugodvár és a tartozékok, továbbá: Lövöld, Ajkarendek, Esztergár, Fenyőfő van a tulajdonukban. Képviselője a higgadt és meggondolt Csák Máté, az érdekcsoport vezére, akinek nevelésére bízták az ifjú László trónörökösöt V. István idején. Máté királypártisága vitán felüli (1278-ban az Ottokár elleni magyar-kun hadat győzelemre vezette). Testvére, Csák Péter, harcias és vad természetű ember, méltó ellenfele a Kőszegi-csoport vezérének, és mint nádor (1275. november –1276. június) a Kőszegiek elleni hadjáratot vezette, és eközben feldőlt a Veszprémet. A Veszprém elleni támadást azzal indokolta a Csák-csoport, hogy 1275-ben, amikor a kormányt a Kőszegiek tartották a kezükben, hatalmi szóval a Henrikfiak közül a harmadik szülöttet, Pétert, a veszprémi káptalannal püspökké választatták. A Csákok közül ismert még Domokos, Mihály, Ugrin, István. Mihály 1275 előtt veszprémi ispán.

A Kőszegiek vezetője, (az erőszakos) Henrik bán és népes családja, akiket a történeti terminológia Henrikfiaknak nevez. A Kőszegiek nemzetségeikkel, birtokaikkal jelentős erőtényezők az országban. Politikai törekvéseikben a német-római birodalmi érdekeket szolgálták. A Kőszegi-klánhoz csatlakoztak a német származású főúri családok, olyanok is, akiknek elődei a tatárjárás után a központi hatalom szilárd támaszai. Ezek közé tartozott a Geregye, a Gutkeled család. Geregye Pál fehérvári ispán a tatárok ellen a Duna-vonalat védte,

és néhány héten át megakadályozta, hogy a hordák a vízen átkeljenek, miközben megszervezte a lakosság menekülését. A Geregyék közül jelentős egyéniség Miklós, aki erdélyi vajda, István a királyné udvarbírája. A Gutkeled nemzetségbeli Joakim horvát-szlavón bán, és Kőszegi Henrik mellett az ellenzéki főurak egyik vezére, aki Gutkeled István herceg fia. A történeti forrás a Kőszegi-párti főurakról és környezetükről elmarasztaló jellemzést ad. Megjegyzi, hogy IV. Béla udvarában, azaz a kormányban a Kőszegi-csoport a fő intrikusok közé tartozott. Ők V. István uralkodása alatt (1270–1272) már szemben álltak a királyi központi hatalommal, emiatt a király neheztelt rájuk.

A Csákokhoz főúri csoportok csatlakoztak. Ezek között a leghatalmasabb az Aba nemzetség: Aba Finta, Aba Amadé, Aba Péter. (Aba Finta Csák Péterhez hasonlóan erőszakos egyéniség.) A két főúri érdekcsoport közötti ellentét a magyar-német etnikai szembenállás volt. A Csákok összefogták a honfoglalás kori magyar előkelő nemzetségeket, és az asszimilált indigénákat (külföldiek, akiket magyarrá fogadtak: Hont és Pázmány Tamás, és Vencel vezér utódai). A Csákokhoz csatlakoztak a horvát-szlavón Szubichok és a hozzájuk csapódó délvidéki főurak. A Csák érdekcsoport jelentős erőt képviselt: politikai szövetség kötötte őket az özvegy királynéhoz, Kun Erzsébethez és annak kormányához, aki a király uralkodásra képtelensége idején öt esztendőn át a kormányt vitte. Lászlót 10 éves korában, 1272. szeptember 3-án koronázták királlyá. A királyné révén a kunok a nemzeti érdekekhez csatlakoztak.

A Kőszegi-klán lázadása

A törzsökös magyar főúri csoport a német expanzió visszaszorítására szervezkedett. A Kőszegi-Gutkeled érdekcsoport erőszakos lépései kihívóak, és kiváltották a magyar pártvezérek jogos haragját. A király koronázását követően Gutkeled Joakim a hatalmat magához ragadta, és a kormánytisztviségeket Kőszegi Henrikkel együtt, elosztották párthíveik között. 1272-ben a klán megölette a macsói herceget, Bélát. Ez volt az az időpont, amikor a lázadás elkezdődött (terminus aquo). Az anyakirályné 1273 tavaszán a Gutkeled-klánt kivetette a hatalomból, de még ez év őszén azt visszaszerezték. Gutkeled Joakim tárnokmester lett, Kőszegi Henrik horvát-szlavón bán.

Az ellenségeskedés 1274 első felében polgárháborúba csapott át. Kőszegi Henrik a központi hatalom megsemmisítésére törekedve elfogta a 12 esztendő László királyt, akit a Csákok szabadítottak ki az ellenpárt fogságából. Mikor ez a taktika kudarcot vallott, akkor László öccsét, a 8 esztendő Andrászt a Kőszegiek magukkal hurcolták, és trónkövetelőként léptették fel bátyjával szemben.

Az ifjú herceg elfogása felháborodást váltott ki a magyar pártban és a király is méltatlankodott. Kiszabadítására intézkedtek. Kőszegi Henrik és Gutkeled Joakhim érezve a veszélyt, Szlavónia felé vették útjukat, ahol biztos menedéket reméltek. Kíséretükben nagyobb sereg volt. A Csák Péter által vezérelt királyi had a Kőszegiek után eredt, Fehérvár környékén meglepte a menekülőket, és csatára kényszerítette őket. Az összecsapás Somlyónál (Polgárdi mellett) 1274. szeptember 26–29. között zajlott le és a királyi sereg győzelmével végződött. A csatában sebet kapott a klán vezére, Kőszegi Henrik, és hamarosan meghalt. A Henrikfiak és Gutkeled Joakhim a királyi herceggel eljutottak Szlavóniába, és András trónkövetelőként mutatták be annak az érdekcsoportnak, amelynek támogatását el akarták nyerni. Csák Péter serege a csata után a király jelenlétében a Kőszegiek dunántúli birtokait dúlta fel. A had átvonult Veszprém városán. A Váralját és több Veszprém környéki helységet kifosztottak. A király a székesegyházi kincstárból értékeket vitt magával, és 1275 elején Budára vonulva azokat értékesítette. A kapott pénzből kifizette zsoldosait. A király kárpótlást adott az egyházi kincstárnak, és a Zala megyei Zerethe birtokot neki adományozta. (A donációs okmány kelte 1275. szeptember 22.)

Veszprém kifosztása, felégetése

A somlyói győzelmet a központi hatalom nem tudta kihasználni. A németpárti urak mélyen begyökereződtek a magyar közéletbe, azokat kivetni a királynak nem volt elég ereje. Somlyói vereségük ellenére 1275 júniusában a németpárti urak kormányra jutottak, a hatalmat majdnem öt hónapon keresztül gyakorolták. A nádorispán Kőszegi Miklós, az országbíró Geregye Miklós, tárnokmester Gutkeled Joakhim, a horvát-szlavón bán Kőszegi Iván, később Gutkeled Miklós. A németpárti urak kormányzásuk idején erőltették rá a veszprémi kanonokokra Kőszegi Pétert, hogy püspökké válasszák (1275. június 4-én.)

Még 1275. novemberben Csák Péter puccsal kibuktatta a Kőszegi-klánt a kormányhatalomból, s minden főbb tisztséget a Csákok és híveik foglaltak el. A nádorispáni tisztség Csák Péteré lett.

A hatalomváltás újabb belháborút robbantott ki. A németpárti sereg feldúlta és kifosztotta a Csákok Fejér megyei uradalmait. A fosztogatás megszüntetésére a 13 esztendős király is hadba szállt. A sereget a nádorispán vezette. A belháború szörnyű pusztítást eredményezett. A szemben álló csapatok nem kímélték a városokat, piachelyeket, falvakat, várakat. A királyi sereg 1276 januárjában a Zala megyei Istvánd térségében állomásozott, februárban a Somogy megyei Lábodon, márciusban a Vértes-hegységbeli Szentkeresztnél. A magyarországi polgárhábo-

rúról a klostereuburgi krónikás is megemlékezett, melyben leírta a pusztítást. A hadak a településeket felégették, a vagyont elrabolták, a lakosság koldusbotra jutott. A nemesek elszegényedtek, a köznépnek nem maradt igavonó állata.

A tomboló anarchikus állapotok közepette 1276. május–június hónapokban történt Veszprém kifosztása, elpusztítása. A nádorispán vezette csapatok kirabolták a várost, a fellelhető értékeket eltulajdonították, a székesegyházból, annak kincstárából, a kanonoki házakból, a magánépületekből a pénzt, az értékes holmikat magukhoz vették. Az ellenállókat, a vagyont elrejtőket lemészárolták, köztük a káptalan tagjait és a kanonoki házak szolgáit, összesen 68 személyt. Kivonulásukkor az épületeket felégették, köztük a székesegyházat, a főiskolát, az egyházi intézményeket, a könyvtárat, a levéltárat, a káptalani házakat, a Szent György-kápolnát és a Gizella-kápolnát. A nádorispán mellett a veszprémi lerohanásban részes több személy, akik a csapatokat vezérelték: Csák Domokos és testvére, Mihály, a volt veszprémi ispán, azután a Pákh-nembeli Móric messter fiai: Miklós vajda, Móric, István, Domokos. A csapatok rátörtek a veszprémi egyházi birtokokra, köztük a káptalani tulajdonú Hegymagas falura. Pákh Miklós kifosztotta a tapolcai Szűz Mária-egyházat, a plébánost, a templomot védelmező csoportot lemészárolták, az értékeket magukhoz vették. A nádorispán a Kőszegi-klánhoz tartozó Geregye-javakat feldúlta.

Az 1276 őszen tartott országgyűlésen a mézszárlásból megmenekült veszprémi prépost jelentéséből tájékozódtak a főurak, a király és környezete. (A leltárszerű felsorolást Gutheil Jenő *Az Árpád-kori Veszprém* c. könyve a 233. oldalon tartalmazza.) Az anyakirályné szerint Veszprém pusztulása olyan nagy mértékű, hogy az ország teljes ingóságának árából sem lehetne kárpótolni. A király a szalánkeméni sójövédelmet rendelte Veszprém újjáépítésére, és a Zala megyei Karos helység melletti vám- és vásárjövédelmet adta Veszprémnek, továbbá Zala megyéből a Kál-völgyi szőlőművelő udvarnokok szolgáltatásait.

Az elrablott javakból kevés került vissza az egyházhoz. 1342-ből származó adat szerint Zegeljei György Zala megyei egyén két okmányt szolgáltatott be a fehérvári káptalannak: a püspökség alapítólevelét és ezt az okmányt megerősítő, IV. Béla által kiadott oklevelet.

Kőszegi Péter sorsa

1277 nyarán, amikor a hatalom ismét a németpárti urak kezébe került, az érdekcsoport esztergomi érsekké választotta Péter püspököt III. Miklós pápa, akinek a magyarországi egyházi viszonyokról, a belső villongásokról meglehetősen kielégítő áttekintése volt, a kanonokok döntését megsemmisítette. Érsek a

váradai püspök, Ladamér lett, akit a főúri csoportok elismertek, mint békességre törekvő egyént Hontpázmán János kalocsai érsekkel együtt. Ez az év vereséget hozott a németpártiakra: Gutkeled Joakhim csapataival támadt a központi hatalom ellen. A csatában az ellenpárt serege megsemmisült és elesett Gutkeled Joakhim is, aki Kőszegi Henrik halála után az ellenzék vezére volt. Ebben az évben László király 15 esztendő, és uralomra való képességét a rákosi országgyűlésen a főurak elismerték.

Kőszegi Péter testvéreihez hasonló erőszakos egyén volt. Hatalmaskodással tette hírhedté nevét. A poki premontrei kolostor szerzetesei a polgárháború alatt értékeiket Szigligetre menekítették, ahol azokat a várban helyezték el. 1285 körül Péter személyesen vezetett sereget Szigliget ellen, és sikeres ostrom után a premontrei értékeket Veszprémbe vitte. A támadás indokát abban találjuk meg, hogy a Pokh nemzetség tagjai részt vettek Veszprém kifosztásában. A monostor értékei később visszakerültek.

Kőszegi Péter élete egy dunántúli nemesi gyűlésen ért véget. A püspök segítségért folyamodott a dunántúli nemességhez, és csapatokat kért tőlük Albert osztrák herceg Nyugat-Dunántúlról történő kiverésére. Albert betörését a nyugati végekre a Kőszegiek támadásai idézték elő. (Több ízben sarcolták az osztrák és a stájer falvakat.) László király engedélyt adott a hercegnek, hogy leckéztesse meg a Kőszegieket. A betört osztrákok elfoglalták a nyugati végeken lévő várakat, városokat. (Nagymarton, Sopron, Kőszeg, Szalonak, Németújvár, Kobold, Rohonc.) Az osztrákok nagy erővel támadtak, visszaverni a Kőszegieknek nem sikerült. Ekkor került sor a nemesi gyűlésre, ahol a püspököt leszúrták.

A Kőszegi-klán az osztrák betöréssel jelentősen meggyengült, felszámolása a magyarpárti főurak feladata lett. Az osztrákokat a nyugati végvidékről III. András uralkodása első évében (1301) a nemzeti összefogás megteremtésével a magyar bandériumok, a horvát-szlavón csapatok, a kunok, a délvidéki rácok, bosnyákok verték ki.

A párturalom véget ért, a hatalmi csoportok: a Kőszegiek-Borsák, az Abák-Csákok, a főpapok koalíciót alkotva szolgálták az országot, megalapozva az Anjouk regnálását.

FORRÁSOK:

GUTHEIL Jenő (1979): *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém. 256–243. o.

GYÖRFFY György (1959): *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest. (Csák nem, Csákvár; Gut és Keled nem; Aba nem. (V.ö. index.)

HÓMAN Bálint–SZEKFÜ Gyula (1939): *Magyar történet*. I. k. Budapest, 589–625. o.

Korai Magyar Történeti Lexikon. Budapest, 1994. 616., 696. o.

KARLINSZKY BALÁZS:

Középkori határjárások a Cserhátton¹

Az alább olvasható gondolatkísérlethez az apropót az adta, hogy 2013-ban a Laczkó Dezső Múzeum és a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára közös programot szervezett a veszprémi Cserhát városrész múltjának feltárására. A tervek szerint a továbbiakban valamennyi városrész múltját bemutatják, s csak remélni lehet, hogy a kezdeményezésből majd a régóta hiányzó várostörténeti monográfia ügye is profitál, hiszen a szervezők révén együtt dolgozhat régész, muzeológus, néprajzos, levéltáros, könyvtáros, történész és irodalomtörténész. Bízni lehet abban is, hogy a múlt tudományos feltárása mellett annak múzeumi bemutatására is sor kerül a későbbiekben időszaki tárlatok vagy egy állandó, például a szintén hiányzó várostörténeti kiállítás keretén belül.

Írásom úgy kapcsolódik az eddigiekhez, hogy szándékaim szerint felhívja a figyelmet egy talán elhanyagolt történeti segédtudományra, a történeti topográfiára. Ez esetünkben tulajdonképpen nem lenne más, mint az egykori Veszprém múltbeli változásainak térképi megjelenítése, felhasználva a régész tárgyi és a történész írott forrásait, kiegészítve ezeket lehetőség szerint minél korábban készített térképekkel. Az így megrajzolt térképek a várost egy-egy kiragadott múltbeli időpillanatban ábrázolnák, és így megismerhetővé válna például a középkori Veszprém utca- és településszerkezete, a török pusztítás után lassan benépesülő város folyamatosan történő kiépülése stb.

Az általam követett módszer a középkori város, s ezen belül most éppen a Cserhát tekintetében a következő: valamennyi régészeti feltárás dokumentációját és eredményét vettem össze a területre vonatkozó határjáró oklevelekben olvasható információkkal. A határjárások ugyanis csak részben követték az ember által emelt és ezért a pusztulásnak kitett térbeli objektumokat (épületek, utak, határhalmok, hidak), másik részük azonban olyan természetföldrajzi pontokat (patakok, dombok, különféle fák stb.) érintett, amely az előzőekkel szemben akár évszázadokkal később is eredeti helyükön voltak megtalálhatók.²

¹ *Veszprémi Szemle*, 2014/1 3–18. o.

² A módszer nem saját találmány. Vasvár esetében például régészeti leletek és középkori határjárások összevetésének eredményeképpen sikerült lokalizálni Vas vármegye kora Árpád-kori székhelyét, az ispáni várat. KISS Gábor–ZÁGORHÍDI Czigány Balázs: Sopron, Szabolcs, Vasvár. Topográfiai megfigyelések és történeti adatok az Árpád-kori Vasvárról. *Soproni Szemle* 55 (2001) 355–360. o.

Ezeket aztán megpróbáltam újkori és legújabb kori térképekre vetíteni – nem sok sikerrel.

A veszprémi Cserhát ugyanis sajátos helyzetben van, mivel fél évezred alatt tulajdonképpen kétszer is elpusztult az addig szervesen fejlődő városrész. Először a 16. század közepi polgárháborús események, illetve a város többszöri ostroma söpörte el a területen álló középkori települést, majd az 1970-es évek településfejlesztési munkálatai eredményeképpen, párhuzamosan a modern városközpont létrehozásával a feltehetően kora újkori – ha nem középkori – épületek és az utcaszerkezet nagyobb része megsemmisült. A megújult városrész, noha területében közép- és újkori előzményekre épült, voltaképpen néhány megmaradt utca vonalvezetését nem számítva teljesen új városképet mutat. Az utóbbi másfél száz év alatt az utcák nevei is folyamatosan változtak, ezért az is tovább nehezíti a kutató helyzetét, ha egy írott forráshoz nem tudunk időben nagyon közel keletkezett térképet rendelni. Régészetileg sem ragadhatók meg a területen a múlt emlékei. Mivel a legutóbbi nagy átépítés alkalmával régészeti feltárás nem, s azt megelőzően (és azóta is) voltaképpen csak leletmentés történt, így sok esetben még a 19. századi írott forrásokban szereplő épületek lokalizálása is gondot jelent, nemhogy a középkoriaké. Ezek után előrebocsátható, hogy a Cserhát tekintetében a középkori városkép aligha rekonstruálható, de a módszer alkalmazása talán mégsem volt hiábavaló. Lássuk, miért.

A középkori Veszprém köztudottan halmazszerkezetű település volt. A település központját a vár alkotta, ahol a püspöki és királynéi palota, a Szent Mihály-székesegyház, a Mindenszentek társaskáptalan és a Szent György-kápolna állt. A vár sziklás platója mellett a várost több váralja település, suburbium alkotta. Ez a tagolt szerkezet a kora Árpád-korban jellemző volt több más hazai városias településre is: hasonló szerkezetű volt Esztergom és Fehérvár is, előbbiben 21, utóbbiban 7 váralja településsel. Veszprém annyiban mégis különbözött e kettőtől, hogy a városrészeket szegeknek (angulus, vicus) nevezték.

Az egyes városrészek jellemzően egy-egy egyházi intézmény körül alakultak ki, amelyekről nevüket is kapták. A Szent Miklós-szeg a Szent Miklós, a Szent Ivánszeg a Keresztelő Szent János – középkori magyar szóhasználatban Szent Iván, a Szent Tamás-szeg (vagy Szenttamásfalva) a Becket Szent Tamás, a Szent Margitszeg az Antiochiai Szent Margit plébániatemplom körül alakult ki. A Szent Katalinszeg a domonkosok Szent Katalin zárdája mellett jött létre. A Sárszeg városrész, kivételt képezve, feltehetően a terület földrajzi jellegzetességeiről nyerte elnevezését.³ (Lásd: 1. ábra: Solymosi-féle térkép a szám 5. oldalon)

³ Zsoldos Attila: Vár, város, ispánság és megye – Veszprém az Árpád-korban. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26 (2010) 16–17. o.

Az újabb kutatások a mai Cserhát városrész területét a középkori Szent Iván-szeggel azonosítják. Nem volt azonban ez mindig így. Gutheil Jenő középkori várostörténeti monográfiája egyik fejezete a „*Keresztelő Szent János várbeli plébániaegyháza*” címet viseli.⁴ Gutheil okfejtése szerint a templom azért állhatott a várban, mivel az volt az 1515. évi veszprémi zsinati határozatok szerint az úrnapi körmenet első állomása a székesegyház után, amely pontig a legidősebb és legmagasabb rangú kanonokok vitték a baldachint, akiknek a mai Cserhát már talán messze lehetett. A 18. századi feljegyzések is a templom várbeli elhelyezkedése mellett szólnak szerinte. Bél Mátyás leírásában a (belső) várfal mellett, arra támaszkodva helyezkedhetett el Szent János temploma, míg Beke Kristóf szerint pedig az 1838-ban, 82 éves korában elhunyt Csobráncz Ferenc egykori ősi plébános gyermekként a várbeli Szent Iván-templom romjai közt játszott.⁵

Gutheil Jenő álláspontját azóta többen megcáfolták, ennek ellenére mind a mai napig tartja magát ez az elképzelés. A tudós kanonok első érve, mely szerint az úrnapi körmeneten az idős oszlopos kanonokok csak rövidebb, a székesegyház és templom feltételezett várbeli helye közötti lettek volna képesek vinni a baldachint éppen a precesszió következő állomásainak távolsága (Szent Iván-templom – Szent Miklós-templom) miatt cáfolható. A Szent Iván- és Szent Miklós-templomok távolsága, ha előbbi helyét a mai Cserhátra tesszük, nagyjából megegyezik a Cserhát–Székesegyház távolsággal. Gutheil másik érve sem állja meg biztosan helyét, mely szerint a külső és belső vár határán állt volna a templom és romjai a 18. század elején (Bél M.) és közepén (Csobráncz F.) még láthatóak lettek volna. A mohácsi vész után többször is pusztításnak volt kitéve a város, egy adat szerint 1550-ben a Szent Iván-templom például már romos állapotban volt.⁶ A feltételezett várbeli telken bő másfélszáz évvel később a piaristák telepedtek meg. Templomuk azonban kezdetben nem mai helyén állt, hanem az azzal szemközti, a későbbi vármegyeháza majd börtön telkén álló volt református templomot kapták meg 1723-ban. Ugyanakkor iskolájuk és rendházuk felépítése már a mai telkeken történt, az egykori Térjmeg utca környékén. 1762-ben itt épült fel új kápolnájuk, és 1828-ban új templomukat is átadták.⁷ Amikor tehát Bél

⁴ Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. (A továbbiakban: Gutheil, 1979.) Veszprém, 1979. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 1.) 121–123. o.

⁵ Gutheil 1979. 122. o., illetve Bél Mátyás: *Veszprém vármegye leírása*. Veszprém, 1989. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6.) 93. o.

⁶ Éri István (szerk.): *Veszprém megye régészeti topográfiája*. A veszprémi járás. (A továbbiakban: MRT 2) Budapest, 1969. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2.) 51/7. (235. o.)

⁷ Lukcsics József-Pfeiffer János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. (A továbbiakban: Lukcsics-Pfeiffer, 1933.) Veszprém, 1933. (A veszprémi egyházmegye múltjából 1.) 161–172. o.

Mátyás Veszprémben járt az 1720-as, 1730-as években, az omladozó falak feltehetőleg az 1729-ben még kapuval is bíró, a külső várat a belsőtől elválasztó vagy a várhegy peremén körbefutó várfalat jelenthették.⁸ Csobráncz Ferenc pedig, aki megélte mind az 1762-es, mind az 1828-as piarista templom-megáldást, a területen lévő korábbi romokban is egy templomot tételezhetett fel.

Kralovánszky Alán a régészeti kutatások eredményeire hivatkozva helyezte a Keresztelő Szent János-templomot a mai Cserhát városrész helyére. Ugyanis a Cserhát területéről középkori temetkezéseket jegyeztek fel mind a Veszprémet is tartalmazó régészeti topográfia lelet leírásai, mind az azt követő régészeti feltárások, amely leleteket egyébként más ismert középkori városrészsel nem lehet kapcsolatba hozni.⁹ Az okleveles adatok is éppen a plébániatemplom városbeli, s nem várbeli jelenlétéről tanúskodnak.¹⁰

Ahhoz tehát, hogy a középkori Szent Iván-szeg esetleges térbeli, netán utca-és épületszintű rekonstrukciója megtörténhessen, megnyugtatóan tisztázni kellene a városrésznek nevet adó plébániatemplom legalább hozzávetőleges helyét. Ehhez két, egymással összefüggő út kínálkozik. Az első ezek közül régészeti adatok alapján történő meghatározás, amelynek alap gondolata az, hogy a középkori templomok körül temetők feltételezhetők. Középkori temetkezésre utaló leletek több alkalommal kerültek elő a mai Cserhát városrész területéről a régészeti topográfia 1969-es megjelenése előtt és után is, ami alapján biztosan állítható, hogy valamilyen templomnak léteznie kellett itt a török pusztítás előtt. A legújabbkori átépítés előtti Cserhát utcából 1932-ben, 1934-ben, a vele párhuzamosan futó Kőkép utcából pedig 1936-ban és 1966-ban kerültek be sírmellékletekből származó leletek a Laczkó Dezső Múzeumba.¹¹ Ugyancsak erre a környékre tehető, immár az új utcaszerkezetben a Cserhát-lakótelep 2. számú ház környékéről 1975-ben a múzeumba került, kelet-nyugati tájolású csontváz-leletek.¹² Nem sokkal távolabb, a Malom és Csutorás utcák

⁸ Lukcsics–Pfeiffer 1933. 167. o.

⁹ Kralovánszky Alán: Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez. (A továbbiakban: Kralovánszky, 1984.) *Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények* 17 (1984) 189–207. o. (különösen 194–195. o.)

¹⁰ Legutóbb éppen a városi lexikonban. Varga Béla (szerk.): *Veszprém város lexikona*. Veszprém, 2009. 763–764. o. Egy 1386-os oklevél szóhasználata vezethetett tévútra: a lexikon a templom melletti, várbeli telekről szól, míg az oklevél in civitate, vagyis a városban található telekről beszél. Az oklevél kiadásai: Kumorovitz Bernát: *Veszprémi regeszták*. Budapest, 1953. 855. o., illetve teljes szövegű kiadása: ÉRSZEGI Géza–SOLYMOSI László: *Veszprém város okmánytára*. Pótkötet. (A továbbiakban: VOSuppl) Veszprém, 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.) no 195. (351–352. o.)

¹¹ MRT 2. 51/31 (241–242. o.)

¹² Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattár (a továbbiakban: LDM RA) 17.088.

környékén 1994-ben és 1995-ben találtak 1–1 sírt a régészek.¹³ A mai Cserhát másik végén, a Kereszt utca környékén 1981-ben és 1991-ben szintén több sírt dokumentálhattak a múzeum régészei.¹⁴ Mivel a középkori temetők a templomok közvetlen környékén feküdtek, így legalább két, de talán három temető, és ezzel párhuzamosan ugyanennyi templom, adott esetben plébániatemplom léte is elképzelhető a középkorban. Mivel a leletek szerencsés módon időben egymást követik, így elfogadhatjuk a régész álláspontját, miszerint egy kora Árpád-kori, 10–11. századi temető és templom lehetett a terület keleti (Cserhát és Kőkép, s esetleg a Malom utcai leletek), egy másik temető pedig a mai városrész nyugati, várhoz közelebbi végén (Kereszt utcai leletek).¹⁵ (lásd 3. és 4. ábra a szám 8–9. oldalon)

A másik lehetséges út a templom helyének meghatározásában a középkori határjárások alapján megrajzolható kép. A veszprémi Keresztelő Szent János-templomot, illetve az e körül elterülő Szent Iván-szeget több középkori oklevél is említette. Jelen sorokban most figyelmen kívül hagyjuk azokat az okleveles előfordulásokat, amelyek a lokalizáció szempontjából értékelhető információkat nem tartalmaznak.¹⁶

¹³ LDM RA 18.804-95, 18.806-95.

¹⁴ 1981: LDM RA 18.339-83, 1991: LDM RA 18.713-92. A leletek kapcsán nem világos, mit érthetünk pontosan a városrész átépítése óta „Kereszt utcán”. A mai térképek azt a kis kört értik ezen, ami a Thököly (egykori Árva) utcát köti össze a Fortuna udvarba torkolló autóparkolóval. A korábbi térképeken a Kereszt utca ennél jóval hosszabb volt: az Árva utcánál kezdődött és másik vége a Kerekes utcában végződött, jó darabon párhuzamosan futva a Kossuth utcával. Az 1981-es ásatás idején még munkaterület volt a környék, így az adatok nehezen pontosíthatók.

¹⁵ Rainer Pál szíves közlése, amit ezúton köszönök.

¹⁶ 1209-ben kelt Raguel asszony végrendelete a templom első írásos említésével. Gutheil Jenő: *Veszprém város okmánytára 1002–1523*. (A továbbiakban: VO) Veszprém, 2007. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.) no 9. (32–33.) o.; 1318 körül pedig Márton fehérvári főesperes végrendelete többek között a Keresztelő Szent János-templom papjai számára: VO no 17. (42–43. o.); hasonlóképp Garai János veszprémi püspök végrendelete 1343-ból: VO no 84. (131–133. o.); 1333-ban a templom Gergely nevű papja 60 kisdénárt fizetett a pápai adószedőknek. FRAKNÓI Vilmos–LUKCSICS József: *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis / A veszprémi püspökség római okmánytára I–IV*. (A továbbiakban: MREV) Veszprém, 1896–1907. II. no LXXXI (65. o.); 1399-ben András nevű papja kapott kártérítést. MREV II. no CCCXCVI. (314. o.), regesztája a templom nevének említése nélkül Mályusz Elemér et al.: *Zsigmondkori Okmánytár I–XII*. Budapest, 1951–2013. (A továbbiakban ZsO) I. 5864.; 1424-ben egy veszprémi pusztá telek adásvételénél volt szomszédos birtokos a templom: VO no 125. (197–198. o.), regesztája: ZsO XI. 463. o.; 1464-ben a templom Szűz Mária patrocíniumú oldalkápolnája igazgatóságának betöltésével kapcsolatban támadt vita: VO no 148. (233–235. o.); 1479-ben az egyház plébánosát Dénesnek hívták: VO Suppl no 258. (438–439. o.), és végül két különböző ügyben előbb

A releváns adatokkal bíró oklevelek közül az első 1332-ből származik. Ebben Veszprémi Miklós kanonok, királyi kúriai jegyző az uralkodóval erősítette meg a családjá által korábban szerzett veszprémi ingatlanokat. Köztük az egyik, egy 8 hold nagyságú terület a veszprémi, egyelőre azonosítatlan középút környékén feküdt, amelytől északra Demeter aranyműves, keletről és nyugatról káptalani telkek, délről pedig a Szent János-egyház földjei feküdtek.¹⁷ 1355-ben Veszprémi Mihály és Lőrinc elcserélték egy veszprémi telküket a veszprémi káptalannal. Az elcserélt telek a Kádártóra vezető út mellett, a hozzá tartozó földek egy része pedig a Szent János-templom melletti Büdöstő területén feküdt.¹⁸ Ennek a teleknek a nyugati szomszédságában volt az a telek, amelyet Ondi Besenyő dictus Mihály és Katalin nevű felesége, Péter fia Pál leánya adtak el Himházi György fia Lukácsnak, Benedek veszprémi püspök testvérének 1386-ban.

Ezt a telket is délről határolta a Szent János-egyház, nyugatról pedig az eladó apósának, Péter fia Pálnak telke.¹⁹

Ugyancsak a Büdöstő helynév tűnik elő egy 1395-ben történő fiúsítás kapcsán. Zsigmond király Materius veszprémi püspök kérésére ekkor Margitot, Veszprémi Domonkos fia András leányát, nehogy apja halála után az árvának szegénységre jutva mások házában kelljen meghúznia magát, fiúsította és ezzel lehetővé vált, hogy András veszprémi telkét Margit megörökölhesse. A szóban forgó nemesi telket keletről a Büdöstő-völgy, délről a Keresztelő Szent János plébánia, nyugatról pedig egy közút határolja.²⁰

A terület birtokviszonyaihoz is szolgáltat adalékot az az 1484-ben kiadott oklevél, amelyben a káptalan saját egyházának (*ecclesie nostre*) tartja a veszpré-

1443-ban, majd 1494-ben nevének említése nélkül felszólították a templom plébánosát, hogy társaival együtt egy egyházi bírósági eljárásban részt vegyen: VOSuppl no 231. (407–409. o.), illetve MREV IV no XXXI. (29–31. o.).

¹⁷ „Item octo iugera sunt circa viam Kwzepwoth a cuius parte a parte aquilonis est terra Demetrii aurifabri, a parte vero orientis et occidentis sunt terre capituli iamdicti et a meridie est terra ecclesie sancti Iohannis.” – VO no 77. (121. o.) Miklós unokaöccse volt az 1318 körül végrendelkező Veszprémi Márton főesperesnek, később örsi prépostnak: VO no 86. (134–135. o.)

¹⁸ „in territorio Vesprimiensi versus viam ab eodem Vesprimio ad villam Kadarta vocatam vergentem ... iugerum in territorio Vesprimiensi Bidusstow vocato prope ecclesiam parochialem sancti Iohannis Baptiste” – VO no 90. (140. o.)

¹⁹ „locum eorum sessionalem in civitate Vesprimiensi prope ecclesiam sancti Iohannis Baptiste existentem, cui qu[ide]m loco sessionali a plaga orientis sessio condam Laurentii et Michaelis filiorum Stephani, ab australi parte sessio predictae ecclesie sancti Iohannis Baptiste, in qua nunc Ladislaus cocus iobagio eiusdem ecclesie residentiam face [ret per]sonalem, ex occidente vero sessio prefati condam Petri filii Pauli vicinatur” – VOSuppl no 195. (352. o.)

²⁰ „eandem Margaretham in sessione eiusdem Andree in dicta (!) Vesprimio inter vallem Bydestow a parte orientali et ecclesiam parochialem sancti Iohannis Baptiste a meridiana neonon stratam publicam ab occidente solis sita et habita” – VO no 112. (171. o.)

mi Keresztelő Szent János-templomot, s mint kegyúr nevez ki oltárigazgatót a templomtól északra épített Szűz Mária-kápolnához.²¹ A Ceglédi István kanonok előbbi oltárigazgatói kinevezése kapcsán 1480 után keletkezett feljegyzések – már korábban vita támadt ugyanis a káptalan és a templom plébánosa között az oltárigazgatói kinevezés kapcsán²² – szerint továbbá a kápolna és vele együtt a plébániatemplom káptalani földön állt.²³ Ezzel egybevág, hogy veszprémi Nyilas Bálint 1490-ben tett adománya szerint a veszprémi Szent Iván-szegen (*in prefata Wesprimiensi [...] in vico Zenth Iwan existentem*) fekvő birtokrészét a Szent Mihály székesegyháznak és a káptalannak adományozta.²⁴

A határjárások szövegének vizsgálatából a következő megállapítások tehetők. 1.) A veszprémi Szent Iván-szeg a székeskáptalan városrésze volt, a kanonokok földesurasága alá tartozott, s a városrésznek nevet adó Keresztelő Szent János-templom kegyurai a kanonokok voltak. Ezt támasztja alá a közvetlenül a török hódítás előtt, 1550-ben összeállított javadalomlista is, amelyben a plébániatemplomhoz tartozó Szűz Mária-kápolna oltárigazgatósága kanonoki stallummal volt egybekötve.²⁵

2.) A városrész a Kádártára vezető út mellett feküdt. A középkori városban két városrész ismert, amelyekre a várból nézve ez a megállapítás igaz: a mai belváros, Szenttamásfalva – az Óváros tér, Rákóczi út, Szabadság tér és környéke –, illetve a területről előkerült temetők alapján az innen kelet felé forduló út

²¹ „*rectoratum capeile beate Marie Virginis ad latus ecclesie nostre Sancti Johannis Baptiste, a parte scilicet aquilonali in civitate Wesprimiensi constructe et fondate*” – VO no 172. (271. o.)

²² Lásd 1464. VO no 148. (233–235. o.). A jogvita onnan ered, hogy a kápolnát Porch Gergely veszprémi kanonok, későbbi somogyi főesperes alapította meg esperesi hivatalviselésének kezdete, 1448 előtt vélhetően azzal a szándékkal, hogy vagy családja, vagy a Keresztelő Szent János-templom plébánosa nevezze majd ki az oltárjavadalmast. Erre lehet következtetni az 1464-es oklevélben a kanonokok által kinevezett oltárigazgató eleni tiltakozók sorából, akik között a Porch több tagját is megnevezték, illetve abból, hogy az 1480 utáni perbeli feljegyzések között vizsgálták a templom alapításának és dotálásának az alapító részéről történt körülményeit is. Porch Gergely 1448-tól budai VO no 136. (215–217. o.), 1464-ben pedig éppen somogyi főesperesként tűnik fel a forrásokban.

²³ VOSuppl no 261. (443. o.): 7. pont: „*tempore constructions dicte capelle ac ante et post capitulum Wesprimiense fuit et est in possessione iuris patronatus vel qui dicte ecclesie Beati Iohannis Baptiste presentavitque temporibus vacationis eiusdem ecclesie plebanum ad eandem et ipse taliter presentatus per ordinarium admissus et investitus fuit ad eandem plebaniam totiens quotiens illam vacare contigit.*” (...) 9. pont: „*ecclesia parochialis Sancti Iohannis Baptiste fundata est in terra capituli (...) ipsam ecclesiam et eius (...) circa dicte capelle.*”

²⁴ VO no 188. (294–295. o.) Az iktatás megtörténtéről szóló jelentés közelebbi helymegjelölés nélkül 1494-ből. VO no 193. (299–300. o.)

²⁵ KREDICS László–MADARÁSZ Lajos–SOLYMOSSI László (kiad.): *A veszprémi káptalan számadáskönyve, 1495–1534*. Veszprém, 1997. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13.) 327. o.

környékén körvonalazódó suburbium. Mivel előbbiről tudható, hogy püspöki birtokban volt,²⁶ így a Szent Iván-szeget azonosítani lehet a feljebb felsorolt sírleletek szomszédságával.

3.) A templom elhelyezkedésének meghatározásában kulcskérdés a Büdöstó (-völgy) helyének lokalizálása. A mind az 1355-ös telekcserre, mind az 1395-ös fiúsítás kapcsán előkerülő helynév az oklevelek leírása szerint a Szent Iván-szeg, pontosabban a Keresztelő Szent János-templom közelébe helyezhető. Még egy érdekesség tűnik fel az oklevelekben foglalt területek meghatározása során: az aránylag részletes 1355-ös, 1386-os és 1395-ös határleírások sem említenek északi szomszédot. Ennek magyarázata szerintem az lehet, hogy ilyen egyszerűen nem volt, mivel a terepadottságok ezt nem tették lehetővé. Ismerve a mai Cserhát elhelyezkedését, ilyen adottságú terület csak a Séd-kanyarulat feletti plató szélén található: a Buhim és Fenyves utcák által nyugatról és északról, illetve a Thököly és Árva utcák által délről határolt domboldalban. Ha itt állt a templom, akkor elképzelhető, hogy valóban nem volt a területnek, a domb szélének északról szomszédos birtokosa.

A régészet tárgyi és a történettudomány írott forrásai után vegyük számba a terület korai térképeit. Feltételezve, hogy a terület domborzati képe a középkor és a kora újkor között lényegesen nem változott, megkísérelhető a Büdöstó-völgy meghatározása. Olyan völgy vagy bemélyedés keresendő tehát, amely a várhoz közel található – vö. az úrnapi körmenet első állomása –, s esetleg víz vagy vízfolyás található rajta. Veszprém első térképét Kovács Ferenc készítette 1780-ban.²⁷ Ezen a vár környékén, a Séd-től északra nem jelöltek völgyet, attól délre viszont hármat. Az első a „Jeruzsálem mezejétől” nyugatra fekvő mai Fejes-völgy, a második, még mindig a vártól nyugatra a mai Jókai utca vonala. A vártól keletre három völgy ismerhető fel: egy a mai Buhim utca vonalában, illetve kettő a mai Völgyikút utca környékén. Az okleveles adatok alapján, a vártól nyugatra fekvő völgyeket elvetve ez utóbbi három valamelyike azonosítható a Büdöstó-völgygel.

Az ábrázolt terület beépítettségéből következően valamivel későbbi, 18. századvégi lehet Tumler József keltezetlen térképe.²⁸ Ez a meglehetősen se-

²⁶ Solymosi László: Veszprém korai történetének néhány kérése. (A továbbiakban: Solymosi, 2000.) In: Kredics László (szerk.): *Válaszúton. Pogányság-kereszténység. Kelet-nyugat.* Veszprém, 2000. 129–148. o., különösen: 138–147. o. Az 1488. évi adólajstromban is csak püspöki jobbágyságokat írtak össze. Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Kredics László (szerk.): *Tanulmányok Veszprém megye múltjából.* Veszprém, 1984. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) 121–239. o., különösen: 185. o.

²⁷ Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár (a továbbiakban: VÉL), Térképek, C/41.

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (A továbbiakban: MNL VeML), Gyűjtemények, Térképgyűjtemény (XV.II.a) T.592.

matikus térkép már egy vízfolyást is ábrázol a vártól keletre, a Völgyikút utca völgyében.

Jóval pontosabb a Tumler-féle térképnél az 1856. évi kataszteri felmérés térképe. Ezen az előbbi vízfolyás a város keleti szélén fekvő Károly-kúttal azonosítható.²⁹ Egy további vízfolyás is található a térképen a Cserhát közepén, a Kerekes és a Galamb utca találkozásától északra. Ez a Séd irányába, észak felé folyva egy újabb kis eret vesz föl, ami a Giricses-domb nevű területéről érkezett. A térképen ábrázolt Giricses-domb egyébként azonosítható a mai domboldallal, amelyen a Vágóhíd (ma Fenyves) és az Árva utcák által közrezárt telkek nem határosak egymással, vagyis a déli, dombtetőn lévő területeknek nincs közvetlen északi szomszédjuk. (lásd 7. és 8. ábra a szám 12–13. oldalon)

Az 1856. évi kataszteri térkép felvétele előtti állapotokról elbeszélő források is rendelkezésünkre állnak. Véghely Dezső Veszprém rendezett tanácsú várossá alakításának első évében, 1875-ben készített jelentést „a város állapotáról, a város vagyonáról, alapítóványairól és ezek kezeléséről”, amelyet a városi képviselő-testület tagjaihoz kívánt eljuttatni.³⁰ A városi kutak számbevételezése során a Búdöskutat is felsorolta. Véghely leírása szerint a kút az Árva utca „127. számú ház szögletében” helyezkedett el a leírás készítésekor. Mivel környéke sokáig rendezetlen volt, így 1807-ben, majd 1811-ben is városi határozat született a környék gondozásáról. Ekkor, utcaszámozás még nem lévén, a következő módon határozták meg a kút helyét: „a buhim-völgyi utcából a dombra felvezető kis utcácskában lévő

²⁹ A veszprémi káptalan birtokjogi iratai között szerepel egy keltezetlen kéziratos térkép-vázlat, amely a Búdös-kutat ábrázolja. Jelzete: VÉL, Veszprémi káptalan magánlevéltára, Documenta juris possessionarii, Veszprém dominium, fase. V. nov. (sine anno). Sajnos a térképről nem állapítható meg az egyébként délkelet-északnyugati irányú vízfolyásról a folyás tényleges iránya. Támpontot itt esetleg az jelenthet, hogy Alsó- és Felső-Búdös-kutakat jelöl a térkép, azonban éppen az Alsó található délebbre. Ez alapján egy északnyugat felől délkeleti irányban folyó patak feltételezhető, azonban, mint láttuk, egyetlen más térkép sem jelöl Veszprém területén belül hasonló folyásirányú vizet. Sőt, a térképrészlet alapján az sem jelenthető ki egyértelműen, hogy veszprémi területet ábrázol, mivel a két kúton, néhány fás területen és a levéltári jelzeten kívül (Veszprém dominium) nem szerepel azon semmilyen egyéb azonosításra alkalmas földrajzi objektum sem. Sőt, éppen Veszprém közelében, az egykori rátóti prépostságnak is volt hasonló nevű majorsága a Papod hegy aljában. (Büdöskút, prépostsági major. Lásd: Szöllösi Mihály: *Rátóti krónika*. Veszprém, 1995. 250. o., 253–254. o., 526–528., 551. o.) Ez felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a gyakori köznévi előtagból képzett tulajdonnevek több helyen is előfordulhatnak, akár még szomszédos települések határában is, mint Veszprém és Gyulafirátót. A bizonytalanságok miatt ezért a káptalani levéltárban talált térkép használatától el kellett tekintenem a Búdöstő (-völgy) lokalizálása során.

³⁰ Véghely Dezső: *Emléklapok rendezett tanácsa Veszprém város közigazgatási életéből*. (A továbbiakban: Véghely, 2012.) Veszprém, 1886. (Reprint: Veszprém, 2012. Veszprémi Szemle könyvek 5.) III.

és közönségesen «Büdöskutnak» nevezett kút”, illetve a „Bohén-völgyi utcától a cserhátra felvezető kis utca kerületénél való úgynevezett «Büdöskut»”.³¹ A 19. század eleji Büdös-kút tehát mindkét leírás alapján a mai Thököly és a Buhim utca, esetleg a mai Thököly és Kereszt utca találkozásánál keresendő.

Mit jelentenek az eddigiek a templom fekvésének meghatározásában? A fentiekben a régészeti leletek, a középkori írott források, különösen a határjárások és a 18–20. századi térképek adatainak felhasználásával megkísértem az eddigieknél pontosabban meghatározni az egykori Keresztelő Szent Jánosról nevezett plébániatemplom helyét. Ez a 14. század elején, 1318 körül már biztosan létezett, noha a róla elnevezett Szent Iván-szeg nevű váralja településre írásbeli adat csak a 15. század végéről, 1490-ből van. Az oklevelekben előforduló templom a mai Cserhát városrész északnyugati peremén, az egykori Büdöstó (-völgy) környékén, a mai Buhim, Thököly és Árva utcák környékén állhatott. Erre utalnak azok az újabb, a régészeti topográfia megjelenése óta eltelt időkből előkerült temetőre utaló leletek is. Ezt megelőzően, a kora Árpád-korban (11–12. század) azonban egy másik temető és esetleg egy ehhez kapcsolódó templom is lehetett a mai Cserhát északi területén, a Malom és Csutorás utcák környékén vagy a Cserhát lakótelep és a Posta tájékán. Írásos források híján nem kizárt, hogy ennek (ezeknek) a titulusa is Szent János volt.³²

Valamivel szerencsésebb helyzetben lehet a kutató a szorosan vett középkori város más részeinek történeti topográfiai vizsgálatakor. Veszprém szegeinek névadó egyházi intézményei ismertek, s olyan további jellegzetes földrajzi helyek is azonosíthatók, mint a Koma-kút, a Beszéd-kő vagy Piac tér, így véleményem szerint a többi városrész esetében a Cserhát rekonstrukciójánál nagyobb sikerrel kecsegtet a középkori utca- és településszerkezet oklevelekben előforduló adatainak, a város nevezetesebb épületeinek, ezek helyének meghatározására.

³¹ Véghely 2012. 192–193. o.

³² Kralovánszky Alán szerint mivel „a Szent Margit- és Szent Miklós-templomok is domb peremén állottak, nem pedig domboldalon”, ezért elvetendő a régészeti topográfia ábrázolása (MRT 2. 233.), amely a templomot a terület északkeleti peremére teszi. Érvelésében azonban Kralovánszky még nem támaszkodhatott az 1990-es évek Kereszt utcai sírleteire. Megjegyzése a templomok elhelyezkedésére ugyanakkor kizárja a Malom és Csutorás utcák környéki templomhelyet éppen a terület nagyobb meredeksége miatt. Kralovánszky, 1984. 203. o. (74. lábjegyzet)

M. TÓTH ANTAL: Veszprém Mátyás király századában¹

A „reneszánsz” francia szó és újjászületést jelent.² A 19. században nevezték így el egy francia történétíró az európai történelemnek azt a korszakát, amely nagyjában az 1300. és 1550. évek közé esik, zenetörténetileg a 17. század közepéig tartott. Tehát mintegy 300 évet ölel át. Ha a reneszánszra gondolunk, elsősorban nagy, túlnyomórészt firenzei művészek, írók, festők, szobrászok, építészek (Dante, Petrarca, Boccaccio, Cimabue, Giotto, Donatello, Leonardo, Michelangelo és mások) neve jut eszünkbe. E szerint az volna a reneszánsz lényege, hogy néhány lángeszű firenzei újra felfedezte és folytatta az ókori görög-római művészetet, amely az okkal vagy ok nélkül „sötét”-nek nevezett középkor századai alatt feledésbe merült? A válasz egy tanulmányban így módon olvasható: *„A reneszánsz művészeti stílus létrejöttében szerepe volt ugyan az antik hagyományok újjáéledésének. A reneszánsz azonban sokkal több, mint művészeti stílus. [Ebben a korban] nagyot fordult a világ. Megváltozott az emberek gondolkodása. Más szemmel nézték az eget, a földet, embertársaikat. Más célokot tűztek ki maguk elé, mint azelőtt. Nem az új művészeti felfogás nyitotta ki új látásmódra a szemeket, hanem fordítva: a másként látó szem tükrözte új módon a világot a művészetekben is. Azért tükröződött új módon a világ, mert megváltozott.”*

Mátyás király százada

Már a 14. század második felében, az Anjou-királyok (Károly Róbert és Nagy Lajos) idejében Itália egyes államait és Magyarországot egyre erősödő politikai, dinasztikus és kulturális kapcsolatok fűzték egymáshoz. Budán és az ország több, főleg a nemzetközi kereskedelmi útvonalak által érintett helyén egyre népesebb itáliai kereskedőkolóniák alakultak ki. Zsigmond német-római császárrá koronázása Budát időnként szinte Európa fővárosává tette. A 15. század első évtizedei során azonban az ország helyzete destabilizálódott. Erre az időszakra esik a kincstár pénzügyi helyzetének romlása, Zsigmond és a pápa közti ellentétek kiéleződése, a törökök mind gyakoribb betörése Erdély területére, az V.

¹ *Veszprémi Szemle*, 2011/4. 3–18. o.

² A 2008. május 24-én a Veszprém Megyei Közművelődési Intézet által szervezett reneszánsz konferencia bevezető előadása alapján.

László és I. Ulászló közti trónviszály, a várnai csatavesztés (1444), Hunyadi János kormányzósága (1446–1452), Hunyadi László kivégzése (1457). Az egyházi, és a világi hatóságok tekintélye megingott, „a rakoncátlan belső elemek elhatalmasodtak”. Ezekben a zavaros időkben romlott a közbiztonság, a hitélet, az ország belső békéje, nőtt az emberek kiszolgáltatottsága, szegénysége, hanyatlott a gazdaság, és a kultúra, a művészetek fejlődése megszakadt.

Hunyadi Mátyást 1458. január 24-én választották királlyá. 32 éves uralkodása a magyar történelem dicső időszaka volt. Fontos politikai, diplomáciai, katonai eseményekre került sor, nagyarányú államkormányzati és bíraskodási reformok születtek, jelentős építkezések kezdődtek Budán és az ország egész területén. E korban teljesedett ki a Kárpát-medencében – főleg a királyi udvarban és vonzaskörzetében – a humanista életszemlélet, terjedtek a reneszánsz eszmék, meggyökerezett az új szellemű művészet és tudomány. Létrejött a magyar reneszánsz kultúra legnagyobb alkotása, Itálián kívül a világ első nagy uralkodói könyvtára, a budai Corvina Könyvtár.

A tudomány- és művészetpártolás azonban nem maradt a fejedelmi reprezentáció része, hanem hatott a társadalom különböző szintjén élők mindennapjaira is. A polgári jellegű életforma terjedésének, a városi polgárság lassú kialakulásának jeléül „a mesterségek úzói nálunk is egyesületbe álltak”, vagyis létrejöttek a céhek. Mindez a szigorú feudális kötöttségek fellazulásával járt. A hatalmi elithez tartozó főpapok, főurak saját környezetükben terjesztették a humanista eszméket. A magyar reneszánsz tehát térben és időben sem szűkíthető le Mátyás udvarára.

A zenei élet fejlődése külön figyelmet érdemel. Budavár zenéje a század során a magyarországi gyakorlat minden fontos stílusjegyét magán hordozza. Amikor 1474-ben Mátyás eljegyezte, majd feleségül vette a nápolyi király lányát, Beatrixot, abba a szövetségbe „házasodott be”, amelynek urai saját udvaraiban foglalkoztatták a korai reneszánsz legnagyobb festőit, szobrászait, építészeit és muzsikusait. Ilyen elismert zenésznek tekintették többek között Johannes Tinctoris flandriai származású zeneteoretikust és zeneszerzőt, Aragóniai Ferdinánd nápolyi udvarának a karmesterét, aki Beatrix zenei nevelője volt. A királyné maga is jó zenész volt, és szolgálatában külön muzsikuskok álltak.

Az udvarban a kor legjelesebb zenészei fordultak meg, vagy álltak szolgálatban, akik főleg a Németalföldről, Itáliából, vagy Franciaországból érkeztek, pl. Johannes de Stockem, Jacques Barbireau, Stefano da Salerno és mások. Az uralkodó párnak a kor legjobb lantosának számító Pietro Bono-t is sikerült egykét évre megszerezni, aki korábban Ferrarában, Ercole d’Este herceg muzsikusa volt. A sziléziai központú német stíluskörből jött Budára Heinrich Finck, aki korábban Krakóban, Bécsben, majd Salzburgban is működött és Thomas Stoltz-

er, aki a 16. század elején három évet töltött Budán. Szívesen játszották Paul Hofhaimernek, a korszak híres innsbrucki orgonistájának a műveit. A históriás éneklés nagy becsben állott az udvarban. Galeotto Marzio itáliai humanista is beszámol abbéli élményeiről, amelyet Mátyás asztalának a vendégeként szerezhett. A művészetek iránti nyitottságot mutatja, hogy befogadták azoknak a főleg németalföldi (franko-flamand) szerzőknek (Guillauma Dufay, Gilles Binchois, Johannes Ockeghem, Antoine Busnois) a műveit, akik a 15. század során Európa-szerte népszerűek voltak.

A jó muzsikusokat – azokat is, akiket név szerint ismerünk, és azokat is, akikről nem maradtak fel személyes adatok – a király, a hercegek, főpapok egymásnak ajánlották, sőt ünnepeikre kölcsön is adták egymásnak.

A 15. század elején, Zsigmond király idejében Magyarországon is kísérletet tettek többszólamú tételek komponálására. Az ún. Zsigmond-kori töredék egy 1480 körül készült ősnymotatvány kőtestámlájából került elő.

A fennmaradt egyházi zenénk tehát nem kizárólag gregorián darabokból áll, hanem a 15. század elejétől már olyan többszólamú művek is megjelentek, amelyek közvetve világi zenénk jellegéről is tájékoztatnak. Többszólamú zenénk első nyomait a kolostori és székesegyházi forrásanyag őrizte meg számunkra. Ha a magyar középkor zenéjét hiteles forrásokból meg akarjuk ismerni, a liturgikus zene területéről kereshetünk hozzá példákat. A népszokásokkal közeli rokonságban álló drámai felvonulások, felelgetős (ún. reszponzoriális) és refrénes éneklések lehetőséget adtak a népszerű, ritmusos, sőt táncos elemek megjelenésére.

1490-ben Mátyás halála után özvegye, az itáliai Beatrix még Budán maradt. Egy ideig még továbbfoglalkoztatta az idegen és a magyar muzsikusokat, énekeseket. Amikor 1490-ben II. Ulászló Magyarországra érkezett, bevonulását hangos zeneszó kísérte: rézfúvók, fafúvók és harangok szóltak. A királyi udvarban a hangszeres muzsikusok mellett énekesek is közreműködtek: gyermekek és felnőttek egyaránt. Élénk zenei élet folyt II. Ulászló és II. Lajos udvarában is.

Pontos ismereteink vannak a leggyakoribb hangszerekről, amelyeket nem csak a királyi udvarban, de a nagyobb főúri és főpapi központokban, így feltehetően a veszprémi püspökök udvarában is használtak. A hangszerjátékosok közül

- a síposok valamilyen erős fafúvó hangszeren játszottak, és elsősorban felvonulásoknál, ebéd közben, a vacsoránál szerepeltek,
- a trombitások (általában a rézfúvó hangszereken játszó) a szabadtéri rendezvények mellett szintén részt vettek az asztali muzsikában, de a toronyzene ellátásában is szerepük volt,
- a hegedűsöknek nevezett zenészek általában húros hangszereken, hege-

dűn, hárfa-típusú, vagy a hegedűhöz hasonló pengetett hangszereken játszottak, legtöbbször ők is az asztalnál, vagy étkezés közben vagy utána muzsikáltak,

- a dobosok főleg a felvonulásokon, mint lovas-dobosok szerepeltek.

A billentyűs hangszerek közül használták a virginált, a 15. századtól egyre inkább a clavichord elterjedt alkalmazására is van utalás. Az orgona a 13. századtól Magyarországon is alkalmazott hangszer volt (a veszprémi orgonáról a későbbiekben külön szólunk). A 7 lyukú, alsó oldalon ún. „oktáváltó” lyukkal is ellátott reneszánsz furulya a 15. századtól lett az egyik legelterjedtebb amatőr hangszer Európa szerte, így Magyarországon is. A különböző hosszúságú és hangolású furulyákat többnyire együttesekben használták. (A hat- vagy ötlyukú népi furulya az ország egész területén, főleg a pásztorok között már korábban használt hangszer volt.)

A királyi udvar kultúrája főleg egyes kolostoroknak és azoknak a nagyobb főúri, főpapi központoknak a mindennapi gyakorlatára volt hatással, amelyek a központi adminisztrációval (diplomáciai szolgálatban, a kancelláriai munkában való részvétellel, a király, vagy a királyné koronázási jog gyakorlásával) szorosabb kapcsolatban voltak. Mátyás uralkodásának 32 éve ugyanakkor túl kevés volt ahhoz, hogy a mind kedvezőtlenebbé vált bel- és külpolitikai helyzet közegette alapvetően megváltozzanak az elmaradott hazai viszonyok.

A korabeli hazai körülményekre utalt a 26 éves korában pécsi püspökké ki-nevezett és 38 évesen meghalt Janus Pannonius olasz életrajzírója, Vespasiano da Bisticci, amikor a költő hazatérésekor ezt írta: „Midőn megérkezett és látta annak a népnek a szokásait, ezek az itálieiakkal szemben, ahol nevelkedett, fölötte idegenek nem tűntek fel előtte”. Janus, aki Mátyás királlyá választása évében, 1458-ban, mintegy 11 éves ferrarai, velencei, bolognai és páduai tartózkodás, majd nagy itáliai kör-út után tért vissza hazájába, barátjához, ferrarai és bolognai tanuló társához, a híres itáliai humanistához, Galeotto Marziohoz írt epigrammájában így jellemzi a pannon viszonyokat:

*„Hidd el, az elme művére nagyon hat gyakran a táj is.
S fontos az is, hogy mily csillag alatt született.
Itt barbár talajon barbár az ajk, ha beszél.
Zengne csak itt Maró, hejh, zord volna hangja Marónak.
Ha ide jön Cicero, néma leszen Cicero. ”*

(Hegedűs István fordítása)

Veszprémi püspökök a 15. században

A 15. század első viharos évtizedei során a király (Zsigmond) Magyarországot függetleníteni kívánta a római szentszéktől, és magának követelte valamennyi egyházi kinevezés jogát. Mindez Veszprémben azt is eredményezte, hogy volt idő, amikor egyszerre több püspöke volt az egyházmegyének: egyikőjüket a pápa, a másikat a király nevezte ki. A fegyelem felbomlott. A pápa és a király is elvesztette tekintélyét, mert egyik sem tudta intézkedéseit érvényesíteni. 1417-ben a veszprémi káptalan püspökválasztó gyűlésre jött össze, ahol a megjelent 26 kanonok megállapította, hogy *„16 év óta nincs főpásztor a egyházmegyének, és olyan személyek kezében van a kormányzása, kik visszaélnak a püspökség méltóságával, nem törődnek a hívekkel és még a becsületre sem tekintenek. Olyanok, mint akinek nem tulajdona a nyáj, akik farkas jöttére futnak, és a rájuk bízott bárányokat széjjelbocsátják, akik dőzsölnek és lakmároznak, magát az egyházat pedig elhagyják.”* (Ádám Iván) Ez után 1418-ban a király Rozgonyi Pétert nevezte ki veszprémi püspöknek, akit 1424-ben a pápa is elismert, miután az általa küldött György püspök meghalt. A ténylegesen csak bő egy évig működő Rozgonyi Péter 1425-ben elérte, hogy a király megerősítse a mindenkori veszprémi püspök ősi királyné koronázási jogát, és a veszprémi püspökök ismét befolyásos személyekké váltak a királyi közigazgatásban. Utóda, Uski János csak két évig 1426-tól 1428-ig uralkodott. Működése alatt szinte végig diplomáciai szolgálatot teljesített Velencében és Rómában.

A valódi konszolidáció a törökök és a husziták ellen katonai érdemeket is szerzett Rozgonyi Simon (1428-1439) kinevezésével következett be. 1438-ban ő koronázta meg Zsigmond lányát, Erzsébetet, első Habsburg- királyunk, Albert feleségét. Simon püspök idején készült 1429–1437 között a bazilika részletes leltára, amelyből pontos képet kaphatunk a veszprémi székesegyház felszereléséről, kincseiről, értékeiről, sőt a vár, a város és környéke életéről is.

Zenei szempontból külön értéke a leltárnak a 171 könyvről készített lista. Ezek közül kb. 70 liturgikus kódex volt, több feltételezhetően hangjelzést is tartalmazott. Ilyen volt a 13. századból származó egy-egy Graduale, Psalterium és Pontificale, a 14. század elejéről két-két Graduale, Antiphonale és Psalterium, valamint az 1334–1344 közti veszprémi püspök, Meskó ajándékaént egy Pontificale. A leltár tételesen feltüntet további hat, a 14. század második felében készült hangjelzések könyvet és hét 15. századi liturgikus kódexet. (Mindezek zenetörténeti jelentőségével részletesen foglalkozik Pfeiffer János és Szigeti Kilián.)

Simon püspök 1439-ben Egerbe ment. Utódának, a királyi fő- és titkos kancellár Gatalóczy Mátyásnak (1440–1457) a várban már emeletes palotája volt,

és jogot szerzett arra, hogy aranypénzt veressen. Működésének idejére estek a fent említett „zavaros idők”. Ennek ellenére befolyásának és kitűnő szervező-készségének köszönhetően 1443-ban rendezni tudta a vár és a város helyzetét, bővítette birtokát és vagyonát. Egy 1452-ből származó okmány arról nevezetes, hogy Veszprémről régi helyrajzi adatokat is tartalmaz.

A legjelentősebb 15. századi veszprémi egyházfő, Vetési Albert a bécsi és a sienai egyetemen, majd Rómában tanult. Már 23 évesen, 1433-ban tagja volt Rómában Zsigmond király kíséretének. Rómában tudományos fokozatot szerzett. Mátyás király egyik vezető diplomatája volt, diplomáciai szolgálatot teljesített az osztrák rendeknél, Milánóban, követként járt Rómában, Velencében, Nápolyban. A pápa (III. Callixtus) kedvelt embere volt. 1476-ban ő koronázta meg a székesfehérvári bazilikában Mátyás második feleségét, a nápolyi Beatrixot, akinek a kíséretében több itáliai tudós és művész (köztük zenész) érkezett Budára, akikkel Vetési közvetlen kapcsolatba került. 1458-ban nevezték ki veszprémi püspöknek. Szigorúan fellépett az egyházon belüli szabálytalanságok ellen: az 1460-as synodus szabályrendelete előírja, hogy *„a papság viselkedjen illendőképpen, ne legyenek kufárok, mészárosok, boltosok, és ne járjanak rikító öltözetben, piros csizmában, vagy zöld és vörös posztóban.”* (Az intézkedéseket a feltehetően kifogásolt viselkedéssel kapcsolatos kihágások indokolták.)

Külpolitikai feladatokat ezután is kapott: Mátyás követe volt Velencében, Rómában, Regensburgban, a csehországi Troppauban. Nápolyban a király nevében ő kötötte meg Mátyás és Beatrix házasságát. Az új király, Mátyás udvarának humanista szellemét hozta Veszprémbe. Maradandó alkotásai igazolják, hogy székhelyén igyekezett annak mindenben érvényt szerezni. Veszprémbe nevéhez fűződik egyebek mellett a Szent György kápolnában található, még életében megépített, gazdagon díszített vörös márvány síremléke. Tőle maradt a Gizella Királyné Múzeumban, egyéb kincsek mellett látható, 1469-ből származó díszes miseruha, amelyet máig Vetési kazulának hívnak. Közfürdőket épített. Veszprémbe is működött a káptalani iskola, ahol a kor szokásának megfelelő humanista tartalommal folyt a világi értelmiségiek, a literatusok (magyarul a deákok) képzése. Grammatikát (irodalmi szintű latin nyelvet), diktáment (szónoklatot, logikát, jogi ismereteket, klasszikus verselést, humanista zeneelméletet), valamint ún. komputuszt (elemi csillagászatot, geometriát, fizikát, mechanikát, földrajzi ismereteket) tanultak. A városnak két kórháza („ispitálya”) volt, amelyeket Szent Katalinról és Szent Erzsébetről neveztek el. Az 1467-ből való, a veszprémiek által Vetésikőnek nevezett vörös márvány oszlopfő, amelyre a Vetésiek címerét, angyalfejet és püspöksüveget véstek.

1473-ból olvashatjuk, hogy a várban, az 1381-ben tomboló nagy tűz után 1400-ra újjáépített székesegyházat Vetési *„új fénybe öltöztette”*, Gutheil szavaival

„kifestetve és a reneszánsz művészetét sugárzó gyönyörű festményekkel ékesítve azt.” A gótikus veszprémi Gizella kápolna középkori apostolképeivel szembeni változást jól mutatja a Vetési által megújított Szent György kápolna mozgalmasabb emberábrázolása.

Vetési Albert négy évvel Mátyás halála előtt, 1486-ban hunyt el. A Veszprémbe látogató pápai legátus tisztelettel és csodálattal emlékezett meg róla: „*Vere hic annosus pater sanctus est, et talem in arce sua praesulem vidisse, laetor*” (Ez az idős atya szent ember, és örülök, hogy saját várában láthattam ilyen főpásztort).

Tevékenységének méltó folytatója volt a kor másik nagy veszprémi püspöke, Janus Pannonius unokatestvére, ifjabb Vitéz János. Ő a tudományok támogatásáról és humanista környezetéről lett híres. Elnöke (princepse) volt a nemzetközi tudományos szervezetnek, a bécsi humanista egyetemi tanár, Konrad Celtis (1459–1508) által kezdeményezett Dunai Tudós Társaságnak, a Sodalitas Litteraria Danubianának is.

Főleg e két utóbbi főpap vonzotta Veszprémbe a magyarországi reneszánsz neves személyiségeit, mint pl. Mátyás humanista történetíróját, Galeotto Marziot és a budai dominikánus főiskola rektorát, Petrus Nigrít is.

Kolostorok, templomok

A reneszánsz szellemiség új tartalommal telítette meg az előző századok kolostori világát. 1470 és 1530 között felvirágzott a magyar nyelvű kolostorirodalom. Bibliafordítások, anyanyelvű prédikációk, értekezések, elmélkedések, legendák, imádságos könyvek születtek, de példák találhatók a kezdődő egyházi és világi költészetre is. A 15. századi nyelvemlékeink között jelentős helyet elfoglaló, gazdag díszítésű ún. Festetich-kódexet, amely himnuszokat, köztük Petrarca latin bűnbánó ájtatosságainak magyar fordítását is tartalmazza, a nagyvázsonyi pálos kolostorban, 1493 körül készítették Kinizsi Pál felesége, Magyar Benigna számára. Az 1500-as évek elejéről származó, imádságokat, legendákat és énekeket tartalmazó ún. Peerkódex és a Magyar Benignának, bizonyos M. fráter, pálos szerzetes által 1513-ban másolt imádságos könyv, az ún. Chech-kódex szintén Nagyvázsonyban készült. (A nagyvázsonyi pálos kolostorról részletesen olvashatunk Papp Szilárd: A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515. című munkájában.)

Az anyanyelv hivatalos használatának növekvő igényét jelzi, hogy már a 15. század közepén a liturgiában a „Confiteor”-t, vagyis a közgyónást a hívek gyakran „vulgariter”, tehát népnyelven mondták. Az 1515-ös veszprémi egyházmegyei zsinat úgy rendelkezett, hogy a misén kívüli áldoztatásnál a pap a

hívekkel népnyelven mondassa el a „Miatyánk”-ot és az „Üdvözlégy Mária”-t, a „Hiszekegy” mondatai alapján magyarul végeztessen velük hitvallást. Erre a gyakorlatra már 1475-ben, Vetési Albert jelentésében is utalás van, amely szerint „a hívek áhítattal vesznek részt énekkel a szentmisén.”

A 15. században – hasonlóan a korábbi századokhoz – a veszprémi egyházmegyében sok templom, kolostor épült (illetve átépült), többnyire gótikus (Ádám Jenő által „csúcsívesnek” nevezett) stílusban. Közülük ma is működik:

- a kispáti Szent Kereszt templom,
- a nagyvázsonyi Szent István templom és a várkápolna,
- a dabronyi templom,
- a somlóvásárhelyi Szent Margit kápolna és
- a szentkirályszabadjai, részben román, részben gótikus stílusú műemlék-templom.

A 14., illetve a 15. századból való:

- a felsőörsi Árpád-kori templom néhány gótikus eleme,
- az inotai templom szentélyének kőbordás gótikus boltozata, valamint freskója,
- az ösküi kerektemplom sekrestyéje,
- a tatárjárás előtti vörösberényi erődtemplom déli gótikus tornya és kőfala, valamint
- az alsóörsi református templom déli gót kapuja és külső freskója.

A 15. században épült templomok közül ma már romos állapotban van:

- a köveskáli templom, amelyből ma már csak az ún. „sásdikáli rommaradvány” látható,
- a vigánti középkori templom, amely alapfalai ma már csak sejthetők.

Balatonfüreden az a templom, amely maradványa ma „papsokai templomrom”-ként ismert a balatonszőlősi út mellett,

- a román stílusú aszófői templom (ma „kövesdi templomrom”) gótikus szentélye,
- a balatoncsicsói, román stílusú Szent Balázs templom, amely romjai ma is jó állapotban vannak,
- a kővágóörsi ecséri templom, amely romja a Balaton-felvidék talán leglátványosabb romegyüttese,
- a nagyvázsonyi (barátipusztai) hatalmas későgótikus pálos kolostor és templom, valamint
- a salzföldi Mária Magdolna tiszteletére szentelt impozáns méretű pálos kolostor.

A korábbi századokból valók (a teljesség igénye nélkül) a veszprémi Szent Mihály székesegyház, a berhidai, a sólyi, a litéri, a zánkai, a kispáti, a sáskai, a

somlószőlői ma is működő templomok, a veszprémi Szent György és Gizella kápolnák, a veszprémi és a tihanyi altemplomok. A ma már romos Árpád-kori épületelemlekeink – régi korok tanúiként – ma is mutatják a török megszállás előtti időszak páratlan gazdagságát. Ilyen a veszprémi domonkos és Veszprém-völgyi apácakolostor, a veszprémi (kálváriahegyi) Szent Miklós templom, a gyulafirátóti, a csopaki (balatonkövesdi), a dörgicsei, a révfülöpi, a mindsenkállai (az egykori kerekikáli), a jádsdi, a szentbékállai (töttöskáli), a szigligeti, a taliándörögdi, a gypükajáni és egy sor egyéb falusi templom, a nagyvázsonyi Szent Erzsébet tiszteletére szentelt, ún. zálodi páloskolostor.

Veszprém (és a megye) közélete a 15. században

A 15. században bőven voltak olyan események Veszprémben és környékén, amelyeket okkal érezhetünk a korra jellemző társadalmi átalakulás fontos részének. Az időszakot a kor neves, 18–20. századi kutatóinak, Ádám Jenőnek, Beke Kristófnak, Békefi Remignek, Bél Mátyásnak, Gutheil Jenőnek, Hungler Józsefnek, Lukcsics Józsefnek, Rhé Gyulának és másoknak köszönhetően jól ismerjük. Fontos forrásmunka a veszprémi káptalan 1495–1534 évekre vonatkozó számadáskönyve, amelyet Kredics László, Madarász Lajos és Solymosi László 1997-ben tett közzé, valamint Veszprém város 1002–1523 időszakra vonatkozó okmánytára, amely Hermann István szerkesztésében 2007-ben könyv formájában is megjelent.

A terjedő humanista eszmék pannon szellemiségűek voltak. Az egykori Pannónia, mint a római birodalmi tartomány, amely egykori művészetének újra felfedezése lett volna a korszak szellemi „küldetése”, a Dunántúlon kívül Horvát-Szlavóniát, Bosznia egy részét, Alsó-Ausztria keleti területeit (nagyjából a mai Burgenlandot) és Stájerországot foglalta magába. A 15. századi, fél Dunántúltra kiterjedő veszprémi püspökség ennek a térségnek volt szerves része. A hozzá tartozó vármegyékben a társadalmi körülményeket, Magyarország más területeihez viszonyítva, a hasonlóságok mellett a „pannon” sajátosságok jellemezték. A 15. században a tanulni vágyó magyar ifjak nem csak az itáliai (elsősorban a páduai és a bolognai) egyetemeket, hanem az 1365-ben alapított bécsi és a krakkói egyetemet is látogatták. 1383–1523 között a bécsi egyetem hallgatói között 28 veszprémi növendék (főleg későbbi kanonok) nevét találjuk.

Veszprémben alapjaiban meghatározta a társadalmi eseményeket, hogy a kis lakónépességű város a Dunántúl jelentős részét elfoglaló veszprémi egyházmegye kormányzásának, gazdasági élete összefogásának a központja volt. A püspökség és a város kapcsolatát jól jelzi Vetési Albert 1476-os, a pápának

írt leve, amelyben ez olvasható: „*habet civitatem Vesprimiensem penitus distructum...*”, vagyis a püspökségnek van egy (részben) elpusztított, Veszprém nevű városa, amely legalább ezer lépésre van a vártól. A veszprémi vár tehát inkább megerősített püspöki erődítményként működött, a püspök gyakorolta a várhoz tartozó népek feletti bírói jogkört, ily módon Veszprém város lakóinak feudális ura is volt. Ezzel magyarázható, hogy – szemben más nyugat-magyarországi városokkal (Győr, Pécs, Sopron, Pozsony), ahol a szabad királyi várossá (civitas) alakulás lehetősége megteremtődött – Veszprém akkor és a későbbiek során is csak mezővárosi (oppidum) rangot kaphatott.

Ezt, a város szempontjából kiszolgáltatott helyzetet az is magyarázza, hogy még az előző században, 1313-ban Károly Róbert magyar király és II. István veszprémi püspök között birtokcsere megállapodás történt: a király korábban a veszprémi püspök tulajdonában lévő Nagysziget (Csepel sziget) tizedéért és Szentendréről cserében átengedte a püspöknek zalai birtokát, a keéri (hajmás-kéri), majd a veszprémi vámszedési jogot, átadta Veszprém megyét és kinevezte a püspököt Veszprém megye főispánjává. 1392-ben Zsigmond király „*érdemes szolgálataiért*” véglegesen a veszprémi püspöknek adta a Veszprém megyei főispánságot. Mátyás ideje alatt a főispáni címet ugyan átmenetileg Nagyvázsöny ura, Kinizsi Pál gyakorolta, azonban II. Ulászló 1495-ben ismét egyértelmű helyzetet teremtett: „[a király] a Veszprém megyei főispánságot, amely a veszprémi egyháznak és püspökeinek régi kiváltsága, visszaadja Vitéz János püspöknek és utasítja a vármegye közönségét, hogy Vitéz püspököt főispánjuknak elismerjék”. Ettől az időtől a veszprémi püspökök (egészen 1770-ig) a „főispáni” (comes supremus) rangot és jogkört is használták, a királynéi kancellári cím mellett. A közigazgatásban mindjobban előtérbe került a püspök-földesúr személye és egészen a 19. század végéig állandósult Veszprémben a püspök-főispán hatalmával és vagyonával megalapozott egyházi mezővárosi jelleg.

Talán éppen ez a körülmény határozta meg a legmarkánsabb különbséget a magyarországi (ezen belül a veszprémi) reneszánsz és a „klasszikus” itáliai reneszánsz között. Ott a városok anyagilag annyira megerősödtek, hogy nemcsak el tudtak szakadni földesuraiktól, de sok esetben önálló városállamokká is váltak. Janus a szabad (sőt szabados) itáliai városi polgári életnek Pannóniában nyomát sem találta. Szó sem lehetett az Itáliára gyakran jellemző egyházellenességről. Nálunk nem voltak adva a feudális világrenddel való szembekerülésnek a társadalmi-jogi lehetőségei, a humanista eszmék (annak szellemi, filozófiai és kulturális konzekvenciáival együtt) virágában lévő feudális viszonyrendszerben, túlnyomórészt a katolikus főpapok környezetében valósultak meg.

A Mohács előtti politikai-társadalmi helyzetet mutatja az 1488-ból fennmaradt összeírás, amely az akkori Veszprém vármegye területi beosztását, vala-

mint a várak (a püspök birtokában lévő Veszprém és Sümeg mellett Csesznek, Pápa, Ugod, Bátorkő, Öskü, Palota, Esegvár, Somló, Vázsonykő, Döbrönte), a városok, a községek és a kisebb települések nevét tartalmazza. A porták szerint kivetett adó összegéből következtetni lehet a lélekszámra. A 15. század második felében, Veszprém vármegyében 45–50 ezren, Veszprém városban mintegy 2,5 ezren laktak.

A veszprémi vár körül kialakult város a felszín tagoltsága következtében kisebb faluszerű településekből, a Szentmiklósszegből, a Szentmargitszegből, a Szentkatalinszegből és a Sárszegből állt. A Szenttamásfalva nevű püspöki városrész, amelyet először 1237-ben említettek, a mai Dózsaváros keleti felét magában foglaló területen volt. Itt 1489-ben országos vásárt rendeztek, ahol vámot is szedtek. A Velencébe menő nemzetközi kereskedelmi út Veszprémet is érintette. Az 1514-es kereskedelmi útleírás vámjegyzékében Veszprém „Vesprigo” néven szerepelt.

A vár alján élő népek a már említett megállapodás szerint 1313-tól a püspök és a káptalan adófizető jobbágysággá lettek, de a városi polgári létre, a fejlett kereskedelmi, gazdasági életre utal a viszonylagosan széles parasztpolgári réteg. Ez utóbbit az előkerült foglalkozásnevek is bizonyítják. Volt Veszprémben bőrkészítő, szabó, kovács, fürdő, vigyázó őr, kalmár, szatócs, zsibáros, szakács, molnár, lábbeli készítő, varga. Mind többen csaptak fel kereskedőnek, kupecnek, fuvarosnak, mészárosnak, kocsmárosnak. Különböző egyéb iparosra volt szükség a számos, kőből emelt épület (templomok, kolostorok, püspöki, kanonoki házak, a vár falai, épületei) karbantartására. 1402-ben – a hasonló jellegű hazai városok gyakorlatának megfelelően – a veszprémi iparosok is céhekbe tömörültek.

A fában gazdag Bakony virágzó népi iparművészetének léte egy korabeli feljegyzésből következtethetünk. A veszprémi székesegyház fent hivatkozott, 1429–1437 között készült leltárában az áll, hogy „13 darab könyv egy bakonyi modorban készült ládában Miklós prépost pecsétje alatt őriztetik”. E szerint a bakonyi fafaragás a 15. század elején már jellemző stílusként volt közismert, hiszen egy ilyen láda már a dúsgazdag veszprémi püspök híres könyvtárában is megtalálható volt.

A város lakóinak mindennapjairól, szokásairól keveset tudunk. Az iskolák, a két kórház („ispitály”), a nagy forgalmú közfürdők működése, a céhekbe tömörült iparosok valamint a fejlődő kereskedelem azonban olyan életformát sejtet, amely talaja lehetett a feudális kötöttségektől szabadulni akaró új életszemlélet megjelenésének.

Hogyan fogadta tehát a 15. századi Veszprém az új eszméket abban a „kavargó században”, amely a város számára minden ellentmondása ellenére a 18. századig az utolsó, fejlődést biztosító időszak volt? Mi történt a várban, ahol

humanista szellemű püspökök uralkodtak, és mi történt „lent” a városban, ahol az erős feudális kötöttség ellenére kezdett kialakulni a kereskedőkből és az iparosokból álló városi polgárság?

Egyrészt Veszprémre is jellemzőek voltak a Janus Pannonius által pontosan leírt elmaradott hazai társadalmi viszonyok és feudális kötöttségek, ugyanakkor itt is elindult és főleg Vetési Albert idején felgyorsult az a folyamat, amely az ország felzárkóztatását Európa fejlettebb feléhez lehetővé tette. Mindez tárgyi emlékekkel, ma már részben romos épületekkel, könyvgyűjteményekkel, leírásokkal igazolható.

A város „bimbózó” reneszánsz életét az első csapás már Mátyás halála évében (1490) érte, amikor betört az országba Miksa (1459–1519) német király, 1493-tól német-római császár, aki pályázott a magyar koronára. November 8-án megszállta Veszprémet, és katonái egy hétig dúltak a városban. A mohácsi vész után a védfal nélküli, bármikor lerohanható kisváros még kevésbé tudott ellenállni a pusztításoknak. 1538-ban a káptalani jelentés szerint már 50 ép ház sem volt Veszprémben. A törökök háromszor vették be a várat (1552-ben, 1593-ban és 1683-ban), először 14 évig, másodszor 5 évig, a harmadik alkalommal 3 hónapig birtokolták. Mindezeket a vár súlyosan megsínylette, a városból azonban szinte semmi sem maradt.

A zenei élet Veszprémben

Mit tudunk a 15. századi Veszprém zenéjéről? Sajnos nem túl sokat, pontosabban nem kevesebbet, mint (beleértve a királyi udvart is) az ország zenei gyakorlatáról általában. A hangszerek elpusztultak, a zenei eseményeket megjelenítő freskók, egyéb ábrázolások megsemmisültek. Nyoma veszett a rendkívül gazdag liturgikus könyv és kódex gyűjtemény döntő többségének is.

Ismereteink a város lakóinak mindennapi zenélési szokásairól, táncairól – az ország egyéb területeihez, sőt a király székvárosához hasonlóan – szintén rendkívül szegényesek. A világi zenéről, a komponált hangszeres muzsikáról az 1500 előtti időkből – a nagy 16. századi általános pusztulásnak köszönhetően – egyetlen kottafej vagy tárgyi emlék sem maradt. Nincsenek kéziratok, amelyek teljes, többszólamú darabokat tartalmaznak. Legismertebb reneszánsz kori tánczeneink kottái idegen szerzők feldolgozásában, a 16. században jelentek meg.

Veszprém feltételezett zenei életére csak a hazai és a nemzetközi analógiák alapján következtethetünk. Ennek során figyelembe kell vennünk, hogy Veszprém helye az országos közigazgatásban kiemelkedő volt: a püspök a királyi

udvarban, a kancellárián és a diplomáciai életben fontos szerepet játszott, ő koronázta meg a királynét. Mindezekkel széles körű, és nem csak politikai, gazdasági, de kulturális (ezen belül zenei) kapcsolatrendszer is együtt járt. Pfeiffer János és Szigeti Kilián tanulmányából tudjuk, hogy a királyi udvarhoz hasonlóan Vetési Albert és ifj. Vitéz János is szerződtek énekeseket.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Veszprém környékén több, főleg a pálos rendhez tartozó kolostor működött, amelyek a kultúrát magas szinten művelték. Tekintettel kell lennünk az iparosság céhes szervezettségére és a kezdődő polgárosodás egyéb jeleire (kórházak, közfürdő léte) is. Különösen pedig arra, hogy Veszprém kereskedő város volt. Bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelmi forgalomba is, amely nem csak az áruk, de a kulturális, ezen belül a zenélési szokások továbbítását is lehetővé tette.

A magyarországi zenei gyakorlat a 15. század második felére mind több hasonlóságot mutatott az európai zenével. A zenei élet nálunk is két fő területen zajlott. Az egyik az egyház liturgikus zenevilága volt, a másik a királyi udvar, a nemesség, a papság és a köznép világi zenéje.

Az egyházi zene elsajátítására külföldi kéziratokat, könyveket, kódexeket szereztek be, és a hazai használatra másolták őket. Fejlődött a zenei notáció, a zene lejegyzését (a kottázás technikáját) pontosították. Az egyházi szertartások szolgálatára, az udvari zenészekről függetlenül külön muzsikuskokat alkalmaztak. A veszprémi püspök udvarában elméleti és gyakorlati zenei oktatás is folyt. A többszólamú éneklés nyomai Veszprémben is megtalálhatók. Az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető, veszprémi eredetű misekönyvben (Missaléban) az evangélium díszes dallammal olvasható. Ezt a hagyományt folytatta – a veszprémi minta alapján – Thuz Osvát, zágrábi püspök is, aki Veszprémben volt „kezdő klerikus”. A 14. századtól Európa-szerte terjedő polifon (többszólamú), időnként hangszeres egyházi zene azonban (hasonlóan a királyi udvarhoz) Veszprémben sem szorította ki a hagyományos, énekelt, egyszólamú gregorián dallamokat. A középkori templomokban naponta több órán át énekelték a gregorián melódiákat. Az ún. paraliturgikus eseményeken, a temetéseken, a céhek ájtatosságain és egyebütt is gregorián ének szólt.

A század végén, főleg a királyi udvarban művészien kidolgozott, nagyméretű díszkódexek készültek, is amelyek közül leghíresebb az 1480 körül valószínűleg a Németalföldön készített ún. Mátyás-Graduale. Hasonlót feltehetően Veszprémben is alkalmaztak, hiszen gyakorlati haszna volt annak, hogy egyszerre több énekes egyetlen, nagy, jól látható kottát használhatott. Ilyen emlékünknél azonban Veszprémben nem maradt fenn.

1469-ben Vetési Albert püspök új orgonát rendelt az ország legkiválóbb orgonaépítőjétől, Széchényi Miklós mestertől, aki többek között a híres garam-

szentbenedeki orgonát is készítette. Az orgona azonban a 15. században már nem csak a nagy templomok hangszere volt. Kisebb, mozgatható (ún. portatív) orgonákat a házi kápolnák istentiszteletén és a kolostorokban is használtak. A 16. századi pusztítások során mindezek szintén megsemmisültek. A világi zene művelése kiterjedt a fejedelmi, főpapi találkozók, lakomák, lovagi tornák és mulatságok, a vadászatok, külföldi utak, vásárok, ünnepi sokadalmak zenéjére és a különböző társadalmi rétegek táncos szórakozásaira, lakodalmakra egyaránt. Feltételezhetően Veszprémben is általánosan elterjedt volt, hogy mutatványosok, bohócok, zsonglőrök, vándor énekesek (igricek, jokulátorok) szórakoztatták az udvari népeket, patríciusokat, lovagokat, egyházi személyeket, de a köznépet is. Korábban (az Árpád-korban) a jokulátorok olyan (általában hivatásos, vagy félhivatásos) világi énekesek voltak, akik fő feladata a szórakoztatás mellett a régi, honfoglaláskori mondák és egyéb történetek előadása volt. A 14–15. század során azonban mind inkább énekes-hangszeres mulattatókká váltak, akik *„lakomán, vásárokon, udvarnál vagy népsokadalmakon, előkelők házánál vagy búcsújárásokon, itthon vagy külföldön – bárhol, ahol pénzt remélhettek – tréfás, olykor gúnyos, vagy éppen durva dalokkal, bohóckodással, mutatványokkal, közönséges hatásvadászó tréfákkal szórakoztatták a közönséget.”* (Dobszay)

A külhoni hatások mellett erősek voltak a hagyományok is, amelyről mintegy három évszázaddal később, 1817-ben egy veszprémi főpap, a tízgyermekes balatoncsicsói jobbágycsaládban született veszprémi kanonok, majd székesfehérvári püspök, Horváth János írt a Tudományos Gyűjteményben megjelent *„A régi magyaroknak vallásbéli s erkölcsi állapottyokról”* című kétrészes értekezésében. Ebben olvashatunk a mulató nótákról, vagyis *„némely tréfás énekekről, melyeket asztal felett szoktak énekelni”*. A dalosok az *„ivó, szerelmes, vagy történetes [históriás] énekeket”* síppal, kobozzal, lanttal kísérték.” Máshol arról ír, hogy a magyarok *„a hárfáknak és sípoknak édesdeden gyönyörködtető szép hangjával és tréfásoknak minden nyájás énekivel magokat mulatták”*.

Külön foglalkozott Horváth János a táncokkal. Nagyon szemléletesek tanulmányában az egyes tánc típusokról szóló részletek: *„Másképpen mozgattya az inaccskákat a büszkeséggel, másképpen a szerelemmel elegyes öröm. Lassú negédes a maga erejében, dicsőségében büszke vitéznek a lejtölése, táncza. Vidámabb, fürgébb a szerelmeseké. Náluk is más forma volt a vitézi, lassú, más a páros, frissebb, ugrós táncz.”*

A korabeli feljegyzésekben mind gyakoribbá válik a különböző hangszerek és hangszeresek említése. Ezekről a királyi udvar zenélési gyakorlatának tárgyalása során beszéltünk. Elterjedtségük azonban általános volt, többségük használata Veszprémben is valószínűsíthető, a püspöki udvarban, a kolostorokban, az alsó papság, a nemesek és a köznép soraiban egyaránt. Ékes példája ennek az

egyik legrégebb hazai falusi zenészábrázolás, az alsóörsi református templom déli falán látható külső freskó, amelyen egy zenész (az „alsóörsi dudás”) alakja is látható a 15. század első feléből, esetleg Zsigmond idejéből.

Ebben a korban megjelennek azok a családnevek, amelyeket foglalkozásjelölőknek tekinthetünk, pl. Dobos, Dudás, Gajdos, Hegedűs, Kobzos, Kürtös, Lantos, Sipos és hasonlók. Lehetnek köztük falusi muzsikusok, városi alkalmazásban levők, vándormuzsikusok, vagy királyi, főúri, főpapi udvartartáshoz tartozó zenészek egyaránt. (Zenélő citerás cigányokról a 16. század elején hallunk először.) Jellemzőnek tekinthető, hogy a Dunától keletre inkább a fúvósok aránya volt magasabb, a Dunántúlon a vonósok (a 15. századtól a lantosok) arányszáma növekedett meg. Rajeczky Benjámint Magyarország zenetörténete I. kötetében úgy véli, *„nem alaptalan a 15. században egy, az egész országot átfogó hangszeres zenészálózatról beszélni”*.

„Égi és földi szerelem”

A „reneszánszának utólag elnevezett századokban élt emberek számára a világi lét eseményei (a természet, a szülőföld, a szerelem, a haza, a harc, a vitézség, a bátorság, az erény, a tudás, az alkotótehetség) mind inkább felértékelődtek. Ez azonban nem járt együtt a transzcendens világtól való elfordulással. A korszak emberének fontos volt ugyan a földi élet, de fontos maradt – a pusztító háborúk, a kegyetlenségek, borzalmak, az emberiséget megharmadoló világjárványok időszakában – a túlvilághoz való ragaszkodás. A reneszánszban egymás mellett jelent meg a valóságos és az eszményi, a profán és a szakrális, a mélységesen eksztatikus és a hűvösen kételkedő, a testi és a szellemi, a mérhető és a mérhetetlen, a földi és az égi. A reneszánszt méltán tekinthetjük az arányosság és az egyensúly korszakának.

Egy filozófiai tanulmányban ez olvasható: *„Az ókori görög ember [aki a reneszánszkor mintájául szolgált] a dionüszoszi és az apollói valóságot együtt tudta elfogadni, és ebben a kontextusban tudta megtalálni saját boldogságát”*.

Fel kell tennünk egy – itt és most nem megválaszolható – kérdést. Lehetséges, hogy a mai ember számára a reneszánsz kor (Magyarországon kiemelten a 15. század) éppen e lelki egyensúly utáni vágyakozásunkat, a természet arányosságának felfedezését és szolgálatát, a makro- és a mikrokozmosz egységében való gondolkodást és cselekvést, a törvény és a szabadság reneszánszra oly jellemző harmóniájának remélt újra megtalálását jelenti?

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM:

- ÁDÁM Iván: *A veszprémi székesegyház*. Veszprém, 1912.
- BÉKEFI Remig: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. Budapest, 1907.
- BIRHER Nándor – SZABÓ Adrien: *Az élet és a túlélés erkölcsi-jogi kérdései*. Budapest, 2004.
- DOBSZAY László: *A magyar zene története*. Budapest, 1984.
- GUTHEIL Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém, 1979.
- GUTHEIL Jenő: *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002-1523)*. (szerkesztő: Hermann István) Veszprém, 2007.
- HEGEDŰS István: *Janus Pannonius költeményei*. Budapest, 1938.
- HORVÁTH János: *A Régi Magyaroknak Vallásbéli és Erkölcsi Állapottokról. Tudományos Gyűjtemény I. évf. II. kötet, Pest, 1817. p. 27-91.*
- HORVÁTH Zoltán György – GONDOS Béla – KÁROLYI György: *A Balatontól a Bakonyig. Veszprém megye középkori templomai*. Budapest, 2005.
- HUNGLER József: *A török kori Veszprém*. Veszprém, 1986.
- HUNGLER József: *Veszprém településtörténete*. Veszprém, 1988.
- KREDICS László – MADARÁSZ Lajos – SOLYMOSI László (szerkesztők): *A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495-1534*. Veszprém, 1997.
- LUKCSICS József: *A veszprémi káptalan a XVI. században*. Veszprém, 1908.
- MAKKAI László: *A reneszánsz világa*. Budapest, 1977.
- PAPP Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480-1515*. Budapest, 2005.
- PFEIFFER János – SZIGETI Kilián: *A veszprémi székesegyház zenéjének története*. München, 1985.
- PINTÉR Jenő: *A magyar irodalom történetének kézikönyve*. I. kötet, Budapest, 1921.
- RHÉ Gyula: *Új Árpád-kori templommaradványok Veszprémben*. Veszprém, 1930.
- SÍK Sándor: *Himnuszok könyve*. Budapest, 1943.
- SZEKERES-Farkas Márta: *A királyi udvarok zenéje*. In: Kárpáti János (szerk.): *Képes magyar zenetörténet*. Budapest, 2004. p. 43-54.
- TAKÁTS Endre (fordító): *Veszprém vármegye leírása Bél Mátyás által, az 1772. évi másolat alapján*. Veszprém 1989.

SOLYMOSI LÁSZLÓ:

Veszprém középkori piacterei és Szenttamásfalva városrész helye¹

A várhegyet körülölelő városrészek egyikét Szenttamásfalvának² hívták. A püspöki városrészt eddig mindenki a Várhegytől északra, közelebről a Szent Benedek-sziklától északra helyezte.³ (1. és 2. ábra) A szerzők egymást ismételték, de a lokalizálás indoklásával adósak maradtak. Az azonosítást kétségkívül nehezíti, hogy a XVI. század derekán Szenttamásfalva templomával együtt elpusztult. A településnek nevet adó Szent Tamás-templom helyét sem ismerjük.⁴ A püspöki levéltárnak Veszprém városára vonatkozó oklevelei jelentős részben megsemmisültek, ezért a püspöki városrésze és még inkább templomára alig van adatunk. A káptalani levéltár gazdagabb anyaga magától értetődően csak utalásokat tartalmaz a püspöki birtokról. Az ismert információk összességükben mégis lehetővé teszik a városrész hozzávetőleges elhelyezését a városszerkezetben.

¹ *Veszprémi Szemle*, 2014/2. 3–16. o.

² *Veszprém korai történetének néhány kérdése* címmel tanulmány jelent meg 2000-ben egy veszprémi konferenciakötetben. A tanulmány Szenttamásfalva városrész helye című fejezetét olvashatja itt a tisztelt olvasó. Újbóli közlését az indokolja, hogy eredményei, melyek módosítják a középkori város hagyományos helyszínrajzát, csak szűk körben váltak ismertté. Ebben bizonyára annak is része volt, hogy a tanulmány általános címe a közelebbi tartalomról nem tájékoztat. A fejezet újraközlése során a szöveg lényegében nem változott. Mindössze kiegészült a címe, továbbá a jegyzetekben a felhasznált oklevelek kiadásai között Veszprém Város Okmánytárának azóta megjelent két kötete is helyet kapott.

³ BÉKEFI 1907. 14. o.; GUTHEIL 1940. 131 (rajz), 133. o.; MÁLYUSZ 1953. 164., 166. o.; KOROMPAY 195. 24–25. o. (rajz is); NÉMETH 1967. 121. o. (rajz is); KOPPÁNY 1967. 146. o.; MRT II. 233 (rajz), 235. o.; KOROMPAY 1969. 258. o.; GUTHEIL 1977. 184–185 (rajz), 191–192. o.; KRALOVÁNSZKY 1984. 191. (rajz), 195. o.; HUNGLER 1988. 67., 129., 170. o.; KRALOVÁNSZKY 1990. 62. (rajz), 70. o. (rajz); KRALOVÁNSZKY 1991. 190. o. (rajz); KRALOVÁNSZKY 1993. rajz a 13. lapon, illetve a folyóirat hátsó belső borítóján.; KRALOVÁNSZKY 1994. 727 (rajz).

⁴ NÉMETH 1967. 121. o.; KOPPÁNY 1967. 146. o.; MRT II. 235. o.; KRALOVÁNSZKY 1984. 195. o.

A források a püspöki falu helyét a veszprémi váralján (1370: *in suburbio castris Wesprimiensi*)⁵ vagy a vár alatt (1503: *sub dicto castro Wesprimiensi*)⁶ határozták meg. Ebből következően a püspöki városrész nem a Várhegyet északon mintegy meghosszabbító Szent Benedek-sziklához, hanem magához a várhoz kapcsolódott. Erre alkalmas szabad hely, amint a város ismert topográfiai vázlatán [1. és 2. ábra. Az ábrákat lásd a szám 7–8. oldalakon] jól látható, csak a vártól délre és nyugatra fekvő váralján, a Várhegy, valamint a Szentmiklósszeg és Szentmargitszeg nevű városrészek közti területen lehetett.

Ennél kisebb térségben jelöli ki Szenttamásfalva helyét egy régóta ismert, de topográfiailag még nem hasznosított oklevél. Veszprém különféle rendű és rangú lakói 1237-ben eladtak egy nagyobb kúriahelyet (*locum curie*) és mellette még két kisebb földdarabot (*particulam terre*) Favus veszprémi főesperesnek. Lényegében tagosítás történt. A három adásvétel nyomán jelentősebb birtok alakult ki: a megvásárolt terület szélessége és hosszúsága egyformán 120 ölt tett ki. Az oklevél szerencsére az egyes részek fekvéséről is megemlékezett. Szűkszavúan három fontos viszonyítási pontot jelölt meg. Eszerint a kúriahely Szenttamás mezeje mellett (*iuxta campum Sancti Thome*) feküdt, míg az egyik földdarab a Szent Miklós-templom (*versus Sanctum Nicolaum*), a másik pedig a Szent Mihály székesegyház (*versus ecclesiam Sancti Mychaelis*) irányában terült el.⁷ Az utóbbi két objektum helyének pontos ismeretében egyértelmű, hogy Favus főesperes szerzeménye Szenttamás mezejével együtt a két egyházi intézmény, közelebbről a Várhegy és a Szentmiklósszeg közti térségben helyezkedett el. A Várhegytől délre esett az a Szentmiklósszeg felé kissé emelkedő terület, ahonnan a Szent Mihály székesegyház és a Szent Miklós-templom egyformán látható volt. (A Várhegytől északra fekvő földbirtok esetében ennek a két viszonyítási pontnak nem volt értelme.)

⁵ A Szenttamásfalvára vonatkozó 1370. évi oklevelet az eddigi kutatás csak két régi, egy rövidebb, illetve egy bővebb kivonatból ismerte. CSÁNKI III. 216. o.; BÉKEFI 1907. 14. o. (3. jegyzet). Azóta nem volt alkalom az oklevél tanulmányozására. Gutheil Jenő okmánytárának kiegészítésekor is meg kellett elégedni a két kivonatban idézett szöveg mellett az oklevél XVIII. században készített regesztájával, amit a püspöki levéltár előadása tartott fenn. Az 1940-es évek közepén eltűnt és közel négy évtizedig lappangó oklevél más forrásokkal együtt szerencsére az 1980-as évek elején megkerült és visszakerült Veszprémbe. Jelzete: DF 200266 (Veszprémi Érseki Levéltár, Veszprém 1).

⁶ DF 262505 (Vasvári kápt. orsz. k., Ecc. et fam. C-1-16). Lényegét idézi BÉKEFI 1907. 14. o. (5. jegyzet). Vö. CSÁNKI III. 217. o. Az oklevél kiadása: ÉRSZEGI-SOLYMOSI 2010. 277–279. o.

⁷ DF 200802 (Veszprémi kápt. mit., Veszprém oppidum 14), kiadásai: HO V. 17–18. o. és GUTHEIL 2007. 40–42. o. Lényegét mellőzve kivonatát közli WENZEL II. 76. o. Az oklevélben szereplő cubitus rendszerint könyök vagy rőf mértékegységet jelent. Ez esetben a vásárolt terület nagysága olyan jelentéktelen lenne, hogy a cubitus alatt itt minden bizonytalanná válna az ölt mértéke.

A mindössze csak 1237-ben előforduló Szenttamás mezeje (*campus Sancti Thome*) és az 1370-től adatolható Szenttamásfalva (*villa episcopalis Sancti Thome*)⁸ elnevezés kétségkívül egy töről fakadt, mindegyik ugyanarra a templomra utal. Ahogyan topográfiaileg Szenttamásfalva település, ugyanúgy Szenttamás mezeje sem választható el templomától. Egyik esetben sem valami térben távoli templom birtokáról vagy tulajdonáról, falujáról, illetve mezejéről volt szó, hanem egyházas helyről. Az egyházi intézmények egy része Európa-szerte lakatlan területen létesült. A híres párizsi Saint-Germain-des-Prés apátság vagy Esztergomban a zöldmezei Szent György-egyház neve egyaránt őrzi, hogy valaha mezőn épült.⁹ Szenttamás mezeje és Szenttamásfalva településtörténeti szempontból egymás folytatásai voltak. A lakott váralja szélén fekvő mezőn 1237 előtt emelt Szent Tamás-templom környéke fokozatosan benépesült. A XIV. században településfalunak nevezett városrész feküdt ezen a területen.

Szenttamásfalva fekvésének meghatározásánál lényeges körülmény, hogy a település vásáros hely volt, vagyis piactérrel kellett rendelkeznie. Régóta ismert, hogy 1370-ben szokásosnak mondott hetivásárait szombati napon, 1489-ben említett országos vagy éves vásárát pedig Szent György napján (április 24-én) tartották. Sőt, 1503-ban II. Ulászló királytól a veszprémi püspök engedélyt kapott arra, hogy Szenttamásfalván Áldozócsütörtök ünnepén is országos vásárt tartson.¹⁰ A változó ünnep évtől függően az április 30. és június 3. közti időszak más-más napjára esett. Hetipiacával és évi két országos vásárával gazdasági szempontból Szenttamásfalva volt Veszprém legjelentősebb városrésze.¹¹ Ennek ellenére mindössze egyetlen kísérlet történt, hogy Szenttamásfalva helyét valamilyen konkrét piactérrel hozzák összefüggésbe. A Szent Benedek-sziklától északra helyezett települést természetesen csak a Várhegytől északkeletre fekvő Papvásár-térrel lehetett kapcsolatba hozni.¹² A Papvásár-tér elnevezés azonban csak a XVIII. század végén bukkan fel, és egyébként is ez a rövid életű piachely nem a püspök, hanem a káptalan birtokán létesült.¹³

⁸ Lásd az 5. jegyzetet!

⁹ A zöldmezei Szent György-prépostság a ma Szentgyörgymezőnek nevezett területen 1200 táján létesült. MRT V. 209. o.

¹⁰ Lásd a 5–6. jegyzetet! Az 1489. évi oklevél: DF 201508 (Veszprémi kápt. mit., Veszprém oppidum 65), kiadása: GUTHEIL 2007. 288–290. o. Vö. CSÁNKI III. 217. o.; BÉKEFI 1907. 14. o. (4. jegyzet).

¹¹ Szenttamásfalva lakóinak helyzetéről és a település nagyságáról tájékoztat DF 262614 (Vasvári kápt. orsz. k., Litt. Instr. 85–25), kiadása: ÉRSZEGI–SOLYMOSI 2010. 439–140. o.; SOLYMOSI 1984. 131. o.; KREDICS–SOLYMOSI 1993. 81–82. o.

¹² GUTHEIL 1977. 192. o. A Papvásártér helyét ábrázoló rajz: BÉKEFI 1907. 13. o.

¹³ HUNGLER 1988. 322. o.

Tabuként kezelve Szenttamásfalva régi lokalizálását nem is lehetett más eredményre jutni.

Veszprém, mint ispáni székhely Szent István-kora óta vásáros hely volt. Az 1055. évi tihanyi alapítólevél néhány évtizeddel későbbi hátlapi feljegyzése említett először veszprémi vásárt.¹⁴ A piac helyéről a veszprémi káptalan 1295-ben kötött adásvételi szerződése tartalmaz topográfiailag értékesíthető adatot. A káptalan két hold terjedelmű telket vásárolt egy veszprémi személytől. A tekintélyes nagyságú telek két út között terült el. Ezek egyike északi irányból a vásárhelyről vezetett a Komakút felé (*a loco fori descendit a parte septemtrionali versus puteum Kama*).¹⁵ Az ismert kút a Szentmiklósszeg városrésznek nevet adó egykori Szent Miklós-templom maradványai közelében ma is létezik. A Komakúttól északra fekvő piactér a Várhegytől délre, a vár és a Szentmiklósszeg között terült el. Azon a tájon tehát, ahová Szenttamásfalvát helyeztük.

A középkori Veszprémben azonban nemcsak itt volt piactér. Először 1318-ban említették a Beszédkő nevű piacteret (*locum for Bezedkeu dictum*).¹⁶ Az érdekes elnevezés már önmagában is két piacot tételez fel a városban, hiszen egyetlen vásárhely esetében erre a sajátos megkülönböztetésre nem lett volna szükség.¹⁷ De adatok is bizonyítják a két piactér egyidejű létezését. A felek megidézése a bíróságra gyakorta úgy történt, hogy három különböző vásáron kikiáltották az illető nevét. Ezáltal a vásáron megjelent sokaság előtt közhírré tették, kinek, hol, mikor és ki előtt kell megjelennie. Hasonlóan jártak el 1325-ben Köcski Sándor országbíró birtokügyében is. I. Károly magyar király megbízásából János győri kanonok, a győri káptalan biznysága jelenlétében Halastói Márkus fia János királyi ember három helyen idézte meg az országbíró lehetséges ellenfeleit: a vasvári, a körmendi és a veszprémi vásáron. Vasvárott 1325. június 3-án hétfőn, Körmenden június 5-én szerdán, Veszprémben pedig június 8-án szombaton és

¹⁴ DHA I. 152. o. Keltezése uo. 149. o. Vö. KOROMPAY 1957. 26. o.

¹⁵ DF 200737 (Veszprémi kápt. mit., Veszprém oppidum 6), kiadásai: FEJÉR IX/7. 714. o., WENZEL V. 139. o. és GUTHEIL 2007. 97. o.

¹⁶ DF 200803 (Veszprémi kápt. mit., Veszprém oppidum 13), kiadásai: ZALAI. 148–150. o. és GUTHEIL 2007. 115–117. o., kivonata: KUMOROVITZ 1953. 94. sz. Vö. SZATHMÁRI 2000. 117. o.

¹⁷ Vö. KOROMPAY 1957. 28. o. A Várhegytől északra helyezett Szenttamásfalva piaca mellett még egy veszprémi piaccal számolt a kutatás. Ennek helyét a Várhegy délnyugati végén, a mai Óváros téren, kivételesen a Várhegy északnyugati tövénél, a mai Patak téren kereste. (Lásd az 20. jegyzetet!) Ezzel szemben Korompay György azt is lehetségesnek tartotta, hogy a középkorban a Várhegy mindkét végén piac működött. KOROMPAY 1957. 27–28. o.; KOROMPAY 1969. 260. o., 264. o. A feltevést némi korrekcióval elfogadta TÓTH 1969. 271–273. o, 274. o. (30. jegyzet).

június 12-én szerdán történt a vásári kikiáltás.¹⁸ Az eddig még nem értékesített adat szerint tehát hetente két vásár volt Veszprémben. A szerdai és a szombati hetivásárral összhangban a nemesi vármegye hatósága is rendszerint ezeken a napokon tartotta törvényszéki üléseit Veszprémben.¹⁹ Mint láttuk, a szombati hetipiac Szenttamásfalva vásárterén volt. De hol tartották a szerdai vásárt? Kézenfekvő a válasz: a Beszédkő nevű piactéren, ahol valamelyik kiemelkedő szikla alkalmas volt arra, hogy onnan szóljanak a vásári sokasághoz.

A Beszédkő nevű vásártér helyét két oklevélcsoport régóta ismert adatai határozzák meg. Az egyikben a Beszédkő nevű szikla, illetve sziklacsoport, a másikban a Beszédkő-piac szerepel viszonyítási pontként. Nem kétséges, hogy egymással összefüggő, egymást feltételező elnevezésekről van szó, amelyek a város egyazon terével állnak szoros kapcsolatban. A névadás gyakorlata, megkülönböztető funkciója kizárja, hogy a település különböző pontjain azonos földrajzi nevek keletkezzenek és létezzenek. Az egyazon térségre vonatkozó elnevezések helyét az eddigi kutatás a Várhegy és a Szentmiklósszeg közti területen kereste, vagyis ott, ahová Szenttamásfalvát és piacát lokalizálták.²⁰

Az egyik forráscsoport (1293–1355) Veszprémi Mihály fiainak: János ispánnak és Márton felsőörsi prépostnak, valamint János ispán utódainak öt vásárolt

¹⁸ HO I. 145. A kiadásnak az eredeti oklevél alapján javított részlete: *in tribus foris provincialibus, scilicet secunda feria proximo post octavas festi Penthecostes in foro Waswaryensi, item quarto feria sequenti in foro Kurmund, demum sabbato et quarta feria sequentibus in foro Wesprimyensi manifeste recisset proclamari*. DF 278138 (Győri kápt. mit., Pápóci prépostság). Mivel az okmánytár mutatójába ezt a veszprémi adatot nem vették fel, a kutatók eddig nem szereztek róla tudomást. Magam az Árpád-kori történeti földrajz cédulaanyagában figyeltem fel rá. Ezúton is köszönöm Győrffy Györgynek, hogy a Veszprém megyére vonatkozó anyagot rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁹ DL 40453, 40645, 40689, 66122. További adatok: SOLYMOSI 1984. 218. o. (19. jegyzet).

²⁰ MÁLYUSZ 1953. 164., 166. o.; KOROMPAY 1957. 27–28. o.; KOROMPAY 1969. 260., 264. o.; GUTHEIL 1977. 197–200., 211. o.; HUNGLER 1988. 70., 72., 74–75., 132. o. Az azonosítást mellőzte BÉKEFI 1907. 16–17. o. Kralovánszky Alán más véleményt képviselt. Igazán csak a legkorábbi piac érdekelte, és azt (Korompay Györgyöt és minden bizonynyal Major Jenő hivatkozott szóbeli közlését követve) a Várhegy északnyugati töve és a Séd közti területre, a mai Patak térre helyezte. Sajátos módon ezt a piacot a tőle igen messze fekvő Szentmiklósszeg városrészhez kapcsolta. Lexikoncikkében pedig szűkszavúan azt írta erről a piacterről, hogy „valószínűleg a kora Árpád-korra visszanyúló királyi kikiáltó hely (Beszédes kő)”. KRALOVÁNSZKY 1984. 195. o.; KRALOVÁNSZKY 1990. 63. o. (ábra), 70. o. (rajz), 71. o.; KRALOVÁNSZKY 1991. 187. o. (ábra); KRALOVÁNSZKY 1993. rajz a folyóirat hátsó belső borítóján.; KRALOVÁNSZKY 1994. 726. o., 727. o. (rajz). A piac és Szentmiklósszeg összekapcsolását Mályusz Elemér vetette fel, de ő nem a mai Patak téri, hanem az Óváros téri piacot kapcsolta az említett városrészhez. MÁLYUSZ 1953. 164. o.

veszprémi telkével foglalkozik.²¹ Ezek egyike a birtokba iktató 1332. évi oklevél szerint a Beszédkő mellett (*prope Bezedkw*) terült el. Pontosabban dél és nyugat felől Veszprémi Mihály fia és unokája, János ispán és Miklós veszprémi kanonok és királyi jegyző kúriája között, észak felől a Beszédkőnek nevezett kövek mellett (*prope lapides vulgariter Bezedkw dictos*) feküdt, a keleti oldalon pedig szomszédosai a veszprémvölgyi Szent Katalin apácakolostor jobbágyainak a telkei voltak.²² Mivel a többi vásárolt telek biztosan a Szent Miklós-templom alatti völgyben, a Szentmiklósszeg településrészben foglalt helyet, a Beszédkő melletti telket is erre a tájra helyezték. Ez a lokalizálás azonban kétségbe vonható. Egyfelől a kérdéses telek helyét éppen azért határozták meg másképpen, mert a többivel ellentétben nem a Szent Miklós-templom környékén feküdt. Másfelől a Szent Katalin domonkos kolostor itteni birtoklásának nincsen nyoma. Jobbágytelkeik a kolostor környékén, a róla elnevezett Szentkatalinszeg városrészben, a Szent Benedek-szikla és a Várhegy északnyugati töve közti területen, illetve az ezzel határos Szentmargitszegen, egy telkük pedig a Várhegy keleti oldalán fekvő Sárszegen foglalt helyet.²³ Az apácáknak jobbágytelkei tehát csak a Várhegy északnyugati tövénél voltak. A velük és a Beszédkővel szomszédos telek helye és természetesen maga a nevezetes kő is csak itt lehetett.

A másik forráscsoport szerint a veszprémi váralján (*in suburbia*) fekvő birtok: négy telek (*sessio*) tartozékaival együtt 1318 és 1339 között kétszer cserélt gazdát, s került világi kézbe a veszprémi káptalan tulajdonába. A négy telek, amely mintegy osztódva utóbb már nem négy, hanem nyolc családnak adott szállást, a Mindenszentek vára alatt (*sub Castro Omnium Sanctorum*) dél felől a Cserekő nevű nagy szikla mellett az út két oldalán feküdt. Az út a Mindenszentek várából (*de eodem castro*) a Beszédkő nevű piactérre vezetett.²⁴ Ez a külső vár, amely

²¹ Az oklevelek Ágoston veszprémi kanonok rokonától vásárolt telekre, illetve további négy telekre vonatkoznak. Az utóbbi négy telek közül az egyiket, sorrendben a harmadikat, később két telekre osztották. DF 200730 (Veszprémi kápt. mit., Veszprém oppidum 5), kiadásai: FEJÉR VII/2. 174–175. o., WENZEL V. 94–95. o. és GUTHEIL 2007. 94–95. o.; DF 200933 (Veszprémi kápt. mit., Veszprém oppidum 20), kiadása: GUTHEIL 2007. 119–122. o., kivonata: KUMOROVITZ 1953. 245., 246., 248., 265., 266., 467. o. sz. Vö. DL 40689. Márton örsi prépostról és családjáról tájékoztat BEDY 1934. 43–44. o.

²² *Item quarta sessio prope Bezedkw inter curiam eorundem comitis Iohannis et Nicolai a parte meridiei et occidentis, a parte vero aquilonis prope lapides vulgariter Bezedkw dictos, a parte autem orientis sessiones iobagionum sororum Sancte Katherine de valle Wesprimiensi vicinanter consistit.* DF 200933 (Veszprémi kápt. mit., Veszprém oppidum 20). Az idézett részletet közli KUMOROVITZ 1953. 246. o. sz. és GUTHEIL 1977. 293. o. (61. jegyzet), illetve GUTHEIL 2007. 121. o.

²³ GUTHEIL 1977. 167., 169., 189–191., 193. o.

²⁴ DF 200803 (Veszprémi kápt. mit., Veszprém oppidum 13), kiadásai: ZALAI. 148–150. o. és GUTHEIL 2007. 115–117. o., kivonata: KUMOROVITZ 1953. 94. o. sz.; DF 200863

a veszprémi vár keskenyebb déli felét foglalta magában, az itt álló egyházi intézményről, a Mindenszentek tiszteletére 1276 előtt alapított prépostságról vette sajátos nevét.²⁵ Az említett út a déli várkaputól a mai Sziklai János és Jókai Mór utca nyomvonalán haladt és elvezetett a Várhegy északnyugati tövénél fekvő Beszédkő-piacra, a mai Patak térre. A megkülönböztetés különösen fontos volt, mert a déli várkaputól induló út másik ága a közeli másik piachelyet, a mai Óváros teret kötötte össze a várral.

Veszprém városában 1318-ban már biztosan két piac létezett. A Várhegy északnyugati tövénél fekvő téren, a mai Patak téren a Beszédkő nevű piac és a Várhegytől délre, a mai Óváros téren a másik piac. A Beszédkő-piacon szerdán, az utóbbin – Szenttamásfalva piacán – szombaton tartották a hetipiacot és Szent György napján, illetve 1503-tól Áldozócsütörtök ünnepén a két országos vásárt. A középkori gyakorlat továbbélését mutatja az 1855-ben készült városi térképen a mai Patak tér helyén a Kispiacz, illetve a mai Óváros téren a Nagypiacz elnevezés.²⁶ (4. ábra a szám 10. oldalán)

A két középkori piac keletkezésének időrendjét nem ismerjük. A Beszédkő-piac régisége, elsőbbsége mellett védettebb fekvése és talán archaikus elnevezése szól. A másik régebbi voltára viszont a megkülönböztető megnevezés hiánya és szombati piaca enged következtetni. A XI. század derekáiig a vásárokat vasárnap tartották. A XI. század második felében a vásár- és ünnepnapok megszentelését hirdető keresztény tanítással összhangban nemcsak megtiltották a vasárnapi vásárolást, hanem meg is akadályozták azzal, hogy a vásár napját áttették szombatra.²⁷ Ez a változás elsősorban a várispáni székhelyeken, mint legrégebbi vásárhelyeken ment végbe. Ennek alapján valószínűbb, hogy

(Veszprémi kápt. mit., Badacsony 2), kiadásai: HO IV. 161–164. o. és GUTHEIL 2007. 124–126. o., kivonata: KUMOROVITZ 1953. 305. sz.; DF 200867 (Veszprémi kápt. iit., Badacsony 3 A és B), kiadása: ÉRSZEGI-SOLYMOSI 2010. 229–237. o., kivonata: KUMOROVITZ 1953. 322., 323. o. sz. Az említett oklevelek mindegyike ugyanazt mondja a telkek helyéről. A vonatkozó szövegrész legkorábbi (1318. évi) változata a következő: *cum ... quatuor sessionibus sub Castro Omnium Sanctorum a parte meridionali prope lapidem magnum Cetekeu vocatum existentibus ex utraque [parte] vie, que de eodem Castro versus locum fori Bezedkeu dictum transitur.* DF 200803. Vö. ZALA 1. 149. o., GUTHEIL 2007. 115–116. o.; HO IV. 162. o., GUTHEIL 2007. 125. o.; ÉRSZEGI-SOLYMOSI 2010. 231–232. o.

²⁵ A Mindenszentekről elnevezett Veszprém várbeli kisprépostság Árpád-kori létre abból következtethetünk, hogy egy oklevél 1276-ban több veszprémi prépostot említ, pontosabban a szót többes számban használja, 1277-ben pedig a székesegyházat egyben a nagyobb jelzővel különbözteti meg: *ecclesia Vesprimiensis maior et cathedralis.* FEJÉR VII/2. 48. o. és V/2. 379. o., illetve GUTHEIL 2007. 68., 78. o. Vö. SOLYMOSI 1995. 14. o. (7. jegyzet).

²⁶ A város 1855. évi térképének fényképe: HUNGLER 1988. 208. lap utáni színes melléklet.

²⁷ Vö. GYÖRFFY 1997 92–93. o.

Veszprémben a déli várkapu előtti tér szombati piaca volt a régebbi. Jelentősége mindenképpen nagyobb volt a szerdai piacnál. A káptalan ezért kísérelte meg, hogy a szombati piacot felváltva tartsák a káptalan, illetve a püspök birtokán. Zsámboki László püspök azonban 1370-ben királyi ítélettel biztosította, hogy a szombati piac mindenkor a püspök birtokán, Szenttamásfalván legyen.²⁸

Szenttamásfalva püspöki városrész nem a Szent Benedek-sziklától északra, hanem a Várhegy déli végénél fekvő piactér, a piacdomb környékén alakult ki. Ezen a tájon, minden bizonnyal a piacdomb délnyugati²⁹ részén, 1237 előtt templom épült az 1170-ben megölt és 1173-ban szentté avatott Becket Szent Tamás tiszteletére.³⁰ Anglia primás érsekének kultuszát Margit, VII. Lajos francia király leánya és II. Henrik angol király fiának, az ifjú Henrik trónörökösnek az özvegye, terjesztette el Magyarországon, miután 1186-ban III. Béla király felesége lett. Esztergomban III. Béla és felesége, Capet Margit idejében (1186–1196) kezdték meg a canterbury érsekről elnevezett prépostság építését.³¹ Feltehető, hogy Veszprémben is ekkortájt épült a vértanú érsek tiszteletére a Szent Tamás-templom. A kultusz veszprémi jelentkezését a székesegyház és a mindenkori királyné sajátos kapcsolata és az a körülmény magyarázza, hogy a királyné volt a település egy részének birtokosa.³² A kultusz terjesztésére nyilvánvalóan kitűnő lehetőséget kínált, ha az uralkodó és környezete Veszprémben időzött. Az ilyen alkalmak egyike lehetett, amikor III. Béla király és kísérete, valamint

²⁸ DF 200266 (Veszprémi Érseki Levéltár, Veszprém). Az oklevél kiadásai: SOLYMOSI 2000. 149–150. o. és ÉRSZEGI-SOLYMOSI 2010. 174–175. o.

²⁹ A templom helyét illetően két forrás ad némi támpontot. Egyfelől tudjuk, hogy hegyen, pontosabban dombon (1556: *in monte prope ecclesiam Sancti Thome*) állt az egyházi intézmény. Másfelől az úrnapi körmenet útvonalának ismert első szakasza (székesegyház – Keresztelő Szent János-plébániatemplom – Szent Miklós-plébániaegyház) valószínűsíti, hogy az útvonal első állomásainak sorából azért hiányzott a Szent Tamás-templom, mert nem a piacdomb délkeleti, hanem délnyugati részén állt, és így a Szent Miklós-egyházról visszatérőben esett útba. KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997. 326. o.; SOLYMOSI 1997. 27., 49. o.

³⁰ Szenttamásfalva templomának védőszentjét pontosan csak a többször említett 1370. évi oklevél nevezte meg, és tette egyértelművé, hogy a templomot nem az apostol, hanem a vértanú Szent Tamás tiszteletére építették. Nem valószínű, hogy a templomcím megváltozott volna, s az apostol helyett utóbb a vértanút kezdték volna tisztelni. Vö. Gutheil Jenő könyvéről írt ismertetéssel: *Századok* 113 (1979), 551–552. o. Lásd még KRALOVÁNSZKY 1984. 202. o. (55. jegyzet); KRALOVÁNSZKY 1993. 13., 15. o.; HUNGLER 1988. 290. o.; MEZŐ 1996. 197., 198., 244. o.

³¹ GYÖRFFY 1970. 156–157. o.; MRT V. 157–158. o.

³² GUTHEIL 1977. 113., 167., 203. o. Felvetődött a Veszprém megyei Borszörcsök esetében, hogy templomát azért szentelték Becket Szent Tamás tiszteletére, mert a település részben királynéi birtok volt. GYÖRFFY 1970. 157. o.

Gergely bíboros pápai legátus valamikor 1192-ben Veszprémben tartózkodott.³³ Az uralkodó itt tájékoztatta mágnásai jelenlétében a pápai követet, mi volt a szándéka a szebeni prépostság alapításával.

Veszprém eddig ismert középkori városképét a fenti vizsgáldás több ponton módosítja. (3. ábra a szám 9. oldalán) Egyfelől igazolja, hogy a városnak két piaca volt. Szerdai napon a Várhegy északnyugati tövénél fekvő Beszedkő-piacon (a mai Patak téren), míg szombaton a déli várkapu alatti téren (a mai Óváros téren) tartottak vásárt. Másfelől a Várhegy déli végénél fekvő piacteret és Szenttamásfalvát összekapcsolja egymással. A korábbi felfogással szemben bizonyítja, hogy a püspöki városrész a déli piactér környékén és nem a Szentbenedek-hegytől északra alakult ki. Szenttamásfalva így valóban gazdasági súlyának (két országos vásár, szombati hetipiac) megfelelő helyet foglalt el a középkori városszerkezetben.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- BEDY 1934. = Bedy Vince: *A felsőörsi prépostság története.* (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 3.) Veszprém, 1934.
- BÉKEFI 1907. = Békefi Rémy: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban.* (Különlenyomat „A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei” harmadik kötetéből.) Budapest, 1907. (Utánnnyomás: 2009.)
- CSÁNKI = Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I–III, V. Budapest, 1890–1913.
- DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Budapest.
- DHA = DHA = *Diplomata Hungariae antiquissima.* I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praesuit Georgius Györffy. Adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár. Budapest.
- ÉRSZEGI-SOLYMOSI 2010 = Veszprém Város Okmánytára. Pótkötet. Supplementum ad Monumenta civitatis Vesprimiensis (1000–1526). Összeállította Érszegi Géza és Solymosi László. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 20.) Veszprém, 2010.
- FEJÉR = *Codex diplomaticus Hungariáé ecclesiasticus ac civilis.* Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budáé 1829–1844.

³³ A legátus oklevelében az eddig még nem hasznosított veszprémi vonatkozású szövegrész a következő: *prelatus illustris et gloriosus rex ad interrogationem nostram hanc interpretationem Vesprimii in presentia magnatum suorum promulgavit.* HAGENER–HAIDACHER 1964. 377. o. Keltezéséről uo. 376. o. (4. jegyzet). Vö. ÉRSZEGI-SOLYMOSI 2010. 56. o. Az oklevél kivonatát adja, hagyományosan 1191 és 1196 közé datálja, korábbi kiadásait felsorolja: JAKÓ 1997. 129. o.

- GUTHEIL 1940 = Gutheil Jenő: Mátyás korának veszprémi emlékei. *Dunántúli Szemle* 7 (1940) 119–134. o.
- GUTHEIL 1977 = Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Sajtó alá rendezte Kredics László. (Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 1.) Veszprém, 1977. (Második kiadása: 1979, harmadik: 2008.)
- GUTHEIL 2007 = Gutheil Jenő: *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523)*. Kiadásra előkészítette Kredics László. A kézirat kiadásának előkészítésében közreműködött Érszegi Géza és Solymosi László. Szerk.: Hermann István. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 18.) Veszprém, 2007.
- GYÖRFFY 1970 = Györffy György: Becket Tamás és Magyarország. *Filológiai Közöny* 16 (1970) 153–158. o.
- GYÖRFFY 1997 = Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Budapest, 1997.
- HAGENEDER–HAIDACHER 1964 = Die Register Innocenz III. I. Bd. 1. Pontifikatsjahr: Texte. Bearbeitet v. Othmar Hageneder und Anton Haidacher. (Publikationen der Abteilung für historische Studien des österreichischen Kulturinstituts in Rom. II. Abteilung. Quellen. I. Reihe.) Graz-Köln, 1964.
- HO = *Hazai okmánytár*. Codex diplomaticus patrius (a 4. kötetből még) Hungaricus. I–V. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győrött 1865–1873. VI–VIII. Kiadják: Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghely Dezső. Budapest, 1876–1891.
- HUNGLER 1988 = Hungler József: *Veszprém településtörténete*. Veszprém, 1988.
- JAKÓ 1997 = *Erdélyi Oklevéltár*. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. (1023–1300.) Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Budapest, 1997.
- KOPPÁNY 1967 = Koppány Tibor: *Középkori templomok és egyházak helyei Veszprém megyében*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. (1967) 117–150. o.
- KOROMPAY 1957 = Korompay György: *Veszprém*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. (Városképek - Műemlékek.) Budapest, 1957.
- KOROMPAY 1969 = Korompay György: *Veszprém város településtörténeti kialakulása*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8. (1969) 257–264. o.
- KRALOVÁNSZKY 1984 = Kralovánszky Alán: *Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. (1984) 189–207. o. (1985-ben jelent meg.)
- KRALOVÁNSZKY 1990 = A. Kralovánszky: *The Settlement History of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages*. In: *Towns in Medieval Hungary*. Ed. b. L. Gerevich. Budapest, 1990. 51–95. o.
- KRALOVÁNSZKY 1991 = A. Kralovánszky: *Neuere siedlungs- und baugeschichtliche Daten aus dem 10. Jahrhundert in Ungarn*. In: *Baiem, Ungarn und Slawen im Donauraum*. Red. v. Willibald Katzinger-Gerhart Marckhgott. (Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs 4.) Linz, 1991. 173–194. o.
- KRALOVÁNSZKY 1993 = Kralovánszky Alán: *A magyar társadalom szervezésének elve az államalapítás korában*. *Honismeret* 21 (1993) 3. sz. 10–16. o.
- KRALOVÁNSZKY 1994 = Kralovánszky Alán: *Veszprém*. In: *Korai magyar történeti lexikon*. (9-14. század.) Főszerk.: Kristó Gyula, szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest, 1994. 726–727. o.

- KREDICS–SOLYMOSI 1993 = Kredics László–Solymosi László: *A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium*. Urbarium episcopatus Vesprimiensis anno MDXXIV. (Új Történelmi Tár, Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes 4.) Budapest, 1993.
- KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997 = *A veszprémi káptalan számadáskönyve*. (Liber divisomm capituli Vesprimiensis.) 1495–1534. Krónika (1526–1558). Javadalmások és javadalmak (1550, 1556). Közzéteszi Kredics László, Madarász Lajos, Solymosi László. (Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13.) Veszprém, 1997.
- KUMOROVITZ 1953 = *Veszprémi regeszták*. (1301–1387.) Összeállította Kumorovitz L. Bernát. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2.) Budapest, 1953.
- MÁLYUSZ 1953 = Mályusz Elemér: *A mezővárosi fejlődés*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk.: Székely György. Budapest, 1953.
- MEZŐ 1996 = Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben. (11–15. század)* (ME-TEM Könyvek 15.) Budapest, 1996.
- MRT II. = *Veszprém megye régészeti topográfiája*. A veszprémi járás. írta Éri István, Kelemen Márta, Németh Péter, Torma István. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2.) Budapest, 1969.
- MRT V. = *Komárom megye régészeti topográfiája*. Esztergom és a dorogi járás. írta Horváth István, H. Kelemen Márta, Torma István. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.) Budapest, 1979.
- NÉMETH 1967 = Németh Péter: *Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez*. In: *Székesfehérvár Évszázadai 1. Az államalapítás kora*. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 117–124. o.
- SOLYMOSI 1984 = Solymosi László: *Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások*. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Kredics László. (Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) Veszprém, 1984. 121–239. o.
- SOLYMOSI 1995 = Solymosi László: *A veszprémi székesegyházi könyvtár és kölcsönzői a középkor végén*. *Veszprémi Szemle* 3 (1995) 1. sz. 3–14. o.
- SOLYMOSI 1997 = *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*. (Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis anni MDXV.) Közzéteszi Solymosi László. Budapest, 1997.
- SOLYMOSI 2000 = Solymosi László: *Veszprém korai történetének néhány kérdése*. In: *Válaszúton. Pogányság-kereszténység, Kelet-Nyugat*. Konferencia a XXI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Szerk. Kredics László. Veszprém, 2000. 129–157. o.
- SZATHMÁRI 2000 = Szathmári István: *Milyen elemekből áll a Hegykő falunév? Magyar Nyelvőr* 124 (2000) 177. o.
- TÓTH 1969 = Tóth Sándor: *Adalékok a veszprémi váralja településtörténetéhez*. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8. (1969) 269–278. o.
- WENZEL = *Árpádkori új okmánytár*. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közézt teszi Wenzel Gusztáv I–XII. (Monumenta Hungariae historica. Diplomata 6–13., 17–18., 20., 22. o.) Pest, Budapest, 1861–1874.
- ZALA = *Zala vármegye története*. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. III. Budapest, 1886–1890. o.

KÁDÁR TAMÁS:

Veszprém német elfoglalása és megszállása 1490-ben¹

Az I. (Hunyadi) Mátyás király (1458–1490) halálát (1490. április 6.), illetve a Székesfehérvárott, április 24-én végbement ünnepélyes temetését követő hetekben öten jelentették be igényüket a megürült magyar trónra. A király özvegye, Beatrix már Mátyás életének utolsó éveiben sem rejtette véka alá, hogy véleménye szerint férje törvényes utód nélküli elhunytja esetén az ország feletti főhatalom, mint megkoronázott királynét őt illeti, sőt, az uralkodó háta mögött lépéseket is tett utódlásának biztosítására.² Mátyás azonban, értesülést szerezvén hatalomvágyó házastársa titkos tárgyalásairól, határozottan ellenezte és gátolta Beatrix ezirányú törekvéseit, annál is inkább, mert koronáit és birodalmát – legkésőbb az 1480-as évek közepétől – házasságon kívüli kapcsolatából származó fiára, Corvin János hercegre kívánta hagyni. János, mostohaanyjához hasonlóan, 1490 késő tavaszán fel is lépett trónigényével, és kezdetben, néhány hétig, komoly esélye nyílt rá, hogy ténylegesen apja örökébe lépjen, ő legyen Magyarország következő uralkodója.³ 1490. május folyamán három újabb, sokszorta fajsúlyosabb trónaspiráns is porondra lépett: a Jagelló-dinasztia két tagja, II. Ulászló cseh király (1471–1516), illetve édestestvére, János Albert lengyel herceg, valamint a Habsburg-házbeli I. Miksa német király (1486–1508), felső-ausztriai és tiroli főherceg (1490–1519), III. Frigyes német-római császár (1440–1452–1493) fia.

Corvin Jánosnak hamarosan, június közepén be kellett látnia, hogy jóformán reménytelen a helyzete: 13-án hivatalosan le is mondott trónigényéről, majd július elején Nagyszabaton⁴ mellett döntő vereséget szenvedett Ulászló híveitől, és júliusra Beatrix számára is nyilvánvalóvá vált, hogy királynéből nem léphet előre királynővé, szuverén uralkodóvá.⁵ A három versenyben maradt trónkövetelő közül a rákosi országgyűlésen – a magyar egyházi és világi elit zömének tá-

¹ *Veszprémi Szemle*, 2022/3. 79–96. o.

² FRAKNÓI 1885. 5–6.; KUBINYI 1991. 2., 12. o.

³ SCHÖNHERR 1894. 119–137.; KUBINYI 1991. 11–14. o.

⁴ 1490. július 4-én ütköztek meg Corvin János, valamint az özvegy Beatrix királynét támogató Kinizsi Pál és Báthori István seregei. A rövid ütközetre a Tolna megyében található Szabaton [ma Kölesd] falu határában fekvő Csontmezőn került sor.

⁵ SCHÖNHERR 1894. 129–149. o.; FRAKNÓI 1896. 334–338. o.; BÁNLAKY 1939. 8. o.; HORVÁTH–NEUMANN 2012. 97–98. o.

mogatását élvező – Ulászló bizonyult a legnépszerűbbnek, július 15-én a rendek őt választották meg királynak. A két reményeiben csalódott külhoni ellenjelölt azonban nem kívánt belenyugodni a történetekbe; háborúval fenyegetődtek, mi több, a hónap végén János Albert lengyel csapatok élén be is tört az országba, és alig egy hét alatt egészen Pestig nyomult előre.⁶ A felek között a nyár derekán megkezdődött tárgyalások nem vezettek eredményre, ezáltal szeptember 19-én Ulászló fejére úgy került a magyar királyi korona, hogy öccse hadai, jóllehet visszahúzódtak Eger–Hatvan térségébe, továbbra is közvetlenül fenyegették az ország szívét, és a fővárost, és a még nagyobb katonai erővel rendelkező Miksa támadásától is tartani kellett. A német király Magyarország trónjára vonatkozó követelése az 1463. évi bécsújhelyi békeszerződés azon pontján alapult, amely kimondta, hogy amennyiben Mátyás törvényes fiúutód nélkül halna meg, a magyar koronát III. Frigyes, vagy Miksa öröklí.⁷ A megállapodás nem mellesleg azt is rögzítette, hogy a császár és egyenesági leszármazottai viselhetik a magyar királyi címet, azaz az országnak – Mátyás jóváhagyásával, szigorúan jogi értelemben – ekkortól két törvényes uralkodója volt. 1469 októberében ugyan Mátyás kezdeményezte a császárnál, hogy mondjon le a magyar királyi titulusról, és a kérdés valószínűleg 1470 februárjában, bécsi tárgyalásaikon, valamint második, 1477 végi békekötésük alkalmával is felmerült, III. Frigyes azonban nem volt hajlandó erre, ahogy a későbbiekben sem.⁸

Mátyás halálát követően, mint az 1463. évi szerződés első számú örökösödési kedvezményezettje, a császár tette meg az első lépést a Magyar Királyság birtokba vétele érdekében: már április 9-én kijelentette, hogy megszállt osztrák és stájer területek visszafoglalása mellett a magyar korona megszerzését is céljának tekinti. Ugyanekkor meg is indult Mátyás Lajtán túli szerzeményeinek fegyveres visszavétele, ami egyben az is jelentette, hogy a Habsburg-ház és Magyarország újból, ténylegesen hadban álltak egymással.⁹ Miksa április 19-én, Innsbruckból levelet intézett a magyar rendekhez, amelyben hivatkozással a bécsújhelyi béke vonatkozó pontjára, valamint arra, hogy atyját 1459-ben a magyar főurak egy csoportja királlyá választotta, felszólította azokat, hogy ismerjék él és támogassák trónigényét. A német király ezzel át is vette a magyar koronával kapcsolatos jogaik érvényesítésének gyakorlati teendőit, és az idős Frigyes hátralépésével alighanem legkésőbb ekkorra eldőlt, hogy Miksa száll harcba Magyarorszáért,

⁶ SCHÖNHERR 1894. 152. o.; FRAKNÓI 1885. 197–198. o.; FRAKNÓI 1896. 346–347. o.; KUBINYI 1991. 26–27. o.

⁷ NEUMANN 2008. 317–318. o.; E. KOVÁCS 1995. 35., 39. o.

⁸ KÖBLÖS–SÜTTŐ–SZENDE 2000. 195–196. o.; E. KOVÁCS 1990. 39–40. o.; E. KOVÁCS 1995. 35. o.

⁹ KUBINYI 1991. 17. o.; E. KOVÁCS 1995. 35. o.

és remélt sikere esetén – apja helyett – ő lesz annak következő uralkodója.¹⁰ A Habsburgok szemszögéből a küzdelem jó előjelekkel és kedvező előzményekkel indult: 1490. március 16-án Zsigmond herceg Miksa javára lemondott az ügynevezett Örökös Tartományok leggazdagabbikáról, Tirolról, amit az gyorsan birtokba is vett, és több kölcsönügylet eredményeképp májusra tetemes összeget, 168 000 rajnai aranyforintot sikerült összegyűjtenie az ausztriai és magyarországi hadműveletek céljára.¹¹ A tekintélyes summa Miksának kiváló lehetőséget nyújtott arra is, hogy több semleges, vagy korábban Corvin János pártjához tartozó magyar főurat megnyerjen, pontosabban megvásároljon a maga és családja ügyének. Augusztus elején különböző pénzüsszegek és birtokadomány-ígérettek fejében egy sor dunántúli és szlavóniai báró: elsőként Bánfi Miklós pozsonyi örökös ispán, majd néhány nappal később Hédervári Miklós tárnokmester és fivérei, szeptember 17-én Kövendi Székely Jakab, radkersburgi kapitány, Mátyás stájerországi és karinthiai kormányzója, végül, szeptember 28-án Kanizsai László soproni ispán, a bécsújhelyi városkapitány és két testvére állt át az oldalára, és lépett a szolgálatába.¹² Székely Jakab elpártolása amiatt is fájdalmas történes volt, mert az erdélyi származású katonabáró kezén tartotta Corvin János varasdi birtokait is, és amikor a herceg felszólította, hogy adja át azokat, Székely nem engedelmeskedett a parancsnak. Ezzel így vagy úgy, a nyugati határszéli területek jelentős része – elsősorban Zala vármegyében – Miksa közvetett ellenőrzése alá került, és szabaddá vált előtte az út az ország belső vidékei felé.¹³

Miksa katonai műveleteit Stájerországban és Ausztriában kezdte meg, részint valószínűleg presztízs okokból, részben pedig, hogy biztosítsa maga mögött a hátszínét, annál is inkább, mert a legközelebbi és egyszersmind legveszélyesebb magyar erők, a híres Fekete Sereg csapatai a Dunától északra, zömében Sziléziában állomásoztak, illetve már megindultak Bécs és Pozsony felé. Augusztus 10-én megszállta Bécsújhely városát, majd Deutsch-Altenburgnál megvert egy magyar kontingenst, és 19-én akadálytalanul bevonult Bécsbe; a Burg védői 12 napi ostrom után feladták neki az erősséget.¹⁴ A Burgért vívott harcok során maga Miksa is megsebesült könnyebben a mellkasán, de elszántan folytatta tovább hadjáratát. A stájerországi és ausztriai sikerekkel szemben Magyarországon ugyanakkor jóval kedvezőtlenebbül alakultak a fejlemények, ugyanis augusztus dereka tájára Ulászló lényegében behozhatatlan előnyre tett szert a koronáért folyó versengésben, és mint említettük, szeptember közepén

¹⁰ FIRNHABER 1849. 399–400. o.; E. KOVÁCS 1995. 36. o.

¹¹ WIESFLECKER 1971. 258–264. o.; E. KOVÁCS 1995. 35., 37–38. o.

¹² KUBINYI 1991. 29. o.; E. KOVÁCS 1995. 46. o.; BILKEI 2012. 62. o.

¹³ KUBINYI 1991. 29., 32. o.; E. KOVÁCS 1995. 46–47. o.; PÉTERFI 2014. 73–75. o.

¹⁴ KUBINYI 1991. 30. o.; E. KOVÁCS 1995. 40. o.

jogérvényesen és a prelátusok és bárók java részének támogatásával királlyá is avatták.¹⁵ Innentől fogva Miksa kizárólag katonai eszközökkel érvényesíthette az 1463. évi békén alapuló utódlási jogigényét: lévén teljesen nyilvánvaló volt, hogy a minap megkoronázott riválisának eszébe sincs visszalépni és lemondani a javára, a német királynak csak fegyveres úton, II. Ulászló legyőzése, lengyel ellenlábasa kikényszerített *abdicationis* (leköszönés), vagy *detronisationis* (trónfosztás) és az országból való kiűzése révén van módja a Magyarország felett főhatalom átvételére és birtoklására. A helyzet nem kecsegtetett túl sok reménnyel, és az idő egyértelműen Ulászlónak dolgozott, ezért Miksának, ha nem akarta veszendőbe menni a Habsburg-ház a magyar koronához fűzött jogait, haladéktalanul cselekednie kellett.¹⁶ Szeptember 21-én a Lajta-túlparti, közvetlenül a határon fekvő Brodersdorfból (ma: Deutsch-Brodersdorf, Ausztria) felszólította Sopron lakosait, hogy ismerjék el magyar királyságát, és támogassák hadműveleteit. Sopron megtagadta a hűségnyilatkozat megtételét, de egyúttal semlegeséget vállalt, így Miksa nyugodtan dönthetett az északnyugati irányból, Bécs felől végrehajtandó betörés mellett.¹⁷

A német uralkodó főereje végül október 4-én, néhány nappal a György bajor által vezetett birodalmi csapatok odaérkezése után, az osztrák fővárosból indult Magyarország ellen. Négy nap múlva, Kismarton érintésével és gyors, menetből végrehajtott elfoglalásával ért a Bécstől kb. 120 km-re fekvő Kőszeg alá, amit feltehetően még aznap birtokba vett: a fontos erősséget várnagya, Csolnoki Albert, aki korábban semmit sem tett a védelem érdekében, sőt, megtiltotta az ellenállást, azonnal feladta ugyanis.¹⁸ A bajor hercegek vezényelte alatt álló főszereg ezután Szombathely alá vonult. Maga Miksa, aki 8-án még biztosan Sopronban tartózkodott, valószínűleg csak itt, október 15. táján, amikor már a város ostroma napok óta folyt, csatlakozott a saját csapataival az északi, Bécs irányából betört csoportosításhoz. A két sereg egyesülése és néhány kisebb további csapategység beérkezése után a had összlétszáma alighanem némileg meghaladta a 17 000 főt, és túlnyomó részt német ajkú, jól felszerelt és kiképzett, tapasztalt zsoldosokból állt.¹⁹

¹⁵ BONFINI 1047. o.; KUBINYI 1991. 27–28. o.; NEUMANN 2008. 318. o. A királyi tanács működésére, illetve tagjaira az interregnum idején és II. Ulászló uralkodása első éveiben: KUBINYI 1988. 198–199. o.

¹⁶ E. KOVÁCS 1995. 40. o. A szűkebb térség és dinasztiajuk korábbi történetében akadt példa arra, hogy egy Habsburg házbeli trónkövetelő megbuktasson és távozásra kényszerítsen egy megválasztott uralkodót: 1306 őszén Rudolf osztrák herceg Prágában lemondatta Henrik karinthiai herceget a cseh királyi koronáról.

¹⁷ FIRNHABER 1849. 416–418. o.; E. KOVÁCS 1995. 40–41. o.

¹⁸ BONFINI 1065. o.; SOLYMOSI 1983. 95–96. o.; KUBINYI 1991. 31. o.

¹⁹ KÁPOLNAI 1885. 161–162. o.; WIESFLECKER 1959. 47–62. o.; E. KOVÁCS 1995. 41–42.

Szombathely – az első magyarországi település, ahol számottevő ellenállással találkozott – egy rövid időre megakasztotta Miksa addig feltartóztathatatlan és lendületes előretörését, de a király ekkor másik gyakorta alkalmazott megoldáshoz nyúlt: megegyezett a város védőivel, hogy amennyiben addig nem kapnak segítséget, két hét múlva megnyitják a kapukat a hátrahagyandó német kontingens előtt. Miksa 19-én vagy az azt követő egy-két nap folyamán továbbindult a főserg élén: délnek fordulva, valószínűleg a már korábban hódoltatott Vasváron át Zala vármegye felé.²⁰ Innentől azonban érezhetően csökkent a főserg napi menetteljesítménye: október 26. körül előbb feltehetően Márványkő, majd a megye északi határán fekvő Kemend várát (ma Kemendollár) foglalták el; a hónap végén Szentgrót (ma Zalaszentgrót) térségében állomásoztak, amit szintén bevettek és megszálltak. Ezen, október-november fordulóján lévő napok valamelyikén, minden bizonnyal a szomszédos, a ma Csabrendek néven ismert Rendekről lépett kapcsolatba Miksa (ifjabb) Kamarcai Vitéz János veszprémi püspökkel, nyilvánvalóan azért, hogy a tervezett, Székesfehérvárat és Budát célzó felvonulási útjába eső Sümeg és a még inkább megkerülhetetlen, úgyszólván létfontosságú Veszprém várakat lehetőleg harc és véráldozat nélkül, megegyezés révén vehesse birtokba.²¹ János, aki – Bolognában, valamint Padovában tanult és kánonjogi doktorátust szerzett, korábban, és 1481–1489 között a szerémi egyházmegye élén állt – még csak alig egy éve, 1489 késő tavasza, feltehetőleg május óta ült a veszprémi főpapi székekben, és helyzetét több szempontból is bizonytalannak érezhette. Bonfini krónikája szerint több méltánytalanság is érte ekkoriban: jóllehet prelátusként és mint az ország egyik legrangosabb és legrégebbi egyházmegyéje fejét hagyományosan és magától értetődően állandó és megkülönböztetett hely illette volna meg a királyi tanácsban, az interregnum idején, illetve II. Ulászló megkoronázása óta csak viszonylag ritkán és esetlegesen kapott meghívást az országnagyi testület üléseire.²² Ez, amennyiben az értesülés helytálló, Ulászló épp csak megkezdődött országlása vonatkozásában nem ad okot meglepődésre. János, ha nem is jutott fontosabb szerephez a királyavatás során – a szertartást Filipec János váradi püspök irányította, míg a misét, Túz Osvát zágrábi püspök celebrálta és ő kente fel, valamint koronázta meg az új királyt – jelen volt az eseményen Székesfehérvárott, és arról, elsőként a felső klérus tagjai közül épp a német fenyegetettségre, egyházmegyéje védelmének halaszthatatlan feladataira való hivatkozással távozott, és sietett vissza Veszprémbe.²³ Bonfini ezen közlését

o.

²⁰ FIRNHABER 1849. 423. o., 425. o.; E. KOVÁCS 1995. 41–42. o.

²¹ DF 242 993.; FIRNHABER 1849. 423. o.; E. KOVÁCS 1995. 42. o.; BONFINI 1065–1066. o.

²² FRAKNÓI 1889.; SONNEVEND 2008. 121–130. o.; BONFINI 1066. o.

²³ BONFINI 1048–1058. o.; NEUMANN 2008. 317–320. o.; SONNEVEND 2008. 130. o.

mindazonáltal indokolt valamelyes fenntartással kezelni. Egyfelől tudjuk ugyanis, hogy János püspök római, a Szentszéknél – Mátyás állandó ügyvivőjeként – teljesített diplomáciai megbízatása végeztével, 1490. április legutolsó napjaiban indult vissza Magyarországra, azaz május közepén léphetett ismét magyar földre, így az ország ügyeinek intézésébe és a kormányzati munkába legkorábban június folyamán kapcsolódhatott be.²⁴ Másfelől ismeretes, hogy részt vett a május végén kezdődött rákosmezei királyválasztó országgyűlésen, mi több, június 8-án már bizonyosan Rákoson, illetve Budán tartózkodott és ugyancsak ott találjuk 17-én, a Corvin Jánossal kötött megegyezés írásba foglalásakor is. János püspök az országnagyok általi szándékos mellőzéről a jelek szerint tehát aligha beszélhetünk.²⁵ Bonfini a főpap állítólagos sértettsége okaként azt is megemlíti, hogy „az egyik szomszédos” mágnás barátságatlanul bánt vele. A sajnos meg nem vezetett világi hatalmasság, Kulcsár Péter fordításában: „kiskirály” azonosításakor két személy jöhet szóba: Szapolyai István szepesi örökös ispán, trencsényi és abaúji ispán, későbbi nádor, valamint Újlaki Lőrinc boszniai herceg, macsói bán, annál is inkább, mert mindkét báró hajlamos volt az erőszakosságra és a törvényteleniségre. Szapolyai dunántúli birtokai a megye északi és nyugati részén, míg Újlaki jószágai szintén Veszprém közelében, attól északkeletre feküdtek, így több ponton is ellentétbe keveredhettek egymással.²⁶

Körülbelül egy hónappal azután, hogy János Székesfehérvárról visszatért püspöki székhelyére, Miksa serege már csupán 50 km-re, mintegy két napi járóföldre állomásozott Veszprémtől. Ezen napokban, október utolsó hetében a német uralkodó, csakúgy mint Corvin János esetében, Székely Jakabot bízta meg a veszprémi főpappal való kapcsolatfelvétellel és tárgyalással.²⁷ Ugyanekkor a német főerők veszjósló közeledtéről értesülve János II. Ulászlóhoz fordult segítségért és egyben tájékoztatta őt arról is, hogy Miksa, követe révén ostrommal fenyegeti és kitartóan próbálja rávenni az átpártolásra, jelesen várainak, Sümegnek és Veszprémnek kezére adására. Ulászló és a királyi tanács válasza csakhamar, alighanem a püspök küldönce által kézbesítve, egy-két napon belül megérkezett, de a legkevésbé sem azzal a hírrrel, amit János és a veszprémiek vártak. A király és a környezetében tartózkodó előkelők a főpap megértését és

²⁴ SONNEVEND 2008. 129. o.

²⁵ SCHÖNHERR 1894. 129–140. o.; SONNEVEND 2008. 130. o.

²⁶ BONFINI 1066. o. Veszprém megye 1489 körüli birtokviszonyaira: HORVÁTH 2010. 365. Szapolyai és Újlaki országos méltóságaira és egyéb tisztségeire (csakúgy, mint a többi világi előkelő archontológiai adataira): C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI 2016. 81., 105. o.; C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI–W. KOVÁCS 2017. 21., 259., 283. o.

²⁷ BONFINI 1066. o.; PÉTERFI 2014. 76. o.

türelmét kérve, az ország aggasztó helyzetére hivatkozva, így felemlítve, hogy „minden irányból háború áll a küszöbön”, a kincstár lényegében üres, és a főnemes-ség különböző, egymással szemben álló pártokra szakadt, azaz nem csupán a külső, német, lengyel és török ellenséggel kell – ráadásul jó eséllyel egyidejűleg – felvenni a harcot, de részint azokkal összefüggésben fegyveres belviszály is fenyeget, arról informálták Vitéz Jánost, hogy egyelőre, belátható időn belül nem tudnak sereget küldeni segítségére. Válaszában Ulászló ugyanakkor buzdította a püspököket, hogy ne csüggedjék, és mindent tegyen meg Veszprém védelme érdekében, „maga lássa el a várost minden szükséges fölszereléssel, nehogy az ellenség azt első rohammal bevegye.”²⁸

A kiábrándító – és a vélhetően a mind sürgősebb segítségnyújtás várható leg-későbbi időpontjának megjelölését is mellőző – válaszról értesülvén János még nagyobb bizonytalanságba került, amit bizonyára csak fokozhatott az a szintén ekkoriban tudomására jutott hír, miszerint Ulászló király sietősen elhagyta Budát és Pozsonyba ment. Olyan szöbeszéd is lábra kelt e napokban, hogy a király Miksa előretörése miatt, saját biztonsága érdekében távozott Budáról és – meghátrálva a harc elől, vagy épp ellenkezőleg, hogy onnét hozzon újabb csapatokat – visszatérni készül Csehországba.²⁹ János ilyképpen, a sorozatos kedvezőtlen hírek hatására, ismét Bonfini munkáját idézve: „a legkülönbözőbb terveket kezdte forgatni a fejében”. November elején Miksa már naponta kereste meg írásban, vagy a követei által szóban átadott üzenetek formájában; egyfelől igyekezett felszítani, növelni a prelátus Ulászló és az országtanács tagjai iráni bizalmatlanságát, egyenesen az állította ugyanis, hogy a nemrég megkoronázott uralkodója nem csak a Német-római Birodalomnak, de jószerint magának Jánosnak is az ellensége. Ez alkalmasint csupán fortélyos lódítás volt, de talán nem maradt teljesen hatástalan.³⁰ Másfelől azzal biztatta a nyílt pártváltásra, hogy a magyar főurak java része már hűséget fogadott neki, ezért nem kell tartania a későbbiekben az esetleges vádtól, hogy ő kezdte meg az elpártolást. Miksa emellett roppant csábító ígérekkel halmozta el Jánost: ajánlata szerint ötezer arany évdíjat, a bécsi püspöki széket, egy másik magyarországi nagyobb prelaturát: az első hazájában megürülő érseki hivatalt, valamint bíborosi méltóságot garantált számára átállása és várai feladása fejében.³¹

Mindeközben Miksa seregével továbbra is Rendek mellett táborozott, november 4-én még bizonyosan a Sümegtől északnyugatra fekvő falu határában állt,

²⁸ BONFINI 1066. o.; TUBERO 149. o.; SONNEVEND 2008. 131. o.

²⁹ BONFINI 1066. o.; TUBERO 149. o.; KUBINYI 1991. 35. o.

³⁰ BONFINI 1066. o.; E. KOVÁCS 1995. 42. o.

³¹ FIRNHABER 1849. 425–427. o., E. KOVÁCS 1995. 42. o.; SONNEVEND 2008. 131. o.

azaz legalább négy napig tartózkodott a mai Csabrendek területén. Amíg a közte és János püspök között zajló, Kövendi Székely által közvetített üzenetváltások folytak, a német sereg pihenőt kapott, ami vélhetően rá is fért, és a csapatok felkészültek a közelgő esetleges ostromokra. Sümeg vára – alighanem harc nélkül, sőt talán a püspök jóváhagyásával – ekkorra már német kézen volt.³² Veszprém esetében bizonyosan nem került sor harccselekményekre, illetve várívásra: a tárgyalások az említett napon, november 4-én Miksa elvárásainak megfelelően zárultak le. A német uralkodó, menlevelet küldve neki, Kövendi révén táborába hívta a főpapot, aki némi szabódás után eleget tett a korántsem veszélytelen invitálásnak. Vitéz Kövenditől kísértetve, Miksa legfőbb itteni párthíve kalauzolásával ment át a német hadsereg táborába, ahol a legnagyobb szívélyességgel fogadták, és a fenti feltételek szerint rögvest végleges formát nyert és megkötött az alku, azzal a kiegészítéssel, hogy a király kezességet vállalt a János által birtokolt és elnyerendő egyházi főméltóságok egyidejű, teljes jogkörű és háborítatlan élvezetére is.³³ Miksa és a német haderő valószínűsíthetően csak néhány nappal később vonult be Veszprémbe, és egy a város melletti mezőn ütött tábor. A német király késő őszi ott-tartózkodása november 8-án adatolható a kutatás szerint.³⁴ Érdeemes megjegyeznünk, hogy a Magyar Királyság megalapítása óta eltelt közel ötszáz év során ez volt az első, és a későbbieket tekintve jó ideig az egyetlen alkalom is, hogy idegen hódító hatalom, egy külhoni haderő elfoglalta és egyúttal tartósan megszállta Veszprém városát és várát.

Ludovicus Tubero, a kortárs dalmát történetíró értesülése szerint Miksa körülbelül a Bécsből való elindulását követő ötödik napon érkezett a püspöki székhelyre, ami mint láttuk, téves: a hadjárat ekkor már egy bő hónapja zajlott és maga Habsburg trónkövetelő is ekkor már mintegy 30 napja átlépte az osztrák-magyar határt.³⁵ Miután Mátyás király egykori stájer párthíve, Andreas von Weispriach kapitánysága alatt jelentős, alkalmasint ezer fő körüli helyőrséget rendelt a város és a vár megszállására és védelmére, Miksa Kanizsai Lászlót egy kisebb könnyűlovas kontingenssel Somogy vármegyébe küldte, részint hogy azt hűségére térítse vagy kényszerítse, másfelől, hogy élelmet szerezzen az utánpótlási gondokkal küzdő derékhadnak.³⁶ A Veszprém megyében jobbra szórtan, illetve a némileg távolabb, Székesfehérvár déli előterében állomásozó, Kinizsi Pál által vezényelt, jóval számosabb magyar csapatok elsősorban had-

³² FIRNHABER 1849. 423–427. o.; NEUMANN 2010. 339. o.

³³ FIRNHABER 1849. 425–427. o.; BONFINI 1066. o.; TUBERO 149. o.; ISTVÁNNFFY 42. o.; ÁBEL 1880. 104. o.

³⁴ SOLYMOSI 1996. 27. o.: 28. jegyz.

³⁵ TUBERO 145. o.; E. KOVÁCS 1995. 41. o.

³⁶ BONFINI 1066. o.; TUBRO 151. o.; PÉTERFI 2014. 76. o.

tápvonalaiik folyamatos zavarásával, az élelmiszer-, és hadianyag-szállítmányok gyakori megtámadásával és megsemmisítésével próbálták meg feltartóztatni a németeket, több-kevesebb sikerrel. Az egyik rajtaütésre épp a Veszprém birtokbavétele utáni napokban került sor: a vázsonykői (ma Nagyvázsony) katonák megrohantak egy birodalmi málfaszállítmányt és a kísérőit lekasabolva, elrabolták azt. Miksa szerfelett felháborodott a híren, és tüstént egy tüzérséggel kiegészített csoportosítást küldött Vázsony elfoglalására, vagy, mint parancsa szólt: a védők ellenállása esetén, az erősség lerombolására. Alighogy a német haderő, feltehetően november 9. táján, megjelent a falai alatt, a Kinizsi tulajdonában lévő és állandó rezidenciájaként használt vár őrsége – szabad elvonulás fejében – feladta Vázsonyt.³⁷

A német uralkodó által személyesen vezényelt főerők ezalatt folytatták előrenyomulásukat, és november 17-én, aznap, hogy falai alá értek, jóllehet számottevő ellenállásba ütköztek, egyetlen rohammal elfoglalták Székesfehérvárt. A városba betörő, megvadult zsoldosokat azonban vezéreik nem tudták féken tartani, a harcok során és az azt követő zűrzavarban több tucat embert öltek meg a város lakói közül.³⁸ A német és cseh katonák azonnal megkezdtek az ilyenkor úgymond elmaradhatatlan zsákmányolást és fosztogatást is. A napokig tartó szabad rablást és eszeveszett rombolást a Szűz Mária-székesegyház sem úszta meg, a vandál zsoldosok egyéb súlyos kártételek mellett Mátyás király nemrég elkészült síremlékét is feltörték, kifosztották és elpusztították.³⁹ A gyászos és szegyenletes székesfehérvári események ugyanakkor fordulópontot hoztak Miksa addig sikeres hadjárataiban. Katonái kétszeres zsoldot kezdtek követelni és kijelentették, hogy addig egy tapodtak sem tesznek előre, amíg ott helyben meg nem kapják a megduplázott javadalmazást, valamint a hadizsákmányból nekik juttatandó összeget. November 22-én végül nagy nehezen, a zendülés lecsillapítása és több napi egyezkedés után Kristóf bajor herceg továbbindult körülbelül 8000 fegyveressel Buda irányába, de katonái újbóli ellenszegülése miatt a Velencei-tó térségében hamarosan ő is elakadt, és kénytelen volt letáborozni.⁴⁰ Mindeközben a birodalmi csapatok ellátási problémái a legkevésbé sem oldódtak meg, sőt, már-már e tekintetben is kezelhetetlen helyzet állt elő, portyázói már sehhol sem találtak élelmet, így Miksa december elején, nem mellesleg az időjárás rosszra fordultával nem tehetett mást, minthogy – átmenetileg – feladja a Buda megszerzését célzó tervét, és hazaindul Ausztriába. A hónap negyedik

³⁷ TUBERO 150. o.

³⁸ BONFINI 1067–1068. o.; TUBERO 151–152. o.; JUHÁSZ 1936. 46. o.

³⁹ BONFINI 1068–1069. o.; TUBERO 152–153. o.; ISTVÁNYFFY 45. o.

⁴⁰ BONFINI 1070. o.; KÁPOLNAI 1885. 163. o.; JUHÁSZ 1936. 8. o.; BÁNLAKY 1939. 16. o.; E. KOVÁCS 1995. 43. o.

napján, jelentős csoportosítást hagyva a koronázóváros védelmére, elhagyta Székesfehérvárt és, az odafelé használt és így már ismert útvonalon, megkezdte a kivonulást.⁴¹ December 7-én vagy másnap ért Veszprémbe, 8-án bizonyosan itt keltezett, azaz alig egy hónap leforgása alatt kétszer is járt a városban. E napon kiadott oklevelében a király a – Bajnai Both András zágrábi és medvevári várnagy közvetítésével, titokban – II. Ulászlótól elpártolt és az ő hűségére tért Ernuszt Zsigmond pécsi püspöknek, hadműveletei pénzügyi támogatása esetére felajánlotta a gazdag salzburgi érsekséget.⁴² Miksa második veszprémi tartózkodása idején feltehetően több Corvin-párti, vagy János herceg szolgálatában álló dunántúli és szlavóniai magyar nemes képviselőivel is találkozott, és ugyanekkor gyaníthatóan Vitéz János is az oldalán volt. A püspök a jelek szerint legkésőbb december első felében úgy döntött, hogy elhagyja az országot és a Német-római Birodalomba távozik, ami pár héttel később meg is valósult. A Habsburg-házbeli trónpretendens december 18-án már a vélhetően a Sopron vármegyei Kál mellett (ma Sajtoskál, Vas m.) járt, legkésőbb 26-ra pedig Bécsújhelyre ért.⁴³

Bár a hadjárat és a hozzá kapcsolódó belpolitikai események, főként szilárdnak látszó közép-dunántúli és horvátországi térnyerése – mindent mérlegre téve – a cseh királlyal szemben inkább Miksának adtak okot a bizakodásra; csapatai és hűbéresei legalább 50 várost és várat birtokoltak ekkortájt Magyarországon; december közepén, tehát még az Ausztriába való visszatérte előtt fegyverszünetkötést javasolt riválisának. Ulászló öccse, János Albert kelet-felvidéki offenzívája miatt szintén hajlott a fegyveres ellenségeskedés átmeneti felfüggesztésére, így követeik már december 25-én találkoztak a mosoni Óváron (ma Mosonmagyaróvár).⁴⁴ Miksát több német gróf és főúr mellett Vitéz János képviselte, míg a magyar delegációt minden valószínűség szerint Szapolyai István vezette, és a tárgyalásokat csakhamar siker koronázta: 1491. január 6-ra tető alá hozták az április 23-ig szóló fegyvernyugvást. János püspök, aki feltehetően jelentős szerepet vitt az óvári találkozón, egy majdani békeszerződés megszületését illetően is bizakodó volt, de a későbbi fejlemények nem igazolták várakozásait: május végére nyilvánvalóvá vált, hogy a hadiszerencse dönt majd a magyar trónért a Habsburgok és II. Ulászló között kiújult konfliktusban.⁴⁵ Június elején

⁴¹ BONFINI 1071. o.; TUBERO 156–157. o.; E. KOVÁCS 1995. 43. o.

⁴² FIRNHABER 1849. 432–437. o.; KUBINYI 1991. 31. o.

⁴³ FIRNHABER 1849. 437–438. o. Meglátásom szerint egyetérthetünk E. Kovács Péter – az oklevél kelethelyeként megjelölt – Kál azonosítására vonatkozó, a Káli-medencében fekvő településcsoportot elvető véleményével: E. KOVÁCS 1995. 44. o. 76. jegyz.

⁴⁴ E. KOVÁCS 1995. 44. o.; NEUMANN 2010. 340. o.; TICHTEL 56. o.

⁴⁵ NEUMANN 2010. 340–341. o.

a Bátori István által parancsnokolt javarészt cseh zsoldosokból álló „magyar” főszereg körülzárta és ostrom alá vette Székesfehérvárt, amelynek védői másfél havi szívós küzdelem után, július 25-én megadták magukat. A fehérvári német helyőrség, kötelezvéen magát, hogy katonái hat hétig nem okoznak kárt az országnak, szabad elvonulás fejében nyitotta meg a kapukat Bátori mintegy hét-ezer fős serege előtt, és alkalmasint még négy napig a várban maradt, mígnem 29-én megkezdte az elvonulást.⁴⁶ 16 mérfölddel odébb, tehát nagyjából Zala megye északkeleti részén, egy magyar seregtest rajtaütött Miksa zsoldosain és zsákmányukat elragadva, nagy részüket kardélre hányta. Bonfini az 1491 nyári székesfehérvári harccselekmények kapcsán arról is beszámol, hogy a veszprémi vár őrsége, amely túlnyomórészt cseh zsoldosokból állt, aggódván Bátori István nagy létszámú – az itáliai krónikás által bizonyosan tévesen 40 000 emberre tett – seregének közelsége miatt, követeket küldött Ulászlóhoz és tárgyalásokat kezdeményezett Veszprém feladásáról. Miksa veszprémi zsoldosai állítólag a kapuk megnyitásán túl azt is felajánlották Ulászlónak, hogy készségesen szolgálatába szegődnek, sőt néhány hónapig ingyenesen is hajlandók katonáskodni seregében, amennyiben a cseh-morvaföldi honfitársaik közé sorozzák be őket és azokkal megegyező összegű fizetséget kapnak. A tárgyalások – ha egyáltalán tényleg megtörténtek a Bonfini által megörökített események – azonban nem vezettek eredményre.⁴⁷

Veszprém szűkebb térségében ugyanakkor már a székesfehérvári ostrom heiteiben, alighanem június-július fordulóján megjelent egy magyar nagy létszámú, ötezer főre becsült csapattest: Kinizsi Pál támadta meg és szabadította fel néhány napon belül Vázsonykő várát, és nem kizárható, hogy egy rövid időre a püspöki székvárost is blokád alá vette, valamint, hogy a veszprémi német védősereggel is tárgyalásokat kezdett.⁴⁸ Veszprém visszafoglalására azonban, a korábbi általános szakirodalmi vélekedéssel szemben, még jó darabig várni kellett. Ulászló király derékhada, hogy szemmel tartsa az ottani német helyőrség elvonulását, legalább augusztus 1-ig Székesfehérváron maradt, majd tábor bontott és szétvált: egy igen csekély különítmény a vérhasban szenvedő és egyre rosszabbodó állapotú királlyal Várpalotára, míg a zöm Báthori vezénylete alatt Veszprém alá ment és azt haladéktalanul ostrom alá fogta.⁴⁹ A szomszédban, Újlaki Lőrinc várában lábadozó, tehát vélhetően jól informált király augusztus 9-én már azzal számolt, hogy a németek néhány napon belül kapitulálnak,

⁴⁶ SzO 192–193. o.; BONFINI 1080–1083. o.; TUBERO 173–177. o.; NEUMANN 2010. 342. o.; HORVÁTH-NEUMANN 2012. 106. o.

⁴⁷ BONFINI 1082. o.

⁴⁸ BONFINI 1082. o.; TUBERO 175. o.; NEUMANN 2010. 347. o. 63. jegyz.

⁴⁹ BONFINI 1083–1084. o.; NEUMANN 2010. 348. o.

ehhez képest azonban csalódnia kellett, mivel a város és közepén magasodó erősség védői még szeptember derekán is tartották magukat, sőt a magyar hadvezetés jobbnak látta, ha fegyverszünetet köt velük. A szeptember 8. táján létrejött megállapodás három hónap időtartamra szól, a birodalmi zsoldosok kötelezték magukat, hogy szükségleteikről jogszerűen, azaz nem fosztogatás, rablás révén gondoskodnak, és Budán, a királyi udvarban jó esélyt láttak rá, hogy Székesfehérvárhoz hasonlóan Veszprém is békés kompromisszum útján szabadul fel Miksa uralma alól.⁵⁰

II. Ulászló és tanácsadói e tekintetben talán nem tévedtek, abbéli bizakodásuk, hogy a várost egykettőre sikerül birtokba venni, hiú reménykedésnek bizonyult. Bármennyire is meglepő talán, de a helyzet az, hogy Veszprém 1491 szeptembere utáni státuszáról, politikai hovatartozásáról jóformán semmi biztosat nem tudunk. Több-kevesebb megalapozottsággal csupán annyi jelenthető ki a kérdést illetően, hogy a szeptember eleji három hónapos fegyvernyugvási szerződés lejártakor a település még német megszállás alatt állt. Miksa egyébiránt szeptember 6-án Szent Mihály napjára (szeptember 29.) hadba hívta stájer alattvalóit Veszprém felmentésére, és vélelmezhető, hogy ugyanekkor a többi tartományát is mozgósította a magyarországi hadművelet folytatására, arról azonban, hogy parancsát végrehajtották-e, még érintőlegesen sincs információnk.⁵¹

Veszprém 1491 nyara utáni helyzetének talányára vonatkozóan a kutatás által többször vizsgált és jól feltárt ugyanazon évi magyar–birodalmi (osztrák, stájer) rendezés forrásai sem adnak egyértelmű fogódzót. III. Frigyes császár, Miksa és II. Ulászló követeik révén egy évi hadiállapot és tényleges háborúskodás után 1491. november 14-én Pozsonyban békére léptek egymással.⁵² (A teljes pontosság kedvéért hozzátehetjük: a Habsburg-dinasztia tagjai, illetve országai és Magyarország valójában már 1480 márciusa, I. Mátyás király Radkersburg elleni támadása óta álltak nyílt fegyveres konfliktusban egymással, a pozsonyi békealku tehát egy 11 évig tartó háborút zárt le, amely nem mellesleg a leghosszabb katonai konfrontáció volt hazánk XV. századi történetében.) A szerződés a legapróbb részletekig tisztázta és rendezte a felek közötti vitás kérdéseket, így tételesen felsorolta a Miksa által átadandó dunántúli és szlavóniai városokat és erősségeket is, a békeoklevél példányai ugyanakkor azok között, jóllehet az már csak rendkívüli jelentősége, egyházmegyei székhely volta okán is elvárható

⁵⁰ NEUMANN 2010. 347–348.; 348. o. 68. jegyz.

⁵¹ NEUMANN 2010. 348. o.

⁵² KÖBLÖS–SÜTTŐ–SZENDE 2000. 238–265. o.; BONFINI 1087–1088. o.; KUBINYI 1991. 45–46. o.; NEUMANN 2010. 363–368. o. A békeszerződés szövege véglegesítésének a korábbi véleményektől (nov. 7.) eltérő időpontját ld. uo.

lenne, Veszprém városát nem említik. Jakob Unrest az 1490-es években írt és komoly forrásértékkel bíró krónikájában ellenben azt találjuk, hogy – Szombathellyel és a drávántúli Zdenccel együtt – Veszprém a novemberi békekötésig német kézen vagy ellenőrzés alatt maradt.⁵³ A német történetíró értesülését támasztják alá Vitéz János ezen időszakban kelt levelei is. A püspök 1491 eleje tája óta Ausztriában, jobbára vélhetően a tartomány székvárosában tartózkodott. Miksa az előző év őszen neki tett ígéretei közül csak a bécsi főpapi székre vonatkozót teljesítette, bár, gyorsan, de azt sem az eredeti elképzelések szerint.⁵⁴ Nagyluccei Orbán egri püspököt november közepe táján leváltotta az ausztriai egyházmegye commendatúrájáról, és Vitézt nevezte ki a helyére, mindamellet ő is csak a püspökség kormányzóságát nyerte el, és a tényleges prelátsági méltóságot a későbbiekben sem kapta meg. A tisztségben való pápai megerősítésre is várnia kellett több mint két évig: az arról szóló bullát VI. Sándor 1493. február 8-án bocsátotta ki a részére.⁵⁵

1491. május 19-én, Bécsben kelt missilisében János püspök elpanaszolja, hogy amióta nyolc hónapja Miksa hűségére tért és táborába szállt, attól kétszáz rajnai forinton kívül semmi javadalmazásban nem részesült, és emiatt, valamint mert onnan távoztakor a német király parancsára mindenét kénytelen volt Veszprémbe hagyni, májusra háza népével a legvégső nélkülözésre, szó szerint éhezésre jutott.⁵⁶ A következő, 1492. év késő telén a főpapot már Linzben találjuk, itt, február 12-én lejegyzett levele értékes és módfelett meglepő információkat tartalmaz Veszprém akkori helyzetét illetően. A püspök Miksának írt levelében egyfelől tájékoztatja a királyt, hogy haladást ért el mind a veszprémi püspöki szék, mind a vár ügyében, másfelől nyomatékosan kéri az uralkodót, intézkedjék az erősség a birodalmi helyőrség általi megszállásának megszüntetése, azaz ottani német-cseh katonaság távozása érdekében. A számára is igencsak kényes kérdésben, a Habsburg trónkövetelő önbecsülésére apellálva, furmányos érvként János hozzát teszi: ha a vár feladása mégsem történnék meg, és Ulászló hozzákezd annak ostromához, aminek folyamatban lévő előkészületeiről ő maga már tudomással bír, akkor be is veszi, ily módon végleg elveszítené várát és vele együtt püspökséget, ami pedig Miksára nézve is szégyen lenne, az ellenpártiak, Ulászló hívei pedig azt mondhatnák: ez lett a Habsburgok iránti hűsége „jutalma”. A levél egyik nem teljesen világos részlete alapján arra lehet következtetni, hogy Miksa veszprémi zsoldosai – alkalmasint mert kifizetetlenül maradtak –

⁵³ UNREST 193–194. o.; NEUMANN 2010. 349. o.

⁵⁴ E. KOVÁCS 1995. 42. o.; SONNEVEND 2008. 131. o.

⁵⁵ ÁBEL 1880. 104. o.; SONNEVEND 2008. 132. o.

⁵⁶ SONNEVEND 2008. 136., 151–152. o.

ki-kicsaptak a várból és több ízben is raboltak-fosztogattak a környéken.⁵⁷

Lévén a püspök – saját székhelyére vonatkozó – értesülésének helytállóságát, és egyben információinak viszonylagos naprakészségét nincs okunk megkérdőjelezni, ha ő úgy tudta, hogy Veszprém városa, de legalábbis a vár 1492 elején még idegen megszállás alatt volt, akkor az nagy valószínűséggel megfelelt a valóságnak. Nem lehetetlen, bár forrásbázisunk meglehetősen szűkössége miatt természetesen nem zárható ki a véletlen egybeesés sem, hogy a birodalmi kontingens jelenlétével hozható összefüggésbe a veszprémi székeskáptalan oklevelésének 1490 dereka utáni, huzamosabb ideig tartó megszakadása. A mondott év májusa és az 1492. október 16. között eltelt másfél esztendőben a veszprémi Szent Mihály főangyal-egyháznak egyetlen egy kiadványa sem ismert, ami még akkor is gyanút keltő, illetve fenti vélelmünket gyámolító körülménynek látszik, ha korszakunkban a szóban forgó egyházi írásszerv tagadhatatlanul a legkevésbé aktív, illetve termékeny hiteleshelyek sorába tartozott. 1486-ban tíz, 1487-ben hat, 1488-ban, még annál is jóval kevesebb, három saját kibocsátású, az 1489. esztendőből pedig hat okleveléről tudunk, de nagyjából hasonló számokat találunk 1492 után is, 1494 kivételével, amikor csupán egy helyi kiadvány ismeretes.⁵⁸

Akad azonban a fentiekkel, jelesül János püspök idézett 1492 februári – Veszprém akkori státuszáról szóló – közlésének ellentmondó információnk is. Tubero már hivatkozott, az 1521–1522-ben befejezett krónikájában egy helyütt, amellet, hogy értékes, más forrásban nem szereplő adalékként, a város és a vár történetének egy rég elfeledett sorscsapását is felidézi, cáfolja Vitéz szóban forgó értesülését. A jó tollú, humanista történetíró II. Ulászló király öccse, János Albert ellen indított győztes hadjárat előkészületei kapcsán elmondja, hogy mint fogalmaz: „*a veszprémiek*”, akiknek vára akkortájt égett le, egy katonát sem küldtek a király gyülekező seregébe, mivel püspökük még külföldön tartózkodott, ámbár „*a németek elvitték onnét az őrségüket.*”⁵⁹ Az említett észak-kelet-magyarországi hadműveletekre 1491 utolsó hónapjaiban került sor: az újabb lengyel veszély elhárításával megbízott Szapolyai István szepesi örökös ispán szeptember elején Kassán volt. Egy, a hónap 14-én lejegyzett levele szerint csapatai már gyülekeztek és úgy számolt, hogy rövidesen a király is megindul oda az országos had élén. Ulászló végül csak két hónappal később, december 10. után érkezett meg

⁵⁷ SONNEVEND 2008. 136.; 152–153. o.; NEUMANN 2010. 349. o.

⁵⁸ 1490. máj. 2.: DL 201 512.; 1492. okt. 17.: DL 101 149.; 1486: DL 46 038., DL 66 322.; DL 66 323., DL 66 324., DL 66 325., DL 66 326., DL 66 327., 66 329., DL 102 639., DF 201 491.; 1487: DL 19 195., DL 19 225., DF 201 496., DF 201 501., DF 207 495., DF 207 496.; 1488: DL 66 333., DF 201 503., DF 207 948.; 1494: DL 102 262.

⁵⁹ TUBERO 181–182. o.

Kassára, és az új év első napján Eperjes közelében döntő győzelmet arattak János Albert serege felett.⁶⁰ Tubero tudósítása alapján Veszprém legkésőbb 1491 októberében nyerte vissza szabadságát, más kérdés viszont, hogy mikor történhetett a vár leégése, mivel az „akkortájt” időhatározó meglehetősen tágan értelmezhető, és a két esemény egymáshoz viszonyított időrendjét illetően sem igazít el.

Emellett krónikaszerzőnk azon adata, miszerint János püspök a lengyelek elleni hadjárat megindítása előtt még nem tért vissza Magyarországra némi pontosításra szorul, tekintve, hogy Vitéz 1491 szeptemberében – Miksa meghatalmazottjaként – a német-magyar béketárgyalások első fordulójának alkalmával körülbelül másfél hetet töltött Dévényben és Pozsonyban. Jóllehet azt forrásadataink nem erősítik meg, elképzelhető, hogy a püspök egy bő hónappal később, a tárgyalások második szakaszának heteiben is ellátogatott Pozsonyba, ahol azután november első felében megszületett a béke.⁶¹ Tuberonak ennél fogva részben igazat adhatunk a citált állítás tekintetében, megint más kérdés mindazonáltal, hogy ha korábban, az Örökös Tartományokból bajosan is, de pozsonyi vendégeskedése idején, vagy a későbbiekben akár Ausztriából is, módjában állt fegyverbe szólítani magánhaderejét, ha azt tehát valóban nem tette meg, abban aligha külszói tartózkodása akadályozta meg ifjabb Vitéz Jánost.⁶² Csapatái a kelet-felvidéki hadműveletekből való távolmaradásának okaként felmerülhet, és valamelyest valószínűbb alternatívának látszik, hogy székhelye még ekkor is Miksa zsoldosainak kezén volt, akik az uruktól és Birodalomtól való teljes, már egy éve tartó elszigeteltségük, és ebből következő tetemes járandóság-elmaradásuk, valamint a bizonyára elviselhetetlen mértékű élelmiszerhiány és hadtáp-nehézségeik okán gyaníthatóan önállósították magukat, és már kizárólag csak saját parancsnokaiknak engedelmeskedtek.

Mindent összevetve úgy tűnik, Veszprém német okkupációja csakugyan legkevesebb 14-15 hónapig tartott, és város csak 1492. február eleje után szabadult meg – mint láttuk, legnagyobbbrészt csehekből és morvákból verbuválódott – megszállóitól. A bizonyára várva várt esemény időpontját illetően sajnos szintén hallgatnak forrásaink, van azonban néhány olyan adatunk, illetve információtöredékünk, amelyek alapján – szigorúan feltételesen – azt az év tavaszára vagy nyarára datálhatjuk. Egyrésztől fontos és releváns adaléknak ítéelhetjük, hogy 1492. február második felében Vitéz János, élve azon lehetőséggel, hogy a pozsonyi béke a korábban a Habsburgok pártjára állt magyar előkelőknek teljes

⁶⁰ SzO 193–195.; 201. o.; NEUMANN 2010. 360. o.; NEUMANN 2010. 303–304. o.

⁶¹ KUBINYI 1991. 45–46. o.; NEUMANN 2010. 357–359. o.; NEUMANN 2011. 302. o.

⁶² NEUMANN 2010. 364. o.; NEUMANN 2011. 295. o. 1491 őszén János még kétséget kizáróan Miksa pártján állt, akinek kifejezetten kapóra jött a Jagelló testvérek éveig elhúzó-dó konfliktusa.

körü amnesztiát biztosított, visszatért Magyarországra: bő két héttel linzi okle vele elkészülte után már Budán, ottani házában bukkan fel, május 7-én pedig főpapi székvárosa tágabb környezetében, a sümegi várban tartózkodott.⁶³ Tekintetbe véve, hogy a püspök a Habsburg-párthoz való csatlakozása, és Veszprém idegen, német uralom alá bocsátása miatt rendkívül népszerűtlen, sőt, azt is mondhatjuk: egyenesen gyűlöletes személlyé vált az egész országban, talán nem merész ötletelgetés feltételeznünk, hogy csak akkoriban jött vissza hosszabb időtartamra vagy „magánszemélyként”, nem valamilyen megbízatás keretében a szülőföldjére, amikor Veszprém megszállásának ügye a megoldás útján volt, vagy már rendeződött is.⁶⁴

Veszprém felszabadulásának körülményeihez hasonlóan, a német király ott szolgált zsoldosainak későbbi sorsát illetően sem tudunk semmit. Amennyiben, mint az meglátásom szerint valószínűsíthető, a vár megegyezés révén jutott II. Ulászló birtokába, védői minden bizonnyal szabad elvonulást kaptak, és egy részük talán Magyarországon maradt, majd csatlakozott a Fekete Seregben katonáskodó nemzettársaihoz – mint láttuk, Bonfini 1491 nyarának veszprémi eseményei kapcsán beszámol ezirányú szándékukról. Ez esetben néhányuk jelen lehetett Mátyás király állandó seregének hazai végnapjainál is, a központi kormányzat felelőtlen nemtörődömsége, tudniillik a zsold sokhavi elmaradása miatt a gyorsan lázongó, fosztogató martalóchordává züllött, még akkor is hozzávetőleg 8000 főre rúgó armádiát egyik korábbi parancsnoka, Kinizsi Pál alsó-magyarországi főkapitány, temesi és veszprémi ispán verte szét – feltehetően a mai Kiskunhalas közelében – 1492. augusztus elején.⁶⁵

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÁBEL Jenő (1880): *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*. Budapest.

BÁNLAKEY (Breit) József (1939): *A magyar nemzet hadtörténelme. 12. Az ország süllyedése a Jagellók alatt. A mohácsi katasztrófa (1490–1526)*. Budapest.

BILKEI Irén (2012): Mohács előtt... Zala megye Jagelló-kori történetének vázlata. In: BARRÁTH Magdolna–MOLNÁR Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest – Győr. 61–75.

BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Budapest. (Osiris Társadalomtudományi Könyvtár.)

DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár. Mohács Előtti

⁶³ SONNEVEND 2008.154–155. o.

⁶⁴ TUBERO 149–150. o.

⁶⁵ TÓTH 1913. 514–517. o.; PÉTERFI 2016. 403–404. o.; VÉGSŐ 2018.

Gyűjtemény.

- DF: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Mohács Előtti Gyűjtemény.
- FIRNHABER, Friedrich (1849): Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. Archiv für Kunde österreichische Geschichte. Band 2. 375–552. 309–401.
- FRAKNÓI Vilmos (1885): II. Ulászló királlyá választása. *Századok*, 19. 1–20., 97–115., 193–211.
- FRAKNÓI Vilmos (1896): *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. A magyar nemzet története. IV. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest.
- FRAKNÓI Vilmos (1899): Mátyás király magyar diplomatái. Nyolcadik közlemény. XIV. Ifjabb Vitéz János. *Századok*, 33. 291–309., 389–410.
- HORVÁTH Richárd (2010): Pápától a pápáig. (Garai–Szapolyai várbirtok változások Veszprém megyében a Mátyás-korban. In: HERMANN István–KARLINSZKY Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. A veszprémi egyházmegye múltjából 22.) 345–368.
- HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor (2012): *Ecsedi Bátori István. Egy katonabíró életpályája (1458–1493.)*. Budapest. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.)
- ISTVÁNFY Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. 1–12. könyv. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest. (Történelmi források I.)
- JUHÁSZ József (1936): Német világ Fehérvárott. Városunk I. Miksa római király birtokában. (1490. nov. 17–1491. júl. 26). *Székesfehérvári Szemle*. 6. kötet, 1-2. sz. Székesfehérvár. 1–12.
- KÁPOLNAI P. István (1885): I. Miksa császárnak Bécs és Székesfehérvár elfoglalására vonatkozó 1490-ik évi feljegyzései. *Századok*, 19. 156–164.
- E. KOVÁCS Péter (1990): *Matthias Corvinus*. Budapest.
- E. KOVÁCS Péter (1995): Miksa magyarországi hadjárata. *Történelmi Szemle*, 37. 35–49.
- KÖBLÖS József–SÜTTŐ Szilárd–SZENDE Katalin (2000): *Magyar békeszerződések 1000–1526*. Pápa.
- KUBINYI András (1978): A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején. (II. Ulászló választási feltételeinek létrejötte.) *Levéltári Közlemények*, 48-49. 61–80.
- KUBINYI András (1988): Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. *Századok*, 122. 147–215. o.
- KUBINYI András (1991): Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle*, 33. 1–54.
- NEHRING, Karl (1989): *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauarum*. München.²
- NEUMANN Tibor (2008): II. Ulászló koronázása és első rendeletei. (Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról.) *Századok*, 142. 315–337.
- NEUMANN Tibor (2010): Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). I. közlemény. *Századok*, 144. 335–372.

- NEUMANN Tibor: (2011): Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) II. közlemény. *Századok*, 145. 293–347.
- NEUMANN Tibor–PÁLFFY Géza (2009): Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. *Levéltári Közlemények*, 80. 209–254.
- PÁLOSFALVI Tamás (2013): Vitézek és Garázdák. A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez. *Turul*, 86. 1. sz. 1–16. o.
- PÉTERFI Bence (2016): A „fekete sereg” ausztriai végnapjai (1493). In: PÓSÁN László–VESZPRÉMY László (szerk.): *Elfelelt háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Budapest. 398–425.
- SONNEVEND Gergely (2008): Ifjabb Vitéz János veszprémi püspök. In: KILIÁN László–RAINER Pál (szerk.): *Veszprém reneszánsza 2008*. Veszprém. 121–174.
- SzO: *A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Documenta Szapolyaiana I. Epistulae et litterae [1458–1526].) Közreadja Neumann Tibor. Budapest, 2012. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak.)
- C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás (2016): *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók*. Budapest. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak.)
- C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás–W. KOVÁCS András (2017): *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék*. Budapest. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak.)
- TUBERO, Ludovicus: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) 149.
- PÉTERFI Bence (2014): *Egy székely két élete. Kövendi Székely Jakab pályafutása*. Pécs – Budapest. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok.)
- SCHÖNHERR Gyula (1894): *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. Budapest. (Magyar történeti életrajzok.)
- SOLYMOSI László (1983): Kőszeg 1490. évi feladása. *Vasi Szemle*, 37. 94–101.
- SOLYMOSI László (1996): Adatok Pápa város középkori történetéhez. In: HERMANN István (szerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből 2*. Pápa. 20–31.
- TICHTEL, Johannes: *Tagenbuch*. Fontes rerum Austriacarum, Scriptorum I. Wien, 1855.
- TÓTH Zoltán (1913): A fekete sereg pusztulása. *Hadtörténeti Közlemények*, 14. 501–523.
- UNREST, Jakob: *Österreichische Chronik*. Herausgegeben von Karl Grossmann. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum. Nova series 11. Weimar, 1957.
- VÉGSŐ István (2018): Mátyás serege és a halasi Fekete-hegy. *Honismeret*, 46. 6. szám. 48–53.
- WIESFLECKER, Hermann (1959): Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Pressburger Vertrag (1490–1491). *Südost-Forschungen*, 18. 26–75.
- WIESFLECKER, Hermann (1971): *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*. Band I. Wien.

II. FEJEZET: A hódoltság kora

SZURMAY LÁSZLÓ:

Egy nápolyi származású várkapitány Veszprémben¹

Fernando Samaria De Specie Casa végvári tiszt a XVI. század harmadik harmadában több mint tíz évig irányította a korszerűtlen, de hadászatiilag oly fontos Veszprém várát.

Itáliai származása ellenére Magyarországon – az 1540-es évek elején, Komáromban – született. Kortársai a magyarosan hangzó Samaria Ferdinánd névvel ruházták fel és ezt az elnevezést használok a továbbiakban. Ugyanis apja – *Giovanni Mario de Specie Casa* – jó nevű várépítésként és hajóskapitányként az 1540-es évektől a török ellenes küzdelmekben vett részt hazánkban.² 1540 késő őszen Leonhard Vels tábornok sikertelenül ostromolta Budát. Hogy ne kudarcra fejezze be hadjáratát, elfoglalta a könnyű prédát jelentő Pestet. Vels a várost Varkoch György, Bebek Ferenc és Otto Dischkau tüzérparancsnok gondjaira bízta. Négy zászlóalj cseh és két zászlóalj német gyalogost, háromszáz könnyűlovast, valamint ezer naszádot hagyott őrségül a városban.³ Mario de Specie Casa pedig azt a megbízást kapta, hozza védhető állapotba a várfalakat, hogy a következő évi hadjáratig biztos támpontul szolgáljon Pest. Az ellenségtől körülvelt és építőanyagban szűkölködő városban a tél folyamán Mario de Specie Casa több olasz rendszerű bástyát emeltetett fából és agyagból.⁴ A következő esztendőben Wilhelm von Roggendorf báró próbálkozik Buda alatt. Eredetileg Hieronymus Jaderensis vezette a 24 gályából, 80 kisebb-nagyobb naszádból és 100 sajkából álló dunai hajóhadat, de egy összecsapás során életét veszítette. Ekkor a fővezér Mario de Specie Casa alá rendelte a hajósokat. A hosszúra nyúlt

¹ *Veszprémi Szemle*, 1997/1–2. 14–24. o.

² Banfi, Florio: Mario Spectacasa nápolyi hadiépítész és hajóskapitány Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban HK) 1932. 236. o. Istvánffy Miklós: *Magyarország története 1490-1606*. Fordította Vidovich György. Városi Nyomda, Debrecen, 1867. 680. o. (Továbbiakban: Istvánffy Miklós: *Magyarország története*.)

³ Sugár István: *A budai vár és ostromai*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1979. 73–74. o.

⁴ Banfi, Florio: HK 1932. 237. o.

és végül is kudarccal – Buda török kézre jutásával – végződő hadjáratban nem sok babér termett a Habsburg csapatok számára. A katonailag értékelhető kevés sikerek egyike azonban az ő nevéhez fűződik. A Gellérthegy és a Csepel-sziget között fekvő kis Ónos-szigeten a csehek és a németek egy erődöt húztak, hogy az ostromgyűrűt szorosabbra zárják. Az őrség figyelmetlenségét kihasználva a törökök meglepték őket és a 700 fős védősereget lemészárolták egy rajtaütés során. A harci zajra felfigyelt Mario de Specie Casa és Ebersdorf tábornoki főnök ellenszapást indított. A zsákmányolt ágyúk elvontatásával és a hullák kifosztásával elfoglalt törököket rendkívül véres küzdelem során kiverték a szigetről. A vízen és szárazföldön egyaránt dúló harc során több ellenséges gályát és naszádot süllyesztettek el, néhányat pedig zsákmányul ejtettek. A török vesztesége 500 halott volt.⁵

Mario de Specie Casa a következő évtizedekben mint jeles várépítész tevékenykedett a végeken. Főbeosztású építészként dolgozott több magyarországi vár erődítési munkálatain, így többek között Komáromban (1544-től), Győrben (1547 körül, majd 1566-ban is), Szolnokon (1551), Huszton (1552). Az 1550-es évtizedben zömmel a felvidéki bányavárosokban működött: Zólyom (1553), Murány (1553 és 1566). Besztercebányán 1555-ben kezdte meg a védelmi vonalak korszerűsítését és a következő két esztendőben is itt találjuk. Ennél a munkálatnál Simone de Orlando volt a segédje.⁶ Egerben három ízben is megfordult. Először Oláh Miklós egri püspök s egyben királyi kancellár szerződtette. 1550. április 9-én érkezett meg a várba Jacobs Bwsely pallérral, valamint 8 olasz kőfaragóval és 12, nagyrészt szintén olasz kőművessel. A mesterekkel és néhány inasával nemcsak a vár építésén, de a Varkoch Tamás által megbontatott székesegyház bizonyos mértékű helyreállításán is dolgozott. Megbízása lejártával 1552. március 12-én Bécsbe távozott.⁷ Az 1552-es nagy ostromot követően 1553-ban és 1556-ban szintén megfordult Egerben.⁸

Samaria Ferdinánd életének első két évtizedéből nagyon keveset tudni. Anyyi bizonyos, hogy fiatalkorában megfordult Balassi János udvarában.⁹

⁵ Sugár István: I. m. 93. o. Banfi, Florio: HK 1932. 237. o.

⁶ Marosi Endre: Itáliai hadiépítészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. *Hadtörténeti Közlemények* 1974/1. 28–74. o.

⁷ Sugár István: *Az egri vár története*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1991. 24. o. Détsy Mihály: *Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493–1596 között*. Egri Múzeum Évkönyve, 1963. 175. és 187. o.

⁸ Marosi Endre: Itáliai hadiépítészek részvétele... *HK* 1974/1. 28–74. o.

⁹ Eckhardt Sándor: Balassi Bálint érsekújvári kalandja. *Irodalomtörténet*, 1955. 450. o. A szerző Balassi Bálint kevésbé ismert kalandját ismerteti (Érsek)Ujváron Samaria Ferdinánd akkori feleségével, Zandegger Luciával, egy gazdag bányapolgár özvegyével. Huszár Mátvás (érsek)újvári tiszt tanúvallomása: „Az Istenre kérem őt, mondotta, menjen

1564-ben már mint a kis somogyi végház, Szenyér provizoraként szerepel. Ebben az évben Nádasdy Kristóf Somogy megyében lévő várkastélyát a növekvő török terjeszkedés miatt a királynak átadta. Derechkey János honti főesperes és Mathich Mihály – mindketten esztergomi főszékesegyházi kanonokok – mint kijelölt káptalani biztosok előtt az uralkodó képviselőjében Salm Eckius győri főkapitány vette át az erösséget. A május 20-i összeírás szerint az aktuson részt vett Fodor Mihály, az erösség kapitánya és Samaria Ferdinánd provizor. A pontokban rögzített szabályokból egy-egy példányt kapott a győri főkapitány és Samaria Ferdinánd.¹⁰

Nem sokáig tarthatott szenyéri működése, mert Szigetvár eleste után Semszi Ahmed pasa ruméliai beglerbég és fivére, Kizil Ahmed Musztafa pasa parancsot kapott a Dráva és Balaton közé eső területek meghódítására. A siker könnyűszerrel hullott a hódítók ölébe, mert a szigeti harcok alatt s után a somogyi és zalai tájakat dúló-fosztó akindzsi csapatok annyira megfélemlítették a környező kis várak és palánkok őrségét, hogy azok a támadás hírére teljesen elvesztették a fejüket és elmenekültek. Ekkor Szenyéren kívül többek között elesett Babocsa, Vízvár, Berzence, Zákány, Segesd, Marcali, Marót és Szécsény.

1567-ben a töröktől frissen visszahódított Tata kapitányaként bukkan fel az írásokban. A három legnagyobb őrséggel bíró hódoltsági vár – Buda, Fehérvár és Esztergom, valamint a közeli Zsámbék és Vál palánkjai – torkában lévő várat igen elhanyagolt állapotban vette át. Ennek ellenére minden eszközzel igyekezett megvédeni és a lehetőségek szerint korszerűsíteni. Az építkezések első szakasza 1568–1570 között folyt. Az építkezések megkezdésekor Suess Orbán építészeti főfelügyelő folytatott vizsgálatokat és ezután határozta meg a szükséges feladatokat. Ezután Giulio Turco és Nicolo Angelini olasz hadmérnökök mérték fel az erösséget, és rögzítették az addig elkészült és a csak tervezett részleteket. Ekkor készült el a kapubejárat fahíddal és felvonóhíddal. Lebontásra került a déli földbástya és a vár legveszélyeztetettebb pontjára, amelyet az árok szelétől mindössze 60–70 lábnyira fekvő, 150 láb magas hegyről ágyúzni lehetett, ó-olasz rendszerű kőbástyát építettek. Ezt a védművet a források – a kapitányról elne-

el szemem elől, mert ha nem venném tekintetbe, hogy az ő apja valamikor az én uram volt, nem volna ilyen jó dolga!" (Balassi János – Bálint apja – a század közepén bányavidéki főkapitány volt.)

¹⁰ Borsa Iván: *A szenyéri uradalom a török időkben.* (Forráspublikáció eredetije EKM Lad. 30. fasc. 5. pag. , az esztergomi káptalan magánlevéltára) Somogy megye múltjából, 1984. Levéltári Évkönyv. Szerkeszti Kanyar József, Kaposvár, 124–125. o. (A szerző a 131. oldali lábjegyzetben Samaria Ferdinánd pápai tartózkodását is feltételezi 1586-ban.) Borsa Iván: *A szenyéri várkastély öt leltára a XVI. sz.-ból.* (Forráspublikáció) Somogy megye múltjából, 1986. Levéltári Évkönyv. Szerkeszti Kanyar József, Kaposvár, 79–80. o.

vezvén – Ferrando-bástyaként emlegették. Elkészült még a Ferrando-bástya és a rondella közötti falszakasz kövel való kiépítése, valamint a vár külső földtöltéseinek a kijavítása is.¹¹

Az 1575-ig tartó tatai kapitánysága alatt sok bosszúságot okozott a szomszédos budai basának, Musztafának. 1569. november elején Hamzsabég (ma Érd) alól ragadtak el vitézei 700 ökröt. Egy év múlva – 1570. október 9-én – a budai basa az alábbi panaszokat tartalmazó levelet küldte az udvarba: „... annak fölött egy háládatlan és meggondolatlan rossz vagyton itten közel hozzánk. Kivel mi sok jót műveltünk, tatai kapitány, Ferrando Zamaria, valami hat falunk vannak kiket az közel voltáért tartunk, minduntalan bántja és nyomorgatja őket, hol barmokat hajta el, hol pedig magukat fogtatja, kalodázza, tömlöcözi, égetéssel fenyegeti, meg nem mondhatjuk az mennyi bosszúságot miatt vallunk...” Úgy látszik, a tataiak kedvelték a hamzsabégi portyákat, mert alig egy év múlva – 1572. január 14-én – Musztafa basa ismét panaszra ragadtatta magát. Ezúttal Krusith Jánosnak írja, hogy Samaria kapitány Érdről 325 juhot hajtatott el, és csak 1–1 tallérért adja vissza gazdáiknak.¹²

A törökök meglegelvén portyázásait, két ízben is megpróbálkoztak lesre csalni a kapitányt. 1568-ban feleségével együtt útban volt Tata felé, mikor 200 török katona lest vetett. A sors különös játéka folytán azonban minden másképp alakult. Véletlenül éppen arra vitt az útja egy győri huszárokból álló portyázó csapatnak. Ráczy György főlegény 25 huszárjával gyanútlanul besétált a csapdába. A törökök azt hitték, hogy a tatai kapitány érkezik, ezért nagy hirtelenséggel rájuk törtek. A huszárok gyorsan ocsúdtak a váratlan rajtaütés zűrzavarából, felvették a harcot és olyan vitézül küzdöttek, hogy teljesen szétverték a sokszoros túlerőben lévő törököket.¹³

A második próbálkozásról Stephan Gerlach konstantinápolyi útjáról írt naplójából értesülhetünk. 1575 elején a budai basa utasította a zsámbéki vajdát, hogy egy nagyobb lovascsapattal csalja lépre a tatai várparancsnokot és fogolyként küldje Budára. A siker érdekében a francia követ egyik szolgáját használták fel csaléteknek. A franciával egy levelet küldött a basa Samaria Ferdinándnak, hogy Tatáról kíséрге tovább. „Amikor a francia megérkezett Tatára, és a pasa levelét

¹¹ Biró Endre: *Tata város története. I. Az őskortól 1727-ig.* Kiadja: Tata város tanácsa, é.n. 203. o. Kiss Vendel: *Végvári élet Tatán.* Tárlatvezető. Komáromi Nyomda és Kiadó Kft. 1992. 9–12. o. Tájak- Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 73. szám. Tata – Vár. Kiadja a TKM Egyesület, 1993. 10. o.

¹² *A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. köt. 1553–1589* (Szerk.: Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula.) MTA, Budapest, 1915. 39., 43. és 49. o.

¹³ Takáts Sándor: *Komáromi daliák a XVI. században.* Különlenyomat a Budapesti Szemle 390. és 391. számából. Budapest, 1909. 25–26. o. Kecskés László: *Komárom, az erődök városa.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1984. 86–87. o.

átadta Ferdinánd úrnak, aki agyafúrt ember, rögtön rájött a csalásra. A franciának tolmácsával együtt nem többet, csak egy parasztkocsit adott, s így szólt: »Nincs szüksége keresztény kíséretre, biztosítja, hogy Tata és Komárom között a keresztények részéről sérelem nem éri. Ha azonban törökkel találkozna, csak mutassa föl császáruk és pasájuk levelét.« Amikor a francia elindult Tatáról, néhány török kopjával utána vágatott, mire elkezdett kiabálni: Karindas, Karindas. Úgy tettek, mintha semmit sem tudnának róla, és megkérdezték. Volt-e Tatán? Igen. Ferdinand kíséri-e őt? Nem. Erre így szóltak. A himpellér néhány napja megmenekült tőlünk, most ismét túljárt az eszünkön... Hamarosan egész csapat törökkel találkozott egy völgyben. Úgy tettek, mintha Fehérvárról volnának, azonban valójában Ferdinánd kíséretére leselkedtek.”

Gerlach naplója azért is fontos számunkra, mert Tatán átutaztában személyesen is találkozott Samaria Ferdinánddal: „Tatán százhetven bátor legény van, akik kapitányukkal [Samaria] Ferdinánddal bátran harcolnak a török ellen, és közülük sokat levágnak. Ferdinand alacsony ember, sűrű, fekete-barna nyírt szakállal, farkasbundában. Szolgái fehér ruhába voltak öltözve. Hasonlít Thury Györgyhez, aki erős, szőrös, bárdolatlan ember volt, olyan mint a medve.”¹⁴

1575-től komáromi vicekapitány és egyben a naszádosok parancsnoka. A kulcsfontosságú erőd tisztjeként ritkán vett részt hadi eseményekben, de annál több gond szakadt nyakába a fizetések elmaradása miatt. Az 1578. évi országgyűlésen tárgyalták a követek, hogy a vég-komáromi naszádosok 50 hónap óta nem kaptak fizetést. A katonák elvesztették türelmüket és 1578 júliusában valamennyien odahagyták a szolgálatot. Samaria mindent megpróbált, hogy kiváló embereit maradásra bírja, de pénz nélkül szóba sem álltak vele. Július 21-én írt levelében személyesen tárta fel Ernő főhercegnek a lehetetlen helyzetet, amely hamarosan tragikus fordulatot vehet: „... mert különben az egész kereszténységre nézve nagy szerencsétlenség történik. A törökök ugyanis tudják, hogy a naszádosok otthagyták a szolgálatot, s hogy most csak a polgárok őrzik a várost és ezek teljesítenek szolgálatot az őrhajókon. A török hajók Budáról és Pestről már megindultak, s ha ma nem, holnap bizton Komáromban lesznek.”¹⁵

Persze azért történtek békésebb események is a végeken és a szemben állók igyekeztek a másik félnek kisebb-nagyobb szívességet tenni. Így történhetett meg, hogy 1578. április 9-én – a tatai kapitánykodása idejéből jól ismert – Musztafa basa egy mecset befedéséhez szükséges cserepeket és deszkákat kért Samariától.¹⁶

¹⁴ Magyar ritkaságok. Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 190–191. o.

¹⁵ Takáts Sándor: I. m. 32–33. o.

¹⁶ A budai basák magyar nyelvű levelezése. 1. 153. o.

Komáromi működése után valamikor 1578/79. körül került Veszprém élére. (Istvánffy szerint az 1593-as nagy ostrom előtt 16 évig volt veszprémi kapitány.¹⁷) Mindenesetre 1580 szeptemberében már mindenképpen Veszprémben találjuk. Ekkor Bécsbe kellett volna utaznia, azonban kalauza meghalt s így ott-hon kellett maradnia.¹⁸

1581 április havában a budai török őrség egy része Ibrahimmal, a budai basa helyettesével az élen száll ki rablani a Vértesbe. Czobor Márton és Révay Lőrinc győri lovas tisztek, Szarkits Farkas, Pisky István tihanyi parancsnok és Samaria Ferdinánd veszprémi kapitány azonban Zsámbék alatt a visszatérő fosztogatókra ütöttek. A török nagy részét vezérestől együtt levágták és 48 előkelő fogollyal tértek meg Győrbe.¹⁹

1582. május 18-án a pozsonyi magyar kamara 223 forint 14 krajcárt utalt ki neki a veszprémi vár javítására.²⁰ Még ugyanebben az évben Fejérvári István püspökkel kötött bérleti szerződést Kádárta falu ügyében.²¹

Az első adatot, amely (érsek)újvári kapitányságára is utal, egy irodalmi alkotásban találtam. Zombori Antal 1582-ben írt magyar nyelvű verses bibliai históriáját ugyanis „*Ferdinande Saamariai supremo capitaneo Újvár*” ajánlással kezdte.²² Pontosan nem tudni, mikor vette át Újvár parancsnokságát. Annyi bizonyos, hogy 1580. október 2-án még mint veszprémi kapitány vett részt az ország egyik legkorszerűbb, a kor haditechnikai követelményeit figyelembe vevő erődítményének avató ünnepségén.²³

A két várban – Veszprémben és Újváron – (pontosabban háromban, mert a Nyitra bal partján elterülő régi vár még fennállott és a jobb oldalon lévő új vár még épült) ezernél több katona felett rendelkezett. Veszprémben 200 lovas (havi 1101 forint és 15 krajcár) és 300 magyar gyalogos (havi 835 forint), Újváron a régi várban 280 lovas és 200 gyalogos (összesen havi 1920 forint), míg a még mindig épülő Újvárban 200 német gyalogos, 50 nehéz lovas és 100 gyalogos (havi 2665 forint, összesen 4585 forint) volt.²⁴

1584 májusában az alsó-magyarországi véghelyek: Léváról Dobó Ferenc, Újvárról Samaria, Forgách István, Forgách András, Poprady Benedek, de jöttek

¹⁷ Istvánffy Miklós: *Magyarország története*. 680. o.

¹⁸ Takáts Sándor: *A kalauzok és a kémek a török világban. I. Századok*, 1913. 268. o.

¹⁹ Istvánffy Miklós: *Magyarország története*. 619. o.

²⁰ Magyar Országos Levéltár Ben. resol, 1582. május 18.

²¹ Hungler József: *A török kori Veszprém*. Veszprém, 1986. 81. o.

²² *Régi magyar nyomtatványok 1473-1600*. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó. 526. o.

²³ Matunák Mihály: *Érsekújvár második alapítása. HK 1897*. 105–106. o.

²⁴ Pálffy Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. HK 1995*. 1. 165., 166–167. o.

Bakabányáról, Surányból, Komjátból, Nyitráról és Korponáról is – jelentős hadat állítottak ki és Esztergom alá ütöttek. A vár alatt „*az hatalmas császár vitézeiben egynéhányat elől találván, kit levágtak bennök, kit elevenen fogtak meg.*” Szinán basa szerint tetézte még a békeszegést, hogy 22 tarack és seregbontó is volt a támadóknál.²⁵

De bezzeg nem tiltakozott a budai basa, amikor a törökök ütöttek be magyar területre. 1585. május 1-jén Samaria magyar nyelvű levélben tudósítja Pálffy Miklóst, hogy az esztergomi emberének biztos tudomása van arról, hogy az Esztergomnál összegyűlt törökök mind széteszlottak, de ma mintegy „*vecsernyeharangkor*” mint azt a saját szemével látta, 11 sarka ment Komárom felé. Kérte Pálffyt, hogy holnaptól jól vigyáztasson. A következő hónap végén viszont ő kap figyelmeztetést Gregoróczi Vincétől, miszerint Pakson és Tolnán éjjelente török csapatok, köztük janicsárok tartanak északnak.²⁶

Míg komáromi vicekapitányi idejében a katonái elmaradt jövedelmei miatt harcol, addig, úgy látszik, ő megkapta illetményét, bár a rendelkezésre álló két adat alapján elég nagy különbség mutatkozik fizetésében. Az előbbi szerint 1585-ben még havi 150 forint illette meg,²⁷ ezzel szemben az 1587. április 25-én kelt nyugta szerint mint veszprémi és újvári kapitány már csak 121 forint 50 krajcár fizetést vett fel.²⁸

Az 1586-os esztendő nagyhetében Komáromból Pálffy Miklós a (székes)fehértvári törökök megtámadására indult. Hogy a portyázó csapat tekintélyesebb legyen, csatlakozott hozzájuk Nádasdy Ferenc és Samaria Ferdinánd is. Rajtuk kívül egy-egy kisebb egységgel megjelentek még a győriek és a pápaiak is. Még épphogy csak megkezdték a Dunán való átkelést az éj leple alatt, mikor az előőrsök vitték a hírt: Isza fehérvári bég Komárom falai alatt van, és megkezdte a palánk szétrombolását. (A komáromi révben ugyanis az elmúlt esztendő tavaszán Pálffy Miklós egy erődöt létesített dunántúli hídfőként. Hogy az építkezést a török meg ne lepje, az észak-dunántúli várakból – Veszprém, Palota, Pápa, Bodonhely, Tata és Komárom – rendeltek ki csapatokat Nádasdy Tamás, Teuffell András, Samaria Ferdinánd és Dobó Ferenc kardja alatt. A két csapat egymásnak rontott, de a nagy sötétségben óriási zúrzavar támadt és „*e kétes viadalban, a mieink sokan bajtársaikat ölék, vagy sebzék meg, hasonló történt az ellenségnél is*”. A vég-

²⁵ 1584. május 25. *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. 1. 311–312. o.

²⁶ Jedlicska Pál: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához. 1552–1600.* Érseki Lyceum Könyvnyomdája, Eger, 1897. 133. és 137. o. (Továbbiakban: Jedlicska Pál: Pálffy, 1897.)

²⁷ Demkó Kálmán: *Magyarország hadiereje a XVI. században.* HK 1916. 317. o.

²⁸ Magyar Országos Levéltár E-554 Városi és kamarai iratok. Föl. lat. 1379. A veszprémi vár és püspökség iratai 1561–1749. Nr. 80.

beliek számára sokáig kétséges kimenetelű harcban virradatkor fordulat állt be. Ugyanis az időközben beérkezett gyalogság Samaria lelkesítésére vitézül küzdött, és megállította a török rohamokat. Néhány törököt levágva és rabul ejtve csatlakoztak Nádasdy és Pálffy csapataihoz. Miután létszámfölnybe kerültek a magyarok, Isza bég csapatai eszeveszett menekülésbe kezdtek. Fegyvereiket, felszerelésüket elhánnyva a Vértesen keresztül iparkodtak vissza Fehérvárra. Végül is az egyesült végbeli had csekély veszteséggel került ki a küzdelemből. Annál súlyosabb volt viszont a törökök mérlege. 68 igazhitűnek vették fejét és 252-en estek rabságba. A foglyok között volt Karabetham aga és Ali aga, a fehérvári belsővár parancsnoka. A zsákmányt gazdagította 9 ellenséges hadi zászló és 2 forgatható ágyú.²⁹

Az egyre sűrűsödő ellenséges betörések és az Esztergomnál elkészült török híd összefogást sürgetett a dunántúli és alsó-magyarországi várak kapitányai között, így került sor 1586. augusztus 24-én a nyitrai püspöknél egy haditanácskozásra. A részt vevő Julius Salm gróf, Dobó Ferenc, Forgách Simon, Samaria Ferdinánd, Pográny Benedek, Forgách István, Görögh János, Thury Márton, valamint Pálffy János megállapították, hogy a fenyegető veszély elhárítására sürgősen fontos intézkedések szükségesek.³⁰

Bár a magyarok általában több végház összevont katonaságával támadtak török területre, de az 1587-es esztendőben addig ritkán látott összefogásra került sor. Még alig fordult a naptár egyik évről a másikra, amikor Nádasdy Ferenc, Samaria, a pápai Huszár Péter és a palotai Ormándy Péter tervbe vették, hogy mihelyst a Balaton befagy, a tó és a sz.-egyedi kolostor közt épült, a törökkel összejátszó rác falvakat elpusztítják. A támadás célja végül is módosult, és a gazdag kereskedőktől hemzsegő (Török)Koppányt lepték meg és foglalták el Somogyban. A februári hadjáraton azonban Samaria nem vett részt. A veszprémieket Ormándi Nagy Imre, Fekete Máté és Erdős Pál képviselte.³¹

Amilyen fényes diadallal zárult az év eleji koppányi vállalkozás, olyan csúfos és tragikus véget ért a nyári vértetaljai kaland. Ez év júniusában Pálffy Miklós és Nádasdy Ferenc nagyszabású támadást szervezett a budai basa ellen. A vállalkozásba bevonta az újváriakat Görögh János lovaskapitánnyal, a tataiakat pedig Paksy Györggyel az élükön és csatlakozott hozzájuk sok környékbeli megyei nemes ifjú. És hát szinte természetes, hogy nem maradhatott ki a kecsegtető vállalatból Samaria Ferdinánd sem. A végbeli had létszáma mintegy 1600 főre (700 lovas és 900 gyalog) rúgott. Június 26-ról 27-ére virradó hajnalon a csapat

²⁹ Istvánffy Miklós: *Magyarország története*. 564–565. o. Jedlicska Pál: Pálffy, 1897. 22. o.

³⁰ Kecskés László: *Komárom, az erődök városa*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1984. 93. o.

³¹ Istvánffy Miklós: *Magyarország története*. 630. o.

kétfelé vált. A gyalogosok Bicskénél maradtak tartalékban, míg a lovasság megközelítette Budát és a vár körüli legelőkön füvelő, a budai basa többszáz fős, drága ménesét elhajtotta. A győzelemért huszárokat azonban a felriadt budaiak szétugrasztották. A magukra hagyott gyalogosok szinte kilátástalannak tűnő tusát vívtak a többezres török sereggel. Míg a lovasoknál egy-két tucat fő veszett el, addig tőlük a 900-ból 480-an estek el. (135 német gyalogos, 171 komáromi magyar naszádos gyalogos, 103 újvári és 71 tatai gyalogos.) A tisztek közül oda-veszett Maróthy Nagy Mihály, a komáromi naszádosok fővajdája, míg Samaria Ferdinánd, Huszár Mátyás, Burján András, Kovács Mihály, Trombitás György, Balogh János fogságba esett.

A rabokat a 18 zsákmányolt zászlóval együtt augusztus 28-án diadalmenetben vitték végig a török főváros utcáin. Pezzen Bertalan, a császár isztambuli követe, ki szemtanúja volt a szörnyű felvonulásnak, az alábbiakat jegyezte fel: *„... Aztán hosszú láncon 120 rab következett. Mindegyiknek 4-5 fejet kellett vinnie. Minden 10 rab után egy póznát vittek, melyről emberfejek csüggték le. Összesen mintegy 700 levágott fejet vittek. Az utcákon rengeteg nagy volt a tolongás és az ordítás. A levágott fejeket az utca piszkában rakásra hányták, s az arra menők leköpdösték. A rabokat a díván elé vitték, s nevükben Forgách György csatavezető kapitányt hallgatták ki. ... A kihallgatás után a rabokat egytől-egyig elítélték és a gályákra vasalták. A rabok között volt a vitéz Zamaria Ferrando is, a komáromi naszádosok előbbi főkapitánya. Ez később kiszabadult.”*³²

Mint ahogy a császári követ is írta, nem tartott sokáig rabsága. Egy jó év múlva már újból együtt küzd, harcol kapitánytársaival és mindenütt ott van, ahol a török veszély fenyeget, így 1588 őszén már ismét találkozunk vele a Felvidékre támadó budai basa elleni védelmet szervező végváriak között. A vidék fő inspektor tisztje, Dobó Ferenc Samaria Ferdinándot Dobronyára rendelte, aki innen figyelte az ellenség hadmozdulatait és igyekezett értékelhető hírekkel szolgálni. Samaria hamarosan jelenti Majthényi László zólyomi főkapitánynak, hogy a török immáron Divénybe érkezett. Azonban az itt várt török támadás elmaradt, mert a budai basa Szikszó mezővárosa ellen fordult.³³

A következő évben odahagyta Újvárat és csak a veszprémi tisztelet tartotta meg, így 1589. augusztus 29-én átadta szolgálati helyét Pálffy Miklósnak, majd őt kérte meg október 4-én, hogy fizetése hátralékát a magyar királyi kamaránál sürgesse meg.³⁴

³² Istvánffy Miklós: *Magyarország története*. Kecskés László: *Komárom, az erődök városa*. 93–94. o. Takáts Sándor: *Komáromi daliák a XVI. században*. 40–41. o. Nagy László: *Az erős fekete bég – Nádasdy Tamás*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987. 140–143. o.

³³ Matunák Mihály: *Véghles vára*. Lenyomat a „Garamvidéke”-ből. 1904. Breznóbánya. 102. o.

³⁴ Jedlicska Pál: Pálffy, 1897. 390. o.

A török figyelmét sem kerülte el Samaria Ferdinánd távozása. 1589 őszén egy furcsa esetre került sor. Omer esztergomi aga kezességet vállalt Csörögh Jánosnak Oszmán nevű rabjáért, kiért még a rab öccse és tíz rab volt adva, míg Oszmán váltságdíját össze nem szedi. Oszmán megjárta Isztambult, ahol a váltságdíj összegyűjtésén kívül Csörögh megbízásából egy rabot keresett, de nem találta. Oszmán hiába jární nem akart, így egy másik magyar rabot hozott, Ebecskey Andrást. A korponai katonát a Kékkő alatt táborozó törökök fogták el Gyarmaton. Közben a török fővárosban megtalálta Samaria kapitány úr Zefer nevű szökött rabját és magával vitte Esztergomba. Itt Omer tömlöcbe záratta és ezek után levelet írt Pálffyknak, hogy a nevezett rab most vajon Újvárbá avagy Veszprémbé lesz-e küldendő.³⁵

Hogy Veszprémben se legyen kevesebb gondja, a Pisky István kapitánysága óta betöltetlen tihanyi parancsnoki tisztelet is rá bízták. Samaria a kis balatoni végház ügyeinek intézésére Dombai Benedeket rendelte ki Veszprémből. Dombai 1590. február 29-én levélben számol be az utóbbi napokban Tihany körül történetekről. Ezek szerint három török lovas jött a vár alá, közülük kettő megállt a Kőrishegyben, a harmadik pedig kopját hajított be „sörtélyesbe”, párbajra hívás jeleként. Dombai a párbajt a jelentkezők közül Bornemisza Fábiánnak ígérte. Majd pénzt kért és papírost, „mert egy szál sincs”. Végül a közelgő mustráról érdeklődött, mert örömet visszamenne Veszprémbé, ha a kapitány úr mást küldene helyébe.

Időközben komolyabb gondja is akadt Tihannyal kapcsolatban. Március 8-án kelt levelében a győri alkapitányt, Gregoróczi Vincét tájékoztatja, hogy Ajkai Gergely elvette Tihany várától Tósok falut. A vártartomány egyetlen faluja, mely az Balaton északi oldalán volt, hosszú pereskedés tárgyává vált. Végül is megoldódott az ügy, mert az 1613. II. 5-én és IX. 20-án felvett tanúvallomások szerint Samaria 100 forinton visszaváltotta Tósokot, mely a királyi ügyigazgató hanyagsága miatt veszett el időlegesen.³⁶

Miután végleg a királynék egykori székvárosába került, hozzálátott a gondjaira bízott erősség karbantartásához. Minden eszközt igénybe vett e munkálatokhoz, amiért is többször is összetűzésbe került a zalai megyei gyűléssel. A szomszédos vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei szerint az 1592. február 19-én Egerszegen lezajlott ülésen kétszer is szóba hozzák nevét. Miszerint kéri a testületet, hogy a tapolcaszéki járásból ne kelljen teljesíteni a Kanizsa palánkjához rendelt várépítési ingyenmunkát, mert azt a járást a veszprémi vár kapitánya elvette a megyétől. Sőt, kéri a megyét, hogy Ófelségét is értesítsék az esetről és ő büntesse meg Samaria Ferdinándot. A másik pontból kiderül azonban, hogy Sa-

³⁵ Jedlicska Pál: Pálffy, 1897. 340. o.

³⁶ A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. X. Bp., 1908. 219–220. o.

maria a Lesenczetúlsófél nevű járást az országos törvények szerint szakította el a megyétől. Az 1593. január 25-i közgyűlésen pedig az országgyűlési követutasításban az szerepel, hogy a veszprémi és tihanyi katonák nemcsak a jobbágyokat, de még a jobbágytelken ülő nemeseket is jobbágyi szolgálatra kényszerítik.³⁷

Már a levegőben lógott a közelgő nagy háború szele, amikor 1593 február közepén gróf Ferdinand von Hardegg győri főkapitány nagyszabású akcióra szánta el magát a Balaton déli partvidékének török erősségei ellen. Erre az akcióra Gallér ezredes parancsnoksága alatt háromezer stájer, krajnai és karintiai zsoldost irányított Veszprém és a Balaton-part térségébe. Egyes osztrák egységek már meg is kezdték az átkelést a befagyott tavon, mikor a veszprémi kapitány nagy ügyel-bajjal lebeszélte őket.³⁸

Az időközben kirobbant 15 éves háború első dunántúli török hadjáratának egyik célpontja éppen Veszprém volt. Szinán pasa 1593 őszén mintegy 50 ezer fős sereggel zárta körül a várat. A nyomasztó túlerővel szemben Samaria mindössze csak 1200 magyar és német katonával rendelkezett. Az október 3-án megindult ostrom kezdettől fogva nagy intenzitással folyt. Négy helyről ágyúzták a falakat, míg a kaput és a faépületeket tüzegolyókkal gyújtották fel. Hogy a tüzert fokozzák, Szinán 2 újabb faltörőt hozatott Fehérvárról. Ennek rövidesen meglett az eredménye, mert az egyik torony súlyosan megrongálódott. Az erősen romos várban a további ellenállás reménytelennek látszott, ezért október 6-án késő este Samaria parancsot adott egy általános kitörésre és Pápa várába való visszavonulásra. Az akciót azonban a törökök hamar felfedezték és iszonyú harcban szinte az egész kivonuló sereget felkoncolták. Pápa várát csak 40 német és 48 magyar harcos érte el. 200-an – köztük Samaria is – fogságba estek.

A foglyokat maguk előtt hajtva Palota alá vonultak Szinán csapattestei. Itt felszólították a védőket, hogy ellenállás esetén a rohamnál a Veszprémben foglyul ejtett Samaria Ferdinánd és Hoffkirchen György kapitányokat, valamint a 200 foglyot fogják seregeik előtt hajtani. Erre azonban nem került sor, mert néhány nap után Palota is megadta magát.³⁹

³⁷ Bilkei Irén–Turbuly Éva: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555-1711*. 1. Zalai Gyűjtemény 29. Zalaegerszeg, 1989. 47. o. (226. pont), 49. o. (238. pont) és 56. o. (294. pont).

³⁸ Veress D. Csaba: *Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1983. 135. o.

³⁹ Istvánffy Miklós: *Magyarország története*. 680–681. o. *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598)*. Fordította Kulcsár Péter. Európa Könyvkiadó és Helikon Kiadó, 1982. 101–104. o. Veress D. Csaba: I. m. 137–140. o. Hungler József: I. m. 83–86. o. Gömörö Gusztáv: *Veszprém és Palota eleste 1593-ban*. HK 1895. 254–258. o. Veress D. Csaba: *Veszprém ostroma*. *Napló*, 1993. október 2. Veress D. Csaba: *Veszprém ostroma, a „tizenötéves háború” (1593–1606) kezdete*. *Veszprémi Szemle*, 1994. 1. sz. 21–29. o.

A győztes nagyvezír serege Belgrádba hurcolta Samaria Ferdinándot. Innen 1597-ben az örök lepénzelése után huszonnégy társával a Nebojsza-toronyból leereszkedve megszökött. Közelebbről nem ismert időpontban a csallóközi Tany földesuraként hunyt el.⁴⁰

⁴⁰ Istvánffy Miklós: *Magyarország története*. 681. o.; *Magyar ritkaságok. Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 315. o.

SZURMAY LÁSZLÓ:
**Török hétköznapiak Veszprémben
(1552–1566)¹**

A 150 éves hódoltság idején Veszprémet több ízben is elfoglalták a törökök és összességében közel 20 évig birtokolták.² Azonban a várhegy szűk platója és a jól megerősített külvárosok hiánya nem tette lehetővé, hogy nagyobb számú török katonaság, hivatalnoki kar és velük együtt igazhitű lakosság telepedjék meg itt. A meglehetősen számú – 1552–53-ban 344, 1558–59-ben 312, 1565–66-ban 286 fős,³ gyakran kirajzó, portyázó dúló-fosztogató török lovasok behódoltatták a Balaton-felvidéket, míg nyugat felé egészen a Marcal és a Rába folyókig tolták ki a hódoltság határát. 1564-re az egész megye behódolt.

¹ *Veszprémi Szemle*, 2016/3. 36–45. o.

² Először 1552. június 1. – 1566. június 30. között, majd 1593. október 6. – 1598. augusztus 4., és egy rövid foglalás Bécs ostroma alatt 1683. június 25. – szeptember 24. előtt. 1605–1608 között többször feltételeznek egy újabb török hódítást: ERDÉLYI 1913. 114. o. és nyomában VERESS D. 1983. 159–160. o.; BALASSA–KRALOVÁNSZKY 1983. 30–31. o.; HUNGLER 1989. 32. o. Erdélyi Gyula – Bálint Gábor: A török hódoltságról. *Századok* 1870. évf. 303. oldal – hivatkozik: „*Mehmed pasa Esztergomot bevévén, Rumélia beglerbégje Hasszán pasa ejaletjének (kormányzóság) seregével az említett (Veszprém) vár ellen menvén s a keresztények kegyelmet kérve, kivonulván, elfoglalta azt.*” Lala Mohamed 1605. október 3-án foglalta el Esztergomot. CSORBA 1978. 169. o. A Veszprém elleni támadás csak Esztergom elfoglalása után jöhetett szóba, viszont 1605. november 24-én 462 fős helyőrség tartózkodott Veszprém várában, akiket az alsó-ausztriai rendek pénzéből fizettek és Tobias Graf várkapitánysága töretlenül tűnik ebben az időszakban. PÁLFFY 1998. 119. o.; PÁLFFY 2005. 50. o. 1605 tavaszán a Bocskai István-féle küzdelmek során, május 30-án fogta le Grafot a Bocskai-párti várőrség és másnap már Pápára érkezett vicekapitányával, Győry Ferencsel együtt. Némethy Gergely Bíró Istvánt nevezte ki kapitánynak június 4-én, ki októberig töltötte be tiszét. Augusztus végén pedig már a várban tartózkodik a Habsburg-párti Hatos Bálint pápai tisz, aki az ügyek intézését vette át, míg Grafot újra ki nem nevezték Veszprémbe. Egy 1606. július 5-én kelt levélben Hatos Bálint pápai vicekapitány vitázik Tobias Graf veszprémi kapitánnyal. A pápaiak ugyanazon év márciusában sikeresen végrehajtott portyáján szerzett zsákmány, valamint az elfogott török foglyok miatt. PÁLFFY 2005. 51. o. 1606. november 11-én pedig megkötik húsz évre a zsitvatoroki békét.

³ VELICS-KAMMERER 1886–1890. I. 87–88. o., II. 228–229. o., II. 348. o. Az ostrom előtt, 1546-ban 200 gyalogos katona képezte Veszprém őrségét. 1550-ben a tervezett létszám is csak 150 lovassal és 100 gyalogossal számolt. PÁLFFY 1999. 61. o., 105. o.

Hádím Ali⁴ budai basa 1552. június 1-jén elfoglalja a szerencsétlen parancsnokváltást⁵ megélő Veszprém várát. A friss szerzeményt ellátta őrséggel és Dzsáfer kardja alá rendelte őket.⁶

Dávid Géza legújabbán azt feltételezi, hogy már ekkor – 1552. július 3-a és 12-e között – kinevezték az első veszprémi béget, és ez történetesen Mehmed, aki minden valószínűség szerint a magyarországi hadszíntéren jeleskedő ziamet birtokos volt.⁷

A friss hódítás helyőrségét a budai kormányzóság katonái közül állította ki Ali basa. Augusztus 16-án a szultáni tanács rendeletben hagyta meg a budai beglerbégnak, hogy gondoskodjék megfelelő lakhelyről a „*most meghódított veszprémi vár őrzésére a Fehérvárott tartományi szolgálatot ellátó udvari janicsárok közül*” kirendelt 50 embernek.⁸ Az 1552. december 18. – 1553. december 6. közötti időszakra vonatkozó kincstári defterek (regiszter, nyilvántartás) szerint Veszprémben 344 fős helyőrség szolgált. A dizdár tisztét Ali töltötte be napi 15 akcse (apró ezüstpénz) zsolddal. Helyettese Husszein 9 akcsényi zsoldot húzott naponta. Kardjuk alá 113 fő műszthafizt rendeltek. A tüzérek csapatnemét Hasszán Szemendre szertopcsi (tüzérek főnöke) vezette, míg helyettese Armaud. Kara Mahmud bin Mohammed és Szalih bin Dzsafar volt a két szakaszparancsnok. Összesen 29 fő tartozott a tüzéséghez, akikhez egy István nevű kovácsot is beírtak, de ő végül nem lépett szolgálatba. Az őrség túlnyomó részét – 202 fő – kitevő ulufedzsik (lovások) első agája Yvadh 30 akcse napi jövedelemmel bírt (híres vitéz lehetett, ha a dizdár zsoldjának kétszeresét kapta!), a második aga Musztafa Diváne, aki már csak 10 akcsére volt jo-

⁴ Hadim Ali budai basa két ízben is: 1551/53 és 1556/57-ben, de volt boszniai beglerbég is. Az 1552-es magyarországi várharok egyik kulcsfigurája. Március 1-jén szétveri a Szegedet ostromló királyi hadakat és felmenti a várat is. Június 1-jén beveszi Veszprémet, majd júliusban két hét alatt elfoglalja Drégelyt, Busát, Balassai-Gyarmatot, (Ipoly) Ságot, Szécsényt, Hollókőt és Bujákat. Augusztus 9–10-én a felvidéki Palástnál az Erasmus Teuffel és Sforzia Pallavicini által vezetett sereget semmisíti meg. Augusztus 25-én körülzárja Szolnok várát és a szeptember 2-án megérkező Kara Ahmed szerdái csapataival együtt 5-én el is foglalják a fontos Tisza-parti erődöt. Innen indulnak Eger alá, ahol végül is kudarcot vallanak.

⁵ 1552 áprilisában Paksy János veszprémi főkapitányt Komárom várába nevezik ki, utódát, Pethő Pétert Vas Mihály egyszerűen nem engedi be a várba. A hajdúk és a katonák között véres verekedés tört ki, melyben többen meghaltak.

⁶ SZÁNTÓ 1970. 49–54. o.

⁷ DÁVID 1998. 19. o., DÁVID 2005. 252. o. (ziamet-birtok 20 és 100 ezer akcse közötti jövedelmet hozó szolgálati birtok). Az első ostrom után alig másfél évvel, 1554. február 15-én kelt rendeletben derül ki, hogy az első veszprémi szandzsákbéget Mehmednek hívják. KÁLDY-NAGY 1977. 10. o.

⁸ HEGYI. 2007. 142. o.

gosult. Érdekes, hogy a dizdár (várparancsnok) és helyettese után mindjárt mevlána Tádseddin kátib és imám szerepel. A jeles egyházi férfi talán katonai rangot is viselt.⁹ Hegyi Klára 2007-es nagy művében kimutatta, hogy az őrség legalább 38 százaléka balkáni eredetű volt (Boszniából, Hercegnoviból és 8 albán származású katona szolgált) és még 9 keresztény is akadt köztük.¹⁰

A 29 fős topcsi (tüzér) alakulat egy ekkora méretű várban azt jelenti, hogy a törökök mindig nagy gondot fordítottak váraik tűzészégi védelmére is. Még a kisebb erősségeikben is volt egy-két tizednyi topcsi (tüzér). A magyar várakban legtöbbször egyáltalán nem szerepelt tüzér a zsoldlistákban. Még a legnagyobb várakban is csak páran! 1571-ben a környékbeli Palotán 2, Cseszkenen 1, Tihanyban és Vázsonyban egy se!¹¹

Mehmed bég már korábban kérelmezte egy hamam (gőzfürdő) létesítésének engedélyeztetését a szultáni központtól, amire végül is 1555. január 28-i rendelet szerint megkapta a lehetőséget. (Hogy hol lehetett ez a gőzfürdő – amennyiben elkészült, csak találgatni lehet –, valahol a Séd partján a Patak tér környékén, a Margit-romok tájékán, vagy az Úrkúti malomnál? Nagyobb épületnek kellett lennie, mert egy klasszikus hamam 3 helyiségből áll, plusz a fűtőberendezés és többnyire folyóvíz haladt át a termeken. Nem valószínű, hogy az amúgy is vízben szűkölködő várban kapott volna elhelyezést.)¹²

Mevlána Tádseddin imám és kátib valamikor 1555 első felében lemondott, a basa parancsára 1555. augusztus 18-tól Abdurrahmán követte. Ő azonban kötelességét nem teljesítette, így letétetett, s helyébe Szulejmán bin Mohamed lépett Rusztem pasa parancsára 1560. június 7-én.¹³

Szent János napján (1555. június 23.) Káldy Miklós egykori nándorfehérvári öreg vitéz ír a veszprémi bégnek, hogy a jövő évi Szent György-napkor a pápai, győri, vagy akár a veszprémi mezőn is kiállna egy veszprémi török vitézzel párbajra.¹⁴

⁹ VELICS-KAMMERER 1886–1890. I. 87. o.; HEGYI II. 2007. 1023. o. (muszthafizok – várvédő elit gyalogság, és feltételezhető, hogy a dizdár csak a várvédő gyalogosoknak parancsolt, és a várat egyáltalán nem hagyhatta el. Ulufedzsi lovas katona; kázib írnok; imám – a helyi vallási közösség vezetője; mevlána – „urunk”, magas állású vallási és jogi tisztségviselők megtisztelő megnevezése. Valószínű, hogy a Szent Mihály-székesegyházban rendezhették be a dzsámit.)

¹⁰ HEGYI II. 2007. 1024. o.

¹¹ PÁLFFY 1999. 139. o.

¹² DÁVID 2007. 254. o.

¹³ VELICS-KAMMERER 1886–1890. II. 258. o.

¹⁴ SZALAY 1861. 155–156. o.

A következő években Takaró Mihály¹⁵ jelentéseiben csak a „veszprémi bég” kitételt használja több ízben, így 1556. szeptember 16-án Nádasdy Tamást¹⁶ arról tájékoztatta, hogy: „Az veszprémi bég megjött vala, de ez is el akar, mind a fejevári menni.”¹⁷ A veszprémi törökök több dunántúli szandzsák csapataival együtt részt vettek Szigetvár első ostromán.¹⁸

1557. áprilisában a tihanyiak próbálkoztak egy Veszprém elleni támadással. Takaró Mihály kapitány tihanyi hadinépe mellett részt vett a vállalkozásban enyingi Török Ferenc és Choron János (Devecser ura és kapitánya) katonasága is. Takarót kisebb baleset érte a támadás alatt, ugyanis a legszebb lovát kilőtték alóla, egy másik főlovát pedig „elnyerték minden szerszámával”. A viadalban derekasan küzdöttek a legényei: „Én ilyen vakmerő népet nem láttam mint a mi népünk vala. Tarackal, szakálással lütnének hozánk, de szinte az vár alá mentünk vala, annira, hogy szinte a kis kapuig mentünk, mégis csak egy embör kárral lénk.”¹⁹

Az alábbi, ugyancsak 1557-ben kelt levelében egy fogoly ügyében járt el Mehmed: „Vitézlő uram és barátom, köszönetemet és barátságomat. Ím az kegyelmed levele a csausz fiát az lóval oda küldtem kegyelmedhez, de kérlek, mint barátomat, küldd mint Sárvárig egy emberedtül, és így Nádasdy uramnak mellette, hogy az egy lovon adja ki szegényt, erről is esmérhetik, hogy szegény, hogy nem feküdt volna ennyi ideig ott, ha szegény nem lett volna, bizonynyal higgye Kegyelmed, ez lovat én Véli bég adta Istenért érette. – Veszprémbe, szent Gergely pápa napján 1557. Veszprémi Mehmed bég.” Kívülről: „Vitézlő Uramnak Vásony Horvát Gáspárnak, nekem barátomnak”.²⁰

Még ugyanezen év augusztusában tűz ütött ki a veszprémi várban és a külső vár szinte teljesen leégett. Az ágyúk is megsemmisültek ezen a részen, és talán ha három ház maradt épen. Takaró Mihály pár napon belül kétszer is ír ebben az ügyben Nádasdy Tamásnak. Augusztus 28-án: „Ha király őfelségének eleibe adván Nagyságod az Veszprém megvételetét soha könnyebben nem tennénk, mint most, az egész vár alj igen megromlott.”²¹

Az ugyancsak mozgalmasra sikeredett 1557-es év még nem ért véget. A megromlódott veszprémi vár ellen nem hajtottak végre támadást, ellenben ősszel a

¹⁵ Takaró Mihály végvári tiszt, adott időben Tihany kapitánya (1554. július 11-től 1560. év végéig).

¹⁶ Nádasdy Tamás (1492–1562) 1554-től haláláig nádor. Több ízben dunántúli főkapitány (1542–1546, 1548–1552, 1554–1562).

¹⁷ SZÁDECZKY 1881. 277. o.

¹⁸ Szigetvár első ostroma 1556. június 11. – július 30. között zajlott. A várat Stancsics Horváth Márkó sikeresen megvédte Hadim Ali budai basa csapataitól. SUGÁR 1976. 84–109. o. SZÁDECZKY 1881. 258–282. o.

¹⁹ ERDÉLYI 1913.42. o.

²⁰ KÁRFFY 1915. 523. o.

²¹ KOMÁROMY 1907. 398. o.

fehérvári törökök rajtaütöttek és elfoglalták Komárom és Győr előterében fontos szerepet játszó Tatát.²² A várórséget itt is azonnal megszervezték helyi erőkből. A volt budai kethoda (helyettes) parancsnoksága alatt Pestről, Vácról, Fehérvárról, Veszprémből és Gesztesből rendelték ide őket, majd a következő évben vitányi műsztafhszokkal egészítették ki őket. A veszprémi őrsegből két lovas tizedet, 20 katonát vezényeltek Tatára, ezekből a következő évben még heten voltak meg.²³

1558. január 28-án az agilis, Veszprémet mindig szemmel tartó Takaró ismét beszámol az elmúlt időkben történekről Nádasdy Tamásnak *„Az váron kívül egy szín mellett eszünk, iszunk és mulatunk vala. Azonközben juta egy paraszt ember, monda az veszprémi bék az mezőn nyulászna, azt izente volna. Én megizentem, hogy vendégeim volnának mostan szembe vele nem lehetnék, sem akarok is lenni, az ő barátsága énnekem nem kell. (...) Ha énnékem oly tanúságot ad Nagyságod, bizonynyal én ezzel a veszprémi törökkel és hitván békkel soha frigyet nem tartok... Ha ő neki királ ő felsége háza alá szabad száguldani, legyen énnéköm is az ő házuk alá szabad szágódnom.”*²⁴

Áprilisban Újfalussy Ferenc palotai tisztartóval váltott levelet egy malom ügyében Mehmed. *„Vitézlő férfi, köszönetemet! Érttem a leveledet az molnok (malmok) felől, Istennek hála, sem molnár, sem profi nem vagyok, ez koráig én molnak hasznából nem éltem, ezért Isten adott énnékem mivel éljek, ti azt tartjátok, hogy az molnak tijekek, Császár üvének tartja. Azért az Császár harmincadosátúl, az Császár vitézei, pénzér vették meg a malmokat, ezek is üvéknek mon(d)gyák. Azért egyeztek egyenlőképpen, fele tijekek legyen, fele ezeké, én nem akarom a molnak pusztulását, had(d) éljen az a szegénység vele, ha mi fogyatkozása esik, kit ezek egyeztetnek meg benne, kit ti. Azt is írtad, hogy ezen hozzám tartozó malmokat elpusztétod. Bátor elpusztécs az én hozzám tartozót, amíg nem szólok, mert Magyarországon nekem malmom nincs. – Veszprémben, böjt közepe, szerdán, 1558. Veszprémi Mehmed bég.”*²⁵

Rá egy hónappal május 19-én enyingi Török Ferenc²⁶ küldött egy meglepő, az egész Dunántúlt bejárt hírről tudósítást Nádasdynak. *„Hiszem, hogy értette kgd az Oroszlán (Arszlán) bég dolgát, mi módon az ő táborára ütöttek volt, és ő maga is, hogy sebben esset volna, az eszkén emberek, kik akarom kettők voltának, így beszélük, hogy az hardi erdőről (Tolna megye) ütöttek volna Oroszlán bék táborára is, háromnál több Jézust nem kiáltott volna, azok is nem igen jól magyarázhatták volna az Jézust. Híre az, hogy a beszprémi bég és Wely bég mive lett(?) volna, hogy az táborra tikettnek, mind-*

²² KECSKÉS 1984. 68–69. o.

²³ HEGYI 2007.1. 225. o.

²⁴ KOMÁROMY 1907. 401–402. o.

²⁵ VASS 1989.

²⁶ enyingi Török Ferenc Török Bálint fia, 1546-tól 1571-ben bekövetkezett haláláig pápai főkapitány, 1567–1571 között dunántúli kerületi főkapitány.

járást az Oroszlán bég táborára mentenek és az három kadiát, kik ott voltának mindjárást meg ölik. Ő magát is Oroszlán béket megakarván ölni, de egy janczár tartalmazta meg, azt azonnal megölték, Oroszlán béken pedig nyolc vagy kilencz sebet lettenek, egy fe népekét is vagtanak le, az köz törökök kezgül senkit nem bántottanak, sémi nemyű marhát el nem vittek. Azt kik reájok mentenek azokban egynél több meg nem hat, tart volt annak kerig az feje, az testét Fejérvárra bevitték, úgy találták, hogy minden mógya török. (...) Ugyan azon szekén emberek, kik be járnak bizonynal mongyák, hogy az bassa Veszprémbe 32 izaphiat küldet volna az az öt való békét fogva vitte volna.”²⁷

Mehmed a kínos eset után pártfogókat keresett és meglepő módon Bajezid trónörökös lépett fel támogatójaként, de nem valószínű, hogy végül is sikerült volna pozícióját megmenteni. Az ügy még folytatódott. A budai defterdár, a mohácsi, a simontornyai és a kalocsai kádi is tudósították a szultáni udvart ebben az ügyben. A nyomozások során letartóztatták és börtönbe vetették Kászim temesvári beglerbég Musztafa nevű vajdáját. A következő évben – 1559. október 2-án – kelt uralkodói leirat szerint a vád alaptalan, és a vizsgálat sem bizonyított rá semmit, így megparancsolják, hogy engedjék el Musztafát.²⁸

Az eltávolított Mehmed helyébe nem valószínű, hogy újabb béget neveztek volna ki. Közben átszervezték a várőrséget is. Az 1557. október 24. – 1558. október 13. közé eső időszakban 312 fő szolgált Veszprémben, közülük csak 295-en voltak jelen, de ezeknek már legalább 47 százaléka volt balkáni eredetű. Ali bin Szulejmán töltötte be a dizdár tisztét napi 15 akcse zsoldért, míg helyettese Musztafa Mehmed volt (9 akcsével), aki előbb még mint a tüzerfőnök helyettese szerepelt, majd onnan lépet egyet előbbre. Hüszejn Szulejmán aga volt a topcsik vezetője és Musztafa Mehmed után Timurhán Mahmud volt a helyettese. A gyalogosoknál a legénységnek napi 6 akcse, a tüzerfőnöknek már napi 7 akcse járt. A 179 fős lovasság Timur Díváne első aga, és Paraksziz második aga alá tartozott. Lovasok között 1 tatár és két átállt magyar is szerepelt. Az egyikük felszabadított rab a koppányi szandzsákban fekvő Bán faluból, a másik a Veszprémhez tartozó (Balatonfő)hajárról, akinek András nevű pákász testvére megmaradt keresztény hiten.²⁹

²⁷ KOMÁROMY 1907. 424–425. o.; VERESS D. 1983. 76.o. ; VERESS D.–SIKLÓSI 1990. 87–88. o. A hardi erdő Tolna megye északkeleti sarkában volt egykoron. Arszlán, Oroszlán bég adott időben mohácsi bég volt, előtte volt már fehérvári, szendrői bég, 1565/66-ban budai basa. Az 1552-es várháborúk egyik tettere kész résztvevője, honti-nógrádi várak elfoglalásában, a palásti csatában és Eger ostromában is részt vett. A harmadik budai basa, Jahjiogli Mehmed fia.

²⁸ DÁVID-FODOR 2009. 38–39. o.; DÁVID 1998. 23. o.; DÁVID 2005. 256. o.

²⁹ HEGYI 2007. II. 1025–1026. o.

Rá egy évre ismét történt egy kisebb átszervezés az őrsegnél, mert az 1558. október 14. – 1559. október 2. közötti időszakban 317 fő szerepel a nyilvántartások szerint. Ali Szulejmán és Musztafa Mahmud maradtak a helyükön, akárcsak a tüzérek tisztikara. A lovasságnál azonban kicserélődött a vezetés, mert a két előző aga tímárbirtokossá lépett elő és helyükre Mehmed Mahmud Juszuf Abdulla aga került.³⁰

1559. szeptember 6-án Takaró Mihály újból beszámol Nádasdynak a környék híreiről és többek között a veszprémi törökökről is szót ejt. Takaró Tihanyból 4 darabontot küldött ki a környező falvakba, hogy a vár építéséhez szükséges szekereket berendeljék. A félsziget környékén portyázó veszprémi igazhitűek azonban Tihanytól egy mérföldnyire lesből megtámadták és mind a négyüket élve elfogván magukkal hurcolták. A tudósításban megemlíti, hogy „Az veszprémi törökök Hamza bég szolgálói voltak lesben egy mély földön...”³¹

De nemcsak Mehmed béggel gyűlt meg a baja a török vezetésnek. A fennmaradt budai török számadáskönyvek szerint több pénzügyi visszaélés történt az eltávolított szandzsákbég idejében. Ezekben az ügyekben több ízben felbukkan egy török tiszt, bizonyos Hüszejn neve. Nevezett a veszprémi vár őrségének első összeírásában – 1552. december 17. – 1553. december 5. – mint a vár kethüdája (várparancsnok-helyettes) szerepelt és napi 9 akcse zsoldra volt jogosult. Emellett még az isztolni belgrádi (székesfehérvári) terület hitetlenjeinek dzsizje adójának eminje (a bérletbe adott javak beszedője) és írnoka tisztét is ellátta. A budai számadáskönyvek tanúsága szerint még 1558-ben sem tudott elszámolni az 1554. november 16. – 1555. november 15. közötti kivetésből befolyt összegekkel. 1558. május 21-én a bevételek között szerepelt Hüszejn saját elszámolása hátralékként, saját magától 51 török aranyat (aranyanként 80 akcséval számolva) és 7 magyar aranyat, összesen 4605 akcsét fizetett be. Június 13-án szintén saját magától 28 török aranyat, 20 magyar aranyat és 5 gurust, összesen 4000 akcsét fizetett be. Július 12-én már csak „a beszprémi vár meridjei kethüdája”-ként (janicsárok parancsnok-helyettese) említik és 3 török aranyat, 53 magyar aranyat és 3,5 gurust, összesen 4412 akcsét törlesztett. Július 23-án 23 török aranyat és 12 gurust. Összesen 2440 akcsét fizetett saját magától. Egy év múlva, 1559. augusztus 27-én – még mindig az 1554. november 26. – 1555. november 15. közötti kivetésből származó hátralék! – már csak mint szertopcsi (a

³⁰ VELICS-KAMMERER 1886–1890. II. 228. o.; HEGYI 2007. II. 1027. o.

³¹ KOMÁROMY 1907. 409. o. Hamza az új fehérvári bég. Hamza korszakának egyik kiemelkedő török tisztje, több vár elfoglalásával mutatta ki tettrekészségét, tudását pl. 1554-ben szécsényi béggént Fülek várát szerzi meg, 1557-ben Tata elfoglalása is a nevéhez fűződik. 1561. június elején Palota rajtaütés szerű bevételét tervezi, de ez nem sikerül.

tüzérek vezetője) szerepel és most már a zsoldjából vontak le 2800 akcsét (35 török arany). (Az 1558. október 13. – 1559. október 1. közötti defter szerint napi 13 akcse zsoldot húzott a kincstártól, míg helyettese, Timurkhán Mahmud 8 akcsét kapott. Alegységében 2 szakaszba osztva 27 түзér szolgált, akik fejenként napi 7–7 akcsére voltak jogosultak. Ugyancsak ebben az évben egy másik ügy miatt is levontak zsoldjából. Az történt ugyanis, hogy az 1556–57-es pénzügyi évben a zsoldosítás előtt elhunyt Naszuh Boszna nevű topcsi (tүзér), de Huszejn és az új kethüda felvették illetményét.³²

1560. július 24-ei összeírás szerint a veszprémi szent dzsámi személyzete és fizetése: Abdurrahmán khatib napi 20 akcse, Oszmán halfa napi 13, Kejván müezzin 9 akcse, Müszliheddin muariff napi 4 akcse, öt havi illetménye 480 akcse, Ali poariff 4 akcse, hátralékos fizetése 1200 akcse. Gyertyára és gyékényre napi 1 akcsével jár 420 akcse. Általános volt, hogy a dzsámiban folyt az oktatás.³³

A veszprémi törökök addig-addig próbálkoztak a hódításaikat kiterjeszteni, amíg aztán 1561 tavaszán a hanyag és elégtelen őrséget kihasználva meglepetésszerűen bevették a jó 30 km-re délnyugat felé eső Hegyesd várát.³⁴

Alig egy hónappal Hegyesd elvesztése után Gyulaffy László tervezett nagyobb portyát Polgárdi felé és pápai gyalogosokkal kiegészülve mintegy 400-an vágtak bele a vállalkozásba. De mivel tervük kitudódott, egy ideig még a Bakonyban lappangtak, majd május 26-án Veszprém ellen támadtak. Egy darabig csatároztak a vár alatt, majd Felsőörsön át Lovasra érkeztek, ahol a pincéket felferve mulatozásba kezdtek. A veszprémi és az időközben értesített fehervári törökök itt ütöttek rajta a borgőzös, elpilledt hadon. A szilaj mészárlásban mintegy 200 pápai gyalogost öltek meg és Gyulaffy is csak harmadmagával tudott elmenekülni – feltételezhetően, Tihany irányába.³⁵

A veszprémi szandzsák rövid életűnek bizonyult. Az 1563. évi dzsizje (a nem muzulmánoktól szedett fejadó) összesítés szerint Veszprém már csak a róla elnevezett náhije (kb. járásnyi terület) központja. Az 1563–66. évekre összeállított defter szerint legalább 24 falu tartozott ide: Szentgál (14 ház), Semen (9 ház), Bánkeszi (10 ház), Alsóörs (8 ház), Lovas (10 ház), Felsőörs (itt megszakad a felsorolás), Vámos (6 ház), Szentkirályszabadja (7 ház), Polány (7 ház), Bodrák

³² FEKETE-KÁLDY-NAGY 1962. 286. o., 297. o., 304. o., 307. o., 421. o., 423. o.

³³ VELICS-KAMMERER II. 258. o. Kátib (írnök), halfa (segédtanító), müezzin (aki a minaretből énekével imára hívja a híveket), muariff (dzsámi- és mecset-alkalmazott, aki a pénteki istentisztelet előtt a jótékonykodók, adománytevők nevét olvassa fel az egybegyűlt híveknek), imám (a helyi vallási közösség vezetője).

³⁴ VERESS D. 1983. 79–80. o.; KOMÁROMY 1907. 132–134. o.; KOMÁROMY 1908. 131. o.

³⁵ KOMÁROMY 1908. 135–136. o.; HUNGLER 1986. 63–64. o.

(10 ház), Szárberény (12 ház), Rátót (8 ház), Szentbenedek (9 ház), Ormonos (8 ház), Bozán (6 ház), Tata (13 ház), Koskorda (1 ház), Litér (2 ház), Kövesd (4 ház), Kisberzsény (1 ház). A házak után egységesen 50–50 akcsét kellett fizetniük a családfőeknek. Az itt felsorolt falvakból 13 a fehérvári szandzsákbég hász-birtoka volt, míg Alsóörs Abdurrahman Szefer veszprémi szpáhi tímár birtoka.³⁶

1565. július 28. – 1566. január 20. közötti időszakban is Veszprém a fehérvári szandzsákhöz tartozott és 286 fős katonaság állomásozott itt, akiknek 364 416 akcsényi zsold járt. A szandzsákközpontban 1105, Csókakőn 33, Válón pedig 108 főt fizettek. A környező dunántúli várakban az alábbi őrségek szerepeltek: Koppány 123, Dombóvár 74, Simontornya 127, Ozora 40, Döbrököz 16, Tamási 20, Endréd 77 fő. Az ugyancsak nem túl távoli Tatán 383 fő, míg Zsámbékon 65 fő. Budán 1543, Pesten 920, Esztergomban 1395 (a várban 1042, a városban 97, míg Csekerdényben – Párkányban 220) fő. Összehasonlításképpen az 1566-ban Veszprémhez közeli magyar várak őrségei: Cseszneken 68, Tihanyban 100, Vázsonyban 68, Devecserben 160, Pápán 571, míg az ország talán legerősebb várában, Győrben 1124 katona teljesített szolgálatot.³⁷

450 éve 1566. június 5-én a nagyravágyó Arszlán budai basa megtámadta Palota várát, hogy mielőtt a szultáni főserg eléri az ország határait, az elfoglalt várral kimutassa harciasságát. De az ostrom kudarcba fulladt, ráadásul a Győrből megindult szövetséges csapatok a jószerivel védtelenül hagyott Veszprémet június 30-án bevették. Július 5-én pedig már Tata várán is keresztény zászló lengett, majd hamarosan Gesztest és Vitányt is visszafoglalták. A palotai fiascoért és a várak elvesztéséért augusztus 3-án a szerdár Nagyharsánynál leüttette Arszlán fejét.

A következő szűk negyedszázadban – az 1593-as nagy ostromig – élte a veszprémi vár virágkorát. Az úgynevezett igazi végvári élet ekkor zajlott: portyák, lesvetések, párbajok. Ezen időszak alatt volt itt – ha csak rövid ideig is – a korszak talán két legnagyobb hőse, Thury György³⁸ és Gyulaffy László várkapitány, de megfordult a falak között az ugyancsak jeles és híres vitéz berenhidai Huszár Péter, Eörsi Péter, a „főcsatázó” Fekete Máté, Radics vajda, a nádori helytartó és történetíró Istvánffy Miklós öccse, Istvánffy István és Thamnóczy Farkas is.³⁹

³⁶ VELICS–KAMMERER 1886–1890. II. 299. o. A tímár-birtok szolgálati birtokot jelentett, maximális mértéke évi 20 000 akcse volt, a tulajdonosnak 3000 akcsényi jövedelemként egy-egy katonát kellett kiállítania. A hász-birtok a magasabb tisztséget viselők 100 000 akcse feletti szolgálati birtoka.

³⁷ VELICS–KAMMERER II. 346. o.; PÁLFFY 1999. 128. o.

³⁸ 445. éve, 1571. április 2-án Orosztony falunál lest vezettek a törökök Thury Györgynek, és hosszú harc során végül is megölték. V. MOLNÁR 1989. 48–59. o.; HUSZÁR 1974. 116–119. o.

³⁹ Thury György, Gyulaffy László, Istvánffy István és Thamnóczy Farkas rövid életrajza: PÁLFFY 1998. 134–174. o. Thury György, Huszár Péter, Eörsi Péter: TAKÁTS 1979. Ra-

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALASSA–KRALOVÁNSZKY 1983. = Balassa László–Kralovánszky Alán: *Veszprém. Panoráma*, 1983.
- CSORBA 1978. = Csorba Csaba: *Esztergom hadi krónikája*. Zrínyi Katonai Kiadó, 1978.
- FEKETE KÁLDY-NAGY 1962. = Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula: *Budai számadáskönyvek*, 1962.
- DÁVID 1998. = Dávid Géza: *Török uralom Veszprémben (1552-1566)*. In: *Veszprém a török korban. Veszprémi múzeumi konferenciák 9.*, Veszprém, 1998. Szerkesztette: Tóth G. Péter
- DÁVID 2005. = Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó-Magyar Török Baráti Társaság, 2005. A veszprémi szandzsák. 251-257.
- DÁVID-FODOR 2009. = Dávid Géza-Fodor Pál: *„Ez az ügy fölöttébb fontos”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559-1560, 1564-1565)*. HISTÓRIA KÖNYVTÁROKMÁNYTÁRAK 6. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2009.
- ERDÉLYI 1913. = Erdélyi Gyula: *Veszprém város története a török idők alatt*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1913.
- FMTE 1989. = Fejér Megyei Történeti Évkönyv 1989. (19)
- HEGYI 1995. = Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. História Könyvtár - Monográfiák, Budapest, 1995.
- HEGYI 1998. = Hegyi Klára: *Veszprém török őrsei*. In: *Veszprém a török korban. Veszprémi múzeumi konferenciák 9.*, Veszprém, 1998. Szerkesztette: Tóth G. Péter
- HEGYI 2007. = Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I–III. kötet. Budapest 2007.
- HUNGLER 1986. = Hungler József: *A török kori Veszprém*. Veszprém, 1986.
- HUSZÁR 1974. = Dr. Huszár Pál: *Thury György szerepe a dunántúli végoári harcokban 1554-1566*. Várpalota, 1974.
- KÁLDY-NAGY 1977. = Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1977.
- KÁRFFY 1915. = Kárfy Ödön: *Foglyok váltságdíja. Hadtörténelmi Közlemények*, 1915.
- KECSKÉS 1984. Kecskés László: *Komárom, az erődök városa*. Zrínyi Katonai Kiadó, 1984.
- KOMÁROMY 1907. = Komáromy András: *Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár*, 1907.
- KOMÁROMY 1908. = Komáromy András: *Magyar levelek a XVI. századból. (Ormányi Józsa Sümege kapitány levelei) Történelmi Tár*, 1908.

dics vajda vezette azt a sikeres támadást, amivel Gesztest vették be 1588-ban. A „főcsatázó” Fekete Máté: TAKÁTS–ECKHARDT–SZEKFŰ 1915. 168. o. 1579. július 1. Kara Ovejsz budai basa Rudolf császárnak. Fekete Máté ugyancsak jeleskedett 1587. februárjában Koppány elfoglalásánál, az egyik kapu ellen ő vezette a támadást, míg a másik ellen a szintén veszprémi Erdős Pál. SIPOS 2013. 221. o.

- V. MOLNÁR 1989 = IV. Molnár László: Thury György palotai és kanizsai kapitányságának története. *Veszprémi Történelmi Tár*, 1989. II. 48-59.
- PÁLFFY 1998. = Pálffy Géza: *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század)*. In: *Veszprém a török korban*. Veszprémi múzeumi konferenciák 9., Veszprém, 1998. Szerkesztette: Tóth G. Péter
- PÁLFFY 1999. = Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526-1598. A győri vár töröktől való visszafoglalásának 400. évfordulójának emlékére*. Győr, 1999.
- PÁLFFY 2005. = Pálffy Géza: *Egy különleges nemesi karrier a 16-17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története*. Jókai könyvek. Sorozatszerkesztő: Hermann István. Pápa, 2005.
- SALAMON 1886. = Salamon Ferencz: *Magyarország a török hódítás korában*. Második, javított kiadás. Budapest, Franklin Társulat, 1886.
- SIPOS 2013. = dr. Sipos Imre SJP: *Törökkoppány monográfiája*. Miklósi-Törökkoppány, 2013.
- SUGÁR 1976. = Sugár István: *Szigetvár és viadala*. Zrínyi Katonai Kiadó, 1976.
- SZALAY 1861. = Szalay Ágoston: *Négyszáz magyar levél a 16. századból*. Pest, 1861.
- SZÁDECZKY 1881. = Szádeczky Lajos: *Szigetvár első ostroma*. *Történelmi Tár*, 1881.
- SZÁNTÓ 1970. = Szántó Imre: *Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (9.)* 1970.
- VASS 1989. = Vass Előd: *Források a székesfehérvári szandzsák történetéhez 1543-1688*. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv (19). Székesfehérvár, 1989.
- VELICS-KAMMERER 1886-1890. Velics Antal-Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek, 1543-1699*. Bp. I. 1886., II. 1890.
- VERESS D. 1983. Veress D. Csaba: *Várak a Bakonyban*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1983.
- VERESS D.–SIKLÓSI 1990. = Veress D. Csaba–Siklósi Gyula: *Székesfehérvár, a királyok városa*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990.
- TAKÁTS = Takáts Sándor: *Bajvívó magyarok*. Bp. 1979.
- TAKÁTS–ECKHARDT–SZEKFÜ 1915. = Takáts Sándor – Eckhardt Ferenc – Szekfü Gyula: *A budai basák magyar nyelvű levelei*. Budapest, 1915.

FARKAS GÁBOR:
**Két birodalom ütközőzónájában
(Veszprém 1526–1606)¹**

Fehérvár a török expanzió bázisa (1543-tól)

Az 1541-ben muzulmán kézre került Budát a Török Birodalom északnyugati határán stratégiailag fontos erőddé alakították. A török hatalom vilajet (Vilayet-i Budun = tartomány) központtá tette, hadászatiilag biztosította. A vilajet élére a szultáni kormányzat pasa tisztséggel katonai és polgári előjárót állított. A törökök várfoglaló harcászati műveleteket indítottak a királyi Magyarország ellen. 1543-tól 1545-ig elfoglalták a Buda körüli várakat, és köréje szervezték meg nyugati védelmi zónájukat. Ennek erősségei: Esztergom, Tata, Zsámbék, Székesfehérvár, Simontornya, Ozora.

E várak között kiemelt szerepű Székesfehérvár, amelyet a török 1543-ban vett birtokba, s szandzsák székhelyé (nagyobb közigazgatási és katonai kerület) építette ki. Vezetője a beglerbég (bégek bégje). 1543. szeptemberben a helyőrség a következő katonai alakulatokból állt: 3 aga parancsnoksága alatt 880 janicsár, 100 lovas, 500 zsoldos, 560 martalóc lovas, 70 tüzer, 8 aknász, 10 páncélkészítő, 27 mesterember (közte 10 kovács). A janicsárok balkáni származásúak: bosnyákok, szerbek, albánok. A helyőrség a későbbi évtizedekben kevesebb, mivel a védelmi zóna várait is ellátták őrséggel.

A szandzsákokat centralizált katonai-polgári intézmények igazgatták. A fehérvári (Isztołni Belgrád) szandzsák a budai vilajetben megerősített területi egység, amely katonai alközpont funkciót töltött be. Az első szandzsákbég, Ahmed, a régiót a Fehérvártól délre fekvő falvak, mezővárosok elfoglalásával bővítette. Ozora és Simontornya okkupálásával azonban kudarcot vallott (1543–1544), emiatt 1545-ben eltávolították Fehérvárról. A szandzsákokat 11 nahije (kisebb közigazgatási egység) alkotta, közte a veszprémi 24, a palotai 17, a vázsonyi 16, a tihanyi 10, a fehérvári 20 faluval. (Város Fehérváron kívül: Csókakővárálja és Battyán.) A szandzsákbég feladata a helyi területi egység igazgatásán túl a katonai expanzió szervezése, és a fehérvári helyőrséggel részt vett a királyi magyarországi várak és vártartományok meghódításában.

¹ *Veszprémi Szemle*, 2008/3–4. 3–20. o.

A Fehérvár körüli hódoltságot, a kelet-dunántúli régiót a török a magyar végvárak közelsége, a gyakori portyázások miatt nem tudta kizárólagossá tenni.

1545-re kialakult a török és a királyi Magyarország közötti provizórikus határ, amely a másfél évszázad alatt sem tudott állandósulni. A törökkel szemben álló véghelyek: Győr, Palota, Veszprém, Tihany, Vázsony, Csesznek, Pápa, a balatoni és a dunántúli középhegységi erődök: Csobánc, Szigliget, Hegyesd, Keszthely, Sümeg, Devecser. A magyar véghelyek a hódoltság másfél évszázadában török ostromokat álltak ki; némelyek elpusztultak, de mindannyiszor reorganizálódtak, s őrizték a vártartományt.

A Habsburg hatalom a dunántúli végvárakat Bécs elővédjeinek tekintette, s ha anyagi ereje lehetővé tette, a magánföldesúri várakat átvette, erősítette, s királyi őrségeket, és élükre harcban edzett kapitányokat állított. A kapitányok korlátlan hatalommal rendelkeztek: a katonai feladatokon túl a rájuk bízott területük népe is felügyeltek, államhatalmi funkciójukkal úgyszólván élet-halál urai voltak.

Veszprém a polgárháború éveiben

A királyi Magyarországon kiemelt volt a szerepe a veszprémi várnak, amely a fehérvári szandzsákbégtől (Palotával együtt) folytonosan veszélyeztetett erősség. Veszprém (püspöki vár) a török imperializmus magyarországi megjelenése óta részese a várküzdelmeknek.

1526-ban a veszprémi püspök, Szalaházy Tamás bandériuma Mohácsnál megsemmisült. A püspök a csatában nem vett részt, mert II. Lajos királyunk (a Mohácshoz vezető úton) megbízta két országos főméltósággal együtt, hogy felesége, Mária királyné mellett legyenek. A püspök a királynét a csatavesztés után Pozsonyba, majd Bécsbe kísérte.

Fehérvárt Zápolya számára 1526-ban Bakics Pál foglalta el, a koronázásra ezután kerülhetett sor (1526. november 3.) A szertartást a nyitrai püspök, Podmaniczky István celebrálta. Néhány dunántúli nagybirtokos és város (Pécs, Simontornya, Palota, Székesfehérvár, Tata, Esztergom) csatlakozott Zápolya Jánoshoz. Fehérvár város bírása és az esküdtek 1528 nyarán fejezték ki hűségüket Zápolyának, és 1540-ig kitarítottak mellette.

Ferdinánd hadai az 1530-as években a dunántúli falvakat és mezővárosokat hódoltatták. A hadak egy részét Horváth Ferenc szarvaskői kapitány vezette, aki ezért 200 jobbagytelket kapott Ferdinándtól (mezőföldi falvakban). Palotát és a vártartományt a Podmaniczky fivéreknek (János és Rafael) 1537-ben adományozta Ferdinánd, akik a dunántúli hadjárat idején pártoltak el Zápolyától.

A Habsburg uralkodót a kényszer vitte rá, hogy a Podmaniczky család kezében hagyja Palotát és a vártartományt. Palota és a birtokok a hódoltsági zónába estek, közvetlen szomszédságban Fehérvárral.

Veszprém vára Szalaházy püspöksége idején romladozó állapotú. A város és a vár (Tihannyal együtt) a János-párti urak kezébe került. A püspök a János-pártiak katonai zaklatása miatt Sümegre menekült, ahol várnagya, Choron András 1526 után katonai teendőket látott el. Teljhatalma volt a vár egész személyzete és a vidék nemessége felett. A sümegi vártartomány falvaiban élő egyházi nemesek külön bandériumot alkottak, akiket a várnagy a várőrséggel együtt alkalmazott a védelemben.

Choron várbeli tisztségét saját szerűen értelmezte: magántulajdonának tekintette a várat és a püspöki vagyont. Jövedelméből birtokokat szerzett, amelyek korábban egyházmegyei tulajdonúak. A devecseri uradalomhoz csatolta a felsőuzsai püspöki birtokot. Megépítette a devecseri kúriát, amely a család ősi fészke, majd erőddé változtatta. Choron a korszak tipikus vagyonszerzője, aki a polgárháború alatt Ferdinánd hűségén maradt, és a Habsburg királyi hatalom árnyékában szerezte birtokait. A köznemesi rendből a Choron család a mágnások közé emelkedett, vagyona az Esterházy, Podmaniczky, Erdődy, Török családokéhoz hasonló nagyságú.

1527. június 13-án János király Budáról rendeletben kötelezte a zirci apátot és még több dunántúli főurat, hogy jobbágyaik számarányához viszonyítottan állítsanak ki gyalogos katonaságot, és küldjék őket az erősen leromlott veszprémi várba. 1530-ban a királyi katonaság úzte ki a János-párti őrséget a veszprémi várból. A várnagy, Choron András, Tihanyt foglalta vissza Ferdinánd és a püspök számára.

A polgárháború alatt a török több ízben dúlt a környéken. (1526, 1529, 1532.) Fehérvárt a mohácsi csata után egy martalóc csapat ostromolni kezdte, de a horvát bán, Frangepán Kristóf lovasainak megjelenésére elmenekültek. 1529. augusztus 6-án a török behatolt a városba, és az egyházi épületeket feldúlta. 1533. áprilisban ismét jártak magyar és török hadak Fehérváron, amikor a Ferdinánd-párti Móré Lászlót, „*a zabolátlan rablólovagot*” verték le Palotában, és fogásba hurcolták.

A polgárháború 1528-tól 1538-ig zajlott. A két király évtizedes küzdelme gyengítette az ország erejét. 1529-ben a török Bécs ellen vonult, az ostrom szeptember 22-től október 15-ig zajlott, s ha sikerült volna a birodalmi székváros elfoglalnia, akkor a királyi Magyarország a Török Birodalom részévé válik. 1529-ben a török sereg az osztrák tartományokon vonult vissza, de egy segélycsapat a devecseri-sümegi országúton menetelt déli irányban. A törököt Choron a sümegi és a devecseri őrséggel megtámadta, és széjjelszórta. A várnagy levelé-

ből tudjuk, hogy a török sereg ekkor 2500 embert veszített. Az 1532. évi hadjárat során a török a zalai-vasi vidékeket felperzselte, az állatállományt elhajtotta. Az ínség a zalai és a vasi részeken állandósult, a gabona és az ígásállatok ára magas, azt a jobbágyság megfizetni nem tudta.

A polgárháború alatt Veszprémet további támadások érték. Palota János-párti őrsége (a Podmaniczky fivérek ekkor még János-pártiak) vette ostrom alá a várat. Kechet Márton katonapüspök (Szalaházy utóda) lovasaival Palotáig úzta a támadókat. 1537-ben Veszprém alatt Török Bálint vezetésével a János-párti Pápa várának katonái gyülekeztek ostromra, de az őrség és a spanyol zsoldosokból álló Ferdinánd király segélycsapata Pápaig üldözte őket. A spanyolok azonban a vidéket és Veszprém városát kirabolták, a püspök és környezete a bécsi hadvezetőségtől kérte a zsoldosok mielőbbi elvezénylését. Az ostromok megviselték a veszprémi várat, falai roskadoztak. A város romos állapotát jelzi a káptalan egy jelentése: a városban 38 háznak nevezett primitív, fából, sárból épített és szalmatetővel ellátott lakóépület található.

Kechet püspök és Choron defenzív intézkedései

Veszprém erősítésére a püspöknek és a királynak nem volt pénze. Az egyházi nagybirtokok 1530-ra országszerte kicsúsztak a püspökök, az apátok kezéből. A veszprémi püspök sem rendelkezett anyagi erővel.

1537-ben királyi utasítás érkezett a veszprémi várnagyhoz, Choron András-hoz, aki egyben zalai főispán: „*A sümegi uradalmat adja vissza a püspöknek, s annak jövedelmét fordítsák a vár erősítésére.*” Choron tiltakozott: „*1524 óta sümegi várnagy, az uradalom jövedelmével valóban rendelkezik, azonban a veszprémi és a sümegi várra, a mohácsi csatába indult püspöki bandériumra 50 ezer forintot költött. Sümegen a többi közt a keleti bástyát építette meg. Teljesíti a királyi rendelkezést, ha ezt az összeget megkapja Kechet püspöktől.*” Az uralkodó a tihanyi várat és annak tartományát akarta átadatni a püspöknek. Itt a várnagy fia, a kiskorú Choron az apát és várúr. Az ifjabb Choron udvari nemes hölgyet vett feleségül, és ennek révén főúri családokkal (pl. Batthyányakkal) került rokonságába.

1539-ben Kechet katonasággal foglalta vissza Chorontól Sümeget. Veszprémből az egyházmegye pénztárát és az értékeket négy ládában 1543. július 4-én Sümegre küldték, a következő évben Sopronba vittek több láda kegytárgyat. Kechet gatlástalanságát és vagyonszerző habitusát jelzi Tátika kirablása. 1532-ben a környék birtokosai és a keszthelyi ferencesek a török közeledésére értékeiket Tátikába menekítették. Kechet Sümegről 1538. január 22-én fegyvereseivel megrohanta a várat, az ottani értékeket magához vette. A Pethő család országy-

gyűlésen tiltakozott a zsákmányolás miatt, mert a püspök (a nemesi családok és az egyház kincsein túl) a családi vagyonához tartozó 100 ezer forint értékű ékszert, lakásberendezést is elrabolt.

A püspök a törökellenes védelemhez hozzájárult, 3 ezer forintot adott a kincstárnak és felszerelt 100 lovas katonát.

Veszprém a végvidéken

A térségben leginkább veszélyeztetett vár Veszprém és környéke. A vár kevés számú őrségével és hiányos felszereltségével a török portyákat nem tudta meggátolni. A martalócok a Balaton-felvidéken, a Bakonyban a legváratlanabb helyeken bukkantak fel. 1544-ben Fok alatt Kápolnássy Ferenc csapatát lepte meg a török és verte szét. A nagy zsákmánnyal Fehérvárra induló portyázókat Horváth Márkó és Thelekessy Imre veszprémi castellanus vitézei szétverték.

Mehmet pasa azt üzentte a végváriaknak, hogy a zalai földeket hamarosan felperzseli. Zalába az utak Veszprémen keresztül vezettek. Az 1546. évi pozsonyi országgyűlésre küldött Zala vármegyei követek a török elleni védelem kiépítését kérték az uralkodótól. (Pozsonyt az 1536. évi 49. tc. a magyar kormányshelyek színhelyévé tette, ahol az országgyűléseket tartották.)

A hódoltság kiterjesztését egyelőre Gyulaffy László Csobáncból, Magyar Bálint Szigliget-Fonyódról meggátolták. A török martalócok azonban megtalálták a módját, hogy szabad utat nyerjenek a Dunántúl belsejébe.

Veszprém a fehérvári török közelsége miatt állandó veszélyben forgott. Kechet 1544-ben Sümegre, a káptalan (1541-ben) Egerszegre költözött. (Sümegről a püspökök 1628-ban tértek vissza Veszprémbe, de Sümeg továbbra is otthonuk maradt.) A martalócok a fehérvári ostrom idején (1543) Pápa, Kemenesalja, Somló vidékét dúlták, az 1540-es években a sümegi vártartományt sarcolták. Egyes falvakban pusztatelkek maradtak: 1548-ban Csehiben 13-ból 1 maradt, Bazsiból, Prágából a lakosság elmenekült, a családok egy része Sümegre, a palánkkal körülvett belsővárosba telepedett le, mások Sarvaly, Szebike, Tátika, Kovácsi-hegy erdőrengetegeibe menekültek, ahol „rejtett faluként” tengették életüket. A Keszthely–Rezi–Tátika–Sümeg–Devecser útvonalon levő falvak különösen ki voltak téve a rendszeres zsákmányolásnak.

Az országgyűlés a fenyegetett dunántúli térségek védelmére katonai kerületet szervezett Győr székhellyel, s élére főkapitányt állított. A kerület foglalkozott a végvárakkal, a kapitányok kinevezésével, a várőrségek szervezésével, a védelem feladataival. A várak anyagi ellátását, a kapitányok fizetését a pozsonyi magyar kamara folyósította.

Kechet 1549-ben megvált a püspöki stallumtól, mert ebben az évben meg-nősült (nem volt felszentelt püspök). Homonnai Antal lányát vette feleségül, Pozsonyban királyi udvarmesteri tisztségben szolgált. Utóda, Bornemissza Pál, Sümegvár erősítését végezte, majd Kövess András (1566-ig) jelentős építkezéseket hajtott végre. Veszprém falait is erősítették: két rondelláról tudunk, ahová az ágyúkat állították.

1549-ben a végvárok egyesített őrségei, mintegy 1500 fő, gyülekezett a Porva–Veszprém közötti völgyben. A veszprémiek Thelekessy Imre castellanus kapitánnyal, a pápaiak Rátkay Pál parancsnokkal, a győriek Horvátovits Bertalannal, Martonfalvy Imre deákkal 100 huszár. A győriek között tartózkodtak a híres portyavezérek: Gyulaffy László, Gregoróczy Vince, Petry Gergely, és megjelentek a devecséri csapatok is. A végváriak kémjeiktől értesültek arról, hogy a fehérvári aga (Véli) kb. 1500 fővel Stájerországba indult zsákmányolási szándékkal. A törököt a végváriak megtámadták, mintegy 900 főt levágtak, és 500 lovat zsákmányoltak. A török foglyok száma 600 fő volt. Véli bég csapata így teljesen megsemmisült.

Veszprém eleste, a hódoltság 14 éve

Veszprém elfoglalását a török évek óta tervezte, s látták ezt a kortársak is. Megjegyezték, ha Veszprém elesik, a töröknek szabad útja lesz Nyugat-Magyarországba. Magyar Bálintnak Szigligetre jelezték a kémek, hogy Veszprém alatt sok török gyűlt egybe, akik a vár ostromára készülődnek. Veszprém 1552-ben a török martaléka lett. A támadás előzménye: a fehérvári bég (Hamza) több ezer katonával a városra támadt. A volt káptalani házakat és a magánlakásokat felégette, kifosztotta. A várból a török táborverők közé lőtt a veszprémi őrség, s a janicsár aga meghalt. Közben megérkezett Ali budai pasa 20 ezer emberrel, aki a vár falait lövette. A várőrség körében egyenletlenség támadt, többen kiszöktek a törökhöz. Az őrség megadta magát, kivonult a várból. A kortársak Vass Mihály erélytelenségével magyarázták a vár elfoglalását, amelyet meg lehetett volna menteni, ha határozott a vezetés, az őrség fegyelmezett, amely május 26-tól június 1-ig ellenállt. A csüggedés végül felülkerekedett a védőkben, hittek a török demagóg ígéreteinek. (A várban tartózkodtak a környék falvaiból a parasztok és a családok, akik ugyancsak részt vettek a védelemben.)

Veszprém első török parancsnoka, Dzsafar, 344 fős őrséggel rendelkezett, közte 29 tüzér, 200 lovas. A várban dzsámit rendeztek be, ahová Budáról imámot küldtek, sőt, török iskola működéséről is vannak adatok. Veszprém szandzsákszékhely, élén bég állt. A szandzsák 1554-től 1563-ig állt fenn. 1557. februárban

a szandzsákbég, Mehmet a felséges császár helytartójának nevezi magát Veszprémben és annak minden tartományában

Veszprém elestével Tihanyra (Takaró Mihály kapitány), Vázsonyra (Rác Pál kapitány), Pápára (Török Ferenc kapitány) hárult a török szemmel tartása. Csakhogy Vázsonyt a török 1553-ban lerohanta, ahová a hódító hírében álló Tuigán fészkelte be magát. A vázsonyi török Tihany pacifikációját akarta elérni, melynek falai omladoztak, az őrség (100 fő) fegyverzete hiányos, ágyúí nincsenek. A vázsonyi török 1554. november 7-én este szállt Tihany alá. Tuigán este körüljárással megszemlélte a várat, éjjelkor megszólaltatta ostromágyúit, és reggelig törette a falakat. A vártartomány falvaiban az ágyúzás félbehagyását azzal magyarázták, hogy a török bevette Tihanyt. Trombitás Balázs írta Szigligetre Magyar Bálintnak: „bizonyos, hogy a várban van a török”. A hír azonban alaptalan volt, mert Takaró Mihály 10 szakállal visszaverte a török rohamot, és az ostromlók megszégyenülve vonultak Vázsonyba. A tihanyi ostrom sikertelensége ellenére a vázsonyi Tuigán és a veszprémi török 1554-ben Csobáncot vette ostrom alá. Gyulaffy László nem tartózkodott a várban, Pápán tárgyalt. Amikor hírét vette a török csobánci megjelenésének, szinte az utolsó percekben vágatott fel a várba, ahol a várnagy a védelmet már megszervezte. A csobánci őrség kitérően állta az ostromot, s a török visszavonult Vázsonyba, Veszprémbe. A török nem gondolt többé Csobánc (és Szigliget) elfoglalására, bár a környék falvai kétfelé adóztak: a töröknek és a magyar végváriaknak.

A töröknek azonban ezen a vidéken nincs olyan alcentruma, ahonnan a falvakat ellenőrizné, a rájáktól a jövedelmet begyűjthette volna. A veszprémi török keresi a lehetőséget, hogy erősséget szerezzen magának, esetleg átalakítson egy kúriát vagy templomot. E vidékről a töröknek adót Gersei Pethő János, Rezi, Tátika, Keszthely ura (3 falu után) rendszeresen fizetett a veszprémi szpáhinak, Zolagh Alinak. A köztük levő viszonyt a szpáhi által írt levél címzése jól tükrözi: „Vitézlő uramnak, Pethő Jánosnak, Reziben lakónak, nekem uramnak”.

Az 1550-es években Sümeg vette át a nyugati védelem szervezését, ahol Ormányi Józsa várnagy rendelkezésére állt a vártartományban élő egyházi nemesi bandérium. Sümegvárról mint erődről a kortársak elismerően nyilatkoztak. („Sümeg bevehetetlen sasfészek.”) Kövess András püspök anyagi támogatásával bővült a vár. Nevéhez fűződik a többi közt az északi torony megépítése.

1557-ben kiűzték a törököt Vázsonyból. A szorongatott helyzetbe került Mehmet bég Veszprémből a palotai vártartomány tisztartóját figyelmezteti, hogy a palánk építésével hagyjon fel. Az építkezésről a budai pasa is értesült, aki rossz néven vette a hírt. Véleménye: „akik ott dolgoznak, valamennyien rabbá válhatnak, ökröstül, szekereztül.” Ugyancsak Veszprémből származó hír, amely a bizonytalan közállapotokat jelzi: 1558. április 17-én Dzsfar vajda levelében értesíti a pa-

lotai tisztartót, Ujfalussy Ferencet, hogy egy Veszprémben tartott magyar rab magát ki akarja váltani, és a pénzt koldulással tudja megszerezni. Értesülése van róla, hogy a rab Pécsig gyalogolna, és útközben végházakat, úri lakokat, falvakat keresne fel. A koldulás 30 napot vesz igénybe. A vajda szerint az egyedüli utazás nem biztonságos éppen a török portyák miatt.

A győri, devecseri őrség 1556 júliusában Fehérvár alá vonult, ahol 4 óra hosszát csatáztak a kirohanó törökkel. 1557. április 17-én Veszprémet támadták meg, és a vár kiskapujáig hatoltak. Még ez év augusztus 18-án a várban tűz támadt, melyben minden ház elhamvadt a fegyverekkel együtt. 1561-ben a sümegi várnagy, Ormányi Józsa írta Csányi Ákoshoz: Hegyesd is elveszhet, mert a várnagy, Kálozi András az erőddelel keveset törődik („ő éjjel nappal csapszék”). Fehérvárról a szekerek sokaságát látták élelmiszerekkel és az ostromhoz szükséges eszközökkel megrakva a bakonyi utakon nyugat irányban vonulni. Ormányi levelezéséből tudjuk, hogy 1561. május 26-án Gyulaffy László 400 vitézzel Veszprém alá ment. A Bakonyban elrejtőztek, de a falvakban levő török kémek elárulták őket a töröknek. Gyulaffy ezután Lovas falut vette fel, a török azonban meglepte a csapatot és mintegy 200 végvárit levágott. Ormányi tudni vélte, hogy a veszprémi bég (Bajazid) Sümeg ellen készülődött, de Csesznek alá vonult. Még ez évben a fehérvári török eredménytelenül Vázsonyt támadta.

A magánföldesúri tulajdonú Palota anyagiakkal történő ellátása 1551-ben történt. Ferdinánd elrendelte, hogy a várhoz Fejér, Veszprém, Tolna és Somogy vármegyei helységek, összesen 67 falu, Palotához adózzon. Podmaniczky Rafael saját költségén 1560-ban zsoldosokat toboroztatott, s megszervezte a várvédelmet. Az őrség élére Ujfalussy Ferencet állította. A várhoz rendelt falvak jövedelmének begyűjtését a várbirtokos (1558) Thury Györgyre bízta. Podmaniczky Rafael 1559-ben elhunyt, özvegye a várat átadta Miksa császárnak. Az uralkodó Thury Györgyöt tette meg a vár kapitányának.

Hegyesd sorsa

A veszprémi török 1561-ben elfoglalta Hegyesd várát. A török kémek állandóan a balatoni várak közelében kószáltak, és hírül vitték Veszprémbe, hogy a hegyesdi vár ura, Ákosházi Sárkány Ambrus a várőrséget a szőlőkbe rendelte, a várkaput is nyitva hagyták. A török csapat besétált a várba. Ez a tény a csobán-ciakban, de a Magyar Bálint parancsnoksága alatt álló Szigligeten is rémületet váltott ki. A Gyulaffy család Csobánból Körmentre menekült. A török hozzáfogott a hegyesdi vár erősítéséhez, és a környék falvaiból parasztokat rendelt az építkezéshez.

A hegyesdi török szemmel tartása a közeli Csobánc feladata lett, de a vázsonyiak és a tihanyiak is figyelték az utakat, nehogy Veszprémből felszerelést, fegyvereket szállítsanak Hegyesdre. A hegyesdi török őrség 60 fő. Egy alkalommal a török Hegyesdről ágyúval átlőtt Csobáncra. A csobánciak és a szigligetiek Hegyesd visszafoglalására kértek engedélyt a győri generálistól, de azt elutasították, pedig Gyulaffy 80 gyalogossal rendelkezett, és Hegyesd alá jött volna a sümegei őrség és a vázsonyi lovasság is.

A csobánci őrség ekkor fizetetlen volt. A hegyesdi vár alól elszökdöstek, és a tartomány falvaiban a jobbágyságot sanyargatták. Gyulaffy írta Salm generálisnak: *„Kegyelmes uram, efféle fizetetlen népséggel soha többé ne hagyjon engem.”*

1562-ben Salm, a magyarországi királyi hadak parancsnoka (generalis capitaneus) és Nádasdy Tamás nádor (1555. március 1-től) mezei hadakat küldtek Hegyesdhez. A török az ostromot nem várta meg, feladta a várat. A győri generalstáb rendelkezésére a várat lerombolták.

A törökösség vádja

1561 végén Lőrinc papot *„törökösséggel”* vádolták a magyar végváriak, ami abban az időben hazaárulásnak számított. Lőrinc pap magyar volt, de török szolgálatban állt, és Veszprémben a bég mellett tartózkodott. 1561. december 13-án kelt leveléből értesülünk arról, hogy Búza Benedek vázsonyi legényei Hegyesdre történő utazása során Szigliget körül elfogták. Azt írja a veszprémi töröknek: *„Vázsonyban vagyok fogva, ha ön erővel nem vitet Hegyesdre, most nem tennék ily nyomorúságos helyzetben”*. Kéri Bajazid vajdát, hogy fizesse meg a váltságdíjat, amelyet Búza Benedek kiszabott. Amennyiben ezt nem tenné, őt Pápára viszik és karóba húzzák. Könyörög a töröknek: *„Én kegyelmedet mint jó uramat szolgáltam, a magyar uraknál nem könyörgök, mert ők gyűlölnek... Búza Benedek szerint [ha] német kézre kerülök, akkor halál vár rám. Írjon kegyelmed Búza Benedeknek, ne adjon német kézre.”* Aláírás: Török Lőrinc pap.

Gyulaffy kapitány Veszprémben

Hegyesd lerontásával egyidőben Tihany felrobbantását is tervezte a Udvari Haditanács (bellicum), azonban erre nem került sor. Gyulaffy Lászlót helyezték Tihanyba, aki a vár erődítését szorgalmazta. 1561-ben kudarc érte a csobánci és a tihanyi őrséget. Gyulaffy a polgárdi vásárra akart törni, s a kereskedőket megsarcolni. A portyáról a fehérvári török értesült. Felkészülten várta a végváriakat, és a csapatot lemészárolta. Gyulaffy új sereget gyűjtött.

Tihanyban 1564-ben hadbiztosi szemle volt. Gyulaaffynak azt ígérték, hogy a várat megerősítik, korszerű fegyvereket kap megfelelően kiképzett várvédőkkel. (60 lovas, 40 gyalogos.) A fegyverek megérkeztek: 4 ágyú, 34 szakállas, 20 kézipuska. Az 1563. évi országgyűlés 23. cikkelye elrendelte, hogy a hajdúkat a véghelyeken szoros őrizet alatt kell tartani, és zsolddal ellátni. Tihany és Vázsony őrsége meg is kapta a zsoldot, de csak Veszprém visszafoglalásáig. 1564. augusztus 11-én török katonai lázadás tört ki Veszprémben. Egy tizedest a katonák megöltek. A budai pasa a lovas agákat leváltotta, a lázadókat kivégeztette.

Küzdelem a közép-dunántúli régióban: Veszprém visszavétele (1566)

Arszlán (vulgo: Oroszlán) budai beglerbég 1566. június utolsó hetében Palotát támadta meg. A várkapitány, Thury György értesült a török szándékról, Thury Farkast és Pálffy Tamást Bécsbe küldte, és segélycsapatot kért. A török megérkezett, egy hetes ostromot vívott a vár alatt. Az uralkodó 14 ezres sereget küldött Palotához Salm generális vezetésével. Az ostrom közben a beglerbéget félretájékoztatták. A Bakonyból mintegy 300 kocsi és ökrösszekér fát szállított Győrbe. A török kémek a szekérszlopokat nagy erejű felmentő seregnek nézték, és ezt hírül vitték az ostromló töröknek. A beglerbég nem kívánta megvédeni a sereget, ezért az ostromot félbehagyta, és elvonult a vár alól. Salm megérkezésekor Arszlán már Fehérvár felé járt. Thury György azzal fogadta a generálist: „A török megszökött!” Ezután Salm egy ezred gyalogost küldött Fehérvár és Tata elfoglalására. Ebből a tervből a fehérvári ostromot elvetették, az ezred Tatára vonult.

A fehérvári török értesült a királyi sereg készülődéséről, és 10 ezer emberrel a Sóstónál védőállást foglalt el. Salm Thury Györgyöt küldte a Sóstóhoz, kémlelje ki a török erejét, maga pedig Győrhöz vonult.

A török a fehérvári vár erődítését 1568-tól 1572-ig végezte el. Nagy számban rendelt kézimunkásokat és szekereket a várhoz. 1572. május 13-tól július 16-ig 72 kőműves, ács dolgozott a falak javításán, a fehérvári szandzsákból 450, a simontornyaiból 400, a szekszárdiból 250 kézimunkás. A falat 16 könyök magasságra húzták fel, vastagsága 4 könyök. Felhasználtak 576 kocsi meszet, 134 kocsi fát, 1140 kocsi homokot.

A főparancsnok által Tatahoz kirendelt ezred nagy fegyelmezettséggel vonult, mert török megszállás alatt volt a térség. A huszárok élén a parancsnok lovagolt, a lovasságot a szekerek és a málhás kocsik követték, a gyalogság pedig csatarendben menetelt, készen állt arra, hogy a bárhonnán jövő ellenséges táma-

dást visszaverje. Hír érkezett arról, hogy Eszék felől nagyobb török sereg közeledik, amelynek célja a Győrnél gyülekező királyi had támadásának felfogása.

Tatát elfoglalta a gyalogság. A gyalogság rohama előtt a huszárok a vár alatt megütköztek a török szpáhikkal. A Tata ellen küldött ezred visszatérőben Gesztes, Csókakő, Vitány erődöket visszafoglalta.

Palotánál a magyar csapatvezérek, Gyulaffy László, Török Ferenc, és a palotai kapitány, Thury György rávették a generálist, hogy Veszprém felmentésére induljanak, amely már 14 éve volt török megszállásban. Érveik hatottak, és a mintegy 2 mérföldnyi távolságra fekvő vár ellen megindították a csapatokat. A csapatvezérek szerint Veszprém török őrsége megfogyatkozott. Salm győri generális 5 ezer főre apadt sereggel, amely magyarokból és németekből állt, megérkezett a veszprémi falak alá.

Az ostromot június 30-án reggel 7 órakor kezdte, 9 órakor általános rohamot indított. Ennek során a 4 zászlóaljba szervezett magyar gyalogság kitűnt bátorságával. A várkapu előtt magyarok álltak, akik a réseken behatoltak a várudvarba. Az első csoportot a tihanyi legények alkották, akiket Gyulaffy László vezetett. A német egység 2 zászlóaljjal az erőd másik oldalán rohamozott. A török ellenállókat az ostromlók lemészárolták, azokat is, akik megadták magukat. A török katonák kérték a magyarokat, hogy életüket kíméljék meg, a németek azonban vérszomjasan öldököltek. A védőknek mintegy fele (200 fő) pusztult el. A zsákmányolás során a magyar és a német katonák között nézeteltérés keletkezett, ami fegyveres összecsapáshoz vezetett. (A németek veszprémi viselkedését a kortársak gyalázatosnak minősítették.)

Veszprém felmentésére a budai pasa Fehérvárból több alkalommal indított támadást, de a vár alatt álló portyavezérek mindannyiszor visszaverték. (Arszlánt a palotai és más kudarcáért a szultán kivégeztette.) A várban az épületek leégtek, elpusztult a székesegyház. A jelentésben ez áll: Veszprém visszafoglalása június 30-a (de recuperatio Veszpremio ultimo Junii A. D. 1566). Szeptember 19-én a várkapitány Gyulaffy László lett, aki megtartotta tihanyi és csobánci tisztségeit is.

Veszprém, a királyi végvár 1566–1596 között

A magyarországi végvári rendszer kérdéseivel az 1566-ban létrehozott bellicum foglalkozott. A haditanács 5 tagú, de magyarországi tagja nem volt. A magyarországi hadügyekkel kapcsolatosan a bellicum egyik fontos teendője a végvári rendszer tökéletesítése, a kérdések centrális kezelése volt. Veszprémbe 1567. március 6-án királyi biztosok érkeztek a vártartomány jövedelmének

felmérésére. A jövedelemből akarta a bellicum a vár újjáépítésének költségeit fedezni.

Egy hónap múltán a fehérvári török 500 lovassal megjelent a vár alatt, nyilvánvalóan foglalási céllal. A palotai és a pápai őrség a veszprémiekkel együtt a törököt elűzte, de az esemény figyelmeztető volt a végváriak számára, hogy a török nem mondott le Veszprémről, oda a lehetséges első alkalommal visszatér. Nadasdy Kristóf leveléből értesülünk erről a visszafoglalási szándékról: *„A török folyton Veszprém körül lappang, nagyon ébren kell benne aludni.”*

1568. március 5-én a veszprémi helyzet felmérésére a bellicum ismét biztosokat küldött. A sümegi uradalomból Veszprém jövedelmeinek gyarapítására 8 falut csatoltak. A királyi dicator (adóösszeíró) feljegyzéseiből tudjuk, hogy az uradalom falvaiban nagy a pusztulás: 78 porta loca deserta (elpusztult helység). A zalai dicalis conscriptio (adóösszeírás) szerint a sümegi uradalom két falva, Prága és Csehi totales desertae (teljes pusztaság). Más helységeknél ez olvasható: pagi totaliter desertae (a falu teljesen pusztta), vagy sessiones totale desertae (a telkek egészében puszták).

Veszprém várkapitánya, Gyulaffy László 1569-ben János Zsigmond szolgálatába szegődött, s helyette Thury Mártont nevezték ki az őrség élére. (Gyulaffy a győri generalitásnál kegyvesztett lett, mert a békeszerződés értelmében a portyákat, a párviadalokat meg kellett szüntetni, de a kapitány a tilalom ellenére legényeivel portyázott és párbajozott is a törökkel.)

1768-ban megkötötték a békét a törökkel, amely Drinápoly nevéhez kötődik. Az előzetes tárgyalások a szerződés szövegéről és a konkrét témákról már az előző évtől folytak. Témánkat érintő kérdések is felmerültek az egyeztető tárgyalások során. Leszögezték azt, hogy az ellenségeskedéseknek legyen vége, s minden olyan cselekményt megtiltanak, amelyek a harcok kiújulásához vezetnének. Eltiltják a bajnívást, a párviadalokat, a zsákmányolási célból indított portyákat, tárgyalnak a peremvidékek lakóinak sorsáról, akiket a kétfelé adózás terhe nyom. A tárgyaláson a peremvidék lakóit „közös jobbágyoknak” minősítik. Ki kell jelölni a török-magyar határvonalat, evégből vegyesbizottságot hoznak létre. Ugyanakkor a békeszerződés megengedte a lerombolt várak, erősségek kijavítását, új várépítést is engedélyezett. A békeszerződést sem a török, sem a magyar végváriak nem tartották be.

1572-ben itáliai építőmester (Giulio Turco) Veszprémben felmérte a várat. Ebből is tudjuk, a vár két részből állt: a fellegvárból, amely a belsővár, és falal választották el a külső vártól. A külső vár déli részén állt a vigyázó torony. A bakonyi és a balatoni várak a Duna-Balaton közti Főkapitányság alá tartoztak, ahonnan a közvetlen parancsok érkeztek. A várban 1568-ban Fizker István ágyúmester irányításával a tüzérek 7 löveget kezeltek. Az ágyúkhöz 965 golyót

számoltak meg a vizsgálóbiztosok, de volt még a várban 85 szakállas puska, 95 ásó, 97 kapa, 32 szekér részben rozszant állapotban. Az élelemről is van adatunk (110 edény liszt, 7 tábla szalonna, 224 vödör bor). 1577-ben, az erődítési munkák kezdetén 12 ágyú és 420 puska volt a várban.

Veszprém erődítési munkáit 1577-től 1592-ig végezték. A főkapitányság építőmérnökei: Süess Orbán, Gáli Bernát, Civital József munkálkodtak a vár erődítésén. Palotát néhány évvel korábban (1569) kezdték erődíteni, ahol a Veszprémben is működő mérnököket, építőmestereket találjuk. Thury Benedek kapitány április 1-jén a hódoltsági Polgárdiból és Battyánból 40 gyalogmunkást rendelt Palotához ásóval, kapával, fejszével és 4 szekeret; ez év június 4-én 20 gyalogmunkás és 2 szekér érkezett Polgárdi faluból.

1575-ben békealkudozás kezdődött a törökkel. Egyik követelése az volt, hogy Palotát, Veszprémet, Tatát, a királyi Magyarország eme fontos erősségeit bontsák le. Ekkor Palotán Pálffy Tamás a kapitány, Veszprémben Huszár Péter a várnagy. Arról kapunk hírt, hogy Palotából a katonák kiszöknek, mert fizetésük hosszabb ideje elmaradt. A palotaiakat Veszprémben átvették, ott a zsoldot rendszeresen megkapták.

A veszprémieket Musztafa fehérvári bég békebontóknak nevezte, mert 1576. május 17-én Fehérvár alatt portyáztak. Augusztusban két ízben is megjelentek a palotaiak és a veszprémiek Fehérvár alatt, és valamennyi legelőn lévő állatot elhajtották. 1578. április 5-i értesülés szerint a palotaiak a várfalak közelébe merészkedtek, és a Királykútnál mulatozó törökökre csaptak. A harámbasa fiát fogolyként magukkal hurcolták. A veszprémiek 1579-ben a mezőföldi falvakban portyáztak, és az adonyi úton egy török hivatalos személy (csausz-hírvivő) kíséretét sarcolták meg.

A török határon a templomot szemelte ki erődnek. Ezt a magyar végváriaknak meg kellett akadályozni, mert ha az erőd megépül, akkor a török miatt nem lehet békésen közlekedni Veszprém felé. 1578-ban országgyűlési cikkely rendelkezett Szigliget, Vázsony, Keszthely erődítéséről. Ugyanekkor Tihanyban hadbiztos tartott szemlét: fizetetlen őrség, omladozó falak, a legénység gyakori szökése jelzik az állapotokat. A helyreállítás megtörtént, az őrség zsoldját kifizették, a kapitányságot Püski Istvánra ruházták.

Az osztrák rendek (Felső- és Alsóausztria) a magyar végekhez katonai segítséget nyújtottak. Osztrák csapatok szolgáltak Győrben, Veszprémben, Tatán. Az ausztriai rendek a csapatokat nem adták át a bellicumnak, maguk rendelkeztek a katonáikról, szabták meg szolgálati idejüket, ők küldték a parancsnokokat. A rendek pénzsegélyéből erődítéseket hajtottak végre az ausztriai határhoz közelebb eső véghelyeken.

1577-ben a veszélyeztetett régióban levő várőrségek: Győr 1500 (melyből 800 német zsoldos, 700 fő magyar), Tata 180 magyar és 50 német lovas, Pápa 650, Csobánc 20, Szigliget 80, Tihany 75, Veszprém 500, Csesznek 50, Szentmártonhegy 150. A bellicum ésszerű javaslata kezdett érvényre jutni a végeken. A lovasságot magyarországi lakosokból toborozták. A magyarok kitűnő lovasok, és ismerik a helyi terepviszonyokat, a mocsarakon és lápokon az átjárókat, a folyókon a gázlókat.

1576-ban a Győr székhellyel működő Duna-Balaton közti Főkapitányságban a következő várak és megerősített helyek voltak, beleértve a török fennhatóság alatt állókat is: Győr, Szentmárton, Sárvár, Pápa, Devecser, Sümeg, Komárom, Csesznek, Veszprém, Keszthely, Szigliget, Csobánc, Vázsony, Tihany, Palota, Csókakő, Gesztes, Vitány, Tata, Esztergom, Fehérvár, Zsámbék, Vál, Adony, Battyán (Csíkvár), Bolondvár (Szirtbogárd).

A drinápolyi békétől a hosszú háborúig eltelt több mint két évtized alatt a küzdelem állandósult a végeken. Az 1591–1592. években a gyakori összeütközések előre vetítették az európai méretű összecsapást. 1587-ben Pálffy Miklós, az alsómagyarországi hadak parancsnoka járt az ostromhoz nem elégséges számú csapattal Fehérvár alatt. A parancsnok védőművek építéséhez fogott, de a török kirohant, elűzte a csapatot, a védőműveket lerombolta. A bellicum utasítása Pálffy Miklóshoz: a hadművelleti területen élő magyar lakosságot a katonaság ölje le, mert a háború idején kémként működnek, és a törököt szolgálják. Pálffy azonban a lakosság nagyobb részét a Duna mellé és a Csallóközbe telepítette le.

A fehérvári szandzsák

1570-ben Veszprém is szerepel a török adóösszeírásokban, bár ekkor már négy esztendeje királyi csapatok felügyelete alatt állt. A város török hűbérbirtok, és 1166 akcse adót fizet Inehán bin Mehmed szpáhinak. A veszprémi nahijéhez tartozó falvak: Szentgál, Németi, Nána, Lovas, Köveskút, Szentkirályszabadi, Herend, Kishany; a palotai nahijé falvai: Réti, Inota, Berenhida, Papkeszi, Peremárton, Pét, Olaszfalu; a vázsonyi nahijéhez Nagyszöllös, Ajkarendek, Szörcsök, Vigán, Tímár, Aszófő, Tótvázsony tartozott.

1572. november 5-én Mehmet bég egy levélben magát fehérvári főhelytartónak nevezte. (Supremus locumtenens Albae.)

1582-ben a székesfehérvári szandzsák a Török Birodalom nyugati határvidékeig terjedt. Ez a Rába folyó vonala, majd Szentgotthárdtól déli irányban a Zala völgyében húzódott a Balatonig. A szandzsák belső területe az egykori Fejér vármegye és Veszprém vidéke, amely huzamosabb ideig okkupált rész, és a tö-

rök számára viszonylagosan biztonságos. A külső területet a zalai, győri, komáromi, vasi vidékek alkották, amelyek időnként adóztak a töröknek.

A hosszú háború (1593–1606)

A háborút a török szultán üzentte meg. A szultán környezetében a hatalmas küzdelemből a háborús párt kerekedett felül, melynek feje Szinán pasa, a nagyvezír. Ez a törökellenes háború az első, amelyben a Habsburgok offenzíven léptek fel. A bellicum tanácskozására magyar katonai vezéreket is meghívtak: Zrínyi György, Nádasdy Ferenc (a fekete bég), Pálffy Miklós (főkapitány), Thurzó György, Forgách Zsigmond, Dersffy Ferenc, Istvánffy Miklós, Révay András és Péter. Ott volt a tanácskozáson Hardegg Ferdinánd győri főkapitány. A bellicum döntése a többi között az, hogy Fehérvárt vissza kell foglalni. A főparancsnokságot Hardeggre bízták, aki a sereggel 1593. október 29-én megjelent a város falai alatt és ostromzárat létesített. Az egyik külváros ellen Huszár Péter pápai kapitányt küldte 6 ezer emberrel, aki azt el is foglalta. Ezután Huszár a Beslia kapunál betört a várba, ahol Hardegg is állást foglalt. Miközben Huszár a várban sikeresen küzdött, Hardegg tüzei lőtték a falakat. A tüzelést azonban délben abbahagyták, és magára maradt a 6 ezer fős támadó csapat. A küzdelem a várkapu körül folyt, és a fegyelmezetlenség miatt mintegy 100 végbéli katona elesett. Huszár a Palotai kapun keresztül vonult vissza.

A császáriak győzelme Pákozdnál (1693)

Hardegg értesült a török felmentő sereg közeledéséről, ezért november 2-án Pákozdnál felé vonult, és itt várta be a pápaiakat és a hozzá csatlakozó nemesi felkelőket. A felmentő sereget Hasszán budai pasa vezette. A források szerint a török sereg 25 ezer fő volt. Hasszán magával vitte a Szinán pasa által Budán hagyott alakulatokat. Hardegghez csatlakozott a Pálffy Miklós és Nádasdy Ferenc vezette magyar csapat. A királyi sereg tábora Palotától Fehérvárig terjedt. Pálffy a balszárnyat foglalta el, a jobbszárnyon Hardegg maradt, kiegészülve Nádasdy és Batthyány csapataival. A csata november 3-án zajlott le, és a királyi sereg győzelmével végződött. A főparancsnok szerint a magyar és a német katonák hősiességgel küzdöttek, a janicsárok, a szpáhik megfutamodtak, sokan a tó vizében és a mocsárban veszttek el. A törökök közül egyes csapatok Fehérvárig menekültek. A királyi sereg egy részét Hardegg Győr felé vezette, Pálffy generális katonái Komáromba, Huszár Péter Páparára vonult. A környező török helyőrségekben a pákozdi győzelem félelmet keltett, és azt fontolgatták, hogy elhagyják a várakat.

Szinán pasa elfoglalta Veszprémet, Győrt (1693)

Szinán seregét a magyarországi felvonulás alatt a hódoltsági falvakból katonai szolgálatra alkalmas helyi erőkkel egészítették ki. Szinán 50 ezer fővel és 30 ágyúval 1593. október 3-án vette ostrom alá Veszprémet. A vár védelmére Győrből 500 német gyalogos érkezett, és velük az őrség 1200 főre emelkedett. A győriek között volt Hoffkirch András 300 német gyalogosa. Az adatok szerint a védelem jól szervezett, a védők gyakorlott katonák. A török hat alkalommal indított rohamot. A védők sikerrel állták az ostromot, éjjel még a leomlott falakat is kijavították. Szinán 3 napi ostrom után sikert ért el, a várat elfoglalta, de előzőleg az őrség a várból az egyik bástyán vágott résen kiszökött, és a várfalig húzódnó erdőn menekülni próbált. A török a szökést felfedezte, a menekülőket bekerítette, nagy részüket lemészárolta. Az őrségből 300 fő érkezett Pápára.

Ezután a török Palotát vette birtokba, 1594-ben Tatához vonult, s a vár négy napig tartó ostrom után kapitulált. Szentmártonhegy birtokbavételével megnyílt az út a török előtt a Bécs előtti térség okkupálására, amelynek fontos erődje Győr. A várost a török bekerítette, távol tartotta a 10 ezer fős felmentő sereget, amely Komáromnál gyülekezett. Győrben 7 ezer főnyi őrség állta az ostromot. A kortársak szerint meg lehetett volna menteni a várost és a várat, Hardegg azonban a szabad elvonulás ígéretére feladta. A főparancsnokot gyáva viselkedéséért Bécsben a hadbíróság halálra ítélte.

Szinán a pápai vár elfoglalására a budai pasát küldte. Itt semmilyen ellenállás nem volt. Győr elfoglalásának hírére a környék váraiban általános letargia és kiábrándultság lett úrrá: Pápa, Tihany, Vázsony, Devecser, Csesznek őrségei kiszöktek a várakból. A kapitányok közül Bécsben hadbíróság előtt kellett felelnie a gyáva magatartásért Paksy György tatai, Zádori János szentmártonhegyi, Ormándy Péter palotai kapitányoknak és Eörsy Péter veszprémi alkapitánynak.

Veszprémből kivonult a török (1598)

A hadászati sikertelenségeket a Habsburg hatalom az anyagi erőforrások koncentráálásával a maga javára változtatta meg. 1595-től támadóan léptek fel a királyi Magyarország és Ausztria rendjei. 1595-ben Pálffy és Nádasdy csapatai Esztergomot foglalták el, Győr 1598. március 29-én került vissza a királyi seregek kezébe. Május 14-én Fehérvár alatt a Nádasdy-csapat és a török között csetepaté alakult ki. Pálffy és Schwarzenberg katonái augusztus 1-jén Tatát, augusztus 3-án Palotát foglalták el. A török Tata elvesztése után kivonult Gesztesről. Augusztus 3-án a királyi kémek jelentették, hogy a veszprémi törökök körében pánik uralkodik. A családokat a török őrség vagyonukkal együtt ki-

küldte a várból, és még éjjel az őrség is megszökött. A veszprémi törökök Ozorára és Endrédre menekültek. Ennek hírért vették a cseszneki, vázsonyi, tihanyi törökök, és ők is elhagyták őrhelyeiket. Veszprémbe királyi csapatok vonultak be. A vár parancsnoka Maróthy Mihály, helyettese Vathay Ferenc lett, aki 50 lovas felett parancsnokolt. Maróthy hamarosan a pápai őrség élére került.

1599-ben Nádasdy és Pálffy csapatai az egyik fehérvári külvárost elfoglalták, a főkaput petárdával szándékoztak bezúzni, de a török ébersége ezt megakadályozta.

1600. júniusban a pápai őrség lázadásának leverésével foglalkozott a bellicum. A pápaiak (német, francia, vallon katonák), mintegy 800 fő, hónapok óta nem kapták meg zsoldjukat. Ezért fosztogattak a városban és a környék falvaiban. A zsoldosok felajánlották szolgálatukat a fehérvári töröknek. A bellicum augusztus 10-én megostromolta Pápát. A lázadók egy részét lemészárolták, más részük a törökhöz menekült.

Kanizsa 1600. október 20-án lett a töröké. A vár parancsnoka, Paradeiser a védelmet nem tudta megszervezni, ezért a várat feladta. A parancsnokot a hadbíróság halálra ítélte.

Fehérvár visszavétele és elvesztése (1601–1602)

Az 1601. januárban tartott pozsonyi országgyűlés a törökellenes háború folytatására anyagi eszközöket biztosított. A háború egyik kiemelkedő eseménye Fehérvár visszavétele. A fehérvári török Palotához vonult, ahol támadó állásokat épített ki. A várőrség a törököket kiszorította Palota térségéből.

A bellicum a támadó sereg élére 1601. április 8-án Mercoeur Fülöp Emanuel herceget állította, de főszerep jutott a sereg vezetésében Rusworm Hermann tábornagnak is. A sereg 28 361 főből állt. A lovak száma 7711. A gyalogság 7 ezredre oszlott: Hofkirchen, Ramhausen, Preiner, Altheim, Bajorsalzburg, Felsőausztria, Althén, a lovasság és tüzérségi ezredek: Kolonics, Thumn, Hodinszky, és külön egységek álltak a két vezér rendelkezésére. Rusworm csapatokat kapott Esztergomból, a Kanizsa alá vonult Mátyás főherceg seregéből szintén egy csapat erősítésre szeptember 6-án a fehérvári táborba érkezett.

A török a királyi sereg közeledésének hírére a családokat Budáról Fehérvárra költöztette, velük kereskedők is érkeztek. (A pasát a kémek félretájékoztatták: azt közölték, hogy a királyi sereg Buda elfoglalása készül.) Mohamed pasa a fehérvári török őrségből nagyobb egységet rendelt Buda védelmére. A fehérvári török őrség létszáma 1000 főre csökkent. A királyi sereg egy különítményét Buda felé portyára küldték az esetleges török felmentő sereg feltartóztatására. A csapatok Zsámbéig nyomultak, ahol a vár alatt a török előőrssel csatát vívtak.

Június 8-án nagy vihar vonult át Fehérvár felett, s a csapadék elöntötte az utcákat. A természeti jelenség a vár és a város lakói körében zavart okozott. Szeptember elején a török által megszállt Csákvárt visszafoglalták. Szeptember 10-én Hofkirchen ezredes Csókakővárhoz nyomult. A 20 fős török őrség a családokkal, a kiszolgáló személyzettel együtt mintegy 150 főt tett ki. A vár parancsnoka, az aga, szabad elvonulást kapott, és Simontornyára vezette a törököket. Huszárok Érsekújvár körül a töröktől 4 ezer szarvasmarhát zsákmányoltak, melyet a tábor élelmezésére Fehérvárhoz hajtottak. A fehérvári ostrom eredményességét hátráltató tényezők a mocsár és vízi világ a város körül, amely néhol félmérföldnyi széles és egy kopja mélységű.

Rusworm elhatározta, hogy vállalkozó legényeivel átgázol a mocsáron. 1000 fővel szeptember 14-én napnyugtakor el is indult. A katonák egész éjjel az iszapban, vízben gázoltak, magukkal vittek egy-egy köteg nádat vagy sást, melynek az átkelés során hasznát vették. Napkelte előtt 100 katonával megrohanták Sziget-külvárost. A török a Palotai kapu felé menekült. A katonák a külvárosban 14 ágyút, tábori felszerelést és élelmet találtak. Ezzel a vállalkozással egy időben Hofkirchen ezredes a Mocsárvárost vette birtokba. A Rácvárosból és az Ingványból a török őrséget a várba rendelték, így oda besétáltak a királyi csapatok. A vár elleni ostrom szeptember 17-én kezdődött. Az ágyúkat a Budai és a Palotai kapu előtt állították fel. A 19 löveg hamarosan nagy rést vágott a Palotai kapun. A rohamot meg lehetett volna indítani, de a sáncok tele voltak vízzel. Ezért mintegy 50 ezer, növényből készített csomóval tömték tele a vizesárkokat. A kapuk ellen szeptember 20-án Starhemberg Gotthárd ezredes és Althan ezredes vezették a rohamot. A két hadoszlop a vár utcáin egyesült, és kemény küzdelmet vívott a törökkel. A török a házak bejáratához, a bástyákhoz, a bazilikához puskaport és egyéb robbanóanyagot halmozott fel, melyet meggyújtott és felrobbantotta az objektumokat. Ezzel az egész várat tönkretették. A királyi palotába 200 török katonára fészkelte be magát. Ezeket a németek lemészárolták. A török katonák és a lakosság egy része kitört a várból, őket a főparancsnok csapata felkoncolta.

A várban található értékeket a vallonok és a németek magukhoz vették. (A vallonok a németek zsákmányát erőszakkal eltulajdonították.) A vár Mercouer kezébe került.

Szeptember 21-én a királyi sereg Adonyt, Földvárt, Paksot, Simontornyát vette birtokba. Rusworm tábornagy Starhemberg ezredes rendelkezésére 1000 német és 600 magyar gyalogost adott, maga pedig Csókakő alá vonult, mert 70 ezer fő török felmentő sereg közeledését jelezték a felderítők. A török sereget Hasszán pasa, nagyvezír vezette.

A királyi seregben ott voltak a magyar főméltóságok: Nádasdy Ferenc, Forgách Zsigmond, Thurzó György. Az ütközet sárréti csata néven került be

a hadtörténelemben, amely október 13-tól 17-ig zajlott, és a királyi sereg fényes győzelmével végződött. Az ütközetben részt vett Brindisi Lőrinc kapucinus szerzetes, a bécsi udvar katonai gyóntatója, aki Kapisztrán János-i hősiességgel tűnt ki bátorságával. Egy korabeli leírásban ez olvasható: *„Kereszttel a kezében, emelkedett szavakkal lelkesíté a csapatokat a harcra, mit sem törődve a körülötte röpködő golyókkal”*.

1601. december végén Isolano J. Marius a fejérvári vár parancsnoka, helyette a Veszprémből áthelyezett Vathay Ferenc alezredes. A várfalakat kijavították, újakat építettek. A dunántúli vármegyék élelmet szállítottak a várba, a katonaság számát 2300 főre növelték. 1602. március 4-én 1000 köböl gabona és 300 urna bor érkezett a sümegi vártartományból, a provizor 25 jobbagyot küldött, akik a város körüli gabonát aratták és csépeleték. Győrből 700 szekér hozott élelmet Fehérvárra.

Rudolf császár, mellőzve a magyar kamarát, a bécsi udvari kamarától kért javaslatot Fehérvár hasznosítására. A javaslat szerint a város ne kerüljön magyar joghatóság alá, német polgárokkal telepítsék be, a német települések mintájára kapjon kiváltságokat, a területen a német katonai vezetőknek földbirtokot adjon az uralkodó. (A javaslat kísértetiesen hasonló az 1688-ban Kollonics Lipót által készített berendezkedési tervvel.)

Az 1601. évi kamarai tervzet realizálása a török sikeres támadása következtében megghiúsult. 1602 júliusában Hasszán pasa 70 ezer főnyi ostromló seregével körülvette Fehérvárt. Augusztus 12-én Horváth Gáspár Palotáról jelentette Győrbe, hogy a török az ostromot megkezdte. A vár a francia zsoldosok árulásával augusztus 29-én került Hasszán kezébe. A török vezér az elfogott magyar és német katonákat (200 fő) szeptember 2-án Palotára kísértette. A Pax Ottomanica Fehérváron még 82 éven át tartott.

Küzdelmek a térségben

Fehérváron a félhold uralma a török nyugati irányú expanzióját erősítette. 1602 után kísérletet tett a török Veszprém okkupálására, ami 1605-ben bekövetkezett. Az őrség kivonult, mivel Mehmet pasa szabad elvonulást ígért nekik. Sümegvárt, ahol Újlaki Lajos püspök tartózkodott, szentgróti Hagymássy Kristóf csapata hatalmaskodásból megtámadta. A szentgróti hajdúk megölték a püspököt. A Bocskai-felkelés átcsapott a Dunántúlra. A felkelők Némethy Gergely vezetésével gyors menetben Sümeg alá értek, és a várat 1605. június 6-án bevetették. Ezután a dunántúli főkapitányság katonái és a Némethy Gergely csapata a térségben súlyos harcokat vívtak. 1606-ban Batthyány Ferenc szerezte vissza

a várat a veszprémi püspöknek, bár a csapatok 1609-ig a várban maradtak. A hosszú háborút a zsitvatoroki béke (1606. november 11.) zárta le. Veszprém és a hódoltatott várak török kézben maradtak.

FORRÁSOK

- Acta Papensia*, 2007. 3/4. Farkas Gábor: Ciszterciek Pápán 1660–1726. 223–225. o.
- Alba Regia*, XXXIII. k. Farkas Gábor: A Sümeg vidéki falvak múltjából. (Sümegcsehi, Bazsi, Sümegprága. A veszprémi püspöki uradalom történetéhez) Székesfehérvár. 2004. 74. o.
- Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6–1972. 171–210. o.; 7–1973. 275–298. o.; 11–1977. 55–68. o.; 12–1978. 269–283. o.; 19–1989. 7–247. o.
- Hóman Bálint–Szekfű Gyula (1939): Magyar történet III. kötet. Budapest., 11–386. o.
- Hungler József (1986): *A török kori Veszprém*. Veszprém, 27–91. o.
- Lauschmann Gyula (1993): *Székesfehérvár története* I. k. A honfoglalástól a török kiűzéséig 895–1688. Székesfehérvár, 120–190. o.
- Városképek–Műemlékek*. Veszprém, 1957. 30–46. o.

BAGI ZOLTÁN PÉTER:
**Veszprém eleste és visszafoglalása
(1552–1566)¹**

Buda 1541., majd Székesfehérvár 1543. évi elestét követően Veszprém stratégiai szerepe megnövekedett. A véghelyé vált püspöki székhely – (Vár)Palotával együtt – egyrészt egyszerre védelmezte a Balaton-felvidéket és Zala vármegyét, valamint a Bakony átjáróit, így a Kisalföldet és Alsó-Ausztriát az Oszmán Birodalom hadainak előretörésétől és portyáitól. Másrészt lehetőséget teremtett arra, hogy a magyar csapatok fenntarthatassák a magyar közigazgatást, azaz az adózást egészen a Duna vonaláig. Az állandó hadi állapot, a székesfehérvári török csapatok folytonos támadásai miatt a veszprémi püspök képtelen volt megvédeni a várat, ezért rezidenciáját áthelyezte Sümegre, Veszprémbe pedig az uralkodó zsoldján felfogadott hadak érkeztek. I. Ferdinánd megbízottjai (ecsedei Báthori András, Niklas Graf zu Salm, Sigmund von Herberstein) és Fráter György 1549. szeptember 8-án Nyírbátorban aláírták azt a megállapodást, amely értelmében Erdélynek Habsburg uralom alá kellett kerülnie. Cserébe Szapolyai (I.) János özvegye, Izabella királyné 100 000 forint kárpótlást, évi jövedelmet kapott volna, míg György barát Erdély kormányzóságán felül a Várdai Pál esztergomi érsek halála után megüresedett érsekséget és bíborosságot. A nyírbátori szerződés azonban elindította azt a háborút, amely különböző intenzitással a Magyar Királyság és Erdély egymástól távoli területein egészen a drinápolyi béke megkötéséig dúlt. Emiatt cserélt kétszer is gazdát a veszprémi vár kevesebb, mint tizenöt év leforgása alatt.

„Beszperim vár alatt lőn hamar megszállása”²

„Mert ugyan szintén azon napokban³ történt vala, hogy egy Hamza nevű rác, ki-nek Szulimán az féirvári fő tisztoiselést adta, és az annak foglalására kétszáz lovassal s megannyi számú janicsárokkal megyen vala, étszakai szerencsétlen harcon az mi gyaloginktól, kik Beszprémből kimentenek vala, elfogattaték, s az fő janicsárok közül is egyné-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ügyszám: BO/00013/19/2. Megjelent: *Veszprémi Szemle*, 2023/2. 5–30. o.

² TINÓDI 1554. 85. o.

³ 1552 tavaszán.

hányan megölettetnének, kik között Haragos Elezes⁴, aki igen nagy baltával, mineművel négysegűven való gerenda-faragással az ácsok élnek, mindkét kézre egyaránt harcol vala, puskából általlóttetvén elveszett volt. Annak a híres-neves férfinak s barátjának véletlen veszedelmén megbúsolván Herélt⁵, azelőtt való győzelemmel is megbátorítottván s az több fő basákkal, bégekkel tanácskozáon végeze, hogy Beszprémet megszállja, minekelőtte Achomates⁶ az áziabéliekkel elérkeznék, mivel onnét⁷ az vitézlő népek gyakorta vérrel csatázni s prédálni nem szünnének, s az úton járókat ölnek s fogdosnák.”⁸

Mind a fent idézett Istvánffy Miklós, mind pedig Ibrahim Pecsevi történeti munkájában a veszprémi gyalogok Hamza székesfehérvári szandzsákbég elleni sikeres támadásával magyarázta a vár 1552. évi ostromát.⁹ Megfogalmazásuk alapján úgy vélhetjük, hogy Khádím Ali budai beglerbég egyszerűen csak bosszút akart állni a Paksi János¹⁰ által először Veszprémben, majd Komáromban fogva tartatott, súlyosan megsebesült barátjáért.¹¹ Bár minden valószínűség szerint ez is közrejátszott az események illetén alakulásában, ám nem feledkezhetünk meg róla, hogy ekkor már harmadik éve dúlt a háború a Habsburg és az Oszmán Birodalom között a Magyar Királyság területén, amelynek az egyik hadszíntere a Dunántúl volt. E harcokban Veszprém stratégiai szerepe is felértékelődött.

Mint már említette, a nyírbátori szerződés elindította azt a háborút, amely különböző intenzitással, a Magyar Királyság és Erdély egymástól távoli területein egészen a drinápolyi béke megkötéséig dúlt. A marosvásárhelyi gyűlésen 1549 decemberében ugyan az erdélyi rendek jóváhagyták a György barát által tető alá hozott megegyezést, ám Izabella királyné és Petrovics Péter a Portán bepanaszolta azt. Szulejmán szultán is azon igyekezett, hogy Erdély átvételét meggátolja, ezért Szeged megerősítésén túl 1549 tavasza óta Szolnok megépítésére készültek. Dobó István egri prefektus és Heves vármegye is folyamatosan a Tisza és a Zagyva összefolyásánál lévő település mielőbbi megszállását szorgalmazta, hogy még a budai beglerbég előtt erősséget építsenek a stratégiaileg fontos helyen. Végül 1550 szeptemberében Niklas Graf zu Salm és Báthori András

⁴ Valószínűleg ő lehet a Pecsevi által említett Iliász janicsár aga. THÚRY 1896. 272. o.

⁵ Khádím Ali budai beglerbég.

⁶ Kara Ahmed másodvezír, magyarországi szerdár az 1552. évben.

⁷ Veszprémből

⁸ ISTVÁNFFY 2003. 181–182. o.

⁹ THÚRY 1896. 272. o. Lásd még: ERDÉLYI 1913. 28. o.; SZÁNTÓ 1970. 49. o.; SZÁNTÓ 1985. 96. o.

¹⁰ PÁLFFY 1998. 107–108. o.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltár (OL) Magyar Kamara Archivuma (MKA) E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 27. d. Paksi János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 12.; MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 27. d. Paksi János levele Csányi Ákosnak. Nr. 1.

országos főhadnagy vezetésével Ferdinánd király hadat küldött Egerbe. Ennek fedezete alatt 1550. szeptember közepén a környékbeli vármegyék robotmunkájával megkezdődött Szolnok kiépítése.

Kászim budai beglerbég azonban a béke megszegésére hivatkozva támadással fenyegetőzött. A várható oszmán támadás megakadályozására Salmmal együttműködésben Nádasdi Tamás országos főhadnagy szeptember második felében Pápán szállt táborba az országrész vármegyéinek hadaival, míg Paksi János veszprémi hadnagy katonasága Veszprémnél, Nyári Ferenc lovasai és gyalogosai pedig a Dunától északra Nyitránál gyülekeztek. Kászim beglerbég ezzel egy időben összevonta a seregét Pest mellett egy esetleges Szolnok elleni támadáshoz. Csapataihoz a fehérvári és az esztergomi szandzsákbég is csatlakozott hadainak egy részével. Paksi Veszprémből folyamatosan tájékoztatta Nádasdit a Fehérváron maradt oszmán csapatokról és szándékaikról. A veszprémi hadnagy szeptember 26-án azt írta az országos főkapitánynak, hogy egy, az egykori koronázóvárosból jött ember vallomása szerint az ellenség a városban csak gyenge erővel rendelkezik. Ezért úgy vélte, nem kell tartani a támadásuktól.¹²

A következő hónap 8-ik napján Paksi újabb levelet írt az erre őt utasító Nádasdinak. Az országos főkapitány a fehérvári bíró és egy bizonyos Kecskés Lukács városi esküdt által a veszprémi hadnagyhoz küldött ember beszámolója alapján egyrészt arról értesült, hogy a budai beglerbég a hadával még Pestnél táborozik. Másrészt kiderült, hogy a fehérvári oszmán had annyira kis létszámú, hogy nemhogy támadást nem tervez, hanem vajdáik egyenesen a magyarok támadásától tartanak, ezért a külvárost¹³ próbálják megerősíteni.¹⁴

Paksi – Nádasdi utasítására – azonban nem csupán a fehérváriaktól próbált információkat szerezni Kászim beglerbég és a Dunántúlon maradt oszmán hadak szándékairól. A veszprémi hadnagy október 16-án azt jelentette az országos főhadnagynak, hogy a részére küldött utasítás szerint a paksi polgárokat is megbízta hírek beszerzésével.¹⁵ Négy nappal későbbi, október 20-i leveléből azonban kiderült, hogy ezek még nem tértek vissza, így egy fehérvári emberét küldte utánuk. Ha ő visszaérkezik, akkor egyből ír Nádasdinak – ígérte.¹⁶

¹² MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 27. d. Paksi János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 4.

¹³ A szövegből nem derül ki melyik külvárosról lehetett szó.

¹⁴ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 27. d. Paksi János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 6.

¹⁵ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 27. d. Paksi János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 7.

¹⁶ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 27. d. Paksi János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 8.

Paksi csak október 23-án is azt jelenthette az országos főhadnagynak, hogy a paksiak nem tértek vissza. A fehérváriaktól azonban újabb híreket kapott az előző napon. Eszerint a törökök hétezer tatár érkezését várják, míg Kászim beglerbég a hadával Szegeden állt. A veszprémi hadnagynak arról is voltak értesülései, hogy nyolc török lovas a Bakonyban kóborolt és Kislőd falunál több embert megöltek és megsebesítettek. Emellett azt is tudni vélte, hogy október 22-én negyven török lovas ment Balatonkenesére.¹⁷

Öt nappal később, október 28-án Paksi ismét csak azt jelenthette Nádasdinak, hogy a fehérvári vajdák még mindig félnek. Azaz attól tartottak, hogy a magyarok támadni fognak.¹⁸ A hónap végén azonban a vármegyei hadak feloszlottak. Azt mondhatjuk tehát, hogy majd több héten keresztül lényegében farkasszemet néztek egymással a felek és arra vártak, hogy ki lép először. Salm, Báthori és Nádasdi stratégiája bevált, hiszen az egyidejű és többfrontos felvonulás miatt Kászim beglerbég és bégjei nem mertek kockáztatni és tétlenül nézték, hogy a magyarok felépítsék Szolnokot.

A következő évben, 1551-ben, míg Nádasdi Tamás országos főkapitány elhagyta a Dunántúlt és az Erdély birtokbavételére indított sereggel tartott, a győri had felett parancsnokló Reinprecht von Ebersdorf obrist-feldmarsall¹⁹ pedig – betegsége miatt – szintén nem tartózkodott a számára kijelölt helyen, addig Kászim budai beglerbég és a dunántúli szandzsákbégek átfogó portyaszorozatot indítottak. Veli esztergomi bég 1551 júliusának a végén a Garam mentén, Dervis pécsi bég Babócsa irányába, Velidzsán fehérvári bég Veszprém, Vas és Zala vármegyék vidékein, végül Arszlán hatvani bég Nógrád vármegyében támadott. A portyák felemás eredménnyel zárultak, de Velidzsán tetemes zsákmánnyal tért ekkor haza.

Kászim beglerbég augusztus elején újra egybegyűjtötte a szandzsákok hadait. A mintegy 10 000 fős sereggel hamarosan elfoglalta Gesztes és Vitány várait. Ezt követően Tata alá szállt, ám a stratégiai jelentőségű erősséggel nem bírt. Az ostrom közben lovasai Komáromig portyáztak.

A sikeres hadműveletet követően augusztus hónap utolsó napjaiban a budai beglerbég egy újabb portyaszorozatra adott parancsot. Velidzsán bég újra Zala vármegyére támadt és Szentgrót városáig jutott, majd a Zala folyó mentének kifosztását követően Veszprém irányába vonult vissza, mint ahogyan erről Tápi

¹⁷ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 27. d. Paksi János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 9.

¹⁸ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 27. d. Paksi János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 10.

¹⁹ Megfelel a ma használatos vezérezredes jelzésű katonai rendfokozatnak.

Márton deák pápai udvarbíró Sennyei Ferenc kapui prefektust tájékoztatta.²⁰ Ehrenreich von Königsberg győri és Rátkai Pál pápai lovasai, Nádasdi Rába vidéki hadaival és számos környékbeli végház csapataival kiegészülve a Bakonyon átkelve a Séd patak völgyében elébe kerültek a Balaton-felvidéken gyanútlanul hazafelé tartó fehérvári bégnek. Paksi János veszprémi vitézeivel lesre csalta a portyázókat. A kialakult összecsapásban Velidzsán hada súlyos vereséget szenvedett. A bég maga is alig tudott megmenekülni.²¹ Az akkori eseményeket leglényegretörőbben talán Forgách Ferenc váradi püspök fogalmazta meg művében: *„Az ellenség pedig hol itt, hol ott mutatta meg a háború szörnyűségeit.”*²²

Mindezekből kitűnik, hogy Veszprém komoly szerepet játszott a dunántúli harcokban, hiszen az ide rendelt had egyszerre védelmezte a Bakonyon át a Rába és a Kisalföld, valamint a Balaton-felvidéken keresztül Zala vármegye felé vezető utakat, szemmel tartotta és fenyegette a székesfehérvári oszmán hadat, valamint portyáival elérte a Duna vonalát is, így zavarva Buda utánpótlását és behajtva az itteni lakosság adóját. Nem lehet kétségünk arról, hogy ezek a szempontok inkább közrejátszottak Khádím Ali döntésében, mint Hamza bég fogságba esésének a megbosszulása. Emellett a budai beglerbég elhatározását és cselekvését még egy esemény befolyásolhatta, illetve befolyásolta. Forgách már idézett művében a következőket vetette ugyanis papírra: *„Ali budai basa is szorgalmasan háborúzott, azt tartván, hogy az alkalmat nem szabad elszalasztania. Mert Paksi János veszprémi kapitány Ferdinándhoz távozott, hogy segítséget és pénzbeli támogatást kérjen, és közben őrségül csak néhány gyalogost és rendezetlen paraszttömeget hagyott hátra.”*²³

A váradi püspök szerint tehát a budai beglerbég Paksi távollétét használta ki és vette ostrom alá Veszprémet. Azt mondhatjuk, hogy Forgách állítása fedte is a valóságot, meg nem is. Paksi valóban nem tartózkodott 1552 májusában Veszprémben, de nem azért maradt távol, mert az uralkodótól kívánt személyesen segítséget és pénzt kérni, hanem – mint, ahogyan Istvánffy fogalmazott: *„Beszpréni kapitány vala Paksy János, ki eredetinek s nemzetségének nemességén kívül semmi egyebet az vitézlői tiszthez nem hozott vala, hanem majd szintén azokban az na-*

²⁰ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 18. d. Litteratus Mártron levele Sennyei Ferencnek Nr. 1. A portyáról még: MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles 28. d. Pelérdi Ádám levele Nádasdi Tamásnének. Nr. 6.; MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles 9. d. Cseh Dénes levele Nádasdi Tamásnének. Nr. 2.; MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles 25. d. Nádasdi Tamásné levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 28.

²¹ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles 28. d. Pelérdi Ádám levele Nádasdi Tamásnének. Nr. 4.; HATVANI 1858. 269–271. o.

²² FORGÁCH 1982. 53. o.

²³ FORGÁCH 1982. 53. o.; VERESS D. 1983. 59. o.

pokban onnét az komáromi kapitányságra, úgy mint nyugalmasbra, Ferdinándtól általvitett.”²⁴ Paksi „áthelyezésére” már korábban sor került. A Magyar Kamara 1552. április 2-án megküldte Paksi és főhadnagytársa, Zay Ferenc²⁵ komáromi felfogadási iratát (*Bestallung*) és az instrukcióját is.²⁶ Így nem csodálkozhatunk azon, hogy május 19-én már ebbéli minőségében írt levelet Miksa főhercegnek, kérve, hogy megfelelő személyt nevezzen ki a veszprémi had élére, nehogy a kialakult helyzetből nagy baj legyen.²⁷ Az uralkodó ugyan Paksi helyére kinevezte Gersei Pethó Pétert²⁸, ám „*Vasas Mihálytól,*²⁹ *Paksy képebelitől, erőtelen s eleitől elhasonlott szívű embertől semmiképpen bé nem bocsáttaték.*”³⁰ A „magyar Lívius” emellett azt is tudni vélte, hogy Paksi fősvénysége és gondatlansága miatt a zsoldosok jó része megszökött a szolgálatból. Szerinte helyükre – zsákmányolás ígérétevel – „szabad gyalogokat” fogadott fel, akik azonban nem engedelmeskedtek a parancsoknak és feladatukat rest módon látták el.³¹ Joggal feltételezhetjük, hogy ezekről a budai beglerbég is értesült és ezért támadta meg a védtelenné vált, ám stratégiai fontosságú végházat.

A keresztény hadvezetés már 1552 tavaszán tisztában volt ugyan azzal, hogy Khádím Ali még a szerdár főserégének megérkezése előtt támadni fog, ám annak irányát nem ismerte. Königsberg április 14-i leveléből a Linzben tartózkodó uralkodó arról értesült, hogy Khádím Ali Tata ellen fog vonulni.³² Május közepe után a pasa szándékait illetően azonban a keresztény fél egymással ellentétes információkkal rendelkezett. Erasm von Teufel május 19-én Léváról Nádasdinak írt levelében azt taglalta, hogy Veszprém megvédéséhez sem a védművei, sem az oda rendelt hadak nem elegendőek.³³ Azaz már ekkor keringtek hírek a vár és a város esetleges megtámadásáról. Ezzel szemben május 21-én Miksa főherceg arról tájékoztatta Bécsből Teuffelt, hogy a budai beglerbég a Hont és Nógrád vármegyei várak ellen tervez támadást.³⁴ Sőt Dobó István még május 29-én is azt

²⁴ ISTVÁNFFY 2003. 182. o.; VERESS D. 1983. 59. o.

²⁵ PÁLFFY 1996. 198. o., PÁLFFY 1998. 107. o.

²⁶ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Finanz-und Hofkammerarchiv Alte Hofkammer Hoffinanz Ungarn Bücher No. 206. Protokoll Registratur P

²⁷ SZÁNTÓ 1985. 97–98. o.

²⁸ PÁLFFY 1998. 108–109. o.

²⁹ PÁLFFY 1998. 108. o.

³⁰ ISTVÁNFFY 2003. 183. o.

³¹ ISTVÁNFFY 2003. 182. o.

³² ÖStA Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) 1552-4-12

³³ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. Teuffel Erasmus levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 5.

³⁴ ÖStA KA AFA 1552-5-19; SZÁNTÓ 1985. 96–97. o.

írta, hogy Khádím Ali seregeivel Eger és Szolnok ellen készülődik.³⁵ Ám egyre több hír szólt Veszprém küszöbön álló ostromáról. Kerti Gergely deák Pápáról 1552. május 22-én kelt levelében azt közölte Nádasdival, hogy egy gyalogos jött hozzájuk Veszprémből. Beszámolójából kiderült, hogy a törökök Fehérvárra sok lőport és ágyúgolyót szállítottak, mert Veszprémet akarják megostromolni, amihez tizenkét bég gyűlt össze hadaival a Duna mellett és az itteni parasztokat szekerek kiállítására utasította.³⁶ Három nappal később, május 25-én Paksi Komáromból Nádasdinak már egészen bizonyosan írta, hogy a pasa tüzéségével és kilencezer fős seregével Veszprémet fogja megostromolni.³⁷

A hónap utolsó napjaiban már Bécsben is tisztában voltak azzal, hogy Khádím Ali a Dunántúlon fog támadni. Miksa főherceg május 27-én Teufelnek, május 28-án Sforza Pallavicininnek és Königsbergnek, majd egy nappal később ismét Pallavicininnek és Teufelnek írta meg a budai beglerbég szándékát. Utóbbit arra utasította, hogy a támadás esetén seregei egy részével csatlakozzon Königsberg Győrnél álló hadához és próbálják elúzni az ellenséget. Az Itáliában toborzott 3000 főnyi gyalogjával Ptujnál táborozó Pallavicininnek pedig azt a parancsot adta, hogy zsoldosaival Pápa érintésével szintén haladéktalanul a végveszélybe került végház felmentésére vonuljon.³⁸ Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a főherceg még Königsberg részére május 28-án, valamint a Teufel számára egy nappal később keltezett levelében szintén említést tett Tata ostromának lehetőségéről is.³⁹ Ekkorra Khádím Ali már körülvárta Veszprémet. Magyar Bálint hadnagy május 29-én Nádasdinak azt jelentette Szigligetről, „*hogy az terekek Beszprimet meg szálóták.*”⁴⁰ A támadás híre pedig gyorsan eljutott Bécsbe is, hiszen Miksa főherceg Königsbergnek írt május 30-ai levelében „*visszaigazolta*”, hogy értesült az ostrom megindulásáról. Emellett utasította a Győrnél álló keresztény hadparancsnokát, hogy erőit más csapatokkal egyesítve mentse fel a végházat, mert „*a Magyar Királyságnak és nekik is Veszprémen múlik minden.*”⁴¹ Königsberg igyekezett is eleget tenni az utasításnak. Paksi május 31-én azt közölte Nádasdival, hogy

³⁵ SZÁNTÓ 1985. 97. o.

³⁶ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 17. d. Kerti Gergely levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 3.

³⁷ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 27. d. Paksi János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 11.

³⁸ Erre lásd még Rátkai Pál 1552. május 29-i levelét: MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 30. d. Rátkai Pál levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 4.

³⁹ ÖStA KA AFA 1552-5-25; ÖStA KA AFA 1552-5-26; ÖStA KA AFA 1552-5-27; SZÁNTÓ 1985. 97. o., 99. o.

⁴⁰ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles 18. d. Magyar Bálint levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 10.

⁴¹ ÖStA KA AFA 1552-5-30

a győri had parancsnoka Veszprém megsegítésére háromszáz puskást magához rendelt, amelyek Tatán és Komáromban állomásoztak. Emellett várta a Teufel vezette további erősítést, azaz nyolcszáz landsknechtet⁴² és ötszáz könnyűlovast.⁴³

Közben a budai beglerbég hozzálátott az ostromhoz, amelynek részleteit mind Istvánffy, mind Forgách, mind pedig Tinódi Lantos Sebestyén hasonló módon örökítette meg.⁴⁴ Ezek közül ez utóbbi versbe szedett történetét szeretném idézni:

„Rávigyáza erre herélt Ali basa,
 Temesvárat víja az fő Amhát basa,
 Budából indula szép hadával basa,
 Beszperim vár alatt lón hamar megszállása.
 Ez Beszperin vára szép püspekség vala,
 Az Balatom mellett merő kövön vala,
 Az jó Paksi János ott főhadnagy vala,
 De az megszálláskor királ felé ment vala.
 Ezen Ali basa nagy örömbe vala,

Álgyút igazgata, lóni parancsola.
 Egy hétig az várat erősen rontatá,
 De azzal őnéki csak keveset árthata.
 Lám, benn az porkoláb jó Vas Mihál vala,
 Ki miatt az basa sok kárt vallott vala,
 Éjjel-nappal lóni basa siet vala,
 Kitől várbéliek igen rettentek vala.
 Tőnek hasonlást az sok gaz nép az várba,
 Támadának porkoláb ellen haragba,

Az fokról zászlókat lehányák búokba,
 Mind zsákmánt tevének kincsbe ott az tárházba.
 Az várból gaz népek sokan kiugrának,
 Csak kevesen porkolábbal maradának,
 Erről az terek hamar hírt hallának,
 Az árulók vár körül mind leváगतának.
 Lón nagy rettenése szegín Vas Mihálnak,

⁴² gyalogos német zsoldoskatona

⁴³ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 27. d. Paksi János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 12.

⁴⁴ FORGÁCH 1982. 53. o.; ISTVÁNYFY 2003. 183–184. o.

Hamar szót kiada, fogadá basának:
 Békével morhástúl ha elbocsátának,
 Várat ő megadná az hatalmas császárnak.
 Jó Ali basa ezt hogy hallá, erőle,
 Néki fogadá; várat kezéhez véve,
 Békével Vas Mihált eleresztetté,
 Titkon terekeket ő utánna ereszté,"⁴⁵

Érdeemes röviden foglalkoznunk azzal, mikor foglalták el a budai beglerbég hadai Veszprémet. Mind Tinódi, mind pedig Forgách azt jegyezte le, hogy az ostromán ostromagyúk hét napig törték a végház falait.⁴⁶ Ez azt jelenti, hogy az ostrom június 3-a előtt nem zárulhatott le. Nádasdi Tamás legfőbb bizalmasa, birtokainak főprefektusa, Csányi Ákos a későbbi nádornak ugyanezen a napon Csányban kelt levelében a következőket jegyezte le: „*ma jüve ember Vázsonyból, bizonyal mondá, hogy teknapelút jüt egy ember Veszperémbül, száz hajdú mek hasonlik, az papok marhája-ba sákmánt tesznek, aszonnép, gerne gyermek fel sívalkodik, hogy az hajdúk kü indulnak, az türük indul az zajra. Az hajdúknak hátán menek az külsű várba, szorultak az belsű várba. Egy Vas Mihályt nevezet, hogy jámborul forkodik, kit azt mondot, hogy üremest mek ületné makát, oly helyeken forkodik. Hiszem, hogy szegény haláltúl fél, azért keresi halálát.*”⁴⁷ Azaz Csányi is csak a hajdúk árulásáról, meghasonlásáról számolt be.

Szintén június 3-án Gersei Pethő János pohárnokmester Pápáról kelt levelében a következőket közölte a későbbi nádorral: „*Mikor ide jutottam semiben tekéletes hírben nem találtam őket, sem senki nem tougya mind ez óráig és ha Beszperémet meg vették vagy nem, egy órába tíz felé hírek jó mindeniket hiszik, tegnap Palotából bizonyal azt írták, hogy meg vették. Ma esmég bizonyal azt írták és izenték, jelt és kültek, hogy még keresztýén kéznél vagyon.*”⁴⁸ Pethő tehát június 3-án is úgy tudta, hogy Vas Mihály még tartja a várat, ugyanúgy ahogyan a szintén Pápán állomásozó Keglevics Péter királyi hadnagy. Utóbbi szintén azt közölte Nádasdival, „*hogh hyrwnk olyan wagyon, hogh megh mostys byryak magokath az szygyn kerezthyennek benne.*”⁴⁹

Ezzel szemben Miksa főherceg június 2-án atyjának, Ferdinánd királynak Königsberg jelentése alapján, amit Teufel és Augusto Sbardelatti váci püspök

⁴⁵ TINÓDI 1554. 85–86. o.

⁴⁶ TINÓDI 1554. 86.; Forgách 1982. 53. Sajnos Istvánffy Miklós művében nem tett említést arról, mikor esett el a két oldalról lövetett vár. ISTVÁNYFY 2003. 183. o.

⁴⁷ MNL MOL.: MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles. 7. d. Csányi Ákos levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 37.

⁴⁸ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles 29. d. Pethő János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 9.

⁴⁹ SZALAY 1861. 96. o.; SZÁNTÓ 1985. 99. o. (Hogy hírünk olyan vagyon, hogy még most is bírják magukat az szegény keresztények benne.)

küldött tovább Bécsbe, azt írta, hogy Veszprémet már elfoglalták a törökök.⁵⁰ Pontos dátum tehát a főherceg levelében sem szerepelt a végház elestével kapcsolatban, ám Csoron János Batthyány Ferencnek Devecserből június 3-án kelt leveléből ez is kiderül. Eszerint erre június 1-én, szerdán este került sort, amikor is a budai beglerbég Vast hitére magához hívta, majd mikor az visszatért, a törökök vele együtt bementek a belsővárba. A veszprémiek közül nyolcszázat vágta le vagy vittek el kötélén. Khádím Ali 12 ezer fős hadával már vissza is tért Budára, de Velicsán béget otthagya, aki most Palota, míg a pasa Szentmárton ellen készül.⁵¹ Emellett a Szentszék bécsi nunciusa, Girolamo Martinengo Innocenzo del Monte bíborosnak június 5-én szintén azt vetette papírra, hogy Veszprém június 1-én elesett.⁵² Mindez azt jelenti, hogy a rossz hír 24 órán belül eljutott a császárvárosba, Miksa főherceg kezéhez.⁵³

A Miksa főherceg által Bécsből szervezett felmentő had tehát nem indult el Veszprém alá, mivel egyrészt a végház nem tartott ki addig, míg a különböző erők egyesülnek. Másrészt a parancsnokok egymás között sem tudtak egységre jutni. Pethő június 3-án Pápáról kelt levelében megírta Nádasdinak, hogy Teufel Königsberg parancsa ellenére cselekedett. Csányi szintén a későbbi nádornak a következőket vetette papírra: *„nem csak Magyarország, ekész kereszténység kegyelmedet büntetik Veszperém veszedelméért, mostis sok szó vagyon. Az istenért künyyerkek kegyelmednek, mint kegyelmes uramnak, kegyelmed mek bocsása, hogy én erül írok.”*⁵⁴

Miksa főherceg Veszprém elvesztését követően megpróbálta azonnal visszafoglalni a végházat. Königsberget június 2-án immár arra utasította a király nevében, hogy *„Ti vagy Veszprém várával törődjétek, hogy visszavegyétek, mielőtt ugyanezt jobban megerősítik, vagy pedig ellenséggel szembe vonuljatok és ugyanezt a Mindenható segítségével bátran megtámadjátok és vele csatázzatok.”*⁵⁵ Csoron pedig a következő napon azt fejtegette Batthyáynak küldött levelében, mivel Velicsán bég igyekszik helyrehozni Veszprém védműveit, ezért gyorsan újra meg kellene ostromolni azt, immáron a Sforza és Francisco de Salamanca vezette olaszok zsoldosok segítségével. Siker esetén pedig, folytatta Csoron, Gesztet, Vitányt és Csokakőt is vissza lehetne venni.⁵⁶

⁵⁰ ÖStA KA AFA 1552-6-2; ÖStA KA AFA 1552-6-5; SZÁNTÓ 1985. 100. o.

⁵¹ MNL OL MKA E 200 Acta diversarum familiarum. 7. tétel. Batthyány cs. lt. Fol.: 62.

⁵² KANÁSZ 2022. 60. o.

⁵³ SZÁNTÓ 1970. 49–51.; HUNGLER 1986. 53–54. o.

⁵⁴ MNL MOL.: MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles. 7. d. Csányi Ákos levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 37.

⁵⁵ ÖStA KA AFA 1552-6-5

⁵⁶ MNL OL MKA E 200 Acta diversarum familiarum. 7. tétel. Batthyány cs. lt. Fol.: 62.

Ez a hadjárat is megghiúsult azonban a parancsnokok egymás közötti vitája és féltékenysége miatt. Miksa főherceg hiába rendelte ki ugyanis a hadak vezetőjének Königsberget, Nádasdi a parancsait nem volt hajlandó követni.⁵⁷ Nem véletlenül írta Csányi július 27-én a későbbi nádornak ismét, hogy *„jüt vala hozám az német ember bor veni, ki az Csoron János kabnáját királnak mek vete, én nem adhaték bort eki, hogy valami szót vehesek túle valamenyire mek tartóztatam. Szóba indulánk, kérde ki szolkája vagyok, mondám hogy senkit nem szolkálok, sok szók küzet hoza kegyelmedet elű, hogy kegyelmed nagy úr és sok szántalan kencse vagyon és kegyelmed sem királnak, sem orszáknak nem akar szolkálni és hogy bizonal kegyelmed miat veszet el Veszperém.”*⁵⁸ A hatásköri civódások mellett megfelelő számú hadszer és ágyú, valamint a vontatásukhoz szükséges lóállomány sem állt rendelkezésre.⁵⁹ Königsberg ezért visszahúzódott erőivel Gyórhöz, hogy védelmezze Bécset és Alsó-Ausztriát. Teufel pedig csapataival visszatért a Felvidékre, míg az olasz zsoldosok Erdélybe vonultak.⁶⁰

Veszprém törökök kézben a Hegyesd elfoglalása és visszafoglalása közötti időszakban (1561–1562)

Veszprém elestével tehát megnyílt az út a törökök számára, hogy egyrészt a Bakonyon és a Balaton-felvidéken keresztül a Rába vonaláig, illetve Zala vármegyéig hódoltassák a keresztény lakosságot, behajtsák adóikat és esetlegesen híreket szerezzenek be. Másrészt az addig a Duna vonaláig portyázó és adóztató magyar hadak mozgását a stratégiai fontosságú végház megszerzésével meg lehetett nehezíteni, vagy akár teljesen meg lehetett akadályozni. Köves András veszprémi püspök birtokainak, illetve az említett területek lakóira újabb megpróbáltatás várt, amikor 1561 tavaszán a budai beglerbég személyesen érkezett meg Veszprémbe, hogy a hadműveleteket irányítsa, ahogyan erről Perneszi Farkas Babócsáról április 10-én kelt levelében beszámolt: *„Kászon basa igen gyűleketik, azt nem tuggyok mi dolog, ha rablani akar menni, soha itt úgy el nem mehet, hogy hírünkkel nem lészen”*.⁶¹ Perneszi attól félt, hogy a beglerbég a támadást a Dél-Du-

⁵⁷ ÖStA KA AFA 1552-6-35

⁵⁸ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 7. d. Csányi Ákos levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 34.

⁵⁹ ÖStA KA AFA 1552-6-35

⁶⁰ SZÁNTÓ 1985. 100. o.

⁶¹ MNL OL MKA E 185 Nádasdi család lt. Missiles 28. d. Perneszi Farkas Magyar Bálintnak nr. 2.

nántúl, azaz Babócsa és Sziget ellen fogja végrehajtani.⁶² A hadjárat feltételezett irányáról a következő híradást Orosztónyi Péter hat nappal később, április 16-án Szenyérből küldte Csányi Ákosnak. A szenyéri prefektus egy szemtanú jelentése alapján arról számolt be, hogy Budáról három öregágyút, azaz ostromágyút és néhány szekérszékű ágyúgolyót Pécsre vittek. Emellett egy Kaposvár alatti portya során fogott török azt vallotta, hogy „*Kászon bassa ú maga el jű rablani Kanizsa és Csorgó felé. Szándoka ez, hogy adig fűre nem bocsát. Ezt is mongya, hogy imár az begler bék kihajája elől kű jüt et Pécsset vagyon.*”⁶³

A budai beglerbég készülődését és támadásának távlati célját tehát a határvidéki magyar tisztségviselők jól érzékelték, ám a pontos irányával nem voltak tisztában. Ezért is érthette őket nagy meglepetésként, hogy a székesfehérvári Hamza bég hadának egy részével 1561. április 16-ról 17-re virradó éjszaka a Balaton északi partján álló hegyesdi váron ütött rajta és foglalta el azt.⁶⁴ Ormányi Józsa, a veszprémi püspök sümegi prefektusa április 17-én a Nádasdi Tamás nádornak, majd két nappal később Csányi Ákosnak írt levelében azt is tudni vélte, mi okozta Hegyesd vesztét. Írásukból kiderül, hogy a vár új porkolábjá, Kalózi András éjjel-nappal az ivászattal volt elfoglalva. Hegyesd megtámadásának éjjelét megelőzően is porkolábtársával a szőlőhegyen egy pincénél ittak, majd részegen tértek vissza. Kalózi ittasan aludt az ágyában és alig tudták felébreszteni. Fogságba is esett. A másik porkolábnak azonban sikerült a várfokán át kiszöknie a várból és a levél írásának idején még bujdosott.⁶⁵

Ormányi ugyanezen leveléből az is kiderül, hogy Hegyesd elfoglalását követően Bajazed vajda azonnal hozzálátott a környék falvainak meghódoltatásához. Másrészt tudni vélte a sümegi prefektus, hogy a vár alatt huszárvárat akarnak építeni a törökök, sőt „*Tapolczán csinálnának kastélt az Hatos malomban, hogy béven lovag lakhassék benne*”⁶⁶. A veszprémi püspök prefektusa április 27-én két embere, Molnár Antal és Molnár János beszámolója alapján jelentette, hogy ötszáz lovas kíséretével húsz szekérszékű élelmet hoztak a hegyesdieknek. Továbbá közölték, hogy „*Hegyesdbe elég terek vagyon és igen építik. Immár száz gerendánál többet faragtatott az vajda és mind az várba hordatta föl és mindennap gerendát és szarufát*

⁶² MNL OL MKA E 185 Nádasdi család lt. Missiles 28. d. Perneszi Farkas Magyar Bálintnak nr. 2.

⁶³ MNL OL MKA E 185 Nádasdi család lt. Missiles 26. d. Orosztónyi Péter Csányi Ákosnak nr. 10. Kiadva: Komáromy 1909. 219. o.

⁶⁴ MNL OL MKA E 185 Nádasdi család lt. Missiles 26. d. Ormányi Józsa Nádasdi Tamásnak nr. 15.

⁶⁵ MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormányi Józsa levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 15.; Komáromy 1907. 132.; Veress D. 1983. 79-80.

⁶⁶ KOMÁROMY 1907. 132. o.

faragtat és palánknak való fát vágat.”⁶⁷ Az ellátmány beküldése és az építkezések azt jelentették Ormányi számára, hogy „bizon ez egész Zala vármegye el vész belőle”⁶⁸. Azaz a hegyesdi palánkba és az esetleg Tapolcára rendelt oszmán lovasság egyfajta „ugródeszkának” fogja használni a két helyet, hogy az említett vármegyében és tegyük hozzá, hogy Magyar Bálint szigligeti vártartományában is portyázhasson és hódoltathasson, így az eddig viszonylagos békében élő terület is frontvonallá válhat. A már említett április 27-i levelében a sümegi prefektus azt is tudni vélte Molnár Antal beszámolója alapján, hogy a beglerbég két további szandzsák haderejét is mozgósította és Veszprém környékére rendelte.⁶⁹ Egy másik hírforrás is megerősítette ennek lehetőségét. A városlődi bíró ugyanis a veszprémi dizdár⁷⁰ magyar feleségétől megtudta, „*hogy addig fire nem bocsátnak [a törökök] míg nagy rablást nem tesznek az Zalaságra és csak az napját nem tuggya, mikor indulnal, mert készen vannak.*”⁷¹

Mindezek alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy Ormányi már Hegyesd elfoglalását követően kérte és javasolta, hogy azonnal indítsanak hadat a visszafoglalására. A Csányinak április 19-én írt levelében a következőket írta: „*Csak fejenként négy vármegyét vennének ezennel föl és az mellett az győri had és ahol mi népet az urak tehetnének, ellene áthatnának, hogy nem csinálhatná meg, sőt fejenként kellene az vármegyéket föl venni, és ugy reá menni.*”⁷²

Ugyanezen levelében megemlítette, hogy Hegyesd elvesztése Gyulaffi László számára a legveszélyesebb, hiszen a birtokában lévő csobánci várat immáron teljesen körül vette a török.⁷³ A sümegi prefektus május 26-i levelében ezért nem is értette, hogy Gyulaffi miért Veszprém alatt portyázott négyszáz gyalogjával, ahol ráadásul igen súlyos vereséget szenvedett a hada⁷⁴, mert „*ha Gyulaffy uram Hegyesd alá ment volna anyi néppel és az ot való gerenda fákat el vagdaltatta volna, job lehet volna, – avagy ha egy taraczkot vit volna alája, az hegyesdi tornyot egy sokáig le törethete volna, mert azt mongyák bizonyal, hogy oly hitván az toron, hogy csak háromszor lűnék, azonnal le romlana. Még az terekek is félnek benne, hogy mikor nagy szél vagyon gerendákat hánnak az toron alá.*”⁷⁵

⁶⁷ KOMÁROMY 1907. 134. o.

⁶⁸ KOMÁROMY 1907. 131. o.

⁶⁹ KOMÁROMY 1907. 134. o.

⁷⁰ KOMÁROMY 1907. 134–135. o.

⁷¹ KOMÁROMY 1907. 135. o.

⁷² KOMÁROMY 1907. 131. o.

⁷³ KOMÁROMY 1907. 132. o.

⁷⁴ Nehéz eldönteni, hogy ez az ugyanaz a vereség-e, amelyről Jarosics Ferenc adott hírt Eck Graf zu Salm und Neuburg győri obristnak 1561. május 31-én Győrben kelt levelében. ÖStA KA AFA 1561-5-5

⁷⁵ KOMÁROMY 1907. 135–136. o.

Ormányi jóslatát a törökök csakhamar valóságossá tették. Enyingi Török Ferenc a nádornak 1561. július 18-án Pápán kelt levelében azt írta, hogy az ellenség Zalaszentgrótra tört, amelynek városát ugyan felégették (állítólag csupán hat ház maradt épen), de a várát nem tudták elfoglalni.⁷⁶ A következő napon, július 19-én Heránt Péter Nádasdinak Zalabérről írt beszámolójából még pontosabb kép bontakozott ki az eseményekről. Eszerint nem csupán Zalaszentgrótot, hanem Udvarnokot⁷⁷ is elégették a török. A hazafelé tartó portyázókat Ormányi sümegi, Batthyány Ferenc és Zrínyi Miklós hadai, valamint a környékről hírtelen összeszedett felfegyverzett „szegénység”, összesen mintegy négyszáz fő a Tátika és Rezi vár közötti Zalaszántónál támadta meg. Az összecsapásban a magyar „lovagok el nem hagyhatók az szegénységet, hanem az terekkel szemtő szemébe menénk, holot az terekeket meg tollók legellőszer”. A harc képe azonban gyorsan megváltozott Heránt leírása szerint akkor, mikor „az szegénység az prédának essék és az másik terek sereg el érkezék és a képpen mind ökkezetek és mi kezettünk sokan halva essének és sebbe. Azt hiszem, hogy az terekbe vesszett mindenestől fogva száz, az kereszténekbens vesszett száz, hogyha nem több, de főképpen mind az szegénység és az símegi gyalog, ki ennek ez dolognak legfő oka legyen, te nagyságod meg értheti ennek utánna. Eztis tudássára adhatom nagyságodnak, hogy tegnapi napon estvère szegény Morgai János uram ithon ágyába meg halla.”⁷⁸ A súlyos veszteségek ellenére azonban a fogságba ejtett udvarnokiakat és zalaszentgrótiakat, elhajtott marháikkal együtt sikerült megszabadítaniuk a magyaroknak, ahogyan ez Csoron János szintén július 19-én a nádorhoz írt levelében olvasható.⁷⁹ A devecséri birtokos emellett a magyarok veszteségeiről is részletesen beszámolt: „Azt min jártak, az símegiekben menyi vesszett, meg írja, az én szolgálímban háрма vesszett oda, de bizonyal nem tudyok, ha oda vesztek avagy még meg jünek. Egyik Albert deák, annak három lóra volt fizettése, másik Oroszi Mihál, én tartotam fel, annak kétt lóra volt fizetése, harmadik egy lovász. Az Battyányi uram szolgálímban még bizonyal nem tudom menyien vesztek, de Kapolics István egy szolgálíjával el vesszett, az lovas legínekbens vesztek.”⁸⁰

⁷⁶ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 41. d. Enyingi Török Ferenc levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 58.; MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormány Józsa levele Csányi Ákosnak Nr. 13.

⁷⁷ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 9. d. Csoron János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 78.

⁷⁸ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. Herant Péter levele Nádasdi Tamásnak No. 7. Az összecsapásról még: MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormány Józsa levele Csányi Ákosnak. Nr. 13.

⁷⁹ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 9. d. Csoron János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 78.

⁸⁰ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 9. d. Csoron János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 78.

Két nappal később, július 21-én újra beszámolt Nádasdinak a harcban elesettekről. Eszerint „*az én szolgálóimban három marat oda, Albert deák mely az ú felssége fizettségén három lóval volt, ennek fejét vették. Esmég egy inassom vala Oroszi Mihál, azt nem tudom, ha le váhták avagy fogllyá eset. Harmadik hannagyomnak egy szolgálja, onnit töb nem veszet. Battyányi uram szolgálóban Kapollit János veszet, esmég lovászok és lovas legények, négyen vesztek. Mindenestül onnit ötten vesztek. Símegiekben tizenött drabantot értek, hogy vesztek volna, az töbi az föld népe veszet*”.⁸¹ Csoron a török veszteségeit is igyekezett számba venni és erről a nádort tájékoztatni: „*Az terekekben kedig amint értem Szilán agának fejét vették, Símegen az feje és Hegyesdben nyolc terek vit egy ffé tereket fel, pokrócban takarták volt, de igen sebes. Egyéb kezensséges terekekis vesztek, számát bizonyal nagyságodnak meg nem írhatom*.”⁸² Az összecsapást követően egy héttel Ormányi már azt írta Csányinak, hogy a törökök közül legalább háromszázan haltak meg. Az elesettek közül az előkelőbbeket, ismertebbeket fel is sorolta.⁸³

A Zalaszentgróton és Udvarnokon történekekhez hasonló események megelőzésére Csányi a nádornak írt július 21-i és 22-i levelében is a védelem megerősítését javasolta. Az első írásában azt ajánlotta, hogy Zalaszentgrót mellett a lovasság befogadására palánkot építsenek. Még azt is elnézte volna, hogy a Pethők „*makok hasznájért iken szálák az Kesztelt*”, mondván jobb ezt eltérni, mert a hadra nem Balaton partján van szükség.⁸⁴

Második levelében Kinizsi Pál temesi bán és Bátor István erdélyi vajda XV. századi példája alapján tett ajánlatot Nádasdinak a Dunántúl és a Dráván túli szlavóniai területek megerősítésére és vezetésének megszervezésére.⁸⁵

Ormányi augusztus elején a törökök újabb készülődéséről adott hírt Csányinak. A sümegi prefektus augusztus 3-i és 4-i levele szerint az ellenség erőit Veszprémben összpontosította.⁸⁶ Enyingi Török pedig augusztus 12-én írt erről

⁸¹ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 9. d. Csoron János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 79.

⁸² MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 9. d. Csoron János levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 79.

⁸³ MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormány Józsa levele Csányi Ákosnak. Nr. 13.

⁸⁴ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. Csányi Ákos levele Nádasdi Tamásnak No. 424.

⁸⁵ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. Csányi Ákos levele Nádasdi Tamásnak No. 425.

⁸⁶ MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormány Józsa levele Csányi Ákosnak. Nr. 14.; MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormány Józsa levele Csányi Ákosnak. Nr. 15.

a nádornak, jelezve, hogy Csoront és Batthyányt is értesítette a fejleményekről.⁸⁷ Négy nappal később, augusztus 16-án Ormányi immáron Nádasdit tájékoztatta a budai beglerbég szándékáról, megjegyezve, hogy Bajazed hegyesdi vajda hol Devecser, hol Sümeg környékén igyekszik lest vetni.⁸⁸ A sümegi prefektus augusztus 20-i levélből kiderül, hogy a vajda az előző napon Tapolcán járt, ahol „terepszemlét” tartott, az ottani bírót pedig buzogánnyal verte meg. Ezt követően a Sümeg körüli erdőbe vette be magát, hogy lest vessen az óvatlanoknak. Emellett a sümegi prefektus arról is hírt adott az edercsiek beszámolója alapján, hogy Tapolcáról a hegyesdi törökök közül egy *„ment volt Hegymagasra által és szabljáját kivonván Zegliget felé megyen volt. Kit mikor meg látott volna az porkoláb Trombitás Balás azonnal föl vonattya a vár kapuját és az reteszt csak által teszi az reteszfőn és csak az retesz főre veri az lakatot. Valami dolog ez, de az edercsi szegén emberek nem jót ítélnék belőle, mert azok az edercsiek inkább mindennap ot ben vannak Zegligetbe, de azonképen Hegyesdbe is bejáznak.”*⁸⁹

A budai beglerbég Dunántúl elleni támadási kedvét még az ősz beállta sem szegte. Ormányi október 24-én kelt levelében Csányinak azt írta, hogy a törökök Székesfehérváron gyülekeznek és nagy valószínűséggel ismét Zalaszentgrótot fogják megtámadni.⁹⁰ Egy héttel később, október 31-én azonban már Ányos Boldizsártól a maga részére kért gyalogot, hogy egy esetleges támadást el tudjon háritani. Emellett szót ejtett Csesznek megtámadásáról, valamint a hegyesdiek újabb lesvetési kísérletéről is.⁹¹ Ugyanezekről, valamint Tátika és Rezi várának állapotáról és a Hegyesden fogságban lévőkről Csányinak is írt még ugyanezen a napon.⁹²

A sümegi prefektus november 1-jén ismét a nádor birtokainak főprefektusának írt levelet, amelyben egyrészt beszámolt arról, hogy az ellenség Veszprém-ben gyülekezik. Másrészt közölte Csányival, hogy a hegyesdi vajda a fogságba esett Farkas Lukács szolgabíró megkínóztatta azért, hogy tudakozódjon a magyar hadról, illetve arról, miért hordanak Zalaszentgrótra fát.⁹³

⁸⁷ MNLOLMKAE 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 41. d. Török Ferenc levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 61.

⁸⁸ MNL MKA OL E 0185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormányi Józsa levele Nádasdi Tamásnak. Nr. 20.

⁸⁹ KOMÁROMY 1907. 148. o.

⁹⁰ MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormányi Józsa levele Csányi Ákosnak. Nr. 23.

⁹¹ MNL OL MKA E 200 7. tétel Batthyány család. Missilesek fol.: 30.

⁹² MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormányi Józsa levele Csányi Ákosnak. Nr. 20.

⁹³ MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormányi Józsa levele Csányi Ákosnak. Nr. 21.

Másnap, november 2-án Ányosnak is írt a Veszprémben gyülekező törökökről, ám keserűen jegyezte meg, hogy sem Pápára, sem Devceserre, sem Batthyányit már nem meri zaklatni leveleivel, mert már nem hisznek neki. Batthyány-nyal kapcsolatban pedig megjegyezte, hogy a gróf egyenesen megharagudott rá.⁹⁴

Az események későbbi alakulásából világosan kitűnik, hogy Ormányi saját félelmeit vetítette ki egy esetleges török támadásról írva. A sümegi prefektus november 5-én Csányinak azt írta, hogy a törökök Székesfehérvárról Veszprém érintésével Vázsony vagy Tihany elfoglalására indultak.⁹⁵ Írásának hitelt is adhattak, ám két nappal később, november 7-én Enyingi Török Sennyei Ferencnek, a nádor sárvári prefektusával már azt közölte, *„hogy Vásont meg szállotta volna az török, abban semmi nincsj, mert sem Vásont, sem egyéb helt mást meg nem szállot. Mert ha mi oly bizony dolog lett volna, én kegyelmednek leg ottan meg írtam volna. Az budai bassa mast is Fejérvárot vagyon, de egyéb oka ennél nem volt az ő oda jövésének, kit én bizonynal meg értettem, hanem hogy Paszit vajda Hegyesből ment volt az békhez, ez okáért, hogy Hegyesdet az magyarok meg akarják szállani és segítséget kér volt oda. Az békek ez okáért hitták volt az bassát segítségöl, hiszem hogy immár az bassa sokáig ot nem késik, hanem csjak ezt várja, hogy választot emberit bocsjáltya Hegyesdbe, kik meg lássák, ha töb népet kell bocsjítani oda, avagy el kell törni.”*⁹⁶

Ormányi november 15-én ismét riasztást küldött Csányinak egy várható török portyáról. Levelében kifejtette, hogy *„ez éjel sok terek jüt Hegyesdbe be, de lovag terek. Én azt hiszem, hogy rabolni akar. Nem tudá mondani az ember menyí az terek, hogy soknak mondá csak nem tudom kegyelmednek meg írnia az számát. De ha két száz lovon való tereknél töb, tahád nyilván rabolni akar, mert ezt értem, hogy Hamzabék az passával ezt végezte, hogy immár Hegyesdbe két száz lovag és két száz gyalog lakjék. Szabadon el lakhatik kedig immár, anyi házat csináltak benne, amint értem.”*⁹⁷

A törökök év végén azonban végül végrehajtottak egy sikeres portyát. Perneszi István december 23-án azt írta Csányinak Keszthelyről, hogy negyven lovasuk a mintegy háromszáz lovaszt számláló ellenséget nem támadhatta meg, hanem csak Hegyesdig kísérték őket. Onnan pedig a törökök az elrabolt javakkal és foglyaikkal Veszprémbe mentek tovább.⁹⁸

⁹⁴ MNL OL MKA E 200 7. tétel Batthyány család. Missilesek fol.: 30.

⁹⁵ MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormány Józsa levele Csányi Ákosnak. Nr. 22.

⁹⁶ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. Török Ferenc levele Sennyei Ferenchez No. 3.

⁹⁷ MNL MKA OL E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. 26. d. Ormány Józsa levele Csányi Ákosnak. Nr. 24.

⁹⁸ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles 28. d. Perneszi István levele Csányi Ákosnak. Nr. 2.

Hegyesdet a keresztény csapatok a következő, 1562. év tavaszán visszafoglalták, így Zala és Vas vármegyék lakosainak közvetlen fenyegetése ugyan megszűnt, ám a Bakony és a Balaton-felvidék átjáróit csak Veszprém 1566. évi visszaszerzésével sikerült újra lezárni a török portyák előtt.

„A hitetlenek előre haladva Veszprém várát elfoglaltak”⁹⁹

1566. május 1-jén a 72 éves Szulejmán szultán elindult hetedik és egyben utolsó Magyar Királyságba vezetett hadjáratára. A háború, hasonló módon, mint 1552-ben, újra Erdélyéért folyt, de Erdélyen kívül. A Habsburg udvar ugyanis nem tett le azon szándékáról, hogy megszerezze a János Zsigmond kezén maradt Szapolyai országrészt. Ehhez pedig a császár az 1565 decemberében összehívott augsburgi birodalmi gyűlésen kért segítyt a rendektől, akik Istvánffy Miklós szerint egy igen jelentős had, 40 000 gyalogos és 8000 lovas (azaz dupla Römermonátnyi segély) kiállítását szavazták meg. Az Augsburgban folyó tárgyalásokkal párhuzamosan a császár megbízta Károly főherceget, hogy Pozsonyba hívja össze a magyar rendeket.¹⁰⁰ Természetesen a császár szándékai nem maradtak rejtve a Porta előtt sem. Mivel a szultán semmiképpen sem akarta elveszíteni Erdély feletti hatalmát, így már 1565 végén, 1566 elején egy újabb hadjárat megszervezésére adott parancsot. Ráadásul Szulejmán közvetlen környezetében 1565-ben nagyon fontos személycserék zajlottak le. Júniusban meghalt Semiz Ali nagyvezír, akinek a helyére a szultán az addigi másodvezírt, Szokollu Mehmedet nevezte ki. A személyi változások fontos kihatással voltak az Oszmán Birodalom külpolitikájára, hiszen az az eddigi gyakorlathoz képest merevebb és agresszívebb lett. A harcok hamarosan kiújultak a magyar hadszíntéren, egészen pontosan a horvát végvidéken.¹⁰¹ Azt mondhatjuk tehát, hogy az új nagyvezír hatalmi ambíciója, valamint II. Miksa császár és magyar király erdélyi politikája egy irányba hatottak: egy újabb (Szulejmán esetében az utolsó) szultáni hadjárat megindítását indukálták.

A szultáni főserég megérkezése előtt a helyi török erők is akcióba léptek. Elsőként 1566. április 24-én egy rajtaütéssel elfoglalták Ajnácskót és az ottani magyar őrséget lemészárolták.¹⁰² Ezt követően a budai beglerbég, Arszlán (Oroszlán)

⁹⁹ KARÁCSON 1916. 76. o.

¹⁰⁰ Abschiedt der Römischen Keyserlichen Maiestatt und gemeiner Stendt auf dem Reichstage zu Augspurg Anno Domini MDLXVI auffgericht. Mainz 1566.; FORGÁCH 1982. 244–256. o.; ISTVÁNFY 2003. 388–389. o.

¹⁰¹ FORGÁCH 1982. 255–256. o.; VARGA 2016. 192–199. o.

¹⁰² ORTELIUS 1665. 104. o.

pasa¹⁰³ vette ostrom alá Palotát. Hadaival 1566. június 5-én este körülzárta a stratégiai fontosságú végházat és hozzálátott ostromához. A pasa azonban június 16-án dolgavégezetlenül elvonult a Túri György által védelt erőd falai alól, mivel felderítői azokat a szekereket vélték a felmentő had közeledésének, amelyeket Eck Graf zu Salm győri obrist¹⁰⁴ Győr védműveinek megerősítésére küldött ki, hogy a környező bakonyi erdőkből fát hozzanak. A Győr mellett június közepére összegyűlt birodalmi, vármegyei, végvidéki és magánhadak, mintegy 15 000 fő, ekkor ellentámadásba kezdett.¹⁰⁵

Arszlán budai beglerbéget követően az összegyűlt német és magyar hadak vezetői támadást terveztek. Istvánffy történeti munkája szerint a Palota alá vonult keresztény táborban élénk vita alakult ki arról, hogy a sereg Veszprém vagy Tata ellen vonuljon. Az előbbi mellett az szólt, hogy csak mintegy húsz kilométernyire volt, és az ostromot „régi s erőtelen kerítéssel az álgyűlvéseket meg nem állhatná.”¹⁰⁶ A haditanácson résztvevők egy része azonban a stratégiai fontosságú átkelőhely, Tata megtámadása mellett kardoskodott, mondván közelebb van Komáromhoz és Győrhöz,¹⁰⁷ őrsége pedig gyakran portyázik a keresztény kézen maradt területeken.¹⁰⁸ Egy német nyelvű hírlevél arról tudósított, mikor Salm és gróf Georg von Helffenstein Palotára érkezett, azt határozták el Túri Györggyel egyetértésben, hogy Veszprém alá vonulnak.¹⁰⁹ Verancsics is ez utóbbiról tett említést.¹¹⁰ Sajnos, az év végén összeállított hadijelentés nem számolt be erről az eseményről, azonban az Udvari Haditanács protokollum könyvének bejegyzései, valamint a Német-római Birodalom vicekancellárjának, Johann Ulrich Zasius von Rabensteinnek¹¹¹ Ágost szász választófejedelemnek küldött jelentése némiképpen árnyalja a fent említetteket. Az előbbiben található, a kimenő iratokról készített rövid összefoglalásokból kiderül, hogy Salm és Helffenstein már június 20-át megelőzően eljuttatott Bécsbe egy szakvéleményt arról, hogyan

¹⁰³ A pasa személyéről Istvánffy Miklós adott nem túl hízelgő leírást: „Maga is [Arszlán pasa] semmit nem késvén, holott tudná Szulimánt rövidnap népét megindítania, aminthogy felháborodott elmével lévén, s mindennap ópiumot evén s égett bortól megrészegülvén elvégezé magában habahurgya tanácsából, hogy annak jövetelit megelőzvé, s az hadakozást elkezdené, itélvén azt, hogy azzal az szolgálattal fejedelmének kedvét találná.” ISTVÁNFFY 2003. 391. o.

¹⁰⁴ Ezredes, Győr végvidéki főkapitány

¹⁰⁵ VERANCICS 1981. 119. o.; FORGÁCH 1982. 258. o.; ISTVÁNFFY 2003. 393. o.

¹⁰⁶ ISTVÁNFFY 2003. 393. o.

¹⁰⁷ KELENIK 1998. 47–48. o.

¹⁰⁸ FORGÁCH 1982. 258–259. o.; VERESS D. 1983. 96. o.; ISTVÁNFFY 2003. 393–394. o.

¹⁰⁹ Wahrhaftte neue Zeitung...1566.

¹¹⁰ VERANCICS 1981. 120. o.

¹¹¹ Allgemeine Deutsche Biographie 1898. 706–708. o.

tervezik a további hadműveleteket.¹¹² Az nem kizárt, hogy a tervezetről a döntés a palotai táborban született, ám annyi bizonyos, hogy a hadművelet nem Palota alól indult és nem csupán Veszprém volt az eredeti iránya.¹¹³ Állításom alátámasztására három, különböző helyről származó forrást is szeretnék megemlíteni. Egyrészt Zasius június 25-i levelében a következőket olvashatjuk: „A győri tábor Tatát akarja elfoglalni... Tata felé indultak.”¹¹⁴ Kétség sem férhet ahhoz, hogy a birodalmi vicekancellár első kézből értesülhetett a tervezett hadjáratról, amely úgy tűnik, hogy június végével meg is indult. Másrészt Leonhard Tielesch Körmöcbánya Bécsbe rendelt jegyzőjének július 2-án a császárvárosból küldött jelentéséből kiderül, hogy a haditanácskozásokon eldőlt, hogy a keresztény sereg először Tatát, majd Veszprémet, végül pedig Székesfehérvárt támadja meg.¹¹⁵ Az Udvari Haditanács ugyanis június 26-án Christoph Teuffel főlélelmestert¹¹⁶ arra utasította, hogy éljelmezze a Tata alatt álló zsoldosokat.¹¹⁷

A tervezett támadásra azonban ekkor még nem került sor, ugyanis már a hadjárat elején más irányt vettek az események. Zasius a szász választófejedelemnek június 25-én írt jelentésében a következőképpen számolt be: „Tata felé indultak, de rögtön Fehérvárnak tértek el. A török táborát akarják meglepni.”¹¹⁸ A birodalmi vicekancellár július 2-án, illetve Tielesch július 5-én arról számolt be, hogy Arslán pasa elkerülte az összecsapást és Budához vonult vissza erőivel.¹¹⁹ A remélt összecsapás (ismét) elmaradt, ám az elfogott törökök azt vallották, hogy a veszprémi bég 300 lovasával portyára indult. Minden elbeszélő forrásunk és a már többször említett 1566. évi hadijelentés is beszámol erről az eseményről hosszabban-rövidebben.¹²⁰ A legjelentősebb eltérést a két legrészletesebb beszámolóban találhatjuk. A német hírlevél, illetve Tielesch július 5-i jelentése szerint Magyar Bálint¹²¹ magyar lovasaival elővédként Tata felé vonult, amikor is összetalálkoztak hét törökkel. Az összecsapásban közülük kettőt levágtak, kettőt elfogtak, három pedig feltételezhetően elmenekült. A két fogságba esettel visz-

¹¹² ÖStA KA Hofkriegsrat (HKR) Wien Registratur (Reg.) Band (B) 146 Fol.: 154r No. 121.; ÖStA KA HKR Wien Reg. B 146 Fol.: 154r No. 123.

¹¹³ Mint látni fogjuk Palotán át vonultak végül a keresztény hadak Veszprém alá.

¹¹⁴ MARCZALI 1882. 73. o.

¹¹⁵ MATUNÁK 1897. 267. o.

¹¹⁶ A 16-17. századi ellátásról lásd: KENYERES 2002. 163-202. o.; KENYERES 2004. 337. o.

¹¹⁷ ÖStA KA HKR Wien Reg. B 146 Fol.: 157r No. 175.

¹¹⁸ MARCZALI 1882. 72. o.

¹¹⁹ MARCZALI 1882. 73. o.; MATUNÁK 1897. 273-274. o.

¹²⁰ ÖStA KA AFA 1566-13-3.; Wahrhaffte neue Zeitung...1566., ORTELIUS 1665. 104. o.; VERANCSICS 1981. 120. o.; FORGÁCH 1982. 258. o.; ISTVÁNYFY 2003. 394. o.

¹²¹ A német hírlevél szerint Magyar Túri György alárendeltje volt. Wahrhaffte neue Zeitung...1566.

szasiettek a keresztény táborba és a vallatás során ezek számoltak be a veszprémi helyzetről.¹²² Ezzel szemben Istvánffy leírása szerint Török Ferenc küldte ki Csokonai Demetert lovasaival portyázni, akik egy török rabot hoztak.¹²³ A kihallgatását követően a magyarok igyekeztek rávenni Salmot, hogy használja ki az alkalmat és támadja meg Veszprémet. Zasius július 2-i jelentésében azt írta, hogy leginkább Túri járt ebben az élen, ő győzte meg a győri obristot.¹²⁴ Ezzel szemben a „magyar Lívius” a volt palotai királyi hadnagyon kívül Török és Gyulaffy nevét is megemlíti, mint akik a Veszprém elleni támadás mellett kardoskodtak.¹²⁵

A had vonulása tehát ismét új irányt vett és Palota érintésével Veszprém felé indult meg.¹²⁶ A rendelkezésünkre álló források ezt követően közel ugyanazt az eseménysort mesélik el, azaz, hogy Salm és Helffenstein magyar és német zsoldosaival június 29-én a vár ostromához kezdett, majd a következő napon rohammal el is foglalták. Első látásra Istvánffy leírása alapján azt is feltételezhetnénk, hogy a keresztény sereg rajtaütéssel foglalta el Veszprémet.¹²⁷ A legnagyobb különbséget azonban nem ebben találhatjuk, hanem a veszprémi fal leomlásának megörökítésében. A „magyar Lívius” szerint ugyanis ez két alkalommal is megtörtént. Már az elfogott rab és Csokonai Demeter is úgy nyilatkozott, *„hogyanak az helynek kerítése oly erőtlen volna, hogy mikor őreá [Csokonai Demeter] s az társaira, az vár alatt látván ökököt, az kisebbik ágyút kilőtték volna, az kőfal ledőlőén az is együtt véle nagy ropogással az hegyen aláhengörödött volna.”*¹²⁸ Majd szerinte az ostromló sereg megérkezése után *„az kerítésnek más része is az óság miatt erőtlen lévén, két álgúval együtt s azoknak pattantyúsokkal az pornak sebessége miatt leromla.”*¹²⁹

Istvánffy tehát azt az eseményt, amikor a saját tüzérség lövésétől a vár fala leomlott, Csokonai portyájával kötötte össze. Ezzel szemben a többi magyar és német nyelvű forrás mindegyike arról számolt be, hogy ez az esemény a keresztény sereg megérkezését követően történt, bár ezen leírások között is találunk eltérést. Forgách és Verancsics csak röviden említi a fal ledőlését. Előbbi ráadásul úgy tudta, hogy a keresztény sereg megérkezésével pont egy időben és véletlenül történt ez.¹³⁰ A német nyelvű hírlevél már részletesebben szól az eseményről.

¹²² Wahrhaftte neue Zeitung...1566.; MATUNÁK 1897. 274. o.

¹²³ ISTVÁNYFFY 2003. 394. o.

¹²⁴ MARCZALI 1882. 73. o.

¹²⁵ ISTVÁNYFFY 2003. 394. o.

¹²⁶ MNL MOL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 22. d. No. 14.

¹²⁷ ISTVÁNYFFY 2003. 394. o.

¹²⁸ ISTVÁNYFFY 2003. 394. o.

¹²⁹ ISTVÁNYFFY 2003. 394. o.

¹³⁰ VERANCSICS 1981. 120. o.; FORGÁCH 1982. 258. o.

Eszerint június 29-én Salm és Helffenstein utasítására megkezdődött a sáncok építése és a vár lövetése. Az ostromlottak erre heves ágyútűzzel válaszoltak és ennek során dőlt le a fal.¹³¹ Tielesch július 5-i jelentése, valamint a selmecbányai tanácsosok Körmöcbányára írt július 14-i levele azonban másképpen írja le a történetet. Utóbbi azt említi meg, hogy a gróf (azaz Salm) körüllovagolta a várat, hogy megszemlélje gyenge pontjait. Ekkor lőttek rá, amely a fal leomlását okozta.¹³² Tielesch ennél részletesebben számolt be az eseményekről. Szerinte Salm maga mellé vette Hans von Ruebert egy zászló német lovassal, hogy felderítse a vár gyenge pontjait. Az őrség megpróbálta lelőni, de kísérletük félresikerült, így dőlt le egy egész nagy falszakasz. Salm állítólag ekkor felkiáltott: „Ej! Ezt Isten akarta! Ez egy jel, hogy az Úristen kezünkbe akarja adni Veszprémet!”¹³³ Abban mind Tielesch, mind a selmecbányaiak levele megegyezik, hogy a győri végvidéki főkapitány a leomlott falszakasz ellen irányította ágyúit, hogy az őrség ne tudja újjáépíteni.¹³⁴ Ezek szerint tehát a keresztény tüzérség csak a fal ledőlése után kezdte meg működését. Az események időrendjének meghatározásánál természetesen fontos figyelembe vennünk az év végén összeállított hadijelentést is, ám a kivonatban csak azt olvashatjuk, hogy a veszprémi nagyágyú mozgása okozta a védők sorsát megpecsételő katasztrófát.¹³⁵

Az ostromlottak megpróbálták az ostromlók ágyúit beszegezni. A selmecbányaiak leveléből kiderül ugyanis, hogy éjszaka 60 török kitört a várból, ám a megépített ostromsáncokba helyezett gyalogság visszaverte támadásukat.¹³⁶

Másnap, június 30-án, vasárnap reggel a magyar és német vitézek prédikációt hallgattak, majd reggel kilenc órákor háromszor Jézust kiáltottak, és három ágyút elsütöttek. Salm és Helffenstein ötezer főt jelölt ki mindkét nációból, hogy három különböző irányból rohamot intézzenek. A németek első rohamoszlopának (négyzászlónyi gyalogos) a leomlott fal ellen, míg a másodiknak (kétfázslónyi gyalogos) a vár túloldala ellen kellett támadnia. A magyarok pedig a vár kapuja ellen rohamoztak. Ez utóbbit írta le Forgách a történeti munkájában: „A magyarok szekercékkel bedöntik a kaput, mások létrákon kapaszkodnak; elsőnek Gyulaffy László rontott be emberivel a kapun, és tüzes csóvákat vetett a tetőkre; rövidesen behatoltak a németek is; ugyanakkor véletlenül felrobbant a lópor is.”¹³⁷ Egész napon át tartó harc alakult ki, amelyben az őrség valamennyi tagját, kivéve három magyart,

¹³¹ Wahrhaftte neue Zeitung...1566.

¹³² MATUNÁK 1897. 270. o.

¹³³ MATUNÁK 1897. 274. o.

¹³⁴ MATUNÁK 1897. 270., 274-275. o.

¹³⁵ ÖStA KA AFA 1566-13-3

¹³⁶ MATUNÁK 1897. 270. o.

¹³⁷ FORGÁCH 1982. 258. o.

levágták. A nők és a gyerekek életben maradtak, mivel egy templom boltozata alá húzódtak.¹³⁸ Istvánffy megjegyezte, hogy egy „szép ékes termetű” lányt Hatstalt kapott ajándékba.¹³⁹ Az ostromlók is nagy veszteséget szenvedtek, hiszen kétszáz fő halt meg közülük.¹⁴⁰ Teuffelt az Udvari Haditanács július 18-án arra utasította, hogy a Veszprém alatt megsebesült zsoldosok ellátását biztosítsa.¹⁴¹ A keresztények hatalmas zsákmányhoz jutottak (lovak, arany, ezüst és ruhák).¹⁴² Istvánffy és Forgách megjegyezte, hogy a német és a magyar had tagjai összevesztek a prédán. Közöttük is komoly küzdelem alakult ki.¹⁴³

Veszprém visszafoglalásáról Nádasdi Kristóf június 30-án a keresztény táborból Kanizsai Orsolyának a következőket írta: „Ezt írhatom nagyságodnak, hogy Palatárúl jüénk az hadal ide Beszprím alá júniusnak 29. napján és harmincadik napján, az az vasárnap ustromlok mind az egész hadal és az úr isten kezünkbe adá és kezenkbe vagyon. Az úr isten tarcsja meg nagyságotat minden javával.”¹⁴⁴ Míg a következő napon a nádor özvegyének azt vetette papírra: „Veszprímet hátra vette ű felsége népe, kibűl dícsírtessék az úristen, ki az tebités vissza aggya csjak, hogy bízunk és hígyünk ű istenségebe.”¹⁴⁵ A sikerről már július 1-én értesültek Bécsben. Tieleesch július 2-án kelt levele szerint előző este 9 órakor érkezett postalovakon a császárvárosba a hír. Eszerint mintegy 5000 török (!) meghalt az ostrom során, míg az asszonyok és a gyerekek zsákmányá lettek.¹⁴⁶

Salm gondoskodott Veszprém védelméről. Túri Györgyöt¹⁴⁷ és Széchényi Mihályt¹⁴⁸ rendelte oda, aki mellé saját lovasságát és kétszáz gyalogost adott.¹⁴⁹ Élelmet azonban nem találtak a várban, ezért Salm Kanizsai Orsolyának július 2-án írt levelében kérte, hogy az özvegy nádorné küldjön lisztet, bort és marhát.¹⁵⁰ Az Udvari Haditanács pedig július 7-én Teuffelt utasította, hogy Palotát és Veszprémet lássa el élelemmel.¹⁵¹ Úgy tűnik azonban, hogy ez a későbbiek-

¹³⁸ Wahrhaftte neue Zeitung...1566.; MATUNÁK 1897. 270. o., 275. o.

¹³⁹ ISTVÁNNFFY 2003. 394. o.

¹⁴⁰ Wahrhaftte neue Zeitung...1566.

¹⁴¹ ÖStA KA HKR Wien Reg. B 146 Fol.: 167r. No. 129.

¹⁴² Wahrhaftte neue Zeitung...1566.; MATUNÁK 1897. 268. o., 270. o., 275. o.

¹⁴³ FORGÁCH 1982. 258. o.; ISTVÁNNFFY 2003. 394. o.

¹⁴⁴ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles. Nadasdi Kristóf levele Kanizsai Orsolyának. Nr. 14.

¹⁴⁵ MNL OL MKA E 185 Nádasdy cs. lt. Missiles 4. d. Batthyány Ferenc levele Kanizsai Orsolyának. Nr. 28.

¹⁴⁶ MATUNÁK 1897. 268. o.

¹⁴⁷ MATUNÁK 1897. 270–271. o.; PÁLFFY 1998. 110. o.

¹⁴⁸ PÁLFFY 1998. 110. o.

¹⁴⁹ ISTVÁNNFFY 2003. 395. o.

¹⁵⁰ MNL MOL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 30. d. No. 2.

¹⁵¹ ÖStA KA HKR Wien Reg. B 146 Fol.: 162v No. 37.

ben is komoly problémát okozott, hiszen Salm és Helffenstein még júliusban is kérte az ellátás megszervezését.¹⁵² A vár és környéke egyébként annyira elpusztult már, hogy a győri obrist kénytelen volt újra Győrhez visszavonulni.¹⁵³

Veszprém visszafoglalásáról az első bejegyzés az Udvari Haditanács protokollumában július 4-i dátummal szerepel.¹⁵⁴ Három nappal később pedig Salm és Helffenstein dicséretet és köszönőlevelet kapott az uralkodótól Palota felmentéséért és Veszprém elfoglalásáért.¹⁵⁵

Összegzés helyett

Veszprém stratégiai szerepe miatt a hadakozó felek számára kulcsfontosságúnak számított birtoklása. A nyírbátori szerződést követően kitört háborúban a vár két alkalommal is gazdát cserélt. A püspöki székhely oszmán megszállásával megnyílt az út a Balaton-felvidék és Zala vármegye, valamint a Bakony átjáróin keresztül a Kisalföld és Alsó-Ausztria felé. A székesfehérvári bég ezt kihasználva, egyfajta „ugródeszkának” használva a várat folyamatosan portyákat vezetett az említett vidékekre. Ennek egyik legjelentősebb eseménye Hegyesd 1561. évi elfoglalása volt. A kis várat a következő esztendőben a végvidéki és vármegyei erők foglalták vissza. A keresztény csapatok magát Veszprémet 1566-ban foglalták vissza. Arszlán budai beglerbég sikertelen palotai ostromát követően az összegyűlt német és magyar hadak támadták meg a várat. Majd a sikeren felbuzdulva Tatát, Gesztest és Vitányt is visszahódították.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ERDÉLYI Gyula (1913): *Veszprém város története a török idők alatt*. Egyházmegyei Könyvkiadó, Veszprém.

FORGÁCH Ferenc (1982): *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa király-sága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

GEUFFROY, Antoine (1568): *Erste Theil, der Hoffhaltung Des Türckhischen Keyzers vnd Othomannischen Reichs Beschreibung*. Basel.

¹⁵² ÖStA KA HKR Wien Expedit (Exp.) B 145 Fol.: 124v, ÖStA KA HKR Wien Exp. B 145 Fol.: 127r; ÖStA KA HKR Wien Exp. B 145 Fol.: 129r; ÖStA KA HKR Wien Exp. B 145 Fol.: 131v

¹⁵³ ORTELIUS 1665. 104. o.; MATUNÁK 1897. 270. o.

¹⁵⁴ ÖStA KA HKR Wien Exp. B 145 Fol.: 121v; HUNGLER 1986. 67–70. o.

¹⁵⁵ ÖStA KA HKR Wien Reg. B 146 Fol.: 162v No. 43.; ÖStA KA HKR Wien Reg. B 146 Fol.: 163r No. 48.

- HATVANI (Horváth) Mihály (1858): *Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból II, 1538–1553*. Monumenta Hungariae historica. Diplomataria Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak., 2. Eggenberger Ferdinánd akadémiai, ügy Geibel, Hartleben, Kilian egyetemi, Lampel, Lauffer és Stolp, Osterlamm, Pfeifer, Ráth pesti, Haas bécsi könyvtárosoknál, Pest.
- HUNGLER József (1986): *A török kori Veszprém*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 4., Veszprém.
- ISTVÁNFY Miklós (2003): *Istoánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Balassi Kiadó, Budapest.
- KANÁSZ Viktor (2022): *Magyarország és a Szentszék a 16. század közepén. Girolamo Martinengo nuncius és a Magyar Királyság (1550–1554)*. Doktori disszertáció, Pécs, 2022.
- KARÁCSON Imre (1916): *Török történetírók*. III. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KELENIK József (1998): *Tata helye és szerepe a végvári rendszerben a 16. század utolsó harmadában*. In: Fatuska János–Fülöp Éva Mária–ifj. Gyüsi László (Szerk.): *Tata a tizenöt éves háborúban*. Annales Tataienses I. Mecénás Közalapítvány, Tata. 59–76.
- KOMÁROMY András (1907): *Magyar Levelek a XVI. századból*. *Magyar Történelmi Tár*. Új évfolyam VIII. 121–160., 387–436.
- KOMÁROMY András (1909): *Magyar Levelek a XVI. századból*. *Magyar Történelmi Tár*. Új évfolyam X. 211–239.
- MARZALI Henrik (1882): *Regesták a külföldi levéltárakból*. Athenaeum r. Társ. Könyvkiadó, Budapest.
- MATUNÁK Mihály (1897): *Veszprém ostroma és visszafoglalása 1566. június 30-án*. *Had-történelmi Közlemények* 10. 266–276.
- ORTELIUS, Hieronymus (1665): *Ortelius Continuatus, Das ist Der Ungarischen Kriegs-Empörungen ferner Historische Beschreibung oder zweyter Theil...* Verlag Paul Fürsten, Frankfurt am Main.
- SZALAY Ágoston (1861): *Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560*. Landerer és Heckenast, Pest.
- SZÁNTÓ Imre (1970): *Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedés a Dunántúlon 1552-ben*. *Veszprém Megyei Múzeumok közleményei* 9. 49–54.
- SZÁNTÓ Imre (1985): *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk*. Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budapest.
- THÚRY József (1896): *Török történetírók*. II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TINÓDI Lantos Sebestyén (1554): *Chronica első részebe Iános kiral halalatul fogva ez esztendeig Dunan innet Erdel orszaggal löt minden hadac, veszödelmec revidedön szép notakval enöke vadnac, mas részébe külömb külömb időkke és országokba löt dolgoc, istoriac vannac*. Kolozsvár.
- VARGA Szabolcs (2016): *Leónidász a végvidéken*. Zrínyi Miklós (1508–1566). Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Pécs-Budapest.
- VERANCSICS Antal (1981): *1504–1566 Memoria Rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-év-*

könyv). Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Magyar Helikon Kiadó, Budapest.

VERESS D. Csaba (1983): *Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete*. Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budapest.

Wahrhafte neue Zeitung aus Ungarn...von eroberung der Festung Wespem. S. l. 1566.

PÁLFFY GÉZA:

A magyar királynék koronázása a mohácsi csatát követő évszázadokban¹

A mohácsi csatamezőn az oszmán-törököktől 1526. augusztus 29-én elszenvedett súlyos vereség következményei² Közép-Európa, a Magyar Királyság és Veszprém életében egyaránt hosszú távra kiható változásokat hoztak.³ Ezek a Mohács utáni évszázadokban a magyar királynék szerepkörében, valamint koronázásaik helyszínében és gyakorlatában is több meghatározó fordulattal jártak.⁴ Sőt, mindezek e tanulmány szerzőjének szülőhelye, a királynék városának nevezett Veszprém, valamint a királynéi kancellári tisztelet a középkor folyamán gyakorta betöltő veszprémi püspökök számára egyaránt új korszakot nyitottak.

Magyar királynék – német császárnék: sorsdöntő változások Magyarországon 1526 után

Miközben Magyarország az 1526 utáni négy évtized sorozatos szultáni hadjárataiban területének mintegy negyven százalékát, sőt fővárosát (Budát) is elvesztette, kormányzása ugyancsak alapvetően megváltozott. Mivel a magyar

¹ *Veszprémi Szemle*, 2015/4. 3–25. o. [Kollányi Ferenc (1863–1933) egyháztörténész, a magyar királyné-koronázások kutatója emlékére.]

² A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület kutatási projekt támogatásával készült. Külön köszönöm Maczó Ferenc és Szabó András Péter kutatótársaimnak az íráshoz nyújtott segítséget.

³ Az alábbiakra részletesen lásd Szakály Ferenc: *Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege*. In: *Valóság*, 31. (1988) 3. sz. 39–51. o.; Uő: *Törökkori történelmünk kritikus kérdései*. Elhangzott 1997. február 7-én. Bp., 1999. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián). Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, 2. kiad. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések), passim.

⁴ Az eddigi kutatási eredményekből a témára vonatkozóan alapvető: Kittenberger János: *A magyar királyok és királynék koronáztatása 1526–1917*. Tudori értekezés. Pest, [1891.]; Hazslinszky Rezső: *Magyarországon a királyi szék betöltése a XVI. században. Tekintettel a királynék koronázására és a korona viszontagságaira 1526–1572*. Doctori értekezés. Békéscsaba, 1893., valamint kiváltképpen kiemelkedő feldolgozások. Kollányi Ferenc: *A veszprémi püspök királyné koronázási jogának története*. Veszprém 1901. Reprint, Bp., 2012. (Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez 1.) és újabban Kalmár János: *Királyné-koronázás Pozsonyban 1714-ben*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra - Hámn Ildikó. Bp., 2005. 215–231. o.

trónt 1527. november eleji székesfehérvári koronázásától – 1540 nyaráig Szapolyai János királlyal (1526–1540) együtt – Habsburg I. Ferdinánd király (1526–1564) töltötte be, ez a török hódítás miatt megfogyatkozó területű Szent István-i állam számára új helyzetet teremtett. A német-római császári trónt 1556/58-tól bíró Ferdinándnak és utódainak köszönhetően a Magyar Királyság a 19. század elejéig a német-osztrák, magyar, horvát és cseh-morva területekből összekovácsolódó közép-európai Habsburg Monarchia részévé vált. Az oszmánok előrenyomulása közepette megmaradása másként nem volt lehetséges.

Mindezek következtében Magyarország trónján – természetesen magyar királyi minőségükben – szinte a teljes 16–18. században a Német-római Császárság vezetői, azaz a német császárok ültek.⁵ Mivel a császári cím a magyar és cseh királynál előkelőbb méltóság volt, a magyar királynék legfőbb titulusrá is a császárné vált. Ez azzal a döntő következménnyel járt együtt, hogy az 1526 előtti évszázadokkal ellentétben – férjeikhez hasonlóan – a magyar királynék már nem a török hódítás miatt veszélyessé vált Magyarországon, hanem többnyire az új uralkodói rezidencián, Bécsben éltek.⁶ Külföldön székelve pedig külön magyar vagy cseh királynéi udvartartást nem, csupán egy közös császárnéi udvartartottak.⁷ Az utolsó, aki még magyar királynéi udvartartással (is) rendelkezett, II. Lajos magyar és cseh király (1516–1526) özvegye, Habsburg Mária királyné volt – ám ő is csupán 1528 márciusáig, amikor Magyarországról Németalföldre távozott.⁸

E meghatározó változások alapvetően érintették a veszprémi püspökök tevékenységét is. Mohács után gyorsan megszűnt a veszprémi püspökök korábbi királynéi kancellári feladatköre is, noha e funkciójukat utóbb még évszázadokon át emlékezetben tartották. Ezt jól jelzi például, hogy így nevezte őket a Szent Korona történetének első összefoglalója, Révay Péter koronaőr (1608–1622) 1613-

⁵ Pálffy Géza: Szent István birodalma a Német-római Birodalom határvidékén: A Magyar Királyság és a Német-római Császárság a 16-17. században. In: *Történelmi Szemle*, 49. (2007) 3. sz. 327–349. o.

⁶ Erre újabban lásd *Die Wiener Hofburg 1521–1705. Baugeschichte, Funktion und Etablierung als Kaiserresidenz.* Hrsg. Herbert Karner. Wien, 2014. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse 444.; Veröffentlichungen zur Kunstgeschichte 13.; Veröffentlichungen zur Bau- und Funktionsgeschichte der Wiener Hofburg 2.).

⁷ A német császárné mint magyar királynék szerepének részletes feltárással még adós mind a nemzetközi, mind a magyar kutatás. Az alábbiakban saját tapasztalatainkat összegeztük.

⁸ Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Budapesti Történelmi Múzeum, 2005. szeptember 30–2006. január 9. Slovenská národná galéria, 2006. február 2.–április 30. Szerk. Réthelyi Orsolya et al. Bp., 2005.

ban Augsburgban megjelent munkájában.⁹ Ám így emlegették Veszprém püspökét még később is a különféle források, példának okáért az 1681. decemberi királyné-koronázás hivatalos dokumentumai.¹⁰ A mohácsi csatából éppen Mária királyné, a csatamezőn elesett Lajos király özvegye melletti szolgálata miatt távolmaradó veszprémi püspök (1524–1527), Szalaházy Tamás így hamarosan I. Ferdinánd magyar kancellárja (1527–1535) és egyik legbefolyásosabb híve lett.¹¹

A császárnék magyar királynéi feladatokat a kora újkor folyamán szinte kizárólag magyarországi koronázásaik alkalmával, esetleg a magyar országgyűlések idején láthattak el. Mindez azonban inkább csupán szimbolikus jelentőséggel bírt, hiszen – a középkorral ellentétben, amikor a királynék nem egy esetben nagyon komoly birtokegyüttessel és politikai befolyással is rendelkeztek – a magyar királynéknak tényleges kormányzati szerepköre a 16. század közepétől kialakult új államigazgatási struktúrában már egyáltalán nem maradt. Ezen még az sem változtatott, hogy a középkorral ellentétben – az uralkodóavatásokhoz hasonlóan – koronázásaikra a magyar rendek fokozatos megerősödése miatt ettől kezdve kizárólag diétákon kerülhetett sor.¹² Sőt, a kora újkorban a királynék már magyarországi birtokokkal is nagyon ritkán rendelkeztek. I. Ferdinándnak ugyanis hosszas tárgyalások után 1548 tavaszán sikerült komolyabb anyagi áldozatok árán megszereznie II. Lajos Németalföldön élő özvegyétől (egyúttal saját testvérétől), Mária királynétól a birtokában lévő értékes határvámokat, uradalmakat és bányákat, amelyek jövedelmeinek kezelését kamaráira bízta.¹³

Noha a királyné koronázási ceremóniáknak államjogi funkciója nem volt (így az uralkodókkal ellentétben a királynék sem egyházi, sem világi esküt nem tettek, mivel mindig országgyűléseken tartották őket, ezért több szertartás egyenesen meghatározó aktuálpolitikai, sőt szimbolikus részévé vált a rendek és az uralkodó mindenkori hatalmi küzdelmének és politikai alkudozásának, így például a 17. században II. Ferdinánd király (1619–1637) második felesége, Gonzaga Eleonóra Anna királyné 1622. évi soproni vagy I. Lipót (1657–1705) harmadik

⁹ „S egyben a királyné kancellárja is szokott lenni”. A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Vál. és szerk. Katona Tamás. Bp., 1979. (Bibliotheca Historica sorozat) 231. o.

¹⁰ „der bischoff von Vesprinn als einer ungarischen königin cantzier”. Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv [a továbbiakban ÖStA HHStA], Hofarchiv, Obersthofmeisteramt, Zeremonialprotokolle [a továbbiakban ZA Prot.] Bd. 4. fol. 7v.

¹¹ Fazekas István: Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja. In: *Történelmi Szemle*, 49. (2007) 1. sz. 19–34. o.

¹² Bartoniek Emma: *A magyar királykoronázások története*. Bp., 1939. Reprint, Bp., 1987. (A Magyar Történelmi Társulat könyvei IV.) 120–167. o. passim.

¹³ Kenyeres István: A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században. In: *Századok*, 138. (2004) 5. sz. 1117–1120. o.

felesége, Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdolna Terézia királyné 1681 decemberi ugyanitt tartott koronázása egy-egy fontos politikai kompromisszumrendszer jelképes „megkoronázása” is volt egyúttal.¹⁴ Míg az előbbi a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) Habsburg-ellenes első magyarországi hadjáratai okozta polgár- és belháborút, az utóbbi Thököly Imre kuruc felkelésének első nagyobb időszakát zárta le, illetve állította helyre a korábbi egyensúlyrendszert a rendek és a Habsburg-uralkodók között.¹⁵ Ám jelentős mértékben ugyanennek tartható a kiegyezés megkötését követően Ferenc József és Erzsébet királyné közös koronázása 1867. június 8-án, Budán.

Az új gyakorlat fontos következményekkel járt a királynék koronázására is. Ha hosszabb ideig nem rendeztek országgyűlést, vagy a császárné, esetleg az uralkodó váratlanul elhunyt, többször előfordult, hogy a 17–18. században egy-egy német, majd 1806 után néhány osztrák császárné magyar királynévá koronázását nem tarthatták meg. Ezzel magyarázható, hogy például III. Ferdinánd (1637–1657) három felesége közül csak kettő (1638: Habsburg Mária Anna, Pozsony és 1655: Gonzaga Mária Eleonóra, Pozsony), I. Lipót ugyancsak három hitvese közül pedig csupán egy (1681: Eleonóra Magdolna, Sopron) lett koronás magyar királyné. I. József (1705–1711), II. Lipót (1790–1792) és V. Ferdinánd királyaink (1835–1848) feleségeinek (Vilma Amália, Mária Ludovika és Mária Anna) szertartására pedig sohasem került sor. Mindezen változások összességében döntő újdonságoknak számítottak a korábbi évszázadok királyné-koronázási szokásaihoz képest.

¹⁴ 1622-re újabban: Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba. Sopron-Bp., 2014. (Annales Archivi Soproniensis 1.), valamint mindkét soproni koronázódiétára. Pálffy Géza: *A Szent Korona Sopronban. Nemzeti kincsünk soproni emlékhelyei*. Sopron-Bp., 2014. 31–44. o. és 53–60. o., ill. az 1681. évi kiegyezésre vö. még Jean Bérenger: *Les «Gravamina». Remontrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1681*. Paris, 1973. (Recherches sur les fondements du droit d’Etat au XVIIe siècle. Publications de la Sorbonne, Séries «Documents» 23, 269–319. o. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az 1622 nyári soproni koronázást még a nemzetközi operakutatás is kiemelt módon tartja számon. Otto G. Schindler: *Egy „Commedia in musica” 1622-ben Sopronban - A Habsburg Birodalom első operaelőadása?* In: *Magyar Zene*, 41. (2003) 337–372. o.

¹⁵ Újabban a 17. század meghatározó kiegyezéseire vö. még Pálffy Géza: *A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban*. In: *Történelmi Szemle*, 57. (2015) 1. sz. 51–65. o.

Királynéi püspökvárosból törökellenes végvár Veszprém kora újkori sorsfordulói

A török hódítás a Habsburg Monarchiához csatlakozó Magyar Királyság mellett Veszprém életében is igazi sorsfordulókat hozott. A városban 1526 után évszázadokon keresztül nem járhatott sem uralkodó, sem királyné, de gyakran maga a veszprémi püspök sem. Sőt, több ízben még a püspöki város fizikai megmaradása is kérdésessé vált. A török csapatok általi elfoglalását követően ugyanis Veszprém 1552 és 1566, majd 1593 és 1598 között kétszer is szandzsákszékhely lett, a 17. században pedig előbb 1605-ben Bocskai István, majd 1620 őszén Bethlen Gábor fejedelem, végül 1683 júniusában az oszmánok és Thököly Imre hadai együttesen foglalták el. Ezen események a városra és a királynékhoz egykor oly szorosan kapcsolódó székesegyházára mindannyiszor tetemes pusztítást hoztak, miként ugyanezzel jártak a sorozatos visszafoglalások is.¹⁶

Veszprém az 1540-es évektől másfél évszázadra a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom közvetlen határvidékére került. A királynéi püspökvárosból így lett hosszú időre törökellenes végvár, a Közép-Európa védőbástyáját alkotó magyarországi határvédelmi rendszer meghatározó erőssége. Nevezetesen Győr és Pápa mellett a Balaton és a Duna között fekvő győri főkapitányság egyik kulcsvára,¹⁷ miként az itáliai várépítész, Nicolo Angielini igen díszes kivittelezésű, színes ábrázolása a környékkel együtt 1570 tavaszáról mutatja (képet lásd az eredeti szám borítóján).¹⁸

A véghellyé válás és a város említett három török megszállása valódi sorsfordulót jelentett Veszprém püspökei és a káptalan számára is. Az egykori király-

¹⁶ Mindezekre az eseményekre napjainkig alapvető munkák: Erdélyi Gyula: *Veszprém város története a török idők alatt*. Veszprém, 1913.; Hungler József: *A török kori Veszprém*. Veszprém, 1986. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 4.); *Veszprém a török korban*. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, 1998. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.).

¹⁷ Az előző jegyzetben említett munkák mellett lásd még újabban Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526-1598*. Győr, 1999. (A győri főkapitányság története a 16–17. században 1.) passim.

¹⁸ Pontos datálása, keletkezéstörténete és kiadása. Pálffy Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-família rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi határvidéken az 1560-1570-es években. Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. Die regelmäßige kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560–1570. Bp., 2011. 54–56. o. és XXIII. tábla.

néi kancellárok utódai a növekvő háborús fenyegetettség közepette ugyanis már az 1530-as évek végétől a védettebb Sümegre tették át székhelyüket, a káptalan pedig utóbb Zalaegerszegen talált menedékre. S noha a kanonokok 1630-ban visszatérhettek a végvárosba, a püspökök csak a 18. század elejétől használhatták Veszprémet ismét állandó rezidenciájukként.¹⁹ Mindezek ellenére a több száz éves középkori hagyományok tisztelete, továbbvitele és ápolása, valamint a káptalan veszprémi tartózkodása miatt a kortársak még a 17. században is Veszprémet tekintették az egyházmegye székhelyének.

Királyné-koronázásaink új helyszínei Székesfehérvár eleste (1543) után: Pozsony, Sopron és Buda

A 16. században nemcsak a magyar királynék és egykori kancellárjaik szerepköre változott óriásit, de koronázási ceremóniáik is. A leglényegesebb fordulatot az országgyűlések alatti koronázás megszilárdulása mellett a szertartások helyszínének megváltozása jelentette. Míg a késő középkorban a magyar királynék koronázásait az ősi magyar koronázóvárosban, Székesfehérvárott tartották, 1526 után már csak I. Ferdinánd feleségét (Jagelló Annát) és Szapolyai János hitvesét (Izabella királynét) koronázhatták ugyanitt. A két szertartásra 1527. november 4-én és 1539. március 2-án a régi királyné-koronázások helyszínén, ám a régi hagyományokat már csak részben folytatva kerülhetett sor.

Az utóbbi esemény volt a magyar történelemben az utolsó Fehérváron tartott uralkodókoronázási ceremónia. Izabella szertartásáról viszont jelenleg sajnos alig tudunk valamit, azt kivéve, hogy a királyi pár esküvőjét követően azon Várday Pál esztergomi érsek (1526–1549) játszotta a legfőbb szerepet: szentelt olajjal ő kente fel a Szűz Mária-bazilika oltárának lépcsőjén térdelő királynét, s az általa vezetett szertartásban majdnem biztosan ő is koronázta meg.²⁰ Az ekkor Habsburg-párti érsek Ferdinánd király beleegyezésével vehetett részt a rivális uralkodó feleségének megkoronázásán, elsősorban a két király között 1538 februárjában kötött váradi békekötés jegyében. A veszprémi püspök (Kecseti Márton) részvételéről – aki egyébként az említett előd, Szalaházy Tamás püspök támogatója és egyben unokaöccse volt – nem tudunk, ő szinte biztosan nem volt jelen, hiszen nem is volt ténylegesen felszentelt püspök. Míként azonban utóbb a humanista főpap, Verancsics Antal feljegyezte, Izabellát

¹⁹ Ezekről az alapvető változásokról jó összeggést nyújt: Molnár Antal: A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején. In: *Veszprém a török korban*, i. m. 70-90.

²⁰ Újabb az eddigi kutatási eredményeket összegezve: Laczlavik György: *Kettős pecsét alatt. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó (1483–1549)*. Bp., 2014. 62–63. o.

„az magyarok nagy pompasággal vének Székesfehérvárra. Ott megkoronázzák az királyné-asszonyoságra”.²¹

I. Ferdinánd történetírójának, Caspar Ursinus Veliusnak köszönhetően jóval pontosabb információkkal bírunk Jagelló Anna királyné 1527. november eleji székesfehérvári koronázásáról: „A következő napon [november 4-én] hasonló pompával és előkészületekkel, mint amilyennel az előző napon a királyt megkoronázták, Anna fejére is ráhelyezték a koronát. Nem azt a Szent Koronát, amellyel régi szokás szerint a királyokat koronázzák, hanem egy nem annyira régi, ám pompás és jókora igen nagy értékű gyöngyökkel díszített másik koronát. Őt a királlyal együtt, aki a koronáját maga is a fején viselte, a templomba kísérték. Akkor a templomban, miután a menyasszonyi fátyolt levette, kiengedett hajjal a király és Mária királyné [II. Lajos többször említett özvegye, Habsburg Mária] között felment, és a főoltár előtt megállt. Ezután szokás szerint felkenték és megkoronázták.”²²

E sorok alapján egyértelműen kijelenthető, hogy míg Ferdinándot 1527. november 3-án legfőbb nemzeti kincsünkkel, feleségét másnap egy másik, úgynevezett házi koronával koronázták meg. A királyné szertartásán a Szent Korona – úgy tűnik – nem jutott szerephez. S noha a felkenést (unctio) az esztergomi érseknek, a házi koronával való koronázást pedig a régi hagyományok szerint a veszprémi püspöknek kellett volna elvégeznie, ezt ekkor egyikük sem tehette meg. Egyrészt a Szapolyai által kinevezett Várday Pál érseket – aki időközben Ferdinándhoz pártolt – az osztrák főherceg nem ismerte el, ám ekkor méltóságáról még pápai megerősítéssel sem rendelkezett, és ami a ceremónia szempontjából a fontosabb volt – nem volt felszentelt püspök sem (csupán 1529 februárja után lett az),²³ így koronázási szertartást Várday érsek nem végezhetett. Másrészt, noha a már említett Szalaházy Tamás veszprémi püspök ugyancsak személyesen jelen volt, sőt a Habsburg-uralkodó magyar kancellárjaként egyik legfőbb bizalmasának számított, mivel ő sem volt felszentelt püspök, nem vehetett érdemben részt az egyházi ceremónián.²⁴ Így – miként több beszámoló is megerősíti²⁵ – az uralkodókoronázást is celebráló rangidős felszentelt főpap, Podmaniczky István nyitrai püspök (1512–1530) végezte a teljes királyné-koro-

²¹ 1504–1566 *Memoria Rerum*. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rend. Bessenyei József. Bp., 1981. (Bibliotheca Historica sorozat) 49.

²² Caspar Ursinus Velius: *Tíz könyv a magyar háborúról*. Ford., jegyz. Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő, 2013. 34–35. o.

²³ Laczlavik Gy.: *Kettős pecsét alatt*, i. m. 48–49. o.

²⁴ Fazekas I.: *Szalaházy Tamás*, i. m. 22. o.

²⁵ Ezek számbavétele: Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. In: *Századok*, 138. (2004) 5. sz. 1065. o.

názási szertartást. Ez összességében a régi hagyományokat még a királyné-koronázások bevett helyszínén, Fehérvárott követhette.

1527 és 1539 után viszont már sohasem került sor Székesfehérvárott magyar királyné-koronázásra, miként uralkodóavatásra sem. A koronázóváros 1543. szeptember 2-án tartósan az oszmánok kezébe került, így I. Ferdinánd utódainak koronázására hamarosan új helyszínt kellett keresni. Ezt a magyar politikai elit Pozsony városában találta meg, amely az 1530-as évektől Magyarország belpolitikai igazgatásának központja, az országgyűlések új helyszíne, a Magyar Kamara székhelye és a többször említett Várday Pál esztergomi érsek (egyúttal királyi helytartó) rezidenciája is lett. Másként fogalmazva, a Magyar Királyság egyik, nevezetesen „belpolitikai fővárosa”, hiszen a császárvárossá előlépő Bécs – az uralkodói udvarnak és az újonnan felállított központi kormányzerveknek köszönhetően – a királyság úgymond „második fővárosává” vált.²⁶ Miként ezt 1638 februárjában éppen egy királyné, III. Ferdinánd felesége (Mária Anna) itt tartott koronázása apropóján - egy német nemes, Jakob Prendler útinaplója oly találóan rögzítette: „*Stadt Preßburg, welche an der Thonaw ligt, undt der Zeit auß Mangel der königlichen Hautb– undt Residentzstädt, Offen undt Stuelweisenburg (als die der Türckh innen hat) für die Hauptstadt in Ungern gehalten wirdt...*”²⁷ [kiemelés tőlem - P. G.]

Mindezek ismeretében érthető, hogy amikor 1561 márciusában megkezdődtek a tárgyalások a korosodó I. Ferdinánd fia, Miksa főherceg magyar uralkodóvá koronázásának előkészítéséről, annak helyszínéül a magyar tanácsosok javaslatuk legelején azonnal Pozsonyt nevezték meg: „*mivel a törökök Székesfehérvárt [1543-ban] elfoglalták, a legfenségesebb cseh király, a mi legkegyelmesebb urunk [Miksa főherceg] koronázása a régi és az ősi szokás szerint ezen esemény számára kijelölt helyén nem történhet meg, ezért az látszik szükségesnek, hogy azt Pozsonyban a Szent Márton társaskáptalani templomban tartsák meg.*”²⁸ Ferdinánd és titkos tanácsosai 1561 tavaszán előzetesen, majd a koronázást előkészítve 1563 nyarán véglegesen,²⁹ ellenvetés nélkül fogadták el a magyarok javaslatát, nemcsak a ceremónia helyszínére,

²⁶ Mindezen folyamatokról nemrég külön tanulmányban szóltunk. Pálffy Géza: A Magyar Királyság új fővárosa: Pozsony a XVI. században. In: *Fons* (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok), 20. (2013) 1. sz. 376. o.

²⁷ Kniznica evanjelického a. v. cirkevného zboru, Spisská Nová Vés; Eli. 1. fől. 481r. (1638. február 14.)

²⁸ Pálffy Géza: A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: a magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről. In: *Redite ad cor*. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Kiász Lilla – Obomi Teréz. Bp., 2008. 500. o., Nr. 1.

²⁹ A magyar tanácsosok végső, még kiadatlan javaslata: Státny archív v Levoci, pobočka Levoca, Magistrat mesta Levoca (a továbbiakban: A Levoca MML), XXI/76. Miscellanea 17. seculi, föld nélkül. Dátum nélkül, de feltehetően 1563. szeptember elején.

hanem lebonyolításának túlnyomó részére vonatkozóan is.

A magyar királyok ősi koronázóvárosa, Székesfehérvár helyére így lépett Habsburg Miksa 1563. szeptember 8-án tartott ceremóniájától egészen 1830-ig Pozsony városa. Sőt felesége, a dinasztia spanyol ágából származó Mária másnapi (szept. 9.) koronázási szertartásától kezdve a kora újkorban többségében szintén Pozsonyban koronázták a magyar királynékat is – egészen 1825-ig. I. Ferenc (1792–1830) negyedik felesége, Karolina Augusztia királyné szertartásáig.³⁰ A 17–18. században csupán néhány ceremónia jelentett kivételt. Eleonóra Anna királyné már említett 1622. évi és Eleonóra Magdolna 1681. évi koronázását – politikai-katonai okokból – Sopronban, az akkori ferences (a mai bencés vagy Kecské-) templomban tartották (lásd az eredeti lapszám 10. o.).³¹ Majd I. Ferenc második felesége (Bourbon Mária Terézia) 1792. júniusi koronázására – elsősorban ugyancsak politikai okokból – már a régi magyar királyi székhelyen, Buda városában kerülhetett sor.³² Ez volt az első uralkodópár-koronázás Budán, noha az itteni koronázás lehetősége már II. Lipót 1790. évi szertartásakor is felmerült, ám azt végül különböző okokból nem itt, hanem Pozsonyban szervezték meg. Az első budai királyné-koronázást 1792 nyarán azonban még nem a város plébániatemplomában, a Nagyboldogasszony-templomban (a későbbi Mátyás-templomban vagy koronázó főtemplomban), hanem a Mária Magdolna-templomban (a majdani helyőrségi templomban) tartották, amely a városbeli magyar országgyűlés közvetlen szomszédságában állt. A király szertartását 1792. június 6-án, a királyné ceremóniáját június 10-én egyaránt itt bonyolították le.

Noha I. Ferenc német-római, majd osztrák császár újabb két feleségét (Mária Ludovikát és Karolina Augusztát) 1808-ban és 1825-ben ismét a pozsonyi Szent Márton-dómban koronázták királynévá, az utolsó két magyar királyné koronázási szertartását újra Budán (Erzsébet, 1867), majd az 1873-ban egyesült Budapesten (Zita, 1916) bonyolították le. Összességében tehát az újkorban Sopron kétszer (1622, 1681) volt királyné-koronázás helyszíne, Budán pedig három uralkodókoronázást (1792, 1867, 1916) tartottak. A legtöbb királynéi ceremóniának, mindösszesen hétnek (1563, 1613, 1638, 1655, 1714, 1808, 1825) Pozsony adhatott helyet, Székesfehérvár viszont késő középkori és Mohács utáni egy-

³⁰ Napjainkig jól használható. Stefan Holcik: *Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563–1830*. 4. jav. kiad. Bratislava, 2005., újabban vö. *Coronatus Posonii... Bratislavské korunovacie medaily a zetyény (1563–1830) / Coronatus Posonii... A pozsonyi magyar uralkodókoronázások érmei (1563–1830)*. Autori katalógu / A katalógust összeáll. Pálffy Géza – Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba. Bratislava-Bp., 2014.

³¹ Pálffy G.: *A Szent Korona Sopronban*, i. m. 37–39. o. és 57–60. o.

³² István Soós: *Königskrönungen in Ofen (1792, 1867, 1916)*. In: *Deutsche im ersten Stadtbezirk von Ofen*. Red. Wendelin Hambuch. Bp., 2004. 75–85. o.

kori szerepét (1527, 1539) már sohasem nyerte vissza. Végül fontos megjegyezni, hogy Mária Teréziát 1741-ben – miként közismert – nem királynévá, hanem uralkodóvá, azaz magyar királynővé (1741–1780) koronázták Pozsonyban.

Új elemek és régi konfliktusok: a veszprémi püspök királyné koronázási joga a kora újkorban

Jóllehet a magyar királyné uralkodásában és koronázásai helyszínében a kora újkorban döntő változások következtek be, a veszprémi püspökök sok mindent megőriztek királyné-koronázási jogkörükből. Annak ellenére, hogy már nem lehettek a királyné kancellárjai, nem élhettek a külföldön tartózkodó uralkodók közelében, de – mint láthattuk – jó ideig még Veszprém városában sem. Sőt, egyes agilisabb püspökök a középkori hagyományokra hivatkozva a 18. században egyenesen bővíteni próbálták a királyné-koronázásokon betöltött szerepkörüket.

Erre elsősorban az kínált lehetőséget, hogy az uralkodók koronázási jogát (ius coronandi) bíró³³ 32 esztergomi érsekekkel a veszprémi püspököknek a királyné-koronázás kapcsán már a 13. századtól gyakori vitáik voltak. 1216-ban pápai segítséggel azután abban állapodtak meg, hogy ha a király és a királyné koronázására egyidejűleg kerül sor, akkor az uralkodót Esztergom érseke, míg feleségét Veszprém püspöke koronázza meg és kenje fel. Ha viszont a királynét külön koronázzák, akkor az esztergomi érsek a felkenést hajtsa végre, a koronát viszont a veszprémi püspök tegye a fejére. Végül pedig, ha az érsek a királyné koronázásától távol maradna, a veszprémi püspök kenje fel és koronázza meg a királynét.³⁴ Mivel azonban már a 13. században is voltak példák arra, hogy a veszprémi püspök képes volt – az érseki tisztség betöltése idején is – a felkenés aktusát átvenni, azaz a koronázás jogát csaknem teljességében megszerezni, erre utóbb érzékletesen hivatkozhattak a veszprémi püspökök. Különösen, hogy – amint megismerhettük – az utolsó két fehérvári koronázás 1527-ben és 1539-ben nem számíthatott mérvadónak, hiszen akkor Veszprém püspökei felszentelés hiányában nem vehettek részt a szertartásban.

1563 szeptemberétől a pozsonyi és soproni koronázások többségén, amikor a királynékat mindig külön napon és önálló szertartás keretében koronázták meg, általában a következő rituálé érvényesült. Miután a magyar király megkérte a

³³ Újabbán lásd ius coronandi. Katalógus az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeinek koronázási emlékeiből rendezett kiállításához. Szerk. Hegedűs András. Esztergom, 2012.

³⁴ Kollányi F.: *A veszprémi püspök*, i. m. 42–44. o.

szertartást végző főpapot, hogy koronázza meg feleségét, a krizmával való felkenést mindig ugyanő, azaz az esztergomi érsek végezte. Emellett az első pozsonyi koronázástól (1563) 1655 júniusáig egyedül ő érintette a királyné jobb vállához a Szent Koronát, amire a királynéi házi koronával való, alább említett koronázást követően vagy ritkábban azelőtt került sor. Ez szimbolikusan azt jelezte, hogy a királyné osztozik férjével az uralkodás felelősségében és az ország kormányzásának terhében, miként ezt a magyarzatot a szemtanú Liszthy János királyi titkár, a későbbi veszprémi püspök (1568–1573) is rögzítette az 1563 őszi szertartásról készült beszámolójában. 1613-ban megjelent, már említett koronátörténetében hasonlóan vélekedett a neves koronaőr, Révay Péter, majd 1622-ben kiadott Magyarország-történetében – feltehetően éppen rájuk építve – a jeles történetíró, Istvánffy Miklós is.³⁵

Mivel a középkorból egyetlen adatunk sincsen a vállérintés aktusára vonatkozóan, jelenleg az tűnik legvalószínűbbnek, hogy az újításra, azaz a Szent Korona használatára a királynék koronázásán elsőként 1563. szeptember 9-én Pozsonyban került sor. Ezt követően viszont így maradt ez az utolsó királyné-koronázásig, 1916 decemberéig. Ám természetesen az sem zárható ki, hogy az Oláh Miklós esztergomi érsek (1553–1568) vezette főpapok csupán egy késő középkori hagyományt elevenítettek fel, amelyről ez ideig hallgatnak a témára vonatkozóan igen szűk számban fennmaradt 1526 előtti okleveleink és beszámolóink, valamint az 1527. novemberi királynéi szertartás forrásai.

1613 márciusától II. Mátyás király (1608–1619) felesége, Anna királyné szertartásától az is bevett gyakorlattá vált, hogy a rituálé vége felé, a *Te Deum* előtt az esztergomi érsek a királyné jobb kezébe adta a jogart, a balba pedig az országalmát, azaz az igazság és az uralom szimbólumait.³⁶ Ám lehetséges, hogy ennek is volt némi korábbi gyökere. Lőcse város követe, Dániel Türck 1563. szeptemberi beszámolója szerint ugyanis Mária királyné már tartott kezében egy jogart, mivel azonban férje, Ferdinánd kezében a magyar királyi jogar volt, a kettő még a városi szemtanú szerint sem lehetett azonos.³⁷ 1613 tavaszától egyébként a Szent Koronát is már mindig a nádor adta át az esztergomi érsek-

³⁵ *A korona kilenc évszázada*, i. m. 189. (Liszthy J.), 230. o. (Révay P), ill. Nicolaus Isthvanfi: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Colonia Agrippina, 1622. 425. o.

³⁶ Tévesen 1616-os dátummal: Bartoniek E.: *A magyar királykoronázások*, i. m. 142. o.; Kalmár J.: *Királyné-koronázás Pozsonyban*, i. m. 224. o.

³⁷ „Es seyndt Yhr auch die königlichen omath als pacifical, reychsapffel, scepter vnd die heylige krön neben Yhrer ffurgetragen worden, doch weyl sie in der meß gewesen, hott sie den scepter ffort in der hanth gehalten, her sol auch ein andrer seyn gewesen, denn des königs.” Daniel Türck jelentése Lőcse városához, 1563. szeptember 12., Pozsony. SA Levoca MML III/IIa/5. Türckre a régebbi irodalomból: Garády [Fabó András]: *Türck Dániel naplója. 1548–1559*. In: *Századok*, 5. (1871) 13–30. o.

nek.³⁸ Ez azonban teljességgel érthető, hiszen az első pozsonyi királyné-koronázás idején, 1563. szeptember elején – Nádasdy Tamás halála (1562) után nádor nem lévén – ezt a feladatot nádorhelyettesként ugyancsak egy magyar nagyúr, a rangidős Batthyány Ferenc végezte el – mégpedig úgy, hogy idős kora miatt hordszékben vitték.³⁹

Az 1681. decemberi királyné-koronázástól a Szent Koronát már nem egyedül az esztergomi érsek érintette a királyné vállához, ebben ugyanis osztozott a nemrég megválasztott nádorral, a nagyhatalmú Esterházy Pállal (1681–1713). Noha a korábbi szakirodalom ezt egyértelműen a rendek megerősödésével és a világi elit vezetőjének megnövekedett pozíciójával hozta összefüggésbe, az újabb kutatás ezt – mint látni fogjuk, véleményünk szerint joggal – megkérdőjelezi.⁴⁰ A következő királynéi ceremónián, Erzsébet Krisztina pozsonyi szertartásán, 1714 októberében ugyanis a vállérintés aktusát egyedül az érsek végezte, neki a nádor csupán átadta a koronát, miként ez már 1613 márciusában is történt. Az 1714-et követő legelső királynéi szertartáson 1792. június 10-én, Budán viszont a prímás ismét a nádorral együtt hajtotta végre a vállérintést.

Noha Esterházy Pál nádor nem csekély ambíciói is szerepet játszhattak szerepköre 1681. évi növekedésében, segédkezése sokkal inkább azzal a különleges – eddig figyelmen kívül hagyott – körülménnyel volt magyarázható, hogy a nyolcvanhoz közeledő és a templomi szertartás egy részében is hordszékben vitt Szelepcsényi György érsek (1666–1685) másként e feladatot aligha végezhette volna el.⁴¹ 1714 őszén az egészen frissen megválasztott nádor, Pálffy Miklós feltehetően ezért nem örökölhette tovább az 1681-ben még csak alkalminak tekinthető feladatkört, 1792 nyarán ugyanakkor a Habsburg-dinasztiából száрма-

³⁸ Az újabb irodalomból erre – ugyancsak tévesen 1616-os dátummal – lásd S. Lauter Éva: Náadori reprezentáció a XVII. században. In: *Aetas*, (1992) 3. sz. 5. és Uő: Pozsony városa új szerepben. In: *Idővel paloták...*, i. m. 152–154. o. Erre 1613 tavaszán még a velencei követ is felfigyelt. Lásd a koronázásról készült jelentését Velence városához, 1613. március 29., Pozsony: „*La Corona d’Ongaria su portata dal Palatino...*” Archivio di Stato di Venezia, Dispacci Germania filia 47. o., fol. 25–26. Ez azonban teljességgel érthető, hiszen ezt rögzítette már a rendek által összeállított koronázási ordó is. Ennek különféle példányaira: Pálffy G.: *Koronázási lakomák*, i. m. 1071. o., ill. a rövidebb ordó kiadása: Martinus Georgius Kovachich: *Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habsburgo-Austriaca Sacra Corona Apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimiti sunt*. Pest, 1790. 66–67. o.; Nr. VI. „D. Palatinus cum corona” uo. 66. o.

³⁹ Krizko Pál: Az 1563. évi koronázási ünnepély. In: *Századok*, 11. (1877) 38. o., 40. o. és Bertényi Iván: *A magyar korona története*, 3. jav. kiad. Bp., 1986. 116. o. (tévesen Báthorynak említve).

⁴⁰ Az alábbiakra lásd Kalmár J.: *Királyné-koronázás Pozsonyban*, i. m. 223–225. o.

⁴¹ ÓSIR HHSIA ZA Prot. Bd. 4. föl. 18-19. és föl. 24–26. o.

zó nádor (Sándor Lipót főherceg) segédkezésének mellőzése már nehezebben lett volna elképzelhető. Ezt követően az érsek és a nádor által a Szent Koronával végrehajtott közös vállérintés az utolsó királyné-koronázásig (1916) bevett gyakorlat maradt – miként ezt I. Ferenc utolsó feleségének, Karolina Auguszta magyar királynénak a pozsonyi Szent Márton-dómban 1825. szeptember 25-én tartott szertartásáról készült egyik ábrázolás érzékletesen mutatja. Mindez a veszprémi püspök koronázási jogát viszont nem érintette, csupán a világi elit első emberének, a nádornak egy különleges körülménynek köszönhetően megnövekvő, majd utóbb megszilárduló ceremoniális pozíciójáról tanúskodott.

Bár a királyné vállának a magyar koronával való érintése – a felségjelvény egyre növekvő 17. századi szerepe miatt⁴² – az újkorban mindig kiemelkedő jelentőséggel bírt, így a szemtanúk gyakran hangsúlyozták, ez a veszprémi püspök szűk értelemben vett királyné-koronázási jogát szintén nem korlátozta. Miként ugyanis 1527 őszen is történt, az újkorban mindvégig egy másik, többnyire házi koronával végezték a korona fejre tételének (*impositio coronae*) szertartását, mégpedig úgy, hogy ha volt felszentelt veszprémi püspök, csakis ő helyezhette ezt a magyar királyné fejére! Amennyiben pedig a szertartás alkalmával szükségessé vált a korona levétele, majd újra felhelyezése, azt is mindig a veszprémi püspök hajtotta végre. Azaz a házi korona feltételének joga mindvégig a veszprémi püspöké maradt.

Kivételt például a már többször emlegetett 1681 decemberi soproni szertartás jelentett, hiszen Sennyey István veszprémi püspök (1659–1681) áprilisi halála után még nem nevezték ki utódját, azaz a veszprémi püspöki szék ekkor betöltetlen volt, így feladatait végül a nyitrai püspök (1679–1686) és magyar kancellár, Gubasóczy János vette át. Az ő helyettesítő szerepéről való döntést ugyanakkor már-már szinte történetinek nevezhető, alapos kutatás előzte meg. Ennek során nemcsak a korábbi királyné-koronázás (1655) ceremoniális iratait, sőt Matthäus Cosmerovius arról megjelent német nyomtatványát, de még Révay Péter koronaőr latin korona- és országtörténeteit (Augsburg, 1613, ill. Frankfurt, 1659), sőt a titkos tanácsos és történetíró Franz Christoph Khevenhüller (1588–1650) évkönyveit is átnézték.⁴³ Ám ez a fajta gondos előkészítés nemcsak vitás esetekben

⁴² Újabbban erre vonatkozóan alapvető: Kees Teszelszky: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Szerk. Czibere Mária. Pannonhalma, 2009. (História Pro Futuro sorozat).

⁴³ OStA HHStA ZA Prot. Bd. 4. fől. 8–9. o. Révay kritikai kiadásban készülõ nagyobb művére (1659) frissen: Tóth Gergely: Lutheránus országtörténet új sztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája. In: *Clio inter arma*. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról. Szerk. Tóth Gergely. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések) 117–147. o.

számított bevett módszernek. Gonzaga Mária Eleonóra 1655. június eleji pozsonyi szertartását megelőzően hasonlóan nyúltak vissza az előző királyné-avatási ceremóniák (1613: Pozsony, 1622: Sopron) anyagához, valamint úgyszintén Révay koronatorténetéhez (1613) és Khevenhüller történeti összefoglalásaihoz.⁴⁴

Hasonlóan alaposabb történeti kutatások bevonásával kívánta koronázási hatáskörét növelni 1714 nyarán, majd az őszi koronázódiéta alatt III. Károly király (1712–1740) felesége, Erzsébet Krisztina már említett szertartását megelőzően Volkra Ottó János veszprémi püspök (1710–1720).⁴⁵ Ő ugyanis nem elégedett meg a házi korona feltételének aktusával, hanem a veszprémi püspökség 18. század eleji újjászervezésének és régi jogai visszaszerzésének jegyében szerette volna a legalább annyira meghatározó felkenést, sőt a szentmise egész celebrálását az esztergomi érsektől (1707–1725), Keresztély Ágosttól megszerezni, úgy vélvén, hogy az érsekeket a királyné koronázásában semmiféle jog nem illeti meg. S noha érvelését tényleges középkori példákkal és 13–14. századi oklevelekkel támasztotta alá, az érseknek kedvezett a kora újkorban megszilárdult, fentiekben bemutatott gyakorlat. Az utóbbi ugyanis elsősorban erre hivatkozva hasonlóan gondos történeti és jogi érveléssel, sőt irodájában készült részletesebb dolgozatok segítségével védelmezte saját előjogait és pozícióját.

Volkrának a veszprémi egyházmegye és Veszprém városának 18. századi újjászületésében igen komoly sikerei és érdemei voltak (szemináriumalapítás, piaristák letelepítése, katolikus újjáéledés, városi újjáépítés), amelyek részben mind a mai napig meghatározzák a Séd-parti város és vára arculatát.⁴⁶ A királyné-koronázási ceremónia kapcsán ugyanakkor nem sikerült jogait középkori elődei szintjére bővítenie (a felkenést és a szentmise celebrálását megszereznie), hiszen ők ezt – amint az újabb kutatásokból is tudjuk⁴⁷ – annak idején szintén csak átmenetileg érthettek el. Mivel az esztergomi érsek pozíciói a korábbi két-három évszázadban, azaz – mint az uralkodói döntés végül fogalmazott⁴⁸ – „az emlékezetet meghaladó idők óta” megingathatatlanok maradtak, ezeket a megszilárdult szokásokat még a régebbi néhány kivétel sem írhatta felül. Ám Volkra püspöknek az sem kedvezett, hogy az utolsó koronás magyar királyné, az 1681

⁴⁴ ÖStA HHStA Hofarchiv, Obersthofmeisteramt, Ältere Zeremonialakten Kart. 5. Nr. 4. főként föl. 180–181. o.

⁴⁵ Az alábbiakra részletesen: Kollányi E: *A veszprémi püspök*, i. m. 111–127. o.

⁴⁶ Monografikus jelleggel lásd Körmeny József: *Gr. Volkra Ottó Kér. János veszprémi püspök élete és munkássága 1665–1720*. Veszprém, 1995. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából 16.).

⁴⁷ Solymosi László: Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban. In: *Ius coronandi*, i. m. 12–13. o., valamint lásd még Zsoldos Attila megjelenés alatt álló újabb kutatásait.

⁴⁸ Kollányi F.: *A veszprémi püspök*, i. m. 124. o.

végén Sopronban megkoronázott Eleonóra Magdolna 1714-ben még élt, sőt a bécsi udvarban komolyabb befolyással bírt, őt pedig – mint láthattuk – Szelepcsényi György esztergomi érsek kente fel. Végül az esélyeit rontotta Pázmány Péter érsek (1616–1637) 1629. évi nagyszombati tartományi zsinatának határozata is, amelyben a nagy formátumú érsek ugyancsak saját előjogait foglaltatta – a nádor mellett többek között – a veszprémi püspökkel szemben is írásba.

Hasonlóan sikertelenül próbálkozott az 1790-es évek elején a Veszprém életében szintén meghatározó szerepet játszó Bajzáth József püspök (1777–1802).⁴⁹ Jóllehet ő is mind középkori oklevelekkel, mind Volkra érveinek megismétlésével kardoskodott koronázási jogának egyedülisége mellett, Batthyány József érsek-hercegrímással (1776–1799) szemben szintén alulmaradt. Az utóbbi ugyancsak terjedelmes és szakszerű emlékiratban védelmezte több száz esztendeje élvezett előjogait, amelyben az újkori koronázások részletes áttekintése mellett még az 1216. évi fent idézett megegyezésre is hivatkozott, miközben számos középkori oklevél másolatát csatolta álláspontja igazolására. A Baernkopf Ignác pozsonyi kanonok által utóbb tovább bővített dokumentum azután 1792 elején Pozsonyban nyomtatásban is napvilágot látott,⁵⁰ amelyre Csapody Lajos veszprémi kanonok hiába felelt Pesten, még ezen esztendőben megjelent latin nyelvű munkájában.⁵¹

I. Ferenc király második feleségének, a nápolyi származású Mária Teréziának már említett budai koronázásán, 1792. június 10-én így a veszprémi püspök – március végi újabb próbálkozása ellenére is – „csupán” a királynéi házi korona feltételében jutott továbbra sem lebecsülendő szerephez, ám csakis ehhez. Az uralkodó ugyanis április 14-én kelt határozatában vitathatatlanul úgy döntött, hogy a királynéi házi korona fejre tételén kívül más nem illeti meg Veszprém püspökét. Azaz az egész királyné-koronázási szertartást (beleértve a felkenést, a Szent Koronával való vállérintést, valamint a jogart és az országalma átadását is) az esztergomi érsek végezhetette el. Emellett Batthyány érsek ez idő tájt még két uralkodó-koronázást is celebrálhatott: II. Lipótot 1790 novemberében Pozsonyban, I. Ferencet pedig 1792. június elején Budán avathatta magyar uralkodóvá.⁵²

⁴⁹ Kollányi E: *A veszprémi püspök*, i. m. 128–142. o.

⁵⁰ [Ignatius Baernkopf:] *De jure coronandarum reginarum Hungariáe disquisitio*. Pozsony, 1792.

⁵¹ [Lajos Csapodi:] *Reflexiones ad disputationem de jure coronandarum reginarum Hungariáe*. Pest, 1792.

⁵² Nemrég részletesebben: Ákos Barcsay: *Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Studien zum Verhältnis zwischen Krongewalt und Ständetum im Zeitalter des Absolutismus*. St. Katharinen, 2002. (Studien zur Neueren Geschichte 2.), különösen 195–217. o. és Hende Fanni: „Ad dignitatem regiam sublevetis.” A 18. századi magyar királykoronázások történetéhez. In: *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*. Szerk. Forgó András. Pannonhalma-Veszprém, 2013. (Fontes ex Archivo Sancti Martini editi I;

Az utóbbi után Bajzáth püspöknek így meg kellett elégednie – többek között a június 10-i királyné-koronázáson tett – szolgálataiért kapott kitüntetéssel, a Szent István Rend parancsnoki keresztjével. Az esztergomi érsekek szerepét pedig 19. századi utódainak sem sikerült korlátozniuk.

Négy korona Eleonóra Magdolna soproni ceremóniáján 1681-ben, a királynéi házi koronákról

A kora újkori királyné-koronázások egy részén nem csupán a királyné vállát érintő Szent Korona és a fejére helyezett házi korona szerepelt, amelyet egyébként már a koronázást megelőzően, például a szentélybe való bevonuláskor is viselt.

Eleonóra Magdolna királyné koronázási menete (Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron megyei Soproni Levéltára, Sopron; Sopron Város Levéltára; Külön kezelt dokumentumok, Sopron Város Levéltára 162/1926. bevételezési száma alatt. Eredeti rézmetszet, részlet. Lásd a szám 16. oldalán.)

Amennyiben a császárnét vagy esetleg a trónörökös feleségét koronázták magyar királynévá (mint ez számos esetben történt, pl. 1563: Miksa főherceg felesége, Mária; 1638: Mária Anna császárné; 1655: Mária Eleonóra császárné; 1681: Eleonóra Magdolna császárné stb.), további két korona is szerephez jutott a szertartáson – miként ez az 1681. decemberi soproni királynéi ceremónia koronázási menetének nyomtatott ábrázolásán is látható.⁵³ Mivel ezekben az esetekben a regnáló magyar uralkodó legmagasabb címe a császári titulus volt, a szertartáson a birodalmi felségjelvények (Reichsinsignien) is megjelentek. A jogart, az országalmát, a kardot és a birodalmi koronát (Reichskrone lásd a mellékelt képen, 5-ös számmal a szám 16. oldalán) ugyan csak másolatokban, de a magyar koronázási menetben is felvonultatták, kis párnákon hordozva azokat (4-7-es számmal a szám 16. oldalán). Eközben a szertartáson a császár fején mindvégig saját házi koronája (Haus-oder Privatkrona) díszelgett (8-as számmal a szám 16. oldalán).

E koronák közül a legnagyobb szerephez a királyné-koronázáson is mindannyiszor a magyar államiság szimbóluma, a Szent Korona jutott, amelyet a 17. század elejétől ugyancsak egy párnán mindig a nádor vitt a ceremónián – 1681 decemberében Esterházy Pál (14-es számmal a szám 16. oldalán).⁵⁴ Ennek elle-

A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 32.) 65–109. o.

⁵³ Vö. G. Etényi Nóra: Sopron a 17. századi nagypolitikában. In: *Sopron térben és időben* (Sopron kapcsolatrendszerének változásai). Konferencia Sopron szabad királyi város 725 évéről. Szerk. Turbuly Éva. Sopron, 2002. 106–109. o. és Pálffy G.: *A Szent Korona Sopronban*, i. m. 58–59. o.

⁵⁴ Ezt a vörös selyemből készült párnát (a jogar és az országalma párnáival együtt) a 17. század elejétől a koronázási jelvényekkel együtt a koronáladában őrizték, miként erről

nére a jelenlévők számára a négy korona összességében mégis jól mutatta, hogy a magyar trónon a kora újkorban a Német-római Császárság uralkodója ült, aki felesége magyar királynévá történő koronázása esetén e legmagasabb tisztségében jelent meg. A felvonultatott koronák sora egyúttal érzékletesen tükrözte mindazokat a lényeges változásokat is, amelyek – miként a fentiekben bemutattuk – a magyar királynék szerepkörében és koronázásaik gyakorlatában a 16. század közepétől végbementek.⁵⁵

Sőt, a szemtanúk egy része már a Szent Koronával való vállérintést is azzal hozta összefüggésbe, hogy a magyar királynék férjük halála után sem léphetnek az ország kormányzásában az uralkodók örökébe – miként 1613. március végén Melith György jelentette haza Pozsonyból: „Már elvégezte az ország, hogy [II. Mátyás feleségét, Annát] megkoronázzák. Nem is úgy koronázzák pedig, hogy ha az ő urának holta történnék, hogy ő dirigálná az országot, hanem csak az titulúért, annak pedig bizonyosságáért nem az fejében teszik az koronát, hanem az vállára. Őmagának pedig vagyon más koronája, az kivel megkoronázzák.”⁵⁶ Ez az értelmezés azután még a 18. században is elő-előfordult.⁵⁷

Noha a Szent Korona funkciója az újkorban a királyné-koronázásokon mindvégig kiemelkedő maradt, a szertartás csak akkor volt érvényes, ha – miként a fenti beszámoló is jelezte – egy „más(ik) koronát” a veszprémi püspök a fejére helyezett. Erről a királynéi avagy házi koronáról (latinul *corona domestica*, *corona privata*, ritkábban *familiare Austriacum diadema*, németül *Hauskrone*, *Privatkrone*) viszonylag kevés konkrétumot tudunk. Az ugyanakkor biztosan kijelenthető, hogy az évszázadok alatt nem mindig ugyanazt a tárgyat használták.

Az Ursinus Velius által Jagelló Anna királyné 1527 végi fehérvári koronázása kapcsán a fentiekben említett „nem annyira régi, ám pompás és jókora, igen

1622 augusztusából a láda eddig ismert legkorábbi hivatalos leltára tanúskodik. Pálffy Géza: Koronás ajándék egy kiváló kollégának. A Szent Korona ládájának legkorábbi hivatalos leltára (1622. augusztus 9., Pozsony). In: „*Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus*” Baráti ajándék Farkas Gábor Farkasnak. Szerk. Ekler Péter – Varga Bernadett. Bp., 2015. 36–37. o. Egy későbbi változata, amely az utolsó uralkodókoronázásra 1916 decemberében készült, napjainkig fennmaradt. Kralovánszky Mária – Rákossy Anna: Bársonypárna a Szent Korona számára a koronázás szertartásához. In: *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246-2013)*. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbak Péter et al. Bp., 2015. 581–582. o., Nr. 8.7.

⁵⁵ Mindezekre bővebben: Pálffy G.: *A Magyar Királyság*, i. m. 321–348. o.

⁵⁶ Melith György levele Melith Péternek, 1613. március 22., Pozsony. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest [a továbbiakban MNL OL]. Zichy család zselői levéltára, Missiles Nr. 4921.

⁵⁷ Egy példa 1711-ből: Kalmár J.: *Királyné-koronázás Pozsonyban*, i. m. 224. o.

nagy értékű gyöngyökkel díszített másik korona”⁵⁸ akár még a késő középkori magyar királyi udvari kincstárból is származhatott, ám akár Ferdinánd főherceg is magával hozhatta bécsi udvarbeli gyűjteményéből. Sőt még az sem zárható ki, hogy ugyanaz a gyémántokkal és drágakövekkel díszített korona volt, amely Hunyadi Mátyás (1458–1490) felesége, Aragóniai Beatrix 1476. december 12-i székesfehérvári koronázásán is felkeltette a jelenlévők figyelmét.⁵⁹

1563. szeptember 9-én, az első pozsonyi királyné-koronázáson viszont – amennyiben hihetünk a körmöcbányai követek jelentésének⁶⁰ – nem biztos, hogy ezt a koronát használták, hiszen ez az előző napon királlyá koronázott Miksa főherceg egyik úgymond saját koronája volt, mégpedig egy drága és ékes darab. Ez Liszthy János leírása szerint ugyancsak „gyönyörű és művészi kidolgozású és nagyon értékes is” volt.⁶¹ Olyannyira, hogy Lőcse város már említett evangélikus követének, Dániel Türcknek egyenesen jobban tetszett, mint maga a Szent Korona („yhre kronn ist fiel ein herlichere und schönere, denn des königes krön, die man heylig helth”), bár nehéz volta miatt a királyné nem sokáig viselte.⁶²

II. Rudolf császár és magyar-cseh király a 17. század legelején (1602) Prágában új házi koronát készíttetett magának. E felségjelvényen – amelyet a 19. század elejétől osztrák császári koronaként használtak, így napjainkig fennmaradt a bécsi Weltliche Schatzkammerben – 1572. szeptemberi pozsonyi koronázásának nevezetes kardvágási jelenete is látható.⁶³ Sajnos nem tudjuk biztosan, hogy ekkor készült-e új császárnei házi korona, hiszen Rudolfnak nem voltak felesé-

⁵⁸ Velius, C. U.: *Tíz könyv*, i. m. 34. o.

⁵⁹ Berzeviczy Albert: *Beatrix királyné (1457–1508)*. Történelmi élet- és korrajz. Bp., 1908. (Magyar Történelmi Életrajzok) 176. o. és Peter Eschenloer: *Geschichte der Stadt Breslau*. Hrsg., eingeleit. Gunhild Roth. Teilband II. Münster-New York-München-Berlin, 2003. (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 29/11.) 995. o.: „eine köstliche crone, reich von golde dorein vorsaczt sein XXV grosse diamant, balas vnd rubin, ein schöner zaphir gros, nymant meynet einen köstlicheren gesehen hette.”

⁶⁰ A forrás részletes ismertetése ugyan nem egészen pontosan „Miksa új koronájáról” beszél (Krizko P.: *Az 1563. évi koronázási*, i. m. 44.), ám egy Berlinben fennmaradt másik példány alapján tudjuk, hogy „eine, sohrer Königlichen Majestät selbst eigene und sehr köstliche, reiche krön ist”. Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin; HR I. Geheimer Rat, Rep. 11. Nr. 10763. fol. 26. (1563. szeptember 9., Pozsony).

⁶¹ *A korona kilenc évszázada*, i. m. 189. o.

⁶² „Die königin hottühere krön vor schwerheytt nycht lang kunnen auffhalten.” Daniel Türck jelentése Lőcse városához, 1563. szeptember 12., Pozsony. SA Levoca MML III/IIa/5.

⁶³ Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Bp., 1986. 42. és 23. színes kép; Hermann Fillitz: *Die Schatzkammer in Wien. Symbole abendländischen Kaisertums*. Wien, 1997. 182–183. o.: Nr. 26. és 50. színes kép; *Meisterwerke der Weltlichen Schatzkammer*. Hrsg. Sabine Haag. Wien, 2009. (Kurzführer durch das Kunsthistorische Museum 2.) 134–137. o.: Nr. 45.

gei. Ez utóbbi körülmény inkább azt a feltételezést erősíti, hogy újabb császárnéi házi koronát az ő uralkodása alatt nem, csupán később készítetttek. Az 1638. februári 14-én tartott pozsonyi királyné-koronázáson, III. Ferdinánd felesége, Mária Anna szertartásán ugyanakkor biztosan Rudolf új házi koronáját viselte a császár, miközben a királynét is egy ékes arany házi koronával koronázta meg Jakusics György veszprémi püspök (1637–1642). Ám ez látható az 1681. decemberi soproni királyné-koronázás már bemutatott metszetén, I. Lipót császár fején is (lásd 8-as számmal a szám 16. oldalán).

Noha az 1638. februári ceremónia előtt került sor a dóm sekrestyéjében a koronázási láda nemrég ismertté vált nevezetes feltörésére, midőn rossz kulcsot hoztak a bécsi császári kincstárból annak felnyitására,⁶⁴ ennek ellenére a koronázás másnapján a sekrestyében a magyar koronázási jelvényeket, Esterházy Miklós nádor szállásán pedig az uralkodói házi koronákat is megtekinthették a magyar országgyűlés szerencsésebb képviselői. Miként Berényi György naplójában ízes szavakkal rögzítette: „az császár az maga koronáit, sceptrómát, pallosát, arany almáját és egy igen szép metallumát az palatínus uram szállítására küldötte látni, melyeket, valakinek kedve volt hozzá, megláthatott minden.”⁶⁵ Egy másik követ pedig még azt is tudta, hogy a kézbe vehető igen díszes és felbecsülhetetlen értékű klenódiumokat II. Rudolf császár készítette.⁶⁶ A házi koronák megtekintését a bécsi udvartartás tagjai olyan különlegességnek tartották, hogy miként erről egy harmadik követ beszámolt – szerintük „a magyar nemzet Őfelségének minden időben hálával tartozik, hogy ő nekik ezen felségjelvényeket megmutatta”.⁶⁷

Elképzelhető, hogy 1681-ben a soproni vagy akár 1714-ben a pozsonyi királyné-koronázáson még ugyanezt a házi koronát használták, mely utóbbit a szatmári béke (1711) egyik megkötője, Károlyi Sándor ekkor „hallatlan szép gaz-

⁶⁴ Komolyan feltételezhető, hogy a felségjelvény ekkor jelentősebben sérült, és igen valószínűsíthető, hogy keresztje is ekkor ferdült el. Pálffy Géza: A Szent Korona és a koronálada balesete 1638-ban. In: *„Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* Szerk. Jankovics József et alii. Bp., 2007. 1431–1444. o.

⁶⁵ Komáromy András: Berényi György naplója az 1634/5-ik soproni és az 1637/8-ik évi pozsonyi országgyűlésekről. In: *Történelmi Tár*, (1885) 137. o.

⁶⁶ „Aliquos ex nunciis, prout et me, dominus palatinus convocavit ad suum hospitium, ubi Caesariae Majestatis et dominae imperatricis domesticas utrasque coronas aureas, pomum aureum, sceptrum, gladium et alia clenodia vidimus, et manibus nostris tractavimus, quae erant vigintis et ferme incestimabilis pretii, quae Rudolphus Ildus elaborari curavit, summa cum industria.” MNL OL, N 114, Regnicolaris levéltár, Kovachich Márton György gyűjteménye, Acta diaetalia Vol. 1. fol. 154.

⁶⁷ „es muss ihrer Majestät die Ungarische Nation allzeit lieb haben, dass er ihnen solche Kleinodien präsentiert.” Uo. Vol. 1. fol. 112.

dagsággal rakott”-nak írt le.⁶⁸ A 18–19. században azután újabbak készültek. Erzsébet királyné 1867. június 8-án tartott szertartására például a neves bécsi Rothe aranyműves és ötvös cég készített új házi koronát, nevezetesen I. Ferdinánd osztrák császár és magyar király (1835–1848) felesége, Mária Anna császárné egykori koronájából. Ehhez viszont számos értékesebb gyémántot és drágakövet még Mária Terézia császárné és magyar királynő (1741–1780) egykori házi ékszereiből is átalakítottak.⁶⁹ Miként számos forrás és korabeli beszámoló említi, valamint képi ábrázolás is mutatja, ugyanezt a koronát használták Zita királyné 1916. december végi szertartásán,⁷⁰ az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően azonban nyoma veszett.

Kitekintés: az utolsó két királyné-koronázás Budán 1867-ben és 1916-ban

Már Erzsébet királyné koronázási fejkének sorsa is jól jelzi, hogy az utolsó királyné-koronázások ugyan sok tekintetben folytatói voltak a korábbi évszázadok ceremóniáinak, rajtuk mégis számos változásnak lehetünk szemtanúi. A koronázás színhelye kapcsán már fent is kiemeltük, hogy 1867-ben és 1916-ban mindkét szertartást a budai várban és Mária Terézia királyné 1792. júniusi koronázásával ellentétben már nem a Mária Magdolna-templomban, hanem a Nagyboldogasszony-templomban, a mai Mátyás-templomban tartották. Hasonlóan döntő különbséget jelentett a korábbi évszázadokhoz képest, hogy az uralkodót és feleségét, 1867. június 8-án Ferenc Józsefet (1848–1916) és Erzsébetet, illetve 1916. december 30-án IV. Károlyt (1916–1918) és Zita királynét egy napon, sőt ugyanazon szertartás keretében koronázták meg.⁷¹ Az újabb

⁶⁸ Kalmár J.: *Királyné-koronázás Pozsonyban*, i. m. 228. o., 61. jegyzet.

⁶⁹ ÖStA HHStA Sonderbestände, Firmenarchiv Rothe Karten 14. Nr. 14.

⁷⁰ Ábrányi Emil et al.: *Koronázási Album*. Bp., 1917. 48. o., stb. passim

⁷¹ Az utolsó két koronázásra bőséges (budapesti, bécsi és esztergomi) levéltári forrásanyagán túl lásd elsősorban Falk Miksa – Dux Adolf: *Koronázási emlékkönyv*. 1867. június 8. Pest, [1867.]; Ábrányi E.: *Koronázási Album*, i. m.; Tompos Lilla: XIV. Károly koronázása alkalmából készült díszmagyarok története és formai sajátosságai. In: *Folia Historica*, XXIV. (2005–2006) 11–31. o., valamint frissen újonnan feltárt eredeti forrásanyag alapján. Maczó Ferenc: I. Ferenc József koronázása, 1867. In: *Mátyás-templom*, i. m. 19–22. o.; Uő – Rákossy Anna: IV. Károly király koronázása a budavári Nagyboldogasszony templomban. In: Uo. 534–543. o.; Anna Rákossy: Die künstlerische Gestaltung des letzten ungarischen Krönungsfestes im Jahr 1916. In: *Der erste Weltkrieg an der „Heimatfront“*. Tagungsband der 33. Schlaininger Gespräche 22. bis 26. September 2013. Hrsg. Rudolf Kropf – Evelyn Fertl. Eisenstadt, 2014. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 148.) 423–440. o. és Maczó Ferenc: „Háborúzó ország, koronázó főváros”. Az utolsó magyar királykoronázás alulnézetből. In: *Budapesti hétköznapiak 1914 – A Nagy Háború háttérjének életképei*. Bp., 2015. 83–100. o.

kutatás ezt elsősorban Erzsébet királyné magyarországi népszerűségével magyarázza.

Az 1216. évi nevezetes megállapodás értelmében ilyen esetben, azaz a király és a királyné egyidejű koronázásakor az uralkodót az esztergomi érseknek, feleségét pedig a veszprémi püspöknek kellett volna felkennie, majd megkoronázni. Ez azonban sem 1867-ben, sem 1916-ban nem így történt. Az uralkodópár felkenését és a mise bemutatását mindkét alkalommal az érsek-hercegprímások, Simor János (1867–1891), majd Csemoch János (1912–1927) végezték, a veszprémi püspökök, Ranolder János (1849–1875), illetve Hornig Károly (1888–1917) továbbra is csak a fent bemutatott új házi koronát helyezhették a királynék fejére. A Szent Koronát ugyancsak az érsek és a nádort helyettesítő miniszterelnök (1867-ben Andrássy Gyula, 1916-ban Tisza István) érintették együttesen a királyné vállához.

Mindez azt jelentette, hogy az Árpád-kori egyezséget az újkori szokások – elsősorban az esztergomi érsek kitarásának és előjogaik szívós védelmének köszönhetően – felülírták. Noha elődje 1867 nyári kudarca miatt Hornig Károly veszprémi püspök 1901-re a kiváló egyháztörténésszel, Kollányi Ferencsel még a veszprémi püspökök királyné-koronázási jogának történetét is megíratta, mely kötet utolsó bekezdése egy kérdés formájában, de nyíltan kiállt a közös uralkodókoronázás esetén a veszprémi püspök megnövekedett jogköre mellett („*Ki akarná tagadni, hogy a veszprémi püspök lett volna hivatva ezúttal is [ti. 1867-ben] nemcsak a házi koronát a királyné fejére feltenni, hanem a királyné felkenését is végezni?*”),⁷² ennek ellenére a veszprémi püspök próbálkozását 1916 végén sem koronázta siker.

Pedig Hornig püspök még közvetlenül a koronázást megelőzően, 1916. november végén is egyeztetett Tisza István miniszterelnökkel a királyné megkoronázása kapcsán „*jognak nevezhető kiváltsága*” ügyében, sőt igaza bizonyítására – december 2-án kelt újabb leveléhez – még Kollányi kötetét is csatolta. A kormányfő válaszában kifejtette, hogy „*a veszprémi püspöknek a királyné koronázásával kapcsolatos történelmi szerepe nem kerülte el figyelmemet, és nincsen semmi kétségem, hogy abban a bizton remélt esetben, ha Eminenciád egészségi állapota a fárasztó tisztség tényleges gyakorlását megengedi, azzal szemben semmi részről sem fog akadály felmerülni.*”⁷³ Jóllehet az 1912 decemberétől már a bíborosi címet is viselő Hornig püspök ekkor már valóban eléggé betegeskedett, végül részt tudott venni a ceremónián.

⁷² Kollányi F.: *A veszprémi püspök*, i. m. 145. o.

⁷³ Tisza István levele Hornig Károlynak, 1916. november 29., Budapest, rajta a veszprémi püspök december 2-i újabb levelének saját kezű fogalmazványával. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, A 44. Egyházkormányzati iratok, 5208/1916.

Mindezek ellenére az utolsó magyar uralkodókoronázáson, 1916. december 30-án a királyné felkenését és a szentmise bemutatását ezúttal is az esztergomi érsek végezte el, a veszprémi püspök, Hornig Károly – a már megkoronázott IV. Károly kérésére – csupán a házi koronát helyezhette Zita fejére, amelyet ő még a koronázást megelőző napon (dec. 29.) előzetesen fel is próbálhatott. Ezt követően a kora újkori hagyományoknak megfelelően a 17. századi miseruhát viselő Csernoch János primás a nádorhelyettes Tisza István miniszterelnökkel a – már megkoronázott Károly király fejéről időközben levett, majd az oltárra helyezett – Szent Koronával közösen megérintette a királyné jobb vállát, majd a magyar felségjelvény az új uralkodó fejére került vissza. Ezután a hercegprimás átnyújtotta a királynénak a jogart és az országalmát, miként ez már 1613-ban is történt, végül pedig Zitát férje mellé a trónhoz vezették. S noha mindezek egyértelműen a magyar katolikus egyház első emberének, az esztergomi érseknek a sikerét jelentették a veszprémi püspökkel szemben, azt sem Csernoch érsek, sem 16–19. századi elődei egyetlen alkalommal sem kérdőjelezték meg, hogy a királynéi korona fejre tételének kizárólagos joga – miként a magyar történelem mindvégig – Veszprém püspökét illeti meg.

Farkas Gábor: „Törökös” irányzat Veszprémben (17. századi városi társadalompolitika)⁷⁴

A városi társadalom két évszázados kataklizmaiban a jelzett téma értelmezhetetlennek tűnhet. Az alábbiakban meggyőződhetünk a címben jelzettek igaz voltáról.

Sarkított álláspont a török hódoltság és a királyi Magyarország szembenéllásáról, hogy a felek engesztelhetetlen gyűlölettel viseltettek egymással szemben, a nagy hadjáratok mellett a bégek által vezetett rablóportyák, a végváriak visszacsapásai a hódoltsági területekre még a békeidőszakokban is gyakoriak. Pusztultak a falvak, a mezővárosok, menekült a magyar lakosság a hadak elől. A törökellenesség vallási és nemzeti ellentétekből fakadt. Két külön világ ez: Európa civilizált nemzete és Ázsia barbárai csaptak össze a Kárpát-medencében. A magyarság európaiságát adta volna fel, ha behódol a töröknek. A magyar főúri rend tekintélyes része a 16. század második harmadában protestáns, de vallási különbségeik ellenére a katolikus rendekkel együtt megvetették a törököt. A 16. századi török-magyar viszonyra, a küzdelmekre ezek a megállapítások érvényesek.⁷⁵

⁷⁴ *Veszprémi Szemle*, 2010/3–4. 3–17. o.

⁷⁵ Mtt 3.103-113.p.; FMTÉ 11. 69–81. o.

A század elejei rekonstrukció

A 17. század új dimenziókat hozott a magyarságra, közte a hódoltsági zónához közeli térségekre is. A közép-dunántúli helységek és végvárak között Veszprém mezővárosnak (és a várnak) kiemelt stratégiai szerepe volt. Ezt bizonyították a 16. századi küzdelmek, ezért a consilium bellicum (Bécsi Haditanács) a vár erősítésére anyagiakat fordított. A hosszú háborúban (1591–1606) kimerültek a hadakozó felek, s ez a török hatalom hanyatlása megfigyelhető a hadseregben is. A királyi Magyarország és a Habsburg udvar békére vágyott. A magyar országgyűlésen a rendek a leromlott véghelyek rekonstrukcióját szorgalmazták. Az 1604. évi 8. tc. Pápát a Sopron vármegyei ingyenmunkásokkal (gratuitus labor) építtette, kivéve a Nádasdy birtokok jobbágyait, akiket a sárvári várhoz rendeltek. Pápához szolgáltak a kemesaljai falvak. Veszprém várát a saját vármegye jobbágyai és Zalából a Lesence folyón túli rész falvainak lakosai javították. Palotához a Zala vármegyei többi járás falvainak gratuitus laborja került, azaz a Lesence folyón inneni járások falvai, kivéve Sümeget, Keszthelyt, Szentgrótot, amelyekhez az országgyűlés a saját tartozékok munkásait rendelte. Az országgyűlés több dekrétuma foglalkozott a véghelyekkel, az őrségekkel. Az 1608. évi 21. tc. szerint a véghelyeken magyar kapitányokat kell alkalmazni, akik a birtokos nemességből kerüljenek ki. Ugyanebben az évben a 21. tc. a véghelyek erősítéséről határozott: eszerint nemcsak a magyar haza, hanem a szomszédos országok biztonságára is ügyelnek a dunántúli őrségek. Ezért szükséges megfelelő számú személyzettel, fegyverzettel, élelmiszerrel, épületekkel ellátni a véghelyeket.⁷⁶

A század elején az elpusztított térségekben a mezőgazdasági termelés biztonsága érdekében rekonstrukcióra törekedtek a hódoltsági sávhoz közel eső birtokok. Veszprém vármegye települései különösen nagy pusztuláson estek át. Az 1609. évi felmérésen 79 lakott helyet találtak a dikátorok. (Összehasonlításképpen: 1531-ben a vármegyében 254 lakott helység volt. A pusztulás mértéke 69%. Véglegesen eltűnt falvak a térségből: Csepely, Jutas, Szenttamásfalva, Cinikas, Boldogasszonyfalva, Bogárfalva, Némethi, Mesteri, Sándor, Billege.)⁷⁷

Megfigyelhető a lakosság közömbössége a török kérdésben, a háborús felfogás kiszorult a közéletből. A magyar főurak körében élt az ország egyesítésének koncepciója, melyet azonban a század eleje óta Bécs nem támogatott. Visszatartotta a törökellenes hadjárat tervezését, mert „*a birodalom keleti területein békés politikára volt szüksége*”. A török Porta és Bécs együtt bélyegezték meg a „*magyar zabolátlanságot*”.

⁷⁶ CJH 1608:8., 21. tc.

⁷⁷ Hu J 152. o.

Oltalomkeresők a törököknél

A nemzet kifáradt a létért folytatott hosszú küzdelemben (struggle for life), a túlélési stratégia a lakosság mindennapjaihoz tartozott. Közeledtek a nyilvánvaló ellenséghez, ahol megértést, oltalmat vártak a végbeliek harácsolásaival szemben. A végekben a reguláris egységek mellett a hódoltságból menekült szabad legények szolgáltak, abban a reményben, hogy egyszer bekerülnek a sorkatonaság közé. A szabad legények földet, szőlőt nem kaptak, kizárólag zsákmányszerzésből tartották fenn magukat. A portya és a harácsolás mindennapi szükségletük lett, melyet a szabad hajdúk vajdája irányított. 1650 körül Vázsonyban a szabad hajdúk követelték, hogy zsákmányszerzésre induljanak, és prédát szerezzenek. A hajdúk vállalkoztak török katonák elfogására, akiket váltságdíj ellenében bocsátottak szabadon. 1650. június 1-jén a Csíkvárra tört vázsonyiak török csauszt hurcoltak el, akit a veszprémi őrség átvett, és vele kiváltották a rabságban sínylő társukat. 1647-ben a török a bakonyi falvakat verte fel, ezen belül a csepeyli aratókat is megtámadták, közülük is fogságba hurcoltak néhány személyt.⁷⁸

A török a hódoltságból katonákat rendelt birtokai védelmére. A szabolcsi, cikorai, dajai jobbágyok panaszolták a török földesúrnak, hogy a magyar végváriak, a hajdúk váratlanul törtek a falvakra, ahonnan szarvasmarhákat, méneseket hajtottak el, de a lakosság ingóságait is összeszedték: több esetben megtörtént, hogy *„egész karavánokat raktak meg a hódoltsági falvakban rablott holmikkal”*.⁷⁹ A hódoltságból levő magyar földesurak birtoklása csak jelképes, mivel az ottani rác parasztok nem ismerik el a magyar földesurakat. A Komárom vármegyei szolgabíró, Kenyeres Gergely 1644-ben a Vértesaljai járáshoz tartozó egykor Fejér vármegyei falvakban tartott határjárásról, amely ekkor a hódoltsághoz tartozott. (Besnyő, Szabolcs, Széplak, Ivánca, Adony, Venyim, Almás.) A szolgabíró a határjárás során az adonyi agák jelenlétét igényelte, akik készséggel adtak tanácsot a magyar szolgabírónak.⁸⁰

A Vértesaljai járás közvetlenül a hódoltsági területtel szomszédos. A falvakban Komárom vármegyei tisztviselők, szolgabírók is laktak. 1593-ban Barkó Márton felcsúti birtokos nemesről tudjuk, hogy szolgabíró, az 1648. és az 1654. évi konskripció (összeírás) szerint a járásban Ácsa, Alcsút, Felcsút, Kajászószentpéter kuriális nemes falvak, ahol jobbágytelkek nincsenek, a birtokos nemesek 1-2 telken gazdálkodnak, hadiadót nem fizetnek, a gazdaságban zselérek szolgálnak (kocsisok, pásztorok, béresek, juhászok, szolgák).⁸¹

⁷⁸ Vázsony 264–265. o.

⁷⁹ FMTÉ 22. 268–269. o.

⁸⁰ FMTÉ 14. 152–153. o.

⁸¹ FMTÉ 5. 127–130. o.

Az 1659. évi 15. tc. a gonosztevők, martalócok, kóborló katonák megfélemezésére hozott határozatot. Ez időben a Vértesalját rettegésben tartották a szökött katonákból szervezett csoportok, melyek garázdálkodtak a falvakban, de vég-helyek katonáit, kapitányait is megintették, hogy a szegénységet jogtalanul ne háborgassák, ne hajtsák őket törvénytelen munkára. Megtörtént, hogy a kapitányok saját földjeik művelésére jogtalanul kényszerítették robotra a lakosságot. A gonosztevők ellen a parasztok szervezetei is felléphettek. Az országgyűlés ezzel elismerte a parasztvármegyék szükségességét. A martalócok ellen a vég-helyek őrségeit igénybe lehetett venni, a fő- és alispán szigorú büntetéseket szabhatott ki. Felhívják a pallosjogú földesurakat, királyi városokat, hogy az ítélezésben és a büntetések kiszabásában vegyenek részt. Az egyes várakban működő katonai törvényszékeket felhatalmazták, hogy a kóborló csoportokat felelősségre vonhassák. A Vértesalját a tatai várőrség védelme alá rendelték.⁸²

A közép-dunántúli térségben a török hatalom konszolidálatlan, a rájának tekintett lakosság a megtorlástól való félelmében szolgáltatotta be a töröknek az adót. A kettős adózással a rájának kapcsolata volt a török szpáhival, a bégekkel, a török igazgatási apparátussal. A hódoltság peremén levő falvak, elsősorban a Sárvízen túliak (Veszprémből tekintve: a Sárvízen inneniek) békés együttélésben voltak a törökkel: a kötelező termény- és pénzszolgáltatáson túl kereskedtek, a felesleges élelmiszerkészleteiket, különösen a bort, gabonát, szarvasmarhát ajánlották fel a fehérvári helyőrségnek. Azok a nagybirtokosok és nemesek, akiknek birtokaik a törökkel szomszédos helyeken feküdtek, készek az egyezkedésre a törökkel. A csókakői uradalom ura (Nádasdy Ferenc) a budai pasával folytatott tárgyalást, amely szerint kölcsönösen tiszteletben tartják a kijelölt határokat, és nem indítanak portyát a szomszédos birtokokra. Az is megtörtént, hogy a nagybirtokos évi hűségadót ajánlott fel a töröknek, ha békén hagyja a birtokán élő népeket.⁸³ A török aga a falut elhagyó kenesei lakosokat csalogatja vissza, úri emberségére hivatkozik, aki ígéretét megtartja. A jövőben mérsékli a beszolgáltatandó adót, s erre felkéri a magyar földesurat is (a jezsuita győri rendházat). Értesült a nyúzó, fosztogató magyar hajdúkról, akiket meg fog büntetni. *„Békés élet vár rátok, ha visszatértek lakóhelyetekre; szántsatok, vesse-tek, kapáljatok, arassatok, nem hagylak benneteket háborgatni. Ki elől akartok bujkálni? Megvédelek benneteket, de a német részről nem felelhetek.”*

A polgárdi, a battyáni lakosok török közigazgatás kialakítását tervezték, amennyiben a felkért bég vállalta volna az alispáni tisztséget. Az ötlet abból származott, hogy a két faluban török bíró működött, akiknek a segítségével a

⁸² CJH 1659:15. tc.

⁸³ Motort 1314–1319. o.

szomszédos falvak határából szántóföldeket, legelőket csatoltak el. A parasztság a hódoltsági zónához közeli falvakban magára hagyatottságát érezve sietett a török oltalma alá. A mezőföldi falvakból Polgárdiba menekültek nemes és nemtelen családok, akik a hosszú háború idején életüket mentve hagyták el a falvakat.⁸⁴ A polgárdi és a battyáni lakosok Erdélyből származó hitelvet vallottak: szentháromság-tagadók, unitáriusok.⁸⁵ Veszprémi pap figyelmezteti a nagybirtokos Batthyány családot, hogy ezt a szektát szüntesse meg, mert neki hatalma nincs az eretnek tanokat vallók elleni fellépésre.

Reformáció a térség mezővárosaiban, falvaiban

A török hódoltságban a reformáció tanai akadálytalanul terjedtek. A budai pasa a maga kormányzata alatti territóriumon a protestantizmust azzal is segítette, hogy az egyes hitágazatok közti vitákat engedélyezte, delegációt küldött a vitákra, nem egyszer döntött a vitás kérdésekben. Tévedésben lennénk, ha a hódoltságban csak a protestáns vallás létét említenénk; a Dunántúlon, a Duna menti helységeken, főleg a palánkok melletti külvárosban (Kostátban) bosnyák katolikus lakosság is volt. Érden, Ercsiben és még több szórványban éltek katolikusok, lelki gondozásukat a földvári Szent Ilona Apátság ferences szerzetesei látták el. A szerzetesek is bosnyákok. A török hatalom létezésüket tudomásul vette, nyelvüket ez a népcsoport beszélte, akik hűséget fogadtak a töröknek. A katolikus illírek az 1600-as évek elején Boszniából érkeztek a Duna menti falvakba, városokba. A Bosna-Argentina ferences rendi tartományból 2700 illír települt Buda, Szentendre, Törökbálint, Hamzsabég (Érd), Csepel, Tököl, Ercsi helységeibe. A telepéseket Dubocsáci András szerzetes vezette. Ekkor érkezett meg Vellikai Mihály szerzetes vezetésével 2300 fő, és Szlocsánin János 1500 főnyi csoportja. Utóbbiak a mojeváci plébániához tartozó településekről vándoroltak a Duna melléki falvakba.⁸⁶

Az unitáriusok megjelentek Fehérváron is, és Pécs mellett a dunántúli unitarizmus egyik központja. (Pécsre Erdélyből egyszerre hat lelkészt küldtek.) A protestantizmus a nemesi vármegyékben a kegyúri jog alapján terjedt. Arra gondolni sem lehetett, hogy az elcsigázó háború szenvedélyeiből vallási türelem bontakozzék ki.

A *modus vivendi* a rendek a *cuius regio eius religio* elve alapján találták meg. (Hivatkozás az 1555. évi augsburgi vallásbékére.) A nagybirtokosok egy

⁸⁴ Hu J 128. o.; FMTÉ 11.205, 207. o.

⁸⁵ Htlex 245. o.

⁸⁶ FMTÉ 5. 157. o.

része áttért a kálvinizmusra, a familiárisok, a jobbágyok, a szolgák családotól követték az új vallást. A hosszú háború alatt elpusztított hódoltsági falvak kálvinistái a királyi Magyarországon a protestáns falvakba települtek le. Nemesi családokat fogadtak be a Zala vármegyei bakonyaljai falvak. Ezek között többen a kiemelt szerepet betöltő Felsőörsre költöztek. A falu ez időben csak névlegesen volt a prépost birtoka, kálvinisták éltek a faluban, akiknek prédikátoruk volt. A falu menedékhely volt a kálvinista menekülteknek, mert a veszprémi és palotai örség oltalma alatt állt.

* * *

A veszprémi nemesi vármegye a térségében elmulasztotta a parasztvármegyét létrehozni, amely fegyveres védelmet látott volna el. Közvetlenül a török szomszédságában a vármegyei hatóság nem adott hatalmat és fegyvert a parasztságnak. Közre játszhatott az is, hogy a térségben több várórség volt, melyet igénybe vettek a közrend konszolidálására. Ahol a parasztvármegyék létrejöttek, vezetőik paraszttisztek lettek, akik a helyi és a térség társadalmi, politikai mozgalmait ismerték, igen eredményesen működtek, és pozitív szerepet vittek a közéletben. A parasztvármegye végső soron az alispán rendelkezéseit hajtotta végre, a nemesi vármegye helyett oldott meg feladatokat, melyeket a kiterjedt térségben az alispán és a szolgabírák nem lettek volna képesek ellátni. (Pl. a helyi kihágások kivizsgálása, házak és kúriák feltörésének kinyomozása, a tettesek elfogása, templomok, kolostorok kirablásának megakadályozása, szarvasmarha-csordák, ménesek védelme, kóborlók megfékezése, az egyházi törvények betartatása, az országos méltóságok, közte a nádor tekintélyének óvása, a nemesi vármegye delegátusainak informálása, a főispán, alispán, szolgabírák személyi védelme).⁸⁷

Törökösség állapítható meg Kajáron, Enyingen, Bozsokon, Fokon, Peremartonban. A török tisztségviselők jelenlétében a parasztok határhalmokat emeltek a mezőkön. Arra is van példa, hogy a török közigazgatásba integrálódtak a hódoltsági sávban élő falvak.

A modern életvitel jelei a városi társadalomban

Veszprémben a század első harmadától a gazdasági erőforrások kihasználása kapott prioritást. A városi társadalomban növekedtek a termelési feltételeket kihasználó csoportok, elsősorban a várórség, amely hatalmi helyzeténél fogva egy ideig előnyöket harcolt ki magának még a püspökséggel és a káptalannal

⁸⁷ Mtt 3. 520–523. 4. 484. o.

szemben is, amelyek a város és környék földesurai. A várórség köréből a kapitány, a tiszti csoport, és az őrségből az élelmesebbek vettek részt az üzleti életben. A várórség polgári foglalkozása háttérbe szorította a védelmi felkészülést, és az állandó harci készenlétet, ami a végvári helyzetből következett. Ilyen esetekben a kapitányt a felsőbbbség menesztette.

A jobbágy származású katonáknak vonzó volt a végvárban szolgálni. Ez elsősorban abból fakadt, hogy a végvári őrség tagjai a nemesi rendbe történő bejutásban reménykedtek. Táplálta ezt a hiedelmet az is, hogy a végváriak az egykori nemesi földeket kapták meg, melyek után úrbéri szolgálattal nem tartoztak. Szokásba ment, hogy egyes végvári katonák, akik tőzsérkedéssel vagyont szereztek maguknak, 200–300 tallérért (felszabadítási pénzért) nemességet vásároltak maguknak. Az ilyen okiratot manumissionales-nak nevezték. Nemesi birtokot a nemtelenek is vásárolhattak maguknak. A jobbágy vagy zsellér által vásárolt nemesi ingatlan váltságdíj lefizetésével mentességet kapott az úrbéri szolgáltatás alól. Az őrség tisztjei a várórség ellátása ürügyén kupeckedtek: állatokkal kereskedtek, egzotikus török árukat és takarmányt vásároltak, amelyet az őrségnek eladtak. A családok ellátását szolgálták a saját gazdaságból eredő termények, a gyümölcs, a zöldség. A Séd-patak völgyében elterülő rétekből 90 kertet alakítottak ki.⁸⁸ Jövedelmük származott a Balaton-felvidéki szőlőkből. Az őrség a városi italmérési jogot is megszerezte, ahol saját boraikat mérték. A szőlőket a katonák árendában használták a herényi, márnái, sándori, kenesei hegyekben. A herényi hegyben 89 presidiáriusnak 98 hold borszőlője volt. A század végén, amikor a káptalan és a püspök földesúri jogainál fogva visszaszerzi birtokait, a veszprémi őrség a balatoni hegyekben 420 kapás szőlőt bérelt.

A vár kapitányáról jegyezték meg, hogy csak a lovasi szőlőkben 7 akó dézsmabort szedett, a saját szőlőjének bortermése pedig jóval felette állt ennek. Az őrség első tisztjeként (gátlástalanul) földesúri jogokat gyakorolt. 1674-ben az egyik tiszt kibérelte az enyingi uradalmat, vállalva a birtok után fizetendő úrbéri terheket, a termény- és pénzjáradékot, a robotot, a rövid és a hosszú fuvarot. Az éves bérösszeg 3142 tallért tett ki.

A városlakók (oppidánusok) között meghatározó az iparúzó és kereskedői polgárság. Mellettük nemesi családok éltek. Ez a három rend alkotta a kiemelt városi társadalmat. A három részre széttört országban a gazdasági fejlődés trendje eltérő. A királyi Magyarország gazdasági viszonyai, különösen Felső-Magyarországon, az alsó részeken pedig a Rábán túli térségekben a nyugati fejlődéshez igazodott. A másik két országrészben a gazdasági viszonyok stagnáltak. Az országrészek gazdaságát a kora kapitalista vállalkozók egybefogták.

⁸⁸ Hiex 396. o. 1

Tevékenységüket jelzi, a politikai hatalmi szempontból megosztott országrészek egymásra vannak utalva. Az agrárforradalom jelentkezett a Kárpát-medence mezőgazdasági régióiban is. Síkvidékek gabonája, takarmánya, marhacsordái, a hegyvidékek termékei, a szerszám- és tűzifa, a szőlő, gyümölcs, bor a térségek kimeríthetetlen kincsei. Veszprémben élénk kereskedelmi forgalom bonyolódik a vásárokon, a piaci napokon. Az évi két vásár, a Miklós- (december 6.) és Lőrinc-napi (augusztus 10.) nemcsak helyi, környéki, hanem a távolsági kereskedőket is vonzotta, mindenekelőtt az egzotikus és a csempészárúk miatt is. A vásárokon jelen voltak a fehérvári rációk, a budai török kereskedők, a ruméliai görögök ipari cikkekkel, áruikkal (szattyán, abaposztó, pokróc, csizma, papucs, topánka, női textília, mediterráneumból származó különleges cikkek). Az állatvásárra arab lovakat, balkáni sertéseket, szarvasmarhákat, juhokat hoztak a tőzsérek, a háztartások számára aprójószágot. Megjelentek a közeli mezőföldi termékek: gabona, takarmány, abrak, méz, a Duna mentéről a hal, sőt a vadhús (őz, szarvas, vaddisznó) is. A távolsági kereskedők sőt, borsot szállítottak. A felvásárlók között a görögök és a németek az állatvásárokat látogatták, mert olcsóbban tudtak balkáni szarvasmarhákhoz, lovakhoz jutni, melyek egy részét csempészek hozták Veszprémbe. Utóbbiakat a várórség tőzsérkedő tagjai vették át, akik hatalmi helyzetüket kihasználva adták tovább a távolsági kereskedőknek. A német kereskedők bécsi és alsóausztriai piacokra vitték az árut, és bőséges haszonnal adták tovább.⁸⁹ A helyi iparúzó, kézművesek, a városi és a környék iparcikkszükségleteit elégítik ki. Ugyanakkor a piacokon megjelennek a céhek termékei, sőt a polgárdi és a fehérvári vásárokon is. A szakosodott iparosok tekintélyes számmal vannak, és ez is jelzi, hogy a város, a környék lakossága, a várórségek igényelték az ipari termékeket: a városban működött a szíjgyártó-, nyerges-, lakatos-, zablakészítő-, szabó-, takács-, borbély-, szűcs-, vízimolnár- (és a malmok több válfaja), asztalos-, tetőfedő-, sövényfalkészítő-, kőműves-, tetőfedő-, csapó-, tobak-, irhás-, csizmadiacéh, de voltak céhen kívüli iparosok is. A városban 1666-ban 25 nemesi családot számláltak meg, akiknek egy része birtokukat elhagyva a közelebbi vagy távolabbi falvakból a városba menekült, ezért itt a mezőgazdaságban egzisztenciát nem találtak. Megélhetésük a városi iparból, kereskedésből származott, illetve a városi és a vármegyei tisztviselők fizetést kaptak.

A városi önkormányzat a 16–17. század egészében működött, mint kommunitás irányította a városi társadalmat, bíraskodott. A vármegyei hatóság tevékenysége sem szünetelt, a török megszállás idején a tisztviselők Pápára menekültek, a hatósági tevékenységet ott folytatták. A 17. században visszatért a

⁸⁹ Hu J 147. o, 149. o, 151–152. o.

tisztviselő-réteg. (Veszprémbe menekült 1543-ban Fejér vármegye alispánja és a tisztviselők egy része. Fejér vármegye Veszprémben meg is kezdte működését, bíraskodott, szolgabírái a török által meg nem hódított községekben intézkedtek. Amikor Veszprém 1552-ben török kézbe került, Fejér vármegye tisztviselői is menekültek, de további sorsukról adatokkal nem rendelkezünk. Azt is tudjuk, hogy a fehérvári keresztes konvent előljárója a töröktől menlevelet kapott, és szintén Veszprémbe menekült. Onnan Vasvárra, majd Pozsonyba került.

* * *

A veszprémi püspök 1628-ban sümegi kényszerlakhelyéről, a káptalan Egerszegről 1630-ban tért vissza. A káptalan 1635-ben az uralkodótól megkapta a hiteleshelyi tevékenységhez szükséges pecsétet, kijelölték a területet, amelyen a káptalan intézkedhetett. 1664-ből származó adat, hogy egy, a hódoltságból menekült család a káptalannál bemutatta jószágleveleit, amelyeket hitelesnek találtak, azokat átírták, és regisztrálták a hiteleshely jegyzőkönyvébe. A család a birtoklevelekkel igazolta nemességét, és a török kiűzése után a pusztákra vonatkozó igényét.⁹⁰

A veszprémi földesurak visszatérése eredeti lakhelyükre kiélezte az ellentétet az őrséggel és a városi társadalommal. Az egyház képviselőit az őrség ellenszenvvel fogadta, mert ez számukra azzal járt, hogy az eddig megszerzett privilégiumokat elvesztik, és a földesurak gazdasági jogait fokozatosan visszaszerzik. A városi társadalommal a konfliktus főleg vallási természetű, ámbar a lakosság döntő többsége germanofób. A püspökség és a káptalan újjászervezte intézményeit, restaurálta a katolikus egyházi hierarchiát. A város a katolikus egyházi központ mellett protestáns centrum is. Protestáns a várőrség nagyobb része is. A tisztek körében felmerült, hogy a katolikus katonákat elbocsátják, és helyettük protestánsokat vesznek fel. A század első évtizedében a lakosság és az őrség körében az a meggyőződés alakult ki, hogy a katolikus Habsburgokat kiszolgáló katonák helyett a nemzeti önállóságra törekvő (Erdélyből, a Tiszántúlról kisugárzó) politikát kell megvalósítani.

Politikai tévutakon

A Bocskai-felkelés dunántúli kiterjedésére számítva az őrségek a behódolást választották (1605). A felkelő vezér kiáltványában szólította fel a várak őrségeit, hogy ne álljanak ellen a töröknek, mert akkor biztos pusztulás vár rájuk. A

⁹⁰ JH 1635. évi országgyűlés

törökkel szövetségben levő Bocskai utalt a háború idején a császár katonái által elkövetett kegyetlenségekre, különösen a vallon zsoldosok gaztetteire, akik a nemeseket kivetették kúriáikból, a pórnépet erdőkbe, hegyekbe bujdosásra kényszerítették. A veszprémi őrség átadta a várat, ahová Mehmed pasa és Haszán ruméliai beglerbég egyesült csapata vonult be. A török várbeli jelenléte, a tatárok Veszprém körüli portyázásai, a jobbágyság megsarcolása józan politikai mérlegelésre ösztönözte a térség lakosságát. Áprilisban Vázsony Bocskai egyik alvezére birtokába került, de a pápai őrség a várat néhány nap múltán visszavette. Némethy Gergely (a másik alvezér) hamarosan bevette Vázsonyt, azonban biztonságot a pápai őrség miatt nem érzett, és kiürítette az erősséget, majd a nyugati térségbe vonult.⁹¹ A Bocskai által ajánlott nemzeti önállóság (török, tatár segédcsapatokkal) Veszprémben meglehetősen elutasításban részesült, de hitükhöz, a nemzeti alapon szervezett kálvinizmushoz ragaszkodásuk megmaradt. A török helyőrséget Veszprémből Palotára rendelték.

A Bocskainak és a töröknek behódolt veszprémi őrség élére a császárhoz hű és katolikus Zichy Pál (1616) került, aki a vártartozékokat bérben megkapta. (Alsóörs, Csopek, Felsőörs, Füred, Kádárta, Kisfalud, Lovas, Paloznak, Pécsely, Szöllös, Vászoly, majd 1620. május 21-én Füle, Berény, Jutas, Herend, Bogárfalva, Billege, Fok, Kiliti, Ságvár falvak.) Előző évi kimutatásból tudjuk, hogy a kapitány magas jövedelemmel rendelkezett: övé volt az évi 300 forintot jövedelmező vám, a nemesi birtokokról a tized, továbbá gabonajárandóságok, bordézsma. A kapitány éves zsoldja 3 ezer forint. Egy 1616. június 16-i szerződésből kiderül, hogy Zichy jövedelme a palotai vár tartozékaiból is gyarapodott. Ez pedig hatalmas territórium; igaz, szinte az egész a Duna-Sárvíz közti részen, a hódoltságban terült el.⁹² (Palotai katonák kapták meg a tartozékokat még a 16. század közepén, ami 67 falu volt az egykori Dél-Fejér és Észak-Tolna vármegyében. A palotai birtokok a hosszú háború alatt elpusztultak. 1578-ban még 43 mezőföldi falu adózott Palotának, az 1607. évi összeírás azonban mindössze 7 falut tüntet fel. A háború mindkét fél részéről példátlan kegyetlenséggel folyt. A mezőföldi népek Zala, Veszprém vármegyében találtak maguknak otthont, Rátót, Kádárta, Kajár, Dudar, Enying, Devecser, Szentgyörgyvölgy, Lendva helységeiben. A nemesek elveszítették birtokaikat, az új helyeken zsellérként éltek, kézművesként tartották fenn magukat.)⁹³ Az újonnan kinevezett várkapitányt, Zichy Pált a kamarai hatóság kötelezte, hogy a birtokok jövedelméből a veszprémi vár karbantartását köteles elvégezni. Arra is ígéretet tett, hogy védelmezi a

⁹¹ Vázsony 256–257. o.

⁹² Hu J 92–94. o.

⁹³ Mtt 3. 120., 124. o.; FMTÉ 11.208, 225.o

katolikus vallást, a városban plébánost tart, szorgalmazza a katolikus szertartásokat. Ezen a ponton azonban találkozott a protestánsok ellenszenvével.

Bethlen Gábor a vallásszabadság és a nemzeti függetlenség jelszavával indított háborúja, akárcsak másfél évtizeddel korábban Bocskaié, támogatást kapott. 1620. szeptember végéig a dunántúli várak (Veszprémmel együtt) Bethlen alvezérei kezére jutottak. A Bethlen-had közeledésére a veszprémi őrség elhatározta a kapitulációt. A kapitányt kényszerítették, hogy nyissa meg a várkaput Haller György és Fekete Péter alvezérek előtt. Zichy azonban ellenállt az erőszaknak, mire az őrség a „kapitány lefejezését, a várfalról történő kivetését” készítette elő. Ezt azonban a kálvinista prédikátor megakadályozta. Az őrség megszerezte a várkulcsokat, és az alvezérek a várkapun bevezették alakulataikat. A városlakók is lelkes Bethlen-hívők voltak, a kapitány fogságba vetését nem akadályozták meg. Zichy Pál két esztendő telt el Bethlen fogságában. Felesége magyarországi főurak patronálása mellett 8 ezer magyar forint lefizetésével szabadította ki. A Bethlen-hadak eltávozása után a Zichyt helyettesítő kapitány az őrség zabolátlanságáról tudósította Batthyány Ferencet, és erélyes fellépésre kért engedélyt, beleértve halálos ítéletek végrehajtását is, hogy a rendet helyreállíthassa. Zichy kapitányt 1622. júniusban császári katonaság kísérte Veszprémbe, aki a rendelkezésére álló karhatalommal a várőrség és a lakosság renitens csoportját felszámolta, és 1627-ig maradt tisztségében.⁹⁴

A török rablóportyák kiújulása

A hanyatló török államot 1640-ben Kara Musztafa nagyvezér újjászervezte, és a hadsereg korszerűsítését is megkezdte. Egyik utóda, Köprük Ahmed folytatta a seregben az átszervezést. A nagyvezér ösztönzésére a Porta és a Habsburgok békés politikai elkötelezettségüket 1648-ban 22 esztendőre megújították. (Az 1606-ban kötött zsitvatoroki békét.) A nagy hadjáratok valóban elmaradtak, de a török portyák, a szandzsákbégek betörése a királyi Magyarország területére gyakoriak, és jelentős területvesztéssel jártak. A török-magyar kondomínium rendezetlensége is hozzájárult a török rablóportyákhoz. Az 1659. évi 13. tc-ben a rendek méltatlankodásuknak adtak hangot, mert a béke megújítása óta a török jelentős területeket csatolt a hódoltságához, mezővárosokat, falvakat, pusztákat, nemesi birtokokat dúlt fel. A békekötés megújításától eltelt 10 év alatt a törökök elpusztították a mezőgazdaságilag hasznosítható területeket. Vas vármegyéig hatoltak az 1630-1640-es években, ahol 26 faluból 2100 embert hurcoltak el, 2800

⁹⁴ Hu J 95–96. o.

ökröt, lovat elhajtottak. Veszprém és Palota térségében 90 települést ért török támadás.⁹⁵

A térségben a földesurak gondoskodtak a települések, városok, várak erősítéséről. Sümeget Széchényi György püspök építi, mivel az elővárok romba dőltek. Tátikát a török 1589-ben lerombolta, hasonló sorsra jutott Rezi, amelyről 1592-ben feljegyezték romos állapotát.⁹⁶ A püspök sümegei védelmi építkezése máig ható helyrajzi állapotokat eredményezett: a várost 1100 méter hosszú kőfallal vette körül, amely nemesi városrész lett, s félkörben ívelte át a várat. Keleten a Várhegy meredek oldala adott menedéket a nemesi családoknak. A Várhegytől keletre eső rész (Belsőtokaj) jobbágytelepülés, amely a 16. század óta létezett, lakói főleg szőlőművelők, a püspök úrbéresei. A kőfaltól nyugatra épült fel a Tizenhárom városrész, melynek centruma egy kápolna volt.⁹⁷

Vázsony várát 1651-ben hadmérnök vizsgálta meg, aminek eredménye alapján megerősítéséről döntöttek. (Az erőd romos állapotára 1648-ban utalnak adatok.) A középkori vár helyrajzi fekvése védelmi szempontból nem volt szerencsés: völgyi fekvése, erdős környezete, elmocsarasodott várárcái, a környező magaslatok, ahonnan az ellenség beláthatta a várbeli szerkezetet, a katonák mozgását, a védelmet alig tették lehetővé, bár a várfalak, a lakótorony (donjon) erős. Hiányzott azonban a másod-védővonal. Az előző ostrom nyomait még nem sikerült eltüntetni. A környék néptelen volt, az ostromok és portyák alkalmával a lakosság elmenekült, a környező falvak nyomait a hadmérnök felfedezte. A palánkon belül álltak a darabontok „magyar módra épített házai, melyek szalmával fedettek”. Ez a katonaváros, mellette kertek terültek el, melyeket a katonák családjai műveltek. Vázsonyt 1649. december 18-án Zichy István (Zichy Pál fia) győri vicegenerális királyi donációként kapta meg a palotai uradalommal együtt. Zichy 100 győri lovassal indult a vár és a birtokok átvételére.⁹⁸ Az oppidumot 1663-ban a szentgotthárdi csatába vonuló török felégette.⁹⁹

Egy országgyűlési határozatból értesülünk a török gyűjtogatók kiküldéséről, akiknek feladatuk adta a fehérvári bég, hogy királyi területeken lakó- és gazdasági épületeket, a szántóföldi termést gyűjtsák fel. A főrendek kérték az uralkodót a török pusztítások megszüntetésére. A török Portán járt követek a békeszerződésre hivatkoztak, s az anomáliák orvoslását kérték a szultántól, de kitérő válaszokat kaptak. Most a főrendek a maguk erejét kívánták összefogni, hogy az elveszett falvakat, mezővárosokat visszaszerezzék. Az 1659. évi tc.

⁹⁵ Motort 1434. o.

⁹⁶ Internet: Zalaszántó

⁹⁷ HO L Sümeg

⁹⁸ Vázsony 264–266. o.

⁹⁹ Vázsony 267. o.

3. cikkelyben a rendek a törökösség felszámolására hoztak intézkedéseket. Az alattvalóknak megtiltották, hogy a törökkel kapcsolatot tartsanak, tőle védelmet kérjenek. Aki ezt megteszi, akár nemes, végvári katona vagy vármegyei tisztviselő, főbenjáró bünt követ el, és felségsértés vádjával bíróság elé kerül. (Erre a cikkelyre hivatkoztak az abszolutizmus bevezetése után a protestáns lelkészek és iskolamesterek rendkívüli bírósági tárgyalásakor.)

Kiút keresése

A magyarországi protestáns nemesség kereste a kibontakozás lehetőségeit, és a Zrínyi Miklós által indított mozgalomban olyan szövetségest talált, amelyhez csatlakozhatott. Az alternatív választás a francia, a török vagy az erdélyi hatalom lett volna. A német szövetséget a vármegyei delegációk elvetették, mert a német saját birodalmi ügyeivel volt elfoglalva, és a keleti kérdést egyelőre nem tekintette európai ügynek. A felső-magyarországi vármegyék döntését, (a török szövetséget) az alsó-magyarországiak is elfogadták.¹⁰⁰ A mozgalom vezetése Zrínyi Miklós halála után (1664. november 18.) a nádor (Wesselényi Ferenc) és az esztergomi érsek (Lippay György) kezébe került. A Habsburgok elleni magyarországi mozgalom a vasvári béke után (1664. augusztus 10.) radikális irányt vett. A nádor 1665. január 5-én az uralkodónál tiltakozott a szegyenletes békekötés miatt, amely a győztes szentgotthárdi csata eredményét nem használta ki, hanem egy vesztes csatára emlékeztetően engedményeket tett az ellenségnek. Ez a béke a Habsburg-birodalomra, a királyi Magyarországra nézve a keresztény világ elkeseredettségét váltotta ki. A bécsi udvari körök magyarították a békekötés szükségességét. Szerintük a háborút folytatni Bécs nem lett volna képes, mert elapadtak a külföldi segélyforrások.¹⁰¹

A nádor és az esztergomi érsek halála (1667) után a mozgalom vezetése Nádasdy országbíró és helytartó kezébe került. Nádasdy erőszakos ember hírében állt; rekatolizációja után állítólag 40 ezer jobbágya áttérését rendelte el. Az ellenzéki, főleg kálvinista nemesség gyanakodott agresszív munkastílusára.

1668 szeptemberében kidolgozták a felkelés tervezetét, s ezzel a rendi szervezkedés kilépett szűkebb keretéből. Szervezték a vármegyei hadak felállítását. Zrínyi Péter emberei Veszprémben is jártak, az őrségből katonák kísérték őket a felkelők toborzási helyeire. 1670. április 9-én Zrínyi Péter hadba szólította a felkelőket.

¹⁰⁰ Pipk

¹⁰¹ Mtt 4. 634. o.

Az általános felkelésre a jeladás a császári csapatok lefegyverzése volt. A vármegyei bandériumok fontos stratégiai pontokat foglaltak el. Gombásnál (Hubova, Szlovákia) Gyulaffy László ütközött meg császári dragonyosokkal és legyőzte őket.¹⁰² A horvátországi felkelés azonban nem lett sikeres. A felhívást passzívan fogadták. Elmaradt a török katonai segítség is.

Bécs szemében Magyarország a rebellióival elveszítette az önállóságra való jogát. 1670. május 1-jén a felső-magyarországi felkelők letették a fegyvert. A magyar főrendekből alakított különbíróság (judicium delegatum) a szervezkedés vezéreit elítélte, akiket kivégeztek. Az egyházi személyek, akik részesei a rendi ellenzéki mozgalomnak, az uralkodótól felmentést kaptak. (Témánk szempontjából érintettek: Szelepcsényi György esztergomi érsek, Sennyei István veszprémi püspök, Szakonyi János veszprémi nagyprépost.) Szakonyiról kiderült, hogy Nádasdy Ferencsel levelezett, és személyesen is találkozott. Az egyházi férfiaknak adott kegyelemmel a rezsim magához láncolta a főpapokat, nekik rendkívüli megbízásokat adott a lázadás körülményeinek kivizsgálására, akik az általuk ismert adatokat közölték az inkvizícióval. Szelepcsényi az udvartól a pozsonyi rendkívüli törvényszék (judicium extraordinarium) vezetésére kapott megbízást, Szakonyit a káptalani inkvizíció hallgatta ki. Vallomásából részletesen informálódtak a veszprémi, a környéki, de az országos szervezkedésről is.

A veszprémi és a pápai szervezkedés felgöngyölítését a királyi jogüggyigazgató a győri káptalanra bízta. A kihallgatottaknak előre elkészített kérdésekre kellett válaszolni: a török kapcsolatokra, a felvidéki lázadásra, a császár eltávolítására, a szervezkedés vezéreivel való kapcsolatra, a kálvinisták gyűlésein elhangzottakra. A kihallgatás 1671. március 7-én kezdődött Veszprémben, ahová 56 személyt idéztek meg Veszprém, Tihany, Pápa, Devecser véghelyekről. Veszprémből 22 személy volt érintett az inkvizíción: két kanonok, a káptalan jegyzője, a református lelkész, az iskolamester, az őrség kapitánya és helyettese, a várnagy, 3 vajda, 4 hadnagy, 5 közkaton. A vallomásokból egyértelműen kiderült, hogy az őrség közötti szervezkedés elsősorban a katolikus lakosság ellen irányult. Amikor Sennyei püspök megérkezett Veszprémbe, az őrség fegyveresen várta. Pénzt is gyűjtöttek a felső-magyarországi felkelők támogatására. A vármegyei tisztviselőket (52 személyt) Pápán hallgatták meg. Horváth Miklós alispán a szervezkedők török kapcsolatairól nyilatkozott; az egyik főszolgabíró tudott a Felső-Magyarországra küldött pénzekről, a helyi kálvinisták gyakori gyűlézéséről; egy szolgabíró, két esküdt vallomását értéktelennek minősítették, mert ismert tényeket közöltek.¹⁰³

¹⁰² Motort 1170–1173. o.

¹⁰³ HuJ 130–131. o.

A kihallgatások második fázisát a veszprémi káptalan két évvel később bonnyolította le. A káptalan a császár utasítására cselekedett, aki felhatalmazást adott a testületnek, hogy nemeseket és nemteleneket egyaránt kihallgathat a lázadásban való szerepükről.

Veszprémbe érkeztek a királyi megbízottak, akik a kihallgatásokon részt vettek. Az adatok szerint a kihallgatottak listája az 1670. év végén elkészült, de a káptalanok, köztük a veszprémi, a kihallgatásokat csak 1674-ben kezdték el. A veszprémi káptalan előtt 118 „pártütő”, főleg kálvinista jelent meg. A vádak megegyeztek a győri káptalan által feltettekkel: a megidézettek súlyosan vétettek a császár személye ellen, felségsértést követtek el. A lázadók a két veszprémi prédikátor utasításait követték, a közrendet veszélyeztették, lázadást szítottak a várórségben, gyűléseiket konspiratíván tartották, összeköttetésben álltak a felkelés vezetőivel, nekik anyagi támogatást adtak, bebizonyosult törökösségük, az ellenséggel a kapcsolatuk egyre erősebb lett, a perbe idéző leveket semmibe vették, a kézbesítő alkalmazottakat török börtönökbe zárták, oltalmat kértek a fehérvári töröktől. A cselekedeteikkel bizonyították, hogy az ország törvényeivel szembeszegültek, a szokásjogot nem tisztelték.¹⁰⁴ A vallomásokból kiszűrhető a szembenállás a fennálló rezsimmel. A őrség egyes tagjai megtagadták, ha ismert protestáns egyént kellett volna a tárgyalásra kísérni. Gorup Péter lovasági hadnagy szerint a vizsgálók kiszálltak a Veszprém környéki falvakba, hogy vizsgálódást folytassanak. A hadnagy fegyveres kíséretet rendelt a küldöttség védelmére, azonban a katonák szidalmazták őket.

A hódoltság peremén lévő települések prédikátorai és iskolamesterei is idézést kaptak a káptalan előtti megjelenésre. Ezek nagyobb része egykor Fejér vármegye fennhatósága alá tartozó falvakban lakott (a Sárvízen inneni falvak), de a 17. század elején Veszprém vármegye kebelezte be őket. A falvak a következők: Sárkeresztúr, Aba, Seregélyes, Kajár, Polgárdi, Battyán, Ladány, Peremarton, Láng, Kálóz, Hörcsök, Felegres, Enying, Fridvég, Szilas, Csurgó, Bodajk, Lep-sény, Bozsok, Őskü, Tác.¹⁰⁵

A kihallgatottak ragaszkodtak vallásukhoz, hitüket nem tagadták meg, ha erre készítették őket, „*elmentek Kajálra a törökhöz*”. A gyűléseken taktikai elhatározásokra jutottak, küldötteik eljutottak a felső-magyarországi részekbe, azután Sopronba, Győrbe, Pozsonyba és Pápára.

Az inkvizíciót Vázsonyban is lefolytatták, 28 személyt idéztek a bizottság elé. Tihanyban 16, Vámoson 25 személyt hallgattak ki.¹⁰⁶ A perek tárgyát politi-

¹⁰⁴ Pipk

¹⁰⁵ Grbper Függelék

¹⁰⁶ HuJ 132–133. o.

kai vétkek képezték. A fő kérdés a törökösség volt, amely lázadás támogatására sarkallta a veszprémi népet. Az abszolutista kormányzati rendszer a magyarságot felekezeti különbség nélkül elidegenítette Béccstől. 1670-ben a veszprémi várórség ellen intézkedéseket vezettek be. A katonai közösségek jogait, amelyet a múlt generációi alakítottak ki, megbontották. Az 1671. október 11-i laxenburgi határozat szerint a magyarországi végekben szolgáló őrségekből 10 ezer főt elbocsátottak, helyükbe császári őrséget helyeztek, Veszprém és Pápa császári alakulatokat kapott, élükön német kapitányokkal. Az elbocsátásokat a hadsereg korszerűsítése ürügyén hajtották végre, holott köztudott volt, hogy a *bellicum* a létszám csökkentésével a magyar katonák és tisztek rebellióra hajlamos magatartását büntette meg. Az 1649-ben hozott modernizációs változtatásokat évtizedek múltán sikerült végrehajtani. Az országgyűlési dekrétum szerint a végvári őrségek ellátását, felszerelését, közte a fegyverkezést is a központi hatalom hajtja végre. A végvári őrségek az erődök védelmén túl ellátják a határórség feladatait, a belső karhatalmat adják, csapatszolgálatot látnak el.¹⁰⁷

Az 1671-ben érkezett császári katonák az átszervezés során kapott feladatokat látták el, és az 1674-ben zajló vizsgálóbiztosi utasításokat hajtották végre. A visszamaradt protestáns őrség elvesztette az eddig élvezett kiváltságait, megfosztották *beneficium*aiktól, a többi közt a szabad földek használatától, korlátozták kommerciális tevékenységüket, bénították a vallás szabad gyakorlását. Felbomlott a végváriak közötti közösségi összetartás, a balatoni őrség vári közössége (a tihanyi, vázsonyi, szigligeti, keszthelyi, csobánci katonák tömörülése) szűnt meg. Ekkor, az evangelizációval egy időben ment végbe az egyházi nagybirtok restaurációja, a veszprémi földesurak visszaszerezték birtokaikat, gyarapodott a tihanyi bencés apátság vagyona, a ciszterci rend 1659-ben kapta vissza mezőföldi uradalmát. Szántóföldek, legelők, rétek, erdők kerültek egyházi tulajdonba, a regálékat is visszaszerezték (lisztórló vízimalmok, szárazmalmok, kásaórló-, olajütő-, kallózó-, kőtörő- és fűrészmalomok, sörházak).

A *bellicum* bomlasztó tevékenységét jelzi az 1673. évi intézkedés a *zsoldfizetés*ről. Amikor a fizetőmester iróalményt vitt Veszprémbe, azt az utasítást kapta felettes szervétől, hogy *zsoldot* a protestáns katonáknak ne fizessen. A katonák lázongásszerű akcióba kezdtek, mire a *bellicum* az utasítást megváltoztatta. A központi kormányzat a tervbe vett monarchiai koncepciói miatt a magyarországi rendekkel kénytelen kiegyezni, s nem nélkülözhetette a magyarországi anyagi és humán erőforrásokat. A kompromisszumot a rendek a soproni országgyűlésen kötötték meg: az uralkodó megszüntette a helytartóságot, az ország visszakapta alkotmányát, a vallásszabadság ügyében is kénytelen engedni. 1682-ben

¹⁰⁷ Motort 1314–1319. o.

visszafogadták a végvári katonákat, a következő évben az országban katonai toborzásba kezdtek.¹⁰⁸

A készülő török hadjárat hírei, Thököly meghódolása a nagyvezér előtt a dunántúli kapitányokat védelmi előkészületekre sarkallta. A Pápan tanácskozó balatoni őrségek (Veszprém, Pápa, Tihany, Csobánc, Szigliget, Keszthely és Vázsony) vezérei Batthyány Ádámot biztosították helytállásukról. Ezt azonban a hadi helyzet súlyosbodása következtében nem tartották meg. Thököly alvezérei útján oltalomlevelet küldött az őrségek kapitányaihoz, melyben biztosította a városokat, a várak őrségeit, hogy „csatlakozás esetén a török kegyeibe fogadja őket, elutasítás esetén azonban elpusztulnak”.

A török nagyvezér 1683. június 14-én Fehérváron volt, a hadsereg a mezőkön táborozott. A veszprémi kapitány Thököly alvezéréától felszólító levelet kapott, a vár átadásával kerülje el az ostromot, hogy a vár és a város épségben maradjon. A várból az őrség június 24-én elvonult. A török Bécs alatti veresége után a Thököly alvezérei által elfoglalt dunántúli várak: Tata, Pápa, Tihany, Vázsony, Csobánc, Keszthely, Szigliget, Devecser, Csesznek, Somló, közte Veszprém (szeptember 22 körül) felszabadultak. A vár és a város véglegesen Palota és Székesfehérvár visszafoglalásával (1688), a hódoltsági viszonyok felszámolásával jutott nyugalmi helyzetbe.

Veszprém végvárként 1696-ban szűnt meg.¹⁰⁹ A fegyvereket, a felszerelést Budára szállították.

FORRÁSOK

- Balázs László: *100 éves harc az acsai uradalomért*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5. k. Székesfehérvár., 1971. (Jelzet: FMTÉ 5.)
- Corpus Juris Hungarici: törvénycikkek. (Jelzet: CJH .. .tc.)
- Farkas Gábor: *Adatok a dunántúli végvári harcok történetéhez; a Fehérvár térségből indított török harcok kérdése*. FMTÉ 11. k. Székesfehérvár., 1978. (Jelzet: FMTÉ 11)
- Farkas Gábor: *Pusztaszabolcs (község története)* FMTÉ 22. k. Székesfehérvár., 1991. (Jelzet: FMTÉ 22)
- Hetényi István: *Besnyő (község története)*. FMTÉ 14. k. Székesfehérvár., 1980
- Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet* 3. k. Bp., 1939.; 4. k. Bp., 1935. (Jelzet: Mtt)
- Hőgyész László: *Sümeg évszázadai*. Internet (Jelzet: Hót Sümeg)
- Hungler József: *A török kori Veszprém*. Veszprém, 1986. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 4. (Jelzet: Hu J)

¹⁰⁸ Motort 1430–1434. o.

¹⁰⁹ HuJ 136–144. o.

Magyarország története 1526–1686. 2. k. Budapest., 1985. (Jelzet: Motort.)

Protocolla Authententica Tom. 3. A. 1674 (sept. 4) Lelőhely: Veszprém Megyei Levéltár.
(Jelzet: PAuth)

Szilárdfy Zoltán: *Egy ercsi délszláv képes ponyvairat ismertetése*. FMTÉ 5. k. Székesfehérvár., 1971. (Jelzet: FMTÉ 5).

Zsirai Lajos: A vázsonykői végvár története. In: *Tanulmányok Veszprém megye történetéhez*. 241-273.

Vallástörténeti kislexikon. Budapest., 1983. (Jelzet: Vilex)

S. Varga Katalin: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. (Textus és értelmezése) Internet.
(Jelzet: Grbper Függelék.)

S. Varga Katalin: Protestánsok a jogi és politikai közvéleményben Magyarországon az 1670-es években. Az 1674-es per jegyzőkönyve. Internet. (Jelzet: Pipk)

Veszprém Megyei Helytörténeti Lexikon. Szerk. Kovacsics József-Illa Bálint. Veszprém, 1964. 96–397. o. (Jelzet: Hilex)

III. FEJEZET: Veszprém az újkor hajnalán

RAINER PÁL:

„Igazán fáj a szívem érettek...”

(Veszprém Rákóczi-szabadságharc alatti életéből)¹

A 17. század végére Veszprém és a Balaton környéke is felszabadult a török hódoltság alól. Ugyan 1683-ban, a Bécs ellen vonuló török és a velük szövetséges thökölyanus kuruc csapatok átmenetileg még megszállták Veszprém várát, de ez már csak néhány hónapos epizódnak bizonyult.² 1688-ban Székesfehérvárról is eltakarodtak a törökök. A végvidék messzire került a Dunántúl közepétől, ahol ha lassanként és vontatottan, de mégiscsak újraindulhatott a békésebb mindennapok élete.

A török megszállás helyébe azonban a Habsburg-abszolutizmus lépett. A végbeli magyar katonaság nagy részét feloszlatták, a várakat leszerelték és részben felrobbantották, vagy felrobbantásukat tervezték, nehogy az új uralommal szembeszegülő kurucság fészkelje be magát azokba. A bécsi Udvari Haditanács már 1699. január 28-i, és február 5-i ülésén elhatározta Veszprém várának lerontását, de ezen határozat ekkor még nem nyert jóváhagyást. 1702. február 7-én a lerontandó várakat hat csoportba osztották. A negyedik csoportba került Tata, Pápa és Veszprém erőssége. A munkák kivitelezését az év tavaszára tervezték. A dolog azonban halasztódott, majd a rövidesen meginduló Rákóczi-szabadságharc miatt elmaradt.³

1704

Az északkelet Magyarországon kibontakozó, és hovatovább országos méreteket öltő felkelés 1704 januárjára érte el a Dunántúlt. Veszprém január 26-án hódolt meg Rákóczinak, amikor ifj. Babócsay Ferenc kapitány (?) és tisztikara a

¹ *Veszprémi Szemle*, 2012/2. 3–19. o.

² HUNGLER 1986. 136–141. o.

³ TAKÁTS 1904. 328. o., 339. o., BARANYAI 1975. 194. o.

vár alá vonuló Sándor László⁴ pápai kuruc kapitány kezébe letette a hűségesküt a fejedelemre.⁵

Ifj. nagyszarvi Babócsay Ferenc id. Babócsay Ferenc⁶ (+1702. január 10. előtt) és első felesége, rábadoroszlói Rummy Katalin.⁷ 1656/1659 táján kötött házasságából született. Apja jelességbeli tiszt volt, Aranysarkantyús vitéz, keszthelyi lovaskapitány (1656 előtt), majd keszthelyi vicekapitány (1657–1659), keszthelyi kapitány (1659–1674), végül veszprémi főkapitány (1674–1696), s talán még Bajországra is harcolt⁸ a franciák ellen. Ifj. Babócsay Ferenc,⁹ kezdetben apja oldalán főhadnagy Veszprémben (1692–1696), ideiglenesen megbízott veszprémi főkapitány (1696), veszprémi vicekapitány (1700), majd alezredes lett br. Leopold Joseph Czungenberg¹⁰ huszárezredében (1702–1703). Veszprémbe való visszakerülésének mikéntje ismeretlen.

1704 áprilisára a kurucok átmenetileg kiszorultak a Dunántúlról, de május elején már ismét betörték oda, és gr. Forgách Simon a Veszprém melletti kádártai mezőn táborozott le hadaival. Ekkor a veszprémi káptalan, kifejezvéen nemzeti érzületét és Rákóczi iránti hűségét Forgách generális tiszteletére ebédet adott.¹¹

Ám rövidesen ismét fordult a kocka. Siegbert Heister császári tábornagy Székesfehérvárról Veszprém elfoglalására indulván, útközben Pét és Berhida mellett ütött tábor. Itteni táborában kereste fel a császári fővezért, május 29-én Kecskeméty Mihály¹² (Kecskemét 1646. szept. 29. – Sopron 1710) veszprémi nagyprépost (1696 óta), püspöki helynök és Losonczy János, hogy városuknak oltalomlevelet eszközöljenek ki. A küldötteket Illér János ezredes vezette Heis-

⁴ Ságfai Sándor László (1716. márc. 16. előtt) 1703 pápai kuruc kapitány, 1706 a somogyi insurrectio főkapitánya, 1710 kapitány. (BÁNKÚTI 2005. 15. o. 24. jegyzet)

⁵ VERESS 1983. 210. o. A magam részéről – PÁLFFY 1998. adatai nyomán – felvetem annak a lehetőségét, hogy Veszprémet esetleg nem ifj. Babócsay Ferenc, hanem öccse Babócsay Pál adhatta át Rákóczi híveinek, mert 1700-ban már ő volt az ideiglenesen megbízott veszprémi főkapitány, bátyja ellenben korábban (1696) viselte ezt a tiszteletet.

⁶ A Babócsay családról: NAGY 1857. 1. 79–80. o., pótlék kötet 1868. 37. 1. Babócsay Ferencről: HUNGLER 1986. 131., 132., 134., 136–143., 148., 149., 152., 166., 169. o. PÁLFFY 1998. 128–129., 136. o., további szakirodalommal, BÁNKÚTI 2005. 36. o. (A család neve a korábbi szakirodalomban többnyire Babocsayként szerepelt. Miután azonban nevét feltehetően a Somogy vármegyei Babócsáról vette, követem a Pálffy Géza történész által is használt Babócsay írásmódot.)

⁷ Rummy Katalinról: BONCZ 1899. 12. o., NOSZLOPY 1910. 87–89. o., BÁNKÚTI 2005. 36. o.

⁸ BONCZ 1899. 14. o.

⁹ Ifj. Babócsay Ferencről: HUNGLER 1986. 152. o., PÁLFFY 1998. 129., 135., 137. o., további szakirodalommal: BÁNKÚTI 2005. 36–37. o.

¹⁰ Czungenbergéről: ZOLNAY 1986. 113–116. o.

¹¹ VERESS 1983. 213. o.

¹² Kecskeméty Mihályról: PFEIFFER 1987. 132–133. o., BÁNKÚTI 2005. 40., 65., 81. o.

ter elé, aki a nagyprépost üdvözlésére dühödten válaszolta: „Nem vagy méltó arra, hogy elem gyere, s nem vagy méltó papi méltóságodra sem. Börtönben a helyed, s hatalmam van rá, hogy azonnal fejed vegyem!”. Kecskeméty válaszára – „Isten igazságot szolgáltat!” – Heister tovább vádolta a nagyprépostot: „Te is a Rákóczi-pártiakkal tartasz, azt állítottad, hogy Rákóczi jogosan háborúskodik a császár öfelsége ellen!” Ezzel a császári fővezér 24 órára lefogatta a küldöttséget. Később ismét maga elé engedte őket, és mégis kiadta nekik a kért oltalomlevelet.¹³

Ám ennek ellenére, május 31-én Veszprémre törtek rá, horvát és német katonákból álló hadai. „A székesegyházat és a kanonoki házakat kirabolták, a várat és a várost felgyújtották.¹⁴ Magát a nagyprépostot, mikor menekülni szándékozott, elfogták, levetkőztették, s a székesegyházba történt visszatérése után a főoltárhoz vonszolták, ahol ütötték, verték, kínozták és szidalmakkal illették. Végre a földre terítették, megtiporták, összekötött csupasz lábánál fogva az oltár alsó lépcsőjéhez illesztették, megvesszőzték. Utána a szakállánál fogva néhányszor végighurcolták a templom kövezetén és kitépték szakállát gyökerestül. Utoljára az egyik katona az oltár előtt kirántott karddal ütlegelte, verte fején, karján, minden tagján és kilenc súlyos sebből vérezve, félholtan otthagya. Majd mikor élete mentése végett visszavánszorgott a Szt. György-kápolnájába, újból nekiestek. A vérengző katonák kezéből és a biztos halálból, a ferences tábori pap mentette meg. Az ő segítségével mezítláb, az égő zsarátnokon át kivezették a templomból, lóra ültették és szégyenszemre a városon keresztül kivezették fedetlen fővel a félmérföldnyire fekvő péti táborba. Innét másnap Nagy Ferenc¹⁵ (1725) székesegyházi főesperessel együtt Fehérvárra szállították, de 3 nap múlva mindkettőt visszahozták a táborba, ahol néhány napon és éjjelen át, szabad ég alatt, étlen-szomjan hagyták, míg végre katonai kísérettel Győrbe vitték, ahol a kanonokok vendégszeretetében részesültek.”¹⁶

Veszprém feldúlásának halálos áldozata is volt, Jambrikovics Pál Péter hantai prépost, veszprémi olvasókanonok harmadnapra belehalt az elszenvedett bántalmazásokba.¹⁷ Feltehetően további halottak is lehettek, de neveik feledésbe merültek. Babócsay és őrsége még idejében elszellett a császáriak elől, így azok

¹³ VERESS 1983. 213. o.

¹⁴ Valószínűleg ennek az 1704-es tűznek az égésnyomait lehetett megfigyelni Veszprém-ben, a székesegyház D-i oldala mellett (1988. szeptemberében földmunkánál), illetve a Vár utca 31. (Bíró–Giczey-féle kanonoki ház) udvarán (2009 áprilisában ásatásnál). Utóbbi helyszínen egy 17. századi, zöldmázás, kétfejű sasos csempékből állott és összeomlott cserépkályha maradványai viszonylag jól datáltak a pusztulási réteget. (A leletanyag a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban található.)

¹⁵ Nagy Ferencről: PFEIFFER 1987. 161. o.

¹⁶ PFEIFFER 1987. 132–133. o. (az idézett rész innét való), továbbá: LUKCSICS 1912. 53–57. o., BÁNKÚTI 2005. 40–41. o. Az ügy egyes részletei tisztázatlanok, a különböző források közt kronológiai eltérések is vannak.

¹⁷ PFEIFFER 1987. 124. o.

távollétében azzal álltak bosszút rajta, hogy kirabolták várbeli lakóházát, amely nagyjából a későbbi Dravecz-féle kanonoki ház (Vár utca 37.) helyén állott.¹⁸ A Babócsay családnak a székesegyháznál letett két ládáját is felverték a császári katonák, amiről 1714-ben Albert István örkanonok – aki Heister martalócai elöl maga is csak futás által menekedett meg – bizonyítványt adott Babócsay Ferenc testvérének, Pálnak.¹⁹ Babócsay Pál²⁰ 1684-ben Buda alatt szolgált, 1691-ben tiszttá Zalaegerszegen, 1696–1700 veszprémi lovas hadnagy, majd főhadnagy, közben 1697-ben a rövid ideig (1697–1698 tavasza között) fennálló gr. Zichy István-féle huszárezred 5. századát vezényelte.²¹ 1700-ban ideiglenes veszprémi főkapitány volt. 1704 augusztusában hadifogoly kuruc tiszttá Csáktornyán, ahol Pálffy János császári tábornok felajánlotta neki, hogy fogságából kicserélik.²² 1708-ra kiszabadult. Viszszatért a császár hűségére. 1712–1727 között az 1702-ben gr. Forgách Simon vezérőrnagy – utóbb kuruc tábornagy – által felállított (későbbi 3.) huszárezred ezredtulajdonosa és vezénylő ezredese volt.²³ Aulikus érzületét mutatja az is, hogy 1714. november 9-én Veszprémben született, Elek Imre Pál nevű fiának keresztzülei Veszprém császári parancsnoka, gr. Ferdinand Zinzendorf alezredes és felesége voltak.²⁴ 1720. szeptember 12-én Bécsben – ekkor már ezredes volt – III. Károly királytól feleségével, Márfy Krisztinával és gyermekeivel együtt bárói rangot és címeradományt nyert.²⁵ (Győrben halt meg 1727-ben cs. kir. vezérőrnagyként.²⁶)

Babócsay Ferenc Veszprém kifosztását megelőzően, már április 5-e előtt csatlakozott a császáriakhoz, jöllehet azok kezdetben fogolyként kezelték, s Székesfehérvárra vitték.²⁷ A nagyszombati csatában (1704. dec. 26.) Babócsay századai már Heister oldalán verekedtek.²⁸ A pápai vár Bottyán János kuruc tábornok csapatai által való elfoglalásakor, 1705. december 9-én őt is elfogták a kurucok, s bár Bottyán hadbírói eljárást akart indítani ellene, gr. Bercsényi Miklós megmentette a felelősségre vonástól.²⁹

¹⁸ LUKCSICS–PFEIFFER 1933. 46–51. o.

¹⁹ PFEIFFER 1987. 68–69. o.

²⁰ Babócsay Pálról: LUKCSICS–PFEIFFER 1933. 16. o., HUNGLER 1986. 209. o. 49. jegyzet

²¹ SCHNEIDER 1933. 304–305. o.

²² GÉRESI 1897. 100. o. Nr. LXXVII, BÁNKÚTI 2005. 37. o.

²³ THÜRHEIM 1862. II. 70. o., Schematismus 1879. 485. o.

²⁴ Veszprém, Szt. Mihály-plébánia, kereszteltek anyakönyve 1714. évi bejegyzés.

²⁵ CSERGHEŐ 1893. 22. o., Tafel 17. felülről a 2. sor középső ábra, ILLÉSY–PETTKŐ 1895. 19. o., ÁLDÁSY 1939. 69–70. o. Nr. 170.

²⁶ BÁNKÚTI 2005. 37. o.

²⁷ BÁNKÚTI 1977. 93. o. Nr. 182., 102. Nr. 198., PÁLFFY 1998. 137. o.

²⁸ MARKÓ 1933. 410. o., MARKÓ 1934. 233. o.

²⁹ THALY 1880. 750. o. 4. jegyzet, PÁLFFY 1998. 137. o., BÁNKÚTI 2005. 37. o.

Újra visszatért Rákóczi hűségére, ahol gr. Forgách Simon tábornagy lovas karabélyos (máshol dragonyos) ezredének lett a parancsnoka, s idővel (1706) brigadérossá lépett elő. Bercsényi Miklós igen jó véleménnyel volt felőle „*Babócsay Urammal tegnap s ma sokat beszéltem, igazán írhatom Nagyságodnak: még jobb informatióját, az Dunántúl való uraimék közül senki sem adta: megtetszik rajta: volt hadi ember! Igen hallgató s magátúl nem újjítja a szót. Ha Nagyságod többször ízben méltóztatik ő Kegyelmével szoltam, többet fog tartani, reménlem, Nagyságod felőle? az Dunántúl való egész földet memoriter [emlékezetből] tudja. ... nagy készségét mutatja s kedvét az szolgálathoz. ... Én már régen bíztatom a brigadérossággal: Impériumban [a császári birodalomban] is jó Oberst Laudinandnak (alezredesnek) tartották.*” – írta róla a fejedelemnek (Morvánka, 1706. júl. 24.).³⁰ Részt vett a trencsényi csatában (1708. aug. 3.),³¹ a vereség után ezrede a losonci (Nógrád vm.) táborban gyülekezett.³² Ocskay László brigadéros áruháza után annak sztrópkói birtokát (Zemplén vm.) ő kapta meg Rákóczitól. „*Ha securitásban [biztonságban] leszen felesége ő Kelmének, gondtúl menekedik, s én is annál nagyobb szorgalmatossággal vehetem hasznát az haza szolgálatában*” – írta róla Bercsényi a fejedelemnek, amikor javadalmazását ajánlotta (Zsember, 1708. szept. 8.).³³ 1709-ben a Felvidéken harcolt. Hányatott katonaelete a romhányi csatamezőn ért véget (1710. jan. 22.), ahol Sickingen császári tábornok csapatai ellen harcolva esett el.³⁴ Holttestét Sztrópkó várkastélyába vitték eltemetni.³⁵ Özvegye, Somody Borbála – korábban (1698) Balogh Ferencné ismét férjhez ment Voinovich Józsefhez.³⁶

1705

Veszprém – Bottyán János tábornok sikeres dunántúli hadjárata következtében 1705 novemberében-decemberében került újra a kurucok fennhatósága alá. Az események részletei ismeretlenek.³⁷

Bár Veszprém püspöki székhely volt, püspöke ekkoriban nem székelt a városban. Püspök és káptalanja még a 16. század derekán, a török elől, a biztonságosabb Sümegre menekültek, ahonnan a káptalan 1630-ban költözött vissza székhelyére. A Rákóczi-szabadságharc alatt Széchényi Pál³⁸ volt Veszprém

³⁰ THALY 1877. 174–176. o. Nr. 91. és 321–323. o. Nr. 206.

³¹ MARKÓ 1931. 54–55., 67. o.

³² MARKÓ 1931. 175. o.

³³ THALY 1880. 349. o.

³⁴ MARKÓ 1930. 45. o., BÁNKÚTI 2005. 37. o.

³⁵ THALY 1880. 350. o.

³⁶ REISZIG 1918–1921. 30. o.

³⁷ VERESS 1983. 218–219. o. Az 1705-ös hadjáratról: VÁRKONYI 1952.

³⁸ PFEIFFER 1987. 58–60. o.

rém püspöke (1687–1710), 1696-tól egyúttal kalocsai érsek is. Az 1697-ben grófi rangra emelt, pálos szerzetesből lett főpap aulikus érzülete mellett is megőrizte magyarságát, védelmezője volt hazánk rendi alkotmányának és kiváltságainak. Szinte egyedüliként, nyilvánosan is tiltakozott Bécsben Kollonich Lipót esztergomi érsek azon kísérlete ellen, amely Magyarország Habsburg Birodalomba való teljes beolvasztását szorgalmazta.³⁹ Ugyancsak élesen kikelt az udvarnál a püspöki székhelyét feldúló Heister generális és martalócai ellen is.⁴⁰ A szabadságharc alatt főszereplője volt a császáriak és a Rákóczi-párt közötti béketárgyalásoknak.⁴¹ A jószándékú főpap igen sokat fáradozott a szembenálló felek megbékítésén, ám nem sok eredménnyel, Rákócziék elkobozták jószágait, és a császáriak sem bíztak meg benne. A béketárgyalásokkal kapcsolatos folytonos utazásai (Gyöngyös, Eger, Miskolc, Selmecebánya, Szécsény, Szeged, Paks, Gyula, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Bécs⁴²), s nem utolsósorban egyházmegyéje időleges Rákóczi-pártiak általi megszállottsága miatt, gyakorlatilag soha nem tartózkodott Veszprémben. Végül megfáradva emígy értékelte saját tevékenységét: „E balvégzetű forradalom ideje alatt nem kíméltem sem fáradságot, se igyekezetet, hogy az annyira óhajtott békét a hazának visszaszerzzem, de minden eszköz sikertelenül kimerítetett, minden jóknak mérhetetlen fájdalmára.”⁴³

1705–1709

1705 novemberétől 1709 szeptember elejéig Veszprém megye huzamosabb időn keresztül a kurucok ellenőrzése alatt maradt. A megye területén azonban ezen időszakban is többször vonultak keresztül-kasul a hadak. Valószínűleg egy ilyen hadjáráshoz köthető azon éremleret elrejtése, amely 1963-ban került elő Ósiben, földmunka alkalmával, Bodó I.-nak a templomtól északra eső telkén. Az eredetileg kis faládában elrejtett „kincs” mintegy 230 darab Rákóczi-féle réz libertást tartalmazott. A pénzeket 1704 és 1707 között verték, az érmek egy részét egészen újszerű állapotban rejtették el.⁴⁴

³⁹ LÁNCZY 1882. 276. o.

⁴⁰ LÁNCZY 1882. 287. o.

⁴¹ MÁRKI 1907. I. 323–332., 351–369., 495–503. o., stb.

⁴² LÁNCZY 1882. 286. o.

⁴³ LÁNCZY 1882. 298. o.

⁴⁴ MRT 2. 156. o. 36/1. lelőhely. A leletanyag a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum éremtárában található (ftsz. 63.283.1.-63.283.4.).

1709

Veszprém 1709-ben került ismét az események központjába. Ezen esztendő dunántúli hadieseményei a legutóbbi időkig feldolgozatlanok voltak. Rekonstruálásukat Rákóczi fejedelem és a kuruc vezérek levelezése alapján kísérelhetjük meg.

Úgy látszik, a császári csapatmozgások hatására Veszprém már az év kezdetén ingadozott a fejedelem iránti hűségében. A Dunántúl vezérlő tábornoka, gr. Esterházy Antal tábornagy ennek hírére véve, fenyegető hangú levelet intézett a városhoz, kérdőre vonván őket: „*ez-e az confoederatióban való állandóság, mellyet az hazának gonosz példájára, sérelmekre megmutatni igyekeznek?*” (Devecser, 1709. márc. 1.).⁴⁵

Március 10-én Esterházy parancsot küldött Fodor László,⁴⁶ Palásti Ferenc, Török István,⁴⁷ Szekeres István, Kisfaludy László⁴⁸ ezredeseknek, hogy lovas- és gyalog ezredeikkel Veszprém táján gyülekezzenek március 21-ig.⁴⁹ Veszprém kapitánya ekkor Luka Benedek volt.⁵⁰ Március 24-én azonban Hellepront János Esterházy ordere (parancsa) „*által cum plena instructione et absoluta auctoritate* [teljeskörű utasítással és korlátlan tekintéllyel] *veszprémi commendánsságra installáltatott* [beiktattatott]”.⁵¹

A kuruc csapatok összevonása valószínűleg csak vontatottan haladt. Erre utal Esterházy újabb parancsa: „*Tekintetes Nemzetes Vitézljő Telekesi Török István senator és Szekeres István főcolonnellus uraiméknak order szerént intimáltatott* [elrendeltetett], *hogy az ellenségnek Veszprim attackérozására* [megtámadására] *menetele confirmáltatik* [megerősítetik]. *Éjjel-nappal siessenek oda transferálni* [áthelyezni, átvinni] *magokat pro succursu* [segítségül]” (ápr. 3.).⁵²

⁴⁵ THALY 1901. 840–841. o., BÁNKÚTI 2005. 90. o.

⁴⁶ Mankóbüki Fodor László (+Győr 1710. jan. 18.) kuruc brigadéros. 1709. aug. Dunaföldvárnál fogságba esett. Heister kivégeztette. (BÁNKÚTI 2005. 14. o. 20. jegyzet).

⁴⁷ Telekesi Török István (Vasszécsény, Vas vm. 1666 – Egyed, Sopron vm. 1722. dec. 22.) rábaközi kuruc ezereskapitány, 1706 Sümeg parancsnoka, 1709. nov. már császári szolgálatban állt. (BÁNKÚTI 2005. 15. o. 25. jegyzet).

⁴⁸ Kisfaludy László (Torony, Vas vm. 1739) kuruc ezereskapitány, majd brigadéros, 1709. nov. már császári szolgálatban, 1711 után a kőszegi királyi tábla elnöke. (BÁNKÚTI 1973. 259–260. o., BÁNKÚTI 2005. 14. o. 22. jegyzet).

⁴⁹ THALY 1901. 846–847. o.

⁵⁰ THALY 1901. 845., 847. o. Luka Benedek (Veszprém 1709. szept. 24. előtt) 1696 veszprémi szolgabíró, majd veszprémi lovas ezereskapitány, Bercsényi főlovászmestere. Felesége Szuliz Regina. Heister lefejeztette. (LUKCSICS–PFEIFFER 1933. 19., 73., 75. o., BÁNKÚTI 2005. 14. o. 23. jegyzet)

⁵¹ THALY 1901. 849. o., BÁNKÚTI 2005. 93. o.

⁵² THALY 1901. 851–852. o., BÁNKÚTI 2005. 93. o.

„Hellepront János gyalog-colonellus [ezredes] uramnak – időközben úgy látszik ténylegesen is átvette Veszprém parancsnokságát Luka Benedektől – Sümegről missiliter intimiáltatott, hogy az veszprémi fortalitiurnak [erősségnek] építésében, minthogy antemuraléja [előretolt védőbástyája] az Mezőföldnek, éjjel-nappal igyekezzen fáradozni. Kit, hogy annyival hamarébb effectuálhasson [végrehajthasson]: adatott instructio Nemes Veszprém, Fejér, Komárom, Győr és Esztergom vármegyék-re, hogy szekér és manuális laboratorokrúl [kézi munkásokról] provideálni ne mulassék” (ápr. 9.).⁵³

Ugyanekkor „az említett nemes vármegyéknek ment intimatiójuk [értesítésük], hogy az veszprémi fortificatióhoz kívántaid szekerekrúl és manuális laboratorokrúl dispositiót tévén, ha midőn Hellepront János uram által requiráltatnak, succurrálni ne disfacultáljanak” (ápr. 9.).⁵⁴

Április 10-én Bercsényi főgenerálist kérte Esterházy, hogy munícióval segítse Veszprémet, „mivel munitió dolgából igen megfogyatkozott ezen darab föld”.⁵⁵ Április 11-én Galérius veszprémi commendánsnak parancsolta: „Mivel ex certis relationibus constál, hogy ugyancsak az ellenség kívánja Veszprémet obsideálni [megszállni], éjjel-nappal azon legyen, hogy mentül hamarébb végbenvitethesse az fortificatiót és obsidiónak alkalmatosságával az várat egy könnyen földadni ne merészelve”.⁵⁶ Április 12-én Szász Márton csobánci parancsnokot utasította, „hogy egy mázsa puskaport s valamely munitiót is, legkisebb késedelem nélkül küldjön be Veszprémbe”.⁵⁷

Közben, úgy látszik Esterházy Hellepront János helyébe Kisfaludy Lászlót akarta Veszprém parancsnokává megtenni. „Brigadéros Kisfaludi László uramnak, hogy az ellenség motusira [mozgásaira] nézve Veszprémbe conferálván magát, s ottan az commendánságot [parancsnokságot] magára vállalván, az praesidiumot [erősséget] nemcsak fortificáltassa, sőt az ellenség irruptiója [kitörése, támadása] ellen magát keményen defendálni [védelmezni] igyekezzen” (ápr. 14.).⁵⁸

„Említett brigadéros uramnak [Kisfaludy László] Veszprémbe való menetele intimiáltatott Hellepront János óbester uramnak, kitűr hogy depentiája legyen és parancsolatik pareáljon, injungáltatott” (ápr. 14.).⁵⁹

Április 21-én „Hellepront uramnak recommendáltatik veszprémi praesidiumnak fortificatiója, s egyszersmind az falakról elszéledt szegénységnek hazaszállítása, sőt intimiáltatott: ha kik refractáriuskodók találtatnak, in exemplum aliorum fölpraedáltassa

⁵³ THALY 1901. 853. o., BÁNKÚTI 2005. 93. o.

⁵⁴ THALY 1901. 853. o.

⁵⁵ THALY 1901. 853. o., BÁNKÚTI 2005. 93–94. o.

⁵⁶ THALY 1901. 853. o., BÁNKÚTI 2005. 93–94. o.

⁵⁷ THALY 1901. 854. o., BÁNKÚTI 2005. 94–95. o.

⁵⁸ THALY 1901. 854. o., BÁNKÚTI 2005. 93. o.

⁵⁹ THALY 1901. 855. o.

javait egynek-kettőnek közülük. Költségtelensége iránt dirigáltatott director Horváth Zsigmond⁶⁰ uramhoz, s azon kívül cedáltattam [megadattam] az kocsmáurultatás és bírságlást, egyszóval minden jövedelmet mint főcommendánsnak, – abbul is segítheti magát ő kegyelme.”⁶¹

Szintén 21-én „Szegei Bálint cseszneki commendáns uramnak adatott értésére cseszneki praesidiumnak demolatiójával [elrontásával, elpusztításával] bentlévő magazinumnak [raktárnak, illetve elraktározott anyagnak] és munitióknak Veszprémben való translációja [áthelyezése]”.⁶²

Továbbá „Fekete György provinciális commissárius uramnak, hogy mentüelőbb az cseszneki magazinumnak Veszprémben általhozattatásában fáradozzon”.⁶³

Úgyszintén 21-én „Tersztyánszky vice-colonellus [alezredes] uramnak adatott értésére, brigadéros Kisfaludi László uram ő kegyelme Veszprémnek erektiójára, fortificatiójára való expeditiója végett, hogy a midem militáris assistentia [katonai közreműködés, segítség] kívántatni fog, az lovas hadakból succurrálni el ne mulassa, nemkülönben Galérius János veszprémi főcommendánsnak praeficiáltatván [kijelöltetvén], intimáltatott azon okból: ő kegyelmivel szüntelen való correspondentiáját [összeköttetését] folytassa, vagy penig az ellenségnek valamely felől való ereuptiója szándékoskodása tudtára esnék, vice-colonellus uram mentüelőbb in eo casu succurrálni el ne mulassa.”⁶⁴

Szintén 21-én „Galérius János Oberst-vachtmaister [őrnagy] uramnak érdemben intimáltatott, hogy az mely compániákkal [századokkal] Simontornyára expediáltatott [áthelyeztetett], azokkal mit szólt und poch [felszereléssel együtt], késedelem nélkül Veszprémben praesidiusságra magát transferálja, holott főcommendánsnágra installátatván brigadéros Kisfaludi László uram által, colonellus Hellepront János uram két compániát maga mellé vevén, azon praesidiumnak fortificatióját – tanúlt szép experienciája szerint – maga bátorosabb megmaradására mentüelőbb munkálkodni igyekezzék, melyben tehetségével assistálni fog brigadéros uram, s egyszersmind a nemes vármegyékre repartiált gratuitus laborbeli szekerek és gyalog emberek praestatióját adulgálni fogja. Csesznekből az munitiók és magazinum transferáltatnak.”⁶⁵

A Veszprémmel kapcsolatos számos parancskiadás, nagy készülődés alapján feltehető, hogy a várost egyre jobban szorongatták a császári hadak. Erre utal Esterházy április 22-i parancsa is: „Farkas Mihály vice-colonellus uramnak ő kegyelmének adatott értésére. Per absolutum meg nem engedtetik, hogy az egész regementet

⁶⁰ Horváth Zsigmond a Dunántúl kuruc főhadbiztosa (főcommissáriusa) volt. (BÁNKÚTI 2005. 58., 62., 94. o.)

⁶¹ THALY 1901. 857. o.

⁶² THALY 1901. 858. o., BÁNKÚTI 2005. 94. o.

⁶³ THALY 1901. 858. o.

⁶⁴ THALY 1901. 858. o.

⁶⁵ THALY 1901. 859. o.

[ezredet] 7 compániára reducálja [csökkentse]. A mellett imponáltatott ő kegyelmének, hogy a mostani Veszprém obsidiójával, egyetértvén főcolonellus Szekeres István és Tersztyánski István vice-colonelus uraimékkal, vitézi módon viselje magát”.⁶⁶

Április 23-án Szécsényből (Nógrád vm.) Bottyán János már a következőkről tudósította Bercsényi Miklóst: „Beszillik – igaz is, – hogy a német Dunántúl Veszprémet próbálta, harmadnapig alatta lívín, ötszáz kurucz hajdú volt benne, elég nímet veszett, – értvín az dunántúli hadak conflússát: éjjel-nappal alóla elszökött gyalázatosan.”⁶⁷

Az óbesteri decretumot váró Hellebront János, Szalay Istvánhoz, Esterházy generális titkárához Simontornyáról 1709. július 23-án írt levelében – talán némileg túlértékelve saját szerepét – így emlékezett vissza az áprilisi császári ostromra: „de még hozzá az veszprémi főcommendátéságot is kívánnám, mivel engemet is illet, mert quasi miraculose [mintegy csodásan] megtartottam az ellenségtől, keményen viselvén magamat, az ellenségnek nagy károkat tettem, hét ostromot [itt rohamot, támadást] visszavertem, semmit nem hajtván sok bombázásira s tüzes mesterségire és ágyúlövéseire, az nagy szégyennel kellett elszállnia alóla”.⁶⁸

A sikeresen visszavert ostromkísérlet során feltehetően megsérült Veszprém vára. A sérülések kijavítására Hellebront ezredesnek faanyagra volt szüksége. Erre utalhat Esterházy április 27-i parancsa: „Hellebront János veszprémi commendáns uramnak adatott értésére, hogy a Muraköz-táji ki helségeket deszkákból, gerendákból kívánván patrociniálni, ne compellálja [szólítsa] őket ad gratuitum laborem”.⁶⁹ A személyi veszteség pótlását célozhatta Esterházy Svastics Zsigmond vice-colonellushoz küldött parancsa: 300 katonáját „Veszprémhez küldje in succursum” (ápr. 27.).⁷⁰

A veszprémi őrség lélegzethez jutása azonban csak rövid ideig tartott. Bertóty István Érsekújvárról (Nyitra vm.) június 6-án már arról számolt be Bottyán generálisnak, hogy „Az mely német által takarodott az Dunán, Haiszterral megegyezett, és az Dunántúl kezdi az operációt”.⁷¹

Időközben a veszprémi parancsnokságban Hellebront Jánost Eckstein János ezredes váltotta fel. Hellebront Simontornya (Tolna vm.) parancsnoka lett, s az erősség makacs védelme után, annak elestekor, augusztus 21-én hadifogságba került, ahonnet csak a szatmári béke (1711) után térhetett haza.⁷² Eckstein Já-

⁶⁶ THALY 1901. 859. o.

⁶⁷ THALY 1883. 662–663. o. Nr. 498., BÁNKÚTI 2005. 96. o.

⁶⁸ BÁNKÚTI 2005. 96. o.

⁶⁹ THALY 1901. 860. o.

⁷⁰ THALY 1901. 860. o.

⁷¹ THALY 1883. 674–675. o. Nr. 509.

⁷² BERKÓ–GYALÓKAY–MARKÓ–PILCH 1933. I. 453. o.

nos egykor a császári Thürheim gyalogezred⁷³ tizedese, majd 1703 októberében hadnagyi rangban Kálló várának volt parancsnok helyettese. A vár elestekor csatlakozott Rákóczihoz.⁷⁴ Utóbb „Fodor László gyalog-óbrster uram regementjebeli Obrstlajdinand, mostpeniglen [1709. ápr.] Istenben üdvözült Balogh Ferenc uram [ő Csíkvár, Fejér vm. visszavételénél kapott halálos sebet, majd néhány nap múlva sebeibe belehalt⁷⁵] regementje-féle gyalog-főcolonellus”.⁷⁶ Az új parancsnoknak június 23-án Esterházy meghagyta, hogy: „az veszprémi praesidiumban mutassa activitássát, szorgalmatoskodjék reparáltatásában és történhető infestációjával mutassa meg martiális generositását. Ha Hellepront uram kétszáz hajdúit bentmaradásokra nem látja szükségesnek lenni, bocsássa az ezerhez [ti. az ezredhez]”.⁷⁷

Június 26-án „Exstain János gyalog óbrster uramnak adatik értésére, hogy Szeke-res István óbrster uramnak ezerestül [ezredestül, ezredével együtt] el kellett jönni mellőle, két compániát hagyván directiójában [rendelkezésére], mellyel Fejérvár felé szüntelen portáztasson”.⁷⁸

Augusztusra a császáriak ismét Veszprémet fenyegették, de az őrség egyelőre sikeresen ellenállt. Augusztus 17–18-a táján, a dömsödi [Pest–Pilis–Solt vm.] táborból írta Bottyán Bercsényinek: „Hogy Vecséhez [Pest–Pilis–Solt vm.] a Duna mellé való szállásom az Dunántúl grassáló ellenségnek nagy distractiójára [megosztására] volt, mivel Veszprémet és Simontornyát levelei s portái által tentálván, mind az két végháztúl kedvetlen válasszal tért meg”.⁷⁹

Hasonló szellemben írt augusztus 22-én az isaszegi (Pest–Pilis–Solt vm.) táborból is: „Az ellenség Veszprémet és Simontornyát levele és portái által tentálván, de kedve szerint nem esett válasza”.⁸⁰

Közben a császáriak – átmenetileg – felhagytak Veszprém ostromával és Simontornya alá vonultak, amely erősséget augusztus 28-án foglaltak el. Csak ezután, szeptember elején tértek vissza és folytatták Veszprém vívását.⁸¹

Bottyán bizakodása azonban korai volt. Szeptember 7-én ugyanis a védők feladták Veszprémet Heister csapatainak. A vár parancsnokát, a korábban császári szolgálatban állt Eckstein Jánost, hat tisztársával együtt, Heister kivégez-

⁷³ BÁNKÚTI 2005. 103. o. A Thürheim-ezred egy részének átpártolásáról: GÖMÖRY 1895. 122–127. o., MARKÓ 1933. 181–182., 202–203. o.

⁷⁴ ESZE 1980. 606. o. 29. jegyzet, BÁNKÚTI 2005. 103. o. szerinte Nagyálló 1703. júl. 29-én kapitulált.

⁷⁵ BÁNKÚTI 2005. 92. o.

⁷⁶ THALY 1901. 347. o., személyéről még ugyanitt 854., 855., 860. o.

⁷⁷ THALY 1901. 863–864. o.

⁷⁸ THALY 1901. 862. o.

⁷⁹ THALY 1878. 715–717. o. Nr. 539.

⁸⁰ THALY 1878. 718. o. Nr. 541.

⁸¹ BÁNKÚTI 2005. 100. o.

tette. Johann Eckstein és Luka Benedek ezeres kapitányokat lefejezték, Fekete István ezerskapitányt négy társával együtt agyonlőtték.⁸²

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy előzőleg Eckstein sem bánt éppen kesztyűs kézzel a hatalmába került császári foglyokkal. A Győrszentmárton melletti portyán elfogott győri császári őrség katonáiról, pl. így írt parancsnokának, Esterháznak: (a 121 közül egy rácot) „*aki két kuruc rab katonának nagy darab húsokat kimetélt a testekből és az ebeknek vetette, még tegnap miként behozták, minden kegyelem nélkül nyársba vontattam*”.⁸³

Szeptember 9-én szentlőrinc-káta (Pest-Pilis-Solt vm.) táborából már ezt jelentette Bottyán Bercsényinek: „*Hacsak Haister nem avocáltatik [elvonattatik, elhívattatik], nem sok jóval bizhatom Veszprémhez is, és consequenter [következőképpen] az egész túlsó földhöz*”.⁸⁴

Szeptember 12-én Laposfőről jelentette Bercsényi Rákóczi fejedelemnek: „*Az Dunántúl szomorú hírek vannak, s csak elhiszem eddig Veszprém is oda van*”.⁸⁵

Szeptember 17-én Rahó (Máramaros vm.) mellől már bizonyosságot jelentett Bercsényi: „*.... egyszersmind küldvén ezen accudált [Esterházy] Antal Úr levelét is, s azt írják hogy azolta 7. költ más levele Jánosházátúl [Vas vm.] kiben írja, hogy Veszprémet akkor obsideálta már Haister, s nem lévén reménségek hozzája, s consequenter semmihez, magát az főrendekkel salválni akarja szegény Úr...*”.⁸⁶

Szeptember 21-én Rahóról újabb rossz híreket jelentett Bercsényi: „*.... az vesp-rémieknek némely tiszteit exequálták [kivégezték], az többit Bécsbe vitték... Igazán fáj az szívem érettek, quomodo pereunt viri fortes! [vitéz férfiak így végzik]*”.⁸⁷

Szeptember 27-én Munkácsról (Bereg vm.) a következőképpen reagált Rákóczi a Bercsényitől vett hírekre: „*.... mindazonáltal az Kegyelmed 21. és 24. írott, rossz hírekkel terhelt levelei, azokra való válaszomat differálni nem kívántam. Kesereg a szívem az szegény Dunántúl valókon, irtóztat a rajtok követett kegyetlensége az ellenségnek, példát mutat az túlsóknak bolygása, és megvallom, hogy minden következhető rossznak praevisiójára [előrelátására] ad okot sed Domini sumus [de legyen Isten akarata szerint!]*”.⁸⁸

⁸² BERKÓ-GYALÓKAY-MARKÓ-PILCH 1933. 453. o., VERESS 1983. 229. o., BÁNKÚTI 2005. 101–102. o.

⁸³ BÁNKÚTI 2005. 102. o. További példákkal a szemben álló felek kölcsönös kegyetlenkedéseire.

⁸⁴ THALY 1878. 725–726. o. Nr. 545.

⁸⁵ THALY 1878. 327. o. Nr. 65.

⁸⁶ THALY 1878. 333. o. Nr. 67.

⁸⁷ THALY 1878. 342. o. Nr. 71.

⁸⁸ THALY 1873. 553. o. Nr. 96.

Bercsényi szeptember 30-án Tornallyáról (Gömör vm.) írt levelében ismét visszatért a veszprémi foglyok sorsára: „*íme ujjabb levelet vettem szegény [Esterházy] Antalnak Isten kegyelme tehet jók velek! ... Keménnyen íratam Szluhával cum protestatione reservationis represssalium Haister crudelitásárúl: mert most contemnáljuk köznémeteken tenni, hanem aequorum (?) familiae servare possint exemplum crudelitatis Haisterianae in fruatu. Noha excusálja már is az auditor [hadbíró]. hogy ad gratiam victoris [a győző kegyelmére bízva] adták vala magokat [a veszprémiek], mégis kibocsátásokat ígéri az kik megvannak. Hadd tanuljanak az mieink, és hadd ingerelje Haister Istent az bosszúra*”.⁸⁹

A veszprémi hősök sorsa országszerte hamar közzismertté válhatott. A császárhű érzelutú Cserei Mihály (1667/1668–1756) is megemlékezett róluk „Erdély históriájá”-ban: „*Generál Hajszter azért a Dunántúl való magyarságot egészen meghódoltatja és Simontornyát, Veszprémet, Sümeget a kurucok kéziből kiveszi. Megrakta vala Rákóczi erős praesidiummal, s hogy inkább fel ne adják a császárnak, németekből kuruccá lett commendánsokat praeficiála benek, azok sem tarthatók meg. Hajszter a magyarokat az accorda [megegyezés] szerint békivel bocsátá, de a kuruc német commendánsokat, mivel a császárt elárulták s Rákóczi mellé állottának vala, a hadi törvény szerint a megnevezett várak kapuja eleiben felakasztatá. Ilyen hópénzt fizetének nekik a hitszegésért*”.⁹⁰

Ahogy a korszak jeles kutatója, Bánkúti Imre történész legutóbb megalapította, „*a Rákóczi-szabadságharc kultusza összességében szerény eredményeket mutathat fel a [Veszprém] megyében*”.⁹¹ Nos mindezekhez hozzátenném, a Veszprémben kivégzett kuruc tiszteknek nem, hogy egyáltalában nincs kultuszuk, de neveik is teljesen ismeretlenek, nem csak a veszprémi nagyközönség köreiben, de még a nem kifejezetten ezen korszakkal foglalkozó történészek között is. Eckstein János és társainak sem pontos kivégzési helyét, sem eltemetésük helyét nem ismerjük.

1710

A kurucok utoljára 1710 júliusában tűntek fel a Dunántúlon, így Veszprém táján is, miután Palocsay György⁹² tábornok mintegy 2000 főnyi lovasával újra

⁸⁹ THALY 1878. 355. o. Nr. 76.

⁹⁰ CSEREI 1983. 424. o. Megállapítása némileg sántít, hiszen sem Luka Benedek, sem Fekete István ezeres kapitány nem volt német.

⁹¹ BÁNKÚTI 2005. 110–111. o.

⁹² Báró Palocsay György (1670. k. – 1730) 1702 császári százados, 1704 kuruc ezredes, majd brigadéros, 1710 generális főstrázsamester (vezérőrnagy), a Dunántúl főparancsnoka. (BÁNKÚTI 2005. 106. o. 333. jegyzet)

átkelt a Dunán. Füreden (Zala vm.) július 20-án kelt jelentésében ezeket írta Rákóczinak: „[a Veszprém alá küldött portya] egész a kapuig menvén bé az martalék, több harminc labontznál nem jött ki, az is csak az kapu elejbe”.⁹³ De a harcokba belefáradt és belefásult, békességre és nyugalomra vágyó, kiszarolt és kifosztott dunántúli lakosság már nem állott a kurucok mellé. Palocsay generális október elején maga is csak betegen, parasztnak öltözve tudott visszavergődni Rákóczihoz.⁹⁴

A császári csapatok által elfoglalt Sümeg, Pápa és Veszprém parancsnoka – valószínűleg csak átmenetileg – Schilling lovassági ezredes lett (1709. nov./1710. júl.).⁹⁵ Őt 1710-től gr. Ferdinand Zinzendorf⁹⁶ alezredes követte a veszprémi parancsnokságban.⁹⁷ 1711. június 17-én a királyi kancellária – Zinzendorf jelentése alapján – még felszólította a Széchényi Pált követő gr. Volkra Ottó veszprémi főispánt, egyben veszprémi püspököt (1710–1720), hogy a megrongálódott várfalak kijavításához szükséges anyagi segítséget biztosítsa a vármegye részéről.⁹⁸ Azonban Veszprém vára hamarosan végleg elvesztette hadászati jelentőségét, rövidesen elhagyta a császári katonaság is (1719), helyt adva a visszaköltöző püspökségnek és különféle intézményeknek.

III. Károly király 1712. május 22-i pozsonyi koronázásakor a felavatott Aranysarkantyús vitézek között, a korábbi szokásoktól eltérően, hogy egyik fél se érezze magát megbántva, most kivételesen nem katonák, hanem jobbára civil állami és megyei tisztviselők szerepeltek, köztük Acsády Pál,⁹⁹ Veszprém vár-

⁹³ BÁNKÚTI 2005. 106. o.

⁹⁴ BÁNKÚTI 2005. 109. o.

⁹⁵ BONCZ 1899. 14. o., BÁNKÚTI 2005. 107. o.

⁹⁶ Zinzendorf 1703 októberétől Eger parancsnoka volt, ahová a kuruc ostromzár miatt már csak paraszti álruhában tudott bejutni. 1704. ápr. 16-án megegyezett az ostromot vezető Forgách Simon tábornokkal, hogy nyolc hónapig semleges marad, s ha addigra nem érkezik felmentés, szabad elvonulás mellett feladja a várat. Így is történt, 1705. jan. 2-án kapitulált. A kurucok a Buda felé elvonuló császári őrséget Kálnál lefegyverezték, a legénységet besorozták maguk közé. Zinzendorft tisztjeivel Kassára vitték. (MÁRKI 1907. 323., 333. o., SZÁNTÓ 1963. 266., 268., 270–272. o., SUGÁR 1984. 381–383. o.) 1706. ápr. 30-án ő fogadta Pozsonyban útközben a Bécsből ideiglenesen Rákóczihoz látogatóba engedett fejedelemasszonyt. (MÁRKI 1907. 531. o.)

⁹⁷ LUKCSICS–PFEIFFER 1933. 40. o., KÖRMENDY 1995. 28., 44. o.

⁹⁸ KÖRMENDY 1995. 44. o.

⁹⁹ Acsády Pál (†Pápa, 1709. jan. 27., 66 évesen) Veszprém vármegye alispánja (1683–1708). (BÁNKÚTI 1977. 110. o. Nr. 213. o., 112. o. Nr. 216, BÁNKÚTI 2005. 38., 40., 43., 47., 70., 80. o. 222. jegyzet) „Nem nagy készséggel és lelkesedéssel” de végrehajtotta a császári parancsokat. (VÁRKONYI 1952. 407., 411. o.) Fia volt Acsády Ádám veszprémi püspök (1725–1744). (PFEIFFER 1987. 11. o.) Az 1711-ben Aranysarkantyús vitéznek avatott Acsády Pál Veszprém vármegyei jegyző talán szintén a fia lehetett.

megye jegyzője is. Mindez mintha jelezni kívánta volna: lezárult a kimagasló egyéni hősök korszaka, a jövő a mindennapi aprómunkák elvégzésé.¹⁰⁰

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁLDÁSY 1939 = ÁLDÁSY Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei. V. 1717–1770.* Budapest, 1939.
- BÁNKÚTI 1973 = BÁNKÚTI Imre: Két katonáskodó nemes a XVII. században: Kisfaludy László és Miskey István. *Arrabona* 15. 1973. 257–271. o.
- BÁNKÚTI 1976–1977 = BÁNKÚTI Imre: Iratok a kurucok első dunántúli hadjáratának történetéhez. 1-2. *Somogy Megye Múltjából* 7. 1976. 51–130. o., 8. 1977. 65–122. o.
- BÁNKÚTI 2005 = BÁNKÚTI Imre: *Veszprém megye a Rákóczi-szabadságharcban.* Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai, 18. Veszprém, 2005.
- BARANYAI 1975 = BARANYAI Béláné: Rendelet 1702-ből a magyar várak lerombolására. *Műemlékvédelem* 1975/4. 193–195.
- BERKÓ–GYALÓKAY–MARKÓ–PILCH 1933 = BERKÓ István – GYALÓKAY Jenő – MARKÓ Árpád – PILCH Jenő: *A magyar katona vitézségének ezer éve.* Budapest, é.n. [1933]
- BONCZ 1899 = BONCZ Ödön: A szentgyörgyvölgyi Bakács-család. *Turul* 17. 1899. 1–21. o.
- CSEREI 1983 = CSEREI Mihály: *Erdély históriája (1661–1711).* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Budapest, 1983.
- CSERGHEŐ 1893 = CSERGHEŐ, Géza: *Der ungarische Adel. J.' Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch.* IV. Band. 15. Abtheilung. Nürnberg, 1893.
- ESZE 1980 = ESZE Tamás: A Tisza-vonal védelme a kurucok ellen 1703-ban. In: Köpeczi Béla - Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok.* Budapest, 1980. 597–681. o.
- GÉRESI 1897 = GÉRESI Kálmán: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. kötet 1703–1707.* Budapest, 1897.
- GÖMÖRY 1895 = GÖMÖRY Gusztáv: Gróf Bussi-Rabutin tábornok naplója 1704. október havából. *Hadtörténelmi Közlemények* 8. 1895. 122–127. o.
- HUNGLER 1986 = HUNGLER József: *A török kori Veszprém.* A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 4. Veszprém, 1986.
- ILLÉSY–PETTKÓ 1895 = ILLÉSY János – PETTKÓ Béla: *A Királyi Könyvek.* Jegyzéke a benük foglalt nemesség, cím, címer, előnév és honosság adományozásoknak 1527–1867. Budapest, 1895.
- KÖRMENDY 1995 = KÖRMENDY József: *Gr. Volkra Ottó Kér. János veszprémi püspök élete és munkássága 1665–1720.* A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 16. Veszprém, 1995.
- LÁNCZY 1882 = LÁNCZY Gyula: Széchenyi Pál, kalocsai érsek s a magyar nemzeti politika (1642–1710). *Századok* 1882. 273–299. o.

¹⁰⁰RAINER 1943. 430. o. (Acsády Pál említése az 1712-ben avatott Aranyarkantyús vitézek között.)

- LUKCSICS 1912 = LUKCSICS József: Veszprém város újkori története. In: Hornig Károly: *Veszprém múltja és jelene*. Veszprém, 1912. 53–57. o.
- LUKCSICS–PFEIFFER 1933 = LUKCSICS János – PFEIFFER János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 1. Veszprém, 1933.
- MÁRKI 1907–1909 = MÁRKI Sándor: *II. Rákóczi Ferenc. I–II*. Budapest, 1907–1909.
- MARKÓ 1930 = MARKÓ Árpád: A romhányi csata (1710. jan. 23.). *Hadtörténelmi Közlemények* 31. 1930. 18–52. o.
- MARKÓ 1931 = MARKÓ Árpád: A trencsényi csata (1708. aug. 3.). *Hadtörténelmi Közlemények* 32. 1931. 31–70. o., 151–194. o.
- MARKÓ 1933 = MARKÓ Árpád: A nagyszombati csata 1704. december 26. *Századok* 67. 1933. 277–290. o., 400–429. o.
- MARKÓ 1933 = MARKÓ Árpád: Az 1704. évi erdélyi kuruc hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények* 34. 1933. 174–208. o.
- MARKÓ 1934 = MARKÓ ÁRPÁD: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Budapest, 1934.
- MRT 2 1969 = ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 2. Budapest, 1969.
- NAGY = NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. + pótkötet. Pest, 1857–1868.
- NOSZLOPY 1910 = NOSZLOPY Tivadar: Bakach-Bessenyei báró ősei. *Turul* 28. 1910. 87–89. o.
- PÁLFFY 1998 = PÁLFFY Géza: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Tóth G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9. Veszprém, 1998. 91–188. o.
- PFEIFFER 1987 = PFEIFFER János: *A Veszprémi Egyházmegye történeti névtára (1630–1950)*. Püspökei, kanonokjai, papjai. *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VIII*. München, 1987.
- RAINER 1943 = RAINER Rezső: *A rendjelek és kitüntetések történelmünkben*. Szerk. bizottság: Felszeghy Ferenc – Ambrózy György – Petrichevich György – Rátvay Imre. Budapest, é.n. [1943]
- REISZIG 1918–1921 = REISZIG Ede: A mezőszegedi Szegedy-család ősei. *Turul* 36. 1918–1921. 20–31. o.
- Schematismus 1879 = *Kais, König Militär-Schematismus für 1879*. Wien, Dezember 1878.
- SCHNEIDER 1933 = SCHNEIDER Miklós: Gróf Zichy István huszárezredének létszáma a zentai csata után. *Hadtörténelmi Közlemények* 34. 1933. 304–305. o.
- SUGÁR 1984 = SUGÁR István: *Az egri püspökök története*. Eger, 1984.
- SZÁNTÓ 1963 = SZÁNTÓ Imre: *Eger a Rákóczi-szabadságharc korában*. Egri Múzeum Évkönyve 1. 1963. 263–296. o.
- TAKÁTS 1904 = TAKÁTS Sándor: Kísérletek a magyar haderő feloszlására 1671–1702. *Századok* 38. 1904. 1–24. o., 114–135. o., 219–239. o., 322–343. o.
- THALY 1873 = THALY Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromával. 1707–1709*. Archivum Rákócziánium I. osztály II. kötet. Budapest, 1873.

- THALY 1877 = THALY Kálmán: *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. II. 1706–1708.* Archívum Rákócziánium I. osztály V. kötet. Budapest 1877.
- THALY 1878 = THALY Kálmán: *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. III. 1708–1711.* Archívum Rákócziánium I. osztály VI. kötet. Budapest, 1878.
- THALY 1880 = THALY Kálmán: *Ocskay László II. Rákóczi Ferenc fejedelem dandárnoka és a felsőmagyarországi hadjáratok 1703–1710.* Budapest, 1880
- THALY 1883 = THALY Kálmán: *Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékeztetreméltó iratok 1685–1716.* Archívum Rákócziánium I. osztály IX. kötet. Budapest, 1883.
- THALY 1901 = THALY Kálmán: *Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve 1706–1709.* Budapest, 1901.
- THURHEIM 1862–1863 = THÜRHEIM: *Die Reiter-Regimenter der k. k. österreichischen Armee. I. Band: Die Cürassiere und Dragoner, II. Band: Die Hussaren, III. Band: Die Uhlanen.* Wien,
- VÁRKONYI 1952 = VÁRKONYI Ágnes: *A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. Századok* 86. 1952. 397-436.
- VERESS 1983 = VERESS D. Csaba: *Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai várak hadtörténete.* Budapest, 1983.
- ZOLNAY 1986 = ZOLNAY László: *Mozaikok a magyar újkorból.* Budapest, 1986.

LICHTNECKERT ANDRÁS:

A polgárjog és a purgerek Veszprémben 1711 és 1767 között¹

A sok pusztulást hozó Rákóczi-szabadságharc után az 1710-es években nevezetes új polgárok költöztek Veszprémbé. Az 1750 előtti felhőszakadásban és árvízben súlyosan károsodott első városi jegyzőkönyv nehezen olvasható lapjain 1716 februárjában a veszprémi „görögökkel”. 1716. március 6-án Salamon és Jakab Leb zsidókkal mint veszprémi lakosokkal kötött alkut a város a kereskedésük iránt. A szóban forgó személyek a város első görög-keleti és zsidó lakosai lehettek a 18. században. Ismerünk egy olaszt is 1745–46-ból, akit Vukovics püspöki tisztartó megvert mint városi purgert, akit emiatt a város megintett. Az olasz Orszetti Balázs volt, aki 1756-ban végrendelkezett. 1717-ben Tenkovics (Demkovics) János Miksa pozsonyi seborvos mutatta be a chirurgusok céhe által kiadott bizonyosságlevelét, amelyet a városi tanács megvizsgált és kihirdetett. Demkovics és özvegye, Grujber Margit 1718 és 1741 között a balatonfüredi savanyúvíz második ismert gyógyászati célú hasznosítója volt.²

A városban való letelepedés kérdése először 1712-ben került a városi jegyzőkönyv lapjaira. Volkra Ottó püspöknek az akkor még közös önkormányzatba tömörülő, nemesekből és polgárokból álló várossal (civitas Veszprémiensis) szemben megfogalmazott követeléseivel az első pont kimondta, hogy *„Senki lakóval az városban be ne jöjjen az földes úr híre nélkül, és valaki itten le teszi magát, tartozék az hűségre, addigh itten lakik.”*

Mivel ezt a földesúri jogot a város és a földesúr által megkötött 1702. évi egyezségben nem említették, a város a püspök pontjaira tett „replicá”-jában le-

¹ Veszprémi Szemle, 2007/1–4. 20–25. o.

² Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém város köz- és tanácsulési jegyzőkönyvei (a továbbiakban: Vp. város jkv.) 1716. 02. A „görögöknek” négy boltjuk volt a városban. – Uo. 1716. 03. 06. A két zsidót a város lakóinak nevezik, két boltjuk és kereskedésük van. – Az olaszról: Uo. 1745. 11. 12., 1746. 03. 18. 2. p. Végrendelete: Uo. 1756. 12. 29. – Demkovicsról: Uo. [1717]. Demkovicsról és a savanyúvízről. Lichtneckert András (2006): *Új adatok a füredi savanyúvízi gyógyfürdő történetéhez 1674–1822*. Alba Regia, Veszprém. A városi jegyzőkönyv megromlásáról. Uo. 1750. 08. 16. Pillik Mátyás kérésére vették jegyzőkönyvbe Klára leányával 1739. június 8-án kötött egyezségét, amelyről 1750-ben már nem tudtak másolatot kiadni, mert a felhőszakadás és a nagy árvíz miatt a város prot-hocolluma, melyben az egyezséget beírták, igen megromlott.

szögezte, hogy a városba való bejövetelet és elmenetelet illetően a bevett szokás-hoz kívánja tartani magát. Megírták azt is a püspöknek, hogy eddig a városiak nem vizsgáltattak, ami pedig a mesterembereket illeti, kinek-kinek szabad volt eddig a maga pénzén vett helyén mesterséghez tartozó állapotot építeni, s a mesterséget szabadosan gyakorolni, ezért arra kérték a püspököt, hogy ezekben a mesterembereket ne akadályozza.³

Az 1730-as évek elejétől megszaporodhatott a városba érkezők száma, mert 1732-ben Veszprém város polgári önkormányzatának szenátusa statútumot alkotott a városba érkező jövevényeknek a polgárok közé való felvételéről. A városba érkezőnek a városi tanács előtt meg kellett jelennie, és „osztálya” szerinti taksát fizetnie: mesterembernek 6, „közönséges” gazdának 4, szegény zsellér soron lévőknek 2 forintot, ami akkoriban nem kevés összeg volt. A statútum azokról is rendelkezett, akik már „letették” magukat a városban, nekik is fizetniük kellett. Végül a „haza” vagy „városi fi”-akról úgy határoztak, hogy a taksa felét fizessék.⁴ Egyes purgerek felvételéből ismert, hogy az a jövevény, aki egy purger özvegyét feleségül vette, a taksának csak a felét, 2 forintot fizetett.⁵

Gyakran azonban a statútumban foglaltaktól eltérő összeget fizettek a jövevények.⁶ Olyanokat is felvettek a polgárok közé, akiknek az apja is polgár (con-civis) volt és Veszprémben születtek, mint Husvéth József kötélverőt 1749-ben és Béres Györgyöt 1759-ben, de nekik, úgy látszik, nem kellett fizetniük, pedig egyikük polgárlevelet is kapott.⁷ A felvételért fizetett taksát *purgerpénznek*, *pecunia concivilitas*-nak, magát a felvételt *incorporation*-nak nevezték.⁸

Előfordult, hogy a jövevény írásban kérelmezte a purgerek sorába való felvételét, mint Hainer András Győrből való német varga legény, akinek instanciáját is megvizsgálta a tanács.⁹ A jövevények a felvételkor, ha volt nekik ilyen, bemutatták a korábbi lakóhelyükről hozott ajánlást (*commendatio*), mint pl. a Barnagról származó Kramlik Márton 1746. augusztus 1-jén vagy a vöröstói Mantel Ágoston 1746. augusztus 7-én.¹⁰ Ha gond volt a jelentkező iparossal, akkor megvizsgálták a tanuló- és nemzetségleveleit is. Rubrecht István modori származá-

³ Vp. város jkv. [1712].

⁴ Vp. város jkv. 1732. ? 18. o.

⁵ Vp. város jkv. 1760. 07. 07. Meczinger Farkas néhai öveges özvegyét veszi el. – Uo. 1765. 09. 09. Hujber Ferenc kötéljártó. – Uo. 1761. 01. 05. Milner Celesztin tímár.

⁶ Vp. város jkv. 1764. 08. 13. 3. o. 1 ftt-ot fizetett.

⁷ Vp. város jkv. 1749. 03. 22., 1759. 05. 07.

⁸ Vp. város jkv. 1754. 09. 16. „*Nomina incorporatorum civium.*”

⁹ Vp. város jkv. 1755. 02. 26.

¹⁰ Vp. város jkv. 1746. 08. 01., 1746. 08. 07.

sú gombkötő 1748. november 4-én lett városi polgár, de a gombkötő céh, félve a püspöktől, nem merete bevenni tagjai sorába. Erre a főbíróból, belső és külső szenátorokból és a vásárbíróból álló városi szék megvizsgálta Rubrecht tanuló- és nemzetségeleveleit, s arra utasította a gombkötő céhet, hogy a céhartikusok 3. pontja alapján vegye be a céhbe.¹¹

Kétszer is előfordult, először 1748. április 30-án, hogy Langis Ferdinánd Győrből érkezett pék felvételekor a tanács szavazással döntött az ügyben. Másodszor 1754-ben a győri születésű Síkos János ügyében döntöttek szavazással. Lehet, hogy máskor is így hoztak döntést, de ezt a nótárius nem jegyezte be a város jegyzőkönyvébe.¹²

A polgárok közé való bevételről a purgernek, civisnek bizonyáglevelet, polgárlevelet (*litterae civiles*) állított ki a város jegyzője. Ugyanígy jártak el a városból való távozáskor is, pl. Blasek Mátyás 1760-ban a magaviseletéről bizonyáglevelet kapott.¹³ 1746-ban Grujber Márton alsó-ausztriai származású kapcakötő mester, 1748-ban Laidenberger Konrád Frankhonból való fésűs és Rubrecht István modori származású gombkötő, 1749-ben Husvéth József veszprémi lakos és a Pusztavámról (Fejér m.) jött Wentzl András német varga, 1750-ben a bajorországi Rétz városából érkezett Pfaill János István esztergályos, 1754-ben a Buhim-völgyben lévő Öreg utcában kőházat vásárló Smid József és a győri születésű Síkos János kapott polgárlevelet.¹⁴

Az is előfordult, hogy a purgerséget megtagadták a város elöljárói. 1760. március 31-én Vén Lódit, aki sokféle kárt okozott a városnak, nem engedték be, házat sem vehetett. 1762-ben Fülöp Görög Mihálytól, akit két évvel korábban vettek be a purgerek sorába, és nem kívánt a város „pálcája” alatt maradni, a purgerek közül törölték, s többé városi lakosnak nem tartották. Az eset érdekessége az volt, hogy Görög Mihály nem tett mást, mint betartotta az érvényben lévő 1748. évi urbárium ide vonatkozó pontját, mely szerint a „görögök” a püspök-földesúr jurisdíctiója alá tartoztak.¹⁵

A purgerség fogalmát sohasem határozták meg tételesen, a kor embere számára annyira világos volt a tartalma, hogy ez szükségtelen volt. A városba felvett polgárokat *purgereknek* vagy *civiseknek*, *conconciviseknek* nevezték.¹⁶ Ha pozitív definíció nem is volt, a negatívra van példa Veszprém város jegyzőköny-

¹¹ Vp. város jkv. 1748. 11. 22.

¹² Vp. város jkv. 1748. 04. 30., 1754. 08. 02.

¹³ Vp. város jkv. 1748. 11. 04., 1760. 07. 28. 5. o.

¹⁴ Vp. város jkv. 1746. 07. 14., 1748. 08. 19., 1748. 11. 04., 1749. 03. 22., 1749. 10. 29., 1750. 09. 23., 1754. 02. 04., 1754. 08. 02.

¹⁵ Vp. város jkv. 1760. 03. 31. 2. o., 1762. 07. 12. 3. o.

¹⁶ Civis: Vp. város jkv. 1748. 07. 29., 1748. 11. 04. – Conconcivis: Uo. 1748. 04. 30., 1749. 03. 22.

vében: Lábos Ferenc házát Horváth János megvette 1764-ben, de mivel jövevény volt, ítélettel elvették tőle, és Dombai Jánosnak adták.¹⁷

A purgertaksa lefizetésére vonatkozó statútumot nem mindenki tartotta be. A városi tanács 1759 áprilisától négy forintra büntette azokat, akik a városba alattomban lakásukat vevő jövevényeket befogadták. Kazó Péter 1760 augusztusában idegen személyt a bíró híre nélkül a házába fogadott, ezért két forintra büntették. 1761 májusában a városi tanács így határozott: *„Sokféle rendtelenségeket tapasztalván az magistratus abban, hogy az német mester legények ide az városban bėjönnek, s ell mennek az tanács híre nélkül, s úgy gyakor excessusokat (kihágásokat) is tesznek, azért determináltatik (határoztatik), hogy az várossi németh lakosoknak intimáltassék (rendeltessék), miképpen ennek utána kemény büntetés alatt, ha legénnyé jön vagy ell akar menni, mindenkor okvetetlen bíró urnál meg jelenteni kötelesek lesznek.”*¹⁸

A város önkormányzatának többször is intézkednie kellett a purgerpénz beszedése ügyében. Az 1743. évi statútumok 7. pontjában úgy rendelkeztek, hogy *„Az purgerpénz hasonlóképpen kiszedettessék.”* 1758-ban kivált a pajtacsinálásra nézve elrendelik, hogy a purgerpénz szedettessék, a bíró rendbe fogja szedni az új neveket.¹⁹ Egy 1762. évi rendelkezésből kiderül, hogy a purgerpénz beszédésében nagy elmaradások voltak: *„A purgerpénz – a mostani szükségben – szedettesék be. Minden céhmester az új mestereket, 5–6 esztendőszül valókat a tanácsnak írásban adja be.”*²⁰

1736-ban a városi polgárok 10 pontban kérdőre vonták a tanácsnokokat, s a 3. pontban azt követelték, hogy a beszedett purgerpénzt teljesen a város szükségére fordítsák, s a város ládájába helyezték, amelyhez egyébként két „hütes ember”-t rendeltek, az egyiknek tanácsbelinek, a másiknak városi embernek kellett lennie.²¹ 1736 előtt tehát a purgerpénzt máshogyan osztották fel, amelynek módja csak a későbbi jegyzőkönyvi bejegyzésekből derül ki. Az 1736. évi követelésből ugyanis nem lett semmi, a korábbi gyakorlat folytatódott, amely szerint legtöbbször a purgerpénz egyik felét a tanácsnokok között felosztották, a másik felét pedig a város szükségére fordították.

Több esetben feljegyezték a purgerpénz felosztásának módját. 1755. február 26-án Hainer (?) András német varga legény folyamodott a városhoz, hogy lakását Veszprémbe vehesse és a céhbe állhasson. Egy tanácsbelit és a vásárbíró-t küldték az urbárium értelme szerint az uraság tisztartójához, akinek jóváha-

¹⁷ Vp. város jkv. 1764. 09. 24. 6. o.

¹⁸ Vp. város jkv. 1759. 04. 16., 1760. 08. 17., 1761. 05. 06. 2. o.

¹⁹ Vp. város jkv. 1758. 06. 05. 1. o.

²⁰ Vp. város jkv. 1743. 03. 21., 1762. 02. 15. 3. o.

²¹ Vp. város jkv. 1736. 05. 22.

gyása után a városi magistrátus is bevette a legényt új lakosnak. Letett 6 forint purgerpénzt, amelynek felét a vásárbíráknak adták ki számadásra, felét pedig a város statútuma szerint a tanács között felosztották.²²

1760 és 1764 között kilenc esetben jegyezték fel a purgerpénz felhasználásának módját: nyolc esetben egyik felét a tanácsnokok kapták, másik felét a város szükségére fordították,²³ egy esetben, Fülöp Görög Mihály felvételekor 1760-ban, a lefizetett 4 forintból 1 forint volt a sportula (illeték), 2 forint a tanácsé, 1 forint a városé lett.²⁴

A purgerpénz beszedésének volt felelőse a városi önkormányzatban. A beszedéséről rendelkező 1732. évi statútumok után először 1736. június 5-én Torma István főbíró, 50 deputátus ember és a tanácsbeliek előtt Győri Szabó István tanácsnok adott számot az 1734. esztendőttől fogva beszedett purgerpénzről. A bevétele 34 forint 88 pénz, azaz dénár lett, ami azt jelentette, hogy 1734–1736 között 15 új polgárt vettek be a városba.²⁵ A városi polgárok közül választott és kiküldött 50 emberről korábbi híradás nincs a város jegyzőkönyvében, ezért az ügy a városvezetést ellenőrző testület működésének legkorábbi bizonyítéka.

Győri Szabó István a perceptori tisztséget is betöltötte, valószínűleg az lehe-tett 1736-ban is. Az 1737–1738. évi purgerpénzt is mint városi perceptor (adó-vevő) kezelte.²⁶ Változott a helyzet 1755-ben, amikor a Hainer András által lefizetett purgerpénz felét a vásárbírák számadása alá adták. 1758-ban a purgerpénz szedésére kijelölték Csutorás Jánost és a szabadvajdát.²⁷

Bognár János 1760. április 16-án megkapta két személytől a purgerpénzt. Bár nem nevezték meg ebbéli tisztségét, ő a bírságpénzek felelőse volt, s ez a tisztség rendszerint együtt járt azzal, hogy a purgerpénzt is be kellett szednie.²⁸ 1760 májusában a purgerpénz 7 forint volt.²⁹ 1761 áprilisában a purgerpénz 15 forint, Bognár János a felelőse, aki ekkor a büntetéspénzek incassatora.³⁰ A purgerpénzt 1767-ben a város „öreg” ládájában őrizték a büntetés- és vásárpénzzel együtt.³¹ 1763 és 1766 között Oszlányi László tanácsnok számolt el a purgerpénz bevételről, ami 1764 márciusában 8 forint, 1765 márciusában 14 forint 33 ½ dénár volt. 1766-ban a jegyzőkönyv lapjain Oszlányi Jánost a purgerpénzek

²² Vp. város jkv. 1755. 02. 26.

²³ Vp. város jkv. 1760. 04. 16.

²⁴ Vp. város jkv. 1760. 07. 07. 2. o.

²⁵ Vp. város jkv. 1736. 06. 05.

²⁶ Vp. város jkv. 1739. 05. 04.

²⁷ Vp. város jkv. 1755. 02. 06., 1758. 06. 05. 1. o.

²⁸ Vp. város jkv. 1760. 04. 16.

²⁹ Vp. város jkv. 1760. 05. 05. 9. o.

³⁰ Vp. város jkv. 1761. 04. 27.

³¹ Vp. város jkv. 1761. 07. 27. 3. o.

perceptorának nevezték.³²

Az 1728. évi országos összeírásban 342 házzal bíró, 2 ismeretlen státusú és 39 zsellér, összesen 383 adózó szerepel.

Német nevű 15 fő: Arbajt János fazekas, Arleth Ágoston varga, Francz Mihály varga, Frehtiker Gergely szabó, Gutthomer Antal varga, Helczl János pinter, Hueber József esztergályos, német kovács, Perger János ács, Pemiker János szűcs, Pekli Gáspár zsellér, Pillich Mátyás kalapos, Licz György sörfőző, Siffter Gergely, Tislér Mihály asztalos.³³

A purgerpénzről vezetett 1734–1745. évi lajstromban 56 polgár neve szerepel. Sok esetben a jövevény nevét nem tudták feljegyezni, csak a foglalkozását.³⁴

Az 1747. évi adóalap-összeírásban 81 német nevű polgár található.³⁵ 1746 áprilisa és 1766 augusztusa között 57 purgerré lett jövevényt jegyeztek be a város jegyzőkönyveinek lapjaira. Nagy többségük német származású volt. További 108 esetben van olyan bejegyzés a jegyzőkönyvekben, amelyekben német nevű polgár első ízben jelenik meg: házat vásárol vagy elad, végrendelkezik, adósként vagy hitelezőként szerepel stb.³⁶

Az 1767. évi összeírásban 828 adózó szerepel, 158 közülük a német nevű. Ez azt jelenti, hogy a beköltözött németek közül sokan nem telepedtek le véglegesen a városban, hanem máshová vették lakásukat.³⁷

E fenti adatokból megállapítható, hogy Veszprémben a purgerpénzt elsősorban a betelepülő németekkel fizettették meg. A magyar lakosság, a végvári vitézlő rend tagjai és utódai erre nem voltak hajlandók, emiatt a purgeriek felvettek száma messze elmaradt a szabad királyi városokban tapasztalható létszámtól. Debrecenben előfordult, hogy egyetlen évben több lakos nyert polgárjogot, mint Veszprémben az egész 18. század folyamán.³⁸

Az európai városokban a középkortól kezdve a polgárjog az egyik legszebb jogi hagyomány: a jövevény a felvétellel vált a városi közösség teljes jogú tagjává. Magyarországon a polgárjog elsősorban a szabad királyi városok jogát

³² Vp. város jkv. 1763. 06. 20. 1., 9. o., 1764. 01. 02. 3. o., 1764. 03. 13. 2. o., 1764. 09. 24. 5. o., 1765. 03. 14. 1. o., 1766. 05. 29.

³³ Veszprém város jogbiztosító iratai. Fase. II. No. 90. 1728.

³⁴ Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém város tanácsának iratai. Purgerpénzt fizetők lajstroma.

³⁵ Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém város tanácsának iratai. Összeírások. Adóalap-összeírások 1747.

³⁶ Lichtneckert András (2006): A német polgárság betelepítése és beilleszkedése Veszprémben 1711–1767. (Kézirat) Veszprém.

³⁷ Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém város tanácsának iratai. Összeírások. Adóalap-összeírások 1767.

³⁸ Ráczy István (1989): *A debreceni cívisvágyon*. Akadémiai Kiadó. Bp. 19–20. o.

képezte, éppen emiatt érdekes Veszprém esete, ahol az főleg a város teljes földesúri függés alá kerülése előtt divatozott. Az 1748. évi urbárium szerint a város idegeneket nem fogadhatott be, s ettől az időtől kezdve a lakhatás (inkolátus) megadásának joga a földesurakat illette. E földesúri jog érvényesítését a város 1771-ig sikerrel szabotálta, de a földesúri hatalom megszilárdulása után csökkent a polgárjog jelentősége Veszprémben.³⁹

³⁹ Lichtneckert András (2006): Veszprém város 18–19. századi történetének alapidokumentumai és alapkérdései. (Kézirat) Veszprém.

LICHTNECKERT ANDRÁS:

Veszprém önkormányzata és az 1726. évi statútumok¹

A seregszékek történetének kutatása bizonyítani fogja a végvárakban működő önkormányzati szervek szerepét a polgári lakosság ügyeinek intézésében a XVI–XVII. században. A seregszék Veszprémben is működött, fontos fejezet a török kiűzése után polgárosuló Veszprém önkormányzatának előtörténetében. A XVIII. század első negyedének önkormányzatára vonatkozóan a Széchenyi- és az Esterházy-féle szerződéseket szokták idézni a várostörténeti szakirodalomban.² A Széchenyi Pál aláírásával Sümegen 1702. május 12-én kiadott 14 pont közül a hetedik a bíraskodás kérdését úgy rendezte, hogy büntetőügyekben a püspök által kijelölt személy elnökletével a vár kapitánya, a város főbírája és 12 törvénybíró ítélkezzen, más közönséges dolgok tárgyalása pedig a város székén történjen.³ Az 1723-ban kiadott szerződés értelmében a város bíróját a földesúr megbízottjának jelenlétében kellett megválasztani, majd a püspöknek bemutatni. A városbíró ítéletei ellen az úriszékhez lehetett fellebbezni. A városnak a bevételekről és kiadásokról a földesúr tisztjei előtt számot kellett adnia.⁴

A két szerződést a várostörténeti szakirodalom részletesen ismerteti, gyakran idézi. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a város végvári jellegének megszűnésével párhuzamosan lezajlott a földesúri hatalom restaurációja is. Olyan benyomás keletkezhet, mintha az említett szerződésektől egyenes út vezetett volna Veszprém mezővárossá válásához, a török időkben megszerzett jogainak elvesztéséhez annak ellenére, hogy a török ellen kiépített dunántúli védelmi vonalban Veszprém fejtette ki a legkeményebb ellenállást a földesúri hatalom restaurációs törekvéseivel szemben.⁵ A két szerződés közötti években

¹ *Veszprémi Szemle*, 1994/2. 3–14. o.

² Jelen dolgozatunk Veszprém város önkormányzata és társadalma 1711–1849. című előkészületben lévő monográfia részét képezi, melynek második fejezete, „Az 1745. évi városi statútumok eredete” címmel, remélhetőleg e folyóirat hasábjain fog megjelenni.

³ A veszprémi káptalan magánlevéltára (Vk.m.lt.) Veszprém oppidum 2. – Lukcsics Pál–Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. In: *A veszprémi egyházmegye múltjából*. Veszprém, 1933. 84. o.

⁴ Vk.m.lt. Veszprém oppidum 2. A. – Lukcsics–Pfeiffer, id. mű 86. o.

⁵ Ila Bálint–Kovacsics József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Akad. Kiadó. Bp. 1964. 396. o. – Rúzsás Lajos: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVI–

ez még korántsem volt befejezett ügy. Az első szerződés még civitasnak nevezi Veszprémet, a második már oppidumnak. A végvárak lerombolását megparancsoló és a veszprémieket is lépéskényszerbe hozó 1702. február 4-én kelt királyi rendelet után kiadott Széchenyi-féle szerződés nem csak a földesúr, hanem a veszprémiek jogainak elismerését is tartalmazza. A szerződés 14 pontjából hat a városiak jogait tárgyalja, három pont pedig nem úrbéri jellegű kötelezettségeket tartalmazza. A város és földesurai közötti pereskedésben később végzetessé váló dézsmakötelezettségről a veszprémiek mindig azt nyilatkozták, hogy a tudtuk nélkül került a szerződésbe. Ráadásul a két szerződést nem a földesúr és az úrbéres alattvalók közötti jogviszonyt szabályozó latin contractus szóval jelölték, hanem az accorda, transactio szavakkal, ezért legalább az első esetben helyesebb – a város és földesurai közötti pillanatnyi erőviszonyokat jobban tükröző – egyezségről beszélni.⁶

A földesúrral kötött egyezségekből csak szegényes kép alkotható az 1711 és 1726 közötti évek veszprémi önkormányzatáról, ezért nélkülözhetetlen forrást jelentenek a városi önkormányzat saját iratai, főleg az a kötetnyi jegyzőkönyv, amelyet a város jegyzője, a nótárius vezetett, kezdetben csak a tisztújításokról és a fontosabb ügyekről, később egyre rendszeresebben a határozatokról, perekben hozott ítéletekről, a városi tisztségviselők számadásairól, a városlakók folyamodványainak intézéséről. A bejegyzések gyarapodását eredményezte az 1715. április 24-én hozott határozat a folyamodók ügyeiben hozott végzések jegyzőkönyveztetéséről. A szakirodalom alig hasznosította a jegyzőkönyvek tartalmát, pedig a feldolgozásuk nélkül nem lehet érdemben szólni a XVIII. század első felének várostörténetéről. A 464 lapból álló kötet hiányos. Magyar, latin és német nyelvű bejegyzései nem időrendben következnek. Sárba tiport lapjai magukon viselik azoknak az időknek a nyomát, amikor a város és földesurai között kíméletlen küzdelem folyt a jogaik érvényesítéséért, ezért a szöveg egy része olvashatatlan. A szabad szemmel vagy technikai segédeszközzel olvasható szövegek semmi mással nem pótolható adatokat tartalmaznak a Rákóczi szabadságharc utáni veszprémi önkormányzat működésére.⁷

XVII. században. In: MTA Dunántúli Tudományos Intézete. *Értekezések 1967–1968*. Akad. Kiadó. Bp. 1968. 243. o. - Rúzsás Lajos: *Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században*. In: MTA Dunántúli Tudományos Intézete. *Értekezések, 1963*. Akad. Kiadó, Bp. 1964. 210–213. o.

⁶ Lukcsics József: *Veszprém város újkori története. (1552–1912)*. In: Hornig Károly: *Veszprém múltja és jelene*. Veszprém, 1912. 52–53., 58–59. o.

⁷ VeML Veszprém város köz-, kis- és tanácsülési jegyzőkönyvei (Jegyzőkönyvek) 1712–1741.

A jegyzőkönyv egyik bejegyzése szerint Sándor Szabó Balázst, a veszprémi szabó céh mesterét 1728. április 24-én, Szent György napján a város szabad vajdájává választották. Nem sokkal ezután a Nemes Szabó Céh megfosztotta őt a céhmesterségtől, és a céh ládáját, pénztárát a kulcsaival együtt elvették tőle. Az ügyben a város főbírája az esküdtekkel és a fogott céhhez, azaz a bográn, borbély, csapó, csizmazia, csutorás, gombkötő, kovács, kőműves, lakatos, mészáros, molnár, sörfőző, szíjjártó, szűcs, takács, tislér, tobak, varga céhekből összehívott 34 döntőbíróval ítéletet hozott, mely szerint a szabó céh köteles volt Sándor Balázst a céhmesteri tisztébe visszahelyezni. A hivatalhalmozó céhmesterrel szemben fellépő szabó céhet a bírák azért marasztalták el, mivel a város közönséges szokása szerint a céhekből, sőt a céhmesterek közül is szoktak szabad vajdát választani. Egy helyen úgy fogalmaztak, hogy ez a város régi szokása, mely törvény gyanánt alkalmaztatik.⁸

Szokást említettek, tehát nem voltak írásba foglalva azok a szabályok, amelyek szerint a város tisztségviselőit megválasztották. Nem volt statútum, mai kifejezéssel élve, szabályrendelet az ügyben. Az önkormányzatok sarkalatos jogai közül a statútumalkotás joga Veszprémet is megillette. A statútumok vagy törvényszerű határozatok a helyhatósági vagy rendeleti jog (*jus municipale seu statutarium*) alapján születtek. A lélek üdvét szolgáló isteni és a közjót szolgáló emberi joggal nem ellenkezhetek, mások jogainak sérelmére nem szolgálhattak. Ott voltak érvényesek, ahol keletkeztek, azok körében, akik létrehozták őket.⁹ Az országos törvények és az íratlan szokásjog között elhelyezkedő statútumok olyan írásba foglalt helyi jogszabályok, amelyek lehetőséget adtak arra, hogy az önkormányzatok a működésüket a legjobb belátásuk szerint a többség akaratának megfelelően megszervezzék. Veszprém esetében a város jogállása e jog gyakorlását is befolyásolta, mivel a földesúri hatalomnak alávetett mezővárosoknak a statútumjaikhoz meg kellett szerezniük a földesúr jóváhagyását. Ráadásul, a földesúr is kiadhatott olyan rendtartást, amelyben az önkormányzat működését szabályozta.

Nem volt közömbös tehát a város jogállása, s hogy a püspök mezővárosnak tekintette Veszprémet, kiderül abból, hogy már 1712-ben megfogalmazott egy rendtartást, amely *Nemes Veszprém városában megtartandó punctumoknak seriese* címmel került be a jegyzőkönyvbe, és lényegében a püspöknek a városi önkormányzattal szembeni követeléseit tartalmazta. Nem kevesebbet követelt a püspök, mint a letelepedés, lakhatás (*incolatus*) engedélyezésének a jogát és a házigatlanok nyilvántartását. Az ingatlanok elidegenítésénél fenntartotta az

⁸ VeML Jegyzőkönyvek, 1728. ápr. 24. 119. o. – Uo. 1728. jún. 8. és 14. 297–299. o.

⁹ Werbőczy István: *Tripartitum*. Bp. 1990. Bev. VIII. cím 2–3. §. Harmadik rész II. cím 1., 5–8. o.

egyértékesi, az ipargyakorláshoz szükséges építkezéseknél az engedélyezési jogot. Az árvákat és gyámjaikat nyilvántartásba kívánta vetetni. A városi tisztségviselők és a gyámok számadásainál rendszeres ellenőrzést (*censura*) akart bevezetni. Fenntartotta magának a végrendeletek hitelesítésének közjegyzői jogát. Fél esztendő adott a várbeli házak rendbetételére. Az önkormányzat első tisztségviselőjének megválasztásánál az egyetértési (*consensus*) és a megerősítési (*confirmatio*) jogot igényelte.¹⁰

Követeléseiben egy mezővárosi jogállású várossal szemben semmi törvénytelen nem lett volna, csakhogy a veszprémiek nem fogadták el a mezővárosi jogállást, s a püspök követeléseire igen érdekes választ adtak. Leszögezték, hogy a város eddig őfelségén kívül senkinek nem volt hittel köteles, tehát elutasították azt, hogy a püspök hatalma alá tartoznának. Kijelentették, hogy „*vannak itt a városban hittel köteles emberek, bírák és esküdtek, akik a város igazgatására rendeltettek*”, s ragaszkodtak ahhoz, hogy a városlakók ügyeinek intézésében továbbra is a korábbi szabadsággal éljenek. Ha a püspök világosan beszélt a jogállás és az önkormányzat kérdésében azáltal, hogy követendő mintának Nyitrát és Vácot jelölte meg, akkor a városiak is ezt tették Győr, Esztergom és Pécs megnevezésével. Egyértékesen ellenben azzal, hogy a várbeli házakat rendbe kell hozni, és beleegyeztek abba, hogy az általuk megválasztott főbíró a földesúr konfirmálja. Egyebekben régi szokásaik és szabadságuk megtartását kérték.¹¹

Milyen volt és kiket képviselt az önkormányzat, amelyik ellene mondott a püspök követeléseinek? A kérdésre a városi jegyzőkönyvek alapján adható válasz, amelyekben mindenekelőtt a város jogállásának megfogalmazása tűnik szemünkbe a sokféleségével. A korabeli szóhasználatban a *civitas* többnyire szabad királyi várost, az *oppidum* földesúri hatalom alatt álló mezővárost jelentett, a kettő között helyezkedtek el a privilegizált vagy szabadalmas mezővárosok. Veszprém város jegyzője legtöbbször a *civitas*, *privilegiata civitas* vagy nemes város, ritkán az *oppidum*, *privilegiatum oppidum* vagy becsületos város terminust használta a város jogállásának meghatározásakor az 1711 és 1726 közötti években. A város ekkor használatos pecsétjén a *Sigillum Civitatis Veszprémiensis* felirat olvasható. A nádorispán 1716. február 2-án, a pozsonyi kamara 1717. augusztus 9-én kelt levele, III. Károlynak a reformátusok vallásgyakorlatát a veszprémi várban betiltó 1716. és 1717. évi rendeletét, tehát a felsőbb hatóságoktól érkezett leiratok, *oppidum*nak nevezték Veszprémet. Talán emiatt a veszprémiek az egyik leiratra adott válaszukban maguk is ezt a terminust használták. Nem lehet véletlen az, hogy főleg a reformátusok számára rossz híreket

¹⁰ VeML Jegyzőkönyvek, keltezés nélkül, 10–12. o. – V.ö.: IIa–Kovacsics, id. mű 396. o.

¹¹ VeML Jegyzőkönyvek, 1712. 10–12. o. – V.ö.: IIa–Kovacsics, id. mű 396. o.

tartalmazó leiratok megérkezését követő hónapokban a város került önmaga jogállásának kitételét a jegyzőkönyvben, s a jogállást tekintve semleges Veszprém vagy Veszprém városa kifejezést alkalmazta, ritkán az oppidumot, majd visszatért a civitas használatához.¹² Hasonló volt a helyzet az önkormányzati bíraskodásban, ahol az 1715–1718. évi perekben a város minden rendű lakosa fölött polgári ügyekben a törvényszék, a *sedria* vagy *sedes judiciaria*, az Esterházy-féle szerződést követően pedig első fokon a polgárokból álló ítélszék, a *sedes civilis* ítélezett.¹³

A városi önkormányzat a két szerződés közötti években nem homogén társadalmat képviselt. A jegyzőkönyv legelső, 1712. május 1-jén kelt bejegyzése szerint a város egyeteme vagy közönsége (*Universitas civitatis*) választotta meg főbírónak Perczel Tamást. A későbbi bejegyzésekből kiderül, hogy a város egyetemén a nemeseket és a polgárokat (*Mobiles et cives*) értették, közülük természetesen azokat, akik a főbíró megválasztásában részt vehettek.¹⁴ A város önkormányzatában a főbíró rendszerint nemesember volt, a jegyzők között nemest és nem nemest egyaránt találunk. A város adóvevői, vásárbírái, szabad vajdái nem nemesek voltak. 1722-ben határoztak arról, hogy a nemeseknek és a polgároknak külön borbírájuk legyen. A nemesek és a polgárok közül külön-külön választották meg az esküdteket. A legutolsó olyan közgyűlést, amelyen mind a nemesek, mind a polgárok képviseltették magukat, 1722. november 23-án tartották. Ezt követően is előfordult, hogy a két rendbe tartozó városi lakosok közösen ülészttek és határoztak, de csak akkor, ha az ügy természete megkívánta az együttes döntést. Ilyenek voltak a közbiztonságot, közrendet, köztisztaságot, tűzvédelmet, a közös költségeket, a város határait és hasznait, az italmérési jog

¹² VeML Jegyzőkönyvek, az 1712–1723. évi bejegyzések alapján. – A leiratok: Uo. 1716. febr. 2. 51–52. o. és 1717. aug. 29. 57–59. o., valamint Véghegy Dezső: *Emléklapok rendezett tanácsa Veszprém város közigazgatási életéből*. Veszprém, 1886. XIX. D. és E. mellékletek.

¹³ VeML Jegyzőkönyvek, 1715–1718. 169–222. o. tartalmazza azokat a pereket, amelyekben a *sedes judiciaria civitatis Veszpremiensis* vagy *sedes judiciaria privilegiati oppidi Veszpremiensis* ítélezett.

¹⁴ VeML Jegyzőkönyvek, 1712. máj. 13. o. – Uo. 1732. jún. ? 18., 132. o. A polgárjogra vonatkozó statútum 1732-ből maradt fenn. A városba való bevételért a mesterember 6, a közönséges gazda 4, a zsellér 2 forintot tartozott fizetni, ez volt a taxa, később purgerpénz. A polgárok fiai a taxa felét fizették. Pozitív definícióként felfogható az 1726. évi statútumok 10. pontja, mely szerint a jószágos gazda ember nem kalodáztatható törvényes eljárás nélkül. Negatív definíció a borkimérés gyakorlásával kapcsolatban úgy szólt, hogy mesterlegény, szolga nem mérheti ki a borát. Uo. 1722. nov. 23. 82. o. A városból való kiűzetésre az 1731. évi statútumokban van szó. Uo. 1731. jún. 25. 132. o. Veszprém 1715-ben 85 nemest írtak össze, köztük három csalágit. VeML Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Nemesi összeírások, 1715.

gyakorlását, a mézárszékeket illető kérdések, amelyekben a polgárok, nemesek és a földesúr képviselői csak együttesen tudtak statútumokat alkotni.¹⁵

A városi társadalmat alkotó három rend közül a jobbágyi származású, hajdúkból, katonákból álló szabad rend vagy vitézlő rend testületileg nem képviseltette magát a város önkormányzatában, de egyes tagjainak magánügyeinél előfordult a *strenuus* cím használata.¹⁶ Elsősorban a nemesség és a szabad rend vagy vitézlő rend számára volt elfogadhatatlan az, hogy Veszprémnek mezővárossá való lefokozása által az önkormányzaton keresztül egy földesúri hatalom alárendeltségébe kerüljön, mivel az sértette volna a személyes szabadságát és a szerzett jogait. Annál is inkább, mert a veszprémi nemesek közül többen a vármegye tisztikarába tartoztak. A városi jegyzőkönyv hatodik lapján a nemességet képviselő 28, és a polgárságot képviselő 19 választott esküdt nevét jegyezték fel. Az 1713., 1716. és 1719. évi vármegyei tisztújító székek jegyzőkönyvei szerint a veszprémi nemesek közül választott városi esküdteknek több, mint a fele vármegyei tisztséget is betöltött. A város főbírái közül Horváth Ferenc (1711–12), Perczel Tamás (1712–15, 1717–25, 1726–30), Vízkeleti József (1715–17), és Paurovicz András (1730–32) vármegyei táblabírák voltak ezekben az években, ezen kívül Perczel Tamás vármegyei adóvevő, Vízkeleti József főszolgabíró, Paurovicz András commissarius volt. Az 1714-ben megválasztott városi jegyző, Boronkai János táblabíró, a városi esküdtek közül Szentmiklósi Mihály járási fő-, Küllei Mihály alszolgabíró és adóvevő, Badicz Péter és Kenesei Péter táblabírák, Torma István adóvevő, Salonvári János főszolgabíró és helyettes alispán volt. A korábbi és a későbbi tisztújítások adatait figyelembe véve a vármegyei tisztségviselők és tisztségek száma tovább szaporítható. A veszprémi nemesek közül többen uradalmi szolgálatban álltak. A városi, vár-

¹⁵ A borbírák ügyében: uo. 1722. szept. 5. 80. o. A mézárosok ügyében: uo. 1729. ápr. 26. 125. o. A felsőörsi határ ügyében: uo. 1724. júl. 12. 96. o. Az 1727–33. évi statútumok: VeML Veszprém város oklevelei és jogbiztosító okiratai. Fasc. II. No. 88. A nemesi és a polgári önkormányzat szétválását egy 1790. évi jegyzőkönyv így örökítette meg: „... régenten is midőn a nemesség és a város egyenlőképpen az Eszterhazianus contractus mellett éltek, akkor is lovas katona volt kivont karddal a comunitasnak pecsétje, a mostaninak csak párja, nincs is egyéb különbség benne, hanem hogy a város helett a nemesség neve vagyion téve, és hogy a lozperda helyett magyar kard vagyion kivágva, az elsőre okot adtak magok a méltóságos és tekintetes földesuraságok, midőn a várost a nemességtől elszakasztották, és urbárium alá vetették, szükségképpen tehát a pöcsét dolgában is el kellett a várostul válni, mert attól tarthattak, hogy az egy pöcsét miatt az urbáriumnak igája a nemességre is ne ragadjon,...” VeML Veszprém Városi Nemesi Communitas iratai. Jegyzőkönyvek, 1790. jún. 6.

¹⁶ A három rend jelenik meg a reformátusoknak a vallásgyakorlat betiltását elrendelő királyi rendeletre beadott kérvényében: Veszprémi Helvetica Confessiön levő Nemesség, Szabad-rend és több ott való lakosok közönségesen. Vég hely Dezső, id. mű XIX. F. melléklet.

megyei és uradalmi hivatalok közötti nagy mozgásra jellemző, hogy a veszprémiek közül Csík Péter táblabíró és Pápai János, a város jegyzője harmincados volt, Decsi Dániel pedig azért mondott le a szabad vajdai tisztségéről 1716-ban, mert tömlőctartó lett.¹⁷

Veszprém városában egy és egynegyed századon át a rendi társadalom jogrendjéhez igazodva külön önkormányzatot működtetett a nemesség és a polgárság, a korabeli fogalmakat használva, az egységes *universitas* felbomlott egy nemesi *communitasra* és egy városi közönségre, a katonaelemek pedig a rendi hovatartozásuk szerint kerültek egyik vagy másik oldalra. A szétválás az Esterházy-féle szerződéssel egyidőben történt, és döntő mozzanat a városi önkormányzat történetében, amit a püspök a nemesekkel kötött 1725. évi szerződéssel visszavonhatatlanná tett.¹⁸ A magára maradt polgárság a Széchenyi- és az Esterházy-féle szerződésekkel érvelő püspökökkel szemben nem tudta megvédeni a végvári időkben megszerzett kiváltságait. Az eseményekben nem nehéz felfedezni a püspökföldesúr részéről a tudatos, átgondolt cselekvést a városi lakosság megosztására, annál is inkább, hiszen így zajlott le a nemesség leválasztása az oppidanusokról Tapolcán is.¹⁹

A polgárság az 1726. évi főbíróválasztás alkalmával rendezte a sorait. A város főbírái között ezután is voltak nemesek, de ez nem változtatott azon, hogy egy tisztán civis önkormányzat alkotta meg az 1726. évi statútumokat, a legkorábbi összefoglaló jellegű városi törvényeinket.

A polgári közönség által az 1726. esztendőben összeíratott és sérthetetlenül megtartandó városi pontok vagy statútumok²⁰

1-mo. *Nemzetes Perczell Tamás uramkegyelme megegyezett akarattjából a Becsületes Városnak főbíróságra választott, és a bírságbéli büntetés is olly remínsig alatt, hogy a*

¹⁷ VeML Jegyzőkönyvek. Keltezés nélkül, 6. o. A nemesek közül négy esküdt családi neve olvashatatlan. VeML Veszprém vármegye köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvei 1713. ápr. 26. Uo. 1716. jún. 15. Uo. 1719. jún. 26.

¹⁸ Véghely Dezső, id. mű III. melléklet. A két önkormányzat egyesítése az 1849. július 16-án megtartott helyhatósági választások eredményeként történt. Lichtneckert András: Veszprém társadalma és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából.* (Szerk.: Kredics László) Veszprém, 1984. 313–334. o.

¹⁹ Rainer Pál: Tapolca címerének története. In: *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* (Szerk.: Törőcsik Zoltán) 2. 1991. Tapolca, 1992. 248. o.

²⁰ VeML Jegyzőkönyvek, 1741–1755. évi kötet elején a statútumok másolata, az eredeti az 1712–1741. évi kötet 110–111. lapjain található. A szövegben előforduló latin kifejezéseket magyar fordításban, a magyar nyelvű szöveget normalizálva közöljük. Az olvasható szövegrészek alapján megállapítható, hogy kisebb változtatásokat végeztek a másolás alkalmával, az esküdtek nevét a 9. pontban tanácsnokokra javították. A 4. pontban a főbíró helyettesítésére vonatkozó rész későbbi betoldás.

szegény lakos embereket szegínységekhez képest istenessen büntetni fogja, őkegyelminek átengedettett, amint is bizék szép magaviseletében őkegyelminek az város.

2-do. Ha valami panaszosok lesznek, és ilyüket főbíró uram és esküdt uraimék előtt törvényessen folytatni kívánják, törvényessen megbüntettetnek, ebbéli törvényes büntetések mind egyaránt főbíró és esküdt uraimék között (úgy, akik abban fáradoznak) osztódják fel, az már előbb mondott törvénytípézzel együtt, melyről világos törvényünk létezik. Úgy mindazonáltal:

3-tio. A törvényes vizsgálások minden hétfőn legyenek, és az panaszosok is ahhoz alkalmztassák magukat.

4-to. Ha mikor Nemes Vármegye gyűlésére, vagy más Közönséges Város dolgában főbíró uram vagy nótárius uram kiküldetik, szokás szerint esküdt uraimék közül egy és egy városi ember melléjük adassék, és amidőn főbíró uram vagy maga dolgában, vagy városében a várostól távol lenne, ne nótárius uramat, hanem esküdt uraimék közül maga helyett felemeljen, úgy még részrehajlása esetén tartozzék mást felemelni.

5-to. Úgy amidőn perceptor és borbírák számadása tartatik, mindenkor ahhoz értő, alkalmas városi emberek hívassanak városi főbíró és esküdt uraimék mellé.

6-to. Esküdt uraimék minden terminuson, azaz hétfőn Szent Mihály naptól fogva kilenc, Szent György naptól fogva pedig nyolc óraker megjeleni tartoznak az város házához, vagy az hova bíró uram rendelni fogja, 50 dénár büntetés alatt, és senki ezen büntetés alatt főbíró uram hite nélkül magát ne tartsa távol.

7-mo. Ha egyszer az összeírás szerint akárkinek illetősége jegyzőkönyvbe vétetik, tehát annak engedel mire főbíró uramnak, nótárius uramnak vagy esküdt uraimék közül akármellyikinek (magan értvén) ne legyen hatalma.

8-vo. Akármely tanúkihallgatásnak elvégzése alkalmatosságával nótárius uram mellé adassék kettő vagy három esküdt uraimék közül.

9-no. A borbíroságra ketten választassanak, egyik tanács uraimék közül, másik városi uraimék közül, egyik pápista, másik kálvinista vagy lutheránus legyen.

10-mo. A jószágos gazda embert akármely bal hirre nem lehet mindgyárt kalodáztatni, hanem főbíró uram esküdt uraimékkal együtt a dolgát törvényessen megvizsgálván, úgy tegeyen igazságos iteletet.

11-mo. Ha mikor a város dolgában követek valahova kiküldetnek, tehát az őkegyelmeknek adatott költségrül megjövetelek alkalmatosságával tartoznak számot adnyi.

12-mo. Akármely aprólékos dolgok törvényes pörrel ne végeztessenek el, hanem főbíró uram hetfűre az illyetin dolgokat jelentvén, esküdt uraimék jelenlétiben végezze.

13-tio. A város közönséges akaratjából esküdt uraiméknak hűséges és hasznos szolgálataikért három forint engedtetett el mind az tartásbul, mind pedig az portiobul.

14-to. Mikor böcsűre vagy más akármely megvizsgálásra kihivattatnak városi esküdt uraimék, tehát fáradságok egy forinttal jutalmaztatik meg az bűnös félytül.

15-to. Szabad vajda és vásárbírák uraimék minden holnapnak végin bevételekrül s kiadásokrul számot adjanak, s ne is fogadtassák el addig búcsúzása s leköszönése.

A statútumok nem írták le a városi önkormányzat szervezeti felépítését. A jegyzőkönyvek vezetése is sok kívánnivalót hagy maga után, gyakran még azt sem jegyezték fel, hogy milyen testület határozott az ügyekben. A statútumok előtti másfél évtizedben közgyűlés (*generalis concursus, communis concursus*) és kisgyűlés (*particularis concursus, congregatio, congressus, conventus*) működött, a későbbi polgári önkormányzatra jellemző *magistrate, senatus* kifejezések nem fordulnak elő a jegyzőkönyvekben. Fontosabb ügyekben az egész város megjelent a közgyűlésen.²¹ A legjelentősebb esemény a Szent György napján tartott tisztújító közgyűlés volt, amelyen megválasztották és feleskették a város főbíráját és tisztségviselőit. Esküjük szerint a hivatalukban kötelesek voltak a város hasznára működni, nem tekintvén senkinek „*atyafiságát, barátságát, személy válogatást, kérését, ajándékát, ígérését, adományát, félelmét, kedvelését és egyéb emberi tekintetet.*”²² Sok vonatkozásban a nemesi vármegye mintájára működő testületek történetében fontos mozzanat volt a városi emberek megjelenése a kisgyűléseken, amelyeken korábban csak a választott tisztségviselők vettek részt. 1721-ben a bor- és vásárbírák, 1722-ben az adóvevő számadásánál „*más convocatus becsületes városi emberek*” is megjelentek.²³

Az önkormányzat feje a város főbírája (*judex primarius*) volt, aki hivatalos ügyekben a várost képviselte, a város törvényszékén az esküdtekkel, jegyzővel, vásárbírákkal, szabadvajdával, esetenként a nemesi vármegye tisztségviselőivel, convocatus bírakkal ítélt. Hozzá tartozott az árva- és gyámügy. A jegyző (*juratus notarius*) rangban a főbíró után következett, de az 1726. évi statútumok a főbíró helyettesévé az egyik esküdtet tették. Ez jelzi a jegyző szaporodó hivatali teendőit, de az önkormányzaton belüli pozícióharc egyik állomása is. Később is foglalkoztak a jegyző hatáskörével és elrendelték, hogy a jegyző „*a főbíró előtt ne horgásszon*”. A jegyző fizetését 1715-ben évi 25, 1719-ben 30 aranyforintban állapították meg.²⁴ Az esküdtek (*jurassores*) a választott tisztségviselőkkel együtt a kisgyűlést alkották, legfontosabb teendőjük a bírászkodás, a számadások felülvizsgálata, meghatározott ügyekben hivatalos kiküldöttként való eljárás. Rendszerint életük végéig hivatalukban maradtak, de e kérdés körül állandó harc folyt az önkormányzatban. Számukat 1724-ben 14-ről 24-re emelték. Az 1726.

²¹ VeML Jegyzőkönyvek, 1719. márc. 3. 65. o. Uo. 1724. aug. 13. 99. o.

²² VeML Jegyzőkönyvek, a 39., 42., 86. lapokon lévő esküszövegek.

²³ VeML Jegyzőkönyvek, 1721. ápr. 29. 75. o. Uo. 1722. dec. 15. 83. o.

²⁴ VeML Jegyzőkönyvek, 1715. ápr. 24. 17. o. Uo. 1719. ápr. 30. 68. o. Uo. 1743. ápr. 21.

évi statútumok kiadásával egyidőben 10 esküdtet megerősítettek a hivatalában, melléjük két új esküdtet választottak.²⁵ A *perceptor* adóvevőként az állami adóért felelt, ekkor még nem pénztárnoka a városnak. Hivatali ideje a november elejétől október végéig tartó katonai esztendő. Az adó beszédését a paletások (*pale-tarum exactores*) végezték, a tartó palotákra épült a katonatartás és a közmunkák teljesítése. A paleták száma változó, míg az adópaleták száma 12-nél állapodott meg az 1720-as években az esküdtek külön paletában voltak, addig a tartó (*interventionalis*) paleták száma 14 és 36 között szóródott, aminek az volt az oka, hogy számukat a teljesítendő feladatoknak megfelelően rugalmasan változtatták. A veszprémi paletások feladatait más városokban a tizedesek, tízházigazdák, utca-kapitányok végezték.²⁶

A vásárbírák (*judices fori*) hivatala legalább százestendőös múltra tekinthetett vissza. A szakirodalomból ismert, kimondottan a vásárbírósághoz kötődő hatáskörökön kívül Veszprémben sokféle hivatalos tevékenységet végeztek. Esküjük szerint a piaci fontokat és az iccebéli mértékeket, instrukciójuk szerint a kocsmai iccéket és pinteket, a mészárszékek és más kereskedők fontjait tartoztak megvizsgálni, de ők jártak el közrendészeti, közbiztonsági, tűzrendészeti ügyekben is, így ők végeztek olyan teendőket, amelyek később a szabad vajda (*liber vaivoda*) feladatai közé tartoztak, aki ekkor még csak a városgazdai hivatalt látta el. Más városokban a közbiztonság, köz- és tűzrendészet a hadnagyok feladata volt, de Veszprémben csak 1727-ben állították fel a hadnagyi hivatalt. Az 1715 és 1719 közötti években két szabad vajdát választottak, 1715-ben utaltak a jegyzőkönyvben arra, hogy a másik szabad vajda hivatala a hadiadóhoz kapcsolódik.²⁷

Veszprém város határában nem voltak szőlőhegyek, ezért a városnak nem

²⁵ VeML Jegyzőkönyvek, 1724. máj. 6. 90. o. Uo. 1724. máj. 15. 90. o. Uo. 1726. ápr. 24. 109. o.

²⁶ Véghely Dezső, id. mű 256. o. Csizmadia Andor: Tizedesek és fertálmesterek. In: *Dunántúli Szemle*, IX. évf. Szombathely, 1942. 4–22. o. A paletta szó jelentésére: *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. III. köt. Akad. Kiadó, Bp. 1976. 70. o. VeML Jegyzőkönyvek, 1717. dec. 9. 60. o. A város közgyűlése elrendelte, hogy 36 tartó palata 36 szekér szénát szerezzen be karácsonyig.

²⁷ VeML Jegyzőkönyvek, 1715. ápr. 24. 17. o. Uo. 42. o. A veszprémvölgyi apácák szökött szolgálját 1620-ban Veszprémben elfogják és a vásárbírónak átadják. Magyar Országos Levéltár, E-152. Acta Jesuitica. Irregistrata. Collegium Jauriense. 5. tétel: 1620. márc. 13. 1655-ben a veszprémi sereg hites vásárbírái tanúk egy adásvételnél. VeML Veszprém város oklevelei és jogbiztosító okiratai. Fasc. I. No. 35. Két szabad vajda volt 1714-ben. VeML Veszprém Városi Tanácsának iratai. „Külömbféle irományok”. Fasc. I. No. 7. Két szabad vajdát választottak egy 1713-ra datálható keltezetlen bejegyzés szerint. VeML Jegyzőkönyvek, keltezés nélkül (1713) 41. o. A másik szabad vajdára az 1715. évi tisztújításnál lévő bejegyzés: „*In eodem officium vaivodatus pro subsidio alterius electus et adjuratus est Petrus Szabó aliter Zábrághy.*” A vásárbírák és a szabad vajdák a hivatali idejükkel azo-

voltak hegymesterei, hegykapitányai. A borbírák (*inspectores vini seu educilii*) hivatali ideje a városiak borkimérési jogával együtt csökkent, így 1723-tól már csak négy hónap. Instrukciójuk szerint tartoztak az iccékre és a pintekre vigyázni, a borkimérés utáni borcenzust beszélni, a korcsmapénzt kezelni. Ellenőrizték a kimért bor minőségét és származását, a borkimérést végző személyek jogosultságát és a cégért. Havonta 2 forint fizetést és minden hordó bor után egy icce bort kaptak.²⁸ A városnak voltak székbírái (*inspectores macelli*) is, akik a mészárszékekre felügyeltek, de a megválasztásukról csak egy bejegyzés van a jegyzőkönyvben.²⁹ A Szent György-napi tisztújító közgyűlésen került sor a hajdú megválasztására is, aki fizetést kapott, 1723-ban évi 13 forintot, egy pár új, egy pár fejelés csizmát, egy pár bocskort, s ha jól viselte magát, még egy karasia nadrágot. Esküje szerint köteles volt a főbíró házánál tartózkodni, előjárói utasításai szerint eljárni, a forspont leveleket az igaz rend szerint kivinni.³⁰

A város alkalmazottjai közé tartozott a kocsis, aki 1719-ben 28 forint fizetést, 8 öreg köből búzát, 30 font sót, 1 pár tehénbőr csizmát és három pár bocskort kapott.³¹ Az Esterházy-féle szerződés után a város a földesúr leveleinek továbbítására levélhordozó katonákat alkalmazott. A jószágos gazdák fizették a csikósokat, gulyásokat, csordásokat, borjúpásztorokat és csőszöket.³²

Az 1726. évi statútumok összefoglaló jellegűek, mivel megismételnek néhány korábban hozott rendelkezést. Ilyen a törvénykezési nap és idő kijelölése és az igazolatlanul távol maradó esküdtek büntetése, amelyek a korábbi határozatokban is megjelentek. 1716-ban nyilván azért határozták el a városi óra beszerzését, hogy a hivatali időhöz is alkalmazkodhassanak a városlakók. A törvényes eljárások illetékét részletesen csak az 1731. évi statútumok szabályozták. A városi tisztségviselők számadási kötelezettségéről több esetben rendelkeztek, a megismélt határozatok azt sejtetik, hogy az elszámoltatás nem ment simán. A városi önkormányzat gyenge pontjára tapintott a püspök a városi számadások ellenőrzésére vonatkozó követelésével 1712-ben, mivel nem voltak rendszerezen elkészített, írásba foglalt és ellenőrzött számadások.³³

A statútumok egy kialakult önkormányzati szervezeten végeztek el ki-

nos időtartamra mentességet kaptak a katonatartás alól. VeML Jegyzőkönyvek, 1716. dec. 21. 37. o. A hadnagyokra: VeML Veszprém város oklevelei és jogbiztosító okiratai. Fasc. II. No. 88. A hadnagyi tisztség a nemesi önkormányzatban megmaradt, de a városi önkormányzatban – ismereteim szerint – megszűntették.

²⁸ VeML Jegyzőkönyvek, 1717. ápr. 19. 53. o. Uo. 1722. sept. 5. 80. o.

²⁹ VeML Jegyzőkönyvek, keltezés nélkül (1713). 41. o.

³⁰ VeML Jegyzőkönyvek, 1723. máj. 4. 86. o.

³¹ VeML Jegyzőkönyvek, 1719. ápr. 30. 68. o.

³² Az alkalmazottak konvenciók szerződése a jegyzőkönyvekben megtalálhatók.

³³ VeML Jegyzőkönyvek, 1716. ápr. 24. 35. o. Uo. 1725. aug. 5. 104–105. o. Uo. 1731. jún. 25.

sebb-nagyobb változtatásokat. A kérdés, hogy mit, hiszen a legtöbb pont eddig is határozatba volt foglalva, legfeljebb nem jelent meg így összefoglaltan. A pontok között keresgélve, nem csak az látható, hogy az 1726. évi statútumok a választott tisztségviselők helyzetét rendezték, hanem az is, hogy a borbírói tisztség betöltésénél jelentkezik a felekezeti képviselő elve. A legfontosabb mozzanat a városi ember önkormányzati jogainak érvényesítése volt. A polgárjoggal rendelkező, a város közgyűlésein részt vevő, de az önkormányzat választott tisztségviselői közé nem tartozó, ezért a kisgyűlésen képvisellel nem rendelkező városi emberek érdekeit szolgálták a jobb ügyintézésről, a város képviselői között és a számadásoknál jelen lévő városi emberekről, a borbíroságnak a városiak és a tanácsnokok közötti megosztásáról, a jószágos gazda ember kalodáztatásának szabályozásáról szóló statútumok. A nemesség kiválásával így lépett elő a közéletben a városi polgár, a cívis. A restaurációt végrehajtó földesúri hatalom által kívülről, a városi polgárság által belülről szorongatott városi önkormányzat az elkövetkező évtizedekben a lélekszámban gyarapodó város önkormányzatának működtetésére olyan testületeket kénytelen létrehozni, amelyek a mezővárosi polgárok szélesebb körének biztosítják majd, jórészt felekezeti és nemzetiségi alapon a rendszeres részvételt és képviseletet az önkormányzat döntéseinél. A testületi működésében a nemesi vármegyére emlékeztető városi önkormányzat a nemesek kiválása után létrehozta polgári jellegű testületeit és ítélőszékét.

LICHTNECKERT ANDRÁS:

Veszprém város 1745. évi statútumainak eredete¹

Közismert, hogy a történeti kutatás milyen nagy figyelmet szentel a vármegyei, városi statútumok, falutörvények, hegytörvények, céhartikusok felkutatásának és azok közzétételének. A helyi önkormányzatok jogszabályalkotó tevékenységének értékes termékeivel csak az a nehézség, hogy a végterméken kívül rendszerint semmi sem maradt fenn, amiből az eredetükre és a forrásaikra következtethetnénk, és a kialakulás folyamatát nyomon követhetnénk. A legtöbb esetben be kell érünk azzal, hogy a közösség előjárói az ország törvényei és helységük régi szokásai alapján alkották meg őket.²

E dolgozat tárgyát képező 1745. évi veszprémi statútumok, mai kifejezéssel szabályrendeletek, kivételt jelentenek ebben a tekintetben. Veszprém város településtörténetének kutatója egy fejezetet szentelt a rendelkezések tárgyalásának. Felismerte, hogy 1745-ben nagy horderejű szabályozás történt a városrendezés, közrend, köz- és tűzbiztonság, köztisztaság, gazdálkodás és kereskedelem ügyeiben. A rendelkezéseket Biró Márton püspöknek tulajdonította, a városrendező központi akarat megtestesítőjének állítva be őt, aki a közjó érdekében ilyen kérdésekkel is foglalkozott. Ebből az előfeltételből kiindulva, nagy ívű történet kerekedett Biró Márton alakja köré, ami nem az 1740-es, hanem az 1770-es évek viszonyaira épül, a városrendező központi akarat érvényesítésének friss elményét akaratlanul is visszavetítve két évszázaddal korábbi állapotokra.³

Padányi Biró Márton a XVIII. század meghatározó szereplője, aki aligha szorul rá arra, hogy érdemeit ilyen módon szaporítsuk. Kezdeményező szerepe az 1745. évi statútumok megalkotásában valószínűsíthető, hiszen már püspökké szentelésének és főispáni beiktatásának évében szakított időt arra, hogy személyes közreműködésével is előmozdítsa egyházmegyéje székhelyén a civilizált viszonyok megteremtését. Ezzel együtt Veszprém város polgárságát és annak önkormányzatát sem szabad olyan ügyefogyottnak tartanunk, hogy ne lett vol-

¹ Veszprémi Szemle, 2001/1–2. 3–17. o.

² A statútumokra, e dolgozat forrásaira és a forrásközlésre lásd e folyóirat 1994. májusi számában közöltek. Jelen közlésünkkel folytatjuk a XVIII. század első felében keletkezett veszprémi statútumok ismertetését.

³ Hungler József: *Veszprém településtörténete*. (Horizont Közművelődési Kiskönyvtár 14. Szerk. Varga Béla) Veszprém, 1988. 154–160. o.

na képes intézkedéseket hozni a város rendje és lakóinak biztonsága érdekében. Igaz, a földesúri fennhatóság alatt álló mezővárosok a statútumaikat rendszerint bemutatták megerősítés végett a földesuruknak. Megalkotásuknál a földesurak vagy képviselőik is jelen lehettek. Az 1745. évi statútumok összeállításában a földesurak, a vármegye és a városi nemesség és polgárság képviselői vettek részt, akik egyenlő akaratral fogadták el a rendelkezéseket. Az iraton kizárólag a vármegye kiküldötteinek az aláírása olvasható.⁴

A gondos szerkesztésből is kiviláglik az 1745. évi statútumok jelentősége. Hasonló rendelkezésekkel szemben itt nem maradt el a törvényalkotók személyét és a törvényalkotásban őket vezérlő általános célkitűzéseket ismertető bevezetés (preambulum). Kimaradt ellenben a jogforrásokra való hivatkozás, pedig bizonyos, hogy a bevett szokásnak megfelelően Veszprém előjárói is elővették és bemutatták a város régi határozatait és statútumait, amelyek alapján megalkották az újakat, néha szó szerint kölcsönözve a régiekből. A 13 pontból álló statútumok első és második pontját az erkölcsi rend, a jámbor magaviselet védelmében, a bűn és a gonosz távoltartása miatt fogalmazták meg, a kereskedés szabályozása itt csak az istentisztelet idejére vonatkozott. A 3–4. pont a gonosztevők, idegenek, csavargók ellen foganatosított rendszabályokat tartalmazza, az 5–8. pont a természeti erők, főleg a pusztító tűz és víz elleni védekezést tárgyalja. A többi pont a mindennapi életben, a városi háztartásokban, gazdálkodásban, kereskedelemben, állattartásban és az irtásföldek használatában megtartandó szabályokat taglalja. A statútumok megszövegezői – így, a keresztény erkölcs védelméből kiindulva – fokozatosan bocsátkoztak bele az evilági élet szabályozásába, a földi dolgok taglalásába.

A történeti hűség tiszteletben tartása, az 1745. évi statútumok jelentősége és a statútumok eredetének kérdése indokolja a szóban forgó történeti forrással való foglalkozást. A városi és a vármegyei önkormányzat története szegényebb lenne, ha megfosztanánk őket e fontos rendelkezések szerzőségétől. Jelen közlésünkben kívánjuk bemutatni a statútumok forrásait, egyúttal bizonyítani azt, hogy azok nem Biró Márton püspöktől származnak, hanem a Rákóczi-szabadságharc utáni vármegyei és városi jogszabályalkotás eredményeinek összegzéseként születtek meg. Mindenekelőtt az eredeti szöveget közöljük.⁵

⁴ Hungler József, id. mű 156–157. o.

⁵ Veszprém Megyei Levéltár (VeML). Veszprém város köz- és tanácsülési iratai, 1745. nov. 15.

Veszprém városának statútuma, 1745. november 15.

Az 1745. esztendő november havának 15-dik napján Veszprémben, azon névvel nevezendő tekintetes nemes vármegyében lévő mezővárosban, nagyméltóságú és főtisztelendő padányi Biró Márton uram őnagysága, Isten és az apostoli széknék kegyelméből veszprémi püspök és azon néven nevezendő tekintetes nemes vármegye örökös főispánja (címeivel), méltóságos báró nagyszarvai Babocsai Ignác őnagysága, főtisztelendő Orosz Pál, ezen tekintetes nemes káptalannak nagyprépostja, tekintetes nemes nemeskéri Kiss Sándor, megírt nemes vármegye táblabírája, vizeki Tálján Gábor fő-, Perczel Imre vicebírája, Kajári Ádám, Miskei János, Hompasz György, Szentmiklósi Zsigmond esküdtjei, nemkülönben Szabadi Antal vára⁶si bíró, Pillik Mátyás, Bankó Ferenc, Győri István esküdtek, úgy több érdemes nemes és vára⁶si rendek jelenlétében ez alább megírt pontok az városnak javára és az közönséges jónak előmozdítására, az jó rend megtartására s állandóságára egyenlő akarattal illyenképpen tétettek és rendeltettek.

Először. Mivel minden keresztény embernek kötelessége, hogy magát jóban foglalván, a bűnt és gonosztságot távoztassa, annak okáért valaki adtával teremtettével és egyébként is káromkodni, szitkozódni tapasztaltatik, az ollyatin ember akár nemes, akár vára⁶si legyen az, mindannyiszor egy-egy forintra, avagy a káromkodásnak nagyságára nézve igaz és okos ítélet szerént többre is, nemes vármegye tisztje, illetőleg pedig vára⁶si bíró által megveendőre fog büntettetni, melyből az őkegyelmek discretiójuk szerént Isten dicsőségére is fordíttassék, nemtelen személy mindazonáltal azon büntetést hús pálcá-ütéssel megválthatja.

Másodszor. Vasárnapokon és ünnepnapokon isteni szolgálat előtt, valameddig tudniillik az öregtemplomban szentmisének és predicationak vége nem leszen, sem kimenni, sem bejönni az városban leginkább terhes szekerekkel vagy kocikkal négy forint büntetés alatt, nagy ok nélkül senki se merészeljen, a piarci kofák pedig és egyéb árusok második harangozás után, az ott lévő jószágoknak elkobzása alatt, a kiharangozásig árulni tilalmaztatnak.

Harmadszor. Idegen személynek, tudniillik utazó levél nélkül járó ismeretlennek és gyanúsaknak, annyival is inkább tekergőknek, gonosztevőknek szállást adni az illetékes bíró (mint fent) által megveendő hat forint büntetés alatt senki meg ne próbálja, ha pedig valaki nem csak az ollyatin személyeket, hanem ámbár becsületeseket is, magistratusnak (úgy mint ha nemes ember, szolgabíró úrnak, ha pedig vára⁶si, vára⁶si bíró uramnak, őkegyelmek már tudván magok kötelességek szerént való utasításukat) híre, akarattja nélkül lakóképpen befogadná, legott az ollyatin ember a városból kivettessék és kiűzetessék, házának ára mindazonáltal megadattassék néki, azok pedig, kik ezelőtt két-három esztendővel lakásokat ide vették, honnénd, mi módon, és minémű igazsággal jöttek be, megvizsgáltassanak.

⁶ vára⁶si=vára⁶si

Negyedszer. Mivel az közelebb elmúlt mindszent havának 25-dik napján ejcakanak idején nem csak háznak föltörése és kifosztása, hanem sok kinzás után emberhalál és gyilkosság is történt, ezelőtt való esztendőkkal pedig kalmár boltoknak fölverése és egyéb tolvajságok is tapasztaltattak, mindezeknek azért és egyéb gonoszságoknak eltávoztatására nézve, nyáron Szent György naptól fogva Szent Mihály napig kilenc, télen pedig Szent Mihály naptól fogva Szent György napig nyolc órai harangozás után kiki házához takarodjék, igaz ok nélkül (de akkor is lámpással) az városon ne csavarogjon, mert a városnak a végre rendelt emberei által megfogattatik, és illető büntető helyre vitetvőén, érdeme szerint büntettetik. Holott pedig és amidőn a városnak őrzői és szolgálói az ollyatin és egyéb gonosztévőknek megfogására magukat elégtelennek ítélvőén, és közelebb lévő házaknál és embereknél segítségért jelentést teendenek, azok minden mentség és tartozás nélkül tizenkét forint, igen szegény pedig hatvan pálca büntetés alatt segítséggel lenni köteleztetnek.

Ötödször. Az tűz által történhető károknak eltávoztatására nézve az utcákon és egyéb veszedelmes helyeken pipázni (ha nemesember, szolgabíró uraimék vagy helyettes, ha városi, városi bírák uraimék által mindannyiszor megveendő egy forint büntetés alatt, ennek harmadrésze az bemondónak adatvőán) senki se merészeljen, azonban kinek-kinek a maga kéményére és füstös konyhájára jó gondja legyen, minden fertál esztendőben legalább egyszer megtisztogattassa, egyéberánt, ha az városnak vizitáló emberei tisztátalannak fogják találni vagy tapasztalni, az említett egy forint büntetést, vagy ha szegény és nemtelen, tizenhat pálcaütést, az ollyatin szófogatatlan és gondatlan ember el nem fogja kerülni. Ha pedig az konyha és épület veszedelmesnek ítéltetik, elrontassék.

Hatodszor. Hogy az vizek által eddig történt és ezután is történhető károk eltávoztassanak, szükséges azért az vizeknek járásit megcsináltatni, annak okáért már azelőtt tett meg szemlélés szerint, amint a Kasza-öölgyről való vízfolyás helye vagyon, az egész kerteken által szinte három ölnyi szélességű, jó mért árok vettessék, és jól megtartassák, nemkülönben, hogy a szekerekkel való járás is alkalmas lehessen, méltóságos püspök és főispány urunk őnagysága kertjénél lévő zuggónál egy erős és jó széles kűhid csináltassék minden hallogatás nélkül, melynek eszközlésére nézve ugyanezen gyűlésnek alkalmatosságával költség is kivettetik, aminthogy fönt nevezett méltóságos püspök és főispány őnagysága nem csak maga részéről hat forintokat, hanem kegyességétül viseltetvőén némellyek felett is bizonyos forintokat, nemkülönben méltóságos báró Babócsai három forintokat, az új nagyprépost uram is a tekintetes nemes káptalan részéről három forintokat, következendőképpen a több urak is, úgy nemes és nemtelen városi renden lévőők aránylagosan adtak és fizettek.

Hetedszer. Ha valamely tűz támadna (kitül Isten oltalmazzon bennünket), annak eloltására, aki legelőször vizet sajtban vitet, léssen jutalmazása az elsőnek 75, a másodiknak 50, harmadiknak 25, a többinek 10–10 pénzt,⁷ amellyel azon gazda tartozik

⁷ Pénz=dénár

megfizetni, aki okozta és akinek gondviseletlensége miatt a tűz támadott, többi lakosok pedig tartoznak vízhordó edényekkel sietve menni, és a tüzet oltani, akik pedig segítségre nem akarnának menni, és a tüzet oltani, leginkább a nemes vármegye tisztjei vagy város tisztjei és szolgálai parancsolatjára, azok mindannyiszor egy-egy forintra, vagy ha nemtelen és igen szegény, húsz pálcaütésre büntetődjék.

Nyolcadszor. Az városon lévő utcák gödröknek és árkoknak betöltésével, kősziklának pedig öszvetörésével, és hol szükségesnek ítéltetik, kővel való rakatása is egyenlő akarattal helyreállíttassanak, és azután is megtartassanak.

Kilencedszer. Az utakra, vároldalra senki ne merészeljen s. v.⁸ ganét és szemetet kivetni s vettetni, avagy valamely mocskosságot kiönteni és bocsájtani avagy eresztenyi, hanem az városon kívül hordja, és az utcát ki-ki maga előtt tisztán tartsa, hogy azáltal mind az utcák tisztán maradhassanak, mind pedig alkalmas járás lehessen, kik pedig el nem követik, avagy megcselekedni nem akarnak, illetékes bíró által mindannyiszor egy forintra büntetődjenek, nemtelen mindazonáltal húsz pálcaütéssel magát megválthatja.

Tizedszer. Minthogy némellyek az eladandó jószágot még az városon kívül előre megvenni és azután drágán árulni és adni tapasztaltatnak, az mely is a közjónak ártani láttatik, azért kemény büntetés alatt azután azt cselekedni senki ne merészelje.

Tizenegyszer. Az ólaknak és hidasoknak utcákra és ablak alá való kitevések tilalmaztatik, és ha az ollyal mostanában tapasztaltatnék, illetékes bírása által megintessék, és ha engedelmeskedni nem kívánna, elhányattassék, azonba s. v. sertés marháit ki-ki rekesztve tartsa, avagy pásztor eleibe adja, holott pedig ezen végzés után tovább is szabaddon tartja, marhájában kárt váltván, magának tulajdonítsa.

Tizenkettőszer. Senki lovakat, marhákat, juhokat a más kertjében őrizni ne merészelje, egyéberánt a kár megtérítésén kívül egy forintra büntetessék.

Tizenharmadszor. Az irtások iránt való panaszoknak elintézésére hivatalos meg szemlélés rendeltetett, hogy ki az osztáson kívül és tilalom ellen maga hatalmából a közönséges jónak csorbulásával irtást tettenek, alkalmaztassák és megorvosoltassék, ahol is méltóságos püspök és főispány úr őnagysága tisztjei, úgy nemes és városi uraimék egyenlő akarattal, mindezeket foganatosítani fogják, amely följebb elősorolt pontok nyilvánosan elolvastatván jóváhagyattak, megerősítették, és az egész városon élő szóval is kihirdetettek. Kell mint fent, kiadatott általunk: Perczel Imre, tekintetes Veszprém vármegye alszolgabírája, Szentmiklósi Zsigmond, ugyanazon vármegye esküdtje.

Veszprém város statútumait szokás szerint a város piacterén trombitaszó vagy dobszó elhangzása után nyilvánosan és élőszóval (*palam et publice*) hirdették ki. Az 1748. évi statútumokat – a bevezető szöveg szerint – minden év Szent György napján, tisztújításkor szándékoztak kihirdetni, így jártak el a XVIII. szá-

⁸ s. v. = sit venia verbo (bocsánat a szóért)

zad második felében a Balaton-felvidéki szőlőhegyeken is, ahol minden esztendőben a Szent György-napi tisztújító gyűlésen a hegy népe előtt felolvasták a hegytörvények szövegét.

Az 1745. évi statútumok első pontja az *istenkáromlást* büntette. A város jegyzőkönyvében két alkalommal jegyezték fel erre vonatkozó rendelkezést. Az első 1714. május 13-án kelt, s Perczel Tamás városi főbíró parancsára hirdették ki, a káromkodót első elkövetésnél egyszeri, második elkövetésnél kétszeri megcsapatással, harmadszori elkövetésnél kővel való agyonveretéssel büntette. (Függ. 1.) Később, 1714. december 9-én, ugyanezt vármegyei rendelkezésként is kihirdették, lényegében ugyanazzal a szöveggel, csupán az egyszeri megcsapatást ötven, a kétszeri megcsapatást száz pálcaütésben pontosítva.⁹ (Függ. 2.) Az istenkáromlók megkövezése ebben a korban nem számított kirívó büntetésnek, mivel a teremtő, mindenható isten szidalmazása, a teremtésbe vetett hit megkérdőjelezése – kutya teremtette stb. kifejezésekkel – a legsúlyosabb bűnök közé tartozott. Törvényeink közül az 1563. évi 42. tc. a teremtő istent, a keresztséget és a lelkes s egyéb hasonlókat káromlókat első ízben vesszözéssel, második ízben pálcazással, harmadízben a gyilkosokra és más gonosztevőkre megszabott büntetéssel sújtotta. Ehhez a drákói szigorhoz képest igazán enyhe büntetés volt az 1745-ben kiszabható pénzbírság, amit a szegény ember 20 pálcaütéssel megválthatott, ellenben a nemest nem lehetett pálcazni.

Az 1745. évi statútumok 2. pontjában a vásár- és ünnepnapokon¹⁰ való *piaci és bolti árusítás* rendjét szabályozták, a 10. pontjában pedig megtiltották, hogy az árukat a városon kívül megvegyék és a városban drágábban eladják. Országos törvényeinken kívül e két rendelkezés közvetlen forrása a veszprémi nemesek és polgárok által megalkotott 1733. évi városi statútumok első három pontja, amelyekhez még egy negyedik is csatlakozott a céhes mesterek és legények gyűléseit követő dombérozás idejének meghatározásáról, magyarul egy csendrendelet. (Függ. 12.) A céhes és kereskedő Veszprémet mutatják ezek a rendelkezések, utalnak a gabonakereskedelem jelentőségére, ami a XVIII. század végére Veszprémet a dunántúli városok élvonalába emelte. A vásárbírákat eredeti feladataikat végezve látjuk, amint a piaci rendre ügyelnek és annak megsértőire kiszabják a bírságokat. A piaci kofákon kívül kalmárok, boltosok is voltak

⁹ Az istenkáromlók és ünnepszegők elleni vármegyei statútumok megújítása 1713-ban és 1716-ban történt. VeML Veszprém vármegye köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvei (Vp. várm. jkv.), 1713. ápr. 26. 5. o. Uo. 1716. jún. 15., 16. pont, 42. o.

¹⁰ A törvényszabta ünnepek (*festa decretalia*) felsorolása: VeML Veszprém város köz-, kis- és tanácsülési jegyzőkönyvei (Vp. város jkv.), 1738. júl. 9. 426. o. III. Károly az 1731. március 21-én kiadott Carolina resolútióban elrendelte, hogy a katolikus ünnepeket külsőleg mindenki megtartsa, s minden céh részt vegyen a katolikus egyházi körmenetekben.

Veszprémben. A város jegyzőkönyvei szerint 1716-ban a „görögökön” kívül két zsidó kereskedő (Léb Jakab és Salamon) is lakott Veszprémben, az előbbiekkal négy, az utóbbiakkal két boltra kötött szerződést a város.¹¹ Igazi kereskedő kevés volt a városban, 1747-ben az adózó lakosság összeírásakor mindössze kilenc kereskedőt jegyeztek fel, a nevük alapján közöttük három „görög” és hat német származású volt.¹² A piaci és a vásári forgalom mégis élénk volt Veszprémben, mivel jóformán mindenki kereskedett valamivel: gabonával, borral, sörrel, élelmiszerekkel, nyersanyagokkal, állatokkal, sóval és a céhes ipar termékeivel. A statútumokban foglalt szabályozás azért szegényes az iparosok és a kereskedők tekintetében, mivel az ő ügyeikben több hatóság is jogosult volt rendelkezések kiadására. A céhek önkormányzattal bíró testületek voltak, működésükbe ritkán avatkozott be a földesúr vagy a városi hatóság. A szabályozás így elsősorban a piaci és vásári renddel és a lakosság egyik alapvető jövedelemforrásával, a borkiméréssel foglalkozott.¹³ A püspök 1715-ben a veszprémi vásárra összeseregülő és a helyfoglalás miatt civakodó süvegkészítők között, a város 1718-ban a mázas cserépedénnyel is kereskedő fazekasok között teremtett rendet. (Függ. 3. és 6.) Az ár- és bérszabások vagy limitációk a vármegye hatáskörébe tartoztak. A mézszárosok egy alkalommal a káptalan és a városi nemesek és polgárok előtt kötelezték magukat a szabott húsár és minőség megtartására. (Függ. 9.) 1714-ben és 1715-ben a vármegye a törvények által elrendelt budai vagy pozsonyi mértékek hitelesítéséről, a gabona és a bor áráról határozott.¹⁴ (Függ. 2. és 4.)

A statútumok 9. pontja a köztisztasággal a 11. pontja az állattartással, a 12. pontja a legeltetéssel foglalkozott. Veszprém, a városban gyakorolt sokféle kézműipar ellenére is, alapjában véve agrár jellegű település. A bortermelés és a köztisztaságot, közrendet veszélyeztető állattartás fontosabb tényező a lakosság megélhetésében, mint a kézművesség, s ez tükröződik a városképen is. Veszprém sáros utcáin szabadon kóborolnak az állatok, a szemetet kihányják az utcára, a trágyalé elszennyezi a kutakat, a város közepén szemétdomb éktelenkedik. Mindez büzt és igazi középkori hangulatot áraszt, állandósítva a járványve-

¹¹ VeML Vp. város jkv., 1716. márc. 6. 30. o. Uo. 1716. febr. 31. o. A zsidó kereskedőkre vonatkozó adat korábbi, mint Kun Lajos: *A veszprémi zsidóság múltja és jelene*. Karcag, 1932. c. kötetében található (1723).

¹² VeML Veszprém Város Tanácsának iratai. Összeírások. Extractus conscriptionis generalis Incltyi Comitatus Weszprimiensis pro anno 1747-mo respiciens. Oppidum Weszp.

¹³ Az italméréssel foglalkozó rendelkezések ismertetése nagy számuk és a kérdés súlya miatt csak egy önálló dolgozatban lehetséges, ezért itt nem térünk ki rájuk.

¹⁴ Az 1655. évi 31., 1715. évi 63. és az 1729. évi 14. tc. a budai vagy pozsonyi mértékek használatáról rendelkezett. A mértékek ügyében a vármegyéhez érkezett nádori levél és királyi parancsok: VeML Vp. várm. jkv., 1715. dec. 16. 3. pont, 33. o. Uo. 1716. nov. 19. 11. pont, 51. o. Uo. 1719. szept. 6. 1. pont, 193. o.

szélyt. Éppen ezért ezekben az ügyekben 1714-ben és 1718-ban a káromkodók büntetésével és a szegődségi idő megállapításával együtt két rendelkezést is a város jegyzőkönyvébe iktattak. (Függ. 1. és 5.) Az 1718. évi rendelkezés publicatio, ezért a nemesi vármegye által kiadott körlevélről vagy kurrensről lehet szó, mivel azokat szokták ebben a formában bejegyezni a város jegyzőkönyvébe. A köztisztaság kérdésével foglalkozott az 1727. évi városi statútumok 4. és az 1730. évi statútumok 5. pontja.¹⁵ Az állattartásra, köztisztaságra, legeltetésre vonatkozó statútumokat hoztak 1748-ban is. (Függ. 14.) A köztisztaságra a vásárbírák ügyeltek, pl. 1714-ben arra kötelezték őket, hogy a város tisztaságáról, az utcákra vetett szemét és trágya elszállításáról gondoskodjanak.¹⁶ Több-ször foglalkoztak a városi kutak ügyével: 1714-ben a Varga-kúthoz vezető utak megjavításával, 1721-ben az Úrkút kővel való kirakásával, 1731-ben a Komakút megcsináltatásával.¹⁷ A köztisztaság és a kutak felügyelete három esztendeig az 1727-ben választott hadnagyok feladata volt.

A statútumok 3–4. pontja a közbiztonsággal foglalkozott. A 3. pont a csavargókra, kóborlókra, idegenekre vonatkozó sok-sok törvény és vármegyei rendelkezés közül akár egy 1724-ben kiadott vármegyei határozatból is meríthetett, amelyben a bírákat és hadnagyokat arra kötelezték, hogy a „*passus levél nélkül járó utasoknak szállást ne adjanak, annyival is inkább afféle csavargókat be ne engedjenek lakóul, ha csak igazságos levelek nem lészen, honnéd jöttek, és hová valók legyenek*”. Ezek a rendelkezések elsősorban a jobbágyoknak, katonáknak, továbbá a házi és gazdasági cselédeknek a szegődségi idő letelte előtti szökését hivatottak megakadályozni az 1715. évi 101. sz. és az 1723. évi 66. tc. alapján, melyek közül az utóbbi a szolgák bérének és szolgálati idejének meghatározását a vármegyére bízta.¹⁸ A szolgák, napszamosok bérének megállapításával kívánták biztosítani azt, hogy a gazdák magasabb bér ígéretével ne csábíthassák el egymás munkásait. Az erre vonatkozó tilalom megtalálható a Balaton-felvidéki szőlőhegyek számára Zala vármegye által 1752-en kiadott artikulusokban is, amelyek érvényesek voltak a legtöbb szőlőhegyen, ahol a veszprémiek birtokosok voltak. A csavargók ellen hozott idézett rendelkezésen kívül a napszambérek megállapítását is tartalmazza a vármegye 1724. évi határozata. (Függ. 7.) Az utazólevél

¹⁵ VeML Veszprém város oklevelei és jogbiztosító okiratai. Fase. II. No. 88.

¹⁶ VeML Vp. város jkv., 1714. ápr. 24. 7. o.

¹⁷ A Vargakútra: VeML Vp. város jkv., 1714. ápr. 24. 8. o. Az Úrkútra: uo. 1721. ápr. 27. 74. o. A Komakútra: uo. 1731. szept. 134. o.

¹⁸ VeML Vp. város jkv., 1724. júl. 9. 95. o. A cselédek szegődségi idejével többször foglalkozott a vármegyei közgyűlés: VeML Vp. várm. jkv., 1721. okt. 27. 10. pont, 236. o. Uo. 1730. jan. 16. 16. pont, 476. o. Uo. 1743. jan. 15. 4. pont, 520. o.

(passus) nélkül járó-kelő idegenekre a pestisjárvány miatt is ügyelni kellett.¹⁹

Az 1723. évi 109. tc. nyomán a helytartótanács a megyékben és a városokban tűzvédelmi intézkedések bevezetését szorgalmazta. A veszprémi statútumok 5. és 7. pontja is tűzrendészeti kérdésekkel foglalkozott. A városi tűzrendészet a vásárbírák felügyelete alatt állt. A városi önkormányzat 1717. július 6-án arra kötelezte őket, hogy a városi és vármegyei esküdtekkel együtt „járják meg a várost, és valakinek rossz konyháját és kéményét – az hol a tűztől félő volna – találják, minden kedvezés és személyválogatás nélkül rontsák le és vonják le, nem nézvéen azt, akár nemes, akár városi emberé legyen, minthogy ez a közönséges jót nézi”.²⁰ A tűzvétség kitörése állandóan fenyegette a várost, mert sok házat fából építettek. Az 1728. évi országos összeírás során Veszprémben az adózó lakosság 342 lakóépületét írták össze, amelyek közül 177-et háznak, 165-öt kunyhónak (*casulae*) minősítettek.²¹ Minden bizonnyal az összeírásban szereplő házak a kőépületeket, a kunyhók a fából épült házakat jelentették, s a XVIII. század közepén is gyakoriak a faházak adásvételére vonatkozó bejegyzések a városi jegyzőkönyvekben. 1735. február 24-én a piac táján lévő Küllei-major meggyulladt a tűzben 62 ház leégett, ugyanabban az évben Kajári Ádám istállója kigyulladt, és 24 ház esett a tűz áldozatául.²²

Közbiztonsági és tűzrendészeti ügyekben 1745 előtt Veszprém városa két nagy jelentőségű statútumot alkotott: 1727-ben a káptalan a városi nemesek és polgárok és 1730-ban a vármegyei tiszttviselők részvételével (Függ. 8. és 10.) Az 1727. évi statútumoknak a közbiztonsággal kapcsolatos intézkedései a tartalmuk és a keletkezésük időpontja miatt is figyelemre méltók. A közbiztonsági feladatok ellátására 24 strázsát rendeltek, akik a nemesség és a polgárság hadnagynak a vezetése alatt álltak. Az 1727. évi statútumok keletkezésének időpontja összefüggésbe hozható a helyőrség 1726-ban történt megszüntetésével, ami szükségessé tette a polgárőrség megszervezését.²³ Ez a szervezet mindössze három évig működött, 1730-tól bakttereket rendeltek éjjeli őrségbe, a közbiztonság pedig nemesi részről a kapitány, polgári részről a szabad vajda feladata lett, míg a tűzbiztonság a vásárbírák felügyelete alatt maradt.

A pénzbüntetés ellenére is terjedő dohányzással, pipázással több vármegyei rendelkezés foglalkozott. 1717-ben a dohányzó parasztokat havonta 50 dénár

¹⁹ VeML Vp. várm. jkv., 1713. aug. 21. 16. pont, 10. o. VeML Vp. város jkv., 1724. júl. 9. 95. o. Uo. 1738. júl. 9. 425–426. o.

²⁰ VeML Vp. város jkv., 1717. júl. 6. 56. o.

²¹ VeML Veszprém város oklevelei és jogbiztosító okiratai. Fase. II. No. 90.

²² VeML Vp. város jkv., 1735. 143. o.

²³ Friedreich Endre: *A veszprémi Szent Anna-kápolna története. 1724–1907.* Veszprém, 1907. 43. o.

pénzbírsággal sújtották, amit a helységek bírának dupla büntetés terhe alatt kellett kivetniük. Szükség esetén a beszedett pénzt a helység adójának fizetésére fordíthatták. 1734-től kezdve a dohányosok esztendőnként egy forintot tartoztak fizetni, s megtiltották a tereken, utcákon, istállókban, csűrökben való dohányzást. 1741-ben a dohányzás ellen hozott intézkedéseket megújították.²⁴ A vármegye képviselőjében Kiss Sándor, a város képviselőjében Egréczy István írta alá az 1732. május 13-án kiadott határozatot arról, hogy a nemest és a nem nemes pénzbírságra vagy 15 pálcára büntetik, ha az utcán vagy más veszedelmes helyen dohányzik.²⁵ Ezeknek a rendelkezéseknek a végrehajtása miatt összeírták a dohányzókat, pipásokat. Az 1747. évi adóalap-összeírás adatai szerint a nem nemesek közül 189 személy dohányozott a városban.²⁶

Törvényeink, a központi kormányhatóságok és a nemesi vármegye intézkedései nagy súlyt helyeztek a közlekedés biztonságára. Elsősorban katonai érdekek, de az 1715. évi 22. és az 1723. évi 114. tc. nyomán a postajárás miatt is szorgalmazták a hidak és utak karbantartását és szélesítését. A helységek bírait pénzbírsággal és botbüntetéssel készítették a közmunkák elvégzésére.²⁷ Az 1745. évi veszprémi statútumok 6. pontja a Kasza-völgyben a víz elvezetését és híd építését, a 8. pont az utcákon a tereprendezést, a 13. pont pedig az irtásföldek ügyét tárgyalja. A Kasza-völgyi híd ügyének tárgyalásánál fogható meg a földesurak jelenlétének egyik oka: kőhidat készítettek a püspökkertnél, amihez természetesen a püspök engedélye is kellett, és az egybegyűlt uraságok anyagi hozzájárulására is számítottak. A vízvezetésre, utcarendezésre és az irtásföldek használatára vonatkozó 1745. évi statútumok a vármegye, a város nemesi és polgárai által 1742. április 17-én hozott határozatoknak a statútumokba való foglalását jelentették (Függ. 13.), és kiegészültek a városi bakterek fizetésére és a tűzoltó eszközökre vonatkozó rendelkezésekkel. A nemesek $\frac{1}{3}$ részt álltak a bakterek fizetéséből, tehát már ekkor létezett a közös költségek megosztásának a későbbiekben is elfogadott aránya. Korábban a város órájának megvételéhez fele-fele arányban járult hozzá a nemesség és a polgárság, 1722-ben az országgyűlésre küldött aplegátusok költségeit pedig 3:4 arányban fizették a nemesek és a polgárok.²⁸

²⁴ VeML Vp. várm. jkv., 1717. jan. 14. 29. pont (76. o.) Uo. 1734. dec. 1. 24. pont (26. o.) Uo. 1741. jan. 29. 2. pont (429. o.)

²⁵ VeML Veszprém város oklevelei és jogbiztosító okiratai. Fase. II. No. 88.

²⁶ Lásd a 12. jegyzetben id. összeírást.

²⁷ VeML Vp. várm. jkv., 1729. máj. 13. 4. pont (444. o.) Uo. 1736. nov. 6. 18. pont (137. o.) Uo. 1739. jún. 1. 20. pont (298. o.)

²⁸ VeML Vp. város jkv., 1716. ápr. 24. 35. o. Uo. 1722. nov. 5. 80–81. o. Uo. 1746. ápr. 30. 72. o. A közgyűlés határozata: „Már egyszer végben ment prothocolatió szerént az kőhídnak

Összegezve az 1745. évi veszprémi statútumok létrejöttének körülményeit, megállapítható, hogy legfontosabb forrásaikat az ország törvényein kívül a nemesi vármegye, a veszprémi nemesek, polgárok és földesurak közös határozatai képezték. A török kiűzése, majd a Rákóczi-szabadságharc utáni években a nemesi vármegyére hárult a helyi közigazgatás újjászervezése és irányítása. 1717-ben a nemesi vármegye is kerestette statútumait a szomszédos vármegyek törvényhatóságainál és saját iratai között.²⁹ A központi kormányhatóságok közül a helytartótanács a nemesi vármegye közvetítésével fontos szerepet kapott a helyi önkormányzatok irányításában, mivel rendeleti úton, a rendi országgyűlés mellőzésével történt az ország kormányzása.³⁰

Az 1745. évi statútumok nem tekinthetők Veszprém püspök-földesura által megalkotott jogszabályoknak, de érdemes idézni Volkra Ottó püspök 1712. évi rendtartásából, amelyet a városiak elfogadtak ugyan, de 1715-ben meg kellett ismételni: „*Parancsoltatik méltóságos veszprémi püspök urunk őnagysága által az is, hogy akinek a veszprémi várban házuk vagyon, hova hamarább megépíttessék, máskülönbőn őnagysága confiscáltatni fogja, és annak adja, aki megfogja építeni.*”³¹ Íme egy püspöki rendelkezés építészeti, városrendezési ügyben, amelyet foganatosítottak, de nem a város, hanem csak a vár területén, ahol vásárlásokkal, pereskedésekkel, a földesúri elővásárlási jog gyakorlásával³² valóban érvényesülhetett a központi akarat, aminek az eredménye lett a veszprémi vár barokk épületegyüttese. A vár területén kívül nem érvényesült, mint ahogyan a magyarországi barokk nem is hozott létre barokk szerkezetű városokat, legfeljebb városmagokat.³³

A XVIII. század első felében a város földesurai a saját birtokukban lévő ingatlanokon kívül csak korlátozott módon gyakorolhattak építési vagy építésrendészeti hatóságot, ilyen ügyekben statútumokat sem adhattak ki, mivel a városi önkormányzat abban a jogainak a csorbítását látta volna. Az 1745. évi statútumok kiadása idején már készülődött az összecsapás az önkormányzati jogok ügyében a város és földesurai között. Mint sok más, a város és földesurai közötti

csinálása és az utcák reperatiója mihelyen az emberek a szőlőmunkáral megérkeznek, azonnal hozzákezdeni fognak.” 1752-ben rendelkezett a vármegye a veszprémi utcák javításáról, a sziklák lóporral való széttöréséről. Idézi: Véghely Dezső: *Emléklapok rendezett tanácsa Veszprém város közigazgatási életéből.* Veszprém, 1886. 265. o.

²⁹ VeML Vp. várm. jkv. 1717. jan. 14. 2. pont (79. o.)

³⁰ Az 1723. évi 97. tc. rendelkezett a királyi helytartótanács felállításáról. VeML Vp. várm. jkv., 1724. jún. 30. 4. pont (296. o.)

³¹ VeML Vp. város jkv., keltezés nélkül (1712) 10–12. o. Uo. 1715. jún. 3. 46. o.

³² Lukcsics Pál–Pfeiffer János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában.* (A veszprémi egyházmegye múltjából 1.) Veszprém, 1933.

³³ Fügedi Erik: *A dunántúli városok fejlődése 1767–1848 között.* In: MTA Pécsi és Veszpr. Akad. Biz. értesítője. A Dunántúl településtörténete. II/1. Pécs, 1977. 125–132. o.

jogviszonyt érintő kérdésben, úgy az építési hatóság gyakorlásában is egyetlen polgár ügye indította el a bírói vizsgálatot. A királyi ítélőtábla hites jegyzője 1746. június 1-jén tanúkihallgatást végzett Oroszi Márton ügyében, akinek az épülő házat a püspökség tisztartója, Vukovics Ferenc megkísérelte lerontani az embe-reivel.³⁴ Másnap 36 tanút kihallgattak a veszprémiek jogait érintő hét kérdésben, melyek közül a második így hangzott: „Tudja-e és emlékezik-e a tanú, hogy Veszprém várossában, mint egyéb privilegialis helységeken, mindennek szabad volt mindenkor házat, majort s egyéb épületet is tenni és a fundusokat nem más, hanem egyedül a nemes városi magistratus mutatta ki mindennek?” Id. Esterházy Ferenc gróf és megidézett társainak többsége azt vallotta, hogy Veszprémben minden embernek szabad volt házat, majort és más épületeket emelni, „ha annak való helyet a város bírójától, vagy annak előtte, méglen bíró helyében kapitánnyá volt a városnak, attól megkérte”.³⁵

Bíró Márton idejében elkészült a város lakóinak utcák szerinti (Varga utca, Kádártai sorompó utca, Bohém völgy, Kúhánys utca, Vásárállás utca, vagy másként Piazzai utca, Vár, Horgas utca, Vámosi sorompó utcái, Hosszú utca) jegyzéke, de a városi tanács merev elutasítása fogadta a püspöknek a városi ingatlan-nyilvántartás szempontjából egyébként üdvös intézkedését az utcák, házak, telkek mérnökkel (*matematicus*) való felmérésétől, mivel az adóztatástól és ellenőrzéstől tartó város nem kívánta egy pontos nyilvántartás elkészültét: „ha azon delineatio megengedtetnék, nagy kárát és majd utolsó nyomorúságát tapasztalhatná jövendőben a város.”³⁶ Ha ez nem így lett volna, s egy központi akarat rajzasztal mellől irányíthatta volna a város kiépülését, akkor Veszprémben a városszerkezet bizonyára más képet mutatna. A XVIII. század közepén Veszprém megyében még a lakóépületek kijavítása, jó karban való tartása volt napirenden, s Veszprém városban is első-sorban a polgárok anyagi gyarapodása szükségeltetett ahhoz, hogy az 1745. évi statútumokban az érintett ügyekben érzékelhető előrehaladás következzen be.³⁷

Mikor közzétesszük Veszprém város legrégebbi, a helytörténeti kutatás számára sem könnyen elérhető statútumai közül az itt következőket, egy város kollektív bölcsességét őrző városi törvénykönyv összeállításán kívül az a szándék vezérel bennünket, hogy a város polgárai és a mai szabályrendeletek megalko-

³⁴ VeML Veszprém város köz- és tanácsülési iratai, 1746. jún. 1.

³⁵ VeML Veszprém város köz- és tanácsülési iratai, 1746. jún. 9. A földesúri hatalom megszilárdulása után a főbíró a telkek kijelöléséhez engedélyt kér a nagypréposttól. VeML Vp. város jkv., 1767. márc. 13. 1. pont (42. o.)

³⁶ VeML Veszprém város tanácsának iratai. Összeírások. Conscriptio dominalis civitatis episcopalis Veszprém in anno 1749 peracta. VeML Vp. város jkv., 1748. febr. 8. 157. o. Uo. 1748. febr. 13. 158. o.

³⁷ VeML Vp. várm. jkv, 1746. márc. 23. 23. pont (718. o.). Büntetés terhe alatt kötelezték a jobbágyokat házaik javítására és rendben tartására.

tói is meggyőződhetnek arról, hogy a változások ellenére egy város működését biztosító szabályozás tekintetében – a szükségességet és az alapkérdéseket illetően – sok minden változatlan maradt, „*nincs új a nap alatt*”. A piaci és vásári rendszet, közbiztonság, építésrendszet, utcarendezés, tűzrendszet, köztisztaság, a közös intézmények fenntartása ma is napirenden lévő ügyek, s néha a határozatok tartalma sem különbözik lényegesen az elődökéitől, legfeljebb a szabályrendeleteket ma már nem trombita- vagy dobszó elhangzása után param et publice hirdetik ki a piactéren.

FÜGGELÉK

1. Privilegizált Veszprém város trombitaszóval kihirdetett határozatai, 1714. május 13.

Az 1714. esztendő májusának 13. napján nemzetes és vitéz Perczel Tamás uram, Veszprém városa főbírája parancsollatjából kihirdtetett, hogy 4 forint bírság alatt a lakosok közül se nemes, se nemtelen a vetésekre és rétekre semmi nemű marháját ne bocsássa, az csószökre pediglen azon bírság alatt, ha kárban találván a marhát, be akarná hajtani, senki támadni merészeljen.

Másodszor. Azon senki nem panaszkodhatik, hogy a városnak sertéspásztora nem volna, azért akinek a lakosok közül sertésmarhája vagyon, itthon ne tartsa, vagyis ha itthon tartani akarja, ólban rekessze, másképpen, ha az utcákon tapasztaltatnak, meglövöldöztetnek.

Az utcákra szemetet és ganet ki ne hányjanak, az gazdasszonok a konyhájukra, ahol tüzelnek, szorgalmatos gondot viseljenek, és ugyan 4 forint bírság alatt kéménynyiket és lángfogásokat, hogy gyulladni ne támadjon a városon, jól megtisztogassák.

Senki Isten ellen ne káromkodjék, mert ha kin megtapasztaltatik, elsőben egy, más után kétszer keményen megcsapattatik, harmadszor pediglen, ha elmondja, kúvel agyonverettetik.³⁸

2. Vármegyei határozatok a máriás értékéről, az italmérésről, a mértékekről és a káromkodók büntetéséről, 1714. december 9.

Nemzetes vitéz Perczel Tamás uram, nemes Veszprém városa főbírája parancsollatjából kihirdtetett, hogy a nemes vármegye determinatio szerint ez

³⁸ VeML Vp. város jkv., 1714. máj. 13. 45. o.

után mind nemesek és nemtelenek a máriást huszonkilencedfél pénzben adják és vegyék, aki pediglen fölvaltja, 4 forint bírság alatt 28 ½ pénzben váltsa.

Nemkülönben az korcsmárosok ugyan négy forint büntetés alatt a pinzetket és iccétet úgy töltsék, hogy a bornak habjával föl ne üttsék, hanem meg hagyják állapodni.

Hasonlóképpen ezután senki azon bírság alatt másféle fontokat ne tartson, hanem városi főbíró uramtul pecsétes fontokat váltson s azzal jószágát mérje és árulja.

Senki adtával teremtettével szitkozódni ne merészeljen, mert akire reá bizonyodik, elsőben 50 rajta csapattatik, másodsor ha elmondja, száz üttestik rajta, harmadszor pediglen másoknak rettentő példájára hüvel agyonverettetik.³⁹

3. Volkra Ottó püspök-főispán vásári rendet szab a süvegeseeknek, 1715. augusztus 9.

Minthogy kiváltképpen a vásári alkalmatosságokkal a süvegjártók között a helynek válogatásában pörlekedések szoktanak lenni, parancsoltatik azért méltóságos veszprémi püspök és főispán urunk őnagysága hatalmával, hogy amint régenten a helyeket vásári alkalmatossággal megtartották, most is aszerint tartassák, úgymint a győri és székesfehérvári süvegjártók, akik tudniillik egy céhben vannak, első egy rendben legyenek, minthogy másképpen is bevett régi szokások szerint, úgymint a győri guberniumban valók a külső új süvegjártókat itt ezen a vásáron szokták megkeresztelni. Pápaiak pedig és soproniak a kúszegiekkel együtt, kik is egy céhbeliek, azok is más egy rendben, egymás után egy helyen legyenek és ha ki ellenkeznék, tehát említett méltóságos főispán és püspök, úgymint földesuraság őnagysága hatalmából mindannyiszor egy-egy tallér büntetésen fog maradni és nyomban megvétetik is rajta. Veszprémben, az 1715. esztendő augusztusának kilencedik napján.⁴⁰

4. Az 1715. szeptember 8-án kihirdetett vármegyei parancs a mértékekről, a gabona- és borákról

Nemes Veszprém városában kihirdettetett, hogy a Nemes Vármegye parancsolata szerint ezután senki a nagy köböllel, pinttel és iccével élni 25 forint bírság alatt ne merészeljen, hanem a Nemes Vármegyétől kiadatott pecsétes, vagyis bileges mérővel, pinttel és iccével mindenféle jószágot adjanak és vegyenek, mellyeknek az ára azon kis köbölhöz, pinthez és iccéhez eképpen szabatta-

³⁹ VeML Vp. város jkv., 1714. dec. 9. 45–46. o.

⁴⁰ VeML Vp. város jkv., 1715. aug. 9. 27. o.

tott: a tiszta búzának köbli 15 garasra, a kétszeres búzának 13 garasra, az alávaló konkolos búzának mereje⁴¹ pediglen a kis köböllel 10 garasra. Az óbornak, a javának iccēja a kis iccével 6 pénzre, az alábbvalóknak 4 pénzre, a bajor mustnak⁴² iccēja hasonlóképpen 4 pénzre. Aki pediglen ez ellen cselekedni tapasztaltatik, mindannyiszor 25 forintra büntettetik.⁴³

5. A legeltetésről, szolgákról és a sertéstartásról szóló rendelkezések 1718. április 24.

Először. A rétek, vetések és kertek szokás szerint való büntetés alatt tilalmaztatnak, senki marhájakat bebocsájtani ne merészeljék.

Másodszor. A szolgák időnek előtte szolgálatajokból kiálloni ne merészeljenek, hanem a szolgálhatet, úgymint Szent György nap után egy hetet kiszolgálni tartozzanak.

Harmadszor. Akiknek sértési vannak, vagy ólban rekessze, vagyis pásztor eleiben adja, másként meglövöldöztetnek.⁴⁴

6. Veszprém város határozata a fazekasokról és a mázas cserépedénnyel kereskedőidről, 1718. május 20.

Az 1718. esztendő májusának 20. napján Veszprém mezőváros nemes urainak és többi lakosainak egyenlő szavazatával és egyetértésével határozatott, hogy az veszprémi fazekas mesteremberek az mázos cserépedénnyel kereskedő emberektől (kivéven az másuvá való és hasonló edént, mint az veszprémi fazekasok csináló s azzal kereskedőtől) se vásári, se más alkalmatossággal se fazekat, se pénzt, se más akármelly névvel nevezendő foglalást ne tegyenek a hatalmaskodás büntetése alatt, minden szombaton pedig a piacra árulni edént hozzanak föl tizenkét forint büntetés alatt mindannyiszor.⁴⁵

7. A vármegye határozata az utasokról és a napszámosok béréről, 1724. július 9.

Az 1724. esztendő júliusának 9. napján. Az elmúlt veszprémi közgyűlésben elvégezte az nemes vármegye, hogy akár városiak, akár falusi bírák legyenek

⁴¹ Mereje = mérője

⁴² bajor = korai érésű, ősi dunántúli szőlőfajtánk, másutt gohér néven ismerték. A bajor must az előszüretből nyert mustot is jelentette, mivel 1760-ban Vörösberényben az öregszürettel szembeállítva használták ezt a kifejezést. Magyar Országos Levéltár. E-152. Acta Jesuitica. Collegium Jauriense. Fasc. 26. No. 49.

⁴³ VeML Vp. város jkv., 1715. szept. 8. 27. o.

⁴⁴ VeML Vp. város jkv., 1718. ápr. 24. 63. o.

⁴⁵ VeML Vp. város jkv., 1718. máj. 20. 63. o.

azok, reá vigyáztassanak, hogy utazó levél nélkül járó utasoknak szállást ne adjanak, annyival is inkább afféle csavargókat be ne fogadjanak lakóul, ha csak igazságos levelek nem lészen, honnéd jöttek, és hová valók legyenek, mert nagy kárát fogja vallanyi, mellyekre a falusi hadnagyok is jobban vigyázzanak, mint ekkoráig, parancsoltatik.

Emellett a munkásoknak napszámi fizetést is e szerént rendelte az nemes vármegye, hogy büntetés alatt így alkalmaztassák minden rendek magokat, úgymint: egy kaszásnak gazda kenyerén lészen fizetése húsz pénz, maga kenyerén egy máriás; aratónak gazda kenyerén, nagynak dénár 12, alábbvalónak dénár 10; kéveközőnek dénár 15; szénagyűjtőnek nagyobbnak gazda kenyerén dénár 10, kisebbnek 8, maga kenyerén dénár 13, kisebbnek dénár 10; petrencehordónak és baglyarakónak maga kenyerén dénár 20, gazda kenyerén dénár 15; szőlőkapásnak maga kenyerén dénár 25, gazda kenyerén 15; szőlőkötőnek maga kenyerén dénár 15, gazda kenyerén 8; szőlőszedőnek gazda kenyerén dénár 6; csöbörhordónak gazda kenyerén dénár 12; kertekben lévő kapásoknak gazda kenyerén dénár 12, maga kenyerén dénár 16; másféle napszámú gazda kenyerén dénár 10, maga kenyerén 15, 12 forint büntetés alatt.

Veszprém, kelt mint fent, dobszóval nyilvánosan előszóval az piarcon kihirdettetett, és ismét a járásra kiküldetett Vízkeleti József főszolgabíró uram aláírása alatt.⁴⁶

8. Veszprém város statútumai, 1727. január 2.

Az 1727. esztendő januárjának 2-dik napján az tekintetes nemes veszprémi káptalan, úgy hasonlóképpen veszprémi nemes és városi lakos uraimék feles számmal együtt lévén, az városnak hasznára és megmaradására minémű sértetetlenül megtartandó pontokat határozzanak, annak sora így következik:

Először. Az tekintetes nemes vármegye arra kiküldendő esküdtje és a vásárbírák által megvizsgáltassanak minden házok a csavargóknak és afféle hír nélkül a városra bėjött utazó levél nélkül járó kóborlóknak kikeresésére, és valahol ollyaténokat tapasztalnak, mind gazdájokkal együtt bíró uram eleiben vivén, azokat nyomban a deresben keményen megcsapassák, a gazdát azért, hogy tudván az kihirdetést, hír nélkül befogadja, amaz pedig, hogy magát nem jelentette.

Másodsor: Szent György napig állíttassanak föl 24 strásák minden éccakára úgy, hogy 12 éjjélig, 12 pedig éjjél után hajnali harangozásig szorgalmatosan strásáljanak, a strásálást pedig estve hat órakor kezdjék el. Ezeknek rendesebben való igazgatásokra rendeltettek két hadnagyok, egyik Csonka János, a

⁴⁶ VeML Vp. város jkv., 1724. júl. 9. 95. o.

másik Pápai Szabó István, kiknek az házokhoz mindjárt azon estve a strásák öszevgyűljenek, és onnét oszlojanak háromfelé strásálni, mindenfelé négy-négy, a strásákat pedig mindenek személyválogatás nélkül kiszolgáltassák.

Harmadszor. Ennek utánra minden estvéli nyolc órakor fognak harangozni, mellyért az harangozónak adatik esztendeig kilenc forint, mellynek hármát a tekintetes nemes káptolon, hátát pedig nemes és városi uraimék, és így nyolc óra után a korcsmárosok senkinek bort ne adjanak borának lefoglalása alatt, valakiket pedig nyolc óra után a városon járni tapasztalnak a strásák, kivált a kocsisokat, deákokat és efféle kóborlókat, azonnal megfogván, virradtig vigyék tömlőben, hogy nappal érdemlett büntetését elvehessék.

Negyedszer. Akik házuk elől a ganéjt el nem hordatják, sőt esős idővel az utcára kihányják, megtapasztaltván, négy forintokra büntettetnek, melly büntetést az hadnagyok az illetékes bírák egyetértésével, akár nemes, akár városi személy legyen, személyválogatás nélkül megvegyék, az kutakra is hasonlóképpen a hadnagyok vigyázzanak, hogy a ganéjjal el ne fojtassanak, és meg ne mocsokoltassanak.

Ötödször. Ha ki az utcán pipázni tapasztaltatik, nyomban 12 pálcával megbüntettetik minden engedelem nélkül.

Hatodszor. A kémények megvizsgáltsanak, ha hol rosszakat tapasztalnak, mint afféle tűzfészkeket, irgalmatlanul levonják.

Hetedszer. Ha ki sírására parancsoltatván, el nem mégyen, tehát büntetése lészen 4 forint.⁴⁷

9. A mészárosok jó és szabott áru húsméréséről, 1729. április 26.

Az 1729. esztendő április havának 26. napján nemzetes és vitézlő Perczel Tamás uramnak, Veszprim város főbírájának házában, a tekintetes nemes káptalan és nemes uraimék, úgy nemkülönben a becsületes városiak őkegyelmek jelenlételekben mészáros uraimék előhívattatván, s komolyan megvizsgálván, magokat arra ajánlották s kötelezték, hogy teljes tehetségek szerént azon ügyekeznek, hogy olyan jó s szénás marhát, mineműt most jelenleg tartanak, azok elfogyván, azokhoz hasonlólt vágván, mind az urakat, s mind a szegénységet az ötödfél dénárokért az jövő úrnapiig szép hússal tartani fogják, holott pedig ezekben hiba találtatnék, az húsok elkoboztassék, s ára is alább fog szállani.⁴⁸

⁴⁷ VeML Veszprém város oklevelei és jogbiztosító okiratai. Fase. II. No. 88.

⁴⁸ VeML Vp. jkv., 1729. ápr. 26. 125. o.

10. Veszprém város statútumai, 1730. június 1.

Az 1730. esztendő június havának 1-ső napján Veszprémben, ugyanazon nevű vármegyében lévő mezővárosban, nemzetes és vitézlkő Kiss Sándor az előbb mondott Veszprém vármegye fő-, Skerlecz János alszolgabírája, nemkülönben Thorma István, Farkas Imre, Simoga Ferenc, Kozma István, Kajári Márton, Wukovics Ferenc, Miskey János uraimék jelenlétében.

Először. Hogy éjjeli bakter vagyis vigyázó és minden órát megkiáltó rendeltett két ember Szent Mihály naptól fogvást Szent György napig nyolc órától másnap hat óráig, Szent György naptól fogva pedig Szent Mihály napig kilenc órától fogvást négy óráig, kik is ha ez idő alatt valamely gonosztevőt találnak, adják szabad vajdának hírére, s ha maga nem bírna velek, segíteni is tartozzanak néki, hogyha pedig magok hivatalában kötelességek szerint el nem járnának, bírói ítélettel büntetődni fognak.

Másodszor. Csonka János uram az nemesség részéről veszprémi kapitányságra a nemesek közönséges szavazatával megválasztatott, melyért lészen három forintig való megjegyzése az taxában, ki is az rossztévők után városi szabad vajdával fog jární, s azokat megfogni, ha azon rossztévő nemesi személy lészen, az nemes vármegye tömlöcéhez vigyék árestomban, ha pedig városi lészen, az szabad vajda házához vitetődjék, és érdeme szerént büntetődjék, ha valaki pedig háborgatni meriszelné ő kegyelméket, személyválogatás nélkül az illetékes magistratus által 4 forintra okvetlenül büntetődjék.

Harmadszor. Minden kántoron magok mellé vévén a nemesség részéről fővagy viceszolgabíró uraimék kiküldésébül egyet esküdt uraimék közül, és az nemes vármegye hajdúját, az városiak részéről pedig a vásárbírákat és ugyan a város hajdúját, az házokat, konyhákat és kéményeket szorgalmatossan megtekéntsék és megnézzék, valahol rossz kémént vagy konyhát találnak, megkülönböztetés nélkül lerontsák s levonják, hahol pedig ellentállnának vagy rossz szókkal illetnének az illetin dologban, négy forint büntetése lészen, úgy azok is, kik az kéményeket meg nem tisztittatnának s tisztátolan találnának az cirkálók, először huszonöt pinzre nyomban maguk részekre megbüntethessék, és ahol meg nem akarnák fizetni, zálogját is szabadon elvehessék, azután pedig kétszeresen büntetődjék az illetin ember.

Negyedszer. Ha valamely tűz támadna (kitül Isten oltalmazzon bennünket), melynek eloltására aki először lajtban vétet vizet, lészen jutalmazása az elsőnek 75 pénz, a másodiknak 50, a harmadikának 25, ezt pedig azon gazda tartozzék megfizetni, kinek házául gondviseletlensége miatt a tűz kigyün, többi lakosok pedig köteleztetnek vízholdó edényekkel s más segétközökkel sietve menjenek, s az tűzet oltsák, kik pedig nem mennének segítségre, leginkább a nemes

vármegyei város tisztei avagy szolgálai parancsolatjára, egy forintra annyiszor, amennyiszor, irgalmatlanul büntetődjenek, akár nemes ember, akár városi legyen az.

Ötödször. Az utcákra senki se merészelje szemetjét kivetni vagy valamely mocskosságot kiönteni s bocsátoni vagy ereszteti, hanem az városon kívül hordja, hogy azáltal mind az utcák tisztán maradhassanak, s mind pedig alkalmasabb járás lehessen, kik pedig el nem követnének vagy megcselekedni nem kívánnak, egy forinttal vagy huszonöt pálcával fognak büntetődni.

Kiss Sándor, tekintetes nemes Veszprém vármegye járási szolgabírája, Paurovics András, Veszprém várossá főbírája.⁴⁹

11. Az 1732. szeptember 5-én hozott határozatok a közrendről és a harangozásról

Az 1732. esztendő szeptemberének ötödik napján a püspöki házban határozottatott:

Először. Senki nemes és városi uraimék közül a fegyveres emberekkel, kivált németekkel ne igyék 1 forint büntetés alatt.

Másodszor. Kilenc óra után mindenek haza takarodjanak, másképp a várost kerülőknek hatalom adattatik, hogy az oltinokat⁵⁰ megfogván, kit-kit sorsa szerint elfogjanak, s büntetésben ítéljenek.

Harmadszor. A várban lévő nagytemplomban estéli 8 órakor eddig szokott harangozás az előbbi mód szerint tovább is megtartassák, s a harangozó füzetése is azon mód szerint teljesítessék.⁵¹

12. A veszprémi nemesség és polgárság határozatai, 1733. január 3.

Az 1733. esztendő januárjának 3-dik napján Veszprém városi nemes és polgár uraiméknak gyűlésében határozottatott.

Először. Vasárnapokon és ünnepnapokon második harangozástól fogva, míg a szentmise, predicate el nem végeződik, a kofák konyhára való akárminémű eladni valót árulni s eladni ne merészeljen, másképp a vásárbírák az ollatinokat elhordják.

Másodszor. A boltos kalmárok és más árulók bótjokat délig kinyitni az említett napokon és portékájokat, akármi legyen az, délig portékájok vesztese alatt ne merészeljék.

⁴⁹ VeML Veszprém város oklevelei és jogbiztosító okiratai. Fase. II. No. 88.

⁵⁰ Oltinokat = olyanokat

⁵¹ VeML Veszprém város oklevelei és jogbiztosító okiratai. Fase. II. No. 88.

Harmadszor. Ha kik búzát vagy egyebet eladni valót behozandanak kocsiszámra, maga számára első nap senki meg ne vegyen, hanem menjen közönséges szükségre, másképp az ellenkezők vásárbírák által 4 forintra büntetődnek.

Negyedszer. Akármely céhbéli mesterlegények vagy mesterek magok gyűlésezesek s lakozások idején karácsontul fogva vízkereszt napig délig és délután éccaka tizenkét óra után a dombérozást elhagyják, másképp a muzsikások, ha musikálnak a reguláit idő előtt s utána, egy-egy silling⁵² pálcára büntetődni fognak, vízkereszt nap után pedig musikálások meg nem határozatnak.⁵³

13. A vármegye, a városi nemesség és polgárság határozatai, 1742. április 17.

Az 1742. esztendő április havának 17-dik napján tekintetes nemzetes és vitélő Kiss Sándor uramnak lakóházánál, ugyan jelenlétében a nevezett úrnak, úgy nemzetes Miskei János viceszolgabíró uramnak, nemkülönben nemzetes és vitélő Thorma István uram mint városi főbíró uramnak, Perczel Imre, Fauszt Dávid, Pap Péter, Csonka János, úgy több számos nemes uraiméknak egyrésztől, másrésztől Pillich Mátyás, Takács Ferenc, Bankó Ferenc, Szolderer Antal, Széll János városi tanács uraimék, úgy Pál kovács, Akocs Ferenc, Nagy Balás, úgy több összehívott városi uraiméknak jelenlétekben megegyezett akaratból határozatott ez alább megírt mód szerint.

Először. Minthogy az víznek nagy volta miatt nem kevés és elfelejthetetlen károkat mind a két részről kellett szenvedni, azért hogy az víznek menetele lehessen, és illetén károk eltávoztathassanak, a vízút (amint már el vagon jelőlve) kitisztíttassék, és felárkoltassék hová hamarább házsám szerint.

Másodszer. Így az utcák is egyenlő akaratból, hogy megigazéttassanak, határozatott.

Harmadszor. Minthogy némellyek nemes, úgy városi uraimék közül panaszkodnak avégre, hogy maguk irtott földeitől eltilalmaztattak, az okáért határozatott, hogy azon földeknek megszemlélésére, amely emberséges embereket fognak kiküldeni, tartozzanak a következő gyűlésen jelentést tenni.

Negyedszer. Mivel nagy villongások voltak mindeddig a kukoricaföldek iránt nemes és városi uraimék között, ezért elvégeztetett, hogy bírák uraimék által kiküldendő emberséges emberek megvizsgálván jól azt is, hogy ha némellyeknek városi uraimék közül magok szabad akaratjokból egy földnél többet foglaltak volna, az ollyatin földeket, hogy a vita távoztassék, nemes uraiméknak szükségképpen kellett kiosztani, úgy azholy találtatik nemes uraimék részére fog lenni.

⁵² silling itt kosárkötéshez használt vesszőt jelent.

⁵³ VeML Veszprém város oklevelei és jogbiztosító okiratai. Fase. II. No. 88.

Ötödször. Határozatott az is, hogy senki ezután maga hatalmából földet fognyi ne meriszeljen, úgy irtásokat hír nélkül ne tegyen.

Hatodszor. Határozatott az is, hogy a közönséges városnak hasznára három kisebb csáklya, három lajtorja csináltassák, mellyeknek javítása és megszerzése Nemes Ádám uramra biztatott.

Hetedszer. A baktereknek fizetise nemes uraimék által harmadrészben ökegelmeknek egyetértéséből fog kiadattatni.

Mely pontok, hogy annál erősebbek lehessenek, és szentebből megálljanak, mind a két részről lett aláírással megerősített. Adatott Veszprémben, kell mint fent. Kiss Sándor, Miskei János, Perczel Imre, Thorma István Veszprémnek főbírája.⁵⁴

14. Minden esztendő Szent György napján a piacon kihirdetendő statútumok, 1748.

Először. Hogy minden gazdák s. v. sörtvésségeket vagy rekesztékben tartsák, vagy pásztor eleiben adják, másként ha szabadon eresztik, s marhájokban kárt fognak vallanyi, magok gondatlanságának tulajdonítsák.

Másodszer. Senki az utcákra szemetet, ganéjt, földet, köveket avagy más affélét, mellyekkel gyakorta megtelvén az utcák, sokaknak nagy károkat okozni szoktak, hordani avagyis hordatni ne meriszeljen, másként cselekedvén pedig aki az illenben fog tapasztaltatni, mindannyiszor egy forintra fog büntettetni.

Harmadszer. Pásztorok aratás után kepék közt az marhákat, lovászok pedig búzák közt is lovaikat, juhászok ismét kepék közt, vetéseken és parlagokon juhaikat legeltetni, úgy akárki is búzák és vetések között füvet aratni vagy kaszálni, nemkülönben akármiféle marhákat Szent Mihál nap előtt az kukorica földekre négy forint büntetés alatt hajtani ne meriszeljenek.

Negyedszer. Ki-ki maga lúdjaira jól gondot viselvén, búzák, árpa, zab és akármi névvel nevezendő vetemények közé ne eresszék, különbet cselekedvén, ha lúdjaikban kárt vallanak, azon kárt is hasonlóképpen maguknak tulajdonítsák.⁵⁵

⁵⁴ VeML Veszprém város köz- és tanácsülési iratai, 1742. ápr. 17.

⁵⁵ VeML Vp. város jkv., 1748. 170–171. o.

FÖLDESI FERENC:
**A veszprémi főbíró
 választása¹**

*Megmenteni a múlt emlékeit,
 s tisztelni ezekben a nemzet történelmét,
 nem érdem, de honfiúi kötelesség.*

Véghely Dezső

Hagyományok és szabályok

Veszprém város jegyzőkönyveinek olvasása során – főleg a XVIII-XIX. századiakban – a főbíróválasztások napján lehet találkozni a következő bejegyzésekkel: bíróválasztás „régí szokás szerinti” megtartása, a katonaesztendő² kezdete, annak

¹ *Veszprémi Szemle*, 2017/1. 3–23. o.

² Katonai év – vagyis Anni militaris – az adott év november 1 -től következő év október 31 -ig tartott. A korábbi századokban az éves községbíró-választás Szent György napján (április 24.) vette kezdetét, de az 1715. 8. tc. után, amelyben az állandó katonaság eltartásának a terhét a jobbagyságra hárították, az éves bírói hivatal kezdetét áttették november 1-re, a katonai év kezdetére. A bíróválasztás napja nem volt minden településen egységes, volt, hol Szent György napon tartották, volt, hol mindenszentek napján. Az egységes áttérés majd csak az 1771. évtől vált általánossá. A bíróválasztás menete olvasható a volt veszprémi püspök, majd esztergomi érsek, Esterházy Imre 1732-ben kiadott, a bíróválasztást szabályozó részletes rendeletében. Ő már ekkor áttette a bíróválasztás idejét a katonaeév kezdetére, vagyis mindenszentek napjára. Nem kétséges, ha hosszabb ideig tölti be a veszprémi püspöki széket, hasonló szabályozást adott volna ki itt, Veszprémben is. Esterházy Imre esztergomi érsek 1732. április 29-én Pozsonyban kiadott rendeletében Érsekújvár mezőváros választási rendjét szabályozta. Bevezetőjében megjegyzi, hogy a „régí szokás szerinti” bíróválasztáskor – Szent György napján – néhányan a bíróválasztás ellen tiltakoztak. Azért, hogy ez a békétlenség többé ne ismétlődjön meg, a magisztrátus megújítására és feladataira az alábbi szabályokat vezette be:

„1. Minthogy nemes vármegyével való dolgai ezen városnak úgy, valamint több helységeknek cum principio anni militaris, [a katonai év elején] azaz november 1-én szoknak mindenkor kezdetét venni, arra való nézve, hogy egyik esztendő a másikkal ne confundáltassék [okozzon zavart], kivált a számadások dolgaiban, ezután mindenkor mindenszentek napján legyen a bíró, perceptor [adószedő] s más egyéb tiszteknek választása. 2. Ahhoz való képest az emeritus bíró, [az idejét leszolgált bíró] a belső s külső tanácsal reggel a megnevezett napon a városházához józanon összegyülekezvén, szép rendesen tartozik a parochialis [egyházmegyei] templomba menni s ottan szentmisét hallgatván, ájtatosan a mindenható Istenhez folyamodni, hogy mindnyájoknak szíveiket ő Szent Felsége a teendő restauratióban [tisztújításban] maga szent nevé-

fordulónapja. Ezért néhány gondolat erejéig ismerjük meg a veszprémi bíróválasztás menetét, kiemelten a XVIII. század végi választási rend módosítására.

nek dicsőségére a közönséges jónak hasznára vezérelje. 3. Ez meglévén, s az isteni szolgálattal viszont a városházához mindannyi visszatérvén, kötelezettek a belső tanácsbeliek közül egyet, a külsők közül pedig kettőt a méltóságos uraság tisztartójához, vagyis pro tempore (azon idő szerint) ottlévő más tisztjéhez küldeni, s ő kegyelmét minden becsülettel kérnie, hogy személye szerint körükbe jöven, a restauratio [tisztújítás] dolgában istenesen vezérelné állapotjukat. 4. És így, midőn a méltóságos uraság tisztje a városházához megy, a bíró legelőször ugyan a méltóságos uraságtól, azután pedig a várostól is hivatala iránt búcsút vegyen, mi meglévőn, a candidatio [a hivatalra kijelölés] következő módon observáltassék [vegyék figyelembe] úgy-mint: az emeritus bíró szokás szerint első legyen, hacsak valami vétke kihagyását nem okozza, azután pedig a méltóságos uraság egyet, kit alkalmasnak ítél, a belső tanácsbeliek közül denomináljon, [nevezzen ki], s a belső tanácsbeliek is ugyan maguk száma közül hasonlóképen egy alkalmas személyt candidáljanak [jelöljenek]. 5. Kin általesvén a méltóságos uraság tisztje [vagyis, akiknek jelölését a jelenlévő tisztviselő jóváhagyja], mindkét rendbeli tanácsot, t. i. a belsőt s külsőt együvé szólítván, a kandidált három személyt ismerteti, mindnyájukat istenesen megintvén, hogy ki-ki lelkiismeretével számot vetvén, a voxot [szavazatot], minden kedvezés vagy gyűlölség nélkül Isten dicsőségére s a szegénységnek javára fordítani alkalmaztassa, a voxokat pedig az uraság tisztje az ő valóságok szerint nótálja [jegyezze fel], s a szokott három befejező voxot, kinek Istenben ítéli, – adja; itt pedig observáltassék azon szokás, a kit más jó rendbe vett királyi s egyéb városok tartanak, azaz, hogy a voxolásra nem szükséges az egész községet összehívítani, hanem csak a külső tanácsot a belsővel összehozni. 6. A midőn pedig a belső tanácsbeliek között valamely vacantia [megüresedett hely] esik, azon vacantiára is a külső tanácsbeliek közül a méltóságos uraság tisztje egy személyt, a belső is egyet candidáljon, s azután azok közül szabad voksok szerint egyike választassák pro supplenda vacantia [az üres hely betöltésére.] 7. Midőn azonban a külső magistratusnak [városi tanácsnak], a ki mostanában harminchat személyből a Formondéron [Vormund, árvák atyja] kívül fog erigáltatni [felállítatni], valamely díja lészen, ott is hasonlóképen az uraság tisztje egyet, a belső tanács is egyet s a külső is egyet candidáljon, kik közül aztán az egész község szabad voksa szerint válasszon, a ki nekik tetszik. 8. Hasonlóképen Formondorságra is a külső tanácsbeliek közül hárman candidáltassanak s azután azon tanácsbeliek voksa szerint, az a ki alkalmas lesz, ezen hivatalra választassák. Nótáriust [jegyzőt] pedig s perceptort [adószedőt] a belső s külső magistratus projectálja [terjessze elő] az uraság tisztjének, s az, ha alkalmas azon személy, confirmálja [erősítse meg]. 9. Ezek meglévén, mindnyájan viszont plébános urammal együtt menjenek a templomba s ottan az újjá választottak ő kegyelme [a plébános akkori címe] által szokott formula szerint meghiteztessenek [feleskesse] s a mindenható Istennek. „Te Deum Alaudamus” [Téged Isten dicsérünk] éneklése által hálaakat adjanak. 10. így helyreállítván, azért mindenekelőtt a bírónak kötelessége legelőször is, hogy hivatalát illető causákban [jogügyekben] minden személyválogatás nélkül kinek-kinek igazságot tegyen s tétessen. 11. A város Oeconomiját [gazdaságát] s minden dolgait úgy kormányozza, hogy helyes vezérlése által kárai távoztassanak, hasznai pedig szaporodjanak, mely dolgokban mindenkor a maga proposition [szándékát], a belső tanácsnak éleibe adván, azután a külsővel is mindeneket közölvén, a mik közönséges jóra és szegénységnek hasznára determináltattak [elhatároztak], hogy azok véghez is vitessenek, a bíró mindenkép igyekezni tartozik.” A további öt pontban a városi magistrátus és a tisztviselők feladatait részletezi. Forrás: Vasárnapi Újság, 1860. 2. 5., Adalékok Érsekújvár történetéhez.

Általános volt – de nem kizárólagos –, hogy a XVIII. század végéig a települési (fő)bíró,³ a magisztrátus⁴ választását rendszerint Szent György napján⁵ (április 24.) tartották, de később – főleg a porciók⁶ elszámolása miatt – a XVIII. század végétől már egységesen a katonai évvel (anni militaris) hozták összhangba, tehát november 1-jén került rá sor. A XVIII. század utolsó évtizedeitől a földesúr és jobbágy kapcsolatrendszerét Mária Terézia úrbéri rendelete⁷ határozta

³ A dolgozatban bíróról beszélek, és itt azt a személyt értem, aki főbíróként, városbíróként a városi magisztrátus, a tanács vezetője, egyszóval esetünkben Veszprém „első” embere volt. Itt kell megjegyezni: A bíró (főbíró) a község (falu), város általános igazgatását szervező, irányító és felügyelő, elsőfokú bírászkodást gyakorló tisztségviselője, aki egyúttal a helység vezető jogi testületének (tanács, előljáráóság stb.) a feje is. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején volt először polgármester választás, majd később az 1861. évi „Kis Forradalom” alatt, illetve a kiegyezés után 1867-től. Előtte, illetve a két említett dátum között főbírók irányították a várost.

⁴ 1848-ig a szabad királyi és mezővárosokban a lakosságot képviselő külső és belső tanács végrehajtó szerve. Élén a főbíró, mint a belső tanács elnöke állt.

⁵ Szent György napja évszázadokig a pásztorok, gazdasági cselédek és idénymunkások évkezdő napja volt. A jogszabályok szerint is ekkor kellett szolgálati évüket elkezdni. A bíróválasztást, tisztújítást vagy a „keresztény tanító félfogadását” is Szent Györgykor tartották. A gazdasági évkezdést ugyanis összekapcsolták a hivatali évkezdéssel. Ezek a beiktatási szertartások is hagyományosan alakultak ki, de gyökerei a német tartományok és városi jogcsaládok rendelkezéseiből erednek. Forrás: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/8002/c07.html> Letöltés ideje: 2016. 6. 16.

⁶ A XVII–XVIII. századtól a jobbágyság állami (hadi-) adójának elnevezése. Az ország egészére kirótt hadiadót felosztották a megyék, majd ezen belül a helységek és jobbágy gazdaságok között. Adott megyében, ill. helységben az egy gazdaságra eső adót a vagyontárgyakat számba vevő dicalis összeírások alapján vetették ki. A porciót pénzben és természetben adták a jobbágyok. Ez utóbbi legsúlyosabb formája a katonatartás volt. A császári katonaság kevés kaszárnnyával, gabonarakárral rendelkezett, a jobbágyok pedig a háborús viszonyok (török megszállás) miatt sokszor nem tudták előteremteni a hadiadó fizetéséhez szükséges pénzt, így kézenfekvőnek látszott az a megoldás, hogy a törökök miatt az országba vezényelt császári hadsereg a falvakban nyerjen elszállásolást és ételmezt. A katonatartás a XVIII. sz. elején nyert szervezett formát, de már a korábbi időkben is általános gyakorlat volt. A jobbágy köteles volt a nála lakó katonának kenyeret és húst (oralis porció), lovának pedig szalmát és zabot (equilis porció) adni. A fenti élelmiszerek kincstár által megállapított ára és piaci árak közötti különbözet a deperdita (vesztés). Forrás: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html4701.html>. Letöltés ideje: 2016. 7. 5.

⁷ Urbárium: a földesurak és a jobbágyok közötti viszony szabályozása, a munkaerő-gazdálkodás nyilvántartása céljából készült irat. Keletkezése összefügg az egységes jobbágyság megszűnésével, a munkaerő társadalmi, vagyoni differenciálódásával. Az alábbi típusú adatokat tartalmazhatja: a földesúri birtok kiterjedése, jövedelme, az úrbéres népesség, annak föld- és állatállománya, szolgáltatásaik és egyéb kötelezettségeik. Az urbárium tulajdonképpen azért készült, hogy a földesúr úrbéresek feletti jogainak gyakorlását megkönnyítse. Urbáriumok Ny-Európában a XI. századtól, Közép-Európában általában a XII. századtól, Magyarországon a XV. századtól kezdve készültek. Korábban, a XI–XIII. szá-

meg. Az érintett cikkely megszabta a jobbágyközségek és városok szervezetét is. Előírta, hogy a tisztújításokat mindenkor november 1-jén (ez a katonai év kezdete) kell megtartani. Biztosította az uradalomnak a bírói állás betöltésénél a kandidálás (jelölés) jogát, de a jegyzők és a tanácsbeliek választásánál a nép szabad választási jogát fenntartotta.

Veszprémben, az úrbéri rendeletét – amit első alkalommal a vármegye 1748-ban hirdetett ki – Mária Terézia 1771. december 4-én véglegesítette. Azonban az urbáriumon⁸ kívül figyelemmel kellett lenni Veszprém lakosságának életét meghatározó korábbi, mint a Széchenyi-féle és az Esterházy-féle szerződésekre is.

Nem részletezve a város helyzetét, állapotát a török kiűzése után, az első, amit ajánlatos megismerni: a városiak szerződése – egyezség a város és a földesurak között – a már említett Széchenyi Pál,⁹ veszprémi püspökkel 1702. május 10-én.

zadban a szolgáló népek jogait és kötelezettségeit a kiváltságlevelek tartalmazták. A XV. század második felétől kezdve a földesúr és a jobbágyok közötti megegyezés vagy jogszokás alapján kialakult kölcsönös viszonyt, a falu igazgatásának, a határ használatának módját egyre bővülő szöveges feljegyzések foglalták írásba. Az urbárium elkészítésének módját a XVIII. század első felétől kezdve törvények, 1767 után Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezés alapján központi kormányintézkedések egységes formában szabályozták. Megszűnésük mindenütt az úrbériség felszámolásával (jobbágyfelszabadítás) következett be. Az urbáriumok magyarországi történetében különbséget kell tenni az úrbérrendezés előtti és utáni urbáriumok között. Az előbbieket az jellemzi, hogy szokásjog alapján jöttek létre, tartalmuk, részletességük az idők folyamán jelentős változáson ment keresztül. Rendszerint tartalmazták az úrbéreseket név szerint, a jobbágytelkek számát, nagyságát, a zsellérek névsorát, utalásokat a lakosok foglalkozási, társadalmi állapotára, a XVI. század végétől az állatállományt, a szolgáltatások összetételét, mennyiségét stb. Az urbáriumok rendszerint rögzítették az időközben bekövetkezett birtoklási, szolgáltatási stb. változásokat is. Sok helyen nem urbárium, hanem „régí szokás szerint” szolgáltak a jobbágyok. Az úrbérrendezés során szabályozták a jobbágytelek nagyságát, az utánajáró szolgáltatásokat, a földesúr és a jobbágy egymással szembeni jogait, kötelezéseit. Minden ezután készült urbáriumnak e rendezés szolgált alapjául, ehhez mérték, viszonyították a változásokat. Forrás: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/51001.html> Letöltve: 2016. 10. 07.

⁸ 1767. január 23-án hirdették ki hat dunántúli vármegyében Mária Terézia királynő (ur. 1740–1780) úrbéri rendeletét, mely egységesen szabályozta a magyar jobbágyság földesúri terheit. A rendi országgyűlés mellőzésével bevezetett szabályozás előbb Vas, Zala, Somogy, Sopron, Tolna és Baranya területén lépett életbe, a következő években azonban a kiküldött bizottságok valamennyi magyarországi vármegyében keresztülvitték a királynő akaratát.

⁹ Széchenyi Pál, kalocsai érsek, Széchenyi Lőrincz és Gellén Judit fia. Született 1642-ben Gyöngyösön. Nagybátyja György (utóbb hercegprímás) nevelte. 1662. március 22-én Bánfalván a pálosok rendjébe lépett. Bölcsészettudományok elsajátítására Bécsbe, a papi felsőbb tudományok elsajátítására Rómába utazott s itt nyerte a magiszter címet. A Pozsony melletti Mária-völgyben a szerzetesrend növendékeinek mestere és 1673-tól Nagyszombatban a teológia tanára volt. Tízévi tanári és perjeli működése után 1676. március 29-től pécsi püspök, szept. 15. kir. tanácsos, 1677. ápr. 10. győri nagyprépost és 1687. ápr. 26. veszprémi püspök, 1696. pedig kalocsai érsek lett. Érseki székhelyére a hosszú török ura-

Ennek 7. pontja kimondja: „Mivel itten a Méltóságos úrnak és Nemes Káptalannak *ius gladiumok* [büntető hatalma pallosjog] *vagyon* [...] tizenkét törvénybíró és tanács az Városi Kapitány és Főbíró uralmuk mellé rendeltetnek. Törvényfát [vö.: akasztófa, bitófa] és tömlőczök megcsináltatván, a *criminalis causak* [büntetőügyek] itt ezen helyben fognak a Méltóságos úr által arra deputálandó *presesse* [praeses, a.m. kinevezett elnök] előtt szolgáltatni, úgy más közönséges dolgok a város székén.”¹⁰ Vagyis kialakították a városi tanács (magisztrátus) szervezetét, amelynek választásában a teljes városi lakosság – nemes és „közönség” – részt vett.

A megerősítés formája olvasható az 1723. július 23-iki Esterházy-féle kontraktus [szerződés] 3. pontjában: „Midőn pedig a Városi Magisztrátus, ezután a *Communitás* [község] között lévő nemességgel Bíró és Eskütti választást akar tartatni, mindenkor a mi tisztünk, s úgy tekintetes nemes Káptalan színe előtt légyen bíró és eskütti választás. A főbíró pedig ezután mindenkor *confirmatioja* [megerősítés¹¹] tekintetért az *uraságnak praesentáló* [bemutatandó¹²].” Tehát mint látjuk, a szerződésben nincs szó arról, hogy a főbírónak választható személyeket szintén a püspök és a káptalan együttesen jelöli.

Esterházy püspök¹³ 1725-ben elismerte és szabályozta a Veszprémben élő ne-

lom által okozott pusztulás miatt nem költözhetett, de sokat tett annak és a vármegyének javára. Lipót király 1697. március 30-án grófi rangra emelte a Széchényi-családot. 1698. október 16-án a király Bács megyei főispánná nevezte ki. Lipót király kérte fel őt és 1704. jan. 2. felhatalmazta, hogy II. Rákóczi Ferenc pártjával békeszerződést köthessen. Január végén volt első találkozása Rákóczi bizalmas tanácsosaival, majd utóbb találkozott a fejedelemmel is, azonban lelkes igyekezetei nem vezettek eredményre. Meghalt 1710. május 22. Sopronban. Bánfalván temették el, ahonnan 1811-ben átszállították a nagyeceni családi sírboltba. Forrás: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/sz/sz25862.html>

¹⁰ Veszprém Érseki és Főkáptalani levéltár (VÉL), Veszprém – Urbarialis inc. 17. n. 2. 1702.

¹¹ A szövegben előforduló idegen hangzású szavak magyar megfelelőjét a BABOS 1865., PUKY 1831. és a TISZTBÉLI 1826. kiadványokból idéztem.

¹² VeML V.101.c. 1. doboz, fase II. No 63. Az Esterházy-szerződés egyszerű, rövidített magyar nyelvű változata.

¹³ Esterházy Imre, galántai, gróf. Született Vágújhelyen (Nyitra m.) 1663. november 18-án, Esterházy Imre és Bucsányi Zsuzsanna szülöktől. A human tantárgyakat Nagyszombatban és Sopronban végezte a jezsuitáknál. A pálos rendbe 1680-ban lépett, az újoncvevő Bánfalván (Sopron m.) töltötte, a filozófiát Bécsújhelyen végezte. A rend generálisa a római Collegium Germanico-Hungaricumba küldte. Az Örök Városba 1683. november 18-án érkezett. Példásan viselkedett és kitűnően tanult. A filozófiából és a teológiából doktorátust szerzett. A kollégium dísztermében egy ízben „maxima cum laude” megvédte a teológiát. 1687. október 13-án szerepként hagyta el Rómát. Pappá szentelték itthon 1688. február 15-én. Rendjében a leopoldinai és a nagyszombati rendházban filozófiai és teológiai tanárként működött. A rend generálisává 1702-ben választották meg. Váci püspök 1706-ban, zágrábi püspök 1708-ban. Püspökké szentelte Keresztély Ágost bíboros, esztergomi érsek Pozsonyban 1708. márc. 4-én, az országgyűlés alkalmával.

mesek jogait, de nem választotta le őket a városi főbíró választó közösségről. Egy 1733. július 30-án kelt rendelkezés 3. pontjában kitért az április 24-iki bíróválasztásra is: „Szent György napján pediglen, midőn a város tanácsbéli magisztrátust föllállítani, vagy tiszteteket újjítani szokott, az köztük lakozó nemesség is oda gyűlvén az mi succesoriunknak [tisztjeink] úgy az Ttes [Tekintetes] Káptalannak is tisztjei jelenlétében az bíró és több esküitek választassanak és a főbíró az eö választásának megerősítéséért ezután az uraságnál praesentáltassék [bemutassák].”¹⁴ Emellett egy 1736. május 22-iki, és a városi tanácshoz megküldött jogértelmezés szerint: „A tanács uraimék minden Szt. György napján búcsúzzanak, mint szintén Feő Bíró úr és nótárius uraimék és aki tetszik eö kigyelmek közül azt megtartják.”¹⁵

A bíróválasztás hosszú időn keresztül minden év április 24-én történt a „szokott rend szerint.” A választás minden esetben „a város régi házánál,”¹⁶ történt, de említik még mint választási helyszínt: „az öreg város háza.”¹⁷ Bár ez utóbbiról egy

Nagy része volt abban, hogy a horvát rendek a „Pragmatica Sanctio”-t már 1712-ben elfogadták. 1715-ben grófi címet kapott. Veszprémi püspökké és főispánná 1723. január 17-én nevezték ki. Csak két és fél évet töltött az egyházmegyében, de ez idő alatt barokk stílusban újjáépíttette a káptalannal együtt a székesegyházat, ellátta haranggal, s tervbe vette a szeminárium és gimnázium felépítését is. A király valóságos titkos tanácsosi címmel tüntette ki és 1725. augusztus 31-én esztergomi érsekké és primássá tette. Ő koronázta meg 1741-ben Mária Teréziát. Kínos lábfájása miatt azonban a koronázási misét Erdődy Gábor, egri püspök mondta helyette. Donner Rafaellel 1732-ben felépíttette a pozsonyi székesegyház Alamizsnás Szent János-kápolnáját. Ebbe temetkezett önmaga készítette feliratú síremlék alá. Meghalt 1745. december 6-án. A magyar gyászbeszédet Padányi Biró Márton veszprémi püspök tartotta. Mint főpap fényes barokk udvart tartott, de saját személyében alázatos szerzetes maradt. Primásként is „Frater Emericus”-nak írta alá nevét. Több mint kétmillió ezüstforintot fordított egyházi és kulturális célokra. Egykori rendjét később is bőkezűen támogatta. De támogatta a kapucinusokat, a trinitáriusokat és a piaristákat is. Forrás: [http://leveltar.veszpremiersekseg.hu/eszterhazy-imre/ Letöltés ideje: 2014. augusztus](http://leveltar.veszpremiersekseg.hu/eszterhazy-imre/Letoltés_ideje:2014.augusztus)

¹⁴ VeML V.101.c. 1. doboz, Fase II. N° 63. Esterházy püspök 1733-ban már esztergomi érsek, de neve alatt jelent meg a rendelkezés.

¹⁵ VeML 102.a. 1. kötet, 1716–1741, 147. oldal, 7. pont

¹⁶ A hely megjelölése az 1746. április 27-iki városi tisztviselők választási bejegyzésében olvasható. VeML V.102.a. 2. kötet, 70. oldal. A jelzetek ismertetésénél a jegyzőkönyvi oldalszám minden esetben – mivel jegyzőkönyvenként eltérő az irati oldalszám – paginális oldalszámot jelent.

¹⁷ VeML V.102.a. 4. kötet, 198. oldal. Az öreg városháza helyének meghatározása még hosszú kutatást igényel. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy ez idáig a városnak négy épülete volt, ami 'Városháza'-ként funkcionált: a jelenlegi az Ováros téren látható, a volt Egyházmegyei Alapítványi épület, előtte a Szabadság tér 1. alatt a volt Kapuváry-ház (1886-tól), majd azt megelőzően a Matulka-házként (1784–1886 között) ismert és a Rákóczi utca 5. szám alatti épület. Az iratokból és jegyzőkönyvi bejegyzésekből valószínű, hogy ezt megelőzően lehetett a Séd mellett, a vár alatt.

1764. október 6-iki bejegyzésben már az olvasható: „Az öreg város házánál [...] valóságos polgári szék nem lévén ...”¹⁸

Bírójelölés – Harc a vár és a völgy között

Visszatérve a választásokra, melyek a korábban ismertetett rendben és időpontban történtek. Ugyan ezekről a bíróválasztásokról a városi jegyzőkönyvek nem minden esetben számolnak be teljes részletességgel, az mindenesetre biztos, hogy a választást minden évben megtartották. A város tartotta magát az ún. „*Esterházyanus contractus*” előírásaihoz, a püspökség és a káptalan képviselőinek jelenlétében – már ha megjelentek a voksoláson – választotta meg az előjáróját, újította meg a magisztrátust. Vagyis a bírói posztra szóló jelölést saját maga végezte. Egy 1712-ben kelt szabályozásban Volkra Ottó veszprémi püspök ugyan igényt tartott a bíróválasztás során a választott bíró megerősítésére,¹⁹ de nem tért ki a jelölés formájára. Egyébként ebben a szabályrendeletben Volkra püspök megerősítette Horváth Ferencet, az előző évben megválasztott bírót hivatalában.²⁰ 1717 áprilisi bíróválasztást már Volkra püspök egyetértésével tartották, amikor Vizkelety József helyett – aki végleg lemondott hivataláról – Perczel Tamás lett Veszprém város főbírája.

Már részletes és pontos leírás olvasható az 1718. április 24-iki városi tisztviselők választásáról. A püspök és a káptalan egyetértésével (nem jelölésével) választották meg ismét Perczel Tamást főbírónak.²¹ Veszprém városi esküdtek és az egész város egyenlő akaratával választották főbírónak 1724. augusztus 13-án – eltérő időpontban – Szalai Ferencet, mint tették azt 1725. április 24-én is, amikor „*Veszprém városi uraimék [...] megegyező akaratából egyenlő voxal [szavazattal] a főbírószágban confirmáltatott Szalai Ferenc úr.*”²²

Csak néhány soros bejegyzés olvasható a választásról 1738. április 24-én, amikor a voksok többségével Perczel Imrét választották főbírónak.²³ Ugyanekkor választották meg a város többi tisztviselőjét is. 1741. április 16-án Thorma Istvánt erősítették meg a főbírói hivatalában, illetve választották meg Szabó Istvánt a város jegyzőjének.

¹⁸ VeML 102.a. 3. kötet, 449. o.

¹⁹ VeML 102.a. 1. kötet, 12. o., 6. pont

²⁰ Veszprém XVIII. századi önkormányzatáról bővebben lásd LICHTNECKERT 1994.

²¹ VeML V.102.a. 1. kötet, 62. o.

²² VeML V.102.a. 1. kötet, 103. o.

²³ VeML V.102.a. 1. kötet, 422. o.

A gyakorlat – már mint a jelölés és a választás kettéválasztása – Padányi Biró Márton, illetve Koller Ignác püspökök regnálása idején változott meg. Ez különösen Biró Márton idejében volt markáns, amikor a püspök igen erőteljesen akart beleszólni a városi magisztrátus, így a főbíró választásába is. Ahogy Pehm József úja: „Összeszorított fogakkal folyik a harc a vár és a völgy között.”²⁴

Az 1746. áprilisi választáson a tanácsosok és a város lakosai 27-én „a város régi házánál” gyűltek össze és megválasztották a szabadvajdát, a vásárbíró, valamint a külső tanácsosokat, arányosan a katolikusok, reformátusok és az evangélikusok közül. Április 28-án Biró Márton püspök-főispán – akkor még ismeretlen okból – Sümege, az úriszékre rendelte a város főbíráját és néhány városi lakost. A beidézettek az úriszék elítélte, házaikra végrehajtást rendelt el. Azonban a város ellenállt. Április 30-án ismét összeült a választó közösség és megállapították: „Mint hogy most Veszprém városa által főbíró választása nincsen, ezért nem láttatik a candidatio szükségesnek lenni, hanem Szabady Antal uram megmaradtatván a főbírósi tiszten solemnite confirmáltatott [ünnepélyesen megerősített].”²⁵

1748-ban Veszprémben a vármegye kihirdette az urbáriumot. Április 24-én a választáson megjelentek a földesuraságok képviselői is, így többek között Dubniczay István kanonok. A bírói posztra jelöltek voltak: Szabady Antal, Pandur Pál, Szabó István és Árvai Sándor. A választáson Szabó István kapta a legtöbb szavazatot, így ő lett Veszprém főbírája. Szabó hosszú időt nem töltött a bírói székben, hiszen személye nem püspöki jelölés eredménye volt, így, amint visszaérkezett Bécsből – ahol éppen Biró Márton elleni panasszal járt –, a püspök gyakorlatilag kiutasította a városból. Kötelezte, hogy a „... lakását a városból kivegye [...] az városi szabad vajda által megparancsoltatni, hogy huszonnégy órák eltolása alatt az városbul vagy ki menjen, vagy pedig áristomot fog szenvedni.”

Az 1749. évi bíróválasztást a püspöki rezidencián tartották Kiss Sándor és Dubniczay István kanonok jelenlétében. A főbírói posztra megválasztott Thorma Istvánt erősítették meg hivatalában, illetve pótolták a haláleset miatt kiesett egy fő tanácsosi létszámot. Sérelmek ekkor is történtek – már ami a tanács működését illette –, mint például 1749. október 15-én, amikor a veszprémi lakosok ismét panasszal értek a püspök ellen, „ki is még városunk szokott élőpecséttyét is az közönseges jónak elől mozdéttására mostani előljáróinknak usuálni [használni] meg tiltotta.”²⁶

1750. április 8-án a magisztrátus a városházán tartott ülésén nem vett részt a főbíró, Thorma István, amire talán választ ad az ott elfogadott közgyűlési határozat. Az ülésen hozott döntések a közelgő bíróválasztást is hivatottak sza-

²⁴ PEHM 1934. 182. o.

²⁵ VeML V.102.a. 2. kötet, 72. o.

²⁶ VeML V.102.b. Veszprém város tanácsának iratai, tanácsülési iratok, 1. doboz

bályozni, így megállapítják, hogy a régi szokás szerint a bírónak Szent György nap előtt két héttel le kell mondani hivataláról, ellenkező esetben a kirendelt „deputátusok által admoneáltassék [megintsék].”²⁷

Az elfogadott határozat szerint Szent György napján a bíróválasztásra minden választó lakosnak meg kell jelennie az „öreg városházán”, ahová meghívják a földesuraságok tisztjeit – képviselőit is. De előtte megerősítették hivatalában a város jegyzőjét, Varasdy Imrét évi 60 forintos fizetéssel és a „mellékesekkel”, bízva „*ő kegyelme dexteritásában [ügyességében] és hívségében.*”²⁸ Majd ezután a tanács elrendeli, hogy a lemondott bíró Thorma István számoljon el a beszedett büntetési összegekről, és amennyiben kárt okozott a városnak, azt fizesse vissza. Minden bizonnyal ez volt az ok, ami miatt ezen a tanácsülésen Thorma István nem jelent meg.

Ezek után a bíróválasztást – néhány napos késéssel – 1750. május 6-án tartották a városházán, Szabady Antal a püspökség és Dubniczay István kanonok, a káptalan képviselőinek jelenlétében. A főbírói posztra a jelöltek voltak: Thorma István volt bíró, Bankó Ferenc, Barabás Gergely és Haiszler Ferenc tanácsnokok. A szavazatok többségével Barabás Gergelyt választották meg főbírónak, akit a jelenlévő urasági tisztek megerősítettek hivatalában.

A püspök-főispán és a város közötti perek, harcok gyakorlatilag szünet nélkül folytak. Padányi Bíró Márton 1752-ben hosszú levélben próbálta bizonyítani jogát a városiaknak földesúri hatalmához, illetve a veszprémieket engedelmes-ségre bírni. Ez a leirat a város jegyzőkönyvébe 1752. április 20-án került, közvetlenül a főbíró választása előtt. Ebben Bíró Márton Szent Pált idézve igyekezett arra figyelmeztetni a veszprémieket, hogy „*Minden lélek alája vetessék az felső hatalmasságnak.*”²⁹ ami Istentől van, így, aki ellenszegül a „*hatalmasságnak*”, az Istennek szegül ellen és kárhozatot szenved. Ezért engedelmes-ségre kötelezett minden ember. A hatalmasságok és a népek között vannak a megválasztott eljárók, bírák, esküdtek. Ezért: „*Mi, s mint ezen Veszprém városának főhatalma és örökös főispánja a kihirdetett törvények és közönséges szokásnak mértéke és intézése szerint ezen Veszprém városnak magisztrátusát, vagyis változó tisztjeit kívánván restaurálni, megújítani, rész szerint pedig az esküdteket, tanácsbelieket, úgy mint Payer Mihályt, Barabás Gergelyt, Bankó Ferencet, Haiszler Ferencet, Kazó Istvánt, Jáger Jánost, Faze-kas Jánost, Varjú Pétert a tanácsosságban megerősíteni ugyan azon végre rendeltük e máj[usi] Szent napot.*”³⁰

²⁷ VeML V.102.a. 2. kötet, 205. o.

²⁸ Uo.

²⁹ VeML V.102.a. 2. kötet, 245. o.

³⁰ VeML V.102.a. 2. kötet, 246-247. o.

Ezután kitér az április 16-iki tanácsülésen történetekre, amikor több tanácsos fellázadt Biró Márton ellen, amikor két új tanácsost választottak. Az eset közvetlen előzménye az volt, hogy a városban „ember emlékezetit föllül ballagó időtül fogva volt oly rend és szokás ...”³¹ ellen lépett fel Biró Márton püspök. Ez a régi rend és szokás abban nyilvánult meg, hogy a tanács tagjainak választásánál fele részben katolikus, fele részben református és evangélikus vallású jelöltek közül választottak. Ekkor rövid időn belül – 1751 és 1752-ben – két tanácsos is meghalt. Helyettük a tanács megválasztotta a megüresedett helyekre a jelöltjeit, akik viszont azonnal nem tették le az esküt. Padányi Biró Márton ezt használta ki, rögtön „üresnek nyilvánította” a tanácsosi székeket és helyezte saját jelöltjeit az üres helyekre. A város ez ellen lázadt, amikor a május 16-iki ülésen Pillich Mátyás, Vásonyi István, Mészáros Pál és Bognár János „nagy zenebonát, zúrza-vart, patvarkodást indítatván”,³² kivonultak a tanácsteremből. A saját jelöltjeinek megnevezésén kívül, a püspök leiratának befejezéseként földesúri hatalmánál fogva főbírói posztra jelölte Barabás Gergelyt, Payer Mihályt, Kazó Istvánt és Haiszler Ferencet.

Április 23-án jegyzőkönyvezték a püspök-főispán elhatározását a három tanácsos kizárásról, amit a tanács előtt Szabady Antal, a püspökség alügyésze ismertetett. Majd április 25-én a város főbírája, Payer Mihály „a város eleibe terjesztette elő eő Excellentiája kegyes parancsolattját, melyet is olvastatott a város előtt, hogy azon négy tanácsbelieket, kik ülésből kimentenek, ez Excellentiája által denominált [kinevezett] négy tanácsbeliek föl esküttessenek, föl állíttassanak, és ülést vegyenek, melyet megértvén az közönséges város uralmi voto condlamáltak [fölkialltással megszávták], hogy az urbáriumnak éppen semmi punctumában [pontjában] el nem kíván állani, ez Excellentiájának denomimatióját [kinevezését] nem admittálylyák [fogadják el] az tanácsbeliek iránt, hanem az előbbenieket kívánnják továbbra is hivattalyokban megtartani.”³³ E döntés után új jegyzőt is választottak Kapuváry Mihály szemé-lyében, aki nemes Csóka Istvánt váltotta fel a jegyzői hivatal élén.

Ezt az ütközetet ugyan Biró Márton – ha képletesen is – de elvesztette. Természetesen ehhez kellett az is, hogy kezdetben a helytartótanács Veszprém mellé állt. De kellett az is, hogy a városban élő néhány befolyásos személy Biró Márton ellen munkálkodott, mint Dubniczay István kanonok és Csuzy Gáspár követ.

Az 1753. április 24-iki bíróválasztáson viszont már Biró Márton akarata érvényesült. Mint olvasható: „Az városi főbírói hivatalra megküldötte eő Excellentiája az candidatiót, és kegyelmesen méltóztatott következendőképpen Payer Mihályt, Bankó

³¹ VeML V.102.b. 1. doboz, 1752.

³² VeML V.102.a. 2. kötet, 248. o.

³³ VeML V.102.3. 2. kötet, 249. o.

Ferencet, Haiszler Ferencet és Fazekas Jánost kandidálni.”³⁴ Főbírónak Payer Mihályt választották, akit a püspök Sümegre rendelt, hogy hivatalában megerősítsen.

A továbbiakban a választás előtti jelölés a földesuraságok részéről általánossá vált. Volt ugyan tiltakozás az ellen, hogy az újonnan megválasztott tanácsosokat az urbárium rendelkezései szerint ne kelljen megerősíteni. De mindez hamar elhalt. Igaz, ehhez szükség volt egy helytartótanácsi végzésre is, amely döntött az 1754. május 10-én beadott, és a földesúri hatóságok, valamint a város közötti panaszok – villongások – ügyében. A döntést a vármegye 1754. november 29-iki, Veszprémben tartott gyűlésén hirdették ki. Ennek egyik pontja a bírói, a magisztrátusi jelölés és választás rendje. A döntés kimondja: „Az városi bírónak candidatiója [jelölése] és confirmatiója [megerősítése] az urbáriumnak fundamentuma szerint az földesuraságnak kompetállon [illeti]. Annak választása pedig az városi közönség és tanács mellett maradjon. Továbbá: az nótáriusnak és az több tanácsoknak rendelése azon városi közönséges tanácsnak akarattjára hagyattatik.”³⁵

Ennek megfelelően az 1755. április 24-iki bíróválasztás előtt ismét megtörtént a jelölés „a méltóságos veszprémi Püspök és N. Káptalan uraságok urbárium szerint adatott hatalomból.”³⁶ A jelöltek nem változtak, bár ez esetben kihangsúlyozták, hogy közülük a „városi renden lévők olyant válasszanak főbírói hivatalra, aki először az Úr Istennek, s M[éltóságos] uraság tiszteletére, azután az publicumnaknak”³⁷ lesz a hasznára. Meg is választották főbírónak a régi főbíró, Payer Mihályt.

Dacára a helytartótanács 1754-iki döntésének, megváltozott a kijelölés gyakorlata bizonyára Bécsből jövő és a városnak kedvező hírek hatására az 1759. április 24-én megtartott bíróválasztás előtt. A városi magisztrátus április 21-én tartott tanácsülésen kijelentette: „Az Esterhazianus concontractus szerint, az tanács szabad dispositióján [rendelkezése] lévén az bírónak candidatiója.”³⁸ Ezért egységes akarral főbírónak jelölte Payer Mihályt, Barabás Gergelyt, Bankó Ferencet és Kazó Istvánt. Mint a nevekből kitűnik, a személyek nem változtak a korábban Padányi Biró Márton által jelöltektől. Az eltérés a javaslattevő közösség változása, ami talán a „város bátorságát” is jelzi. Mindenesetre ezen a tanácsülésen még több szabályt is elfogadtak: felemelték a főbíró illetményét 100 forintra, illetve megkapta a bírságok harmadrészét. A fennmaradó további harmadot kapja a város jegyzője, illetve a magisztrátus tagjai, míg a maradék harmad a várost illeti. Eldöntötték, hogy ezután minden büntetőügyet csak a tanács tárgyalhat. A büntetési pénzek beszedésére pedig megbízták Bognár Jánost, akinek felada-

³⁴ VeML V.102.a. 2. kötet, 265. o.

³⁵ VeML V.102.b. 1. doboz, 1754

³⁶ VeML V.102.a. 3. kötet, 10. o.

³⁷ Uo.

³⁸ VeML V.102.3. 3. kötet, 192. o.

ta azok beszédese, kezelése. Megerősítették hivatalában Horváth János jegyzőt, illetve az illetményét is felemelték. A deputátusokat – mivel a város érdekében tevékenykednek – mentesítette az utcák feltöltési munkáitól, valamint a rétek tisztogatásától. Végül elhatározták, hogy ha a tanácsosok vagy deputátusok közül valaki nem jelenik meg az ülésen, vagy fél órát késik, büntetést kell fizetnie: tanácsos 50, deputátus 25 krajcárt.

A választás napján – április 24-én – a jegyzőkönyvben olvasható, hogy a püspök képviselőjében Sándor László tisztartó, míg a káptalan részéről Kiss Pál főtisztelendő jelent meg a főbíró választási eseményen. Már készültek a bíróválasztásra, amikor Szabady Antal, a püspökség alügyésze jelezte, hogy a bírói választásra szóló jelölés a „Méltóságos Uraságok” joga. Ennek megfelelően elmarad a bíróválasztás mindaddig, amíg a püspökség ügyésze még nem érkezik az eseményre.

A városi választó közösség jelenlévő tagjai másképpen határoztak, ellentmondva a felszólításnak: mivel a Szent György nap a bíróválasztás napja, mellette a régi szabályok is e napot jelölik ki a magisztrátus megújítására, ezért megtartották a választást, elhárítva ezzel minden felelősséget magukról. A főbírói posztra jelöltek közül – akik Payer Mihály, Barabás Gergely, Bankó Ferenc és Kazó István voltak – a szavazatok többségével Payer Mihályt választották meg Veszprém bírájává.

Az 1760. április 7-iki tanácsülésen – közeledve a Szent György naphoz – Payer Mihály főbíró lemondott hivataláról, amit a város közössége természetesen elfogadott, de a választásig marasztalta. Hasonlóan ekkor mondott le hivataláról a város jegyzője, Horváth János is, akit viszont a város választói ismét megbízták a jegyzői hivatal vezetésével, „*az egész városi községnek pennája kezébe hagyott.*”³⁹ Április 12-én a város a húsvéti ünnepekre Veszprém püspökének – és főispánnak – Sümegre két bárányt küldött ajándékba, majd április 20-án a tanács kijelölte a közelgő választási napon a főbírói hivatalra választható tanácsnokokat. Külön kiemelte: „*Az Esterhazianus contractusnak értelme szerént az város mellett lévén az bírói candidátió, mint hogy már jelen volna az bírói választásnak ideje, tudni illik Sz. György napja, ezért megegyező akarattal Főbírói hivatalra candidáltattak mostani bíró Payer Mihály, Barabás Gergely, Bankó Ferenc és Kazó István.*”⁴⁰

Április 24-én – vagyis a bíróválasztás hagyományos napján – az első napirendi pont volt a bírónak választható jelöltek közül megválasztani az új főbíró. Egyébként az ülésen számos „külső” tag volt: Dravecz József kanonok a káptalan, Král József Veszprém vármegye képviselőjében, valamint Pintér István,

³⁹ VeML V 102.a. 3. kötet, 245. o.

⁴⁰ VeML V.102.a. 3. kötet, 247. o.

Végh Mihály, Cseresnyés Sámuel, Cseh István, a vármegye tanácsosai. A szavazatok többségével a régi bírót, Payer Mihályt választották meg. Eddig minden rendben folyt, azonban ekkor megjelent az ülésen („későn ugyan, de elégséges idő előtt invitáltadón”) a földesuraságok képviselőjében Milkovszky Jakab intéző, aki át akarta adni a püspök és a káptalan által főbírónak jelöltek neveit tartalmazó iratot. A város jegyzője, Horváth János azonban kijelentette: „mivel az Esterházi-anus contractus, és a régi usus [szokás], melyben a város a törvény által reponáltatott [visszaállított], a tanácsnak adták az bírói candidátiót, ezért tovább is a város magát megtartani el nem mulasztja, és mint hogy mostanság is az megcandidátiótól s már el is választott bírójától egyáltalán el nem áll.”⁴¹

A viszonylag „csendes pengevéltás” után Dravec kanonok is megpróbálta érvényesíteni a földesúri akaratot, meglepő kijelentést téve: maradjanak hivatalukban a deputátusok. A város ez esetben – ha „csavartan” is – de védte érdekét, amikor kijelentette: ezelőtt a káptalan ellenezte őket, most viszont „a tanács felelte, hogy valamint eddig is, úgy ezután is eő kegyelmeket fogja manutentálni [fönntartani].”⁴² Mindezek után az újjáalakult tanács – élén a régi-új főbíróval – korábbi rendeleteit módosította, kiegészítette és 15 pontban lefektette a magisztrátus működésének rendszabályait.

A következő évben, 1761. április 20-án a szokott módon a tanács bírói hivatalra jelölte Payer Mihályt, Barabás Gergelyt, Kazó Istvánt és Jáger János tanácsosokat, akik közül a tanács ismét Payer Mihályt választotta meg főbírónak. Az 1762. évi bíró választás is a szokott rendben, formában történt – a magisztrátus jelölt –, ugyancsak Payer Mihályt választották főbírónak. Azonban a május 12-iki tanácsülésen egy – a város szempontjából – nem mindennapi esetről számolt be a város küldöttsége. Az előző nap Padányi Biró Márton püspök és főispán elnökletével a vármegye gyűlést tartott. Ezen Biró Márton püspök a gyűlésen jelen lévő Payer Mihály főbírónak, Horváth János jegyzőnek, valamint néhány tanácsagnak kijelentette, hogy ha a város alázattal járul eléje, felhagy a nyakasságával, akkor ő „atyai jóindulatot” fog a várossal szemben tanúsítani. Elmondta még, hogy ő a királynő előtt (Mária Terézia ur. 1740–1780) is a várossal történő megegyezést kívánja elérni.

Biró Márton részéről kijelentésének alapja az volt, hogy 1761 október elején megérkezett a kúria kedvező döntése az úrbériség ügyében. E döntés értelmében a Tizenhárom város és az a városrész, amit a Séd elválaszt a káptalané, a többi a püspöké.⁴³

⁴¹ VeML V.102.a. 3. kötet, 249. o.

⁴² VeML V.102.a. 3. kötet, 249. o.

⁴³ Bővebben lásd PEHM 1934. 181–185. o.

Természetesen a város jelenlévő küldöttei e kijelentésre „megtörtődtek”, visszaérkezésük után a teljes városi lakosságnak beszámoltak az esetről. A küldöttség közül négyen, Payer Mihály főbíró, Horváth János jegyző, Kazó István és Bognár János azonban megfontolásra érdemesnek tartották a püspök javaslatát. Úgy okoskodtak, hogy most a püspök jóindulattal fordult a városhoz, a város önként vesse magát alá az urbárium rendelkezéseinek, mert azt nem vonják vissza. Ha ezt nem tennék, akkor keményebb módon érné el Bíró Márton püspök az urbárium érvényre juttatását. De jelezték: már több beadványuk is a királynő előtt van, és ha ő a város ellenében dönt, akkor zokszó nélkül elfogadják az urbárium rendelkezéseit.

1762 októberében már kenyértörésre került a püspök-főispán és a város között. Ekkor Payer Mihály bírót és néhány tanácstagot a sedria [vármegyei bíróság] ítélete alapján börtönbe zárták, mivel nem fogadták el a városra kirótt urbárium rendelkezéseit. Az „*aristomba*” zárt városi előljárók megbetegedtek. A tanács kérelemmel fordult a püspökséghez és a káptalanhoz, hogy legalább a hozzátartozóikat engedje be a bebörtönzöttekhez. A káptalan képviselője világossá tette: a városnak alá kell vetni magát az urbárium rendelkezéseinek. A tanács hezitált, de kijelölte küldötteit, akik Sümegre mentek volna a püspök-főispánhoz. Azonban az az álláspont győzött, hogy nem küldenek senkit Sümegre, hanem megvárják a Bécsbe küldött tanácsosok híreit. Mindez persze nem vezetett eredményre, a város elvesztette reményét, hogy törlik az urbáriumot. Világossá vált, hogy a döntés: Veszprém városa az urbárium rendelkezései alá került. A püspök a jelenlévő küldötteket „*erősen megpirongatta*”, majd amikor letették a hűségesküt, a bebörtönzött személyeket kiengedte.

A város sem akarta a helyzetet jobban elmérgesíteni – kötelezték a kiadott uralkodói és a vármegyei szabályok is – így a következő, 1763. évi bíróválasztás már „*renden belül*” zajlott. Igaz, időközben meghalt a keménykezű püspök-főispán, Padányi Bíró Márton.⁴⁴ Április első napjaiban a városnak tudomására jutott, hogy „*a város dolgában*” Koller Ignác püspök és a káptalan nagyprépostja Bécsbe utazott. Nosza, a város is elküldte a saját embereit, Horváth János jegyzőt és Mészáros Pál tanácsost, hogy azonnal kapjon híreket. Április 18-án visszaérkezve arról számoltak be, hogy sem a püspök és a káptalan, de a város beadványával sem foglalkoztak az udvarnál.

⁴⁴ Padányi Bíró Márton püspök 1762. augusztus 16-án halt meg Sümegen. Veszprémi temetése 1762. szeptember 15-én volt. 1762. szeptember 6-án a következő bejegyzés olvasható a jegyzőkönyvben: „*Az utak mind felé rosszak, mivel az következő püspöki temetésre jeles urak concurálnak [jelennek meg], s így félhető netalán panasz és még büntetés is ne érje a tanácsot, ezért determináltatik, hogy holnapi napon minden ember egy egy személyt állítson az út csináltatására.*” Forrás: VeML V.102a. 3. kötet, 335. o.

1763. április 24-én – vagyis a hagyományos Szent György napi bíróválasztás napján – a következő bejegyzés olvasható: „*Noha ugyan méltóságos Koller Ignác püspök és főispán eő nagysága ide haza nem lévén, az bírói candidálás nincsen az város kezénél, s így nem is lehetne mai napon választani, [...] mind azon által, hogy régi szokástól ezért is elállani az város ne lácassék, tanács és számos városi uraimék a szokott Sz. György napi concursust [gyűlést] megtartották, de hogy ez nagysága ellen magokat tüzni ebben is ne mondathassanak, az bíróválasztást egy kevéssé elhalasztják.*”⁴⁵ Vagyis a város egyértelműen elfogadta és tartotta magát a bíróválasztás menetéhez: a földesuraságok jelölnek, a város választ, majd a földesuraságok törvényesítik a választás eredményét.

Végül a bíróválasztás 1763. május 1-én történt, már egyértelműen az urbárium szabályai szerint. Koller Ignác püspök és a káptalan képviselőjében megjelent Szabady Antal, Varasdy Imre és Milkovszky Jakab. A jelölés és a választás már a királyi ítélet alapján történt, vagyis a földesuraságok főbírónak jelölték Payer Mihályt, Kazó Istvánt, Jáger Jánost és Szauer Jánost. Közülük 64 szavazattal ismét Payer Mihályt választották főbírónak. Ezután már a jelölés a püspöké és a káptalané, a választás a városi közösségé lett.

Az 1764. április 24-iki választásnak csak az adott különlegességet, hogy ekkor a jegyzőkönyvbe is lefektették a bírói eskü szövegét.⁴⁶ Az esküt – vagyis a „hiteztetést” – a „*catedra kis templomban*” végezték, ami után Koller püspök megerősítette hivatalában az új főbíró. Ekkor egyébként a jelöltek közül Kazó István nyerte el a főbírói posztot.

1768. április 24-én a választás „*renden kívül*” történt, miután a püspöki földesuraság nem jelölt senkit a bírói hivatalra. A városi küldöttséggel azt közölték, hogy a választást 10 napra felfüggesztik, ugyanakkor a káptalan megküldte saját jelöltjeit. Ebben első helyen a volt bíró Horváth Mihály szerepelt, majd sorrendben Szauer János, Kazó István, Varjú Péter következtek. A város közössége Horváth Mihályt választotta meg bírónak, akit a jelenlévő káptalan tisztjei meg is erősítették hivatalában. A megerősítés az elmúlt évi eskü figyelembevételével történt, de a káptalan képviselői jelezték: Veszprém

⁴⁵ VeML V.102.a. 3. kötet, 381. o.

⁴⁶ „*Én N. N. esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiú és Sz. Lélek egy bizony örök Isten, Boldogságos Szűz Máriára és Istenek minden szentjeire, hogy legelőször is fölséges koronás királyné Asszonyunknak, azután kegyelmes földes urunknak hívségemet ajánlanám. Bírói tisztem és hivatalom valamire kötelez, semmit az ellen cselekedendő nem leszek, gazdagnak, szegénynek hivatalomhoz képest igazságot tenni és tétetni, s az város közönséges hasznát előlmozdítani minden tehetségem szerint el nem mulatom, nem tekintvén semmibe atyafiságot, komaságot, sógorságot, szomszédságot, barátságot, adonánt [adományt], félelmet, szeretetet, gyűlölséget, hanem egyedül mindenekben az egy élő igazságot követvén. Isten engem úgy segéllyen. Boldogságos Asszony és Istennek minden szentjei.*” Forrás: VeML V.102.a. 3. kötet, 428. o.

bírāja a választás után a templomban is tegye le bírói esküjét, vagyis végezze el a „hiteztetést.”⁴⁷

Az 1769. évi bíróválasztás ismét csak „zavartan”, – a mai szóhasználattal élve – botrányosan zajlott. A választás a szokott időben, április 24-én történt. A jelöltek neveit – Koller Ignác⁴⁸ püspök képviselőjében – Ányos Ferenc plenipotentiárius (meghatalmazott) közölte. Első helyen Horváth Mihály volt főbíró, majd Szauer János, Pap János és Laitenperger Conrád szerepeltek. Amikor az utóbbi jelölt nevét hallotta „az öszvegyűlt városi kö[zö]sség csaknem zendülést támasztani akarván, egyenlő akarattal, tele torokkal [tiltakozva], azon utolsó candidátus [jelölt] purgert [városba felvett polgár], ki még városnak javára semmi alábbvaló szolgálatot, s alacsonyabb hivatalnak izit nem kóstolván.”⁴⁹ jelöléséről hallani sem akart. Kérték Ányos Ferencet, hogy negyediknek mást jelöljön, aki „elmosolodván, a városi község akarattal helyben hagyta, s Kazó István tanácsbélit”⁵⁰ jelölte. A választáson Horváth Mihály volt bíró kapta a legtöbb voksot. A megerősítése ismét csak furscán történt, mert amikor személyesen kérték a püspöktől a megerősítést, „Eő Excellentiája testében nem tudni, micsoda erőtlenséget szenvedvén, be nem bocsátotta,”⁵¹ hanem Ányos Ferenchez küldte őket, aki egészséget, erőt és szerencsét kívánt a bírói hivatalához. Úgy tűnik, hogy a püspök Koller Ignác nem felejtette el a két évvel azelőtti bíróválasztást, ahol ő nem jelölt senkit a bírói posztra, mégis választottak, és éppen Horváth Mihályt.

A bíróválasztás szünetelése

1770. április 1-én Horváth Mihály városi főbíró a hagyományoknak megfelelően lemondott hivataláról, ugyancsak lemondott a város jegyzője is. Szent György nap előtt a városi közösség várta, hogy a földesurak megtegyék jelölésü-

⁴⁷ A „hiteztetés”, vagyis a bírói eskünek egy másik változata: „Én N. N. a Méltóságos Uraság Ó Excellentiájától candidatióba tett és a voksok többsége által, ezen Ns [nemes] Veszprém városának megtétt bírója: esküszöm az élő Isten nevében, ki Atya, Fiú, Sz. Lélek, tellyes Sz. Háromság egy örök Isten; hogy ezen rám adott és önként felvállalt tisztas Bírói hivatalomban jó lelkiismerettel eljárak, az Istent félem, a Felséges Királyhoz, méltóságos uraságokhoz és ezen kormányom alá bízott nemes Veszprém városához hív leszek. Kicsinynek, nagynak, szegénynek, boldognak csak a tiszta egyenes igazságot szolgáltatni törekedem. Ha valami kárt, veszedelmet a Ns. városra következnit sajdítanék, azt velem együtt ülő tanácsosaimmal minden iparkodással elhárítani igyekezem és ezen többször említett Ns. városnak kezemhez jöhető jövedelmeit, nem kisebbíteni, hanem ártatlan úton-módon szaporítani igyekezem és Isten esztendóm végét elhozván, mindenekről számot adok. Isten engem úgy segéljen!” Forrás: VeML V.102.b. 10. doboz, é.n.

⁴⁸ Lásd a lapszám 12. oldali 47. végjegyzetet. A közölt adat forrása: PFEIFFER 1987. 31–33. o.

⁴⁹ VeML V.102a. 4. kötet, 87–88. o.

⁵⁰ VeML V.102a. 4. kötet, 88. o.

⁵¹ Uo.

ket a bírói hivatalra. Azonban az 1770. évtől kezdve a földesúri joghatóság nem tartott bíróválasztást, pontosabban nem jelölt senkit a bírói tisztre. Beszédes tanúja ennek a bizonytalanságnak egy 1770 áprilisa előtt írt levél, amit a városi tanács küldött a vármegyéhez. Ebben írják: „Szent György napja közeledvén városi főbírónk candidátiójának [jelölésének] és választásának ideje, s e végre [...] Ányos Ferenc úrhoz elmentünk, de minthogy az TTse. N. Vármegyének főbírók mindszent napkor való választása eránt determinációja [végzése] interveniált [közbejött], candidálni nem méltóztatott. Nekünk pedig kegyelmes parancsolatunk jött a véget, hogy Szent György napi főbírónk választása a fölséges Curia sententiája [ítélete] szerint is mindörökké observáltassék [megtartassék], amint is meg tetszik de dato 27. január '750 parancsolatból puncto quatro [4. pont⁵²], máskülönb is a TTse. N. Vármegyének mostani determinációja, csak azon bírók mindszent napi választása eszenciáltatik [kiterjesztik], kik Eő Felsége quantumát incassálják [adóját beszedik] és arról számot adnak. Mi főbírónk pedig sem nem incassál, se számot nem ad. Mivel vagyon olyan városi perceptorunk [adószedő], ki mindszent napján választatik és az incassál és ad számot. Azért könyörgünk az TTs. N. Vármegyénél méltóztatassék minket azon determinatio alól kivenni és az följobb vitt okainkra nézve régi ususainkba [szokásainkba] megtartani.”⁵³

Április 22-én küldöttség ment Ányos Ferenchez, hogy tegye meg a jelölést, mivel igen közel az április 24-iki nap. Ányos Ferenc közölte a küldöttséggel, hogy jelölést a királyi utasítás, majd a vármegye közgyűlésének határozata alapján nem fog tenni. A döntés lényege: minden adózó településen a porció beszédésének napjához igazodóan, mindenszentek napján kell a bíróválasztást megtartani. A város közössége nem fogadta el a választ és kihallgatást kért Koller Ignác püspöktől. A püspök 23-án fogadta Horváth Mihály főbíró, Kazó István jegyzőt és a két tanácsnokot, akik ismét kérték a jelölés kiadását. Koller Ignác válaszában ismét csak megerősítette: „Én nem bánám úgymond, és kiadnám, de maga tudja kentek, eő Felsége parancsolattyának tenorát [rendjét] és a nemes vármegye determinációját [végzését], kiadni nem merem. Ha érkezik kegyelmetek jelküldött instanciájára [kérvényére] resolutio [végzés], én mingyát candidálok. Én nem bánám, akár mikor választassák a bíró.”⁵⁴

Mint látható, a jelölés elmaradása zavart is okozott a város vezetésében, mivel minden év áprilisában az előbbi bizonytalanság miatt meg kellett hosszabbítani az éppen regnáló bíró hivatali idejét, így töltötte be a tiszte három éven keresztül az 1770. április 24. előtt megválasztott Horváth Mihály. Időközben a

⁵² Ez az említett 4. pont az urbárium 4. pontja, amely kimondja, hogy a bíró jelölésének és megerősítésének joga a földesuraságoké, míg a választás a városi közösségé. Lásd: VeML IV. 1.g.bb. VII. 424.

⁵³ VeML V.102.b. 3. doboz, 1770.

⁵⁴ VeML V.102a. 4. kötet, 219–220. o.

város megkapta hivatalosan is a püspökség, a káptalan és a város közötti per királyi végzését, az urbáriumot. Mindezt az 1771. október 28-iki közgyűlésen ismertették.⁵⁵ A vármegye időközben úgy határozott, hogy az urbáriumot a város lakosságának is ki kell hirdetni, annak 26 pontját magyarul is el kell mondani és magyarázni. Ezért a vármegye házához városi gyűlést hívtak össze. Itt Boronkai Dániel ismertette részletesen a „királyi parancsolatot”, magyarul magyarázta annak passzusait, majd a vármegye pecsétje alatt ki is adta, életbe léptetve azt. „A város urbárium alá eképpen heleztetett, és az az processuskodásnak [pereskedésnek] a siralmas vége és históriája.”⁵⁶ olvasható a jegyzőkönyvi bejegyzés végén.

A bíróválasztás átmeneti állapotának feloldására kapta végül a városi magistrátus azt az intézkedést, melyet az 1772. február 17-iki közgyűlés jegyzőkönyvi kivonatában olvashatunk: „Második nap az parancsolatok olvastattak, az mely parancsolatok között az veszprimi és pápai bíróság választása iránt Ő Felsiginek úgy tetszett azon parancsolatba parancsolni, hogy mind Veszprimben, mind Pápán mint más heleken és mezővárosokon mindszent napkor szoktak bírót választani, Veszprimben akkor választassék.”⁵⁷ Ettől függetlenül – ahogy eddig minden évben – április 24-én a főbíró Horváth Mihály lemond hivataláról, de ismét közli a közgyűlés résztvevőivel a vármegye végzését a mindenszenteki (azaz november 1-i) bíróválasztásról. A közösség ezt tudomásul vette és bírói hivatalában megerősíti Horváth Mihályt. Végül az 1772/73. katonaév kezdetén, 1772. november 1-én választották meg az új bírót, ami mint látható, összefüggésben van az urbárium előző évi kihirdetésével is.

Az új bíróválasztási időpont

A városi jegyzőkönyvben a következő bejegyzés olvasható: „Az 1771/72 militáris [katona] esztendő követi az 1772/73 esztendőnek szerencsés kezdete, amelynek újságával valamint egyéb helységek, mező, szabad és királyi városok egész N[emes]. Magyarországon eő Felsége kegyelmes parancsolattyának értelme szerint főbírájokat ezen fölteczett mindenszentek napján az új rendelkezéshez képest választani kezdték. Úgy Veszprém városa is maga régi s még Fels. Királi parancsolatban különösen foglalt privilegialis ususabul [kiváltságos szokásából] kihagyattatván a T. N. Vármegye determinatiója szerént kihagyván Sz. György mártyr és vitéz napját, amelyen mint ezen ideig főbírói hivatal változása szokott tartatni, az új rendtartás szerint már ezután a feljegyzett mindenszentek napját engedelmesen megtartotta és maga városi magistrá-

⁵⁵ VeML V.102a. 4. kötet, 239–241. o.

⁵⁶ VeML V.102a. 4. kötet, 241. o.

⁵⁷ VeML V.102.b. 3. doboz, 1772.

tusának restaurtióját s tartandó azon napra bevette, és kezdette amind következík.”⁵⁸ A bejegyzésből kiolvasható, hogy a kiadott rendelkezés az új bíróválasztás idejére Veszprémre, mint urbárium alatt álló településre nem vonatkozott, azt csak a Vármege közgyűlése írta elő.

Az esedékes választást – ami 1772. november 1-én történt – a voksok többségével Szauer János nyerte, miután Horváth Mihály már nem akarta elvállalni a bírói posztot. A következő évben április 24-én egy lemondást és egy választást megtartottak: a város jegyzője a korábban követett rend szerinti időben lemond hivataláról – bár a jegyzőkönyvben feljegyzik, hogy még lenne egy fertály esztendő hivatali idejéből – azonban újraválasztják azonos fizetéssel és ellátással. Ettől az időponttól kezdve a korábbi Szent György napi bíróválasztás átkerül mindenszentek napjára. Bár ekkor még a lemondás és a választás nem egy napon történt, a két időpont között két hétnek kellett eltelnie. Ennek megfelelően 1773 végén Szauer János bíró október 18-án mond le hivataláról, adja vissza a város pecsétjeit és a kulcsokat. A választó közönség a következő hónap elsejéig marasztalja, amit Szauer János a város hasznára elvállal. November elsején a jelöltek neveit a káptalan részéről Payer Mihály ismerteti: Szauer János, Kazó István, Jáger János és Fazekas János sorrendben.

Szauer János leköszönő bíró azonban kijelenti: a múlt hónapja lemondása végleges, még ha erőnek erejével is kényszerítenék, akkor sem vállalja a bírói posztot, elsősorban egészségének és nyugalmanak védelme érdekében. Azonban a dolgok másképpen alakultak. A városi közösség és a magisztrátus is „*egy szívvel és akarattal*” ismét Szauer Jánost választotta Veszprém főbírájának. És mit lehet tenni, „*minthogy az köznép szava isten szava, s akarattya, főbírói hivatalyában megmaradni kényszerítettvén.*”⁵⁹

Azonban Szauer János kifakadt és egy őszinte nyilatkozatot tett, ami megmutatta, milyen a városban, a tanácsban az ekkor uralkodó közállapot. „*Az városi község az ötet mint Bíró tiszteletet és böcsületet, mellyért legfőképen szolgálja a várost, tőle megfogyván, szemtül szemiben engedetlen, sött éppen vakmerő, becstelen feleletekkel, eb megy, ebnek parantsol, nekem nem bírám, eb fél s több hasonlókka illetné. Hasonlóképpen maga a tanács is egyet nem értvén, parancsolattjának nem engedelmeskedik, az magistratuális sessiokra [tanácsülésekre] kinek mikor tetszik, maga szája színt [íze, vagyis saját akarata szerint] jár vagy éppen elmarad, magában meghasonlik, egymás ellen alattomban kettő három gyűlést tart, tanácskozik, távollétében ha mi végeztetik, vagy ha valaki valamely törvényes dolognak végben vitelére kiküldetik,*

⁵⁸ VeML V.102a. 4. kötet, 284. o. Az előzmények ugyanezen kötet 173. oldalán, 1770. 04. 24-én, valamint az évenként bejegyzések a 197., 217., 219., 265. oldalakon olvasható.

⁵⁹ VeML V.102a. 4. kötet, 394. o.

exmissiójáról [kiküldetéséről] relatiót [jelentést] nem tesz, senki legszorgosabb dolgaiban segítségére nincsen. Végre szinte az után hallja beszéllem ezeket. Kár ilyen nagy városnak, hogy gyermek bírāja vagyon és eb tesz az ebattának koronát a fejében. Mely okra nézve, minthogy böcsületinek fényes éliben ily nagy csorba törött volna, esztendeig viselt bírói hivatallyát egy általlyában leteszi és újra többé soha föl sem veszi.”

Ezen igen komoly hangon tett nyilatkozat után, „az egész város, ezen fogyatkozásokban, mellyek publice [nyilvánosan] előhordattak és sokaknak nem kevés confusiót [megszégyenülést] is okoztak, fölzendülvén, valóságos jobbulást, továbbá pedig szivekbül letérvén az egymás ellen mindeddig tartott gyűlölséget, igaz keresztény felebaráti szeretettel kötött öszvefogást és végre a közönséges terh [teher] viselésben kellemetes segítséget ígérne. Azért csakugyan Szauer János úr az bőségesen tapasztalt érdemére, erkölcsére”⁶⁰ nézve valamennyire megengesztelődött, és a főbírói hivatalt mégis elvállalta.

A továbbiakban a főbíró választásának menete, időpontja gyakorlatilag az 1848/49-es polgármester választásig változatlan maradt. Mint ahogy változatlan volt és maradt a választható személyek kijelölése és a választás menete. A választható tanácsnokok neveit mindenszentek előtt a magisztrátus jegyzékbe foglalta és megküldte a püspökségnek és a káptalannak. A tanácsnokok közül 4 (esetleg 5) főt jelöl a földesúri hatalom, akik közül választhatja meg a városi közösség a főbíró, majd megerősítésként „bemutatja” a püspökségnek és a káptalannak. A megválasztott bíró – ha új személy – esküt tesz a magisztrátus előtt és a templomban. Ha folytonos a hivatal viselése, az előző évi esküt fogadja el a választó közösség. Egyébként a jelöltek között első helyen minden esetben a volt főbíró neve állt, kivéve persze, ha valamilyen ok miatt kegyvesztett lett, vagy nyomós ok miatt ő maga kéri jelölésének elhagyását.

Az 1700-as évek kezdetétől – amikor a bíróválasztás meghatározott rend szerint történt és ismerjük is a megválasztottak neveit – 35 főbírója, majd 1848-tól 13 polgármestere volt a városnak: volt, kit többször is megválasztottak, volt, ki igen hosszú időn keresztül vezette a városi tanácsot. A városi főbírók neveit a város lakossága ma nem ismeri, nem hallott és olvasott róluk. Ismerni is csak a XIX–XX. század polgármesterei közül ismer néhányat, akiről még életében utcát neveztek el (Szeglethy György), illetve aki az I. világháború centenáriuma kapcsán vált ismertté (Komjáthy László), illetve természetesen a mi korunk polgármestereit.

Komjáthy Lászlóról 2015-ben egy termet neveztek el a Városházán. Milyen nagyszerű gesztus lenne, ha a jelenlegi polgármester elődeinek neveit ebben a városházi teremben olvasni lehetne. Ezzel a gesztussal a jelenlegi magisztrátus

⁶⁰ VeML V.102a. 4. kötet, 394. o.

elismerné a volt főbírók, polgármesterek áldozatos munkáját, amit Veszprém érdekében tettek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BABOS 1865 = Babos Kálmán: *Közhasznú magyarázó szótár*. A magyar irodalmi művekben, magán és hivatalos iratokban, hírlapokban, folyóiratokban és társalgási nyelvben gyakrabban előforduló idegen szavak megértésére és helyes kiejtésére, Pest, 1865.
- HUDI 1994 = Hudi József: Veszprém társadalmi-gazdasági helyzete és önkormányzata a XIX. század elején, *Veszprémi Szemle*, 2. évf. 1994. 2. sz. 15–20. oldal
- HUNGLER 1988 = Hungler József: *Veszprém településtörténete*, Veszprém, 1988.
- LICHTNECKERT 1994 = Liehtneckert András: Veszprém önkormányzata és az 1726. évi statútumok, *Veszprémi Szemle*, 2. évf. 1994. 2. sz. 3–14. oldal
- PUKY 1831. *Honi törvényszótár*, szerkesztette Bizaki Puky Károly, tekintetes Pest, Nyitra és Nógrád vármegyéknek táblabírások, Második kiadás, megbővítve, Pozsony, 1831.
- SOMFAI 1979 = Somfai Balázs: *Veszprém város igazgatása a XVIII–XIX. században*, VeML XV. 20 a. 4. doboz, 54.
- TISZTBELI 1826 = *A tisztbéli írás módjának saját szavai, mellyek T. Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék rendelkezéséből összeszedettek s újonnan kiadattak*, Pest, 1826.
- VARGA 2009 = Varga Béla: *Veszprém város lexikona*, Veszprém, 2009.
- VÉGHÉLY 1886 = Véghegy Dezső: *Emléklapok rendezett tanácsa Veszprém város közigazgatási életéből* (Az 1875-ik évi jelentés töredéke), Veszprém, 1886.

LEVÉLTÁRI JELZETEK:

- MNL Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: VeML)
 Jelzet Megnevezés kötet(k) doboz(d) téka(t) csomó (cs)
 IV.l.g.bb. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Úrbéri iratok (Acta urbarialia), úrbéri különféle irományok 6. d.
 V.102. Veszprém város tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek 1-4. d.
 V.102b Veszprém város tanácsának iratai, tanácsülési iratok 1-3. d.
 V. 102c Veszprém város Tanácsának iratai, Különbféle irományok 23. d.
 V. 102d Veszprém város Tanácsának iratai, Körrendeletek (Currensok) 6. d. 8. d.
 XV.20.a Kézírtatos dolgozatok gyűjteménye

M. TÓTH ANTAL:

Veszprém zenéje 1711 és 1849 között¹

(A szatmári békétől a világosi fegyverletételig)

Történelmi előzmények

Veszprém 18-19. századi zenéjének tárgyalása előtt szükséges annak az előző másfél évszázadnak a rövid összefoglalása, amelynek a vége, egyúttal egy új időszak kezdete - történelmi vízválasztóként - 1711, a szatmári béke éve volt.

Veszprém korábban évszázadokon keresztül az ország meghatározó kulturális (és ezen belül zenei) központja volt. 1552. június 4-én II. Szulejmán szultán bevette és szinte teljesen elpusztította a várost. Értékei megsemmisültek. Az egyházi épületekből csak a székesegyház szentélye és altemploma, valamint a püspöki kápolna maradt meg, de ezek is súlyosan megrongálódtak.² Elpusztult a székesegyház Vetési Albert püspök idején, 1469-ben épített orgonája is. Veszprém 1598 tavaszán ugyan megszabadult a török megszállástól, azonban a továbbiakban is végvár maradt, mivel a hódoltság határa a Balatonnál húzódott. A várban őrség tartózkodott. A város a létéért és fennmaradásáért küzdött, és a 17. század közepén kezdett magához térni. Lassan a zenei élet is fejlődésnek indulhatott. Az 1630-ban megépített kisebb, 6 regiszteres pozitív³ mellé új („nagobb”) orgona került a székesegyházba.⁴

1682-ben ismét hadszíntérré vált Veszprém: először Thököly Imre csapatai foglalták el, majd 1683-ban rövid három hónapra (utoljára) még a törökök, végül a császári katonaság szállta meg. 1696-tól megszűnt végvári helyzete, a katonaság azonban maradt: 3 lovas és 6 gyalogos század Babocsay György vicekapitány parancsnoksága alatt továbbra is szolgálatot teljesített. 1702-ben I. Lipót rendeletére lerombolták a várat.⁵ A Rákóczi szabadságharc második évében, a dunántúli hadjárat során, 1704. május 31-én a császári hadak magyarországi parancsnokának, Siegbert Heister gróf tábornoknak a katonái vonultak be, és –

¹ Veszprémi Szemle 2005/1. 3–27. o.

² Lukcsics Pál–Pfeiffer János (1933): *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 8. o.

³ Pozitív orgonának nevezték a régi, „felállítható” kis szobaorgonát, amely már nem volt hordozható. Nyelvsípjai és pedálja általában még nem voltak.

⁴ Pfeiffer János–Szigeti Kilián (1958): *A veszprémi székesegyház zenéjének története*. München, Aurora 50. o.

⁵ Lukcsics–Pfeiffer, i. m. 84. o.

megtorló akcióként – szinte teljesen elpusztították Veszprémet. Alig maradt a városban ép ház és 1–2 ezer lakos.⁶

I. Az újjáépítés százada

Az 1711. május 1 -jén kötött szatmári békével lezárult a szabadságharc. A kuruc csapatok a majtényi síkon letették a fegyvert. A 18. század – hasonlóan az egész országhoz –, Veszprémben is az újjáépítésnek, az újrakezdesnek, a közigazgatás, a gazdasági és szellemi élet új alapokra helyezésének az időszaka volt. A folyamatosan változó politikai és ideológiai környezet meghatározta, módosította, alakította a zenét is. Azt is, ami az egyházi szertartások, világi ünnepi események fényét, pompáját emelte, azt is, ami a népünnepélyeken szolgáltatta a köznép szórakoztatását, és azt is, ami megyebálokon, nemesi udvarházak, polgári lakások multságain, a katonák toborzásánál, vagy akár a városi, falusi kocsmákban szólt.

Az újjáalakuló zenei életet alapvetően Veszprémben is három tényező határozta meg: a város helyzete, felekezeti hovatartozása és nemzetiségi összetétele.⁷ A regionális gazdasági, politikai és kulturális státusza abból adódott, hogy Veszprém régi püspöki székhely volt, és a mindenkori püspök annak ellenére igen nagy befolyással rendelkezett, hogy a török támadások elől székhelyét már korábban Sümegre kényszerült áttenni, és a várbeli rezidenciájában több mint 100 éven át a várórség kapitányai laktak.⁸ A katolikus egyház kezében óriási hatalom és vagyon koncentrált. A püspök volt a megye főispánja és Veszprém földesura is. A városvezetés mindent megtett annak érdekében, hogy visszaszerezze önállóságát, megkapja a szabad királyi városi címet és az azzal járó előjogokat. A törekvések eredménytelenek maradtak.⁹

A katolikus restauráció eredményeként a városban és környékén élő reformátusok pozíciója jelentősen gyengült: a várban lévő, 1626–1629 között épült református templomot először 1712-ben bezárták, 1717. december 4-én a piaristáknak adták át, végül – Biró Márton idejében – a templomot, valamint az akkor már romos iskolát, tanítói és lelkészi lakást lebontották és a telket az épülő

⁶ A német, rác és horvát katonaság rabolt és gyújtogatott, nem kímélve az emberi életet sem.

⁷ Farkas Zoltán (2001): A magyarországi városok zenéje a 18. században. In: *Symphonia Hungarorum*, Budapest, Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság, 88. o.

⁸ A megye közgyűléseit a XVII. században a török veszélynek kevésbé kitett Pápán tartották.

⁹ Hungler József (1988): *Veszprém településtörténete*. Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 162. o.

megyeháza céljaira használták fel. A városban főleg az iparosok, a kereskedők és (amint látni fogjuk), a zenészek között nagy volt a német, az osztrák, a cseh, a morva és a századfordulótól a zsidó származású polgárok aránya. A hatalomból átmenetileg részben kiszorult köznemesek jelentős része református volt.

Veszprémben az eseményeket az is befolyásolta, hogy 1725-től, Esterházy Imre püspök Esztergomba távozásától¹⁰ 1842-ig, Zichy Domonkos püspök kinevezéséig,¹¹ vagyis a város mai képének kialakítása időszakában egyetlen püspök sem származott régi katolikus arisztokrata családokból. (Ez az általános magyarországi helyzettől némiképp eltért, ugyanis az Esterházy, az Erdődy, a Batthyány, a Patachich család több tagja töltött be abban az időben magas egyházi méltóságot.) Biró Márton apja református birtokos nemes volt, Koller Ignác tiroli eredetű nemesi családból, Acsády Ádám köznemesi, Bajzáth József, Makay Antal, Kopácsy József elszegényedett kismemesi, Korbély György munkáscsaládból származott, Horváth János szülei pedig balatoncsicsói sokgyermekes jobbágyok voltak.¹² A származás és az ezáltal meghatározott társadalmi kapcsolatrendszer tevékenységüknek bizonyos plebejus, lokálpatrióta jelleget, gyakorlatiasságot, józanságot, egyúttal határozottságot és következetességet adott.

Városépítő főpapok

A város mai barokk arculata a 18. században alakult ki. A ferencesek már a 17. század végén megjelentek a belső várban. Volkra Ottó püspök 1711-ben letelepítette a piaristákat.¹³ A református értelmiségen belül kevésbé a lelkészek és a tanítók, sokkal inkább a jogászok és a középnemesek játszottak fontos műveltséghordozó szerepet. Jól példázza ezt a 19. század elején a Veszprémmegyei Zenetársaság létrejötte és ezen belül a Debrecenből Pápara került Kocsi Sebestyén Gábor szerepe.

Az 1720-as évek végén megindult a zenei élet is az Esterházy Imre püspök idejében újjáépített székesegyházban. Esterházy utóda, Acsády Ádám¹⁴ megve-

¹⁰ Esterházy Imrét (1663–1745) 1723. jan. 17-én nevezték ki veszprémi püspökké és főispánná, 1725. aug. 31-től esztergomi érsek és primás lett. (1741-ben ő koronázta meg Mária Teréziát.)

¹¹ Zichy Domonkos (1808–1879) 1842. febr. 24-étől lett veszprémi püspök, 1849-ben lemondott püspökségéről.

¹² Pfeiffer János (1987): *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630-1950)*. München, Aurora.

¹³ Az 1715. évi országgyűlés Volkra püspök indítványára honosította meg Magyarországon a piaristákat.

¹⁴ Acsády Ádám (1680–1744) 1725. szept. 7-étől volt veszprémi püspök, főispán és királyi kancellár.

tette a székesegyház barokk zenei életének alapját. Az európai mintájú műzene legjelentősebb mecénása Veszprémben is a katolikus egyház volt, legfontosabb zenei feladattá a liturgikus zenei szolgálat vált. Három fizetett muzsikus állt rendelkezésre: az iskolamester, az organista és a kántor. Bár mindhárman a káptalan alkalmazottai voltak, feladatukká tették (ami többletjövedelmet is jelentett számukra), hogy névnapokon, esküvőkön, nagyobb ünnepeken *„énekekkel és zenével szórakoztassák az uraságokat és úrhölgyeket”*.¹⁵

Veszprémben is – a katolikus zenei központokhoz hasonlóan –, a többszólamú egyházi zene vált uralkodóvá, szemben a református és evangélikus központok hangszerkíséret nélküli egyszólamú gyülekezeti énekeivel.¹⁶ Mivel nem volt református kollégium a városban, nyomát sem találjuk annak a zenélési stílusnak (zsolnárok, 16–17. századi gyülekezeti, korabeli halottas énekek, német korai dallamok, népies mődalok előadásának), amely annyira jellemző volt pl. Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed, Kolozsvár és Pápa zenéjére.¹⁷ A korábban fontos szerepet játszott káptalani iskolát nem állították vissza, az ún. triviális alsó fokú iskolában iskolamester tanított.¹⁸

1745-ben Biró Márton került a püspöki székbe.¹⁹ Veszprém újjáépítésében, a város, különösen a vár rendezésében igen jelentős szerepet játszott, bár rezidenciája változatlanul Sümegen volt. A hatalmas akaratereővel rendelkező főpap működése során – Ádám Iván szavaival – *„igen heves temperamentumában sokszor összetévesztette a püspöki és főispáni jogkört, amiből magának sok ellenséget és sok keserű napokat szerzett”*.²⁰ Kiemelkedő szerepe azonban vitathatatlan a konszolidációban. Célja az volt, hogy rendezze a székesegyházban az egyházi zene helyzetét, de a káptalannal megromlott viszonya akadályozta tervei megvalósításában. Csupán annyit tudott elérni, hogy 1759-ben szerződtette a győri káptalan muzsikusát, Girányi Vencelt, és 1762 elején megszervezték a veszprémi káptalan ének- és zenekarát.²¹

¹⁵ Pfeiffer–Szigeti, i. m. 53. o.

¹⁶ A veszprémi újkori kottagyűjtemény egyik legrégebb, Augsburgban 1767-ben nyomtatott kottája (Madlieder Offertoriumának). A címlapját lásd a lapszám 6. oldalán.

¹⁷ Káldor János (1938): *A magyar zenetörténet kistükkre*. Budapest, Rózsavölgyi, 61. o.

¹⁸ Az iskola és a tanítói épület a mai székesegyháztól északra, a várfal keleti bástyájánál állott.

¹⁹ Padányi Biró Márton (1696–1762) 1745. augusztus 15-én lett veszprémi püspök és főispán. Ő építette a sümegi palotát és a plébániatemplomot.

²⁰ Ádám Iván (1912): *A veszprémi székesegyház*. Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 404. o.

²¹ A zenészek nevét egy 1778-as kimutatásból ismerjük: Girányi Vencel (organista), Auster Ferenc (basszista), Polák Mihály és Holy János (tenoristák), Wagner Ferenc, Strapkovic Imre és Strekay András (muzsikusok).

Koller Ignác püspöksége alatt (1762–1773) épült fel Fellner Jakab (1722–1780) taitai építész irányításával a püspöki palota,²² 1867-ben készült el a várbeli vízvezeték.²³ 1762–1773 között restaurálták a Gizella-kápolnát²⁴ és az egyházmegyében 21 új templom épült. A zenei élet jelentős fejlődésére csak a század utolsó negyedében került sor, amikor 1777-ben a jó szervező, széles látókörű főpap, Bajzáth József lett a püspök. 1779-ben újjászervezték az ének- és zenekart, növelték a muzsikások számát (1786-ban a fizetett zenészek száma már 16 volt), és rendezték fizetésüket.²⁵ Az együttes irányítására nemzetközi szinten képzett muzsikások (Kollovratek János, Lintzenpolcz Simon, Franciscus Gemin, Kleinmann József és mások) kerültek a 80-as 90-es években Veszprémbe. Sok kottát szereztek be és megtörtént a kottatár első katalogizálása is. Az intézkedések lehetővé tették, hogy színvonalas művek sora kerüljön előadásra és a zenekar hetente szerepeljen a vasárnapi nagymisén.

A 19. század első felében főleg két püspök alatt vált nemzetközi színvonalúvá Veszprém egyházi zenéje. Az egyik a sümegi születésű Rosos Pál volt, aki ugyan alig több mint egy évig állt az egyházmegye élén (1808 áprilistól 1809 júliusig), mivel azonban korábban hosszú éveket töltött egyházi diplomáciai szolgálatban, alkalmá volt megismerni a századforduló főleg bécsi zenei életét.²⁶ Értékes kottákkal gazdagította a gyűjteményt. A másik zenetörténetileg kimagasló személyiség a Veszprémbe született Kopácsy József volt, aki Veszprémbe 1825-től 1842-ig kormányzott. (Előtte 1821-től Székesfehérváron volt megyéspüspök, 1831-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választotta, 1839-től haláláig, 1847-ig esztergomi érsek volt.²⁷) A veszprémi szimfonikus egyházzene virágkora az ő idejére esett, bár jelentős események a megelőző évtizedekben is történtek. A zenélési gyakorlatot alapvetően meghatározta a püspök világias, felvilágosult szelleme, amely onnan is eredt, hogy – Ádám Iván szavaival – „*a hírhedt pozsonyi centrális szemináriumban kapta nevelését*”.²⁸

²² A püspöki palotán kívül Fellner Jakab tervei szerint épült fel Veszprémbe a nagyszeminárium épülete és az aggpapok intézete is.

²³ A vizet 25 öl magasságra vízierő segítségével nyomatták fel a várba a Buhim-völgyben lévő Úrkútból. A vízvezeték tervezése és kivitelezése Tummler György, veszprémi ezermester molnárnak és fiának, Tummler Henrik vízmérőnek és kútmesternek a munkája.

²⁴ Koller Ignác a restaurált Gizella-kápolnát 1772-ben szentelte fel.

²⁵ Pfeiffer–Szigeti, i. m. 69. o.

²⁶ Rosos Pál (1751–1809) már 27 éves korában kanonok volt. Részt vett az 1790. és 1792. évi országgyűléseken. 1790-től Bécsben a Kancellárián dolgozott. 1808. ápr. 29-én lett veszprémi püspök.

²⁷ Pfeiffer, i. m. 34. o.

²⁸ Ádám, i. m. 453. o.

A zenei élet közvetlen irányítását a kanonokokból álló káptalan végezte. Számtalan haszna volt annak a veszprémi gyakorlatnak (ez az országban általában nem így volt), hogy az ének- és zenekar mindennapi ügyeinek intézését többnyire nem az éneklő (cantor) kanonok, hanem a gazdasági ügyekért felelős őrkanonok (custos) kanonok, esetleg közvetlenül a püspök helyettesítését is ellátó nagyprépost végezte. (Ez a zenei együttes fejlődéséhez mindenkor megfelelő gazdasági alapot biztosított.) Kiemelésre érdemes személyiség volt Kiss Pál nagyprépost, akinek a közreműködésével jött lére 1762-ben az énekes zenekar.²⁹ Az 1800-as évek első felében nagy szerepet játszottak a mai szemmel meglehetősen világinak, de legalábbis nyitottnak tartható egyházzenei gyakorlat kialakításában Kiss Ferenc, Horváth István, Külley János, Smodiss János, Kéry János és Szalay Imre kanonokok, illetve püspökök.³⁰

II. Az egyházi zene Veszprémben

1. Az előkészítő muzsikuskok

A veszprémi székesegyház zenei gyakorlatát közvetlenül minden időben – felkészültségük és úgyszeretetük függvényében – a hivatásos muzsikuskok alakították.

Az Esterházy püspök alatt újjáépített fényes barokk orgonán Kanizsay András játszott 1735-ig. Utóda Kupi György lett, aki 1735–1738 között organistaként teljesített szolgálatot a székesegyházban. Működési idejére esik – akkor még nem voltak Veszprémben állandó zenekari muzsikuskok –, hogy egy 1737-ben tett alapítvány kamataiból rendszeresen külső zenészeket alkalmaztak, akik nagyobb ünnepeken zenekaros miséket adtak elő. Az első zenekaros mise Veszprémben 1735 adventjében hangzott el. Kupi György utóda 1738–1748 között Hubenay József volt, akinek az idejében épült meg 1743-ban a 11 regiszteres új orgona. 1748-ban Szőlősi György Érsekújvárról került Veszprémbe organistának. Működése alatt folytatódott a korábbi gyakorlat: alkalmilag fogadott zenészekkel adtak elő rendszeresen nyilvános zenés miséket.³¹

²⁹ Pfeiffer–Szigeti, i. m. 64. o.

³⁰ Az 1825-ben elkészítette az első részletes kottakatalógust, amelyet 1833-ban Smodiss János kanonok utasítására Kleinmann József és Hermberger Alajos kiegészítettek. Mindkét katalógusban többnyire feltüntették a beszerzés évét, és a beszerzést elrendelő főpap nevét is.

³¹ Pfeiffer–Szigeti, i. m. 53–56. o.

1752-ben a korábban Pannonhalmán működő Istvánffy Józsefet nevezték ki Veszprémbe orgonista-karnagynak, aki négy évig irányította a székesegyház zenei életét. Régi nemesi családból származott. Tehetséges muzsikus volt. Az elődeihez hasonlóan ő is szerepeltette a kóruson a zenekart, többnyire alkalmi muzsikusokkal, mivel szervezett alapítványi együttes neki sem állt rendelkezésére. Biró Márton püspökkel ő is összeütközésbe került és (bár a káptalan egyértelműen hangsúlyozta Istvánffy kiemelkedő zenészi képességeit, és érdekében többen, így pl. gróf Széchenyi László is szót emeltek), kénytelen volt 1756-ban először Bakonybélbe, majd Győrbe távozni.³² Fia, Istvánffy Benedek (1733–1778) a későbbiekben a győri székesegyház zeneigazgatója és orgonistája lett. Őt tekintjük a 18. század egyik legjelentősebb magyar muzsikusának.

2. A zenei alapok lerakása

A századfordulótól kibontakozó gazdag veszprémi egyházzenei élet közvetlen alapozója négy kiemelkedő tudású muzsikus volt.

A cseh származású, korábban győri káptalani muzsikus, Girányi Vencel 1759-től haláláig, 1789-ig volt Veszprémben orgonista-karnagy.³³ Működési ideje alatt sikerült megszerveznie a hivatásos muzsikusokból álló, fizetett ének- és zenekart, amely az 1779-es létszámbővítés után szükség szerint műkedvelőkkel kiegészülve már jelentős zenei alkotások előadására is alkalmas volt.³⁴ Ő kezdte el az énekes fiúk nevelését, akik a székesegyház kórusában ún. diszkantistaként³⁵ vettek részt a kórust igénylő művek előadásában. Az első, máig meglévő hiteles kottákat 1763-tól folyamatosan szintén Girányi szerezte be.

A morva származású Kollovratek János neve elsőhegedűsként először egy 1786-os fizetési listán található.³⁶ Ismert azonban, hogy az énekes fiúk nevelését már 1774 óta végezte. Nagy tekintélynek örvendett, így természetes volt, hogy Girányi halála után 1790-ben őt nevezzék ki az együttes vezetőjének, vagyis regens chorinak.³⁷ Tíz évig állt az ének- és zenekar élén. Igen nagy munkát végzett. 1794. szeptember 4-én nyílt meg a külső várban, a piarista kollégiummal

³² Pfeiffer–Szigeti, i. m. 57–60. o.

³³ Példája jól mutatja, hogyan váltak abban az időben (is) a más országból származó muzsikusok egyetlen generáción belül lelkes magyarokká. Ő hivatalba lépésekor még egyetlen szót sem tudott magyarul. Felesége azonban magyar lány (Czigler Katalin) volt és gyermekei már Veszprémben születtek.

³⁴ Pfeiffer–Szigeti, i. m. 68. o.

³⁵ Diszkantistáknak azokat az énekeseket hívták, akik a dallamot – a felső szólamot – énekeltek.

³⁶ Pfeiffer–Szigeti, i. m. 69. o.

³⁷ A „regens chori” cím kórusigazgatót jelentett.

szemben az ún. Kapuváry-féle „tápitézet” hat énekes fiú részére. Kollovratek végezte el először a kottaállomány és a hangszerek leltározását, amely alapján pontosan ismerjük, milyen műveket adtak elő az 1770-es évektől. Ezek között található 50 (38 másolt és 12 nyomtatott) zenés mise kottáját, 12 nyomtatott offertófiának,³⁸ közel száz egyéb egyházzenei műnek,³⁹ köztük Bach, Haydn, Mozart, Pleyel, Pergolesi, Paisiello, Jomelli stb. alkotásainak teljes kottaanyagát. De beszerezték a 18. század eleji bajor kolostorzenészek (Schreyer, Madlieder), magyar (Aschner, Istvánffy) és cseh muzsikuskok (P. Simon, Myslivecek, Brixi, Vanhall, Gassmann) egyházi műveinek és szimfóniáinak a kottáját is.⁴⁰

Kollovratek idejében, 1794-ben került az együttesbe a francia származású Franciscus Gemin, aki nevét Kemény Ferencre magyarosítva a 19. század legjelentősebb veszprémi zenésze lett.

A negyedik 18. század végi veszprémi muzsikusk feltehetően a század első harmadában Magyarországra került német telepes családból származó Lintzenpoltz (Lintzenboltz) Simon volt. Neve nem található egyetlen zenei lexikonban, vagy zenei szakkönyvben sem. Róla a legtöbbet egyelőre a veszprémi plébánia halotti anyakönyvéből tudunk: 1797. június 22-én 45 éves korában egyházi alkalmazottként halt meg Veszprémben. Felesége Brückner Anna volt.⁴¹ (Eszerint 1752-ben született. Ennek pontos időpontja és helye egyelőre nem ismert.) Foglalkozásaként a „condit.” (conditor, azaz alkotó, szerző) szót jegyezték be. A veszprémi székesegyház kottatárának egy sor kézzel írott kottáján szerepel a neve adományozóként. Az egyik offertórium borítóján⁴² olvasható felirat szerint „1790 táján egy ideig Zágrábban succentor volt”.⁴³ Ezek szerint Zágrárból, ahol segédkantorként (és afféle korrepetitorként) működött, 1790 után került Veszprémbe. Segített Kollovrateknek az akkor már 189 művet tartalmazó gyűjtemény

³⁸ Offertorium a mise alatt az adományok felajánlásakor felhangzó ének, vagy hangszeres (a 19. század elején gyakran zenekarral játszott) zenemű.

³⁹ Murányi Róbert Árpád: *A veszprémi székesegyház kottatára*. In: Az 1978. évi OSZK évkönyv, Budapest, 440. o.

⁴⁰ *Catalogus musicalium et instrumentorum Cathedralis Eccl(esiae) Wesprimiensis ad mandatum Reverendissimi Domini Domini Joannis Külley custodis et canonici eiusdem ecclesiae susceptus et in ordinem redactus per musicos nempe Josephum Höpler, Josephum Kleinmann, Ignatium Ruzitska 1825 et ad mandatum Reverendissimi Domini Domini Joannis Smodiss custodis et canonici eiusdem cathedralis eccl(esiae) renovatus et dedicatus sub Josepho Kleinmann chori regente per Aloysium Herrnberger subregentem et comembrum chori cathedralis ecclesiae Wesprimiensis 1833.*

⁴¹ Meghaltak anyakönyve, 1780–1828. Veszprémi plébániahivatal. 69. o.

⁴² *Florian Nepomuk Gassmann*: Aria de quolibet Scto et Resurrectione Domini in Pascha. Tenore szóló, 2 hegedű, brácsa, 2 oboa, kürt, basszus. Grad. 102.

⁴³ Succentorak a székesegyházi és káptalani iskolákban az éneklő kanonok helyettesét nevezték, aki az éneket és a zenét tanította.

katalogizálásában és a művek betanításában.⁴⁴ Alkotásai alapján Lintzenpoltz Simont a kora-klasszikus zenei stílus legjelentősebb veszprémi zeneszerzőjének tekinthetjük⁴⁵ (Az elmúlt évek során veszprémi együttesek két művét is megjelentették hanglemezen.⁴⁶)

3. Szimfonikus zene a liturgiában

A századforduló felgyorsította az eseményeket. Ennek nem csak az volt az oka, hogy a napóleoni háborúk miatt megnövekedett hadi kereskedelem eredményeként Veszprém az ország egyik fontos kereskedelmi központjává vált és gyorsan fejlődött,⁴⁷ de az is, hogy a 19. század elején kiváló muzsikusok kerültek a székesegyház együtteseinek élére. Kiemelkedő szerepe volt a már említett francia származású Franciscus Geminnek, aki kezdetben „*Gemin Ferenc*”-ként, majd mind gyakrabban „*Kemény Ferenc*”-ként tüntette fel nevét a dokumentumokban. Őt – Kollovratek halála után –, 1800 májusában nevezte ki a káptalan orgonistává és régens chorivá. Kemény rendezte a zenészek fizetését és megszervezte a műkedvelő muzsikusok („*Musik Freunde*”) közreműködését, így az együttes alkalmassá vált igényes, nagy apparátust igénylő zeneművek bemutatására. Felgyorsult az ilyen jellegű művek kottáinak beszerzése.⁴⁸

A székesegyházban 1825-ben Külley János őrkanonok rendelte el, hogy egy külön kötetbe jegyezzenek be minden jelentősebb eseményt, ami a kórusban történt és rögzítsék az előadott művek pontos címét, valamint az azonosításhoz szükséges jellemzőit (hangnem, katalógusszám stb.). A ún. Elenchust kisebb megszakításokkal több mint száz évig vezették. Ebből tudjuk, hogy abban az időben a püspöki nagymisék valóságos hangversenyszámba mentek: minden alkalommal elhangzott egy-egy zenés mise (köztük Haydn, Mozart, Schubert alkotásai), a szentlecke felolvasása után (*post epistolam*) előadtak egy teljes szimfóniát, operanyitányt, vagy versenyművet, a felajánláskor (*offertorium*) pedig egy többnyire zenekari kíséretű, eredetileg nemegyszer operarészletnek készült

⁴⁴ Zeneszerzői képességéről pontos képet kaphatunk a kottatárban található 8 olyan zeneműből amelynek kottáján Lintzenpoltz neve szerzőként szerepel. Ezeket a századfordulón és a 19. század első felében rendszeresen előadták.

⁴⁵ M. Tóth Antal (1998): Újra hallom szép szavát. Veszprém zenéje 1762-től a kiegyezésig. Veszprém, *Új Horizont*, 73. o.

⁴⁶ Lintzenpoltz Sacris solemnus című háromtétéles kórusművét a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola ének-zenetanár, egyházzene szakkórusa (karnagy: Dibusz Ferenc), G-dúr áriáját (Pange lingua) Cseke Noémi és a Veszprém Megyei Fesztiválzenekar (karmester: Marosfalvy Imre) adja elő hanglemezen.

⁴⁷ M Tóth, i. m. 22. o.

⁴⁸ Pfeijfer–Szigeti, i. m. 78. o.

áriát vagy dalt, amelyet elláttak vallásos szöveggel. Jól példázza ez utóbbi gyakorlatot (sok egyéb, hasonló mű mellett) Rossini Sevillai borbély c. operájából Rosina híres karatínája („*Újra hallom szép szavát*”), amelyet „*Dicsérem az Urat teljes szívemből*” (*Confitebor tibi Domine*) címmel adtak elő.⁴⁹

Az együttes arra is felkészült, hogy Kemény Ferenc irányításával nyilvános, világi („*der Eintrittspreis nach Belieben*”) hangversenyeket adjon az akkor még a várban levő Megyeházán. Az első ún. Zenei Akadémiát (*Musikalische Akademie*), amelynek a teljes műsorát ismerjük, sőt amelynek eredeti plakátja is fennmaradt, 1813. december 13-án, a lipcsei csata (a „*Népek Csatája*”) sebesültjeinek javára („*zum Besten der verwundeten Krieger*”) rendezték.⁵⁰ A program magában jelzi azt a magas nemzetközi színvonalat, amely akkor jellemző volt Veszprém zenei életére. Egyebek mellett elhangzott Beethoven egyik „*nagy szimfóniája*” (valószínűleg a Bécsben 1805-ben bemutatott III., Eroica szimfóniát adták elő), egy Mozart zongoraverseny, az akkor mindössze 9 éves Bezerédj Amália (Kemény Ferenc növendéke) előadásában.⁵¹ A szünet után Mozart (feltehetően a D-dúr, Haffner) szimfóniája, egy kettős Haydn a Teremtés című oratóriumából és a kortárs francia zeneszerző, Pierre Roche egyik hegedűversenye került bemutatásra. Ismert az 1816. május 26-i zenei akadémia programja is. Ezt az akkor épülő kórház javára tartották, amelyen szintén Kemény dirigálásával egy Haydn szimfónia, a kor kiváló cseh muzsikusanak, Gyrowetznek a zongoraversenye, Beethoven egyik nyitánya mellett a „*svéd Mozart*”-nak is nevezett Johann Martin Kraus zenekari rondója és két magyar mű is elhangzott: Ruzitska Ignác „*Nemzeti etűd*” című hegedűvariációja és a pápai Heberle Antal „*csákány*” variációja a szerzők előadásában.⁵² (A „*csákány*”, amelyet Heberle készített, a kor népszerű fafúvós hangszere volt. Kultúrtörténeti érdekesség, hogy csákányon Széchenyi István is jól és szívesen játszott.⁵³)

A század első évtizedeiben előadott művekről pontos képet kaphatunk az 1825-ben elkészített (1833-ban kibővített) részletes kottakatalógusból. Ebben közel 130 zenekaros, 34 orgonakíséretes mise, közel 400 egyéb egyházi mű, 39 szimfónia és 29 operanyitány teljes kottaanyaga található. Köztük egy sor osztrák, német,

⁴⁹ Elenchus productionum figurantium im choro Cathedralis Ecclesiae Wesprimiensis susceptus per Josephum Höpler bassistam eiusdem chori. Anno 1825. I–III. kötet

⁵⁰ Szabolcsi Bence–Tóth Aladár (1965): *Zenei lexikon*. Budapest, II. kötet, 312. o. Az 1813. december 13-i veszprémi Zenei Akadémia műsora (Az akkor épülő városi kórház javára rendezték) plakátját lásd a lapszám 10. oldalán.

⁵¹ Major Ervin: Magyar zenekari hangversenyek 1848-ig. In: Molnár Imre (szerk): *A magyar muzsika könyve*. Budapest, Merkantil, 1936. 86. o.

⁵² M. Tóth, i. m. 28–30. o.

⁵³ Szabolcsi–Tóth I. kötet, i. m. 426. o.

cseh, olasz mester (Joseph és Michael Haydn, Mozart, Beethoven, Bach, Schubert, Gluck, Pergolesi, Paisiello, Rossini, Hummel, Salieri, Vanhall, Krommer, Scarlati, Gabrielli, Jommelli, Cherubini és mások) művei. Mellettük igen nagy számmal szerepelnek a 18. századi magyarországi zeneszerzők (Istvánffy Benedek, Fusz János, Bengráf József, Lickl János György, Spech János, Grill Ferenc, Weigl József, Zimmermann Antal, Turányi Károly, Gabrielli Tamás, Arnold György stb.) és természetesen a veszprémi komponisták (Kemény Ferenc, Lintzenpoltz Simon, Stirszyk János, Kleinmann József, Hiesz Máttyás stb.) alkotásai is.⁵⁴ Az 1852-ben újraírt katalógusban már közel 2 ezer mű teljes kottaanyagát rendezték.

1820-ban új orgonát épített Veszprémben a zirci Wilde József. 1826-ban Kemény Ferenc a karmesteri pálcát átadta az együttes basszistájának, Höppler Józsefnek, aki egy év múlva meghalt. Tőle az együttes vezetését a Bazinban született Ruzitska Ignác vette át, aki 1801-ben koncertmesterként és hegedűsként került a zenekarba.⁵⁵ Több hegedűverseny veszprémi bemutatása fűződik a nevéhez. Karmesterként folytatta a Kemény Ferenc által elkezdett „szimfonikus egyházzenei” stílust. Főleg az operanyitányokat, Mozart művei (Varázsfuvola, Don Juan) mellett az olasz (Paisiello, Rossini) és francia (Boieldieu, Paër) operaszerzők alkotásait és a cseh zeneszerzők (Gyrowetz, Pichl, Wranitzky, Vanhall) szimfóniáit kedvelte. Elsőként Ruzitska működése alatt észlelhető, hogy a magyar szellem, ha lassan, de mégis kezdte éreztetni hatását egyházi muzsikánkon is.⁵⁶ 1833-ig, haláláig volt az együttes karmestere. Zenepedagógusként is kiemelkedő személyiség: ő volt első tanára a veszprémi születésű Ridley-Kohn Dávidnak, a Nemzeti Zenede hegedűprofesszorának, a másik nagy veszprémi hegedűs, Auer Lipót mesterének. Ruzitska azonban azzal írta be nevét a magyar zenetörténet aranykönyvébe, hogy 1823–1832 között összeállította a Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből című első nagy verbunkos gyűjteményt.⁵⁷

Ruzitska halála után Kleinmann József lett az új régens chori, aki 1800 körül került elsőhegedűsként és fagottosként az együttesbe. Vele egyidőben Stirszyk Jánost nevezték ki orgonistának. Mindketten egyházzenei művek szerzői is voltak.⁵⁸ Kleinmannal változás következett be a székesegyház zenélési gyakorlatában: fokozatosan csökkentek, majd teljesen elmaradtak a világi jellegű művek (szimfóniák, versenyművek, operanyitányok), helyettük a századelő német,

⁵⁴ Murányi, i. m. 445. o.

⁵⁵ Pfeiffer–Szigeti, i. m. 85. o.

⁵⁶ Koudela Géza: A magyar római katolikus egyház zenéje. In: Molnár Imre (szerk): *A magyar muzsika könyve*. Budapest, Merkantil, 1936. 14. o.

⁵⁷ Rakos Miklós (1994): *Veszprém vármegyei Nóták- tanulmány a reprint kiadványhoz*. Budapest, 5–7. o.

⁵⁸ M. Tóth, i. m. 75. o.

osztrák és hazai muzsikusainak egyházzenei alkotásait mutatták be. 1834-ben a korábbiakhoz hasonló színvonalú nyilvános hangverseny volt a „székesegyházi hangászkar özvegyeire ügyelő intézet felsegállítására”.⁵⁹

Stirszy 1837-ben, Kleinmann 1841-ben halt meg. Helyüket két nagy formátumú, képzett muzsikus vette át. Regens chori a veszprémi születésű, az 1810-es évektől a zenekarban játszó Herrnberger Alajos lett. (Nevét a későbbiekben Úrhegyire magyarosította.) Organistaként a híres zenészcsalád tagját, Behm Józsefet⁶⁰ nevezték ki, aki termékeny és elismert egyházi zeneszerző is volt.⁶¹

Úrhegyi karmesteri kvalitásait és zenei ízlését legjobban azok a művek fémjelzik, amelyeket előadott. Zeneigazgatói időszakában (1843-tól 1867-ig) 230 alkalommal játszottak Mozart-miséjét, több Haydn- és Mozart-mise veszprémi bemutatása fűződik a nevéhez. A Veszprémben (máig) legnépszerűbb Haydn-miséjét, az 1798-ban komponált Nelson-miséjét bizonyíthatóan legalább 15 alkalommal vezényelte. Működése kezdetén, 1843-ban beszerezte Bach egyik legnagyobb alkotásának, a h-moll misének a partitúráját és elkezdték kimásolni a szólamokat. (Nincs bizonyíték arra, hogy a művet előadták volna.) Nevéhez fűződik Mozart, Schubert, Fox, Albrechtsberger, Michael Haydn, Werner és mások művei kottájának beszerzése,⁶² és 1848 februárban Scarlatti egyik miséjének veszprémi bemutatása is.⁶³

Az Elenchusban számtalan bejegyzés olvasható az egyes ünnepélyeken hallható zenékről: 1848. március 26-án „*Te Deumot énekeltek a szabadság tiszteletére*”, április 9-én „*a szabadság zászlaja felszenteltetett*”, április 30-án Haydn Nelson miséjét adták elő V. Ferdinánd születésnapján. 1849. június 3-án ünnepi hangverseny volt Buda visszafoglalása alkalmából, október 4-én megünnepelték Ferenc József névnapját, majd az összeomlás után, október 14-én a Nelson-mise hangjaival könyörögtek „*a visszaállt békéért*”.⁶⁴ Ezek az események is Úrhegyi vezényelte az együttest.

1856. január 27-én ünnepi hangversennyel emlékeztek Mozart születésének 100. évfordulójára. Úrhegyi Mozart B-dúr miséjét, D-moll graduáléját és Esz-

⁵⁹ Szabolcsi–Tóth III. kötet, i. m. 509. o.

⁶⁰ Pfeiffer–Szigeti, i. m. 100. o.

⁶¹ Behm József 1867-ben, Herrnberger–Úrhegyi utódaként került az együttes élére.

⁶² Johann Joseph Fux (1660–1741) osztrák barokk zeneszerző, Johann Georg Albrechtsberger (1736–1809) kiváló organista, zeneszerző, Beethoven, Hummel tanára volt. Michael Haydn (1737–1806) a nagyváradi püspök zeneigazgatójaként, Gregorius Joseph Werner (1695–1766) Kismartonban, Esterházy herceg zenekarának karmestereként hosszú ideig Magyarországon működött.

⁶³ Alessandro Scarlatti (1660–1725) a 17–18. század fordulójának legjelentősebb olasz zeneszerzője volt.

⁶⁴ Elenchus I., i. m.

dur offertóriumát szólaltatta meg.⁶⁵ Nagyformátumú, kitűnően képzett muzsikus volt. Ő volt a század legjelentősebb oratórium-karmestere Veszprémben.

Behm József egyházzenei tevékenysége a kiegyezés után bontakozott ki.

III. A fúvószené Veszprémben

A veszprémi Harmónia nevű fúvószenekar történetét Brodszky Ferenc írta meg.⁶⁶ Tőle tudjuk, hogy a 18. századi, főleg rezidenciális szimfonikus zenekarok mellett a mozgékonyabb fúvós zenekarok (a mai katonai zenekarok) elődei is létrejöttek. Kezdetben a rézfúvós hangszerek elégtelen technikai adottságaik miatt nem voltak alkalmasak bonyolultabb zeneművek előadására. A korszerű ventil mechanizmus feltalálása után azonban új rézfúvós hangszerek jelentek meg, és a fúvós zenekarokban a fafúvók közül csak a fuvola és a klarinét maradt.

Veszprémben nem voltak városi fennhatóság alatt álló muzsikuskok, így toronyzenészek sem. A városi kürtösök, trombitások (toronyőrök) tartása ugyanis már a középkortól a király által a szabad királyi városoknak adott privilégiumok közé tartozott.⁶⁷ Veszprém – mezőváros lévén –, ilyen előjogokkal nem rendelkezett. A zenészek ezért csak püspöki, illetve káptalani alkalmazottak lehettek. Az első fúvószenekar Veszprémben feltehetően az 1740-es években jött létre.⁶⁸

Már a Kollovratek által összeállított 1791-es kotta- és hangszerkatalógus meglepően sok fúvós hangszerről számol be: a székesegyház tulajdonában 11 fa- és rézfúvós hangszer (fuvola, oboa, fagott, kürt, trombita) volt. Az 1825-ös katalógus szerint ezek száma meghaladta a 25-öt és időközben megjelent Veszprémben is a zenekari hangzást szinte forradalmasító új hangszer, a klarinét. Ilyen sok fúvós hangszerre sem a 18. század második, sem a 19. század első felében nem volt szükség a liturgia kiszolgálásához. A káptalan zenészei tehát feltehetően a rendelkezésükre bocsátott hangszerekkel egyéb „szolgáltatásokat” is végeztek a városban és környékén. Főleg szabadban, egyházi és világi eseményeken,

⁶⁵ Elenchus II., i.m.

⁶⁶ Brodszky Ferenc (1940): *A veszprémi Harmónia története*. Veszprém, Veszprémvármegyei Múzeum

⁶⁷ Falvy Zoltán (2000): *Ungarische Musikgeschichte*. Budapest–Oberschützen, Musica Panonica, 81. o.

⁶⁸ A fúvós menetzenekarok különösen a 18. század második felében terjedtek el a birodalomban, főleg azután, hogy II. József idejében 1782-ben a császári udvarban létrehoztak egy tisztán fúvósokból álló Harmoniemusik nevű együttest. Az udvar környezetében élő főnemesek és főpapok támogatásával egy sor hasonló zenekar alakult Magyarországon.

ünnepeken, felvonulásokon, beiktatásokon, toborzásokon, körmeneteken, temetéseken (de esküvőkön, egyéb multságokon is) zenéltek. Ők biztosították a toronyzenét, fanfárok előadását. 1745-ben a Biró Márton beiktatásáról szóló tájékoztatóban már azt olvashatjuk, hogy „a bandérium feláll a zenekarral”, illetve „a bevonulást diadalmenetben részt vesznek a zenészek” stb. A fúvós zenekar szerepléseiről a 18. század második felében is jelentős számú feljegyzés található.⁶⁹

Az előadott darabokról is vannak korabeli adatok. Tekintettel arra, hogy Veszprém meghatározó szerepet játszott a verbunkos zene történetében, feltehetően a századvég verbunkos szerzőinek a műveit rendszeresen előadták. Befolyásolta a zenélési stílust a 18–19. században Magyarországon élő külföldi muzsikuskok nagy száma, akik az ország zenei életében fontos szerepet játszottak. Különösen híresek voltak Európa-szerte (így Magyarországon is) a cseh és a morva fúvós zenészek. A 18. század végén és a 19. század első felében Veszprémben is jellemző volt, hogy a székesegyházban gyakran választottak olyan műveket előadásra, amelyekhez sok és képzett rézfúvósra volt szükség. Jól példázza a fúvószene szeretetét és művelését József nádor fúvóegyüttese vezetőjének, a cseh Druschetzky Györgynek,⁷⁰ az Esterházy gyalogezred karmesterének, Scholl Miklósnak (1749–1822), a Pécsre áthelyezett gróf Károlyi zenekar karnagyának, a morva származású Krommer Ferencnek,⁷¹ a Szászországból származó Starke Frigyesnek,⁷² a más zenei műfajokban is alkotó Tost Ferencnek,⁷³ Kleinheinz Xavér Ferencnek (1765–1832), Batka Jánosnak (1795–1874) és másoknak a népszerűsége.⁷⁴ Műveik veszprémi előadásáról is tudunk.

⁶⁹ Brodszky, i. m. 80. o.

⁷⁰ Druschetzky György (1745–1819) a századvég egyik legjelentősebb magyarországi zeneszerzője volt, aki kezdetben katonai szolgálatban állt, zenészként fúvós együttesekben működött, maga is számtalan fúvószekari művet írt. Batthyány hercegprímás muzsikusa, életének utolsó két évtizedében Budán József nádor zenésze, majd karmestere volt.

⁷¹ Krommer Ferencnek (Frantisek Kramár) (1760–1831) – főleg a szintén morva Ruzitskának köszönhetően – Veszprémmel igen szoros kapcsolata volt. Kezdetben a Károlyi-ezred karmestere, majd Grassalkovits herceg karnagya volt, Simontornyán és Pécsen is működött.

⁷² Friedrich Starke (1774–1835) a Pozsonyban állomásozó Hiller gyalogezred karmestere volt. 1804-ben adta ki zenekarának legkedveltebb indulóit. Különböző zeneműveket írt fúvós zenekarra („für Türkisch- und Harmoniemusik”), de komponált egyházi műveket is. Veszprémben gyakran játszották zenekaros miséit.

⁷³ Tost Ferenc (1754–1829) Pozsonyban élt 1780-tól haláláig. Operák és egyházzenei művek mellett indulókat is írt fúvószekarra. Ő adta ki az egyik legelső verbunkos táncszórót 1795–1808 között 3 kötetben *Douze Nouvelles Danses Hongroises* címmel.

⁷⁴ Major Ervin: A magyar katonazene történetéhez. In: Molnár Imre (szerk): *A magyar muzsika könyve*. Budapest, Merkantil, 1936. 104. o.

A veszprémi fúvós együttest Harmónia néven a 19. század elején említik először, amikor Kleinmann József (a későbbi régens chori) állt a zenekar élén. Ebben az időben a Harmónia szoros kapcsolatban állt a székesegyházi szimfonikus zenekarral: ugyanazok a zenészek ugyanazokat a hangszereket használták a szertartások alatt és a szabadtéri szolgálatoknál. A fúvószenekar tehát a székesegyházi együttes részeként működött. Ez azt jelentette, hogy vallási eseményeken is igénybe vették a Harmóniát. Pl. 1826. június 25-én „*az ünnepi körmeneten a Veni Sancte-t a Harmónia biztosította*”, vagy 1827. március 4-én „*első alkalommal szerepelt a Harmónia a székesegyházban*” (március 4-én, 11-én, 18-án, 25-én és április 1-jén Krommer egy-egy fúvószenekari partitáját⁷⁵ adták elő). Ruzitska három alkalommal szerepeltette a Harmóniát a székesegyházban: kétszer Rossini egyik operanyitányát, egy alkalommal pedig Weber: A bűvös vadász operájának fúvószenekari átíratát adták elő.⁷⁶ Ez utóbbi művekből arra következtethetünk, hogy Kleinmann irányításával az együttes szakmai színvonala sokat javult. Felvonulásokon, népünnepélyeken, jeles társadalmi, egyházi eseményeken ellátták a korábbi „*rezesbanda*”-feladatokat, de a 19. század első évtizedeiben a Harmónia már a zeneileg igényesebb művek előadására is felkészült, és mai szóhasználatnál koncert-fúvószenekarként is működött. (A muzsikusi tudás színvonalát jól mutatja, hogy 1830. november 22-én bemutatták Veszprémben a Beethoven műveinek jegyzékében 20. számú, hegedűre, brácsára, csellóra, nagybőgőre, klarinéttra, fagottra és kürtre írt Esz-dur szeptettet,⁷⁷ amelyhez igen jól képzett fúvósokra van szükség.⁷⁸)

1834-ben Veszprémfajszon, 1848-ban Veszprémben, 1849-ben Tótvázsonyban, 1852-ben I. Ferenc József veszprémi látogatása alkalmából szerepelt a Harmónia. 1855-ig sok adat van arra, hogy egyházi személyek, a város nevesebb polgárai temetésén ők szolgáltatták a gyászzenét. A 60-as években – a székesegyházi zenekar fokozatos leépítése miatt –, a színvonalat biztosító muzikusok eltávoztak Veszprémből és a Harmónia megszűnt.⁷⁹

⁷⁵ A partita a szvithez hasonlóan többtételű kompozíciót jelent, amelyben különböző stílusú táncételek követik egymást.

⁷⁶ Elendhus, i.m.

⁷⁷ A szeptett hét vokális vagy hangszeres szólamra írt kompozíció. Az együttes összeállítását (a fúvós-vonós hangszerek kombinációját) a szerző határozza meg.

⁷⁸ M. Tóth, i. m. 32. o.

⁷⁹ Brodszky, i. m. 83. o.

IV. A verbunkos és a csárdás

A verbunkos zene gyökerei

A kuruc felkelés leverése után kényszerű nyugalom borult az országra. A főleg katolikus, labancérezelmű főurak és a főpapok Bécs felé fordultak. Igyekeztek a bécsi udvari kultúra magaslataira emelkedni. Az inkább kuruc (és református) köznemesség nagy része visszavonult birtokára, elfordult a világtól és gazdálkodott. A kuruc kor dalköltészete főként Káldy Gyula 19. század végi kiadványai révén vált ismertté a hazai zenei köztudatban.⁸⁰

A cigány muzsikások ebben az időben azzal jutottak fontos szerephez a magyar zenében, hogy kezdtek bekapcsolódni a nemesek, majd a köznépi szórakoztatásába. Ott találjuk őket a falukban és a kisvárosokban egyaránt. A cigányzenekarokra jellemző volt a hangszereknek a szokottnál magasabb hangolása (ennek következtében a vonós hangzás állandó feszültsége), a sajátos „*naturalista*” hangszertechnika, a kísérő hangzatok kötésének meghatározott rendszere, az erős modulációs hajlam, a szokványos zárlatok és a dinamikai szélsőségek (a hangos forte, illetve a lágy, zsongó pianissimo).⁸¹ A szórakoztató vonós zenélési forma (hegedű, kontra, bőgő, cimbalom) szinte kizárólagosan a cigány muzsikások kezébe került, szemben a hagyományos síp-trombita-dob összetételű zenével, amelyet főleg ünnepeken, esküvői menetben alkalmaztak.⁸²

A nemesi kúriák és a városok zenekultúrája azonban nem korlátozódott a cigány muzsika passzív élvezetére. Az „*úri osztály*” tagjai maguk is szívesen muzsikáltak. Mátray-Rothkrepf egy 1830-ban megjelent cikkében ezt írta: „*Mintegy 30 esztendő előtt a klavír és hegedű csak professionisták s egyházi muzsikások, orgonistáknál találtatott, de már ma csaknem minden míveltebb házban lelhetni*”.⁸³ Igen népszerű volt a fuvola is.

A 18. század közepén a katonák zenével, tánccal történő toborzására a „*Werbung*”, a „*verbuválás*” kifejezést használták. Ennek a zenéje a kondás- és a hajdútáncok általános kelet- és délkelet-európai hagyományaiiban gyökerezett. Ma még nem tisztázott, hogyan alakult ki ezekből a verbunkos zene. Keletkezése mindenesetre kapcsolatban van a kuruc kor emlékeivel és a hazafias mozgal-

⁸⁰ Major Ervin: A magyar dal. In: Molnár Imre: *A magyar muzsika könyve*. Budapest, Merkantil, 1936. 191. o.

⁸¹ Spur Endre: A cigányzene. In: Molnár Imre: *A magyar muzsika könyve*. Budapest, Merkantil, 1936. 115. o.

⁸² Káldor, i. m. 71. o.

⁸³ Mátray Gábor (1984): *A Muzsikának Közösséges Története és egyéb írások*. Reprint kiadás: Budapest, Magvető, 185. o.

makkal.⁸⁴ Az 1780-as években a pesti egyházzenesész, Bengráf József által írt „*XII Magyar Tánczok Klávikordiumra Valók*” című gyűjteményének zenedarabjai már verbunkos elemeket is tartalmaznak. A verbunkos táncmuzsika legfontosabb formai tulajdonságai (a „*lassú-friss*” szerkezet, a hegedű technikájából eredő pontozott ritmus, visszatérő dallamfordulatok, triplák, futamok, „*bokázó*” záratok stb.) az 1790-es években már készen álltak. Az új stílusban egész sor művet komponáltak a Magyarországon működő, többnyire külföldi származású muzsikusok, Druschetzky György, Kauer Ferdinánd, Krommer Ferenc, Tost Ferenc, Johann Baptist Vanhal, Wranitzki Pál, Kosovics József és mások.⁸⁵ A műveket előadó cigány zenészek, sőt a muzsikálgató nemesek, városi polgárok is kezdtek hasonló darabokat írni.

A század végén a verbunkos zenét a nemesi osztály (és ezután futótűzként az egész magyar társadalom, majd Európa is) a magyarság ősi zenéjének ismerte el, amely fontos eszköze, sőt jelképe lett a magyarságtudat kialakulásának és a nemzeti újjáéledésnek. Mindenben megfelelt a politikailag legaktívabb köznevelés ízlésének. Mind gyakrabban készítettek a verbunkos zenére nyitó táncokat a családi ünnepeken, táncestélyeken, megyebálokon. Egy egész generáció mámorosodott meg a verbunkostól, de varázsa az idegenekre is hatott.

A verbunkos olyan zenetörténeti összegzéssé, szintézissé vált, amely a nemzet egészére tudott hatni, mivel a nemzet valamennyi rétegéből táplálkozott.⁸⁶ Belőle nőtt ki a 19. század folyamán az egységes magyar műzenei stílus, amely zongora- és kamaradarabok, színpadi alkotások, műdalok, sőt szimfonikus művek sorának keletkezését eredményezte.⁸⁷ Az 1830-as évektől (elsősorban azzal, hogy mind inkább terjedt a városi polgárság köreiből is), az eredetileg inkább katonás, férfítánc jellegű verbunkos „*megszelídült*” és átadta a helyét a polgári ízlésnek inkább megfelelő, a romantikus népi eredetű jobban hangsúlyozó csárdásnak. Ez lett az új nemzeti tánc, a 19. század legnépszerűbb társasági tánca. Külföldi zeneszerzőknél (Weber, Brahms, Berlioz, Delibes, Csajkovszkij, Sarasate stb.) a verbunkos és a csárdás egyaránt táncjátékok, operák magyar(os) jelleget kifejezni kívánó táncbetéttjévé, bravúros hegedűdarabok témájává vált.

⁸⁴ Falvy, i.m. 100. o.

⁸⁵ Dobszay László (1984): *Magyar zene története*. Budapest, Gondolat, 269. o.

⁸⁶ Szabolcsi Bence: Kelet és Nyugat a magyar népzeneben. In: Molnár Imre (szerk.): *A magyar muzsika könyve*. Budapest, Merkantil, 1936.

⁸⁷ Felföldi László: Magyar táncok az ungarescától a csárdásig. In: *Symphonia Hungarorum*, Budapest, Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság, 2001. 102. o.

2. Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből

A reformkori köznemesi újat akarás példáját szolgáltatta a debreceni református főiskolai tanár fia, Kocsi Sebestyén Gábor pápai ügyvéd, akinek a kezdeményezésére jött létre és irányításával működött 1823–1832 között a Veszprémvármegyei Zenetársaság.⁸⁸ Céljukat az alakuló ülés emlékeztetőjében így foglalták össze: „Azon buzgó hazafiak, kiknek neveik ezen jegyzőkönyvben előfordulnak, arra a szerentsés gondolatra jöttek, hogy minden megkapható magyar nótákat fortepianóra alkalmaztatva kinyomtatassanak és azokkal a muzsikában gyönyörködőknek a legillendőbb áron szolgáljanak.”

Az eredmény a verbunkos zene egyik legterjedelmesebb és legjelentősebb nyomtatott emléke, a Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből című kottasorozat lett. Ennek 15 füzetében („fogásában”) 1823 őszétől 1832 júliusáig összesen 136, addig ki nem adott, csak feljegyzésekből ismert verbunkos került Ruzitska Ignác által „forte-pianóra alkalmaztatva” a zene iránt érdeklődők kezébe. A 15 füzetben Arnold György, Árvai János, Bezerédj Amália, Bihari János, Csermák Antal, Kleinmann József, Krommer Ferenc, Lavotta János, Liszt János, Pap Szász Ignác, Rózsavölgyi Márk, Ruzitska Ignác, Sárközy Kázmér, Szirszky János, Bocsári Svasatics Nep. János, Taródi (Tarrody) Pál és Tsóri András szerzeményei jelentek meg.

Egy-egy füzetet általában 300–400 példányban adtak ki. A kották iránt nagy volt a hazai és a nemzetközi érdeklődés. Ezt mutatja, hogy már 1829 farsangján gróf Apponyi Antalnak, a Monarchia párizsi követének a bálján „a muzsika a veszprémi gyűjteménynek nótáiból volt választva, amelyeket egyes francia művészek hathatóssan játszottak”.⁸⁹ (A 19. század végén a spanyol Pablo Sarasate „Cigánymelódiák” című virtuóz hegedűdarabjában a Veszprém Nóták közül 2 verbunkost is feldolgozott.⁹⁰) A verbunkos zene egyik legkiválóbb hazai kutatója szerint az 1822–1836-os időszak három legjelentősebb magyar dallamgyűjteménye (a veszprémi Ruzitska Ignác, a pesti Mohaupt Ágoston és a magyar zenetörténeti kutatások megalapozója, Mátray-Rothkrepf Gábor munkája) közül a legfontosabb a veszprémi kiadvány volt.⁹¹

Kocsi Sebestyén és Ruzitska kezdeményezése eredménytelen marad, ha felhívásukra nem válaszoltak volna segítően (vallási és politikai hovatartozástól

⁸⁸ Brodszky Ferenc (1941): *A veszprémvármegyei zenetársaság (1823–1832)*. Veszprém, Veszprémvármegyei Múzeum, 4. o.

⁸⁹ Fekete Gáspár (1829): Magyar táncz Párisban. Februárius 9-kén 1829. *Tudományos Gyűjtemény*, II. 114. o.

⁹⁰ Rákos, i. m. 11. o.

⁹¹ Papp Géza (1982): *Die Quellen der „Verbunkos-Musik“*. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungariáé* 24, 35. o.

függetlenül) Veszprém és környékének nemesei, akik számára – ez a válaszközből kiderül –, a verbunkos zene megmentése valóban nemes, hazafias kihívás volt. Valamennyien ennek a zenének lelkes hívei közé tartoztak. A Zenetársaság vezetői közül Rohonczy János királyi tanácsos, Bezerédj Mihály főszolgabíró, Mórocza Dániel táblabíró, uradalmi ügyész, Kamondy Ferenc táblabíró, ügyész volt. A tagok a birtokos nemesek, a megyei tisztviselők, ügyvédek soraiból kerültek ki. Volt közöttük táblabíró, főszolgabíró, uradalmi ügyész, nótárius, főjegyző, fiskális, aljegyző, esküdt, katonatiszt stb. Adományokkal támogatták a vállalkozást a városi polgárok is (pl. Miklós György veszprémi gombkötő).⁹²

A szerzők többnyire képzett muzsikusként voltak: Arnold szabadkai zeneigazgató, Ruzitska, Kleinmann, Stirszky a veszprémi káptalan zenészei, Krommer nemzetközi hírű komponista, Svastics hegedűművész, Árvai, Tsóri cigányprímás, Csermák, Lavotta, Bihari és Rózsavölgyi a verbunkos zene máig legnagyobb alakja volt. Mellettük azonban szerzőként találunk megyei helyettes aljegyzőt (Sárközy), reformpolitikus feleségét (Bezerédj Amália), Heves vármegyei birtokost (Pap Szász), egyetemi hallgatót (Taródi), megyei seborvost (Liszt) is. Ez a felsorolás is mutatja, hogy a verbunkos széles társadalmi bázissal rendelkezett, és mindenekelőtt a köznemesség és a városi polgárság zenéje volt.⁹³

Szoros kapcsolatban álltak Veszprémmel a verbunkos stílus legjelesebb muzsikusai. Ez mindenekelőtt Kocsi Sebestyén Gábornak és Ruzitska Ignácnak volt köszönhető. A morva származású Csermák Antal első tanára feltehetően Ruzitska József, bazini régens chori, a veszprémi zenész apja volt. Innen adódhatott a két muzsikusközti élethosszig tartó szoros barátság. A bohém, hányatott sorsú, örökké szegény Csermák bolyongásai során időnként, rövidebb-hosszabb időre megjelent Veszprémben. Ilyenkor Ruzitska gondját viselte, ruhát, ételt adott neki, kifizette számláit, lekottázta és összegyűjtötte szerzeményeit. Csermák 1822. október 25-én a veszprémi Lázár-házban halt meg.⁹⁴ Már életében rendkívül népszerű volt.

A Veszprémvármegyei Zenetársaság létrejöttéhez a döntő lökést éppen Csermák halála adta. 1823-ban ezt írta a Tudományos Gyűjteményben Kocsi Sebestyén: *„Sok szép magyar nóták, a közre nem bocsáthatás miatt tsak kéziratokban, s szinte örök feledékenységekben maradni tapasztaltatnának...Csermák a múlt esztendőben itt Veszprémben halálozván meg, több derék magyar nótái is tulajdon kézírataiban itt maradtak, mellyek hogy az ő emlékezetére, s a szebb lelkek gyönyörködtetésére ki adat-*

⁹² Brodszky, i. m. 42. o.

⁹³ Felföldi, i. m. 104. o.

⁹⁴ M. Tóth Antal (2002): *Csermák Antal titka*. In: Bakony-Balatoni Kalendárium, Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 47. o.

tassanak, valóban megérdemlik.”⁹⁵ 1826-ban a Zenetársaság síremléket állított az elhunyt muzsikus porai fölé. Csermák népszerűsége Veszprémben azóta is töretlen. A Magyar Nóták sorozatban 18 Csermák-mű maradt fenn.⁹⁶

Bihari János több mint tíz évvel volt idősebb Ruzitskánál. Viszonyuk kevésbé baráti, sokkal inkább a mindenki által csodált (bár a kottát nem ismerő) „cigánykirály” és a verbunkos zenét magas szinten művelő székesegyházi muzsikuskorrekt szakmai kapcsolata volt.⁹⁷ 1818-ban muzsikált Bihari először Veszprémben. Ruzitska tiszteletének és elismerésének a jele, hogy a Magyar Nóták sorozat nyitó műveként Bihari egyik leghíresebb verbunkosát választotta, amelyet egyetlen fia 1821-es halála alkalmából komponált. Biharinak legalább 9 verbunkosa jelent meg a kottasorozatban. (Néhány továbbirol feltételezik a kutatók, hogy szintén az ő alkotása.)

Lavotta János a kottasorozat szerkesztése előtt, 1820-ban halt meg. Élete utolsó másfél évtizedét Kelet-Magyarországon, Miskolcon, Kolozsváron, Debrecenben, Nagyszebenben, Tiszafüreden, Tállyán töltötte.⁹⁸ Veszprémmel közvetlen kapcsolatáról nem tudunk. Híre azonban ide is eljutott és verbunkosai népszerűek voltak. A sorozatban 2 műve található.

Rózsavölgyi Márk jóval fiatalabb volt a „virtuóz triász” tagjainál és Ruzitskánál is.⁹⁹ Az 1810-es években Pécsen, Székesfehérváron, Balatonfüreden és Veszprémben rendszeresen adott hangversenyeket. Ruzitskával, Kocsi Sebestyénnel szoros kapcsolata volt. 1824. június 4-én rövid hangversenyt adott a Zenetársaság találkozóján. A tiszteletére rendezett kerti mulatságon Sebestyén Gábor javaslatára nevezték el a lelkes jelenlevők az addigi „Rosenthal”-t „Rózsavölgyi”-nek. (A névváltozást a hatóságok hivatalosan csak 1846-ban engedélyezték.) A Magyar Nóták sorozatban 1824–1832 között összesen 18 (az újabb

⁹⁵ Sebestyén Gábor (1823): Tudósítás. *Tudományos Gyűjtemény*, XII. 125. o.

⁹⁶ Brodszky, i. m. 4. o.

⁹⁷ Bánis Ferenc: A verbunkos és Mozart, avagy Csermák Antal emlékezete. *Hitel*, 1998.4. sz. 89. o.

⁹⁸ Szilágyi Sándor (1930): *Lavotta János a kor és az ember*. Budapest, Könyvbarátok Szövetsége, 77. o.

⁹⁹ Rózsavölgyi Márk 1789-ben Balassagyarmaton született, tehát nem 1790-ben Veszprémben, amint azt Sziklay János *„Veszprém város az irodalomban és művészetben”* (Veszprém, 1931. 352. o.) című könyvében állítja. Fiatalon Pesten, a Magyar Színház előadásainak zenei irányítója lett. Először Baján telepedett le, majd 1826-ban Pestre költözött. Egy évtizeden át ő volt az ország legelismertebb hegedűvirtuóz zeneszerzője. 1834-ben Nagyváradon, 1835-ben Pozsonyban, majd Kelet-Magyarországon (Eger, Nagyvárad, Kolozsvár, Debrecen) játszott. 1839-ben többször járt Pápán. 1842-ben az Első magyar társastánca országos siker lett. Műveinek a száma szaporodott, népszerűsége nőtt. Szegényen halt meg Pesten 1848. január 23-án.

kutatások szerint 19) műve jelent meg. Ő volt a verbunkos utolsó és a csárdás első nagy mestere.

V. Megváltozott zenélési gyakorlat

Az 1848–49-es esztendőkből – hasonlóan az egész országhoz –, Veszprémben is szólt a Rákóczi-, a Hunyadi-, a Kossuth- és a Klapka-induló, zenével, táncal folyt a katonák toborzása. A szabadságharc leverése után, a megtorlás és az üldözések alatt azonban nem szólt a zene. Vörösmarty szavaival „*a szellemek világa kialudt, s az elsötétült égnek arcain vad fénnel a villámok rajzolóak le az ellenséges istenek haragját*”.¹⁰⁰

Az 1850-es évektől minden téren, így zeneileg is új korszak kezdődött, bár Veszprémben, a székesegyházban látszólag az 1848 előtti gyakorlatot követték: jó színvonalú zenét szolgáltatottak a liturgiához és ünnepi produkciók hangoztak el a jeles egyházi, politikai események kapcsán. Pl. 1850. október 6-án Mozart *Ave verum corpus*¹⁰¹ című motettáját¹⁰² énekelték emlékezésül az egy évvel azelőtt történetekre; fényes kivilágítással és *Te Deum*-mal ünnepelték, hogy 1853. február 22-én sikertelen volt a fiatal császár elleni merénylet; 1854. április 24-én Ferenc József és Erzsébet házassága alkalmából ismét a Nelson-mise hangzott el; 1856. január 27-én rendezték az említett Mozart-émlékhangversenyt; 1860. április 26-án zenés gyászmise (requiem) volt Széchenyi István halálakor stb.¹⁰³

Válójában azonban jelentős változások történtek a zenélési gyakorlatban. Mindjobbán háttérbe szorultak a szimfonikus misék, és előtérbe kerültek az új egyházzenei irányzathoz, a cecilianizmushoz tartozó szerzők művei. A veszprémi zenészek közül igen gyakran játszották az utóbbi stílust követő Behm József alkotásait. A zenekar visszafejlődött. Megszorították az együttes támogatását. Hatéves ígéretes működés után beszüntették a püspöki zeneiskola működését. A legjobb muzsikuskok máshol kerestek boldogulást. A püspökség nem kívánta felvállalni – mint a század első felében – az európai zenekultúra Veszprémbe telepítésének és a városban lévő lehetőségek és szándékok integrálásának összetett feladatát. A világi zenélési formáknak a művelése a polgárságra várt.

Az 1860-as évek elejéig tudunk a Harmónia működéséről. Mellette, főleg a jelentősebb világi ünnepeken (sőt időnként még az egyházi szertartásokon is),

¹⁰⁰ Vörösmarty Mihály: Előszó, 1850.

¹⁰¹ „*Üdvözlégy, igaz test.*” Aquinói Szent Tamás himnusza.

¹⁰² A motetta egyházzenei műforma, amely általában bibliai strófáknak többszólamú vokális feldolgozását jelenti.

¹⁰³ Elendus II., i. m.

vendégegyüttesek (pl. az osztrák „Jäger-Banda”) is felléptek. A piarista gimnáziumban 1863-tól a tanévet „szavalatokkal és énekből álló műsorral, hangversennyel” zárták be.¹⁰⁴ kísérlet történt Raczek Frigyes székesegyházi koncertmester vezetésével állandó vonósnégyes létrehozására, a Korona-vendéglő nagytermében, a veszprémi Katholikus Körben és a Zenekedvelők Egyesületében időnként főleg műkedvelő hangversenyeket rendeztek. Dalárdák jöttek létre. Ezek színvonalát befolyásolta a kialakulatlan kispolgári ízlés, főleg pedig a város romló gazdasági helyzete.

A hatalom különösen félt a magyar zene megnyilvánulásaitól, ezért azokat fokozott figyelemmel kísérte. A cigányoknak be kellett nyújtaniuk a műsorukat és a dalok szövegét. A művek nagy része tilalom alatt volt.¹⁰⁵

Az 1850-es évektől a korabeli feljegyzések szerint Veszprémben a verbunkos helyett szinte kizárólag a csárdást táncolták. Francsics naplója szerint¹⁰⁶ pl. az ún. zsidócsárdában 1850. május 28-án „hat tagból álló cigánybanda játszott, ... jávában járták a csárdást”, egy magánháznál 1854 januárban „egy gitár és egy hegedű mellett vagy 15-20 pár fiatalok nagyba járták a csárdást”. 1854. július 9-én „a füredi színnépet... a (csárdást játszó) igen híres és nevezetes veszprémi cigánybanda követte, az első hegedűs neve közönségesen Miska cigány”¹⁰⁷ stb.

Az ország (főleg a főváros) zenélési gyakorlatának gyors fejlődése időszakában Veszprém pangó vidéki kisvárossá vált, főleg annak köszönhetően, hogy a fő vasútvonalak elkerülték a várost és a jelentős beruházások sorra máshol valósultak meg.

Epilógus

Veszprémben a verbunkos hagyományokra emlékeztek, amikor az őrtorony („vigyázótorony”, „tűztorony”)¹⁰⁸ 1938-ban készült harangjátéka egy magyar biedermeier dal mellett 6 verbunkost játszott: Arnold György Füredi nemzeti éneke, Csermák Antal lassú magyarja, Kemény Ferenc veszprémi verbunkja, Bihari János Bercsényi nótája és verbunkja, valamint Ruzitska Ignácnak a Veszprémi Nóták VIII. „fogásában” megjelent Verbunk és friss című műve hangzottak el.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Tölcséry Ferenc (1985): *A veszprémi római katolikus főgymnasium története*. Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 171. o.

¹⁰⁵ A korabeli tudósító (Francsics) még 1860. október 22-én is arról számol be, hogy egy utcai eseményen „az oly igen ösmeretes s oly nagyon tilalmas Szózat énekeltetett”.

¹⁰⁶ Francsics Károly: *Napló, 1850–1860* (Kézirat)

¹⁰⁷ farkas Mihály híres cigányprimás (1829–1890) állítólag Bihari János unokája volt.

¹⁰⁸ A tűztoronyt a 17. században a váratlan török támadások ellen építették.

¹⁰⁹ Brodsky Ferenc: *Veszprémi vigyázótorony harangjátékzenéjének ismertetése*. In: Veszprém megyei város zeneiskolája. Évkönyv az 1938–39. tanévről. Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 1939. 4. o.

A város II. világháború utáni, főleg 1956-ot követő időszakának fejlett zenei (ezen belül kórus) élete részben a 19. század első felének gazdag hagyományában gyökerezett. Ennek elismerését jelentette, hogy 1999. augusztus 20-án a legnagyobb 19. századi veszprémi muzsikus, Kemény Ferenc emlékére márványtábla került a Veszprémi Panteonba, amelyen mottóként az a mondat olvasható, amellyel a 18–19. századforduló legjelesebb magyar zeneszerzőjének, Fusz Jánosnak a halálakor a kortársak emlékeztek róla: *„Azok is a nemzet dicsére élnek, akik a szép mesterségekben magukat mások felett jelesen megkülönböztetik”*.¹¹⁰

Köszönetnyilvánítás

A munkám során nyújtott segítségéért, jó tanácsaiért hálás köszönettel tartozom Kredics László vezető könyvtáros úrnak (Veszprémi Érseki Könyvtár).

¹¹⁰ Krüchten József: Fusz János Evangalista emlékezete. *Tudományos Gyűjtemény*, 1819. XI. 72. o.

NAGY BALÁZS VINCE:

A 18. századi Veszprém történelmi, demográfiai pillanatképe¹

Az 1757. évi veszprémi lélekösszeírás

Veszprém XVIII. századi történelmi, társadalmi és felekezeti változásai meghatározták a város további évszázadainak fejlődési útját. Veszprém város történetének vizsgálata ma is aktuális és fontos feladat a helytörténeti kutatás szempontjából. A XVIII. századi püspöki mezőváros történelmének feltárása egy olyan összetett munka, ami mindig új kihívások elé állítja a kutatót. A történetírás legfontosabb feladata a források feltárása, közzététele, és a források által megszerzett új információk integrálása, feldolgozása az adott történelmi korszakba.

Padányi Bíró Márton 1757-ben készítettett lélekösszeírása egy olyan forrás a XVIII. századi püspöki székhely történelméből, amely még nem volt feldolgozva, és történeti jelentőségét nézve egyedülálló információkat ad a katolikus megújulás századában élő Veszprém lakóiról, társadalmi és vallási viszonyairól. Ez a forrás egy történeti tükör, amely közelebb visz bennünket a XVIII. századi Veszprém történelmének megértéséhez.

Ezzel a tanulmánnyal Veszprém város történetének egy mozaikdarabját szeretném bemutatni, ami hozzájárulhat a város egyediségének, specifikumának, sajátosságainak a megismeréséhez, feltárásához.

1. Veszprém történelmi, társadalmi és jogi helyzete a 18. század első felében

A törökök kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc bukása után Veszprém városa a püspökkel és káptalannal szemben védelmezte a végvári időkben megszerzett szabadságát. A veszprémi püspök,² mint a megye főispánja, visszakapta teljes

¹ *Veszprémi Szemle*, 2013/3. 3–22. o.

² A XVIII. századi veszprémi püspökök névsora és hivatali idejük: Széchényi Pál (1687–1710), Volkra Ottó János (1710–1720), Esterházy Imre (1723–1725), Acsády Ádám Péter (1725–1744), Padányi Bíró Márton (1745–1762), Koller Ignác (1762–1773), Bajzáth József (1777–1802).

megyét és székhelyét, de Veszprémben a hatalmát nem tudta teljes mértékben megszilárdítani, ezért a legtöbb időt Sümegen töltötte. A várban és a veszprémi rezidencián a várkapitányok és elsősorban református nemesek laktak egészen 1713-ig, amikor Volkra Ottó királyi rendeletre visszakarta palotáját. A földesúri jogok visszaszerzése, a földesúri hatalom megszilárdítása, és ezáltal Veszprém végvárból mezővárossá válása hosszú folyamat volt, 1702 és 1771 között több fontos esemény hatására következett be.³

Veszprém a török idők után a pusztulás képét mutatta. A romos város megmaradt erődítéseit 1702-ben Lipót császár országos rendelete romboltatta le. Elbontották a nagy- és kiskaput, a Vigyázótorony kivételével a tornyokat, a külső védműveket, valamint a bástyák és a falak nagy részét, azon a címen, hogy a haladásnak útját állják. Így pusztult el Veszprém török kori szimbóluma, amelyet ebben az időben híres, erős várnak ismertek az egész országban.⁴

Széchenyi Pál veszprémi püspök egyezsége a várossal

Veszprém török kor utáni közigazgatási, társadalmi és jogi szervezetének első kiépítője, Széchenyi Pál püspök egyezséget kötött a várossal, körülhatárolva a gazdasági élet minden területét, azok hozamából is biztosítva földesúri jövedelmét.⁵ Az 1702. május 10-én létrejött egyezséget Veszprém város lakosait képviselő Luka Benedek veszprémi várkapitány, Széchenyi Pál püspök, és a veszprémi káptalan kötötte meg, amit a veszprémi káptalan, mint a hiteleshely képviselője foglalt írásba.⁶ A szerződés 14 pontban rögzítette a felek közötti egyezséget. A szerződés 14 pontja a következő volt: 1. A városiak a nyilvános ünnepnapokat megülik. 2. Május hónapban csak a püspöknek és a káptalannak van italmérési joga. 3. Júniusban a város mér italt, s így havonta egymást váltva illeti meg őket a kocsmáltatás joga egész éven át. 4. A városiak kötelessége a levélkézbesítés a püspök és a káptalan számára, és a fegyveres szolgálat. 5. Az aprólékos jövedelmek a városé lesznek ezentúl is. 6. A püspök és a káptalan semmi más robotot nem kívánnak. 7. Hivatkozva a püspök és a káptalan bíráskodási jogára, a városi kapitány és főbíró mellé a földesurak, 12 törvénybíró

³ DÉNESI Tamás: *Alsó papság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyház-megyében*, 145. o.; BŐSZÉNÉ Sztatmári-Nagy Anikó: *Veszprém város története a kezdetektől napjainkig*. 91. o.

⁴ KOROMPAY György: *Veszprém*. 46. o.

⁵ HUNGLER József: *Veszprém településtörténete*. 146–147. o.

⁶ LICHTNECKERT András: *Veszprém vármegye községeinek urbáriumai, úrbéri és telepítési szerződései*. 398. o.

templom maradt meg gótikus stílusban.¹⁰ 1723. július 30-án a püspök-főispán által és a káptalan egyetértésével kiadott Esterházy-féle kontraktus – valójában egy kiváltságlevél – szabályozta a veszprémi nemesek és a szabadosoknak nevezett polgárok jogait, valamint kötelezettségeit. A város a főbíráját a földesúri tisztek jelenlétében, de szabadon választhatta. A földesúri teher és adózás alól mentességet kaptak, azonban évi egy összegben meghatározott pénzt – a nemesek 12, a polgárok 18 forintot – fizettek a földesúr jogainak elismeréseként. A nemesek és városiak bormérési jogát négy hónapban állapították meg. A piaci és vásári jövedelmek fele a várost, fele az uraságot illette. A házak eladásához, vételéhez, idegenek beköltözéséhez földesúri engedélyre volt szükség.¹¹

1725-ben Esterházy Imre a püspöki telken lakó birtokos nemesek számára kiadott kiváltságlevélben elismerte nemesi előjogaikat, és ezzel megkülönböztette őket a polgárságtól. A veszprémi nemesek felett a püspök-főispán vagy az általa kinevezett nemesek ítélezhettek. A kiváltságlevél kiadása következtében Veszprém önkormányzata szétvált, 1725-től 1849-ig külön polgári és nemesi önkormányzat működött a városban.¹²

Veszprém város jogi helyzete, urbáriumuma

A püspöki mezőváros jogi helyzetének alakulása a földesurakkal szemben a 18. században hosszú pereskedések tárgya lett. Mária Terézia 1741. március 22-én a káptalannak három országos vásárt engedélyezett a Tizenháromváros területén.¹³ Az első, Bálint-napi vásáron 1742-ben Torma István városbíró és a nemesség részéről Csonka János megakadályozta a kereskedőket áruik kirakásában. A káptalan a vármegyéhez fordult jogorvoslatért. A megyegyűlés március 8-án a panaszos ügy megvizsgálását rendelte el. A vásárügyet a veszprémiek ürügyként használták arra, hogy a püspök és a káptalan földesúri joghatósága alól megszabaduljanak. A káptalan a helytartótanácshoz folyamodott, hogy jogorvoslatot szerezzen a városiakkal szemben. A helytartótanács 1744. január 7-én utasította a városi tanácsot, hogy a veszprémieket a püspök és a káptalan

¹⁰ KOROMPAY György: *Veszprém*. 47. o., v.ö.: Jámbor Tamás: A Szent Mihály plébánia vázlatos története és a székesegyház „consecratio”-jának eseményei. In: Karlinszky Balázs–Varga Tibor László (szerk.): *Aedes jubilat*. 11–27. o.

¹¹ LICHTNECKERT András: *Veszprém vármegye községeinek urbáriumai, úrbéri és telepítési szerződésai*. 399–402. o.

¹² BÓSZÉNÉ Szatmári-Nagy Anikó: *Veszprém város története a kezdetektől napjainkig*. 92. o.

¹³ A Tizenhárom város területe a káptalanhoz tartozott. A káptalani városrészben Bálint-napi (febr. 14.), Flórián-napi (máj. 4.) és Máté-napi (szept. 21.) vásárokat, a püspöki városrészben pedig Vízkereszt-napi (jan. 6.), Gergely-napi (márc. 12.), Lőrinc-napi (aug. 10.) és Miklós-napi (dec. 6.) vásárokat tartották, lásd: MNL-VeML, IV.1.b 2666/1847.

joghatósága alá rendelje és megerősítse. A veszprémiek ellenálltak, és nem engedelmessé váltak. Biró Márton nagyprépost és kanonok február 15-én Pozsonyba ment, hogy a helyzetet tisztázza. Mária Terézia a vitás ügy kivizsgálására gróf Nádasdy Boldizsár kamarást és Biró István királyi táblai ülnököt 1746 szeptemberében küldte ki, hogy az urasági szolgálmányokról a felek között kölcsönös megegyezést érjenek el. A nagyprépostból 1745. március 18-án megyéspüspökké lett Biró Márton nem engedett, és a városiak is ellenálltak, sőt a káptalannal is összetűzésbe került a püspök a Tizenháromváros miatt.¹⁴ Mária Terézia 1748-ban új urbárium kiadását rendelte el, hogy a kialakult feszült állapotnak véget vessen.¹⁵

A veszprémi polgárok földesúri hatalommal szembeni ellenállása tehát oda vezetett, hogy Padányi Biró Márton püspök idejében 1748-ban a vármegye által kidolgozott és a királyi kúria által súlyosbított urbárium alá vetették a várost.¹⁶ A városiakat robotlásra és census fizetésére kötelezték, amelyet évi két részletben Szent György és Szent Mihály napjáig voltak kötelesek megfizetni. Az összesen évi 700 forintos censusból 400 forint a püspököt, 300 forint a káptalant illette. A bíró jelölésének és megerősítésének joga a földesurat illette, a választás a városi közösségnél maradt. A vásárok, mészárszékek, a sör- és pálinkamérés haszna az uraságé lett. A görögök, zsidók, mészárosok és kocsmárosok és a sörfőzés az uraság joghatósága alá került.¹⁷ Ezt követően a város úrbéri pert indított a földesurai ellen, amely 1771-ben az urbárium megerősítésével végződött.¹⁸

1746-ban indult meg a város részéről a szabad királyi városi rang elismeréséért folytatott mozgalom. Ez a kérés 1764-ben is előkerült, de sikert nem értek el. A város bírása 1785. május 28-án jelentette, hogy a vármegyei alispán értesítése szerint II. József uralkodó elutasította a szabad királyi városi rangért benyújtott kérvényt. A püspök, a káptalan és a városi nemesség elleneztek ezt a kérelmet, a vármegye pedig az ellenzékhez csatlakozott véleményével.¹⁹

¹⁴ A káptalan tovább pereskedik Dubniczai István kanonok útján, míg 1749-ben a püspökkel ki nem egyezik. A következő évben újra kitör a pereskedés a püspök és a káptalan között, amely még éveken át folytatódik.

¹⁵ LUKCSICS József: Veszprém város újkori története. In: *Veszprém múltja és jelene*. 61–62. o.

¹⁶ BŐSZÉNÉ Szatmári-Nagy Anikó: *Veszprém város története a kezdetektől napjainkig*. 92. o.

¹⁷ LICHTNECKERT András: *Veszprém vármegye községeinek urbáriumai, úrbéri és telepítési szerződései*. 403–404. o.

¹⁸ BŐSZÉNÉ Szatmári-Nagy Anikó: *Veszprém város története a kezdetektől napjainkig*. 92. o.

¹⁹ LUKCSICS József: Veszprém város újkori története. In: *Veszprém múltja és jelene*. 63. o.

II. A város földrajzi elhelyezkedése, kiépülése

A városrészek fejlődése

A város központja a vár és közvetlen környéke volt évszázadokon keresztül. A 18. század első felétől a város terjeszkedni kezdett, és új városnegyedek épültek ki, illetve a régi városrészek tovább épültek, mint a temetőhegyi városrész is, ahol németek laktak. Ezt a városrészt a Zsigmond király alatt Lengyelországnak elzálogosított 13 szepesi város emlékezetére nevezték el Tizenháromvárosnak, amely eredetileg a középkori Szent Tamásfalvához tartozhatott. A Tizenháromváros északi fekvésével ellentétben Veszprém fejlődésének súlypontja a 18. században délre tolódott. Friedrich Bernhardt Werner 1730 körül készített rézmetszete ezt a súlypont-áthelyeződést mutatja, amely a várost nyugat felől ábrázolja.

A várat a fenti kép már nem romos állapotban mutatja, a vártól délre pedig terjedelmes városrész látszik. A székesegyház az Esterházy-féle átépítéses helyreállítás első fennmaradt ábrázolása, vele szemben található a ferences templom, amely 1723–1730 között épült. A vár előterében a Hosszú-völgy földszintes házai közül kiemelkedő 1724-ben épült Szent Anna templom, a kép jobb oldalán pedig az előváros látható, amely magában foglalja a piacteret és a környező utcákat.²⁰

A város fejlődését elsősorban a területi növekedés jellemezte. Bezárult a vár körül a városrészek gyűrűje. Az új piac környéki városrész összenőtt a Buhim-völgyi középkori Szent Iván városrész maradványaival. A település kiépült a Cserhát városrész irányába, amelynek helyén még a török időkben is erdő állt. Kiépült a Palota felé vezető út, amely 1740-ben Vásárállás utca néven szerepelt. Vásárok alkalmával a Vásárállás utca és déli környezete, a Vásárállás a kocsik felállításának szokásos helyévé vált. Utoljára, a század végén, déli irányban épült össze a középkori Komakút téri település a Piac tér környezetével, és beépült a Jeruzsálemhegy, ahol 1783-ban az itt élő református lakosságnak külön temetője is lett.²¹

A veszprémi vár a század első felében

A 18. század közepe lényeges változást hozott a veszprémi vár topográfiájában. Esterházy püspök utóda, Acsády Ádám, miután befejezte a székesegyház építését, új püspöki palotát építtetett 1733-ban a belső várkapu oldala mellett.

²⁰ KOROMPAY György: *Veszprém*. 48. o. (A metszet a lapszám 7. oldalán látható.)

²¹ KOROMPAY György: *Veszprém*. 50–51. o.

A belső várkapu tetején három toronyszerű felépítmény állt.²² Az új püspöki palota emeleti nagytermében megyei és egyéb gyűléseket tartottak, mellette egy kisebb helyiség pedig a megyei levéltáré volt. Földszintjét Biró Márton püspök a kispapoknak rendezte be. Acsády és Biró Márton idejében a belső várat elválasztó kapu- és falmaradványokat elbontották. A végvári korszakban a várat a kisebb házegységek és szűk sikátorok jellemezték, a barokk kor házépítkezései során jellegzetes változások következtek be. Eltűntek a külső vár keleti területére régebben jellemző zsákutcák, és a belső vár kettős házsorai a nyugati oldalon, valamint megszűntek az elaprózott kis telkek, kisebb házak. A megüresedett helyeken az új kanonoki házak, egyházi épületek, közintézmények, és magánházak épültek fel. Széles homlokzatú emeletes házakat, a vár falára vagy újabb támfalakra támaszkodó kisebb udvarokat, függőkerteket építettek.²³

A városról készült összeírások adatai

Az 1728. évi országos adóösszeírásból tudjuk, hogy 133 iparos dolgozott Veszprémben, az adózók száma 383 volt. Az 1767. évi adóalap-összeírásban 828 adózó szerepelt, 158 közülük a német.²⁴

Az 1715., 1720., 1749. évi adóösszeírásokból és az 1756. évi iparos-összeírásból információt kapunk arról, hogy a 18. században Veszprémben 68-féle foglalkozást űztek iparosok.²⁵ Az 1756. évi iparosok összeírása a következő céheket említi a városban: Tobak Czéh, Kőműves, Csizmadia, Csapó, Magyar Varga, Bognár, Kovács, Fazekas, Szabó, Németh Varga, Lakatos, Takács, Asztalos, Mészáros, Szűcs, Csutorás, Sziójártó, Borbély, Gombkötő, Molnár, Pintér.²⁶

Veszprém város lélekszámát vizsgálva a 18. században nagy változás következett be. Az 1757-es veszprémi lélekösszeírásból tudjuk, hogy a város lakossága

²² A kapu sajátos kialakítása azért is érdekes, mert később a megye címerébe is bekerült az ábrázolása.

²³ KOROMPAY György: *Veszprém*. 49–50. o.

²⁴ BŐSZÉNÉ Szatmári-NAGY Anikó: *Veszprém város története a kezdetektől napjainkig*. 95. o.

²⁵ Veszprémben előforduló foglalkozások a 18. században: ács, asztalos, bába, bábos, bakter, bognár, borbély, bőrkészítő, cipész, csapó, cserepes, cserző, csizmadia, csutorás, esztergályos, fazekas, festő, fésűs, fiskális, gerencsér, gombkötő, hajdú, harangozó, hentes, irhagyártó, juhász, kádár, kalapos, kalmár, kapcakötő, kéménytisztító, képfaragó, kőpíró, kerékgyártó, keses, kesztyűs, kocsis, kosárkötő, kovács, kőműves, könyvkötő, kötélgyártó, lakatos, molnár, mészáros, nyerges, nyomtató, olajos, ötvös, palackkészítő, pék, pincér, posztós, sebész, serfőző, süveges, szabó, szecskametsző, szappanfőző, szíjgyártó, szítás, szűcs, takács, tímár, toronyór, üveges, varga vasáros. Lásd Hungler József: *Veszprém településtörténete*. 173. o.

²⁶ MNL-VeML, V.102.

közel 5000 fő volt, összesen 921 háztartással.²⁷ Az 1750-ből ránk maradt városi nemesi összeírás 112 nemesi családot tüntet fel.²⁸ 1777-ben Veszprémben külön a püspöki és külön a káptalani birtokokon élőket is összeírták, ami valójában a teljes lakosságra vonatkozó adatokat ad. A káptalani területen 377, a püspöki birtokokon 587 családot, háztartást írtak össze.²⁹ Összesen 964 család, háztartás élt Veszprémben ebben az időben püspöki és káptalani birtokon. 1785-ben az első hivatalos népszámlálás idején már 7082 személy élt a városban.³⁰ A század utolsó adata a város lakosságáról Hajjas István plébános nevéhez fűződik, aki 1792-ben összeírást készíttetett a város lakóinak számáról. Ez az összeírás 7398 főt említ.³¹

Az összeírásokkal kapcsolatban meg kell említeni, hogy mivel különböző célokkal és technikával készültek, ezeket összehasonlítani, vagy az összeírásokból nyert adatokat biztos adatoknak mondani a népesség számának meghatározásában nem lehet. Az összeírások közül a legpontosabb és legátfogóbb összeírások a lélekösszeírások. Az adóösszeírások adatai önmagukban sohasem állhatnak meg, mivel csak egy rétegét írták össze a lakosságnak, ezért szükséges azok összevetése más forrásokkal is.³²

A 18. századi újjáépítési folyamat eredményeként Veszprém egy népességében növekvő, többfélekezetű, többnemzetiségű egyházi központ, kereskedelmi csomópont, világi közigazgatási székhely lett. A város történelme szorosan összenőtt az egyházmegye, a püspöki székhely történetével. A veszprémi püspökök, mint a katolikus egyház vezetői, és mint a város földesurai a 18. században a város irányításában is részt vettek.

²⁷ VÉL, A14.8. kötet

²⁸ VÉL, Veszprém Oppidum, C/1. 1750.

²⁹ VÉL, Veszprém Oppidum, C/1. 1777.

³⁰ BŐSZÉNÉ Szatmári-NAGY Anikó: *Veszprém város története a kezdetektől napjainkig*. 96. o.

³¹ HUNGLER József: *Veszprém településtörténete*. 183. o.

³² Boross István (szerk.): *Veszprém vármegye 1696., 1715 és 1720. évi összeírása*. 14. o.

III. Padányi Biró Márton veszprémi püspök szerepe a város és a veszprémi egyházmegye életében a katolikus megújulás századában

Padányi Biró Márton személye

Padányi Biró Márton alakja, tevékenysége és a vallási életre gyakorolt hatása hosszú időn át egymástól jelentősen eltérő megítélésben részesült a katolikus és a protestáns egyháztörténetírásban. Ennek oka a vallási érzelmi megítélésen túl a források egyoldalú feltárása és felhasználása volt. Padányi protestantizmusához fűződő viszonya fényt vet az abszolutisztikus államhatalom és az egyházak közti kapcsolat 18. század közepi alakulásának eddig kevésbé vizsgált területeire, a vallási türelem gondolatának és az állam politikai stabilitásának összefüggéseire.³³

Biró Márton 1696-ban született a csallóközi Padány faluban, nemesi családban. Szülei vegyes házasságban éltek, édesapja református, édesanyja katolikus volt. Tanulmányait a jezsuitáknál, a piaristáknál és más katolikus gimnáziumokban folytatta nehéz anyagi körülmények között. Veszprémbe kérte felvételét a kispapok közé, a teológiát a nagyszombati kollégiumban végezte, 1722-ben szentelték pappá. A következő évben a Fejér megyei Bicskére kerül plébánosnak. Bicskei plébánosként ugyanazokat az eszközöket vette igénybe, amelyekkel később veszprémi püspökként is élt: a település életrendjét szabályozó törekvéseit az egész lakosságra, így a reformátusokra is kiterjesztette, az anyakönyveket pontosan és szigorúan vezette, vegyes házasságot nem engedélyezett, a temetéseken magyar beszédet mondott, a katolikus templom tornyából korábban elvitt harangot visszaszerezte, restauráltatta a plébániaépületet.³⁴

1728-ban a felsőörsi prépostság javadalmasa, a következő évben veszprémi kanonok lett, 1733-tól veszprémi székesegyházi főesperes, 1734-től pedig püspöki helynök. Felsőörsi prépostként a református lelkészt és iskolamestert elűzte, épületeiket lebontatta. Plébániát szervezett, az általa helyreállított templom felszentelésekor a veszprémi katolikusok és a helybeli reformátusok között összeütközésre is sor került.³⁵ Acsády Ádám veszprémi püspök halála után, még püspökké való kinevezése előtt az egész egyházmegyére érvényes rendeletet

³³ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus*. 139. o.

³⁴ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus*. 140. o., lásd: PEHM József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. 14–63. o.

³⁵ JAKAB Réka: Ellenreformáció a veszprémi káptalan felsőörsi birtokán a XVIII. század közepén. In: S. Lackovits Emőke–Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6., 163–174. o.

adott ki, amelyben többek között megtiltotta a vegyes házasságokat, az ezekből született mindkét nemű gyermekek nevelését katolikus szellemben írta elő, és a protestáns lelkészeknek is megtiltotta a vegyes vallású jegyesek összeadását. Püspöki kinevezésével egyidejűleg Veszprém vármegye főispánja lett 1745-ben. 1746-ban magyar királyi tanácsnok, a következő évben pedig belső titkos tanácsnoknak nevezik ki, ami egyben utal arra, hogy pályája csúcsán a királyi udvar teljes bizalmát élvezte.³⁶

Püspöki kinevezésekor egy olyan egyházmegye élére került, amelynek püspöki székhelyét többségében protestánsok lakták, a török uralom alatt a falvak mintegy háromnegyed része elpusztult, a katolikus egyházszerkezet, igazgatás és birtokrendszer szétzilálódott, és a kevés számú katolikus alsópapság sem állt hivatása magaslatán.³⁷ Az előbb említett okok is hozzájárultak ahhoz, hogy püspöki palotáját nem Veszprémben, hanem a 17. század vége óta híres zarándokhelyen, a dunántúli katolicizmus egyik központjában, Sümegen kezdte építtetni. Nagy lendülettel fogott neki az egész egyházmegyére kiterjedő egyházszerező és pasztorációs tevékenységéhez, amelynek teológiai alapjait az 1750-ben megjelent *Enchiridionban*³⁸ fejtette ki részletesen. A mű által előidézett legfelső szintű nemzetközi diplomáciai bonyodalom, a magyar protestánsok kérésére II. Frigyes közvetett intervenciója a pápánál, majd a könyv elkoboztatása a császári udvar részéről, jelentős megrázkódtatást okozott neki. Nem sok sikerrel vett részt az 1751. évi országgyűlésen, jogi harcai és pereit – köztük elsősorban különböző protestáns gyülekezetekkel, valamint saját egyházmegyéje szerzeteseivel és a zágrábi püspökséggel – ettől kezdve szinte állandósultak, főispáni tevékenységét két alkalommal királyi bizottság vizsgálta felül.³⁹ Padányi 1752-ben és 1757-ben jelentést küldött Rómába egyházmegyéje vallási helyzetéről és eddigi tevékenységéről, amelyért elismerésben részesült. Közben állandóan küzdött az *Enchiridion* egyházi engedélyezéséért, amely azonban csak közvetlenül halála előtt adatott meg neki.⁴⁰

Püspöksége utolsó éveire csalódott, visszahúzódó ember lett, egészségi állapota romlott, halála előtt két évvel utódlási joggal segédpüspököt kapott. 1762-ben 67 éves korában Sümegen halt meg.⁴¹

³⁶ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus*. 140. o.

³⁷ PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760)*. 12–23. o.

³⁸ Padányi Biró Márton híres hitvitázó, teológiai műve. A protestánsok elleni kemény fellépést sürgette.

³⁹ HORNIG Károly: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója*. 91–99. o.

⁴⁰ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus*. 141. o.

⁴¹ PEHM József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. 428. o.

Az egyházszervező püspök

Volkra, Esterházy és Acsády püspök is az egyházmegyén kívülről érkezett a veszprémi püspöki székbe. A hatalmas egyházmegye megismerése mindannyiuknak hosszú időbe telt. Padányi Biró Márton egyénisége mellett annak köszönhető sikereit az egyházmegye szervezésében, hogy területileg és személyi állományát tekintve is nagyon jól ismerte püspökségét. Hosszú idő után ő volt az első olyan püspök, akinek pályája az egyházmegyében felfelé ívelt. Tisztában volt a feladatokkal, a lehetőségekkel és a nehézségekkel is. Erőtlen, ellentmondást nem tűrő egyénisége volt.⁴²

Biró püspök engedélyt kért a királynőtől, hogy a reformátusokat is vizitálhassa, ún. generalis visitatiót folytathasson. Az 1745. december 8-án kelt királyi rendelet értelmében megbízást kapott az egyházmegyéje területén élő nem katolikus lelkészek, imaházak látogatására is. A püspök az egyházmegye egész lakosságát hatáskörébe tartozónak tekintette.⁴³ Egyházlátogatásai során következetesen felkereste a protestáns templomokat és lelkészeket, a protestáns gyülekezetekben is prédikált. Az energikus főpap kinevezését követően szemináriumot alapított, amely a papság megfelelő helyi utánpótlását biztosította, és hozzálátott az egyházszervezet kiépítésének folytatásához.⁴⁴ Megkészserezte a főesperességek számát, és legfőbb törekvései közé tartozott a katolikus plébániák, tanítói állások és templomok számának növelése, aminek érdekében a régi építmények helyreállítása és újak emelése mellett a protestáns tulajdonban lévő templomok elvételeitől sem riadt vissza.⁴⁵

A veszprémi egyházmegye területén a 17. század közepére csaknem 500-ról 5-re zsugorodott plébániák száma a század második felében lassan emelkedni kezdett, majd püspökségének kezdetére 90-re szaporodott. Padányi Biró Márton püspökségének 17 éve alatt ugyanannyi új plébánia jött létre, mint az 1710 és 1735 közötti 25 évben (1710–1735: 71 plébánia; 1745–1762: 70 plébánia). Az ehhez szükséges idő csökkenése mutatja, hogy az egyházmegye helyzete, támaszkodva a század első harmadának eredményeire, időközben jelentősen javult. A plébániahálózat bővítését olyan külső erők, mint például az egyházmegyei lelképásztorok alacsony száma, ekkor már nem hátráltatták. Az adatok azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy Volkra Ottó János és Acsády Ádám püspökök

⁴² DÉNESI Tamás: *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében*. 146. o.

⁴³ DÉNESI Tamás: *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében*. 119. o.

⁴⁴ HERMANN István: *A veszprémi római katolikus egyházmegye igazgatása a 18. században*. 88. o.

⁴⁵ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus*. 141. o.

az egyházszervezet alsó, plébániai szintjének kiépítése terén méltó elődei voltak Biró Mártonnak.⁴⁶

Biró püspök 93 új templomot építtetett, az egyházmegyéjében helyreállított templomok és kápolnák száma összesen 112. 28 helyre katolikus iskolamestert neveztetett ki.⁴⁷ A plébániák létesítésének egyik első lépése gyakran a protestáns kézben lévő templomok el-, illetve visszafoglalása volt. Biró idejében több mint félszáz templomot és imaházat foglaltak vissza, elsősorban a protestánsoktól.⁴⁸ Nem egy alkalommal került sor a más vallásúak kezén lévő templomok lerombolására, a protestáns imaház használatának akadályozására, a prédikátor vagy iskolamester, sőt néha a lakosság elűzésére. Ezekben az esetekben Biró a néha egyoldalúan értelmezett királyi rendeletekre, a földesúri jogra vagy a korábbi katolikus birtoklásra hivatkozott, és szükség esetén vármegyei vagy kegyúri támogatást is igénybe vett. A megszerzett vagy újonnan épített templomot ellátta a szükséges egyházi felszereléssel, katolikus papot vagy iskolamestert nevezett ki, akinek fenntartásáról gondoskodott. Azokon a helyeken, ahol ilyen úton nem remélt gyors eredményt, így mindenekelőtt a vegyes vallású és a protestáns többségű településeken, a harcot jogi úton folytatta, amely sokszor éveken át elhúzódott.⁴⁹

Mindennek következtében nemcsak az egyházszervezet, hanem a vallásgyakorlat szerkezete is jelentős mértékben átalakult az egész egyházmegye területén, amit a protestáns lelkésszel, illetve lakossággal rendelkező települések számának megváltozása is jól érzékeltet. A 17. század közepi 16 protestáns lelkésszel szemben a 18. század első harmadának végén 141 település rendelkezik protestáns lelkésszel az egyházmegyében, a részben vagy teljesen protestáns települések száma 159. Ezek közül mindössze 7 helyen volt katolikus pap, 22-ben a szomszédos plébános vagy szerzetes látta el a szolgálatot.⁵⁰ Biró püspöksége alatt összesen 28 helyről űztek el protestáns lelkészt, azoknak a helyeknek a száma pedig, ahol ez idő alatt a protestáns vallásgyakorlat megszűnt, összesen 40 volt.⁵¹

Ez azt mutatja, hogy a protestáns lakosságú települések száma Biró idejében csaknem egyharmaddal, a protestáns lelkészekkel rendelkező települések száma pedig csaknem egynegyeddal csökkent. Ez a csökkenés akkor igazán szem-

⁴⁶ HERMANN István: *A veszprémi római katolikus egyházmegye igazgatása a 18. században*. 88–89. o.

⁴⁷ PEHM József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. 457–462. o.

⁴⁸ PEHM József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. 462–463. o.

⁴⁹ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus*. 141. o.

⁵⁰ PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai (1554–1760)*. 14. o.

⁵¹ PEHM József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. 464–465. o.

betűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a katolikus plébániák, tanítói állások és a templomok számának növekedése ugyanebben az időszakban részben éppen a protestáns egyházszervezet visszaszorítása révén történt meg. Mindemellett Biró Márton egyházszervező tevékenysége több alkalommal jelentős ellenállásba ütközött. Az évekig elhúzódó peres ügyeken és a bizonyos mértékű stabilizáción kívül ezt tanúsítják azok az esetek, amikor a protestánsok tettelegességhez folyamodtak. Több esetben ez a tettelegesség a katolikusok részéről is megnyilvánult.⁵²

A lelkipásztor püspök

A katolikus egyházszervezet kiépítése csupán a keretét adta Biró széles körű pasztorációs tevékenységének, amelyben a katolikus megújulás mellett a protestáns ellenes tendenciák ismét előtérbe kerültek. Különösen kedvelte a nagy tömegeket megmozgató, látványos, és éppen ezért a más felekezetűekre is nagy hatást gyakorló áhítatformákat.⁵³ Ünnepeleyesebbé, látványosabbá tette a körmeneteket, zarándoklatokat, népi áhítatokat, a szentek tiszteletét, kiemelten kezelte az egyházi év jeles ünnepeit, számos ünnepi megnyilvánuláson maga is részt vett. A legnagyobb hangsúlyt a Szentháromság tiszteletére helyezte, ami a katolikus hit alappillére. A Szentháromság-kultusz a 16-17. században élte fénykorát, a törökökkel és a protestantizmussal vívott harcban a katolikus vallás szimbóluma lett. 1750-ben Szentháromság-szobrot emeltetett a veszprémi székesegyház melletti téren, amely előképe volt az egyházmegye számos településén állított Szentháromság-szobroknak.⁵⁴

A pasztorációban alkalmazott másik nagyon fontos eszköz a prédikáció volt. Beszédeinek kedvelt alkalmi nyilvános áttérések voltak, amelyek szélesebb rétegekre gyakorolt hatása jelentős volt. Az áttértek számáról a Rómába küldött két püspöki jelentés, valamint más források összevetése alapján kaphatunk képet. Az 1752. évi jelentés szerint az áttértek száma az egyházmegye területén Biró püspökségétől kezdve összesen 2524 fő volt,⁵⁵ ehhez járult az 1757. évi jelentés szerint további 1250 személy,⁵⁶ ami jól mutatja, hogy a térítések lendülete Biró püspök idejének második felére valamelyest alábbhagyott. Az 1752. évi

⁵² TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus*. 141. o.

⁵³ PEHM József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. 137–154. o.

⁵⁴ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus*. 141–142. o.

⁵⁵ HORNIG Károly: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója*. 296. o.

⁵⁶ HORNIG Károly: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója*. 318–320. o.

jelentés szerint Biró püspök saját munkája révén összesen 145-en katalizáltak.⁵⁷ Az áttértek nem mind tartottak ki a katolikus hit mellett, a források 1757–1762 között például 200 protestáns hitre visszatérőt említenek.⁵⁸

Az 1757. évi jelentés az áttértek számát területi és felekezeti bontásban is közli, a nem katolikus felekezetekhez tartozók összlétszámára pedig csak következtetni tudunk. 1752-ben az egyházmegyében összeírt összlélekszám megközelíti a 150 ezret, 1757-ben az egyházmegyében mintegy 115 ezer katolikusról adnak számot. Ezeket az adatokat hitelesnek elfogadva a lakosságnak ekkor már csak alig valamivel több, mint egyötöde tartozott valamelyik nem katolikus felekezethez. Az 1757-es jegyzékben a legtöbb áttérőt a veszprémi esperességben jegyezték fel. Az áttértek felekezeti megoszlását vizsgálva a reformátusok egyharmados többséggel szerepelnek az evangélikusokkal szemben. A veszprémi püspökség területén a 17. század végétől kezdődően a felekezetek közti határok eltolódtak, a homogén protestáns területek vallási egysége megbomlott, a katolikusok protestánsok közti arány megváltozott, a korábbi protestáns többséggel szemben fokozatosan a katolikusok kerültek túlsúlyba. Biró Márton veszprémi püspök idejében ez a folyamat erőteljesen felgyorsult.⁵⁹

IV. A forrás: Conscriptio Animarum Districtus Wesprimiensis 1757.

A forrás keletkezése, feldolgozása

A 18–19. század népszerűségi viszonyainak megismerése, a nagyobb területet átfogó családtörténeti vizsgálatok két forráscsoportra épülnek: a felsőbb rendeltre készült hivatalos népszámlálások, illetve a különböző egyházi összeírások. A 18. században az úgynevezett lélekösszeírások (Conscriptio Animarum) a legértékesebb, egyben a legátfogóbb és legsokoldalúbb összeírások közé tartoztak. Ezekben az összeírásokban az adózók és nemesek ugyanúgy szerepelnek, mint az iparosok, jobbágyok, cselédek. Vallási hovatartozásuktól függetlenül mindenkit összeírtak háztartásonként.⁶⁰

Padányi Biró Márton 1757. évi összeírásában háztartásonként megtaláljuk az összeírtak vezetéknevét, keresztnévét, a családfő kiemelését, a családi vi-

⁵⁷ HORNIG Károly: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója*. 289–290. o.

⁵⁸ PEHM József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. 424. o.

⁵⁹ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus*. 143. o.

⁶⁰ DÁVID Zoltán: *A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748*. 3. o.

szonyokat (felesége, férje, fia, lánya), a foglalkozásokat, az összeírtak életkorát, életállapotát (házas, hajadon, nőtlen, özvegy, serdült), vallását. Különleges az összeírásban, hogy nemcsak arról kapunk információt, hogy milyen vallású volt, hanem arról is, hogy ha római katolikus volt, akkor elsőáldozott, bérmálkozott, hitehagyott volt-e az illető, különböző felekezethez tartozott-e a házaspárja, illetve a reformáció erős évtizedei után a katolikus megújulás hatására visszatért hívek nevét, visszatérésük napra pontos dátumát is közli.

Dávid Zoltán kiemelkedő munkájában, a Történelmi Statisztikai Kötetek sorozatban megjelent: *A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748* című művében foglalkozik ezzel a témakörrel és időszakkal. A forrás a veszprémi püspökség egyházlátogatási jegyzőkönyvei voltak.⁶¹ Ebben a műben nem foglalkozik Veszprém város demográfiai helyzetével, nincsenek adatok a várossal. A Padányi-féle 1757. évi lélekösszeírás a püspöki székhely demográfiai, vallási viszonyairól ad képet.

Padányi Bíró Márton Veszprém város lélekösszeírásának elkészítésében több fontos szempont is szerepet játszott. A püspök az egyházlátogatási jegyzőkönyvekhez hasonlóan ezzel az összeírással is reális képet akart kapni híveiről, a püspöki székhely teljes lakosságáról. Ez az összeírás azonban mind szerkezetében mind céljában különleges, egyedi, eltérő a visitatióktól. A lakosság teljességéről ad képet, háztartásonként összeírva a lakosokat. Fontos kiemelni, hogy nem családonként, hanem háztartásonként történt az összeírás, ami azt is jelzi, hogy egy-egy háztartásban több család vagy a családon kívül álló személy is lakhatott. Ez az összeírás abban az értelemben is teljes képet ad Veszprém lakosságáról, hogy mind az adózók, mind a nemesek, mind az iparosok, zsellérek, jobbágyok, cselédek is szerepelnek. Az összeírásból az egyházi személyek hiányoznak.

A latin nyelvű forrást egy táblázatba írtam át. Segítségemre volt az összeírás duplum példánya a pontos nevek és adatok beírásában, ellenőrzésében.⁶² A táblázat elkészítésénél, az adatok beírásánál, a forrás megjelenítésénél megtartottam a forrásszövegek kiadásáról szóló tudományos kritériumokat. Obomi Teréz: *A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról* szóló tanulmánya, illetve Soós István: *Javaslatok az újkori magyarországi latin és német nyelvű források kiadására* című tanulmánya alapján.⁶³ Ez a táblázat segített az adatok összehasonlí-

⁶¹ Mária Terézia 1745. december 8-án kiadott pátense alapján Padányi Bíró Márton veszprémi püspök rendelete él püspöksége területén, lásd: DÁVID Zoltán: *A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748*. 3. o.

⁶² VÉL, A 14.8., 460–537. o.

⁶³ OBORNI Teréz: *A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról*, In: Kenyeres István (szerk.): *Fons*, VII. évf. 2000/1. szám, Budapest, 2000, 67–75. o., SOÓS István: *Javas-*

tásában, ábrák, diagramok készítésében. A Padányi-féle 1757. évi lélekösszeírás feldolgozásából forráskiadvány⁶⁴ is készült.

A lélekösszeírás feldolgozását három nagy szempont alapján végeztem: 1. Veszprém város lakóinak alapadatai alapján (háztartások száma, nevek, életkor, életállapot), 2. Az összeírás elemzése társadalmi kapcsolatok szempontjából (a háztartások, családok összetétele, szerkezete), 3. Az összeírás elemzése felekezeti szempontok alapján.

A feldolgozás struktúrája alapján így az általános kép mellett egy specifikus képet is kapunk a 18. század közepéről a püspöki székhely lakosairól, összetételéről, egyedi szerkezetéről.

Az összeírás elemzése Veszprém város lakóinak alapadatai szempontjából: háztartások száma, nevek, életkor, életállapot alapján

Az összeírás a várból indult, de utcamegjelölések nincsenek, így a pontos útvonalát az összeíróknak nem tudjuk. Az első nyolc háztartás összeírása a várban található egyházi és városi előkelők házeit (residentia) és lakóit tünteti fel. Padányi Bíró Márton házával kezdődik az összeírás, majd a kanonokok házai,⁶⁵ őt végül a világi előkelőségek közül az alispáni ház követi.

Az összeírást latin nyelven végezték, így a keresztnév is latinul szerepelnek. Az összeírásban leggyakrabban előforduló női keresztnév: Anna (583), Katalin (454), Erzsébet (347). A leggyakrabban előforduló férfi keresztnév: János (476), István (269), Ferenc (239), Mihály (236), József (216).⁶⁶ A vezetéknevekből azt lehet megállapítani, hogy Veszprém alapvetően magyar nevű lakosai mellett több német és szláv hangzású nevet is találunk, de görög és olasz név is előfordul.⁶⁷

Az összeírás 921 háztartást sorol fel. A 921 háztartásban 4881 személyt írtak össze, ez azt jelenti, hogy az egyházi személyekkel együtt körülbelül 5000 fő lehetett a város lakossága 1757-ben.

latok az újkori magyarországi latin és német nyelvű források kiadására. In: Kenyeres István (szerk.): *Fons*, VII. évf. 2000/1. szám, Budapest, 2000. 81–89. o.

⁶⁴ NAGY Balázs Vince: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök 1757-ben készített lélekösszeírása Veszprémről*. Veszprém Megyei Levéltár, 2012.

⁶⁵ 1757-ben az alábbi kanonokoknak várban lévő házai vannak az összeírásban felsorolva: Lenti István nagyprépost, Szentimrei Szabó Ferenc olvasókanonok, Dubniczai István éneklőkanonok, Sárkány Gábor örkanonok, Kozorics Ferenc székesegyházi főesperes (mesterkanonok), Kis Pál mesterkanonok. Lásd: Hermann István és Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet*, 201–222. o.

⁶⁶ NAGY Balázs Vince: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök 1757-ben készített lélekösszeírása Veszprémről*. Veszprém Megyei Levéltár, 2012. 50. o.

⁶⁷ Az olasz Orsethy (Orsetti) építómester-család öt férfi tagja lakott a 198. számú összeírt házban 1757-ben.

A lélekösszeírás az összeírt lakosok életkorát is feltünteti. A város összeírt lakosainak átlagéletkora 24 év. Ez a szám a társadalom fiatal átlagéletkorára utal, a török idők utáni békésebb időszakra. A családok sok gyermeket vállaltak, de a járványok, betegségek, a közegészségügy rossz állapota, az ebben a korban viszonylag nagy csecsemő- és gyermekhalandóság nagyban befolyásolta a város lakosságának számbeli növekedését. Az összeírás életkori megjelöléssel megkülönbözteti a gyermekeket a serdültektől (puber), illetve sok esetben nem csak egész számokban adja meg a kort, hanem pontosabb, $\frac{1}{2}$ és $\frac{1}{4}$ értéket is használ.

Az összeírásban a lakosok életállapotára is találunk adatokat. Külön feltünteti az özvegyeket, hajadonokat, nőtleneket, serdülteket, illetve a házasokat. Összesen 250 özvegy, 387 nőtlen és hajadon, serdült korban levő gyermek pedig 342 lett összeírva. Találunk törvénytelen megnevezésű gyermeket is.

Az összeírás elemzése társadalmi csoportok szempontjából: a háztartások, családok összetétele, szerkezete alapján

A Padányi-féle lélekösszeírás egyik nagy értéke abban rejlik más korabeli összeírásoktól eltérően, hogy nemcsak egy speciális szemszögből, egy társadalmi réteget érintő, adózási vagy vallási alapon készített összeírás, hanem társadalom- és családszerkezeti, vallási, demográfiai és város-specifikus szempontokból is vizsgálható a város lakossága.

A háztartásokban szereplő személyek összetartoznak, egy egységet képviselnek, még akkor is, ha nem mindig egy család tagjai. A háztartásokban első helyen tüntették fel a családfőt, utána a feleséget, majd a gyermekeket. A fiúgyermekeket mindig közvetlen a szülők után írták, utána következtek a lányok. Érdekes megfigyelni, hogy viszonylag kevés a többgenerációs család, de ahol előfordul, ott a gyermekek után jegyezték fel a nagyszülőket. Több családnál is előfordulnak árva gyermekek, vagy unokatestvérek, akiket mindig a saját gyermekek után jegyezték fel az összeíró. Az összeírásban rokoni kapcsolatokat jelöl meg: leányunoka, fiúunoka, mostohafiú, mostohalány, anyai nagynéni, sógor, rokon, mostohaanya, törvénytelen gyermek, vő, meny, anyós, após. Foglalkozások is feltűnnek, illetve a háztartásokban szereplő egy házban élő nem a családhoz tartozó személyek: poroszló, írnok, jegyző, kertész, vadász, kocsis,⁶⁸ juhász, pásztor, fűtő, kulcsár. A családhoz fogadott zsellér, szolga, inas és legény viszonylag sok volt. A zsellérek száma 154, az inasoké 111, a legényeké 172 fő volt a háztartásokban. A zsellérek sokszor családjukkal együtt laktak egy

⁶⁸ Nagyobb háztartásokban, előkelő egyházi vagy civil házakban több kocsis is szolgált, lakott.

háztartásban egy másik családdal. A háztartások legtöbbszörében cselédek és házi szolgálok is voltak. Az összeírásban 165 cselédet, és 40 házi szolgálot jegyeztek fel.

A családok gyermekvállalását vizsgálva megállapítható, hogy a vallási beállítottság kevésbé befolyásolta a családmodellt. A gyermekek aránya a felnőtt lakossághoz viszonyítva 26%-ot ad. A felekezeti szempontok alapján vizsgált családmodell is hasonló adatokat mutat. A katolikus lakosság körében a gyermekek százalékos aránya 28%, a reformátusoknál ez az arány 31%, az evangélikusoknál pedig csak 20%. A családok többsége a többgyermekes családmodellt követte, az evangélikus családok általában egy-két, ritkább esetben több gyermeket is vállaltak. Az összeírásban az is észrevehető, hogy az összeírt egy felekezethez tartozó háztartások területi alapon egy-egy tömbben, körzetben, utcában, városrészben helyezkedtek el. A városban voltak városrészek, amelyekben kifejezetten egy bizonyos felekezet hívei laktak többségben.⁶⁹

Az összeírás elemzése felekezeti szempontok alapján

Bíró Márton veszprémi püspököt a városi lélekösszeírás elkészítésében alapvetően felekezeti, egyházi szempontok vezették. A 18. századi felekezeti harcok, a katolikus megújulás, a katolikus egyház megerősödése mind motiválta az egyházi vezetőt a katolikus közösségek, és a katolikus hit megerősítésében. A püspök ezzel az összeírással fel akarta mérni a püspöki székhely erőviszonyait hitéleti, felekezeti szempontból is. Fontos volt számára a családok felekezeti összetétele, hangsúlyos helyre emelve a vegyes házasságok problémáját.

Az összeírásban a lakosok vallását, felekezeti hovatartozását is jelölték. A katolikus személyek összeírásánál több szempontot is vizsgáltak: elsőáldozott,⁷⁰ bérnöközött-e⁷¹ az illető. A családok vallásuk alapján melyik felekezethez tartoztak, illetve hitelhagyók voltak-e. Külön jelölték a skizmatikusokat⁷² és a felekezeti szempontból semleges személyeket is.

46 vegyes házasságban élő családot írtak össze. Református 979, evangélikus

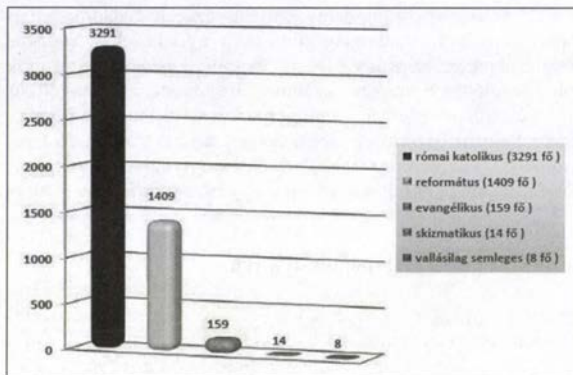
⁶⁹ Ilyen városrész volt a Jeruzsálemhegy, ahol 1783-ban az itt élő református lakosságnak külön temetője is lett. Lásd KOROMPAY György: *Veszprém*. 51. o.

⁷⁰ Az elsőáldozottak összeírása azért volt fontos vallási szempontból, mert ez jelölte, hogy már gyónhatott, a bűnbocsánat szentségéhez járulhatott valaki.

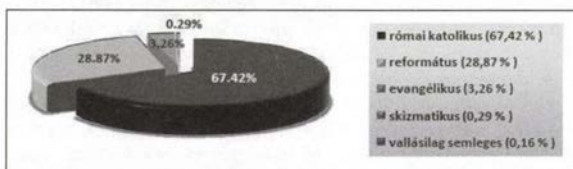
⁷¹ A bérnöközés szentsége jelölte a vallási életben a nagykorúságot, azt, hogy felnőtté vált a hitében.

⁷² A görög eredetű skizma szó megosztást, szakadást jelent. Egy kinyilatkoztatott igazság tudatos tagadását jelentette, amely szakadást jelent a hitben és a közösségben az egyház más tagjaival. Lásd: KRÁNITZ Mihály–SZOPKÓ Márk: *Teológiai kulcsfogalmak szótára*. 154–155. o.

127, skizmatikus 14 felnőtt személy szerepel az összeírásban. 8 személy felekezeti szempontból semleges, egy közösséghez sem tartozik, 9 személyt pedig apostataként,⁷³ hitehagyottként jelöl. Az összeírást Bíró püspök készítette, ezért az összeírt katolikusokról felekezeti szempontból több adatot is feljegyeztek. A katolikus vallásban a keresztelés után két fontos állomás következik a hitbéli érettség fokán. Az első fontos lépés az elsőáldozás, a gyónás, a bűnbocsánat, az Eucharisztia vétele. Az összeírásban 2355 elsőáldozott személy szerepel. A másik fontos lépés a katolikus hitben a bér márkózás szentsége. Ez jelenti a felnőtté válást a hit területén. A katolikusok közül 1480 fő bér márkózott az összeírás adatai alapján. A város vallási közösségeihez tartozók teljes számát vizsgálva a következő adatokat láthatjuk: a teljes lakosság száma 4881 fő, ebből 3291 katolikus, 1409 református (kálvinista), 159 evangélikus (lutheránus), 14 skizmatikus, 8 semleges, nem tartozik vallási közösséghez vagy nem lehetett tudni milyen vallású volt, 9 hitehagyott, 3 katolikus pedig nem hiszi az átlényegülés tanát (ignorant mysterium fidei). Ezen adatok százalékos aránya pedig a következő: 67,42% római katolikus, 28,87% református, 3,26% evangélikus, 0,29% skizmatikus, 0,16% pedig vallásilag semleges, nem tartozik egyik vallási közösséghez sem.⁷⁴

Veszprém város felekezeti megoszlása 1757-ben

⁷³ Az aposztázia szó a keresztény hit nyilvános tagadását jelenti, lásd: KRANITZ Mihály–SZOPKÓ Márk: *Teológiai kulcsfogalmak szótára*. 24. o.

⁷⁴ NAGY Balázs Vince: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök 1757-ben készített lélekösszeírása Veszprémről*. Veszprém Megyei Levéltár, 2012. 41. o.

Az összeírás adatai felekezeti viszonylatban megmutatják a 18. század katolikus megújulásának erejét. A 17. század végén még szinte teljesen protestáns város pár évtized alatt római katolikus többségű püspöki székhely lett. Ez az összeírás Padányi Biró Márton számára püspöki programjának egyfajta győzelmét is jelentette. A püspök élete nagy feladatának tartotta a katolikus vallás megerősítését, a protestánsok rekatolizációját egyházmegyéjében és püspöki székhelyén. Padányi Biró Márton minden eszközt felhasznált és kihasznált a protestánsok meggyengítésére, vallásuk visszaszorítására, és egyben a katolikus hit terjesztésére.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- VÉL, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Conscriptio Animarum Districtus Wesprimiensis 1757., A14.8. kötet, 621–704. o.
- VÉL, Conscriptio Animarum Districtus Wesprimiensis 1766., A14.15. kötet
- VÉL, Veszprém Oppidum, C/I. 1750.
- VÉL, Veszprém Oppidum, C/I. 1777.
- MNL-VeML, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém városi összeírások, Iparosok összeírása 1756., V. 102.h

IRODALOM

- Boross István (szerk.): *Veszprém vármegye 1696., 1715 és 1720. évi összeírása*, Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2002.
- BŐSZÉNÉ Szatmári-Nagy Anikó: *Veszprém város története a kezdetektől napjainkig*, Veszprém, 2008.
- DÁVID Zoltán: A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747-1748. In: *Történeti Statisztikai Kötetek*, Budapest, 1973.
- DÉNESI Tamás: *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében*. Doktori disszertáció, ELTE-BTK, Budapest, 2006. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/denesi/diss.pdf>, utolsó letöltés: 2012.12.12.
- DÉNESI Tamás: Katolikus megújulás a 18. századi veszprémi egyházmegyében. In: Hermann István és Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet*, Veszprém, 2010. 103-139. p.
- HERMANN István: *A veszprémi római katolikus egyházmegye igazgatása a 18. században*. Doktori disszertáció, ELTE-BTK, Budapest, 2011.
- HORNIG Károly: *Padányi Biró Márton naplója*, Veszprém, 1903.

- HUNGLER József: *Veszprém településtörténete*. Veszprém, 1988.
- JAKAB Réka: Ellenreformáció a veszprémi káptalan felsőörsi birtokán a XVIII. század közepén. In: S. Lackovits Emőke-Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6.*, Veszprém, 2004, 163–173. o.
- JÁMBOR Tamás: A Szent Mihály plébánia vázlatos története és a székesegyház „consecratio”jának eseményei. In: Karlinszky Balázs-Varga Tibor László (szerk.): *Aedes jubilat*. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újraszentelésének tiszteletére. (A veszprémi egyházmegye múltjából 23.) Veszprém, 2011. 11–27. o.
- KOROMPAY György: *Veszprém*. Budapest, 1957.
- KRÁNITZ Mihály–SZOPKÓ Márk: *Teológiai kulcsfogalmak szótára*. Budapest, 2001.
- LICHTNECKERT András: *Veszprém vármegye községeinek urbáriumai, úrbéri és telepítési szerződései 1690–1836*. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2009.
- LUKCSICS József: Veszprém város újkori története. In: *Veszprém múltja és jelene*. Veszprém, 1912, 33–69. o.
- NAGY Balázs Vince: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök 1757-ben készített lélekösszeírása Veszprémről*. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2012.
- OBORNI Teréz: A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról. In: Kenyeres István (szerk.): *Fons*, VII. évf. 2000/1. sz. Budapest, 2000, 67–75. o.
- PEHM József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából 2.) Zalaegerszeg, 1934.
- PFEIFFER János: *A Veszprémi Egyházmegye Történelmi Névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai*. In: *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VIII.*, München, 1987.
- PFEIFFER János: *Index, Veszprémi Egyházmegye Történelmi Névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai* c. művéhez. In: *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae Villa*, Veszprém, 1989.
- PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760.)* (A veszprémi egyházmegye múltjából 10.) Veszprém, 1947.
- SOÓS István: Javaslatok az újkori magyarországi latin és német nyelvű források kiadására. In: Kenyeres István (szerk.): *Fons*, VII. évf. 2000/1. sz. Budapest, 2000, 81–89. o.
- TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus. In: *Veszprémi Történelmi Tár II.*, Veszprém, 1989. 139–145. o.

VERESS D. CSABA:

Napóleon katonái Veszprémben (1809)¹

A francia polgári forradalom (kezdetben az alkotmányos királyság, majd a köztársaság) által – a feudális Európa népeinek „felszabadítására” megindított háború – 1792 áprilisától 1815 júliusáig, huszonhárom évre lángokba borította Európát. A francia támadás elsődleges célpontja a Habsburg Birodalom volt, melynek részét képezte a Magyar Királyság is.

A francia háborúk közel negyed évszázada alatt a francia császári (napóleoni) hadsereg két alkalommal érte el a Magyar Királyság határait. Az 1805 augusztus-decemberben a Habsburg Birodalom által kirobbantott és vereségével végződő háborúban 1805. november 15-én a francia Davoust-hadtest Pozsonynál átlépte a magyar határt. Tovább nem vonultak, s két hét múlva elhagyták a magyar területeket. Más volt a helyzet az ugyancsak a Habsburg Birodalom által 1809. április 10-én kirobbantott háború során. Miután Napóleon császár schönbrunni kiáltványára a magyar nemesség nem reagált (tisztaban lévén, hogy a francia katonai megszállás a feudalizmus végét, s a polgári átalakulást indíthatja meg!). 1809. május 31-én a Bécs térségében összpontosított francia-német ún. Németországi Hadsereg két hadteste – részben Mosonmagyaróvár, részben Sopron-Kőszeg felé – benyomult a Magyar Királyság területére.

*

Miközben a francia-német Lasalle- és Lauriston-hadtestek előrevetett osztagai a magyar nemesi hadak gyülekező helye, Győr általános irányba nyomultak előre, Itália, illetve Ausztria délkeleti térsége felől a francia-olasz ún. Itáliai Hadsereg négy hadteste közelítette meg a Magyar Királyság határait. A Graz körzetéből előnyomuló VI. (Grenier), II. (Baraguay d’Hilliers) és V. (Macdonald) hadtestek széles arcvonalon nyomultak előre – Sárvár és Körmend között – Pápa általános irányba. Ugyanakkor a francia XI. (Marmont) hadtest Horvátországot szállta meg.

Miközben a francia VI. és II. hadtestek – Marcaltó és Mersevál szélességben – Pápa általános irányban támadtak, hogy elvágják a Graz-Körmend-János-háza-Tüskevár-Pápa-Győr irányban visszavonuló császári-királyi IX. hadtest Colloredo-, Jellasich- és Frimont hadosztályainak útvonalait, a déli szárnyon a francia V. (Macdonald) hadtest erői üldözték a cs. kir. IX. hadtestet. A Habs-

¹ *Veszprémi Szemle*, 1993/1. 4–14. o.

burg-hadvezetés – hogy biztosítsa a cs. kir. IX. hadtest visszavonulását –, a pesti és veszprémi nemesi lovasezredekéből és a reguláris Geramb-csoportból álló Andrassy-dandárt vetette be felvételi állásba a Marcal folyó Kamond-Karakó vonalán.²

1809. június 10-11-én heves harcok zajlottak le Jánosháza, Karakó, Kamond, majd Karakószörcsök, Dobrókapusztá körzetében.

Június 11–12-én a francia V. (Macdonald) hadtest első lépcsőjében támadó francia 1. (Grouchy) dragonyoshadosztály – Pápa irányú – visszavonulásra kényszerítette a magyar Andrassy-dandárt. Miközben a francia 1. (Grouchy) dragonyoshadosztály és a 2. (Lamarque) gyalogshadosztályok Karakószörcsök–Pápa irányban üldözték a hátráló magyar Andrassy-dandárt, az V. (Macdonald) hadtest második lépcsőjében előnyomuló francia 3. (Pully) dragonyoshadosztály – tizenegy dragonyosszázaddal és 12 db ágyúval – Tüskevár körzetében gyülekezett, majd június 11-én Veszprém általános irányban nyomult előre.

Veszprém város elöljárósága június 12-én értesült a várható francia támadásról. Miután a városban utóvédként tartózkodó cs. kir. 1. Kaiser vértelovasezred és 2. Hohenlohe dragonyosezred részei, illetve a Somogy vármegyei nemesi lovasezred egy osztaga június 12-én sietve elhagyta Veszprémet, a városi tanácsnak kellett a város biztonságáról gondoskodnia. Az 1809. június 12-i tanácsi és közgyűlési jegyzőkönyvben az alábbiakat örökítették meg: *„... Minthogy az ellenség e folyó júniusnak 10-én Fő Herczeg János seregeit (t.i. a cs. kir. IX. hadtestet – Szerző) Tüskevár környékén utól érven, már a szomszédságban csatázna, sőt mint halhatik, tegnap és ma Pápa városáig is lenyomult, onnét a mi seregeinket kihajtotta, maga pedig Pápát megszállotta. Onnét méltán tarthatni tőle, hogy erejét, avagy csak hadi népe tartásának okából is, az élelem megszerzése végett, ma, holnap, ezen környékre, s városba is kiterjeszteni fogja. Annak okáért, hogy a város az elől adandó kéntelenség eseteiben készületlenül ne találtasson, valamint a II. Vármegye részéről állandó deputatio vagyon rendelve, úgy a város is maga résziről együtt-üléseit állandókká tenni szükségesnek találta, mely városi rendes biró ur elől-ülése alatt, mától kezdve, a veszedelmes környül-állásoknak megszűntéig, mindenkor tartani fog, s ezennel feljegyeztetik.”* Egyidejűleg határozatot hoztak, hogy ezen naptól kezdve a város és a vármegye házaihoz, a kvártélyházakhoz (vagyis a katonák beszállására kijelöl épületekhez) *„... hat és hat strázsákat rendeltetnek, kik ott éjjel, nappal készen lenni, s a Parancsolatokra várni fognak!”* A tanács utasította Branstetter József tanácsos urat, hogy a – magyar és német polgárokból kiállított – strázsák (őrség) számára 10–10 forintot utaltasson

² Az 1809. évi háború teljes eseménytörténetét lásd Veress D. Csaba: *Nepóleon hadai Magyarországon – 1809.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987.

ki. Az említett június 12-i tanácsülés intézkedett a városban a városi kórházban, illetve másutt fekvő beteg nemesi felkelő, insurgens katonákról is.³

A Somlóvásárhelyen gyülekező francia 3. dragonyoshadosztály (parancsnoka: Charles-Joseph Pully lovassági tábornok) 23., 28. és 29. dragonyosezredes (11 lovasszázad 1470 lovassal és 12 db ágyúval) június 13-ról 14-re forduló éjszaka részben Nagyvázsony, részben Városlőd felé nyomult előre. Június 14-én kora hajnalban 270 francia dragonyoslovos Városlődre, 1200 dragonyos lovas pedig Nagyvázsonyba nyomult be. Salamon Miklós – a nagyvázsonyi Zichy-uradalom inspectora – azonnal levelet menesztett Veszprémbe a vármegye Állandó Deputációjának, miszerint a faluba bevonuló 1200 francia lovaskatona Székesfehérvárra akar tovább vonulni, s így feltehetően érintik Veszprémet is. A Veszprém megyei Állandó Deputáció (melynek elnöke Kun László első alispán volt, s tagjai voltak: Zsolnay Dávid c. püspök, gróf Eszterházy Imre nagyprépost, Nedeczky Károly kanonok, továbbá Bésány István, Illyés Miklós, Ányos Ignác, Bezeredy György, Simoga György, Jursich János, Balassa Ignác, Hanovszky János, Rohonczy János és Kelemen Pál tábla- és főbíró urak) azonnal intézkedett.⁴ A veszprémi vármegyeházán (a mai törvényszék helyén álló épületben) lévő hivatalukból azonnal intézkedtek. Utasították Kupricz Mihályt, hogy a rövidesen várható francia katonai megszállás miatt a nagyvázsonyi, veszprémi, palotai, zirci, siófoki és lepsényi raktárakba azonnal hordasson be elegendő zabot, szénát, valamint készíttessen elő megfelelő mennyiségű kenyérporciókat. Egyúttal utasította, hogy azonnal szedesse össze a vármegyében és a városban maradt fegyvereket is, *„... nehogy szerencsétlenség történjék!”*

A Nagyvázsonyba bevonuló francia lovasság azonban nem folytatta útját Veszprém felé. További mozgásuk ismeretlen. Ugyanakkor a Városlődön gyülekező francia dragonyosok egy huszonöt főnyi felderítő osztaga június 14-én délután (amikor Győrnél már javában tombolt a csata a francia Itáliai Hadsereg három hadteste és a magyar nemesi csapatokkal kiegészített cs. kir. IX. hadtest között!) váratlanul benyomult Veszprémbe. A francia lovascsapat a mai 8. sz. főközlekedési úton, a mai VOLÁN-telep irányából érte el a várost. A Szent László-templom alatti Eszterházy úton nyargaltak le a Séd hídjáig, majd a Hosszú utcán (a mai Jókai utcán) át, a mai Sziklay utca kaptatóján érték el a déli várkaput, illetve a várat. Az Állandó Deputáció jelentése szerint: *„... Egy francia dragonyos csapat Városlődön ott tanyázuán, annak egyik osztaga (azaz: két lovasszázad – Szerző) Veszprém felé tartana, el is érkezett nem sokára huszonöt francia dragonyos*

³ Veszprém Megyei Levéltár (továbbiakban: VEML). Veszprém város tanács- és közgyűlési jegyzőkönyve. 1809. június 12.

⁴ VEML: Veszprém vármegye közgyűlési iratai. 1808/1809. május 12.

egy 2-ik (osztályú) kapitánnyal, akik minnek utána az egész várost kivont fegyverekkel sebesen által futották volt ... a Vármegye házunk (ma megyei törvényszék a várban – Szerző) előtt rendbe állítottak. A kapitány feljövén a Deputációhoz, szénát, zabot, bort, kenyeret és húst kért a legénysége számára, melyeket felhozatván, zabot töltöttek egyedül lovaik eleibe, és maguk is az oda hozott kenyér, borral és pecsenyével vacsoráztak; a tiszt feljövén az első kapitány és a maga számára sötétzöld posztót kért (ugyanis a francia dragonyosok zöld egyenruhában jártak – Szerző), elérteván kérését 25 rőfet neki elküldöttünk. Ezután felülvén lovaikra megköszönték amit nekik adtunk, és Városlőd felé vissza elsiettek, azt mondván, hogy reggelre Győrött kell nekik lenni.”⁵

A francia felderítő lovascsapat távozása után, június 15-én az előző napokban itt állomásozó és a franciák közeledtére a városból elvonuló cs. kir. 1. Kaiser vértelovas-ezred egyik osztaga visszatért Veszprémbe. Több napig itt tartózkodtak, ugyanis a veszprémi katonai élelmezési raktár június 15-19. között naponta 24–28 porció szénát és zabot utalt ki. Ugyanezen a napon – június 15-én – a Veszprém Vármegyei Állandó Deputáció és a városi tanács elrendelte, hogy a francia csapatok közelsége miatt a városi mészárosok állandóan elegendő mennyiségű friss húst, a polgári lakosság pedig otthon frissen sült kenyeret tartson készletben. Ugyanis ha a francia katonaság bevonulása esetén hirtelen szükség volna ezekre, azonnal össze lehessen hordatni. Ezzel egyidejűleg Veszprém városát négy beszállásolási körzetre osztották, s egy városi bizottság megkezdte a katonai szállások (quártélyok) azonnali összeírását.

A városi tanács javában dolgozott a fenti ügyek intézésén, amikor ugyancsak június 15-én a Veszprém Megyei Állandó Deputációhoz érkezett a Pápan felállított francia katonai térparancsnokság első parancsa. Ebben utasítást adtak ki, hogy másnapra – június 16-ra – Veszprém vármegye és Veszprém város küldjön Pápara néhány személyt a kapcsolatok kialakítására. A küldöttséggel együtt küldjenek Pápara élelmiszert, illetve a Pápan berendezett francia katonai kórházakba indítsanak el egy belgyógyász- és tizenhat sebészorvost!⁶

Még el sem távozott a Páparól érkező első francia katonai futár, már jött a következő is. A Pápan működő francia katonai kórházakban elhelyezett – francia és osztrák-magyar – sebesült és beteg katonák számára Veszprém városától azonnal 200 fős (156 méter) gyolcsot, 50 db paplant, 50 db matracot, 50 db szalmazsákot, 100 db vánkost és 100 db lepedőt követeltek. A város megbízottai még a nap folyamán végigjárták a várost, s a lakosságtól – nyugta fejében – a nap végére összeszedték a kért tárgyakat.

⁵ VEML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve. 1809. június 14. 242. o., 247. o.

⁶ VEML. Uo. 1809. június 15. 248. o.

A francia parancsnokság utasításának megfelelően másnap, 1809. június 16-án reggel elindult Veszprémből Pápára a franciául jól beszélő Horváth János kanonok (1769–1835) és Hasznossy János táblabíró. Balassa László esküdt vezetésével magukkal szállítottak ötven hordó lisztet és 500 pozsonyi mérő zabot, illetve a kórházak részére kért ágyneműket. A küldöttséggel utazott Putwein Antal belorvos, valamint Raizinger, Markos és Kántor seborvosok négy borbélylegénnyel. A vármegye a belorvosnak napi 6, a sebészeknek napi 4 és a borbélylegényeknek napi 3 forintot fizetett. Az orvosokkal együtt – mivel volt a városban elegendő – tépéseket és kötszert is útnak indítottak Pápára.⁷

A győri csatát követő napokban egyre több – francia, valamint osztrák-magyar – sebesült katonát szállítottak a pápai kórházakba. (A francia hadsereg elvonulásáig összesen 3974 embert, a franciák közül 85 tisztet és 1960 közembert, az osztrák-magyar hadseregből pedig 5 tisztet és 1924 közembert kezeltek.)⁸

A rengeteg sebesült katona miatt a pápai francia katonai parancsnokság egyre nagyobb és több követeléssel lépett fel a Veszprém megyei Állandó Deputációval szemben. Ezért a deputáció már június 17-én kénytelen volt jelenteni, hogy több gyógyszer nem tudnak küldeni, elküldtek már mindent. A gyógyszereket ugyanis Bécsből szokták megrendelni, de a háborús idők miatt – amit senki sem látott előre – a patikáriusok nem rendeltek a szokottnál többet! Egyúttal jelentették, hogy viszont a kért ágyneműket a nap folyamán már útnak indították Pápára. Matracokat azonban nem küldhették, mert azt errefelé nem ismerik. Egyébként a küldött anyagokért legalább átvételi elismervényeket kértek! Ugyanis június 17-én elküdték a kívánt gyógyszereket, valamint 200 róf fehérített vásznat, 50–50 db szalmazsákot és paplant, 100–100 db vánkost és lepedőt, 4 akó égetett bort (azaz: 50,8 liter pálinkát), 3 akó ecetet, tíz pozsonyi mérő árpát. Mindezeket a Deputáció Veszprém városában vásárolta össze.⁹

A kereslet miatt szinte az első percekől voltak olyanok, akik visszaéléseket követtek el. A veszprémi tanács már június 17-én tárgyalni volt kénytelen egy kereskedő ügyét.¹⁰

Június 19-én váratlanul bonyolult hadműveleti helyzet alakult ki a Dunán-túl. Miközben a francia-olasz Itáliai Hadsereg főerői részben még Gyórt ostromolták (június 14–24. között), részben pedig a Komárom várába visszavonult

⁷ VEML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.). Állandó Deputáció iratai. 87. sz. i. (1809. június 16., Veszprém). Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve. 1809. június 16.

⁸ Zsoldos János: A Frantziák Pápán, vagyis a Pápai 1809–1810. esztendőbeli Polgári Isptályok leírása. *Tudományos Gyűjtemény*. 1817. évi XI. kötet. 50. o.

⁹ VEML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1809. Állandó Deputáció iratai. 92. sz. i.; Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve. 253. o.

¹⁰ VEML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.). Állandó Deputáció iratai. 100. sz. i.

cs. kir. IX. hadtestet és az azokkal együtt hátráló magyar nemesi felkelő csapatokat blokkadirozták, császári-királyi csapatok jelentek meg váratlanul a francia hadsereg hátában. Ugyanis a Tirolból – Horvátországon keresztül – előnyomuló császári-királyi VIII. hadtest (parancsnoka: Chasteler altábornagy) június 19-én benyomult Nagykanizsára, ahol egyesült a győri csatából nagy kerülővel kitért magyar nemesi felkelő csapatokból álló Meskó-hadosztállal. A két osztrák-magyar seregtest egyesülése hátbatámadással fenyegette a francia Itáliai Hadseregnek az Észak-Dunántúlon összpontosított erőit.

Ezért a legfelsőbb francia hadvezetés a Bécs körzetében összevont III. francia hadtest kötelékéből azonnal a Dunántúlra – Sümeg, Városlőd és Veszprém körzetébe – rendelte a francia Marulaz-könnyűlovas hadosztály 6 lovasezredét.¹¹ A francia lovashadosztály június 19-én elérte Zalaudvarnokot, majd elővédjei benyomultak Városlődre. A francia csapatok közlekedésének hírére a Veszprémben állomásozó cs. kir. 1. Kaiser vérteslovas-ezred egyik osztaga azonnal elvonult a városból. „... Az Császár Vasas Regementbéli vigyázó őrállóknak, kik 20 Juny [június] elszaladtak, adatott ... 154 portio zab és 154 portio széna... ” – jegyezték fel a veszprémi katonai élelmezési raktár könyvében.¹²

A francia Marulaz-könnyűlovas-hadosztály, melynek elővédjei június 21-én Városlődig nyomultak előre, három lovasdandárból állt. A hadosztály parancsnoka Jacob-François Marulaz (Marola) lovassági tábornok volt (1769–1842).

Június 22-én reggelre a Marulaz-könnyűlovas-hadosztály elérte Márkó falut, s ott megállt. A hadosztály egy előrevetett osztaga – mint azt a városi közgyűlés jegyzőkönyvében feljegyezték –, „... sebes nyargalást bejött egy Francia lovas sereg előljáró csapatja Városunkba.” A francia lovasok – akárcsak június 14-én délután – most is kivont fegyverekkel nyargalták végig a város utcáit. Nyilván, hogy csírájában fojtsanak el minden esetleges ellenállást. Ellenállásra azonban sehol nem került sor. Miután végigvágtazták a város utcáit, lovas őrségeket állítottak fel a Zirc és a Palota felé vezető utakhoz. Egy osztaguk pedig a „nagy hídnál” – a vár északnyugati bástyája alatti Séd-hídnál, a káptalan gazdasági kormányzóságának épületénél letelepedett. Ezeknek utóbb a veszprémi katonai élelmiszer-raktár 64 porció zabot és 20 porció szénát utalt ki.

Egy másik lovasosztag, amely huszonegy közemberből és két tisztből állott, most is fellovagolt a Várba, s a vármegyeháza (a mai megyei törvényszék) előtt letelepedtek. A csapat két tisztje bement a vármegyeházára az ott ülésező Megyei

¹¹ Hoen, Maximilian Ritter von: *Kriege unter der Regierung des Kaisers Franz. Krieg 1809.* Wien, 1907. III. Band, 553. o.

¹² VEML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 6.1809-es iratok. 1809. Nr.3. „Veszprémben kiadott naturáliák.” 1809. június 22.1. pont.

Állandó Deputációhoz. A francia tisztek utasították a deputációt, hogy azonnal küldjenek ki Márkóra – a lovashadosztály parancsnokához – hódoló küldöttséget. A küldöttség – hintókon – azonnal Márkóra sietett, ahol Jacob-François Marulaz lovassági tábornok – törzskarának tisztjeitől körülvéve – már várta őket. A deputáció vezetője közölte a francia tábornokkal, hogy a városban császári-királyi katonaság nem tartózkodik, tehát ellenállástól nem kell tartaniuk. Ezért arra kérte a tábornokot, hogy katonáinak tiltson meg minden erőszakos rekvirálást, és ne háborgassák a város lakosságát sem személyükben, sem vagyonukban. A tábornok mindent megígért azzal, hogy „... ők nem jöttek a föld népe ellen hadakozni!” Ennek ellenére azonnal parancsot adott, hogy Veszprém városa azonnal adjon a lovashadosztálynak 2000 porció szénát és 2000 porció zabot, 1800 porció kenyeret, továbbá húst, bort és pálinkát. A deputáció azt is megtudta, hogy a lovashadosztály öt regimentből áll: a német 1. bádeni dragonyos- és a szintén német 1. hessen-darmstadti lovastestőr-ezredekéből, valamint a francia 3., 14. és 19. lovasvadász-ezredekéből, összesen kb. 1200 lovaskatonával. Az 1. (Thiry) lovasdandár 23. lovasvadász-ezrede nem érkezett Veszprémbe. Feltehetően Városlődön maradt utóvédben.

A márkói fogadás után a francia lovashadosztály parancsnoka és törzskara, valamint a deputáció bevonult Veszprémbe. A lovashadosztály parancsnoka és kísérete a Várban lévő püspöki palotában szállásolta el magát, s azonnal ebédet követeltek maguknak. A francia lovashadosztály parancsnokát és törzskarát Rosos Pál Sándor veszprémi püspök is fogadta, majd a tiszteket bőségesen megvendégelte, s tárgyalt is velük a város érdekében. (Sokan azt állították, hogy az itt lefolyt tárgyalások izgalmai okozták azt, hogy rövidesen a franciák kivonulása után, 1809. július 2-án ideglázba esett, s július 17-én reggel, 59 éves korában meghalt).¹³

Míg az ebéd folyt, Marulaz lovassági tábornok adjutánsa, David tábornok a Megyei Állandó Deputáció vezetőivel folytatott tárgyalást. Az adjutáns egyre újabb követelésekkel lépett elő: újabb és újabb naturáliákat – élelmet és takarmányt – követelt csapatainak. Egyúttal bejelentette, hogy a városba bemenő francia katonáknak pénz nélkül sem a boltokban, sem a korcsmákban, sem másutt semmit ne adjanak. A katonák csak pénzért vásárolhatnak! David tábornok egyúttal kérte a Deputációt, hogy adjon le jegyzéket neki a korábban végrehajtott francia katonai rekvirálásokról. (Pl. a június 14-i élelem, posztó és takarmány értékéről).

Közben a lovashadosztály öt ezredének katonái a város nyugati szélén elterülő mezőkön letáboroztak. A tilalom ellenére sok francia és német katona

¹³ Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630-1950)*. München, 1987.

özönlött a városba. Ellepték a kocsmákat, sőt a város (a „Temetőhegy” városrész, a mai Dózsaváros) szélső házaiban rekviráltak, sőt raboltak is. Az utólagos megállapítások során kiderült, hogy a francia katonák összesen nyolc lovat vettek el a lakosságtól. Bár később a tábornok írásos parancsot adott ki a lovak visszaszolgáltatására, a lovakat a lakosok nem kapták vissza. Ugyanakkor Blau Simon veszprémi kereskedőtől ötven akó pálinkát raboltak el a katonák, akóját 40 forintban számolva, összesen 2000 forint értékben, melyet Blau utólag a vármegyén akart megtéríteni. Ugyancsak Blau Simontól 752 porciányi (kb. 45 zsák) zabot is elvittek a francia katonák.

A délutáni órákban újabb francia egység – a 23. lovasvadász-ezred – érkezett Veszprémbé, ezeknek is azonnal ki kellett adni 60 porció kenyeret, 60 porció húst, egy porció bort, fél porció tűzifát, 60 porció zabot és 60 porció szénát. Ugyancsak június 22-én délután újabb francia rekviráló bizottság kereste fel az Állandó Deputációt, s 30 mázsa lópatkónak való vasat, 12 ezer darab patkószeget követelt. Miután a vármegye ezt kiadta, egy újabb bizottság 40 ezer porció kenyeret követelt a katonaság számára. A deputáció a nép szegénységére hivatkozva enyhítést kérte, de „... hasztalan, a parancsolatnak engedelmeskedni kellett!”

Utólag a deputáció kimutatást készített el a „Magdonas Corpusának Wesprimi Station kiszolgáltott zab, széna és kenyér porcióknak consignatiója” címmel:

A lágérbán	Porció		
	kenyér	zab	széna
Darmstadt Regimentnek	170	170	170
Badeni Regimentnek	240	240	240
19. regimentnek	340	340	340
3. regimentnek	330	330	330
14. regimentnek	185	185	185
23. regimentnek	330	330	330
A városban a francia kommandánsnak	60	64	60

	porció		
	kenyér	zab	széna
Az adjutánsnak a rezidenciához (t.i. a püspöki palotához)	8	8	8
David generálisnak	18	18	18
A n. vármegye házában lévő két francia tisztnek	–	2	2

Tanuló háznál lévő francia tisztnek	–	16	–
Vásárállási forsponton (előőrsön) lévőknak	–	6	6
A kaszárnyában lévő strázsáknak	–	16	16
Útra valóra adott 50 zsák zab	–	800	–
Blau Simon magasinumból erőszakkal elvett	–	752	–
Egy ezredesnek (obesternek)	–	6	6
Egy francia lovasnak, aki a generális után megy	–	1	1
Az adjutáns rendelésére a forspontnak (előőrsnek)	–	–	200
Összesen	1866	3479	2097

Alig múlt el az izgalmas-mozgalmas nap, amikor június 22-ről 23-ra forduló éjfélkor Marulaz lovassági tábornok azonnal maga elé rendelte a deputáció két tagját: Nedeczky Károly apátot és nagyprépostot, valamint Bezeredy György főjegyzőt. Közölte velük, hogy hadosztályának azonnal tovább kell vonulnia, mert Győr kapitulált. Ezért az előző napon megrendelt 40 ezer porció kenyeret a Deputációnak a Győr alatti francia táborba kell majd elszállítani. Ugyanakkor útravalónak – most azonnal! – ötven zsák zabot (azaz 800 porció zabot) követelt, melyet a Deputáció a hajnali órákra elő is állított. (Lásd a fenti consignáció 15. tételét.)

1809. június 23-án kora hajnalban riadózták a Veszprémben és a város körül toborzó, illetve bekvártélyozott francia és német csapatokat. A csapatok egyik része Ósi községen át Székesfehérvár, más részük pedig Zircen és Bakonyszentkirályon keresztül Győr felé elvonult. Egy kis részük azonban még a nap végéig a város körül kószált. A Megyei Állandó Deputáció vezetője azonnal jelentést írt az eseményekről a Komáromban állomásozó cs. kir. parancsnokságnak. A levél végén közölték, hogy a francia csapatok további céljáról semmit nem tudhatott meg, „... mert minden tisztnek beszédje ellenkező volt a másikéval!”¹⁴

A Marulaz-könnyűlovas-hadosztály távozását követően – 1809. június 23-án reggel – Marton Gábor városi esküdt vezetésével megindultak Veszprémből a szekerek a tízezer porció kenyérrel Győr felé. A deputáció utasította Martont,

¹⁴ VEML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 6. mint a 11. sz. jegyzet. Veszprém vármegyei közgyűlési jegyzőkönyve. 1809. június 22. 267. o.

hogy csak Veszprémvarsányig menjen a szekerekkel, s ott érdeklődjön, hogy kik veszik át tőle a kenyeret. Ha az ügy zavaros, úgy az egész szállítmánnyal térjen vissza Veszprémbe. Ugyanis az előző napon a Pápai Deputáció segítséget kért a vármegyétől, mivel ők már teljesen kifogytak a kenyérből és a zabból. A megyei deputáció – a fentebb említett győri szállítmánnyal egyidejűleg – június 23-án reggel útnak indított Pápára is 5000 porció kenyeret és 500 pozsonyi mérő zabot, valamint 250 db inget is a pápai katonai kórházaknak.

A francia Marulaz-könnyűlovas-hadosztály távozása után a Veszprém városi hatóságok azonnal megtorolták az egynapos francia megszállás során – a polgári lakosság által – véghez vitt visszaéléseket. Ugyanis számos helybeli kereskedő és mások is, mindent felvásároltak a francia és német katonáktól, ezzel lopásra buzdítva azokat! A város és a vármegye ezért súlyos büntetést helyezett kilátásba mindazok ellen, akik a francia katonáktól bármit is megvettek. Ugyancsak a nap folyamán – június 23-án – a végére jártak egy másik visszaélésnek is.¹⁵

1809. június 27-én a cs. kir. VIII. (Chasteler) hadtest főerői már a Rum, Kám, Hosszúpereszteg, Jánosháza és Tüskevár vonalon álltak. Ezzel egyidejűleg – június 28-án – a Buda, Székesfehérvár felől előnyomuló császári-királyi csapatok egyik előrevetett osztaga, a cs. kir. 2. sz. Hohenzollern-könnyűlovasezred egyik csoportja – 60 osztrák svalizsér, báró Walterskirchen őrnagy parancsnoksága alatt – benyomult Veszprémbe, majd megállás nélkül folytatták útjukat Ajka-rendek felé.¹⁶

Erre az időre – Napóleon császár parancsára – a Dunántúl térségében összpontosított francia-olasz Itáliai Hadsereg megkezdte ideiglenes visszavonulását Bécs térségébe, hogy az egyesült francia Németországi Hadsereg és Itáliai Hadsereg közös erővel mérjen döntő csapást a Morvamezőre visszahúzódott és ott összpontosult Habsburg-hadsereg főerőire.

A Dunántúlról hátráló francia Itáliai Hadsereg csapatai azonban észlelve a cs. kir. VII. (Chasteler) hadtestet a hátukban, kisebb-nagyobb ellenlökésekkel igyekeztek hátukat biztosítani. A korábban – 1809. június 14-én – már említett francia 3. (Pully) dragonyoshadosztály 23., 28. és 29. dragonyosezredei Győr déli körzetéből Zirc felé nyomultak előre. A dragonyoshadosztály egy hatvan főnyi felderítő lovasosztága június 29-én későn este Zirc irányából Veszprémet közelítették meg. A francia dragonyosok azonban nem vonultak be a városba, hanem annak határában letáboroztak. Az osztag parancsnoka – néhány emberével – bement Veszprémbe, felkereste a város vezetőit, s azonnal kenyeret, húst,

¹⁵ VEML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve. 1809. június 22. 267–269. o.

¹⁶ Theimer, Alexander: *Geschichte des k.u.k. siebener Uhlanen-Regiments Erzherzog Karl Ludwig von seinem Errichtung 1758 bis Ende 1868*. Wien, 1869. 253–254. o.

bort, valamint szénát és zabot kért katonái számára. Hogy rájesszen a városi vezetőkre, azt mondta, hogy csapata csak elővédje annak az 5000 katonából álló francia seregnek, amely Zirc körül táborozik, s amely rövidesen megkezdí előnyomulását Veszprém felé.¹⁷

A francia dragonyosoztag azonban június 30-án elvonult vissza Zirc irányába, és soha nem tért vissza. Ugyanis 1809 július első napjaiban a francia Itáliai Hadsereg visszavonult Bécs körzetébe, majd július 5–6-án a két francia hadsereg Wagramnál tönkre verte az egyesült Habsburg-főerőket. Július 10–15. között az Itáliai Hadsereg visszatért a Dunántúlra, azonban a Rába-Szentgotthárd és Győr közti vonalán megállt. Közben a Rába délkeleti partvonalára felvonultak a császári-királyi hadsereg erői is. Mivel időközben megkezdődtek a fegyverszüneti tárgyalások, a két hadsereg az 1809. október 14-i békekötésig farkasszemet nézett egymással. A békekötést követően – november végéig – a francia-olasz Itáliai Hadsereg elvonult a Dunántúlról.

Megjegyzés: Az eredeti közlemény 8., 9., 11. és 13. oldalán látható 3., 4., 5. és 6. ábra: Liliana et Fred Funcken: *L' uniforme et les armes des soldats du Premier Empire* Paris, 1968. Casterman c. műve alapján készült.

¹⁷ VEMLE. Nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) XVII/295. sz. irat.

HUDI JÓZSEF:

A veszprémi polgárság könyvkultúrája a XVIII–XIX. században¹

A magyarországi könyvkultúra újkori történetének irodalmát mindmáig sajátos egyoldalúság jellemzi. Amíg a gazdag főúri könyvtárakról, továbbá a szerzetesrendi, érseki és püspöki könyvtárakról könyvtárnyi irodalom keletkezett az elmúlt másfélszáz évben, addig a köznemesség műveltségét tükröző könyvekről már jóval kevesebb tanulmány készült. A városi polgárság könyvkultúrájáról még kevesebbet tudunk, mivel sem a művelődéstörténeti munkák, sem pedig a magyar honfoglalás millenniumára készült megye- és városmonográfiák nem fordítottak figyelmet a polgárok magánkönyvtáira.²

Az újkori magyar polgári könyvgyűjtési, olvasási szokások rendszeres feltárására és közzétételére elsőként az 1979-ben szerveződött szegedi könyvtártörténeti műhely vállalkozott.³ A szabad királyi városokra korlátozódó, s időben is lehatárolt (az 1720-as évekig terjedő) vizsgálat elsősorban az előző korszak művelődéstörténetét gazdagítja. Ugyanakkor felveti a mezővárosi könyvkultúra vizsgálatának szükségességét is. E téren eddig ugyanis csak részeredmények születtek.⁴ Az inventárium-típusú, a történeti statisztika módszereivel is vizs-

¹ *Veszprémi Szemle*, 2005/1 28–50. o.

² A kutatás korábbi és mai helyzetét tükrözi Szarvasi Margit: *Magánkönyvtárak a XVIII. században*. (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei). Bp., 1939. Szarvasi a polgárságot a szabad királyi városok polgárságával azonosította, s csak a kölcsönkönyvtárakkal foglalkozott (i. m. 95–96. o.). Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy András: *Magyar könyvtártörténet*. Bp., 1987., amely hasonló szellemenben közelítette meg a témát. A *Magyarország vármegyéi és városai* c. millenniumi sorozatot Borovszky Samu szerkesztette; a dunántúli megyék közül Esztergom, Győr és Vas vármegye története jelent meg.

³ A műhely programjáról és első eredményeiről Monok István: XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése, nyilvántartása) *Magyar Könyvszemle*, 1998. 1. sz. 78–82. o. Az újabb eredmények rendszerező összefoglalása európai összehasonlítással: Farkas Gábor: A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai. *Magyar Könyvszemle* 1992. 2. sz. 100–120. o.

⁴ A mezővárosok olvasáskultúrájához is számos adalékot nyújt Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Bp., 1963., valamint Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp., 1978., továbbá Kókay György: *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*. Hrg. Von Herbert G. Gopfert, Alberto Martino und Reinhard Wittman. Wiesbaden, 1990., magyarul Uó.: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Bp.,

gálható XVIII–XIX. századi forrásoknak az összegyűjtésére és elemzésére még lokális szinten sem került sor.⁵

Veszprém megyében még az átlagosnál is rosszabb a helyzet: a millenáris megyemonográfia – bár tervezték –, nem készült el, s a városok közül is mindössze Pápa monográfiája jelent meg, amely a polgárság XVIII. századi könyvkultúrájával egyáltalán nem foglalkozott.⁶

Veszprém újkori várostörténetét a nagyközönség először Véghely Dezső városi főjegyző, történész 1886-ban Emléklapok címmel megjelent közigazgatástörténeti munkájából ismerhette meg.⁷ A szerző behatóan ismertette a város jogviszonyainak és igazgatástörténetének alakulását, de a város műveltségi viszonyaira kevés gondot fordított – a polgárok könyvkultúrája pedig egyáltalán nem érdekelte.

A városmonográfiát helyettesítő színvonalas tanulmánykötet, a báró Hornig Károly veszprémi püspök támogatásával megjelent Veszprém múltja és jelene a XVIII–XIX. századi műveltségi viszonyokat intézményi aspektusból – az iskola-rendszer, társadalmi egyesületek oldaláról – világitotta meg, a könyvtárüggyel

1997. Uő.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp., 1983. A városi levéltárak hasznosítható irattípusairól eligazítást nyújt Dóka Klára: A könyvtörténet levéltári forrásaiból. Könyvjegyzékek Budapest Főváros Levéltárában, *Magyar Könyvszemle* 1982. 2. sz. 141–150. o. A hazai és a nemzetközi szakirodalmat felhasználva az alfabetizációs kutatások összefoglalását adja Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 17. Bp., 1996. A részletes bibliográfia 301–318. o. A korszak sajtótörténetét feldolgozta Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Bp., 1979.

⁵ A mezővárosi forrásokat hasznosító kiadványok közül néhányat emelünk ki. Tárkány Szűcs Ernő: *Vásárhelyi testamentumok*. Bp., 1961. Németh Zoltán: *Testamentumok, osztályos egyesületek Nyíregyházán 1759–1847*. Debrecen, 1983. Kocsis Gyula: *18. századi ceglédi végrendeletek. Történeti és naprajzi tanulmányok Ceglédről*. Cegléd, 1993. 5–31. o. Horváth József győri könyvtáros 3 kötetben közzétette a győri XVII. századi végrendeletek javarésztét (Győri végrendeletek a 17. századból. I–III. Győr, 1995–1997.), s megkezdte a XVIII. századi végrendeletek és inventáriumok feldolgozását is. Szakdolgozata inventáriumok alapján 3 nagyobb és 12 kisebb győri magánkönyvtárat mutat be a XVIII. századból. Horváth József: *Adalékok a XVI–XVIII. századi Győr könyvkultúrájához*. (Magánkönyvtárak). Győr, 1994. ELTE BTK szakdolgozat. A XIX. század első felének keszthelyi olvasáskultúráját 176 inventárium ismeretében, 30 könyvet is tartalmazó inventárium, továbbá az adóösszeírások és iskoláztatási viszonyok alapján mutatta be Király Ferenc: *Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében*. (Adatok egy dunántúli kisváros olvasástörténetéhez). Zalai Gyűjtemény 31. Művelődéstörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1990. 163–191. o.

⁶ Kapossy Lucian (szerk.): *Pápa város egyetemes leírása*. Pápa, 1905. (Reprint kiadás: Pápa, 1989.)

⁷ Véghely Dezső: *Emléklapok rendezett tanácsa Veszprém város közigazgatási életéből*. (Az 1875-ik évi jelentés töredéke). Veszprém, 1886.

külön nem foglalkozott.⁸ A két világháború közötti és utáni időszak reprezentatív művei az Árpád- és a török-kor kultúrtörténetéhez hoztak újabb adalékokat.⁹ Az elmúlt két évtizedben a várostörténet szórványos,¹⁰ míg a nyomdászati, könyvkereskedelmi, egyleti és alfabetizációs kutatások részletes adatokkal járultak hozzá a későrendi társadalom könyvkultúrájának megismeréséhez.¹¹

Jelen dolgozatunk – mely egy hosszabb tanulmány rövidített változata – az elmúlt két évtized levéltári kutatásaira építve szeretné bemutatni a rendi értelemben vett veszprémi polgárság magánkönyvtárait, olvasási szokásait, ízlését, a veszprémi könyvkötők és nyomdászok könyvkultúrában betöltött szerepét. Nem kívánunk foglalkozni a katolikus püspökök, sem a káptalan tagjainak magánkönyvtáraival, a megyeszékhely kolostori-szerzetesi könyvtáraival, továbbá a nemesi és nem nemesi értelmiségiek magánkönyvtáraival, melyek nagyságrenddel különböznek a polgárok könyvtáraitól. Külön kutatási témának tekintjük a városban élő, polgárjoggal nem bíró zsidóság könyvhasználatának, művelődésének történetét is.

Veszprém a XVIII–XIX. században

A XVI–XVII. században a királyi és a hódoltság Magyarországra közti ütközőzónában fekvő Veszprém – megerősített várának köszönhetően – fontos sze-

⁸ *Veszprém múltja és jelene*. Veszprém, 1912. A kötet török kori történeti fejezetét rövidesen meghaladta egy monografikus feldolgozás. Erdélyi Gyula: *Veszprém város története a török idők alatt*. Veszprém, 1913.

⁹ Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém, 1977., Hungler József: *A török kori Veszprém*. Veszprém, 1986.

¹⁰ Hungler József: *Veszprém településtörténete*. Veszprém, 1988.

¹¹ A szerző fontosabb idevonatkozó munkái: Hudi József: Veszprémi folyóiratok 1848 előtt. *Horizont*, 1985. 2. sz. 32–36. o. Uő.: A Veszprémi Olvasótársaság története 1841–1844. (Adalékok a Veszprém megyei reformkori egyletek történetéhez). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986), 451–475. o. Uő.: Veszprémi könyvkereskedők a XVIII–XIX. században = *Horizont*, 1988. 2. sz. 26–29. o. Uő.: *Írni tudás Veszprém vármegyében a XIX. század közepén*. Dunántúli településtörténete VIII. (szerk. Somfai Balázs) Veszprém, 1989. 457–465. o. Alfabetizáció és írásbeliség a 18–19. században. *Rubicon* 1990. 5. sz. 16–17. o. Uő.: A Veszprém megyei sajtó kezdetei (1788–1847) = *Limes*, 1990. 2. sz. 77–90. o. Uő.: Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben = *Levéltári Szemle* 1995. 4. sz. 38–46. o. A továbbiakban e művekre csak a legszükségesebb esetben hivatkozunk. Az 1846-ban Veszprémben letelepedett Georgi-könyvkötőcsalád történetét feldolgozta Horthy György: *Őt nemzedék a könyvkötészet szolgálatában*. Veszprém, 1987. A könyvkötészet fejlődését áttekintette Koncz Pál: *Könyvkötők a 18–19. századi Veszprém megyében*. (Előzetes kutatási jelentés). *Magyar Könyvszemle*, 1992. 4. sz. 332–346. o. Reformkori sajtótörténeti adatokat is hoz Szeglety Ildikó: *Veszprém megye nyomdászata 1860–1920*. Veszprém, 1978.

repet játszott a Balatontól északra húzódó végvári rendszerben. Mint királyi végvár, tartósan magyar kézen maradt, s ennek köszönhetően a város megőrizte gazdasági, társadalmi és hatalmi pozícióit. A katolikus földesurak, a püspök és a káptalan – miután 1552-ben elmenekültek székhelyükről –, hosszú időre elvesztették befolyásukat, szabad utat engedve a reformáció terjedésének. A XVII. században Veszprém már nemcsak a királyi végvári vonalnak, hanem a dunántúli reformátusságnak is erős bástyája volt.

A XVIII. század elejétől kezdve a város arculata gyökeresen megváltozott. Veszprém 1702-ben elvesztette végvár-jellegét, a földesurak újjászervezték hatalmukat, s a Habsburg birodalmi kormányzat támogatását élvezve, megkezdték és sikeresen folytatták a rekatolizálást. Sikerüket garantálta, hogy a veszprémi püspökök mint örökös főispánok 1773-ig a megye legfőbb közjogi méltóságát, a főispáni tisztet is betöltötték, s a megye politikai életét alapvetően meghatározták.¹²

Az egyházi földesurak egyik legfőbb törekvése kezdettől fogva a város jogviszonyainak a rendezése volt, amely három eltérő jogállású társadalmi csoport: a várkatonaság (presidariii), a nemesek (nobiles) és a polgárok (cives) kötelezettségeinek és jogainak meghatározását, egyúttal a szabad végvári élet utolsó nyomainak eltüntetését jelentette.¹³

A városiakkal 1702-ben kötött első szerződés (contractus) biztosította a város önkormányzatát (kapitány, bíró és 12 tagú tanács választása), de a lakosok gazdasági jogait alaposan megnyirbálta. Földesúri kilenced és tized (vagy váltságösszeg) fizetésére kötelezte őket, s a korábbi szabad bormérést – megélhetésük egyik fő forrását – fél évre csökkentette. A káptalan pedig a legeltetési jogot korlátozta. Bár a lakosok mentesültek a robotkötelezettség alól, de a levélhordásból, a karhatalmi és bandériumállítási feladatokból ki kellett venniük a részüket. A szerződés hatályba lépésével megkezdődött az egykor kiváltságos katonáskodó réteg lesüllyedése az adózó polgárságba.

Gróf Esterházy Imre püspök tovább növelte a földesúri befolyást: az 1723. évi kontraktusban már csak negyedévi bormérést engedélyezett a polgároknak,

¹² Az örökös főispáni tisztségről – közte a veszprémiről – lásd Fekete Lajos: *A vármegyei tisztikar a XVI–XVII. században*. Bp., 1914. 22–28. o. A veszprémi püspökök Koller Ignác (1762–1773) halálig „comes perpetuus ac supremus” címmel gyakorolták a főispánságot. Mária Terézia az új püspöknek, Bajzáth Józsefnek (1777–1802) már nem adott főispáni kinevezést, hanem világiakra bízta a megye irányítását. V. ö. Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém, 1977. 118. o.

¹³ A város jogviszonyainak XVIII. századi alakulását részletesen bemutatja Lukcsics József: *Veszprém újkori története (1552–1812)*. in. *Veszprém múltja és jelene*. Veszprém, 1912. 33–69. o., különösen 52–64. o. Vázlatos áttekintésünket az ő munkája alapján készítettük.

s két évvel később külön szerződést kötött a püspöki telken élő nemesekkel, akiket kivett a városi tanács joghatósága alól.

Veszprém helyzete Padányi Biró Márton püspöksége (1745–1762) alatt tovább romlott: 1748-ban megerősítette az Esterházy-szerződést, ugyanakkor évi 700 forint összegű adót vetett ki a városi adózókra. Súlyosan megsértette a városi autonómiát azzal is, hogy csökkentette a város bíraskodási jogkörét és a tisztújításon 1748-tól kezdve a bíró jelölésének jogát magának tartotta fenn.¹⁴

A város makacsul ellenszegült Biró törekvéseinek, de pert veszített ellene. A földesurak minden fórumon megakadályozták azt is, hogy a város a szabad királyi városi rangot megszerezze. Az 1746–1836 között zajló, meg-megújuló, hatalmas költségeket felemésztő jogi küzdelem végül is nem járt eredménnyel.¹⁵

A földesurak várospolitikáját a XVIII. század derekáig a rekatolizációs törekvések határozták meg. 1716-ban betiltották a reformátusok szabad vallásgyakorlatát, s ettől kezdve etnikai hovatartozástól függetlenül csak katolikusnak adtak letelepedési engedélyt; a céhek csak katolikusokat vehettek fel tagjaik sorába. Ugyanakkor a közvetlenül földesúri joghatóság alá tartozó görögök és zsidók letelepedését megengedték, aminek következtében az önálló községbe tömörülő zsidóság a század végére már jelentős gazdasági befolyásra tett szert.

A török uralom utáni újjáépítési folyamat eredményeként egy többnemzetiségű, többfelekezetű (de katolikus többségű), magyarországi mértékkel mérve fejlett város jött létre, amelyben a türelmi rendelet (1781) végrehajtása után a felekezeti ellentétek háttérbe szorultak. 1785-ben – az első hivatalos népszámlálás idején – már 7082 személy – az 1720-as népesség kb. háromszorosa élt a városban.

A lakosok közül 5038 fő, a népesség 77,13 %-a volt katolikus, a protestáns felekezetűek közül a reformátusok voltak túlsúlyban. A lakosság felekezeti megoszlása hosszú távon a következőképpen alakult:¹⁶

¹⁴ Lichtneckert András: Veszprém társadalma és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. (Szerk. Kredics László) Veszprém, 1984. 315. o.

¹⁵ Erről részletesebben Solymosi Erzsébet: Veszprém harca a szabad királyi városi jogállásért. *Veszprém megyei honismereti tanulmányok XIV*. (Szerk. Hadnagy László) Veszprém, 1990. 727. o.

¹⁶ Az 1757. évi adatokat közli Ila Bálint – Kovacsics József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Bp., 1964. 397. o., az 1818. évit Lichtneckert András: i. m. 319. o. Az 1847. évi adatokat Rosos István alispán 1847. évi nyomtatott alispáni jelentéséből vettem: II. Veszprém megye első alispánjának Szent Király Szabadgyai Rosos István urnak a' megye állapotjáról 1847-ik évre készített hivatalos jelentése. Veszprém, 1848. 2.

1. sz. táblázat

Veszprém felekezeti megoszlása a XVIII–XIX. században

Felekezet	A vallási felekezetek száma és aránya					
	1757	%	1818	%	1847	%
Római katolikus	3316	68,5	6233	72,4	11176	80,7
Református	1319	27,2	1550	18,0	1310	9,5
Evangelikus	179	3,7	208	2,4	484	3,5
Görögkeleti	19	0,4	36	0,4	13	0,1
Izraelita	12	0,2	584	6,8	863	6,2
Összesen	4845	100	8611	100	13846	100

A táblázat jól érzékelteti, hogy a XVIII. század közepére kialakult felekezeti viszonyok alapján nem változtak, bár módosultak, s a demográfiai folyamatok a protestánsokat hátrányosan, a katolikusokat és az izraelitákat előnyösen érintették.

Az 1780-as évektől, a nemzeti irodalom és kultúra kibontakozásától kezdve Veszprémet a köztudat már elsősorban a régió kulturális, igazgatási és gazdasági centrumként emlegette. A vallásháború megszűntével minden felekezet tartott fenn elemi népiskolát (legkésőbb, 1805-ben a zsidóság szervezett elemi); a városban katolikus gimnázium, s papi szeminárium működött. A reformátusok az 50 km-re lévő pápai református kollégiumban, az evangélikusok a soproni líceumban folytathatták tanulmányaikat.¹⁷

A város egyszerre volt az állami adminisztrációnak (sóhivatal, posta, hadkiegészítő parancsnokság), a püspöki, a református egyházmegyei, a vármegyei igazgatásnak, valamint a két földesúri uradalomnak a központja.¹⁸

A város piaca felvevőhelye volt a Balaton környéki vármegyék gabonájának, borának, a Bakony fájának és az ipari termékeknek. Fejlettsége révén a magyar

¹⁷ Az 1805-ben megszervezett veszprémi zsidó elemi iskola az első mezővárosi nyilvános izraelita elemi iskola volt e megyében. Történetét feldolgozta Szép Lipót: *A veszprémi izraelita hitközség iskolájának története 1805–1905*. Veszprém, 1905. Ezt követően 1826-ban Pápan, 1828-ban Palotán létesítettek izraelita elemi iskolát. V. ö. Hudi József: *A Veszprém megyei zsidóság elemi oktatása a reformkorban*. *Megyei Pedagógiai Híradó* 1984. 3. sz. 11–17. o., *A pápai kollégium történetének újabb feldolgozása* Trócsányi Zoltán (szerk.): *A pápai kollégium története*. Bp., 1981.

¹⁸ Veszprém a XVIII. század végére vált a megye közigazgatási székhelyévé; előtte felváltva hol Pápan, hol Veszprémben tartották a megyegyűléseket.

városhálózatban a 10., míg a bakonyalji Pápa – a nagy rivális – csupán a 38. helyet foglalta el a XIX. század elején.¹⁹

A kialakult hatalmi viszonyokat pontosan tükrözte a városi tér használata: a földesurak a XVIII. század második felében már a várban laktak, itt kapott helyet a középületek egy része: az állandó vármegyeháza (1763), a katolikus gimnázium (1711), a papi szeminárium, az aggpapok háza, a plébániaház és a vármegyei elit lakóházainak egy része; míg a város két piacterét övező épületeket a polgári és nemesi elit bírta.

Az iparosok zöme a Cserhát városrészen, a módosabb polgárság a Hosszú (ma Jókai) utca két oldalán és a piactereken épült egyemeletes házakban lakott. Az 1710-es években a várból elűzött református polgárok zöme a Jeruzsálem-hegyi városrészen, míg a környező német (Bánd, Herend, Márkó, Veszprémfajsztb.) és magyar településekről (Rátót, Szentkirályszabadja stb.) beszivárgó, a távolabbról beköltöző iparos és paraszti réteg tagjai a káptalani városrészen, az ún. Tizenhárom városban és környékén (a mai Dózsavárosban) telepedtek le.

A városi önkormányzatot az iparos és kereskedő polgárság tartotta kézben, amely a város lakosságának csak kisebb részét – közel egyharmadát – tette ki. 1720-ban a polgári renden lévők az adózó lakosság 31%-át, 1828-ban mintegy 38%-át alkották. A lakosság mintegy 11–12%-át kitevő nemesek külön községbe szerveződtek, saját előljáróságot (bíró, perceptor, bor- és utcabírák, hadnagy stb.) választottak, s 1848-ig külön önkormányzati életet éltek.²⁰

A városi választójoggal csak a polgárjogot szerettek élhettek, a tanácsba azonban csak a legvagyonosabb iparosok és kereskedők kerülhettek. A polgárjog megszerzéséhez hosszú út vezetett: a messziről jött előbb letelepedési engedélyt szerzett a földesúrtól, majd miután szakmát tanult, s céhes iparos vagy kereskedő lett, kérhette a tanácstól a polgárjogot. A polgárjog segítségével bekerülhetett a külső testületekbe (a hatvanasok testületébe, majd a külső tanácsba), onnan pedig a városi tanácsba. A tanácsi tagság (a tanácsnoki tisztség) megszerzése természetesen csak kevesek számára sikerült, de aki elérte, élethosszig betölthette a tisztséget.

¹⁹ Bácskai Vera – Nagy Lajos: Piackörzetek a XIX. század elején. *Etnographia* 89 (1978), 217–243. o.

²⁰ Hudi József: *Veszprém mezőváros nemesi községének önkormányzata a 18-19. században*. Rendi társadalom-polgári társadalom 4. (Szerk. Míkó Zsuzsanna) Debrecen, 1995. 115–121. o. Az egységes városi közigazgatás megteremtéséről Lichtneckert András: *Veszprém társadalma és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. (Szerk. Kredics László) Veszprém, 1984. 313–334. o. (Az új városi képviselőtestület megválasztása 1849. június 26-án történt.) Érdekes, hogy 1829-ig a perceptor (itt: pénztáros) volt a nemesi communitas vezetője; ebben az évben választottak először bírót.

A polgárjog megszerzéséhez felvételi díjat (ún. polgártaxát) kellett fizetnie.²¹ A felvett polgár esküt tett, ezzel a fegyveres polgárság tagjává vált, ami azt is jelentette, hogy a szolgálatra alkalmas egyéneknek díszes egyenruhát és fegyvert kellett készíttetnie, hogy az egyházi szertartásokon (pl. úrnapiján) és világi ünnepeken (pl. a főispáni beiktatáson) a magyar vagy német vezényeltű században szolgálatot láthasson el.²²

A céhek és a kereskedő grémiumok tagjainak erkölcsileg példamutató életet kell élniük; a mesteremberek gazdasági és társadalmi kötelezettségét a király által kiadott céhtörvények írták elő.

A veszprémi polgárság a városi népesség iskolázott rétege volt, amely az elemtanulmányokon kívül a gyakorlatban – az inas- és legényélet idején – megszerezte a szükséges szakismereteket is. A műhely és a kereskedés, a céhek, a város, a hegyközség és az egyházközségek adminisztrációjának intézése az írni-olvasni tudást fokozatosan a mindennapi élet részévé tette a XVIII. században.

A megtett út egészét statisztikailag nehéz mérni. Bizonyos, hogy a XVIII. század elején, pl. az 1715. évi adóösszeírás idején az adózó polgárságnak csak töredéke tudott írni. Egy évszázaddal később már lényegesen más volt a helyzet. 1815-ben, amikor a polgári és paraszti renden lévő adózóknak dönteniük kellett, hogy folytatják-e a szabad királyi városi rangért indított küzdelmet, a szerződésen szereplő 763 főből 357 (46,79%) tudta aláírni a nevét. Az azonosítható 109 német adózó esetében még magasabb volt az arány: e rétegből 92 személy (84,40%) írta alá a nevét, s csak 17 fő rajzolt a neve mellé keresztet.

²¹ Bainer András győri német varga 1755-ben Árvai Sándor püspöki tisztartótól kapott letelepedési engedélyt, s miután felvették a német vargák céhébe, a polgárjogot is megszerzte. Felvételnél 6 forintot fizetett, ennek felét a városi pénztárba tették, felét a tanácsstagok közt osztották szét. 1781-ben Czekkel Ignác csehországi szappanosmestert incolatusa (letelepedési engedélye) felmutatása után, 4 forint purgerpénz lefizetése ellenében vették fel a polgári testületbe. A jegyzőkönyv a tényt a következőképpen rögzítette: a „városi emberek közé bevették mindazon kötelességgel, mint más városi személyek”. V. ö. Hungler József: *Veszprém településtörténete*. Veszprém, 1988. 181. o., 204. o.

²² 1815-ben, a szabad királyi városi rang adományozásáért írt kérelemlevélben a városiak kimondják, hogy az önkormányzat „már régen a szabad királyi városok formájára van szervezve”: az elsőfokú bírósági jogkörrel felruházott városi tanács egy rendes bíróból és 11 tanácsbeliből áll; a külső tanács szintén 12 tagú (deputátusok), míg a választott polgárság testülete 60 tagú (hatvanosok). Az adminisztrációt a „törvénytudó” fő- és aljegyző végzi. A fegyveres polgárságról a következőket írják: „... szükség esetére vagy magyar és német polgárokból össze állott, megkülömböztetve szedett, egyforma ruhában öltözött, felkészített, s jól gyakorlott, mintegy 120 fejből álló polgári katonasága török muzsikával, a józan politikiának fenntartására.” V. ö. Hudi József: *Veszprém társadalmi-gazdasági helyzete és önkormányzata a XIX. század elején*, *Veszprémi Szemle*, 1994, 3. sz. 15–20. o., az idézet 16–17. o.

A rendi korszak végén, 1848-ban, a céhek (hiányos) adatszolgáltatása szerint az inasoknak 74,42 %-a, a legényeknek 64,95 %-a tudott írni. A leendő csizmadiákról az egyik legnépesebb társaságról például azt is megjegyezték, hogy „*írni sorsokhoz képest tudnak*”, a fazekas céh ifjúságról pedig azt, hogy „*írnya többnyire valami keveset mindenki tud*”.²³ Az alfabetizáció folyamatának vizsgálata azt bizonyítja, hogy a Veszprém városi polgárság körében már a XVIII. században végbement a kulturális forradalom: a század végére a polgárság többsége írni-olvasni tudóvá vált. A „*take off*” viszonylag rövid távon – mintegy két-három nemzedéknyi idő alatt – jelentős eredményeket hozott. A siker a városi polgárság nemesi és nem nemesi tagjainak közös erőfeszítéséből született. Az iskoláztatás elfogadásában jelentős szerepet játszott a nemesi kulturális minta, amely elősegítette a mobilitási esélyek növelését.

Az alábbiakban e hosszú távú kulturális folyamat jellemzőit szeretnénk bemutatni részben a polgári magánkönyvtárak, részben a könyvkötők-könyvkereskedők, részben pedig a helyi sajtó működésének áttekintésével. A hanyatló rendiség korszakát két periódusban vizsgáltuk meg. Az első periódus felső határát – a „hosszú” XVIII. század jellemzése érdekében – a napóleoni háborúk végéig, az állandó magyar olvasóközönség kialakulásig tolták ki. A reformkor időszakát szintén tágabb kontextusban vizsgáltuk.

A polgárok könyvei a XVIII. században

A mezővárosi polgárság könyvei felmérésére több forrástípus is rendelkezésünkre áll. A hagyatéki leltárak, árverezési jegyzékek, vagyonszfeírások, az árvák javainak inventáriumai, a gyámi számadások egyaránt tartalmazhatnak könyvekkel kapcsolatos adatokat. Lehetséges forrásként szóba jöhetnek még a végrendeletek, de tapasztalataink szerint ezekben csak igen ritkán emlékeztek meg az egész vagyon szempontjából kis értékű könyvekről.²⁴ Pedig éppen az előbb említett forrásokból tudjuk, hogy a végrendelező polgároknak voltak könyveik.

Veszprém megye legfejlettebb mezővárosai közül Pápa XVIII. századi tanácsai iratai a második világháború alatt elpusztultak, egyedül a Veszprém városi közigazgatási iratokban található inventáriumok lehetnek segítségünkre.

²³ Hudi József: Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben. *Levéltári Szemle*, 1995. 4. sz. 40–42. o.

²⁴ Rémai Lászlóné: A női végrendeletek Veszprém vármegyében a XVIII. században. *Veszprém megyei honismereti tanulmányok XVIII.* (szerk.: Hudi József–Tóth Dezső) Veszprém, 2000. 107–138. o. A szerző is kiemeli, hogy Török Éva kenesei lakos 1798-ban „*azon ritka végrendelezők közé tartozik, aki bibliáját és zsoldáros könyvét is örököltette.*” (I. m. 109. o.)

Először is azt kell leszögeznünk, hogy a kor embere a kéziratos köteteket és nyomtatott műveket egyaránt megbecsülte. A mesteremberek gyakran saját számadásukat is a könyvkötőnél vásárolt jegyzőkönyvbe vezették. Ha városi tisztséget töltöttek be, gyámtyaként füzet formára összefűzött papírlapokra, vagy előre bekötött jegyzőkönyvekbe jegyezték fel a számadási tételeket. A XVI-II. század második felében divat volt a diáriumok vezetése: a kislakú jegyzőkönyvbe recepteket, nótákat, hasznos tudnivalókat egyaránt feljegyeztek. De feljegyzéseket készítettek a kalendáriumok és a biblia üresen hagyott oldalaira is. A diákok körében elterjedtek a kéziratos tankönyvek, amelyek a nyomtatott műveket helyettesítették, s éppúgy öröklődtek apáról fiúra, mint a ruhadarabok.

A mesteremberek, illetve családtagjaik könyvei az 1750-es évektől kezdve fordulnak elő a különféle összeírásokban és számadásokban; magyar és német polgárok, férfiak és nők egyaránt forgatták az olcsóbb kiadású (20-30-50 dénáros) könyveket, de arra is akad példa, hogy az 1 forintnál drágább könyveket is megvásárolták. A köteteket, értéküktől függetlenül megbecsülték. Az árveréseken még a „*dib-dábnak*”, „*haszontalannak*” nevezett könyvek is elkelték néhány garasért.

Még az idejétmúlt kalendáriumokat is megtartották, mert mindig akadt bennük szórakoztató olvasmány. A veszprémi polgárság könyveinek időbeli megoszlását az következő táblázat mutatja.²⁵

2. sz. táblázat

A veszprémi polgárság inventáriumokból ismert könyvei (1754–1820)

Évtized	Tulajdonos	Könyvek száma	Átlag
1751–1760	3	12	4
1561–1770	6	11	2
1771–1780	5	10	2
1781–1790	18	71	4
1791–1800	9	47	5
1801–1810	16	128	8
1811–1820	11	40	4
Összesen	68	319	5

²⁵ A statisztikát a Veszprém Megyei Levéltárban (VeML) őrzött Veszprém Városi Levéltár alábbi állagaiból gyűjtött könyvjegyzékek alapján állítottuk össze: V.101. b. Veszprém város közgyűlési iratai., V. 102. b. Veszprém város tanácsülési iratai., V. 102. c. Különb-féle irományok., V. 102. j. Végrendeletek., V. 102. m. Gyámügyi iratok.

A statisztikában – amely a polgárságnak csak töredékét jeleníti meg – csak azokat a könyveket vettük fel, amelyek az összeírásban számszerűen jelölve voltak. Számos esetben csak körülírták a könyvek meglétét, de közelebbit nem jegyeztek fel róluk. Ezeket az adatokat figyelmen kívül kellett hagyni.

Az árverési jegyzőkönyvek esetében csak a volt tulajdonost vettük nyilván tartásba. Ha figyelembe vesszük, hogy a tankönyveket, a vallási irodalmat nemzedékeken át használták, a közelebről megismert 319 könyvet sok száz, sőt több ezer ember forgathatta az idők folyamán.

A leltárakból kitűnik, hogy az elrongyolódott műveket sem dobták el. Megbecsült helyük volt a házon belül. Sommerfeld András német szíjjártó felesége, Csögör Julianna például az 1780-as években 8 imádságos könyvét a kis szobában lévő almáriumban tartotta.²⁶ Nemegyszer a könyvkötő vette meg az árverésen, a „kótyavetyén” az „avitt könyveket”, hogy bekötve újra hasznosítsa azokat.²⁷

A vizsgált 7 évtized alatt nőtt a könyv jelentősége a polgárok körében: a mesteremberek, kereskedők közül többen vásároltak könyvet, s valamelyest nőtt az olvasók tulajdonában lévő művek száma is. Míg az 1780-as évek végéig általában egy-két könyvet tartottak, a következő évtizedben már 6-8-15 kötet sorakozott az almárium polcán. Kajdi József vargamesternek 1793-ban pl. 7 vallási könyve volt, Franz Pál varga kezén már 15 könyvet találtak.²⁸ Az utóbbi a biblián és imádságos könyveken kívül négy életrajzot (Krisztus élete, Szentek élete, Szent Ferenc élete, Calasancius élete) is őrzött.

A könyvek műfaji összetétele azonban szinte semmit sem változott. A vallási, ájtatos irodalom megőrizte vezető szerepét. Az ima- és énekeskönyvek, a szentek életéről szóló művek vezetnek. Arra is felfigyelhetünk, hogy többen bibliát is tartottak: Milner Gottlieb mesterember (1754), Pukolai Ádám szíjjártómester (1781), Frankovics János tobakos (1791), Péter János posztós (1795), Bajnóczy

²⁶ VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle irományok. Fasc. XVII. No. 65. Csögör Julianna a szentkirálysabadjai református magyar Csögör családból származhatott, 1788-ban hunyt el. Férje német anyanyelvű volt. A hagyatékban 4 imakönyvről tudjuk, hogy német nyelvű volt, ezeket Amptmanné vette 9 krajcárért, mivel „avítottak” voltak. A magyar nyelvű, s jobb állapotú könyveket a „kis leányka” vitte el.

²⁷ Zirczen Mihály veszprémi patikus ingóságait 1800. április 2-án árverezték el. Ekkor „Horváth kontraktor”, helyesebben Horváth Mihály kompaktor (könyvkötő) 33 krajcárért jutott a 128. tételszám alatt licitálásra bocsátott könyvekhez, melyeket Tóth Mihály városi jegyző „mindenféle kalendarium és rongyos könyv” megjelöléssel illetett. VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle irományok. Fasc. XXXIV. No. 14. Zirczen Mihály ingóságai árverése (1800).

²⁸ VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle irományok. Fasc. XIX. No. 81. Kajdi József vargamester hagyatéka összeírása (1793). Fasc. XXII. No. 48. Franz Pál varga hagyatéka (1798).

János városi tanácsnok (1797), özv. Tóth Jánosné Kajdi Éva (1799), özv. Rostási Józsefné Botlik Erzsébet (1806), Németh (Dobos) Gergely csizmadia (1807), özvegy Richter Jánosné (1810) – az utóbbi bibliájának becsértéke 4 forintot tett ki.

Az értékes könyvek – mint több adat mutatja –, családon belül öröklődtek, bizonyos részüket fel sem vették az osztályba, így az is megállapítható, hogy a hagyatéki ügyek a könyvhasználatot nem tükrözik teljes egészében.

Más példák arra utalnak, hogy az örökös nélkül elhunyt személy a végrendeletében csak általánosan rendelkezett a könyveiről. Tietharth József építőmester, a veszprémi vár számos épületének tervezője és építtetője, közvetlenül halála előtt (1759) úgy rendelkezett, hogy a mesterségéhez tartozó könyveket Fux János és Terézia lánya kapja meg.²⁹ Mivel közelebbit a könyvekről nem tudunk meg, Tietharth építőmester kiskönyvtára nem szerepelhet statisztikánkban.

A legkedveltebb „ájtatos” könyvek az alábbiak voltak: *Gertrudis* (1782),³⁰ *Kegyelem szövetség* (1774), *Lelki kincs* (1782), *Lelki korona* (1781), *Lelki paradicsom* (1781), *Makula nélkül való tükör* (1774, 1787, 1781),³¹ *Szentek élete* (1776, 1787), *Szent út* (1782).

A „kegyes” vallási irodalmat főként a nők könyvei képviselték. Elsőként 1751-ben, Saly Terézia árvának vett a gyámja egy könyvet 50 dénárért.³² 1760-ban, nemes Juhász Sámuel Julianna lánya férjhez menetelekor, a „*ládabéli ruhái*” között vettek leltárba közelebről meg nem nevezett két könyvet.³³ Rozsnyai Erzsébet árva hajadonnak a következő évben gyámja vett egy imádságos könyvet 40 dénárért.³⁴ 1782-ben Nagy Katalin hagyatékában két könyv volt, mindkettőt Somogyiné vette meg. A *Lelki kincs* c. imakönyvet 3, a *Gertrudis* c. könyvet 11 dénárért szerezte meg.³⁵ 1784-ben Arleth Jakabné Herbst Anna német aszszonynak egy imakönyvet,³⁶ a következő évben Fejér Erzsébetnek háromnál több „haszon-

²⁹ Lukcsics Pál – Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. *A Veszprémi Egyházmegye múltjából* 1. Veszprém, 1933. 195. o.

³⁰ A Gertrudisz c. imakönyvet 1712-ben adták ki, a XVIII. századból 3, a XIX. századból újabb 9 kiadását ismerjük. Király Ferenc: i. m. 190. o.

³¹ A *Makula nélkül való tükör* c. imakönyv első kiadása 1712-ben jelent meg, 1860-ig kb. 8 kiadása ismert. Király Ferenc: i. m. 190. o.

³² VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle irományok. Fasc. VI. No. 3. Saly József gyámi számadása (1764).

³³ VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle irományok. Fasc. VI. No. 46. Nemes Juhász Julianna mobiliái összeírása házasságkötése előtt (1760).

³⁴ VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle irományok. Fasc. VI. No. 57. Rozsnyai György árvájáról, Rozsnyai Erzsébetről készített gyámi számadás (1761–1766).

³⁵ VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle iratok. Fasc. XIII. No. 126. Nagy Katalin hagyatéki ügye (1782–1783).

³⁶ VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle iratok. Fasc. XV. No. 5. Arleth Jakabné hagyatéki iratai (1784).

talán” könyve volt.³⁷ Az eset érdekessége, hogy egy könyvet és „sok *dirib darab matériákat*” egy hárfa tokjában, míg a „*öregebb és kisebb könyveket*” a pohárszéken, az ecetes és boros („*messzölös*”, azaz meszélyes) üvegek, a sótartó és egy réz gyertyatartó mellett tartotta. 1786-ban György Anna egy imádságos könyve tűnik fel az iratokban.

Özvegy Lázsek Lászlóné Medgyesi Éva hagyatékában (1788) 3 imádságos könyvet,³⁸ Sommerfeld András német szíjjártó özvegyénél, Csögör Juliannánál 8 „*avitt könyvet*” találtak az összeírók.³⁹ Az 1790-es évekből két asszonyi hagyatékot ismerünk: a német özvegy Feltner Jánosnének 1792-ben 7, a magyar özvegy Király Józsefnének 2 vallási könyvét vették számba. A előbbinek valószínűleg egy jövendőmondó könyve is volt, melyet csudálatos könyvnek tituláltak.⁴⁰ A XIX. század első évtizedéből 4, a másodikból 3 asszonyi tékát ismerünk, a jelentősebbek 7–15 kötetből álltak.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a könyvtulajdonosoknak kb. 27–30%-a volt nő, ami persze nem jelenti azt, hogy a férj kezén lévő könyveket (kalendárium stb.) ne olvasták volna.

Az egyes, nagyobb szakértelmet igénylő mestereknél nem hiányzott a kézirat vagy nyomtatott szakkönyv sem. Kuktits János ötvösmester 1775-ben, amikor a csőd szélére került, egy aranyért (12 forint 40 krajcár) nemcsak „*házi mobiliáit*”, hanem szerszámaikat is Josef Eisenhut „*német stadtler uramnak*”, azaz a német szíjjártónak adta el. Ezek közt volt két könyve is, „*melyben minden, mesterségemhez való írásim és rajzolásim vagynak*” – derült ki évekkel később tett nyilatkozatából.⁴¹

A már említett Franz Pál-féle hagyatékban (1798) egy „*méhész könyvet*” is találunk, ami arra utal, hogy a vargamester szabad idejében méhészkedett.⁴² A korszak legtöbb könyvével, legösszetettebb kiskönyvtárával Zirczen Mihály pa-

³⁷ VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle iratok. Fasc. ? No. ? Fejér Imréné hagyatéki iratai (1785).

³⁸ VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle irományok. Fasc. ? No. ? Özvegy Lezsák Lászlóné hagyatéka (1788).

³⁹ VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle irományok. Fasc. XVII. No. 65. Sommerfeld Andrásné Csögör Julianna hagyatéka (1789).

⁴⁰ VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle irományok. Fasc. ? No. ? Özvegy Feltner Ádámné hagyatéka (1792). Fasc. ? No. ? Özvegy Király Józsefné hagyatéka (1793).

⁴¹ VeML V. 102. c. Veszprém városi levéltár. Különbféle irományok. Fasc. XI. No. 5. Kuktits János követelési pere Josef Eisenhut ellen (1778).

⁴² VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különbféle irományok. Fasc. XXII. No. 48. Franz Pál varga hagyatéki iratai (1798).

tikus dícselkedhetett.⁴³ A „mindenféle rongyos” könyvön kívül 78 kötete volt. A Biblián (3 forint) és a szokásos vallási irodalmon túl tankönyveket („*Jugendschul könyv*” és a *Hármas kis tükör* 34 krajcár értékben), több szakkönyvet, szórakoztató könyvet („*Luszt Spil könyv*”, vagyis *Lustspielbuch*, 16 krajcár), 4 darab „*Wirtsoft Magazin*”-t (*Wirtschafts Magazin*, 14 krajcár) vertek dobra. Károly fia egy könyvet tartott vissza magának. Zirczen szakkönyvei közt volt egy értékes fűvészkönyv („*Franzen könyv*”, 2 forint 30 krajcár), kétkötetes angol („*englises*”) patikakönyv (1 forint 40 krajcár), Plenck *Pharmacologiája* (33 krajcár), egy orvosi szakkönyv („*Medizin Satzkammer*”, azaz *Medizin Satzkammer*, 11 krajcár). A szakkönyveket Francz Ádám patikus vette meg, a többi bizonyos Siller úr, Szauerné, Anton Dradgics és Rothauser Ádám zsidó kereskedő kezére került.

A bibliát „*Haislerné asszony*” vette meg, aki nem más, mint a városban éppen letelepedett Haiszler György (1761–1814) orvosdoktor, orvosi szakíró felesége.⁴⁴ Az árverés egyúttal bizonyíték arra, hogy a helyi zsidóság is szívesen megvásárolta és olvasta a német nyelvű könyveket. A könyvek mellett a térképeket, metszeteket s a nyomtatott szentképeket is gyakran vásárolta a polgárság. Holczmann János kékfestőnek a Kálvária oldalán épült házában 17 könyv (ímkönyvei) között egy „*mappa*” is volt (1806), melyet Rudy Mihály 34 krajcárért vett meg.⁴⁵ Pápai András Kovács veszprémi, Hosszú utcai, 2 szobából, Kovácsműhelyből és egy konyhából álló házát az 1810-es években egy feszület, s nem kevesebb, mint 23 „*kép*” díszítette.⁴⁶ A nyomtatott szentképek nem hiányozhattak egyetlen katolikus polgár otthonából sem.

A városi polgárság az 1780-as évektől folyóirat-olvasóként is jegyezte magát. A Veszprém városi tanács 1781. november 23-án megtartott ülésén úgy határozott, hogy a tanácsnokok a jövőben a hivatali munka megkezdése előtt közösen fogják az újságot elolvasni. Itt valószínűleg a *Magyar Hírmondó* olvasásáról lehetett szó, amelynek első számai 1780-ban jelentek meg.⁴⁷

A városi lakosok kis számban megtalálhatók az 1817-ben indított vegyes profilú folyóirat, a Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) előfizetői között. Már az első évben előfizette Tormay Antal, a pápai uradalmi jószágkormányzó ír-noka, 1819-től Mócsy Elek pápai posta-expeditor és Prauner Gábor uradalmi

⁴³ VeML V. 102. o. Veszprém városi levéltár. Különbféle irományok. Fasc. XXIV. No. 14. Zirczen Mihály patikus hagyatéka (1800).

⁴⁴ Sziklay János: *Dunántúli kulturmunkások*, Bp., 1941. 392. o. Sziklay szerint a szombathelyi püspök volt orvosa 1800-ban telepedett le Veszprémbe. Adatát annyiban pontosítják, hogy letelepedése az év elején történt, mivel az árverésre április 2-án került sor.

⁴⁵ VeML V. 102. o. Veszprém város levéltára. Tanácsi iratok. 1807. No. 171.

⁴⁶ VeML V. 101. b. Veszprém város levéltára. Tanácsi iratok. 1811. No. 130.

⁴⁷ Hungler József: *Veszprém településtörténete*. Veszprém, 1988. 181. o.

számvevő, 1820-tól Szalay János uradalmi tiszttartó. 1821-ben a polgári és kisenemesi származású uradalmi írnokok (kancellisták) már közösen fizettek elő a folyóiratra. Veszprémben az első években Jófejű János káptalani számtartó, Vizer István uradalmi földmérő, több kanonok és ügyvéd rendelte meg a Tudományos Gyűjteményt.⁴⁸ A veszprémi nemesi, polgári és egyházi értelmiség nemcsak előfizette a folyóiratot, hanem néhány tagja írt is bele, így bizonyos, hogy több polgár kezébe is eljutott.

A könyvkötők és a könyvkereskedelem

A modern tömegkultúra a XIX. században alakult ki a polgárosodott Nyugat-Európában, gyökerei azonban a XVIII. század elejéig nyúlnak vissza. Ebben az időszakban szerveződött a fiatal és tőkeerős polgárság olvasóközönséggé, amely puritán erkölcsével és racionalizmusával élesen szemben állt a hagyományos vallási világgéppel és magatartással. A viszonylag nagy számú olvasóközönség lehetővé tette az önálló írói egzisztencia megjelenését, a kiadó-forgalmazói hálózat kialakulását. A könyv- és lapkiadás jól jövedelmező üzletággá változott, amely embereik ezreinek nyújtott megélhetést, keveseknek pedig a meggazdagodás forrásává vált.⁴⁹

Magyarországon e folyamat megkésve indult, s a jómódú köznemesség, vagyis polgárság és értelmiség soraiból csak az 1820-as évekre született meg az állandó olvasóközönség.⁵⁰

A munka- és anyagigényes könyv – magas ára miatt – a XVIII. században is luxusnak számított, melyhez csak a vagyonosabb rétegek juthattak hozzá. A szép könyv több funkciót töltött be: az értelmiség leginkább munkaeszköznek tekintette, de szerepet kapott a lakás díszítésében is. A kastélyok, kúriák könyvgyűjteménye egyszerre volt a tőkefelhalmozás egy formája, s a gazdagság, jó mód társadalmi reprezentációja.

A nagy tételben előállított, szerényebb kivitelű műfajok, a kalendáriumok, énekes- és imakönyvek, vallásos tárgyú elbeszélések, verses históriák a szegényebb rétegek számára is hozzáférhetővé váltak. Kazinczy Ferenc 1788-ban már az újítás szándékával állította ki a látéletet: „*Tudóssaink, egész a’ mi időnkig, min-*

⁴⁸ *Tudományos Gyűjtemény* 1817–1821. Az előfizetők névsorát az adott év utolsó, XII. füzetében közölték.

⁴⁹ René Wellek–Austin Warren: *Az irodalom elmélete*. Bp. 1972. 135–139. o. Leo Löwenthal: *Irodalom és társadalom*. Bp., 1973. 103–113. o.

⁵⁰ Fenyő István: *Hazai emberiség. A magyar irodalom 1815–1830*. Bp., 1983. 43–50. o. T. Erdélyi Ilona: *Irodalom és olvasóközönség a reformkorban*, 5–16. o.

dent deákul írtak, 's sajtóink alól imádságos könyveknél, szentek' életeknél, halotti prédikációk' 's verseknél egyéb alig jövéen ki."⁵¹

Az író és olvasó között ekkor még nem volt áthidalhatatlan távolság: az író előfizetés-gyűjtés, mecénás támogatása révén adta ki műveit; a nyomdász forgalmazással is foglalkozott, s a könyvárus is nyomtatott könyvet. A könyvkötő a nyomdából ívszámra vásárolta meg a kinyomtatott szövegeket, s bekötve adta tovább. Gyakori volt, hogy a kiadótól bizományba vette át a portékát. Az antikváriust kötötték leginkább a rendelkezések: csak régi, használt könyvekkel kereskedhetett.⁵²

Könyvek rendszeres forgalmazásával az 1780-as évek végéig Veszprém megyében csupán a könyvkötők foglalkoztak. A könyvkötő foglalkozás megjelenése már önmagában jelzi, hogy az írásbeli és nyomtatott kultúrának egy bizonyos szintjével jellemezhető az adott társadalom. Nem véletlen, hogy folyamatosan csak a legfejlettebb mezővárosokban, Pápán és Veszprémben éltek könyvkötők a XVIII. században.

Az első mesterek nevét a hiányos levéltári források miatt nem ismerjük, működésüket Koncz Pál papírrestaurátor az általuk használt díszítésminták alapján azonosította. Az első veszprémi mester 1696–1740, a pápai kb. 1710–1765 között működött. Az 1740-es évektől Veszprémben már 3, Pápán 2 könyvkötő folyamatosan meg tudott élni. A protestánsok veszprémi vallásgyakorlatának megszüntetésével lehet összefüggésbe hozni, hogy egy református könyvkötővel a magasabb iskolát fenntartó, nemesek lakta Szentkirályszabadján is találkozhatunk az 1760–93 közti időszakban. Az eddigi kutatások szerint a XVIII. században Veszprémben 10, Pápán 7 mester működött hosszabb-rövidebb ideig.⁵³ Közülük csak azokat említjük meg, akik huzamosabb időn át folytatták mesterségüket. Veszprémben az 1747. évi adóösszeírásban rögtön két könyvkötő nevére bukkanunk. Szerényi György (+1754) háza és egy öreg sertése (hízója) után adózott. Ethey István (+1760) zsellérsorban élt, nem volt sem háza, sem földje, sem adóköteles állatállománya.⁵⁴ Később azonban egy 400 forint értékű házat vásárolt. Rajtuk kívül még Juhász Sámuel (1709–1784) tevékenykedett ekkor a városban, akinek kéziratgyűjteménye is lehetett. A „*nemesek bibliájának*”

⁵¹ Bé-vezetés = *Magyar Museum*, 1788. I. kötet, VII–VIII. p. Kazinczy programcikke névtelenül jelent meg.

⁵² Varga Sándor: *A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása*. Bp., 1980. 7–46. o.

⁵³ Koncz Pál: Könyvkötők a 18-19. századi Veszprém megyében. (Előzetes kutatási eredmények). *Magyar Könyvszemle* 1990. 2. sz. 339. o.

⁵⁴ Itt jegyezzük meg, hogy Ethey neve először nyomdahiba miatt Ethey formában jelent meg, s így terjedt el a szakirodalomban. A családi név valószínűleg a Komárom vármegyei Ete községről vette eredetét.

tartott könyvet, Werbőczy Tripartitumát maga díszítette kéziratos kötetbe másolva hagyta ránk.⁵⁵

A legtöbbet a kalandos életű Ethey Istvánról tudunk. Kétszer nősült, s halála után örökösei nem tudtak megegyezni. Perre mentek, s a hosszan tartó per anyaga fennmaradt. Az 1760-ban kelt hagyatéki leltár – mely a peres iratanyagban található –, mintegy 2250 könyvet sorol fel; ennyi volt raktáron a könyvkötő halálakor. Az állomány egyharmada ábécéskönyv, ezek mellett különféle latin és magyar tankönyvek szerepeltek, de a könyveknek nagyobb hányadát a vallásos, ún. ájtatossági irodalom képezte. Az énekeskönyvek, imakönyvek, szentbeszéd, szentek életéről szóló históriák mellett néhány egyházi író művével is találkozunk (Kempis Tamás, Pázmány Péter). Világi irodalom alig akad a hagyatékban: egy latin költészettörténet, Werbőczy István jogi munkái tartoznak e körbe.

A leltárból kitűnik, hogy az olvasók többsége részben praktikus szükségletre (tankönyvek, ének- és imakönyvek) vásárolt, s a morális-nevelő hatású szórakoztató vallási irodalmat olvasta legszívesebben. Ezt bizonyítja, hogy hagyatékából Baumeister Ferenc könyvkötő is éppen ezeket a könyveket vette át. Szerszámkészletét a Veszprémtől 3 km-re fekvő Szentkirályszabadján lakó Horváth György vásárolta meg. Betűkészlete 36 darabból állt.

Ethey hagyatéka szinte az egész országra kiterjedő kapcsolatról tanúskodik. A nyomtatott, s még bekötetlen könyveket a győri, soproni, budai, pesti, kassai, nagyszombati és debreceni nyomdából szerezte be. Üzleti kapcsolatait az 1740-es évek elején építhette ki.

1760 után Veszprémben Baumeister Ferenc (Franz Xaver Baumeister) könyvkötészete indult virágzásnak. Baumeister nemcsak Ethey hagyatékának egy részét szerezte meg, hanem az elhunyt Szerényi György szerszámait és könyveit is megvásárolta. Szerényi üzlete hosszas betegeskedése miatt csődbe került, egyetlen fiára mindössze 32 forint készpénzt hagyott, feleségére pedig 600 forint adósságot. Az özvegy a legkézenfekvőbb megoldást választotta: férjhez ment Baumeisterhez, aki rendezte adósságait.

Baumeister jó kapcsolatot épített ki a város vezetésével, amelytől rendszeresen kisebb megrendeléseket kapott. 1788-tól új üzletet nyitott a városháza földszintjén, egy bérelt helységben. Az 1790-es években a budai Egyetemi Nyomda bizományosaként is tevékenykedett.

Hasonlóan sikeresnek nevezhető a Szentkirályszabadjáról betelepült református nemes Horváth Mihály könyvkötő pályája, aki 1787 júniusában a Jeruzsá-

⁵⁵ Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Könyvtára. Lt. sz. 10.318. Az adatot Koncz Pál restaurátor bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is köszönöm.

lemhegyen (a református paplak közelében) lévő házában nyitotta meg boltját és kötészetiét. Fennmaradt számadáskönyvéből (1785–1812) munkáját sokoldalúan jellemezhetjük. Általában 2-3 segéddel dolgozott, kocsist, szolgálot tartott.

Üzleti tevékenysége túlmutat a megyén. Élő kapcsolatai voltak Baranya, Fejér, Somogy, Tolna és Zala vármegyével, a legnagyobb forgalmat azonban Veszprém körzetében bonyolította le. Állandó megrendelője volt Szentgál nemes község közönsége is. A község 1807-ben például 79 könyvet vásárolt a mestertől: 57 kalendáriumot, 2 szent históriát, 2 történeti művet, 15 ábécés könyvet, 1–1 halottas- és álmoskönyvet; ezenkívül 10 könyv bekötése és 4 szemüvegtok eladása is szerepelt a számadásban.⁵⁶

A számadáskönyvből kitűnik, hogy a Horváth-féle üzlet bevételének két fő forrása volt: a kötészet és a kereskedelem. Kötésnél saját és hozott anyagot egyaránt felhasznált, általában az egyszerű és olcsó kötésre törekedett. A borításnál kedvelte a kék papírost, a napraforgó mintájú színes papírt. Gyakran használt kalendáriumformát, de előfordult nála az olasz és francia mintájú kötés is. A félkész árut rendszerint a budai, győri, pesti, pozsonyi és váci nyomdánál szerezte be. A könyv és nyomtatvány mellett árult papírt, szemüvegtokot is. Megrendelésre (pl. a pécsi könyvkötőnek) szállított balatoni porzót, s nagyobb tételben dohánnal is kereskedett, melyet „*icce számra*” mért ki. Némely vásárra Zsuzsanna lányát küldte el a portékákkal.

Biztos piacot a „*kelendős*” könyvek, a kalendáriumok, álmoskönyvek, tankönyvek, vallási irodalom forgalmazása jelentette, csakúgy mint fél évszázaddal korábban élt elődeinél. De nála már helyet kapnak a történelmi művek, szakszótárak, magyar nyelvű ágendák is, amelyek a megváltozott (a nemzeti kultúrát anyanyelven igénylő) közönségízlést tükrözik.

De nemcsak a közönség ízlése változott meg félszáz év alatt, hanem a könyv és a könyvkötő társadalmi státusza is. Könyvkötőnek lenni társadalmi presztízst jelentett már a XVIII. század végén, a XIX. század elején. Ezt bizonyítja, hogy a református Horváth Mihályt 1806-ban veszprémi vásárbíróvá választották, s ezzel a városi elit gárdájának ismerték el.

A veszprémi nyomda a könyvkultúra szolgálatában

A XVIII. század első felében a Dunántúlon három nyomda működött folyamatosan: Budán, Győrben és Sopronban. A könyvgyűjtők részint ezek, részint a korábbi nyomdák (Debrecen, Nagyszombat, Kolozsvár) termékeit vásárolták.

⁵⁶ VeML XV. 2. d. A Veszprémi Bakonyi Múzeumtól átvett vegyes tárgyú történeti gyűjteménye. Szám nélkül. Horváth Mihály és Horváth Ferenc veszprémi könyvkötők számadáskönyve (1785–1812).

Mária Terézia uralkodása alatt jött létre az egyházi megrendelésre dolgozó, rövid életű esztergomi (1761) és a pécsi (1773) nyomda.

Térségünkben a legnagyobb szerepe a soproni és győri Streibig nyomdának volt, amelyek a jozefinizmus kedvező légkörében fióközemek létesítésére is vállalkoztak. Adam Lang Székesfehérvárott (1780), Siess József soproni nyomdász Szombathelyen, míg Streibig József győri nyomdász előbb Pápán (1788), majd Veszprémben (1789) alapított nyomdát.⁵⁷ Streibig vállalkozásának körülményeit ma sem ismerjük pontosan. Tény, hogy 1788-ban kiadványai Pápa impresszummal jelentek meg. 1789 tavaszától már bizonyíthatóan Veszprémben üzemeltette nyomdáját.⁵⁸

Maga a Streibig család több dunántúli nyomda felvirágoztatásában vett részt. A felsőausztriai származású Streibig József Antal 1719-től Kismartonban (Eisenstadt), 1721-től Sopronban, 1727-től Győrben működött. Unokája, Streibig József (meghalt 1807-ben) tőkéjét Veszprém megyében fektette be.

Az üzemet kezdettől fogva Szammer Mihály (1763–1806) vezette, s arra törekedett, hogy önállósítsa magát, ami 1794-ben sikerült is. Ettől kezdve 1838-ig a család tulajdonában volt a nyomda.⁵⁹ Szammer Mihály nyereségét ismét beruházásra fordította, s 1804-ben – Fejér megye és Székesfehérvár város támogatásával – megnyitotta fehérvári nyomdáját, melyre a pesti nyomdák támadása miatt királyi privilégiumot is szerzett.⁶⁰ Hasonlóan járt el Perger Ferenc szombathelyi nyomdász, aki két fióközemet is alapított: előbb Keszthelyen (1816), majd mikor a vármegyei és uradalmi igényeket kielégítő vállalkozás lehetetlenné vált, Zalaegerszegen (1820).⁶¹ Az eddigi kutatások alapján képet alkothatunk

⁵⁷ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980. 530. o. Kosáry a veszprémi nyomda alapítását tévesen 1790-re teszi. V. Ecsedi Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp., 1999. 210–211. o. Ecsedi szerint – helyesen – Streibig József az „1788-ban Pápán megnyitott fióknymdáját költöztette át egy év múlva Veszprémbe.” (i. m. 210. o.)

⁵⁸ Somfai Balázs: *Négyszáz éves a pápai nyomdászati, 23–27. o.* Hudi József: *Az első Veszprém megyei hivatalos lap: a Currens. Napló (Veszprém)*, 1989. január 3. 5. o.

⁵⁹ V. Ecsedi Judit (i. m. 211. o.) azt írta, hogy a Szammer-nyomda „1837-ben szűnt meg”, ami félrevezető, hiszen a veszprémi nyomda nem szűnt meg: Jesztány Tóth János vásárolta meg.

⁶⁰ Szammer Mihály nyomdász folyamodása Veszprém városához erkölcsi bizonyoságlevéért. Veszprém, 1805. március 1. VeML V. 102. c. Veszprém város levéltára. Különb-féle irományok. Fasc. XXIX. No. 20. Folyamodásában azt írja, hogy a fehérvári nyomdát 1804-ben indította, de 1805 elején a pesti tipográfusok sorozatos tiltakozásai miatt a nyomdát bezárták. A Szammer család fehérvári működéséről Fülöp Gyula (szerk.): *A Szammer Nyomda története*. Székesfehérvár, 1994.

⁶¹ Gyimesi Endre: *A Zala megyei nyomdászati kezdetei. I. rész. Zalai Gyűjtemény 28.* (Szerk. Bilkei Irén) Zalaegerszeg, 1989. 91–107. o. Kuntár Lajos: *Szombathelyi nyomdák és nyomdá-*

a nyomda művelődéstörténeti szerepéről:

3. számú táblázat

A veszprémi nyomda ismert kiadványai (1789–1845)

Nyomdatulajdonos	Működési időszak	A művek száma
Streibig József	1789–1793	21
Szammer Mihály	1794–1806	88
özv. Szammer Mihályné Wallner Klára	1806–1827	171
Szammer Alajos	1828–1838	73
Jesztány Tóth János	1838–1845	63
Összesen		416

Az egy szedővel, egy nyomdásszal működő kisüzem évi papírszükséglete az 1810-es években 30 bála volt, amely megfelelt a hasonló nagyságú dunántúli nyomdák teljesítményének. A két alkalmazott évente átlagosan 6-7 könyvet, s egyéb művet állított elő. Emellett kielégíthette a hivatalok és magánszemélyek aprónyomtatvány-szükségletét is (pl. adóívek, színlapok, számlák stb.).

Az 1794–1806 közti időszakot közelebbről megvizsgálva, megállapíthatjuk, hogy ez idő alatt a 88 műből 57 magyar (64,77 %), 27 latin (30,68 %), 4 német nyelven (4,55 %) íródott. A reformkorban, Jesztány Tóth János időszakában (1838–1845) az arányok alig változtak: eltűntek a német nyelvű kiadványok, 40 magyar (63,49 %) és 23 latin (36,51%) nyelvű munkát ismerünk.⁶²

Szombathelyen a Siess József működése idején (1787–1806) kiadott 147 műnek csak 22 %-a volt magyar, 77 %-át a latin kiadványok tették ki.

A latin nyelvű kiadványok mindkét megyeszékhelyen a katolikus egyházhoz kötődő megrendelőknél köszönhetők. A latin nyelvű egyházi kiadványok bizonyos reprezentatív műfajokba sorolhatók: ilyenek a világi és egyházi előljárókat köszöntő beszédek, az egyházi jogi, teológiai, egyháztörténeti művek, amelyeket 1814-től kezdődően az egyházmegyei névtárak egészítenek ki.

A köznépnél szánt prédikációk, halotti beszédek, erkölcsi oktató kiadványok stb. természetesen magyar nyelvűek. A világiak és a protestánsok által kiadott művek szintén magyar nyelvűek.

A művek szerzőinek (kiadóinak) vizsgálata tovább árnyalja a képet:

szok. Szombathely, 1969. 24., 26. o.

⁶² Az elemzéshez Kredics László könyvtáros (Veszprém Megyei Levéltár) bocsátotta rendelkezésemre cédulagyűjteményét. Segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

4. sz. táblázat

A veszprémi nyomdatermékek megoszlása szerzők és kiadók szerint (1789–1806)

A művek kiadói, szerzői	A művek száma
Római katolikusok	52
Evangélikusok	14
Reformátusok	8
Izraeliták	–
Világi személyek	11
Bizonytalan	3
Összesen	88

A művek 84 %-a esetében a könyvtermés mögött egyházi személyek és intézmények álltak, ami persze nem jelenti azt, hogy mind a 74 kötet egyházi célt szolgált volna. Jelzi viszont, hogy a könyvtermelésben leginkább az egyházi értelmiség vette ki a részét. Az egyes felekezetek közt nagy eltérést észlelhetünk: a megye protestáns lakosságának a többsége református volt, s mégis az evangélikusok vezetnek a listán. Ez azzal magyarázható, hogy több évtizedes szünet után 1783-ban újjászervezett pápai református kollégiumot csak 1797 után kezdik fejleszteni; a református szerzők műveiket más nyomdában (Győr, Debrecen, Sárospatak) állítatják elő. A népes hitközségekben működő tudós zsidó rabbik valószínűleg azért kerültek el a veszprémi nyomdát, mert annak nincs héber betűkészlete. A szerényebb felszereltség több esetben akadályozta, hogy igényes munkák kiadására is megbízást kapjanak a nyomdászok.

A sajtó adta lehetőségekkel a vármegye élt elsőként, amikor 1788-ban elhatározta, hogy körleveleit, hivatalos közleményeit többé nem a vármegyei kancellárián, másolással sokszorosíttatja, hanem kinyomtatja, hogy minden településre eljuthasson. Így született meg *Currens* (1806-tól *Tudósítások*, később *Tudósítások*) címmel az első Veszprém vármegyei hivatalos lap. A kétlapos kiadványnak 1788-ban 60 száma jelent meg, s betűrendes mutatót is készítettek hozzá. A lap kezdetben pápai keltezéssel látott napvilágot; az első Veszprémben kiadott szám 1789. május 12. keltezéssel készült. 1788–1790 között, II. József nyelvrendeletének megfelelően, németül is kiadták a lapot, így a németek lakta falvakban is anyanyelven olvashatták. A királyi, helytartótanácsi rendeleteket, vármegyei végzéseket és szabályrendeleteket (pl. községi számadások módja, hivatalos árszabások, tűzvédelmi szabályzatok, körözvénnyek) tartalmazó hivatalos lap a vármegyei gyűlések rendjéhez igazodva a legfrissebb hivatalos híreket szállította a megye településeire.

A vármegyei aljegyző szerkesztésében megjelent lapból természetesen hiányoztak a személyi hírek, hiszen a politika a nemesek kiváltsága volt. A *Tudósítások* 1846-ig rendszeresen napvilágot látott; utolsó számai 1848-ban jelentek meg. A veszprémi polgári elit természetesen minden számát olvasta, s használat után archiválta.⁶³

A első Veszprém megyei folyóirat az egyházi értelmiséghez, s a nyelvújítási mozgalomhoz kötődött. A *Prédikátori tárház* c. folyóirat Fábián József vörösberényi református lelkész kiadásában jelent meg. A magyar mezőgazdasági szakirodalmat, az egyháztudományt gazdagító szerző műveinek jelentős részét a megyeszékhely nyomdája állította elő, így kézenfekvőnek tűnt, hogy folyóirat-tervével is a helyi nyomdát keresse fel.

A folyóiratnak az első félévben megjelent négy füzete színes és gazdag anyag közlésére vállalkozott. Az eredeti elképzelésnek megfelelően a folyóirat prédikációkat, ágendákat, tudományos értekezéseket, „*ekléziákat*” az ismertetését tűzte ki célul. A *Prédikátori tárház* első három füzetében prédikációkat, a negyedikben ágendát (szertartásrendet) találunk. A harminckét prédikáció a „*nevezetesebb és ritkább*” vallási tárgyakhoz kapcsolódott, s a mindennapi élet szinte valamennyi területét felölelte.

A veretes magyarsággal megírt beszédek a valláserkölcsei nevelés mellett a tudományos ismeretterjesztés mellett is sikrasszálltak. Különösen Fábián József lépett fel írásaiban a tévhit, babonák ellen, s beszédeiben a természeti jelenségek természettudományos magyarázatára törekedett. Munkatársai közül Ángyán János (1768–1846) veszprémi református lelkészt, neveléstudományi szakírókat kell kiemelni.

A nagy reményekkel induló kezdeményezés félbe maradt. Az 1806-os évfolyam kiadására kellő támogatottság hiányában Fábián már nem vállalkozott.

Több mint egy évtizednek kellett eltelnie, míg a veszprémi értelmiség újra kísérletet tett erőinek egyesítésére, s közel másfél évtizednek, míg az összefogás eredményeként megszületett az újabb egyházi folyóirat, a Horváth János szerkesztette *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (1820–1824).

A Verseghy Ferenc közreműködésével Veszprémben kiadott első magyar nyelvű katolikus folyóirat fontos szerepet játszott a magyar nyelvű teológiai terminológia és az egyháztörténet-írás kialakulásában.⁶⁴

⁶³ A lap teljes sorozata egyetlen gyűjteményben sincs meg, sok példánya fennmaradt Veszprém város levéltárában (VeML V. 102. Kurrenszek gyűjteménye), szórványszámai megtalálhatók a pápai református könyvtár nyomtatványgyűjteményében.

⁶⁴ Horváth Konstantin: *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások (az első magyar nyelvű teológiai folyóirat)*. Veszprém, 1931.

A polgárság könyvkultúrája a XIX. század első felében

A Veszprém városi tanács iratanyagában található különféle összeírások alapján válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy történt-e változás a mezővárosi polgárság könyvkultúrájában a XIX. század első felében. Közelebbről: változott-e a kézművesek és kereskedők kezén lévő kiskönyvtárak összetétele, a polgárok ízlése?

A hagyatéki, árverési iratokból, vagyonösszeírásokból számszerűsíthető könyvekről statisztikai kimutatást készítettünk:

5. sz. táblázat

A veszprémi polgárság inventáriumokból ismert könyvállományának változása (1801–1840)

Évtized	Könyvtulajdonos	A kötetek száma	Átlag (kötet/fő)
1801–1810	16	128	8
1811–1820	11	40	4
1821–1830	21	142	7
1831–1840	30	280	9
Összesen	78	590	8

Ha figyelembe vesszük, hogy a század első évtizedében Zirczen Mihály patikus gazdag kiskönyvtára (78 kötet) erősen torzítja az átlagot (enélkül az átlag éppen 3), megállapíthatjuk, hogy a XIX. század első felében a veszprémi polgárság könyvállománya és az egy gyűjteményre eső könyvek száma is folyamatosan és dinamikusan emelkedett.

Minthogy a hivatalos iratokban a polgárok viszonyainak csak egy kis része tükröződik, elmondhatjuk, hogy a megyeszékhely lakossága körében a polgári rétegen belül nőtt a könyv vásárlásának és olvasásának a presztízse. Az 1830–1840-es években már a polgárságnak nagyobb hányada rendelkezett olvasnivalóval.

A hagyatékok árverésén egyre több könyvvel találkozhatunk, s ezeken az alkalmakon már nemcsak a kereskedők (magyar-német és zsidó kereskedők, könyvkötők) jelennek meg, hanem a komoly könyvtárral rendelkező értelmiségiek is (pl. Laszkallner Antal veszprémi kanonok), ami jelzi, hogy a népi műfajok mellett valami más is megjelent a helyi könyvpiacon, amely a kulturális elit figyelmét is felkeltette.

A növekvő átlagok – csakúgy, mint a század elején –, a reformkorban szélsőségeket takartak: az olvasó polgárok egyik, nagyobb csoportját azok a mesterem-

berek alkották, akiknek néhány (1–10) kötetük van a hagyományos könyvekből (biblia, énekes és imakönyvek, ájtatos irodalom); a másik csoport tagjai viszonylag sok (olcsó) könyvet vettek, melyek között korszerű könyvek is lehettek. Az 1820-as években 2 polgárnak volt 10–50, az 1830-as években 4 polgárnak volt 10–110 kötetből álló tékája.

A határvonal nem volt éles: ha valaki nem elégedett meg az öröklött könyvekkel, hanem az 1830–1840-es években maga is vásárolt kalendáriumot, azokból is korszerű ismereteket nyerhetett.

A legértékesebb könyvnek kétségtelenül ekkor is a biblia számított, az árveréseken 1 váltóforint 30 krajcártól 7 váltóforint 30 krajcárig mozgott az ára. Az előbbi összegért egy „*avétt*”, az utóbbiért egy „*nagy öreg*” bibliát lehetett megvásárolni. Az 1820-as években Horváth József fazekasnak (1823), Pápay József kézművesnek (1824), özvegy Jákói Mihályné nemes Balogh Erzsébetnek (1830), Posgai Sándorné Segesdi Évának (1830), később Rostási Sámuel csapónak (1832), Gyurits György molnármesternek (1834), Garnai Józsefnének (1834), özvegy Fejér Józsefnének (1834), Besenyő Mihály csutorásnak (1835), id. Jádi Ferenc csizmadiának (1835), a református kocsis Szíjjártó Istvánnak (1836), id. Suly Antal jómódú pékmesternek (1837).

Összességében azt mondhatjuk, hogy a hagyatékot írásba foglaló polgárság egynegyedének volt különböző kiadású és típusú bibliája.

Az 1820-as évek elején Kepeck Ferenc (Franz Xaver Kepeck) bábosmester feleségének, Baldauf Annának a hagyatékában (1822) az összeírók két tételben összesen 34 könyvet vettek számba; értéküket 15 forint 24 krajcárban állapították meg. Ha figyelembe vesszük, hogy a férj már 1815 táján meghalt, egy hagyományos összetételű könyvtárat kell feltételeznünk az özvegy 1822 novemberében bekövetkezett halála után felvett hagyatékban. Az árverésen az értékeesebb könyveket egyesével-kettesével, a kevésbé értékeseket ötösével-hatosával, összesen 59 könyvet adtak el a becsár egyharmadaért (3 forint 6 krajcárért). A könyvek között „*egy prédikáló könyv*” volt a legértékesebb, melyet Stáin (Stein) György vett meg 48 krajcárért. A nagyobb könyvek 27–39 krajcáros áron keltek el, a legértéktelebnek tartott kötetek darabjéért csak 1–2 krajcárt kellett adnia annak, aki olvasmányra vágyott. Az árverési tételeknél csak a könyvek darabszámát, esetleg nagyságát tüntették fel, egyedül egy prédikációs kötetet és 12 kalendáriumot jelöltek meg külön.

Az eladott könyvállomány 7 vevő közt oszlott meg, a vevők többsége német anyanyelvű volt, amely jelzi Kepeck kiskönyvtárának nyelvi összetételét. A veszprémi polgárok közül Füll András 8, Gruber András deák 8, Hetesi András 2, Karaholetz Ferenc 7, Pauer József 5, Stáin (Stein) György 25, Zsolnai István 4 kötetet gazdagodott. A legtöbbet Stáin György költötte: ő szerezte meg a pré-

dikációs kötetet, a 12 kalendáriumot, egy „nagy” és több kisebb könyvet, melyekért összesen 2 forint 6 krajcárt adott ki. Szemünk előtt újabb 7 könyvszerető ember tűnik fel, akik közül – mivel 1840-ben még éltek –, egy sem szerepelt a fentebbi statisztikában.

A Kepeckné-féle könyv hagyatéék vázlatos elemzésének van egy további tanulsága: megbízható adatokat a különféle hagyatéki iratok (végrendelet, vagyönöszszeírás, árverési jegyzőkönyv stb.) együttes feldolgozásával nyerhetünk.⁶⁵

Az 1820-as évekből még egy gazdagabb kiskönyvtárat ismerünk. Özvegy Ellenberger Krisztiánné Kisiskola utcai lakos hagyatékában (1830) 36 darabos könyvállományát említették, értékét 36 krajcárban állapították meg, ami mögött kalendáriumokat, s kisebb értékű könyveket (pl. imakönyvet) kell feltételezni.⁶⁶

Az 1830-as évekből három hagyatékot: Gyurits György molnármester 66 kötetes (1833), id. Jádi Ferencné 24 kötetes könyvtárát (1835) és özv. Bucher Ferencné 103 darabos könyv- és metszetgyűjteményét (1840) emeljük ki.

Gyurits György evangélikus molnármester két helyen tartotta könyveit: almádi szőlejében, a prэшházban 7 kedves könyvét őrizte, míg a többi Tóth Péter veszprémi házában, ahol albérlésben – korabeli kifejezéssel: zsellérként – lakott. Ha Almádiban időzött, szívesen kézbe vette énekeskönyvét és a Bibliáját, de olvasgatta a természet históriájáról, a fizikáról és Jézus kínszenvedéséről szóló könyveket, s két egészségügyi könyvet, melyeket „*orvosi könyv*” és „*egészség[et] tárgyazó*” könyv titulussal látott el az összeíró. (A kifejezés valószínűleg egészségügyi tanácsadót, ún. reguláskönyvet takar).

Albérlésében egy papírdobozban, „*papíros iskátolában*” tartotta könyveit, melyek közt „*oskolai tanító könyvet*”, több latin tankönyvet (pl. Cellariust, grammatikát, természetant), egy „*deák, magyar, német*” könyvet (valószínűleg szótárt), több vallásos irodalmat, magyar történeti és irodalmi munkákat őrzött. A szakmáját az *Ezermester* című könyv képviselte. Az összeíró által 1. tétel alatt hibás magyarsággal felvett „*Edelka nevezetű könyvek 2 darab[b]a[n]*” Dugonics András *Etelka* c. szomorújátékát jelentheti; a 9. tétel alatt felvett „*Telemachus bujdosónak története*” *Telemachus utazásai* c. népszerű műre utal. Irodalmi érdeklődését még jobban kifejezi, hogy megvásárolta „*Ciceró leveleit*”, az Eredeti magyar játékszín egy kötetét, „*Fédra s[z]omorú játékját*”. A „*Perlaki Dávid munkája 1 D[arab]*” tétel szám alatt feltüntetett könyv Perlaky Dávid 1837-ben Pesten, a Trattner-Károlyi nyomdában megjelent „*Történeti adatok. Költészeti toldalékkal.*” c. művét jelenthet-

⁶⁵ VeML V. 102. b. Veszprém város levéltára. Tanácsi iratok. 517/1829 (VII. 12.) sz. Özvegy Kepeck Ferencné hagyatéki iratai (1822).

⁶⁶ VeML V.102. b. Veszprém város levéltára. Tanácsulési iratok 1831. No. 135. Özvegy Ellenberger Krisztiánné hagyatéka (1830).

te. Történelemből az egyháztörténet (pl. Jeruzsálem pusztulásáról, a gályarabokról szóló könyv) mellett a világi történet is érdekelte: volt könyve Nagy Lajosról. A „mindenféle titulus nélkül” felvett 24 darab könyv között számos kalendárium lehetett, ami feltételezi, hogy rendszeres olvasóval állunk szemben.⁶⁷

Gyurits könyveit nem bocsátották árverésre, 8 gyermeke tarthatott rá igényt. A veszprémi polgárság széles kapcsolatait mutatja, hogy a legidősebb örökös, a 42 éves Gyurits József Eszéken élt és német szabóként dolgozott. 36 éves öcsce, György apja mesterségét folytatta, s Csurgón (Fejér vm.) a báró Splény család birtokán üzemeltetett egy malmot. A 32 éves Sámuel a veszprémi sorozású Hessen-Homburg cs. k. gyalog serezed káplárja volt. A legkisebb fiú, Gyurits Pál a soproni evangélikus líceumban tanult, s mindössze 18 éves volt. A három lánytestvér közül a legidősebb, a 34 éves Éva Tabon (Somogy vm.) volt férjnél, s magánál tartotta Zsuzsa húgát is. Erzsébet szintén férjnél volt, s Izoldon (Baranya vm.) lakott, míg a 27 éves Katáról az összeírók nem tudták megállapítani, hol tartózkodik.

A család kapcsolatai jószerivel behálózták az egész Dunántúlt. A fiúk közül mindegyik igényt tarthatott volna a könyvhagyatéokra, a legesélyesebb azonban Gyurits Pál ifjú volt, aki a könyveket – néhány kivétellel – nyugta ellenében át is vette a városi kiküldöttektől.

Bucher Ferencné hagyatékában (1839) a férjével közösen szerzett könyveket találjuk. Bucher Ferenc (Franz Xaver Bucher) ismert és képzett veszprémi festő volt, a környéken számos templomi freskó őrzi a keze nyomát. Családjával a Komakút utcában, tekintélyes házban lakott, melynek értékét 3000 forintra becsülték. Két fia volt: az idősebbik, Ferenc a festészeti akadémia elvégzése után 1819-től apja mesterségét folytatta, József az 5. sz. (a szardíniai király nevét viselő) cs. k. huszárezredben szolgált. 1839-ben már Teréz testvérük is férjnél volt; a neves órás családból származó Langer József volt a házasársa.

Magától értetődött, hogy a mesterségbeli eszközöket, a 22 darabos, váratat ábrázoló metszetgyűjteményt, a 38 darabos rajzgyűjteményt, s a könyvek java részét magának tartotta fenn. A képes Szentek Históriajából 9 fekete bőrkötéses kötetet örökölt; ezeket éppúgy felhasználta munkája során, mint a képes mitológiát. A többi, külön meg nem jelölt kötet (kalendárium, imakönyv stb.) és „Bruchton Tamás” kétkötetes lexikona már a szakmán kívüli olvasmányokat jelentette. A legértékesebb munkát, egy közelebről meg nem nevezett kétkötetes lexikont Laszkallner Antal veszprémi kanonok 5 forintért vásárolta meg.⁶⁸

⁶⁷ VeML V. 102. b. Veszprém város levéltára. Tanácsi iratok. 1837. No. 364. Az almádi présház leltára (1833). 1837. No. 512. Gyurits György hagyatéki iratai (1833).

⁶⁸ VeML V.102. b. Veszprém város levéltára. Tanácsi iratok. 1840. No. 307. Bucher Ferencné

A hagyaték érdekessége összetételén túl, hogy a mások által szakrális célra használt Szentek élete az idősebb és ifjabb Bucher Ferenc esetében egyszerű munkaeszközzé változott.

Pontosabb leírás híján nem vettük fel a statisztikába, de megemlítjük, hogy az országszerte ismert neves „vízépítésznek”, Veszprém megye tiszteletbeli mérnökének, a fiúörökös nélkül elhunyt Tumler Henriknek (1748–1835) is voltak könyvei. Halála előtt Belidor 4 kötetes hidraulikus könyvét, valamint balatoni mappáját Veszprém vármegyének hagyományozta.⁶⁹

A helyi olvasókat – miként korábban –, főként a könyvkötők látták el olvasnivalóval. A reformkorban az alábbi könyvkötők működéséről tudunk:

Csehszíjjártó István református, élt 1801–1848 között,

Georgy, Ludvig 1846-tól működött,

Gründler (másként Rundl), Anton római katolikus volt, 1783–1846 között élt, mesterségét 1807-től űzte,

Gründler (másként Rundl) Ferenc római katolikus, 1806-tól 1845-ben bekövetkezett haláláig működött,

Horváth Ferenc református, élt 1789–1863 között,

Till Antal katolikus, működött 1839–1847 között,

Till József katolikus, működött 1820-tól haláláig, 1846-ig,

Vásonyi (Vázsonyi) István református, nemes, élt 1790–1847 között.⁷⁰

Az olvasóközönség nagyságát jól mutatja, hogy korszakunk végén, 1847-ben a megyeszékhelyen 5 mester meg tudott élni – hármójuk egy-egy legényt és inast is tartott. A mesterek részben a budai, részben a győri céhbe tartoztak, áruikat többnyire Pesten, Pozsonyban, Győrben, Komáromban és Debrecenben szerezték be.⁷¹

A legtekintélyesebb könyvkötő Vásonyi (Vázsonyi) István, aki – a többséggel ellentétben –, egész évben űzi mesterségét, segédet is tart. A város tekintélyes polgára, aki 1830-ban deputátusi, majd városi adóvevői (1831–1839), végül gyámtyai (1841–1846) tisztséget tölti be. Időnként jelentős kölcsönökkel (pl. 1843-ban 2000 forinttal) segíti a várost.⁷²

hagyatéka (1839).

⁶⁹ Lukcsics Pál–Pfeiffer János: A Veszprémi Egyházmegye a katolikus restauráció korában. *A Veszprémi Egyházmegye múltjából* 1. Veszprém, 1933. 236–237. o.

⁷⁰ Koncz Pál: Könyvkötők a 18-19. századi Veszprém megyében. (Előzetes kutatási jelentés). *Magyar Könyvszemle*, 1992. 4. sz. 341. o.

⁷¹ VeML Veszprém város levéltára. V. 102. h. Iparosok összeírása, 1847.

⁷² VeML Veszprém város levéltára. V. 102. a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1821. No. 6., 1830. No. 5., 1831. No. 108., 1839. No. 457., 1841. No. 83., 1846. No. 619. Kölcsönügyletre 1843. No. 364.

A műveltség magasabb fokára lépett polgárság körében a reformkorban már megtaláljuk a naplóíró iparosokat is. A vasi eredetű pápai katolikus kisnemesi családba született Francsics Károly (1804–1880) borbélylegény dunántúli és felvidéki vándorévei után, 1827-ben Veszprémben telepedett le, s az 1830-as évektől kezdve szabad idejében kertészkedéssel, kirándulással, olvasással és oktatással foglalkozott. Szerelme, Jákói Zsófia magán leányiskolájában (varróiskolájában) érzelmes „románokat” és verseket olvasott fel a serdülő 12–15 éves lányoknak. Kölcsönként könyvekből ismerte meg a korabeli magyar irodalmat: Kisfaludy Sándor, Petőfi Sándor, Tompa Mihály és Vörösmarty Mihály költeményeit, Alexander Dumas, Sue és Jókai Mór regényeit. 1846-ban belső kényszerből kezdett naplót írni. A következő évben összeállította daloskönyvét. Évtizedeken át (1870-ig) vezetett naplót, s a segítségükkel készített, irodalmi igényű visszaemlékezései avatták őt az első magyar munkásíróvá.⁷³ Mivel csak 1853-ban vált mesterré, korábbi életéről – nem lévén önálló egzisztencia –, semmi adatot sem találunk a városi levéltárban.

Francsics kivételes pályája arra is rávilágít, hogy a hivatalos iratokban fellelhető könyvek alapján a korabeli olvasó társadalomnak csak egy részét ismerhetjük meg. Az írásbeli hagyaték nélkül távozó, vagy a saját könyvvvel nem bíró olvasók többsége örökre rejtve marad az utókor számára.

⁷³ Francsics Károly: *Kis kamerámban gyergyát gyűjtök*. (Összeáll. Vörös Károly.) Bp., 1973.

FEKETE TAMÁS:

Veszprém város reformkori nemessége a vármegyei nemesi összeírások tükrében (1819–1846)¹

A reformkor, de lényegében II. József halálát követő bő fél évszázad történeti kutatása szinte lehetetlen a nemesség és a nemesi vármegye ismerete és vizsgálata nélkül. A magyar reformkor társadalomtörténeti kutatásához bőséges forrásanyagot szolgáltat az országos és helyi vonatkozású szakirodalom, de a helyi vármegyei vagy települési entitások mélyebb megismeréséhez a régi Veszprém vármegyei levéltár 1848 előtti nemesi közgyűléseinek iratai jelenthetik a legfontosabb forrást. Veszprém város reformkori nemességének komplex megismeréséhez, a régi városi közigazgatás nemesi közösségének iratain túl, a korszakban annál jelentősebb vármegye szempontjából kerül bemutatásra. Ezen belül is a vármegyei nemesi összeírások tükrében vizsgálhatjuk Veszprém mezővárosának nemesi lakosságát, annak különböző csoportjait. Terjedelmi okokból kifolyólag nincs lehetőség a vizsgált összeírás közzétételére, azonban az azokból kivonható statisztikai, demográfiai és társadalmi folyamatok felvázolása, példákkal való szemléltetése biztosan a korszak mélyebb megismerését és a jövőbeni kutatásokat segítik.

Veszprém város nemességének helye Magyarországon és Veszprém vármegyében

A nemesség Magyarország történetének jelentős részét meghatározó, kiváltságokkal rendelkező társadalmi csoportját alkották. A reformkorban bekövetkezett fogalombeli változásokig valójában csak a négy rend (főnemesség, köznemesség, papság és a szabad királyi városok polgársága) alkotta a magyar nemzetet, a társadalom legnépesebb csoportjait alkotó jobbágyság vagy a mezővárosi polgárság nem tartozott bele ebbe a fogalomba. A XVIII. század derekától, s még erőteljesebben II. József királyunk halálát követően erősödött meg a köznemesség, s általa az autonóm nemesi vármegye, melyen keresztül egyre na-

¹ *Veszprémi Szemle* 2020/1. 102–122. o.

gyobb és kizárólagos politikai szerepvállalásra törekedett, szemben a főrendek korábbi politikai hegemóniájával. Országos szinten a kétkamarás országgyűlés, a diéta alsó táblája volt politikai céljaik megvalósításának színhelye, melyen a vármegyék követi szigorú követutasítási rendszer alapján érvényesítették a köznemesség akaratát. A korszakban a köznemesség sikeresen szorította vissza az alsótáblán helyet foglaló szabad királyi városok és a káptalanok követeit.² A reformkor magyar nemessége azért is kiemelkedő és behatőbb vizsgálata azáltal is indokolt, mert Magyarország lakosságának mintegy 4,5%-át tette ki, amivel az egykori Lengyelországot és Spanyolországot követően a harmadik legmagasabb számarányú volt Európában. Ez a százalékos arány azonban az ország törvényhatósági területei szerint is változhatott, így számos vármegyében jóval az országos átlag alatt vagy felett is éltek nemesek. Ez utóbbi vármegyék közé tartozott Veszprém vármegye is, ahol lakosságának 10%-át is meghaladta a nemesség aránya.³

A nemesség azonban nem arányosan oszlott el településenként, hanem például járásonként is jól szembetűnő a történelmi Veszprém vármegye nemességének alacsonyabb vagy magasabb jelenléte. Ezáltal a vármegye középső, nyugati és északi részein, így a devecseri és a pápai járás településein, valamint a veszprémi járás felső és középső kerületeiben jóval magasabb volt a nemesség száma és aránya, mint a keleti és déli, azaz a cseszneki járás vagy a veszprémi járás mezőföldi kerületének településein, ahol igen elenyésző volt ezen kiváltságosok lélekszáma. A települések tekintetében sem a vármegye közigazgatási és igazságszolgáltatási központjait jelentő Veszprém és Pápa rendelkezett a legnagyobb számú és arányú nemességgel. Arányait tekintve számos nemesi közbirtokosság alatt álló község jóval túlszárnyalta a központi mezővárosokat, azonban Szentgál még nemességének lélekszámával is messze meghaladta őket. A nemesség nem alkotott homogén társadalmi csoportot, elenyésző részét alkotta a főnemesség és a főpapság, majd a köznemesség tág csoportja, mely tovább differenciálódott birtokos és birtoktalan rétegre. A köznemesség felső és középső rétegéből került ki az ország és a vármegye tisztviselői kara, akik a vármegye életét ténylegesen irányították. A vármegye volt a középszintű közigazgatás és igazságszolgáltatás legfőbb intézménye, melynek központi szerve az évente 2–4 alkalommal összehívott vármegyei közgyűlés volt, a polgári és büntetőperekben pedig a bíraskodást a vármegyei törvényszék (lat.: *sedria, sedes judicaria*) látta el. A vármegyei közgyűléseket a reformkorban már mind Veszprémben tartották, a korábbi megyeszékhelyen, Pápán csak évi egy-két kisgyűlést hívtak össze. A vármegye élén a királyt

² KATUS 2007. 503–504. o.

³ KATUS 2007. 572–573. o.

és a kormányzatot képviselő főispán állt, tényleges vezetője azonban a vármegye által választott alispán volt. Az alispán után a fő- és alszolgabírák töltötték be a járások és kerületeik közigazgatásának és igazságszolgáltatásának irányító szerepét. Fontos tisztség volt a táblabíráké is, amely a korszakban igen devalválódott, csak jelképes címmé vált, s lényegében minden vármegyei tisztségviselő vagy nagyobb birtokos elnyerhette akár több vármegyében is e címet. Emiatt a vizsgált korszakot szokás a „*táblabírók korának*” is nevezni. Korszakunkban a tisztségviselői rétegnek az aránya mindinkább gyarapodott, míg a kizárólag birtokaiból élő nemességé egyre csökkent. A vármegyei feladatok bővülése új, professzionális tisztségeket követelt meg, így jelent meg korszakunkban vármegyei hivatalnokként az orvos, sebész, földmérő, mérnök és levéltárnok. A főbb tisztségviselőktől már II. József uralkodásától kezdve, majd az 1840-es évektől minden hivatalnoktól megkövetelték a jogi végzettséget. A nemesi vármegye legjelentősebb eseménye a háromévente meghirdetett tisztújítások voltak, amikor is a vármegye minden hivatalára szavazással kellett megválasztani a tisztségviselőket és a vármegye országgyűlési követeit. Ezeknek a szavazásoknak az 1819. február 16-án kelt 4390. számú királyi rendelet értelmében személyenkénti nyílt szavazással kellett megvalósulnia, s erre a vármegye teljes nemessége jogosult volt. A kismemesség rendszerint a tisztújítások alkalmával érkezett csak Veszprémbe, hogy éljen nemesi szabadságából fakadó szavazati jogával.⁴

*Magyarország rendi országgyűléseinek, Veszprém vármegye tisztújítászekeinek és nemesi összeírásainak összesítő táblázata (1819–1848)*⁵

Rendi országgyűlés	Vármegyei tisztújítások	Vármegyei nemesi összeírás
1825. IX. 11. – 1827. VIII. 18.	1820. X. 2.	1819–1820
	1827. XI. 12.	1824
		1827
1830. IX. 11. – XII. 20.	1831. V. 16.	1831
1832. XII. 19. – 1836. V. 2.	1834. IX. 15.	1834.
	1837. IX. 25.	1837
1839. VI. 5. – 1840. V. 13.	1840. X. 5.	1840
1843. V. 18. – 1844. XI. 13.	1843. X. 17.	1843
1847. XI. 11. – 1848. IV. 11.	1847. VII. 1.	1846

⁴ DOMBOVÁRI 2011. 169–204. o., KATUS 2007. 505–506. o., MOLNÁR 1989. 18–30. o., ROMSICS 2007. 991. o.

⁵ MNL VeML IV.1.a – Veszprém vármegye 1820–1847 közötti tisztújítászekeinek közgyűlési jegyzőkönyvei. MNL VeML IV.1.e.cc – Veszprém vármegye 1819–1846 közötti nemesi összeírásai. ROMSICS 2007. 991–993. o.

A nemesi társadalom legjelentősebb részét tehát a kisbirtokos vagy birtoktalan kismemesség tette ki, akik általában kétkezi munkából, mesterségekből, fuvarozásból vagy földművelésből tartották fenn magukat és családjukat. Sok birtoktalan nemes volt kénytelen úrbéres jobbágyi sorban élni, de arra is volt példa, hogy béresként vagy cselédként valamely telkes jobbágy szolgálatába szegődtek, s Veszprémben is akadt ilyenre példa.⁶

Veszprém városa nem a benne élő nemesek lélekszáma vagy számaránya miatt volt a reformkorban kiemelkedő, hanem a nemesség differenciálódása tekintetében, hiszen a vármegye közigazgatási, igazságszolgáltatási, valamint egyházi központjaként a legnagyobb arányú klerikus, tisztviselő, katonai és iparos nemességgel rendelkezett. Veszprém nemességének ezen különlegességét a XIX. századi vármegyei nemesi összeírásai alapján kívánom árnyalni, gazdagítva ezzel Veszprém reformkori történetét.

Veszprém nemességének lélekszáma a reformkorban

A magyar reformkort a történettudomány hagyományosan az 1825–1827-es rendi országgyűléstől számítja, mely az 1848. március 15-i forradalommal, illetve az áprilisi törvények kihirdetésével tetőzött be. Az általam vizsgált időszak valamivel korábban, 1819-től indul, mivel Veszprém vármegyében ettől az évtől 1846-ig bezárólag, 3–4 évente rendszeresen összeírták a vármegye nemességét, hogy minden tisztújítás előtt pontos képet kapjanak a kiváltságos népességről, illetve a szavazásra jogosultakról. Az új, rendszeres nemesi összeírások a fentebb említett 1819-es személyenkénti szavazást előíró királyi rendelettel is összefüggésben lehettek. Habár az 1817–1818. évi nemesi összeírás is egy teljes vármegyét felölelő összeírás volt, a nemesek nevét és lakhelyét leszámítva nem sok adatot tartalmazott, és csak az 1819–1820. évi összeírásra készítettek először egy erre a célra külön kialakított, információkban gazdag formanyomtatványt, melyet lényegében 1846-ig használtak. A nyomtatvány első változatát 1819-től 1827-ig használták, míg a másodikat 1831-től 1846-ig. A kérdőív pontjai rákérdeztek a nemes lakhelyére, nevére, foglalkozására, gyermekeire, a korábbi összeírás kori részvételre, kihirdetett, országos nemesi státuszára, szavazóképeségére, valamint egyéb észrevételekre adott lehetőséget, mint például az összeírás helyétől eltérő lakóhely. A két nyomtatvány közötti különbség mindössze annyi volt, hogy az első formában a 24 év feletti, szavazati joggal rendelkező, de még a szülőkkel élő nőtlen ifjakat is önálló nemesként tüntették fel, míg az

⁶ KATUS 2007. 573. o.

újabb változatban ezen ifjakkak külön oszlopot hoztak létre. Az első változatban hivatkozási alapként mindig az 1780. évi nemesi összeírással utaltak vissza, míg az utóbbi változatnál minden egyes összeíráskor az előző összeírás évében való bejegyzésre kérdeztek rá. Az alábbi táblázatban tekinthetjük át, hogy hogyan változott a veszprémi nemesség száma a reformkorban a nemesi összeírások tükrében. Az összeírások kizárólag a férfi lakosságot vették lajstromba, azokat viszont már újszülött koruktól beszámították. Mivel a nők nemesi származásuk ellenére sem rendelkeztek szavazati joggal a vármegye közgyűlésein, így csak az 1819. évi összeírásban találkozhatunk elhunyt nemesek özvegyeivel. Ez azonban a későbbi összeírások tekintetében nem jelent számbeli különbséget, mivel a továbbiakban az özvegyek helyett az elhunyt atyák kerültek be a családfők rovatába, s ez utóbbiak sem rendelkeztek értelemszerűen szavazati joggal. Tehát a szavazásra jogosult nemesek számát az önálló nemesek, legtöbbször családfők, valamint 24 év feletti nőtlen fiaik adták együttesen. Ebből a számból ki kell vonni az elhunytakat, özvegyeket, büntetőper alatt állókat, szökevényeket, rabokat, elmebetegeket vagy egyéb fogyatékkal élőket, illetve a bármilyen kétséget ébresztő nemeseket. A város nemesi kiváltságokban élő családjainak lélekszáma azonban a nemesi születésű női lakossággal lenne teljes, amire a vármegyei összeírásokból csak következtetni tudunk. Ezek figyelembevételével az összeírások alapján a város férfi nemesi lakossága 553–622 fő között mozgott, így a nemesi születésű nőekkel kiegészítve megközelítőleg 1100–1250 fő nemes élhetett Veszprémben a vizsgált időszakban.⁷ A nemességet is érintő pontos népességi adatokat a teljes vármegyéből – így Veszprém mezővárosából is –, a Rosos István alispán által 1847-ben elrendelt vármegyei népszámlálásból ismerünk, miszerint Veszprém város teljes lakossága 13 846 fő volt, amelyből 1625 fő volt nemes.⁸ Ezek alapján a város teljes lakosságának körülbelül 10–15%-át tette ki a nemesség, amit Veszprém város lélekösszeírásai is megerősítenek. A város 1818. évi és 1849. évi népesség-összeírásai alapján Veszprém lakossága 8500–10500 fő között mozgott.⁹

⁷ MNL VeML IV.1.e.c. – Veszprém vármegye Veszprém mezővárosára vonatkozó 1819 és 1846 közötti nemesi összeírásai.

⁸ MNL VeML IV.1.b 94/1848.

⁹ MNL VeML V.102.h. LICHTNECKERT 1984. 317–318. o.

Veszprém város nemességének lélekszáma (1819–1846)¹⁰

Nemesi összeírás éve	Családfő (fő)	Felnőtt fiú (fő)	Kiskorú fiú (fő)	Összesen (fő)	Szavazati joggal rendelkező (fő)
1819–1820		310	243	553	256
1824		339	235	574	314
1827		345	277	622	322
1831	348	7	252	607	330
1834	338	29	230	597	344
1837	316	16	235	567	310
1840	329	38	251	608	341
1843	300	43	233	576	312
1846	320	56	213	589	369

A nemesség felekezeti megoszlására sajnos a vármegyei nemesi összeírások nem térnek ki, ám a bőséges adatok további támpontot nyújthatnak a jövőbeni kutatásokhoz. Az összeírások lehetővé teszik az egyes nemesek és családjaik felekezeti hovatartozásának felderítését is, ami azonban további mélyreható kutatást igényel. A vizsgált korszak elejének felekezeti megoszlására Veszprém város 1818. évi népszámlálása nyújt betekintést, mely szerint a város nemességének 59,3%-a római katolikus, 37,4%-a református, 2,4%-a evangélikus, 0,9%-a ortodox volt, melyből még annyi bizonyosan kiderül, hogy a nemességen belül a reformátusok aránya több mint kétszerese volt a mezővárosi polgárokéhoz képest.¹¹

Veszprém nemességének differenciálódása

A város nemessége bár jogilag egységes volt, mégsem alkotott homogén társadalmi réteget, így a rendi hovatartozásuk és foglalkozásuk alapján lehet talán a legszemléletesebben bemutatni a nemesség differenciálódását. Kutatásom során hat szempont szerint különböztettem meg a városban élő vagy birtokos nemességet: főnemes, klerikus, tisztségviselő, katonai, iparos/kereskedő és mezőgazdaságból élő. Természetesen az egyes személyek nem mindig voltak pontosan kategorizálhatók, sok átfedés volt közöttük, mivel többen egyszerre viseltek egyházi vagy katonai hivatásuk mellett országos vagy vármegyei hivatalt is.

¹⁰ MMNL VeML IV.1.e.c. – Veszprém vármegye Veszprém mezővárosára vonatkozó 1819 és 1846 közötti nemesi összeírásainak kimutatása, csak a férfi lakosság tekintetében.

¹¹ MNL VeML V.102.h. LICHTNECKERT 1984. 319. o.

A korszak rendi társadalmának legfelső rétegét az egyházi és világi arisztokrácia adta, akik Veszprémben csak a megyés, választott és címzetes püspökök, valamint néhány birtokos vagy tisztségviselő főnemes személyében voltak jelen. Alacsony számuk miatt ezt a csoportot külön nem tüntettem fel az alábbi diagramon. Ezen kívül az összeírásonként érintett néhány személy társadalmi szerepe miatt más csoportokhoz is besorolható volt, így számuk a klerikus, tisztségviselő vagy birtokos nemesek számát gyarapította kimutatásaimban.

A második előkelő szűk réteget az egyházi rendhez tartozók adták, akik a nemességhez hasonló kiváltságokkal rendelkeztek, így az összeírásokban is kiemelt helyen szerepeltek. Az egyházi méltóságok esetében nem csak született nemesekről beszélhetünk, számos közrendű számára is felemelkedési lehetőséget jelentett az egyházi rendbe való bekerülés. Az összeírásokban szereplő klerikusok általában a római katolikus kanonokokat, professzorokat és szerzeteseket jelentették, de az egyszerű plébánosok is helyet kaptak a lajstromokban. Szintén ide soroltam a protestáns egyházak prédikátorait és rektorait is, akik felekezetükön belüli szerepük miatt juthattak nemesi kiváltságokhoz, akár származásuktól függetlenül is. Az általam klerikusként azonosított nemesek 15–25 fő közötti létszámmal voltak jelent a város nemesi lakosságában a vizsgált időszakban.

A nemesség legjelentősebb csoportját a tisztviselők adták, akik a köznemességből kiemelkedve futhattak be országos és/vagy vármegyei karriert. A vizsgált időszak a nemesi vármegyék felemelkedésének fényes időszaka, amely a hivatalnoki réteg nagyarányú növekedését eredményezte, ekkor jelent meg és vált korszimbólummá a hivatalából élő tisztviselő köznemes. Bár korszakunkban jelentek meg a vármegyei hivatalokban a közrendű származású értelmiségiek, a honoráciorok, azonban Veszprém vármegyében a köznemesség jelentős száma miatt szerepük még nem volt releváns. A nemesi tisztségviselők a vizsgált korszakban 50–70 fő közötti lélekszámmal éltek Veszprémben, s vettek részt az ország, a vármegye, a város vagy az uradalmak igazgatásában.

A veszprémi nemesség talán legszűkebb rétegét a katonai nemesség adta, akik császári és királyi vagy vármegyei katonatisztek voltak, de ide soroltam az épp katonai szolgálatot teljesítő fiatalokat és az egykori inszurgenseket, azaz a nemesi felkelőket is. Utóbbiak nem hivatásszerűen teljesítettek katonai szolgálatot, így ugyanazon személyek összeírásonként akár már tisztségviselőként, iparosként vagy egyszerű gazdaként tűnhettek föl. Így a reformkori vármegyei nemesi összeírások alapján 7–21 fő katonai hivatalviselő vagy szolgálatot teljesítő személyt írtak össze.

A korszakban legszembetűnőbben gyarapodó nemesi csoportot az iparosok és kereskedők adták, akik nem birtokaikból vagy hivatalviselésből tartották fent

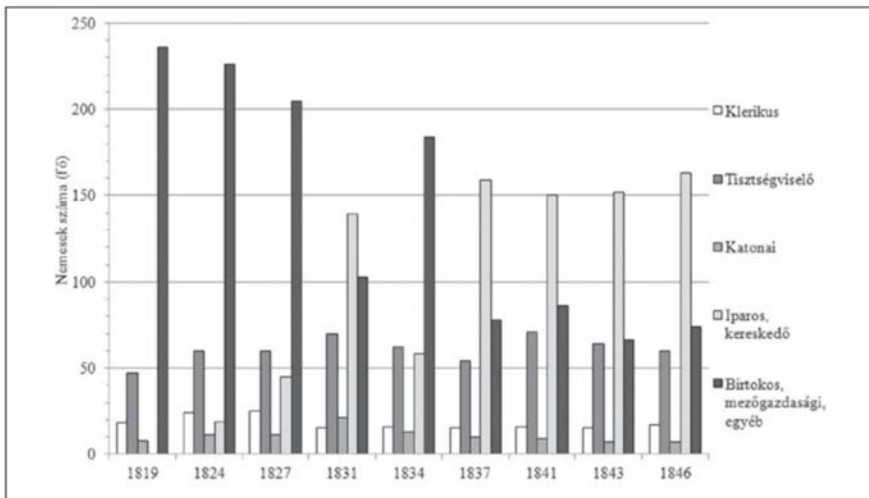
magukat, hanem mezővárosi polgárként, kétkezi, de megbecsült munkát végeztek. Az 1819–1820. évi összeíráskor még nem különböztették meg az összeírók az iparos nemességet, de számuk feltételezhetően még igen elenyésző lehetett, mivel 1824-ben 19 fő, 1827-ben 45 fő vallotta magát valamely kisipar űzőjének. Az 1831. évi összeíráskor azonban már 139 iparos nemest vettek lajstromba, ami 4 év alatt elképesztő, több mint háromszoros számbeli növekedést mutat. Ez valószínűleg csak azt erősíti meg, hogy hányan vallották be valódi foglalkozásukat, mivel a következő, 1834. évi összeíráskor ismét csak 58 főt különböztettek meg valamely iparág mesterségével. Mindent összevetve azonban az iparos és kereskedő nemesség könnyvelhette el a legnagyobb számbeli és aránybeli növekedést a korszakban, melynek végére a teljes felnőtt nemes férfi lakosság több mint felét ők adták Veszprémben. Mindez a város urbanizációjának és polgárosodásának természetes következményének tekinthető.

Az ország nemesi kiváltságokkal rendelkező lakóinak legnépesebb rétegét a kisbirtokos és birtoktalan nemesség alkotta. Bár országos és vármegyei tekintetben számuk és arányuk folyamatosan nőtt, Veszprém városának urbanizációs tendenciáját mutatja, hogy számuk és arányuk a vizsgált időszakban folyamatosan és jelentős mértékben csökkent. Az általam felállított kategóriába azonban nem csak a legalsó rétegeket számítottam bele, hanem minden, kizárólag birtokaiból élő nemest, akik akár jómódú középbirtokosok is lehettek, ám jelentős része valóban egytelkes kurialista volt, aki maga gazdálkodott földbirtokán. Az armalisták címeres adománylevelükkel még rendelkeztek, azonban birtokaik nem lévén uradalmi tisztségviselőként, iparosként, kereskedőként vagy cselédként tartották fenn magukat. Közülük csak a béreseket, fuvarosokat és cselédeket soroltam az utolsó kategóriába, akiknek még adómentességüket is csorbította, hogy kötelezték őket a vármegye házi adójának fizetésére.¹²

A továbbiakban az ezen társadalmi funkciójuk és foglalkozásuk alapján megismerhető nemesi csoportokhoz sorolható személyekre és családokra, valamint további részletekre láthatunk példákat. Természetesen a teljesség igénye nélkül lehetséges mindezt bemutatni, hiszen nincs lehetőség a fenti kategóriák szerint több száz személy külön tárgyalására, így ezt csak a főrendek esetében van lehetőség megtenni. Az egyházi nemesség esetében a leginkább meghatározó részleteket és személyeket láthatjuk felsorakozni, külön kiemelve a protestáns felekezetek képviselőit. A tisztségviselők jelentős száma miatt csak az összeírásokban előforduló tisztségeket áll módomban felsorolni, illetve néhány jelentős hivatalnokot bemutatni. Az iparosok és kereskedők esetében a tárgyalt időszakban előforduló mesterségeket sorakoztatom fel, egy-egy tradicionális iparos- és

¹² KATUS, 2007. 575. o.

kereskedőcsalád példájával. A birtokos és mezőgazdaságból élők közül csak a külön említésre méltó eseteket hozom fel példaként.

Veszprém város nemességének differenciálódása (1819–1846)¹³

Veszprémi főrendek a reformkorban

A nemesség legelőkelőbb csoportját a főnemesség és a főpapság alkotta, akik Werbőczy Tripartituma nyomán, az „egy és ugyanazon nemesség” elve szerint jogi tag nem különböztek a köznemességtől, azonban a XVII. század eleje óta külön rendet alkottak, s jóval szélesebb politikai jogkörrel rendelkeztek. A rendi országgyűlések felsőtábláján személyesen jelenhettek meg, s személyenkénti szavazati joggal rendelkeztek.¹⁴ A főrendek képviselői azonban csak kevesen éltek Veszprém városában a tárgyalt időszakban. A tényleges főnemesi, azaz grófi vagy bárói címet viselők közül zicsi és vázsonykői gróf Zichy Károly és gróf Zichy Domonkos veszprémi megyéspüspök került összeírásra, valamint ikládi gróf Szluha Károly, aki táblabírói és sóházi pénztárnoki tisztségben szerepelt a Veszprémben lakó vagy birtokos nemesek sorában.¹⁵

¹³ MNL VeML IV.1.e.c. – Veszprém vármegye Veszprém mezővárosára vonatkozó 1819 és 1846 közötti nemesi összeírásainak diagramja, csak a férfi lakosság tekintetében, társadalmi funkció és foglalkozás szerint megkülönböztetve.

¹⁴ KATUS 2007. 573. o.

¹⁵ MNL VeML IV.1.e.cc. GUDENUS IV. 368. o. – Zichy Károly pontos beazonosítása további kutatást igényel, feltételezhetően a család vázsonyi ágához tartozó gróf Zichy Károly

A főpapságból a mindenkori veszprémi megyés-, illetve választott püspökök neveivel találkozhatunk az összeírásokban. A megyéspüspökök az egyházmegye tényleges kormányzói voltak, míg a választott püspökök a király által kinevezett, de föl nem szentelt püspökök, akik nem rendelkeztek tényleges egyházmegyével, csak egykori, általában nem a katolikus egyházhoz tartozó egyházmegyék jelképes címeit viselték, ám ezáltal is személyesen vehettek részt az országgyűlések felső tábláján.¹⁶

A veszprémi megyéspüspökök sorában elsőként Kurbély György (1755–1821) nevét jegyezték fel a vizsgált nemesi összeírásokban, aki 1809-től viselte ezt az egyházi méltóságot, s egyébiránt ő volt az első közrendű származású püspök a veszprémi egyházmegye addigi 800 éves fennállása során. Elhunytá után nem került betöltésre a püspöki szék, s makói és gelei Makay Antal (1756–1825) csak 1823-tól foglalhatta el rövid ideig viselt hivatalát. Utódja a szegény veszprémi kőműves nemesi család szülöttje, Kopácsy József (1775–1847) lett, aki 1825-től 1842-ig töltötte be az egyházmegye irányítását, s 1839-től az esztergomi érseki kinevezése mellett is megtartotta megyéspüspöki hivatalát. Végül a reformkor utolsó veszprémi megyéspüspökeként a fentebb említett gróf Zichy Domonkos (1808–1879), mint a korszak egyetlen főnemesi származású püspöke foglalta el 1842-ben veszprémi hivatalát. Kiemelkedő egyházigazgatási és karitatív munkásságán túl a magyar nyelv 1844-es hivatalossá tételét követően, egyházmegyéjében való hivatalos használatát is elrendelte. Családjával és személyével a forradalom igen méltatlanul bánt el, Ödön (Eugén) öccsét Lórévnel Görgey Artúr hazaárulásért felakasztatta, s forradalmi nyomásra Zichy püspököknek is távoznia kellett Veszprémből.¹⁷

A Veszprém városában élt nemesség soraiban találjuk a választott püspököket is, akik közül elsőként nedecei Nedeczky Károly (1766–1823) került összeírásra, aki nagypréposti címe mellett 1812-től a drivasztói választott püspökséget is viselte, s az egyházmegyéjét alkotó Somogy, Veszprém és Zala vármegyék táblabírája is volt. Püspökké szentelését megelőzően Kopácsy József, mint pristinai választott püspök lett feljegyezve a veszprémi nemesek közé. Kopácsy veszprémi megyéspüspöki kinevezésével egy időben a jobbágyi származású Horváth János (1769–1835) kanonok is elnyerte a bosoni választott püspöki méltóságot. Szintén több címen találkozhatunk az összeírásokban ásványi Balassa Gábor (1783–1851) nevével is, aki szentszéki titkárként szerepelt először, ám később

(1753–1826), császári és királyi kamarás, Győr vármegye főispánja lehetett. NAGY X. 767–768. o.

¹⁶ MKLex „*választott püspök*” és „*címzetes püspök*” szócikkei.

¹⁷ MNL VeML IV.1.e.cc. MKLex vonatkozó szócikkei; PFEIFFER 1987. 33–34. o., 36–37. o., 41. o., 64–65. o.

kanonok, a káptalan országgyűlési követe, majd a száriai választott püspök, végül szombathelyi megyéspüspökként fejezte be életét. Kiemelkedő karriert tudhatott maga mögött bezerédi Bezerédj Miklós (1793–1885) is, aki először püspöki szertartóként jelent meg az összeírásokban, majd szentszéki jegyző volt. Két rendi országgyűlésen is a káptalan követeként vett részt, de elnyerte a kanonok, a királyi tábla prelátusa, a hétszemélyes tábla bírása és a választott makáriai püspöki címet is. Végül küllei Külley Nepomuk János (1763–1849) kanonok és nagyprépost lett feljegyezve az utolsó nemesi összeírásakor, mint pristinai választott püspök.¹⁸

Veszprémi klerikus nemesség a reformkorban

A főpapságon túl a város római katolikus klérusa is a nemesek lajstromában került összeírásra, közülük is a veszprémi székeskáptalan tagjai foglaltak el kiemelt helyet. A káptalan élén a négy oszlopos kanonok foglalt helyet, élén a préposttal vagy nagypréposttal, akit az olvasó- (lat.: lector), az éneklő- (lat.: cantor) és az őrkanonok (lat.: custos) követett.¹⁹ A vizsgált összeírásokban az összes ismert káptalani előjáró és kanonok szerepelt Veszprém város nemességének sorában, így név szerinti felsorolásukra nincs lehetőség. Csak néhány nevet említve a korszak meghatározó kanonokjai közül (nem említve a püspöki címet is elnyerteket, akik fentebb olvashatóak): farádi Kiss Ferenc nagyprépost, Balassa Albert (Béla), bogdányi Bogdány Károly, Szalay Imre éneklőkanonokok, Kolossváry Sándor, Kováts Antal kanonokok, veszprémi plébánosok és táblabírák, Laszcallner Antal őrkanonok, nagy- és kisbarkóci Smodits János olvasókanonok, aki Kopácsy és Zichy püspökök távollétében püspöki helynök volt, de Vajky György felsőörsi prépostplébános is bekerült a veszprémi nemesek kataszterébe.²⁰

Az összeírásokban a püspökök és kanonokok utána a szemináriumi előjárók és tanárok lettek még külön feltüntetve, illetve két szerzetes is név szerint ki lett emelve: Németh György ferences barát és Tanhoffer Pál pálos remete személyében.²¹

Külön nemesi személyként olvashatjuk összeírásonként a veszprémi székeskáptalant is, amely a reformkori rendi országgyűlések alsótáblájára delegálha-

¹⁸ MNL VeML IV.1.e.cc. MKLex vonatkozó szócikkei. PFEIFFER 1987. 33–34. o., 72–73. o., 78–79. o., 117–118. o., 149. o., 165. o.

¹⁹ MKLex „oszlopos kanonokok” szócikke

²⁰ MNL VeML IV.1.e.cc; MKLex vonatkozó szócikkei – bővebben lásd PFEIFFER 1987. vonatkozó részeit.

²¹ MNL VeML IV.1.e.cc

tott egy követet, és a vármegyei tisztújítószékek alkalmával is külön szavazati joggal bírt. A protestáns prédikátorok és rektorok az 1819-es összeírásakor még nem szerepeltek, s elsőként csak a nehezen beazonosítható Buday András/Antal Baranya vármegyei származású, később Bihar vármegyébe költözött református prédikátor neve került bejegyzésre. Jól mutatja a protestáns felekezetek lelkészeinek háttérbe szorítását, hogy a közrendű származásúakat sokáig nem sorolták a nemesek közé. A korszak nagy részében a veszprémi református gyülekezetet gondozó Ángyán János (1768–1846) közrendű származása miatt csak az 1843-as nemesi összeírásba került be, pedig veszprémi hivatalát már 1808-tól viselte, s a veszprémi református egyházmegyében adószedői és jegyzői funkciót is ellátott. Utódja, Szűts Károly (1814–1847) nemesi származása révén is bekerült az utolsó összeírásba, s végül ifjabb Jezerniczky János (1805–1861), a veszprémi születésű református tanító, majd gyórszemerei prédikátor is a város nemeseit gyarapította.²²

Az evangélikus felekezet részéről az 1827-es összeírásban bukkant fel először Mozgay Sámuel prédikátor (1795–1853), aki nemesi születésű lévén 1826-tól haláláig töltötte be a veszprémi evangélikus gyülekezet lelképásztori feladatait. Elődei, Káplai István és Knar János bár a vizsgált időszakban vezették a gyülekezetet, feltehetőleg közrendű származásuk miatt nem rendelkeztek a katolikus klérushoz hasonló kiváltságokkal. Mozgayn kívül még a szintén nemesi származású Zathureczky Lajos veszprémi evangélikus tanítót jegyezték be a vármegye összeírásaiba.²³

Veszprémi tisztségviselő nemesség a reformkorban

A reformkor veszprémi nemesi összeírásaiban szereplő hivatalnokokat három fő csoportra oszthatjuk: országos, vármegyei és uradalmi tisztségviselőkre. Az országos hivatalt viselők között találhatjuk a Magyar Királyi Helytartótanács, a Magyar Királyi Udvari Kancellária, a Magyar Kamara tagjait és a Királyi Kúria hétszemélyes és királyi táblájának bírait. Veszprém városának nemesei között szerepelt Márkus Ignác, felsőpulyai Rohonczy János császári és királyi tanácsosok, szentgyörgyi Horváth János, szalabéri Horváth Imre és vizeki Tallián Boldizsár császári és királyi kamarások, valamint a püspökök sorában is szereplő Kopácsy József, aki egyházi pályafutása mellett fényes politikai karriert is tudhatott maga mögött. A veszprémi székeskáptalan országgyűlési követe, a

²² DRGyL 2–3. o., 38., 100–101. o., 267. o.; MNL VeML IV.1.e.cc

²³ ELEM IV. 316. o., 370. o., 481. o.; EOL Dt 167. o.; MNL VeML IV.1.e.cc

királyi tábla prelátusa, a hétszemélyes tábla bírása és valóságos titkos tanácsos volt, s 1827-ben a veszprémi püspökök ősi privilégiumaként ő koronázta meg I. Ferenc királyunk negyedik feleségét, Karolina Augusztia királynét.²⁴

A vármegyei tisztségviselők jelentették a veszprémi hivatali nemesség dérkhadát. A vizsgált időszak alispánjai, szolgabírái, táblabírái, jegyzői, adószedői, tisztí ügyészei, esküdtjei és írnokai mellett a reformkorban már levéltárnok, orvos, sebész, állatorvos, biztosok, strázsamester, várnagy és hajdúk is professzionális hivatali személyzetté váltak. A fizetett hivatalok mellett számos tiszteletbeli ügyész és ügyvéd működött a vármegye igazságszolgáltatásában, s neveik mind olvashatók a városra vonatkozó nemesi összeírásokban. Ezen hivatali tisztviselői kar vizsgálata és bemutatása csak egy külön tanulmányban volna lehetséges, így terjedelmi okokból kifolyólag csak néhány példára vagyok kénytelen szorítkozni. A vármegye vezetője de jure a főispán, ám tényleges vezetője de facto az alispán volt. Korszakunk főispánjai nem szerepeltek Veszprém város nemességének sorában, mivel jórészt nem a megyében éltek, ám a legtekintélyesebb birtokosok voltak. Az alábbi összesítő táblázatban követhetjük nyomon Veszprém vármegye reformkori főispánjait, alispánjait és a Veszprémi járás főszolgabíráit.

*Veszprém vármegye és a Veszprémi járás fő tisztségviselői a reformkorban*²⁵

Főispán	Tisztújítások	Alispán	Másodalispán	Főszolgabíró
1813–1832 gróf Esterházy Nepomuk János	1820. X. 2.	Bésán István	Rába Boldizsár	Kotsi-Horváth Sámuel
	1827. XI. 12.	Rohonczy János	Hunkár Antal	
	1831. V. 16.		Kotsi-Horváth Sámuel	Hollósy-Fülöp László
1832–1845 gróf Zichy István	1834. IX. 15.	Kotsi-Horváth Sámuel	Kopácsy József	Cseresnyés István
	1837. IX. 28.			Molnár Dénes
	1840. X. 12.		Kun József	
	1843. X. 17.			
1845–1848 Marich István Dávid	1847. VIII. 1.	Rosos István	Kenessey Antal	Cseresnyés István

Az uradalmi tisztségviselők szerényebb számmal voltak jelen a veszprémi nemesek között, s többségük a püspökség, a káptalan vagy a ciszterci rend szol-

²⁴ MNL VeML IV.1.e.cc. PFEIFFER 1987. 33–34. o.

²⁵ MNL VeML IV.1.a – 1/1820. X. 2., 1/1827. XI. 12., 1145/1831. V. 16., 1876./1834. IX. 15., 2001/1837. IX. 28., 2710/1840. X. 12., 2957/1843. X. 17., 1606/1847. VII. 1.; HUDI 2002.

gálatába szegődött kasznár (ti. gazdatiszt), ügyvéd vagy hajdú volt. Természetesen az összeírásokban felbukkannak például az Erdődy, Esterházy és Zichy főúri uradalmak tisztségviselői is, akik szintén főleg kasznárok, ügyészek és ispanok voltak. Számuk a vármegyei tisztségviselőkhez mérten elenyésző volt.²⁶

Veszprémi katonai nemesség a reformkorban

A veszprémi nemesség sorában külön kategóriaként kell vizsgálni a katonai nemességet, akik a legszerényebb létszámmal voltak jelen Veszprémben és a vármegyében egyaránt. Az általam ezen kategóriába sorolt nemesi személyek fő részét a császári és királyi, valamint a vármegyei hivatásos katonatisztek jelentik. Összeírásonként változó arányban található az éppen katonai szolgálatot teljesítő nemes ifjak, illetve a vizsgált korszak első felében még szép számmal találunk a napóleoni háborúkat megélt sebesült inszurgenseket, azaz nemesi felkelőket. Utóbbiak egyébként nem hivatásszerűen kerültek katonai pályára, általában egyszerű birtokosok voltak vagy valamilyen polgári foglalkozást folytattak. Emiatt az alábbiakban csak a hivatásos tiszteket olvashatjuk példaként.

A veszprémi hivatásos katonákat megkülönböztethetjük aszerint is, hogy a császári és királyi hadseregben, vagy a vármegye nemesi felkelésének keretein belül töltöttek be tisztséget, bár a nemesi összeírásokban található utalások nem minden esetben azonosíthatók be pontosan. Mindenesetre a császári és királyi hadsereg főtisztjei között találjuk Márkus József őbestert, ezredeskapitányt, valamint a katonai ranglétrát végigjárt Stojánovics Józsefet, aki előbb alhadnagy, majd főhadnagy, kapitány, s végül alezredesként került összeírásra. A tisztek között szerepeltek Csikász János és Edvy Károly nyugalmazott főhadnagyok, Havranek Lajos, Jankovics János, Márkus Boldizsár és Rohonczy Lipót hadnagyok, kapitányok, valamint az alacsonyabb rendfokozatot viselt Koller János káplár, aki Ferdinánd herceg ezredében teljesített szolgálatot.²⁷

A vármegyei nemesi felkelők tisztjei részéről találkozhatunk Kaszás Zsigmond és idősebb szelestei Szelestey Ferenc nevével, akik a vármegyei inszurgensek főhadnagyai voltak, valamint Csikász Mihály és Horváth János nevével, akik a vármegyei inszurrekció hadnagyaiként szerepeltek a veszprémi reformkori nemesek lajstromában. Az alacsonyabb rendfokozatot viselők között Csikász Ferenc vármegyei káplár, valamint Lucsics József puskás kerültek összeírásra.²⁸

²⁶ MNL VeML IV.1.e.cc

²⁷ MNL VeML IV.1.e.cc

²⁸ MNL VeML IV.1.e.cc

Veszprémi iparos és kereskedő nemesség a reformkorban

A veszprémi nemesi társadalom legnépesebb csoportját az iparosok és kereskedők alkották, akik a vizsgált nemesi összeírások alapján jelentős gyarapodást tudhattak magukénak a reformkorban. Az alábbiakban néhány családot kerül felsorolásra, akiknek az összeírásokban több képviselőjük is űzte az adott ipar, bár számos olyan személy is található az összeírásokban, akik egyedüli személyként, de a korszakban mégis meghatározóan képviselték szakmájukat. Az iparral foglalkozók mind a város céheibe tömörültek, melyek közül a reformkorban a csapó- és a csizmadiacéh volt a legnépesebb. A csapók egy mára elfeledett mesterséget űztek, mely a gyapjú finomításával és feldolgozásra való előkészítésével foglalkozott, míg a csizmadiák csizmakészítéssel és javítással foglalkozó mesteremberek voltak. Habár a két iparos csoport nemesi tagjai felváltva rendelkeztek a legmagasabb létszámmal, a csapómesterek közül először csak az 1827. évi nemesi összeírásban tűnt fel Nagy József a mesterség egyetlen képviselőjeként, később azonban számos nemesi család tagjai képviseltették magukat ezen iparágban. Csapó mesterséget űztek a Győry, Gyurcsánszky, az Iklódy-Szabó, Jósa, Király, Nagy, Széll és több más családok tagjai, bár nem kizárólagos mesterségként, családtagjaik más iparágaknál is feltűntek. A nemesi születésű csizmadiák a csapókhoz hasonló magas számmal képviseltették magukat, s közöttük találjuk a Fábíán, Fejes, Földes, Jezerniczky, Pongrácz, Raksányi, Végh és több másik család tagjait is.²⁹

Ám a többi tradicionális foglalkozás nemesi képviselői is szép számmal jelen voltak Veszprémben, így a csapó- és csizmadiamesterek után jelentős számú nemes asztalosmestert és tanoncot találhatunk az összeírásokban, közülük például a Berken, Csikász, Miklós, Soós, Véghely és Vörösmarty családok több tagja űzte ezt az ipart. Hasonló arányban szerepeltek a fazekasok és a szabók is a nemesi összeírásokban, előbbieik között lettek összeírva például a Hegyi, utóbbiak között például a György családok tagjai. Valamivel kisebb számban képviseltették magukat a nemesi származású bognárok, kalaposok, kőművesek, lakatosok, mészárosok, molnárok, szűcsök, tímárok és vargák. A hagyományos mesterségek közül meglepően kis számban találhatóak nemesek a kovácsok és a takácsok között.³⁰

Az egyedibb és főleg mára elfeledett mesterségek képviselői közül is többen feltűntek a veszprémi nemesség körében, többen akár az egész korszakban is egymaguk képviselték szakmájukat a város nemeseinek sorában. Talán a legértékesebb mesterséget űzte Tóth-Sipkovics Dániel, aki arany- és ezüstműves

²⁹ MNL VeML IV.1.e.cc; MNLex „csapó” és „csizmadia” szócikke.

³⁰ MNL VeML IV.1.e.cc; MNLex vonatkozó szócikkei.

nemesemberként tevékenykedett a reformkori Veszprémben. Szintén különleges foglalkozással kereste a kenyerét Fauszt Ferenc és főleg, Katona István, akik bábosmesterként (ti. mézeskalácsos) képviselték a reformkori Veszprém cukrászatát. A mézeskalácsosok művészien jelenítették meg termékeiken a korszak jellemző alakjait, és akár politikusokat is megformáztak tésztájukból. A korszakban egyedüli csutorásként találjuk Tamássy Mihályt, aki ezzel az elfeledett szakmával látta el kulaccsal Veszprémet. Mára már szintén kihalt szakmát képviselt Miklós György és József, valamint Végh István is, akik gombkötőként látták el a várost és a vármegyét díszes selyem-, arany- és ezüstszálas gombjaikkal, sujtásaikkal és zsinórjaikkal. Ez a mesterség a korszakban igencsak virágzó iparág volt, mivel a reformkorban divatozott a zsinóros, sujtásos magyaros viselet. A Veszprémben élő nagyszámú tisztviselői kar biztosan ilyen ruhákat viselt, ami hosszú időre biztosította megélhetésüket. A kultúra és a hivatali írásbeliség szempontjából igen fontos mesterséget űzött Imreh József, aki a teljes korszakban egyedüli nemesi könyvkötőként szerepelt az összeírásokban. A korszakban még a házak többségét náddal fedték, amelynek elkészítését az alacsonyabb sorból való Jezerniczky család nádverői végezték. Veszprém higiéniai viszonyainak a javulását is tükrözheti, hogy a reformkorban jelent meg a szappanos mesterség, melyet a nemesek közül Végh János űzött a vizsgált időszakban. Végül szintén a mára elfeledett mesterségek között található a tobakos is, aki a tobak- vagy szömörcelel készített lábbelik készítéséhez megfelelő juh- és kecskebőröket. A történelmi Magyarország területén a tobakosság két központja Székesfehérvár és Veszprém voltak, így országos elismertséget is szereztek városunk mesterei, akik a nemesség sorában kizárólag a Dely család tagjai voltak.³¹

Az iparral foglalkozó nemesek mellett jóval csekélyebb számmal szerepeltek Veszprém városának reformkori nemeseinek sorában a kereskedők, azonban nem kevésbé említésre méltóak. A kereskedelem ugyanakkor megvetett tevékenység volt a nemesség részéről, így ezzel főleg a zsidóság, illetve a szerbek és más ortodox felekezethez tartozó etnikumok foglalkoztak. Konkrétan kereskedelemmel vagy boltvezetéssel foglalkozó veszprémi nemes kalmárok a Gönödöcz, Gullner, Noszlopy és Stojánovics családokból kerültek ki, közülük is a Gullner család főleg fakereskedelemmel foglalkozott. A másik speciális árukkal foglalkozó család a Koller család volt, akik a vizsgált időszak egészében vásárusként látták el szerszámokkal és fegyverekkel Veszprém városát. Szintén a kereskedők sorában jelentek meg a korszak második felében a nemesi születésű csaplárosok, kocsmárosok, akiket Veszprém mezővárosában Kecskeméthy János, Kossik István és Márky György képviseltek. Szintén szolgáltatást nyújtó te-

³¹ MNL VeML IV.1.e.cc; MNLex vonatkozó szócikkei.

vékenységet végeztek a borbélyok, akik a hajvágás és borotválás mellett kisebb egészségügyi funkciót is elláttak. A reformkor nagy részében találunk egy-két borbély nemesembert Veszprémben, akik legtöbbször a tősgyökeres veszprémi nemesi családokból kerültek ki, s konkrétan Berken József, Csikász Károly, Francsics Károly és Miskey Sándor képviselték ezt a szakmát. Közülük Francsics Károlyt érdemes mindenképpen kiemelni, hiszen négyük közül egyedül ő nem volt veszprémi család sarja, s naplójában gazdag leírás maradt ránk Veszprém reformkori életéről. Az egyetlen különös tényező azonban, hogy naplója és ismereteink szerint 1827-től folyamatosan Veszprémben élt, a nemesi összeírások közül azonban csak egyetlen alkalommal, 1834-ben került bejegyzésre. A korszakban talán legérdekesebb értelmiségi kereskedő a patikárius, azaz a gyógyszerész volt. A nagy múltú veszprémi patikák képviselőjében, habár csak az 1827. évi nemesi összeírásban, de szerepelt Karevics András gyógyszerész is a veszprémi nemesség soraiban.³²

A veszprémi iparos nemesek sorában az egyik legérdekesebb személy Buzás Károly volt, aki először az 1840. évi összeírásban tűnt fel, mint színész, melyet az összeíró is nagybetűkkel emelt ki. Ez az egy külön említés azért is érdekes, mivel az elkövetkező évek összeírásaiban már szabómesterként szerepelt, tehát a színészi hivatását feladva csatlakozott a veszprémi mesteremberek céhes világába.³³

Veszprémi földbirtokos és birtoktalan szolgáló nemesség

Utolsóként tárgyalt nemesi csoport a tisztán birtokaiból élő vagy más birtokain szolgáló nemességet öleli fel, kiegészítve a fenti csoportokba be nem sorolható tevékenységet folytató családokkal, személyekkel. Az általam vizsgált időszakban ennek a nemesi csoportnak a számaránya drasztikus mértékben csökkenő tendenciát mutat, ami Veszprém urbanizációjának tudható be.

A korszak első katasztereiben minden egyházi vagy világi hivattal nem rendelkező nemesi személy lényegében földbirtokosként került összeírásra. Közülük egyetlen főúri személy a fentebb is említett gróf Zichy Károly volt, aki feltehetően nem élt Veszprémben, így a további összeírásokban nem is került feljegyzésre. A tényleges foglalkozások bevallása az iparosok és kereskedők esetében is jól láthatóan az 1831. évi összeírásban indult meg, így a birtokaikból illetve mezőgazdaságból élő nemesség differenciálódását is ekkor kezdték el feltüntetni.

³² MNL VeML IV.1.e.cc; MNL VeML XIV. 40

³³ MNL VeML IV.1.e.cc

Foglalkozás	1824 (fő)	1827 (fő)	1831 (fő)	1834 (fő)	1837 (fő)	1840 (fő)	1843 (fő)	1846 (fő)
Aranyműves	–	–	–	1	1	1	1	1
Asztalos	4	5	17	9	14	13	11	13
Bábos	–	–	2	1	1	1	1	1
Bognár	–	2	6	2	5	6	6	6
Borbély	–	–	1	2	1	1	1	2
Csapó	–	1	27	11	30	28	27	25
Csizmadia	1	9	22	10	28	28	28	32
Csutorás	–	–	–	–	1	1	1	1
Fazekas	1	2	10	2	12	10	10	11
Gombkötő	1	2	3	–	3	2	2	2
Kalapos	1	1	5	–	4	4	4	3
Kereskedő	–	–	4	1	6	7	7	6
Kocsmáros	–	–	–	–	–	–	1	2
Kovács	1	2	1	1	1	1	1	–
Könyvkötő	1	1	1	1	1	1	1	1
Kőműves	–	–	4	4	4	4	4	8
Lakatos	1	3	4	–	4	3	3	4
Mészáros	1	1	5	–	3	3	5	5
Molnár	1	3	3	1	3	2	3	3
Nádverő	–	–	2	1	2	2	2	2
Patikus	–	1	–	–	–	–	–	–
Szabó	1	4	6	4	12	9	10	11
Szappanos	–	–	1	1	2	1	1	1
Szűcs	–	1	2	–	2	3	3	5
Szűrszabó	2	3	4	1	2	3	3	2
Takács	–	–	3	2	2	2	1	1
Tímár	2	2	2	1	2	4	4	4
Tobak	1	1	2	1	1	1	1	2
Varga	–	1	5	3	9	7	7	6
Vasáros	1	–	1	1	3	3	3	3

Veszprém város iparos és kereskedő nemességének lélekszáma foglalkozások szerint (1824–1846)³⁴

A valódi, birtokaiból élő köznemességet jelentős száma szerint sincs mód itt felsorolni, azonban nemesség legalacsonyabb sorába sorolható, lényegében parasztcselédi életvitelű nemességet igen. Így kerültek összeírásra név szerinti említéssel Bolla László, Galambos Pál, idősebb Hegyi Ferenc, Keresztes Ferenc, Simoga János, Szalay István, Szigeti Pap József, Tamássy Pál, Tarnóczay János, és Vörös Sándor gazdák, szántóvetők, akik még feltehetően a saját birtokaikon gazdálkodtak, s ebből tartották fenn magukat, azonban összeírásonként változó módon, de főleg birtokosként szerepeltek.

³⁴ MNL VeML IV.1.e.cc – Veszprém vármegye Veszprém mezővárosára vonatkozó 1824 és 1846 közötti nemesi összeírásainak kimutatása iparos és kereskedő foglalkozások szerint.

A birtokkal sem rendelkező veszprémi nemesek nem képviseltek jelentős arányt, azonban számos család tagjai kénytelenek voltak más szolgálatába szegődve, földműveléssel keresni maguk és családjuk napi betevőjét. Ezek a legszerényebb életvitelű nemesek a Barlang, Csikász, Dömös, Fejes, Iklódy-Szabó, Jezerniczky, Kalmár, Körmendy, Magyar, Makay, Márky, Nagy, Pongrácz, Raksányi, Tamássy, Tumler, Véghely és Vörösmarty családokból kerültek ki, és árendásként, béresként, napszámosként, kapásként vagy szolgaként voltak kénytelenek megélni.

Többen azonban főleg mezőgazdasági, vagy akár ipari-kereskedelmi megbízásból kocsisként, fuvarozóként, esetleg csószként álltak valamely birtokos nemes vagy polgár, esetleg tehetősebb jobbágy szolgálatába. Ezen nemesi személyek a Bolla, Dömös, Gyurcsánszky, Kalmár, Karácsony, Körmendy, Márky, Szanyi, Nagy és Török családokból kerültek ki.

Összegzés

Összefoglalva Veszprém vármegye Veszprém mezővárosára vonatkozó nemesi összeírásokból nyerhető információinkat kijelenthetjük, hogy a veszprémi nemesség alkotta a legkomplexebb társadalmi csoportot a vármegyében. Ezáltal ugyanakkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy a történelmi jogi egyenlőségen túl mennyire differenciált csoportról van szó valójában, amely társadalmi funkciójuk és foglalkozásuk révén sem alkothatott egységes érdekcsoportot. Azonban az 1819 és 1846 közötti nemesi összeírások adatgazdagsága az általam vázolt társadalmi folyamatokon túl számos további kutatás alapjául szolgálhat, mind a genealógia, archontológia és prozopográfia segédtudományainak, mind pedig további társadalom- vagy akár egyháztörténeti kutatásoknak.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

EOL Dt: Evangélikus Országos Levéltár. Dunántúli Evangélikus Egyházkerület. Lelkészavatási (ordinációs) anyakönyv 1783–1905 – elektronikus változat: http://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_1783_1905 (2019. 09.20.)

MNL VeML: Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára

IV.1.a: Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek.

IV.1.b: Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok.

IV.1.e.cc: Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Nemességi iratok (Acta nobilitaria). Nemességi iratok, nemesi összeírások.

V.102.h. Veszprém város Tanácsának iratai. Összeírások.
XIV.40. Francsics Károly veszprémi borbélymester naplója.

IRODALMI HIVATKOZÁSOK

- DOMBOVÁRI Ádám (2011): Vármegyei tisztújítások és országgyűlési követválasztások Pest megyében, 1818–1845. In: *Múltunk* (2011), 1. sz., 169–204. o.
- DRGyL: *Dunántúli Református Gyűjtemények – Lelkészek adattára 1760–1848.* – elektronikus változat: http://www.papacollege.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1398&Itemid=83 (2019. 09. 20.)
- ELEM IV.: *Evangelikus lelkészek Magyarországon. Proszopográfiai rész IV. Dunántúli Egyházkerület (1783–1920).* Szerk. Kertész Botond. Budapest, 2013. – elektronikus változat: https://medit.lutheran.hu/files/dunantul_1783_1920.pdf (2019. 09. 20.)
- GUDENUS IV.: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV.,* Szerk.: Gudenus János József, Budapest, 1998.
- HUDI József (2002): Gróf Zichy István főispáni beiktatása 1832-ben. In: *Ünnep – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén.* Szerk.: Pásztor Cecília. Salgótarján, 150–157. o.
- KATUS László (2007): Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1848). In: *Magyarország története.* Szerk.: Romsics Ignác. Budapest. 488–772. o.
- LICHTNECKERT András (1984): Veszprém társadalma és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából.* Szerk.: Madarász Lajos. Veszprém. 313–336. o.
- MKLex: Magyar Katolikus Lexikon.– elektronikus változat: <http://lexikon.katolikus.hu/> (2019. 09. 20.)
- MOLNÁR András (1989): Zala megye reformkori tisztújításai 1819–1847. In: *Levéltári Szemle.* 39, 3. sz., 18–30. o.
- MNLex: *Magyar Néprajzi Lexikon.* – elektronikus változat: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/> (2019. 09. 20.)
- NAGY X.: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. X.,* Szerk.: Nagy Iván. Pest, 1863.
- PFEIFFER 1987.: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950), püspökei, kanonokjai, papjai.* Szerk.: Pfeiffer János. München.
- ROMSICS Ignác (2007): *Magyarország története.* Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2007.

IV. FEJEZET: Századelőtől a háborúk végéig

ÁCS ANNA:

Ludvigh Kálmán Modern Dunántúlja a századeleji Veszprémben¹

Nemrégiben még utcanév őrizte Ludvigh Kálmán² emlékét szülővárosában, Veszprémben. Igaz, a névtábla egy meglehetősen roskatag épületsor hosszan elnyúló hátsó falán függött a belvárostól néhány percnyi járásra.³ Akik olvasták feliratát, a névadóban – mivel annak munkásságát más területről nem, vagy alig ismerhették⁴ –, bizonyára helyi munkásmozgalmi nagyságot véltek.⁵ Valóban:

¹ *Veszprémi Szemle*, 1993/1. 30–36. o., 1994/1. 50–55. o., 1994/2. 34–49. o.

² Ludvigh Kálmán neve a forrásokban Ludvigh, Ludwig, Ludwig és Ludvig formában is szerepel. A keresztlevelén és az iskolai értesítőkbén a Ludvig változat olvasható. Azonban lapjában, a *Modern Dunántúl*-ban saját nevét ifj. Ludvigh Kálmánként közölte, mellett zárójelben írói, költői, szerkesztői álneve: Diego. *Modern Dunántúl* I. évfolyam 1. szám, 1910. szeptember 3. 43. o.

³ Az ún. szikvízparkoló fölötti épületsor volt a Ludvig Kálmán utca a közelmúlt utcanév-változtatásáig. Ma Levendula utca.

⁴ Ludvighról – tudásunk szerint – első ízben Éri István emlékezett meg a *Modern Dunántúl*-t ismertette. Társadalmi háttérrel bemutató, alapos elemzést adó tanulmánya a *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 3. számában jelent meg 1965-ben *Modern Dunántúl, egy elfelejtett veszprémi folyóirat* címmel. (145–162. o.) A példaértékű tanulmány csupán az értelmiség kisebb részéhez juthatott el, ugyanúgy, mint öt év múlva Nyéki Károly dolgozata, amely Ludvigh életútját ismerteti. (VMMK 9. 1970. 183–194. o.) A Bakonytól a Jenyiszejig. Nyéki újabb cikke szélesebb olvasótáborhoz szólt Ludvigh halálának 50. évfordulóján. *Napló*, 1969. augusztus 1. 5. o.: Ludvig Kálmán (1889–1919). „A magyar forradalmi munkásmozgalom egyik méltatlanul elfelejtett egyénisége”-ként állított emléket Ludvighnak. Nyéki következő írása Ludvighnak Zalka Mátéval való kapcsolatát tárta a napilap olvasói elé. *Napló*, 1977. november 12. 6. o.: Az elfelejtett mártír. Ludvigh születésének 90. évfordulóján ismét megemlékező cikket írt Piaristáktól a bolsevizmusig címmel. *Napló*, 1979. december 15. Nyéki publikációiban ugyan foglalkozott Ludvigh irodalmi, szerkesztői munkásságával, de cikkei alapján az olvasókban a forradalmár Ludvigh írásait külön őrzi Veszprém város Polgármesteri Hivatalának városi archívuma, a „*Vesprimiensia*”.

⁵ Ismerőseim körében magam is végeztem kisebb „*felmérést*”. A többség – ha egyáltalán ismerte Ludvigh nevét azonnal a kommunista jelzőt kapcsolta hozzá. Néhányan viszont tudtak a *Modern Dunántúl*-ról és akadt olyan értelmiségi, aki könyvtára megbecsült darabjaként őrzi a lap egy-egy példányát.

Ludvigh Kálmán alakja, sorsa az egyoldalúan tájékozott, tájékoztatott köztudatban szocialista, forradalmár múltjával forrt egybe. Életrajzírója, Nyéki Károly az I. világháborúban fogságba esett és az oroszországi forradalmi eseményekben valamint polgárháborúban részt vállalt magyar hazafiak közé sorolja. Ludvigh 1915-ben vonult be katonai szolgálatra. Egy év múlva már a hadifoglyok keserű sorsában osztozott az orosz harctéren. Szibériába került s a büntetőtáboroként emlegetett fogolytáborban a napi borzalmakon felülemelkedve regényt kezdett írni. A kétfedelű, a nyomorúság és az orosz boltok mindent átható szagát árasztó füzetbe írt soraival hazagondolt. Talán szülővárosába, „ahová a megrokkant életcserpek s az élet megfáradt rajongói menekülnek, hogy kipihenjék sietős nagyot-akaránsukat, lázas élethajhászásukat”.⁶ Egyik szereplőjében feltehetőleg önmagát, a lelkét rajzolta meg önvizsgálatként, múltösszegzésként?! Szándékát nem ismerjük, ám érezzük: a hazatérés reményében, de annak tudatában, hogy esetleg nincs visszaút.

Ludvigh Kálmán nem láthatta viszont szülőföldjét. Vele mondhatnánk: „*De a Sors másképp akarta.*”⁷ Még a harmincadik életévét sem töltötte be, amikor értelmetlen halált halt idegen földön. A véghez vezető útja 1919 januárjában indult, amikor a polgárháború közepette Krasznajarszkba szállították át. A fogolytáborban, polgári foglalkozásához híven, lapot indított *Jeniszej* címmel. A titokban szerkesztett, kézírásos, mindössze két példányban másolt kézről-kézre adott lap „csak prózát... értekezéseket, tanulmányokat s politikai eszmevutásokat” közölt. Azonban „*a szerkesztőség lassan forradalmi sejté alakult át, amely már propagandisztikus eszközökkel így igyekezett népszerűsíteni a forradalmi tanokat*”. Ludvighról így emlékezett meg az omszki Vörös Újság: „... *Ami baja nyomora volt a tábor elnyomott munkásainak, avval nem a hivatalos közegekhez, hanem proletár elotársukhoz, Ludvig Kálmánhoz fordultak, aki éjjel-nappal dolgozott, szervezett, eljárta, tanácsokat adott, újságot, felhívásokat írt, kémekeket leplezett le. Keskeny, tüdőbajos mellével a haláláig veredett a dolgozók jövőjéért*”.⁸ Mégsem a táborban szerzett vagy ott elhatalmasodott betegsége végzett vele. 1919. augusztus 1-jén az oroszországi cseh-szlovák haditörvényszék golyó általi halálra ítélte. Az indoklásban Ludvigh és hét magyar hadifogolytársa fő bűneként a bolsevik propaganda terjesztését, a bolsevik párt-hoz való tartozást és a vörösgárdistaságot jelölték meg.⁹ Még aznap este főbelőt-

⁶ Nyéki 1970. 188. o. Ludvigh *Batóvárad* címmel írta regényét. Markovits Rodion szerint a mű három kötetével készült el. L. Nyéki 1977. 6. o. A regény kézírata elkallódott.

⁷ Ludvigh sorát idéztük Gyóni Gézáról, aki ugyanabban a fogolytáborban halt meg 1917-ben. Nyéki 1970. 189. o. és Nyéki 1979.

⁸ Nyéki 1970. 190. o.

⁹ *Hadifogoly magyarok története*, II. kötet. Budapest, én. (1930), a krasznajarszki vérengzésről: 422. o. A hadbíróság ítéletéről: 423. o.

ték. A visszaemlékezések szerint két, vele egyidőben kivégzett hadifogolytársra támogatta a veszthelyig.¹⁰ A „*vad, fegyelmezetlen cseh légionáriusok bosszúálló vérengzésének*”¹¹ esett áldozatul. Még az ellene felhozott vádak sem tudatosulhattak benne, védekezésre pedig módja sem adatott...

A polgárháború után a fogolytábor közepén tömegsírt ástak. E sírban lettek végső nyugalóhelyet Ludvigh és mártírhalt társai. Főle emlékművet emeltek a szovjetek ezzel a felirattal: „*Itt nyugszanak azok a magyar kommunisták, akiket a kolcsakisták 1919. július 30-án (!) agyonlőttek a 31. szibériai ezred felkelésében való részvételükért.*”¹² Ludvigh Kálmán innen kapta a kommunista jelzőt, amely végigkíséri utóéletét, hol negatív, hol pozitív előjellel. Ludvigh kétségtelenül a világháború áldozata volt s nevét ezért felvésték iskolája, a veszprémi kegyesrendiek gimnáziuma emléktáblájára. Aztán törölték onnan, mert a Horthy-korszakban a bolsevik Ludvigot érdemtelennek tartották arra, hogy a világháborús hősök között tartsák számon.¹³

Nem tisztünk most elemezni, értékelni Ludvigh Kálmán munkásmozgalmi tevékenységét. Kételyünket azonban nem hallgathatjuk el: kommunista volt-e Ludvigh?! Annak tartotta-e magát? Párttagságáról nincsenek adataink. S máig nem tisztázott, hogy a Ludvigh szerkesztette *Jeniszey* című lap köré szerveződött forradalmi csoport kapcsolatban állt-e a krasznajarszki városi földalatti mozgalommal. Ha igen, milyen szerepe volt ebben Ludvigznak.¹⁴ A krasznajarszki katonai lázadás előkészítésével ugyan a hadifoglyokat vádolta a tábor megszálló cseh-szlovák lövészezred hadbírósa, ám a táborlakók ártatlansága nyilvánvaló volt a kortársak előtt. A megszállók előre megfontolt szándékkal meg akartak szabadulni azoktól a hadifoglyoktól, akik rájuk nézve veszélyesek lehetek volna a későbbiekben. Vádirataik állításait egyszerűen valótlannak minősítették.¹⁵ Sajnos, Ludvigh által a *Jenyiszey*-be írt cikkeit sem ismerjük, hogy autentikus véleményt alkothatnánk politikai nézeteiről. Írásai közül csupán néhány maradt fenn kéziratban, fogolytársai által megmenekítettem. Egy könyvismertetés Herczeg Ferenc: *Az aranyhegedű* című világháborús regényéről, egy Gyóni Gézaról, a világháborús magyar irodalom kétségkívül kiemelkedő alakjáról írt tanulmányrészlet és egy utalás Ludvigznak az összmonarchia dolgait analizáló értekezésére.¹⁶ Ezek alapján a késői utód a szó klasszikus értelmében

¹⁰ Nyéki 1970. 192. o.

¹¹ *Hadifogoly-újság*, 1920. június 15.: Magyar mártýrok.

¹² Nyéki 1970. 192. o.

¹³ Nyéki 1970. 193. o. 94. jegyzet.

¹⁴ Nyéki 1970. 190. o.

¹⁵ *Hadifogoly magyarok története*. 424. o.

¹⁶ Nyéki 1970. 188–190. o.

kommunistának nem tartja Ludvigot. A késői utód nyolc évtized távlatából elismeri és nagyra becsüli Ludvig szociális fogékonyságát, politikai érdeklődését. A veszprémi fiatalember vérbeli zszurnaliszta s mellette – egymást nem kizáróan – költő és író. Kortársai jellemzése szerint hevesvérű, rajongó idealista apostolkodó esztéta lélekkel. Nagy tudású ifjú, akinek szellemi fölénye az éjjeli kávéházak végtelen beszélgetésein, a tömegek előtt tartott, nagy feszültséggel várt előadásain és a fogolytábor kulturális vezetésében egyaránt megmutatkozott.¹⁷ Polihisztor alkat, mint a századforduló, a századelő kiváló újságírói, köztük előkelő helyen az ugyancsak veszprémi születésű Cholnoky Viktor. Szerzteágazó érdeklődését mutatják cikkei, amelyek az újságkultúra terjedése okán támadt új igényt igyekeztek kiszolgálni. A múlt század utolsó évtizedeitől „... mindinkább gyakorlatias irányúvá változott az emberiség lelki élete, s a régebbi álmodozás reakciójaképpen praktikusabb eszmék kezdtek előtérbe jutni nagy gyorsasággal. A test élete versenyre kelt a szellem életével, s a természettudományok és a gazdasági jólét feltételei kezdik foglalkoztatni az emberiséget.”¹⁸ Ez a jelenség sem tipikusan magyar, földrészünk egészét jellemzi. Az újságíróknak a modern olvasói elvárásokat felmérve kicsit mindenhez kellett érteniük, illetve, ami fontosabb, mindent megértetniük. A kor zszurnalisztái társadalmi küldetést vállaltak. Ma úgy fogalmazunk: a korszerű ismeretek, eszmék terjesztésének feladatát. Olyan közegben, amelyben csak egy szűkebb réteg volt fogékony igazán az újra, a másra, így eleve vállalták a rosszindulatú bírálatokat, a személyüknek szóló támadásokat is.

Ludvig Kálmán különösen felkészülhetett a meg nem értésre, a várható rágalmozásokra szülővárosában, a századeleji Veszprémben. Ismerte a vidéki kisváros szellemi légkörét, hiszen itt töltötte gyermek- és ifjúkorát. Szülei a kegyesrendiek nagymúltú gimnáziumába írták be. Az érettségig azonban nem jutott el, mert VIII. osztályos korában váratlanul kicsapták. Még a tanév elején, az aradi vértanúk emlékünnepén, 1906. október 7-én az Ányos-önképzőkör díszgyűlésén ő mondta az elnöki megnyitót. Az iskola vezetése csendesesen távolította el a tanulók sorából. A kizárás konkrét okáról nincs tudomásunk. Nem rossz tanulmányi eredmény vagy súlyos magatartásbeli problémák vezethettek a kicsapatáshoz. Mint egyesek említik, talán „már diák korában kapcsolatban volt a Szociáldemokrata Párttal, illetve a párt helyi képviselőivel, sőt a párt tagja is lett volna...!” Ezek az állítások sem igazolhatók. Bár nem kizárt, hogy a tizennyolc éves

¹⁷ Nyéki 1970. 188. o. Natter-Nád Miksa egykori fogolytárs jellemzése Ludvigról.

¹⁸ Szajbély Mihály: Ch(olnoky (Viktor), az újság(ot) író (író). *Vár ucca tizenhét*, negyedévkönyv 1993/1. (81–90.) 83. o. Szajbély Londez Elek: A világirodalom madártávlatból című tanulmányából idéz. *Pesti Napló* 1908. január 1.

diák valóban eljárt a párt gyűléseire és egyéb rendezvényeire, ellenben ez nem jelenthetett érdemi kapcsolatot, nem szolgálhatott volna okként az érettségi előtt álló diák kizárásához a kegyesrendiek számára.¹⁹

Ludvig Kálmán következő két-három évére vonatkozó adataink meglehetősen hiányosak. A fiatalember ebben az időben töltötte le katonai szolgálatát, az ún. „önkéntes évet”. Zászlósként szerelt le. Majd Pestre költözött, ahol megismerkedett a haladó értelmiség radikális képviselőivel. A fővárosban indult újságírói pályája is. Amikor 1910-ben visszatért szülővárosába, már érett zsurnaliszta. Nyilván az önálló lapalapítás szándékával költözött haza, szellemileg feltöltődött, tervekkel tele. Még nincs huszonegy éves 1910. szeptember 3-án, de már az utcára kerül az általa megálmodott, megszenvedett lap, a *Modern Dunántúl* első száma. Nem ismerjük a lapindítás anyagi hátterét. Nem tudjuk, kapott-e hozzá tőkét családjától. Apja, idősb Ludvig Kálmán a városi törvényszék telekkönyvi hivatalának vezetője volt. Hivatalnoki illetményéből feltehetőleg nem támogathatta jelentős összeggel fia vállalkozását. Nem tudjuk, viszont úgy véljük: lapalapításához bankkölcsönt vett igénybe. Az alaptőke előteremtéséhez, az induláshoz előfizetőket gyűjtött Ludvig. Igényességét jellemzi, hogy a nagynevű pesti Révai és Salamon könyvnyomdában készült a lap ma is esztétikus tipográfiával, gondosan válogatott, a közölt művek műfajához illő betűtípusokkal szedetten, kellően, tetszetősen tördeltem. Sajnos, példányszámról sincs tudomásunk. Veszprémben Ludvig nem számíthatott széles olvasótáborra az értelmiség kis lélekszámát ismerve. 1910-ben a 14 792 lelket számláló dunántúli kisváros értelmisége alig 800 főre volt becsülhető. Éri István szerint közülük csupán 140–160-an tartoztak a magasabban képzettek sorába. Ők alkották a századeleji Veszprémben a haladó gondolkodók, a polgári fejlődés, az új eszmék iránt fogékonyak kis táborát.²⁰ Ludvig, mint lapjának címe is mutatja, nem újabb helyi lapot kívánt alapítani. A *Modern Dunántúl* tematikája és szerzői gárdája alapján a dunántúli régiónak szánta. Előfizetőit azonban a korabeli Magyarország egészéről gyűjtötte. A megjelentetést erőteljes propagandahadjárat előzte meg. „Öles nagyságú falragaszok” reklámozták Veszprémben és más településeken a *Modern Dunántúl*. A balatoni fürdőhelyeken nem, mert a Balatoni Szövetség akkori titkára, Cséplő Ernő önhatalmúlag megtiltotta a plakátok kiragasztását. Döntését bizonyára nem esztétikai szempontok indokolták.

A *Modern Dunántúl* „központi szerkesztősége és kiadóhivatala” Veszprém egyik szép, várra néző házában, a Thököly utca 5. száma alatt működött, nyilván a

¹⁹ Éri 1965. 148. o. és Nyéki 1970. 183–184. o.

²⁰ Éri 1965. 147. o.

nagy épület egyik bérelt helyiségében. A lap előfizetőkhez került első száma már külső formájában is újat, szokatlant adott.²¹

Sárga színű borítólappal hívta fel magára a figyelmet. A szép mívű szecessziós címlap Ludvigh sógorának, Hermann Jánosnak a munkája. A sárga alapon fekete színnel nyomtatták a címet, amely alatt, a fejlécen a „*társadalmi hetilap*” tartalom-, illetve funkciómegjelölés olvasható. Aztán a szerkesztőpár neve következik: Diego és Próder László. A Diego álnév Ludvighot takarja. Ezen a néven jelentette meg *Tépett lapok* című verseskötetét is ebben az évben Budapesten.²² A szerkesztőtárs, Próder László ugyancsak városunk szülötte, régi veszprémi iparoscsalád sarja. Két évvel idősebb Ludvighnál. Szintén a piarista gimnáziumban tanult, ám őt már hetedikes korában kizárták. További pályafutását nem ismerjük a *Modern Dunántúl* megjelenéséig. Nem sokat tévedhetünk, amikor feltételezzük: Próder is a fővárosba kerülhetett, valamelyik progresszív lap vonzáskörébe.²³ Állítólag néhány évig jogászhallgató is volt. Ludvighgal Budapesten készíthették elő a *Modern Dunántúl* alapítását, megszervezték a lap pesti szerzőgárdáját, szerződést kötöttek a Révai és Salamon könyvnyomdával, s bizonyára alaposan megvitatták a szerkesztő-újságíró barátokkal a kiadandó lap profilját, tematikáját. Majd előfizetőket is gyűjthettek kiterjedt ismeretségi körükből.

A *Modern Dunántúl* „bélyegét”, azaz emblémáját a gödöllői művésztelép alapítója, Nagy Sándor festőművész készítette. Ebben az időben éppen Veszprémében élt, ő tervezte a város színházának üvegablakait. Baráti szálak fűzheték Ludvighhoz, mert 1910-ben megjelent verseskötetét is ő illusztrálta. A lap emblémáján a görög mitológiára utaló hárfázó férfialakot rajzolt meg erőteljes vonásokkal.²⁴ Az embléma Hermann János szecessziós ornamentikájába illeszkedik, az Y alakú füzérdísz központi motívuma.

A címloldalon a „*központi szerkesztőség és kiadóhivatal*” címe, az évfolyam és lapszám megjelölése mellett feltüntették a lap árát is. 30 fillérért vásárolhatták az érdeklődők, viszonylag olcsón.

A *Modern Dunántúl* első száma terjedelmes, 47 oldalt számlálhatunk. Az első oldalon maga Ludvigh szól az olvasókhöz. Beköszöntő cikkét L. (Leon) Diegóként szignálta, de az olvasók számára egyértelmű lehetett, kit takart az álnév. Ludvigh első, s írásának egyben utolsó, tehát keretet adó mondata jelzi, hogy a lap szerkesztői, kiadói és szerzői felkészültek a várható támadásokra, ám szá-

²¹ *Modern Dunántúl*, 1910. szeptember 10. 63. o. Hírek rovat. Nyilvános köszönet.

²² Nyéki 1970. 185. o.

²³ Éri 1965. 148. o.

²⁴ Talán Apollót, a görögök egyik főistenét, a múzsák vezérét, a költészet és az ének, a zene istenét mintázta meg Nagy Sándor. Ám Apolló attribútuma alatt...

mítottak egy szűkebb értő-befogadó olvasói táborra: „Nagy kételkedések, kicsinylő mosolygások, kézlegyintések, durva leszólások és picike, fénylő rokontüzek, köszöntünk benneteket.” A közbülső, hasonlóan lírai, ugyanakkor rendkívül tömören megfogalmazott négy mondat a lap programját jelöli ki: „Köszöntünk hittel, bíró reménységgel és mindezeket egyformán átölelő szeretettel, mi, a nagy kultúrálom igénytelen kis álmodói. Félénken nézünk körül közöttetek, kik nem akarjátok megérteni a beszédünket, pedig a mi szemünk tükrében is a Balaton kékje csillámlik, minket is a Bakony szült és a somogyi halmok, zalai rétek embereinek eszejárása szabja a mi eszünk kerekét. Nem vak bizást, nem előleges hitet kérünk tőletek, hanem olvasást és önálló kritikát. Messze célok megálmodásai hajtának munkára bennünket – legyetek e munka osztályosai.”²⁵ Ludvigh a „nagy kultúrálom igénytelen kis álmodói”-nak nevezi magát és lapja alkotógárdáját, nyilvánvaló a szerénysége. Amire ő és barátai szövetkeztek ifjonti erővel a század első évtizedének végén, merész és kockázatos, reményekkel teli vállalkozás volt. Olyan úttörő tett, amely az utódok nagyrabecsülését érdemli. Az új elfogadtatása minden időkben sok-sok nehézséggel járt-jár. Ludvigh és társai nem kis álmodók voltak, hanem a tettek emberei, a kívánt társadalmi haladás tudatos áldozatvállalói. A lap két szerkesztőjét a *Modern Dunántúl* második számától válik külön feladatkörük: L. Diego a főszerkesztő, Próder László a felelős szerkesztő a *Népakarat* című veszprémi lap „két szál modern ifjú”-nak, illetve „két ifjoncz modern apostolinak titulálta, akik véleményük szerint azért jöttek a városba, hogy annak érdemes közönségét utópiákkal bemaszlagolják.”²⁶ Véleményükkel – sajnos – nem voltak egyedül. Sokan nem akarták megérteni Ludvighék szándékait. Szinte eleve elzárkóztak előlük, a megértést meg sem kísérelve, rögtön támadásba lendültek, gyakran gyalázkodó hangnemben.

Ezek az újságírók és más értelmiségiek a fővárosiak számukra elfogadhatatlan „kultúrförlényét” érezhették a *Modern Dunántúl* első számának két programadó cikkében. Halasi Andor és Zigány Zoltán írásai a budapesti radikálisok eszmerendszerét közvetítették, meghatározták a modernség fogalmát és kijelölték a kultúra, s azon belül a „jó folyóirat”, így a *Modern Dunántúl* funkcióját. Halasi Andor, a 27 esztendő író, irodalmi és színházi kritikus, több fővárosi lap munkatársa és szerkesztője²⁷ *Élet és irodalom* című cikkében nyolcvan év múltán is időszerű – vagy az utóbbi néhány évben ismét időszerűvé vált – gondolatokat fogalmazott meg: „A folyóirat feladata, hogy az élő életnek tükröt mutasson. A jó folyóiratban mindig azok az életproblémák dominálnak, amelyek a kortársak lelkét mozgatják. A jó folyóirat elsősorban a kortársak lelkét támogatja. Sok minden lehet ben-

²⁵ *Modern Dunántúl*, 1910. szeptember 3. 1. o.

²⁶ Éri 1965. 161. o. 75. jegyzet.

²⁷ *Magyar irodalmi lexikon*, Budapest, 1963. 430. o.

ne, ami elmúlik a korrall, de amire a kornak szüksége volt. A jó folyóiratnak nemcsak utolérnie, de vezetnie is kell a »má«-nak legfejlettebb életét. Újnak, eredetinek, őszintének, röviden: modernnek kell lennie. Minden, hivatásának megfelelő folyóirat: modern folyóirat. Ilyen értelemben legyen modern: a »Modern Dunántúl«". Halasi írt a folyóirat másik, nem kevésbé fontos küldetéséről: „És a mellett, hogy új, friss forrásokat nyit egy, a vidék szellemi életét termékenyítő literatura számára, legyen átvezető csatornája annak a kultúrának, amely az ország szellemi központjában alakul.” Ennek megvalósítását illetően tanácsolta: „Ne utánozza, csak kövesse a »Modern Dunántúl« a fővárosi modern folyóiratokat. Legyen folytonos kölcsönhatásban a maga vármegyéinek életével. Mert csak akkor lesz benne erős és hatalmas az élet és literatura szent két egysége.” S hangsúlyozva a Modern Dunántúl egyediségét, példamutató elsőségét, mintegy felsóhajt: „Bár minél több vidéki város követné a »Modern Dunántúl« alapításának példáját.”²⁸

Zigány Zoltán, a középkorú tanárember, a Társadalomtudományi Társulat és a Huszadik Század szerkesztő bizottságának tagja, két fővárosi lapnak is szerkesztője²⁹ cikkében az új tudományág, a szociológia hivatását taglalja és a publicisztikához való viszonyát elemezte a társadalmi változások kölcsönhatásában: „Minden jel arra mutat, hogy soha nem remélt átalakulások felé megyünk... a belső, egyetemes átalakulás körül nagy, nemes hivatás vár az igazi, a becsületes, a tudományos publicisztikára. Tudnia és éreznie kell azt, hogy a nemzeti öntudat és a nemzeti akarat kiképzésének legfontosabb eszköze a tudomány és a becsületes publicisztika. Ennek a hivatása az, hogy tájékoztassa, fölvilágosítsa közönségét az élet jelenségeinek igaz okai felől. Minden kérdést a szociológia szemüvegén a tudományos becsület szándékával és a szabadgondolkodás bátorságával kell megvizsgálnia. Előtte nem lehet semmi sem tabu.” A kényes, sokszor perifériára szorított vagy agyonhallgatott ügyek feltárására buzdítva kiemelte, hogy a becsületes és tudományos publicisztikának minden pártpolitikán felül kell emelkednie. Kedves mai olvasó, ugye napjainkban is aktuális ez az óhaj?! Zigány Zoltán, bizonyára felkészülten az egyházi körök azonnali támadására, e gondolatokkal zárta írását: „Nem a másvilágra kell kacsintgatnunk, nem a lemondásra, kevéssel beérésre kell magunkat trenírozunk. A fejlődés egyetemes története azt mutatja, hogy az emberiség sorsa nem a lefelé esés, hanem a fölfelé haladás. Az az erkölcsstan, amely a lemondást, a kevéssel beérést, az alázatosságot ajánlja a szegények millióinak erényül, de ugyanakkor a hatalmat, a gazdagságot kevesek kiváltságos jogául, örök törvényekkel igazolja: ez az erkölcsstan ámitás, mást beszél, mint amit cselekszik. Ezzel szemben a becsületes publicisztika a bátor tudományosságnak, a hasznos és szép energiáknak földi perspektíváit vallja programjául. Azt hisszük s azt

²⁸ *Modern Dunántúl*, 1910. szeptember 3. 3. o.

²⁹ *Magyar irodalmi lexikon*, 588–589. o.

akarjuk, hogy a »Modern Dunántúl« ezen a csapáson induljon az eljövendő szép és nagy küzdelmekre.”³⁰

II.

A hetilap első száma, a szerkesztői programmegvalósítása

A *Modern Dunántúl* első, valóban terjedelmes, 47 oldalas számában,³¹ az ifjú szerkesztők azonnal bizonyíthatták, miként képesek valóra váltani az L. Diego (Ludvigh Kálmán), azaz, a szerkesztőpár egyik tagja, valamint a Halasi Andor és Zigány Zoltán által meghirdetett programot. Bizonyítaniuk is kellett a lapalapítást élénk figyelemmel kísérő megyei megyei laptársak³² és az új szellemi áramlatokra fogékony olvasóközönség számára, hogy létjogosultságukat igazolják s megalapozzák olvasói bázisukat. Az első szám tétje mindig nagyobb, mint a következő, tudták ezt jól a szerkesztők és a munkatársak. Annak fogadtatása dönthet is a lap jövőjéről, illetve erősen befolyásolhatja profilját, tartalmi-formai attribútumait. Az első szám, különösen az új koncepciót meghirdető lapoknál, mindig kísérlet is, szakmai-anyagi kockázatvállalás. A bátor, előítéletektől mentes, lázadó, a kezdők hitétől vezérelt fiatal emberek jellemzője az olyan tett, mint Ludvigh Kálmáné és Próder Lászlóé volt a századelőn, fokozott társadalmi-gazdasági függőségben a Dunántúl e meglehetősen konzervatív kisvárosában.

A *Modern Dunántúl* első száma még nem közöl előzetes tartalomjegyzéket az olvasói tájékozódás megkönnyítésére, ám rovatai kellően elkülönülnek. A társadalmi hetilap rovatainak élén a *Szépirodalom* áll.³³ Diego: *Az én nászom* című verse indítja az irodalmi művek sorát. A vers a modern líra tipikus alkotása, szimbolista képek tobzódása. Sejtelmes erotikája mintegy előhangolja a verset követő Nagy Lajos-novellát. *A csukott ajtó* című novella ügyvédírnoka könyvélménye hatására múltja elérhetetlen asszonyát idézi, majd a kívánt jövőt, leányszerelmet kísérti meg álmában. Nagy Lajos alapvetően realista stílusa a szelíd iróniát sem nélkülözi, írása ma is emberközelségben van. A pesti barát, az

³⁰ *Modern Dunántúl*, 1910. szeptember 3. 5. o.

³¹ A *Modern Dunántúl* később megjelent számait tekintve a legterjedelmesebb szám lett az első. A végül nyomdából kikerült 12 – valójában 10 – szám össz. lapszáma: 191. (1 – A lábjegyzetek végi zárójelben következő lábjegyzetekben az aktuális lapszám eredeti lábjegyzetszáma szerepel.)

³² Lásd: *Népakarat*, 1910. szeptember 17. 5. o.; *Veszprémi Újság*, 1910. szeptember 11. 6. o.; *Veszprémi Hírlap*, 1910. szeptember 11. (2)

³³ *Modern Dunántúl*, 1910. szeptember 3. 7–23. o. (3)

ugyancsak lapszerkesztő Hangay Sándor kiadás alatt levő kötetéből két verset mutatott be a lap. Aztán az európai modern prózából válogatva ismét novellát közölt, Fred Fokler: *A virágárus lányka* című novelláját veszprémi fordító, Füzy Gyula tolmácsolásában. A színház bővületében élő tizenhat éves lányka történetére rímel Bibó Zoltán veszprémi fiatalember verse, a *Parfüm d' Amour* a keserűdes szerelemről. Majd részleteket hoztak a Modern Könyvtár sorozatban frissen megjelent Kosztolányi-kötetből, *A szegény kisgyermek panaszaiból*. Válogatásuk ugyancsak időtállóan bizonyult: a *Modern Dunántúl*-ban Kosztolányitól közölt versek, mint a *Már néha gondolok a szerelemre* és a *Mostan színes tintákról álmodom* kezdősorúak klasszikusak, nemzeti poézisünk ritka becsú darabjai.

A lap második rovata a *Krónika* címet kapta.³⁴ Azonban tartalma jóval több a címből vélhetőnél. A *Modern Dunántúl* szerkesztői és külső munkatársai nem csupán tényszerűen ismertették az eseményeket, a régiónk közvéleményét foglalkoztató eseteket, hanem erős társadalomkritikát gyakoroltak a jobbítás szándékával, a változtatás igényével. A szerkesztők maguk is érezték, hogy magyarázat kívánkozik ezen rovatuk elé. Feltehetőleg Próder írta az Y betűjellel szignált bevezetőt. Ebben kifejtette: hetilapként nem az „*utólagos újságolást*” tekintik feladatuknak, hanem azoknak a híreknek a kiemelését, amelyekhez szociális tanulság fűzhető s az elemzéssel az olvasó számára a „*helyes életfelfogás szempontjait*” nyújthatják. A rovat első cikkéhez mottót kényszerült előlegezni az „o” betűjelet használó szerző, Diego, azaz maga Ludvigh: „*Nem támadni, de segíteni vágyom. Nem harcot, de megértést keresek.*” Álláspontjának illetően előrevezetése nem véletlen, mert a megye érdeklődését kiváltó eset, egy fiatal tanítónő Bródy darabjába illő vagy azt meghaladó kálváriája kapcsán vetette papírra véleményét s tárta az olvasók elé. Igazságszolgáltató szándékkal marasztalta el az ügyben illetékes egyházi tanfelügyelő méltatlan eljárását, túlkapását. A nyilvánosság erejében bízva fordult a szerző a méltóságos úrhoz, hogy felébressze „*közismert humanizmusát és tiszta látását a dolgok magasabb szempontból való szemlélésére.*” Tehát nem eleve egyházellenes Ludvigh, erre utalnak cikkének befejező mondatai: „*Mi nekünk egyéni érdekeink ez ügyben nincsenek, de programunkhoz az utolsó betűig ragaszkodunk s ha kell, késhegyig menő harcot kezdünk, a Dunántúl, vagy ha kell, az egész ország közvéleménye előtt minden ügyben az igazságért.*” Utolsó mondata figyelmeztetés: „*Vigyázzanak tehát azok, kik szeretnek suba alatt paktálni.*”

A Veszprém megyei krónikahírt egy nagykanizsai és egy kaposvári tudósítás követi. A „w” betűjelű tudósító Nagykanizsa társadalmi-gazdasági-kulturális stagnálása okait vizsgálja, féltve a város jövőjét. A „d” betűjelű szerző Kaposvár fejlett atlétikai életéről számol be és felhívja a figyelmet a középiskolai torna-

³⁴ Uo. 25–30. o. (4)

tanítás színvonala emelésének szükségességére. Majd ismét veszprémi ügyet boncolgatnak.

Egy helyi polgár királyi kitüntetésének jogosságát kérdőjelezi meg „Y”. Rothauser Lipót lisztkereskedőt aranyéremkereszttel tüntette ki az uralkodó a „*jótekonyság és emberszeretet körül szerzett érdemeiért*”. A cikkíró alaposan érdeklődött a kitüntetett személye felől és megbizonyosodott arról, hogy Rothauser úr éremtelenül részesült a kitüntetésben, mert „*életében jótekonyságra nem áldozott soha egy fillért... munkáját, idejét az emberszeretet oltárán nem fecsérelte soha.*” Viszont sokakat ismer a városban, akik jótekonny intézményekben munkálkodnak s kitüntetésre valóban méltóak. Őket név szerint sorolja és a névtelenül említettekre is ráismerünk ma is. Nem haragja diktálta Rothauser úrhoz intézett mondanóját: „*Az ünnepelt férfiúhoz, aki most zsinórt varrat a szalonkabátjára, van egy szózatunk: Kérem, Rothauser úr, ne engedje, hogy magából ilyen figurát csináljanak! Igaz, hogy eddig nem volt jótekonny soha, de akármilyen nehéz kereszt is önnek ez a kereszt, mutassa meg, hogy súlya alatt nem roskad össze, nyissa ki a bugyellárisát, tegyen valami okos célra valami nagy alapítványt és korrigálja vele ezt a királyi kegyet, amely mindmostig méltatlanul esett önre.*”

A komoly témájú és hangvételű írás után a *Modern Dunántúl* vidám, élcelődő hangú tudósítást közölt az almádi Szent István napi jótekonysági népünnepélyről. A lap nem feledkezett meg Hornig Károly születésnapjáról sem.

E néhány köszöntő sort azért idézzük most, mert jellemzi az ifjú szerkesztők biztos értékítéletét, emberismeretét, stílusbeli egyszerűségét, tisztaságát: „*Báró Hornig Károly veszprémi megyéspüspök betöltötte hetvenedik életévét. Nemcsak a katolikusoknak, de mindazok ünnepe ez, kik őt örömmel látták a királynét koronázó püspöki széken. Felesleges tán az üdvözlések nagy kertjébe a mi szerény virágunkat is berejteni, de szükségét érezzük érzéseink kifejezésének, mikor olyan ember üdvözléséről van szó, kinek vallási és politikai bölcsessége, a közélet terén való szereplése, saját egyháza erősödésén kívül a felekezetek békéjét is biztosította.*” Egyházi személyiségről írtak elismerően, ismét bizonyítva: antiklerikalizmusuk csak indokolt esetben jelentkezik.

A *Krónika* rovat cikkeinek – pontosabban: glosszáinak – sorát két Zala megyei hír és annak tanulságai zárták a marhavészről és az Amerikába való kivándorlás magyar parasztokra gyakorolt negatív hatásáról.

A mai olvasó számára talán szokatlan, hogy a *Modern Dunántúl*-ban a Szépirodalom és a *Krónika* rovat után a *Pedagógia* jelentkezik önállóan.³⁵ Ha viszszagondolunk a lap programadó cikkeire, érthetővé válik, miért kapott kiemelt helyet a pedagógia: a modern élet, a modern kultúra kifejlesztésében, terjeszté-

³⁵ Uo. 31–36. o. (5)

sében játszott fontos szerepe okán. A lap első számában a Pedagógiai rovatban mindössze egyetlen cikk jelent meg. Ez is átvétel egy Bécsben kiadott folyóiratból, a *Monatshefte für Pädagogik und Schulpolitik*-ből. Philipp Frey: *Sexuális kérdés az iskolában* című tanulmányát „- o -” vagyis Ludwigh fordította nyelvünkre.

A közlést a szerkesztők előljáróban kifejtett kettős célja külön indokolta: a cikkben feltett kérdésekre adott válaszok alapján össze kívánták hasonlítani a két szomszédos ország gyermekeinek véleményét és ennek eredményéből következtetni a két ország tanítóságának műveltségére. A statisztika hitelesség és a felvetett kérdéskör tisztázása érdekében az olvasók szíves közreműködését kérték. A tanulmány a korabeli Európa, benne Magyarország egyik tabutémájának, illetve kényes témájának taglalata. Frey az iskolai nemi nevelést az orvosok és tanárok közös munkájának tartotta. Három kérdést fogalmazott meg, hogy felmérést készíthessen. Ezekre várták a választ a *Modern Dunántúl* olvasóitól is. A kérdéseket citálnunk kell, így is éreztetve a szerkesztők merészségét a szá-zadeleji Veszprémben s hogy érthessük a dühödt sajtóvisszhang kiváltó okait: „1. Hogy elégítheti ki a tanító vagy tanítónő a gyermek kívánságát, ha felébredt benne a «születés talánya» iránti érdeklődés? 2. Melyik eszközt tekinthetjük a legjobb védelemnek az onania ellen? feltéve, hogy az illető népiskolai vagy polgári iskolai tanuló még nem eléggé érett szociálhygieniai ideákra. Az önfertőzés következményeitől való túlságos óvást előre vissza kell utasítanunk, mert ideges gyermekeknél a lelki aggodalom még károsabb lehet, mint maga az önfertőzés. 3. Miképpen lehetséges egy egész osztályt és egyeseket, munka, játék vagy sport révén a nemi élet veszélyeitől megőrizni?” Frey tanulmánya a megoldandó társadalmi, nevelési és mentálhigiénés problémák tömegét vetette fel, néhol szinte sokkolóan. A téma, úgy látszik, nem vesztett vagy alig vesztett aktualitásából napjainkban és az írás kissé „avult” stílusán sem mosolyoghatunk igazán...

A lapban közös rovatban foglalkoznak a művészet és színjáték dunántúli helyzetével.³⁶ A vidéki művészi ízlésről kroit íratnak a szerkesztők Holló Géza pesti szerzővel. A vidéki művészi ízlés típusait elemző írása keserűre kerekedett. Kritizálni kényszerült a főként nagyvárosból frissiben hazakerülő ifjú moderneket is, akik „természetesen lenéznek mindent, a mi vidéki, a mi régi, főleg a mi nem divatos és noch nie dagewesen.” A *Modern Dunántúl* ifjú, a fővárosból nemrégiben hazaköltözött szerkesztői bizonyára egyetértettek ezzel a sommás megállapítással, bírálattal, ha közölték lapjukban s nem érezték magukra vonatkozóan. Holló Géza a vidéki művészi ízlésről valójában nem kromiszinten értekezve leírja, hogy „ez a szó «vidék» nem is annyira a szélességi fokot jelöli, ahol valaki lakik, mint inkább a kulturális nívót, amin áll. Kultúra pedig – édes istenem –

³⁶ Uo. 37–42. o. (6)

de kezés adatott minékünk! Azt nem lehet megtanulni, se könyvesboltban venni, se lapokból kiböngészni, az nem az elolvasott, bemagolt és vakon elfogadott klasszikusokból vagy modern írókból csöpög az emberbe mint a nürnbergi tölcséren a bölcsesség, hanem az egyéni élményekből saját megfigyelésekből, saját ítéletekből szűrődik le. Aki nyitott szemmel figyeli az életet, a természetet, a saját bensejét, aki jelszavak béklyóit lerázza önálló ítélőképességgel benső elmélyedéssel tud belemerülni a művészi alkotásokba, annak az ízlése nem lesz vidéki, hanem egyéni és kultúrizlés. Természetesen mint minden, ez sem születik készen az emberrel, hanem folyton fejlődik, föltéve, hogy megvannak a fejlődéshez szükséges tényezők. Ezekhez a tényezőkhöz az előbb említetteken kívül még hozzátartozik a mások eredményeinek tudomásul vétele is a saját kritikánk mérlegén mérve." Holló szemléletének megfelelően a rovatban két tehetséges, öntörvényű ifjú művészre hívják fel a figyelmet: Mihály Lili grafikusra, a „hangulatrajzok finomlelkű művésznőjére” és Aiglon-ra (Sassy Attilára), a „modern fiatal képírók egyik legértékesebb, egyben legbizarrabb tagjára” Ópium álmok című munkájának megjelelése apropóján. Sassy nyilván Ludvighék baráti köréhez tartozott, mivel könyvét a *Modern Dunántúl* kiadóhivatala útján rendelhették meg. A nagykanizsai őszi színházi idény megnyitásáról és annak programjáról a pécsi Nemzeti Színház igazgatója értesítette a lapot. Hírt adtak a veszprémi őszi színházi idény kezdetéről is a győri színészek ismételt színvonalas szereplésének és nívós repertoárjának reményében. Zárásként a *Kelet Népe* egyik cikkét, *A színészromantika alkonya* című írást vették át. Gömöri Jenő a hazai vándorszínészet múltjáról és századeleji helyzetéről, funkciójáról fejtette ki véleményét, ítélete súlyos: a vándorszínészek vándorlását be kellene szüntetni és „kulturálatlan működésüket mai formájában megakasztani.”

A következő, a *Szemle* rovatban³⁷ ismét előkerül Gömöri Jenő neve a *Modern Könyvtár* című új sorozat szerkesztőjeként. A lap örömmel köszönti Gömöriek vállalkozását a kultúra országos terjesztésére.³⁸ Kiemelik, hogy a tervezett sorozat „népszerűsítő tendenciájánál és feltűnő olcsóságánál fogva egy irodalmi és kulturális megújítást jelent minálunk, különösen a tömegek szempontjából.” Dicsérik a Könyvtár európai színvonalát s felsorolják munkatársait. Közöttük Kosztolányi Dezső nevét követően felfedezzük a *Modern Dunántúl* egyik szerkesztőjének, ifj. Ludvigh Kálmánnak (Diegonak) a nevét is.

A lap utolsó, *Táviratok* című rovata³⁹ akár el is maradhatott volna. Augusztus végi híreket hozott régióinkból: Veszprémből, Pápáról és Pestről. Olyanokat

³⁷ Ez a rovat mindössze egy oldalon jelent meg: 43. o. (7)

³⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy a *Veszprémvármegye* is elismerően írt a *Modern Könyvtárról*. *Veszprémvármegye*, 1910. augusztus 28. 5. o. és október 30. 6. o. (8)

³⁹ *Modern Dunántúl*, 1910. szeptember 3. 47. o. (9)

és olyan formában, mint a napilapok. Csak kettőhöz fűztek zárójeles megjegyzést. Tauszt Elek veszprémi pénzügyigazgatót székfoglaló beszéde alkalmával üdvözölték a szerkesztők, „*mint a haladó álláspont képviselőjét*”. A Veszprémben fellépő koleragyanú kapcsán pedig az egyik mézsárszék előtti rendszeres szennyvízkiöntésre hívták fel a hatóság figyelmét. A rovat egyetlen hosszabb „*táv-irata*” a dunántúli polgári és felső népiskolák új iskolalátogatóinak miniszteri megbízatásáról számol be névsort is közölve.

A *Modern Dunántúl* első számát hirdetések zárják. Német nyelven olvashatjuk a Pedagógia rovatban tanulmánnyal szerepelt bécsi lap, a *Monatshefte für Pädagogik und Schulpolitik* megrendelői felhívását s alatta az Abeles Miksa özv. és fia, az asbest-cement palagyr Veszprém megyei képviselőjének reklámszövegét. A hetilap hátsó oldalán 1910. szeptember 3-án Rosenberg Mór veszprémi kereskedő hirdette „*úri-, női-divat-, rövidáru és saját készítményű fehérenemű és kelengye*” áruházát.

A veszprémi lapok bírálatai az első számról

Ludvig Kálmán és Próder László nem kis izgalommal várhatták a *Modern Dunántúl* első számának sajtóvisszhangját, mégha annak hatására sem kívántak változtatni hetilapja profilján. Tudjuk, felkészültek a meg nem értésre, a támadásokra, mégis arcul csaphatta őket a kritikákból áradó elutasítás, rosszindulat s a helyenként alparinak minősíthető stílus.

A dzsentrilapként megjelenő *Veszprémi Újság* szeptember 11-i számában reflektált a *Modern Dunántúl*-ra. Irodalmi rovatában Göbcs aláírással közölte a bírálatot. Már első mondatával bizonyította, hogy számukra nem kívánatos a lap megjelenése, előítéleteik vannak vele szemben, s eleve elítélik a modern irányzatot, amely szerintük „*tévhitben gyökerezik*”. A lap borítójáról is csupán így vélekedett: „*sárga borítékos*”, észre sem vette annak finom grafikáját. Bár a szerző legjobb indulatát hangsúlyozta kritikája kialakításában, értetlenségről, sőt kifejezett rosszindulatról tanúskodnak sorai. Azt állítja, hogy az egész modern iskola a „*tudatlanság palástolása, helyesebben: joggal való fölruházása végett keletkezett*”. Mint írja, a *Modern D*-ban ezért „*olvassunk olyan költeményeket s elbeszéléseket, amelyeket csakis az jogosít a lap nyomdafestékjére, hogy értelmetlenek és érthetetlenek*”. Ugyancsak a tudatlanságból eredezteti a „*szavakban rejlő perverzítást*”, ami alatt nem csupán nemi perverzítást ért, bár megjegyzi, hogy az a legtöbb bennük. Elítéli Mihály Lili *Éjbe néző* című „*meztelenséget palástoló*” rajzát és beleköt a művésznőről megjelentetett ismertető cikkbe, érthetlenséggel vádolva azt. Kegyelemdőfésének tárgya *Pedagógia* rovat tanulmánya:

„Hanem azt már tudjuk, hogy a «Sexuális kérdés az iskolában» c. cikk, s annak végén 3 pontokban (többször írnak, legyünk egy kicsit modernek) föl-tett kérdések a Btvk. 248. §-ában ütköznek, s mint ilyenek nem alkalmasak arra, hogy egy előzetes előfizetési ívvel terjesztett s családi asztalra kerülő társadalom-szépirodalmi lapban foglaljanak helyet. Hiszen még a csupán e kérdéssel foglalkozó tudományos művek is zárt borítékban küldetnek szét a szakértő orvosoknak. Ezt mindenkinek be kell látnia, még ha hosszú is a haja. Aki nem tudja belátni, annak a hideggyógyintézet a legjobb otthon. Aki pedig nem akarja belátni, annak is hideggyógyintézet való víz nélkül.”⁴⁰

A város legtekintélyesebb lapja, a klerikális beállítottságú *Veszprémi Hírlap* is e napon hozta kritikáját a *Modern Dunántúl* első számáról. Szerzője a „Figyelő” megjelölés mögé rejtőzött, ő sem vállalta saját nevét. Valószínűleg Lutter Ferenc teológiai tanár munkája a terjedelmes, megsemmisítő erejű cikk. Hiába ismeri el bevezetőjében a „művészi szecesszió jogosultságát... *Ady bizonyos érdemeit*”, valamint „*bizonyos jogtanok újjászervezőinek érdemeit*”, elismerését megvonja, amint ezek az újító törekvések „*évezredek, sőt évszázadok tiszteletével igazolt szent hagyományokat*” kezdenek sérteni, jelesül a kereszténység hirdette eszméket és tanokat. S hiába közli, hogy jóakarattal vette kézbe a *Modern Dunántúlt*, bírálata alapján nem hihetünk neki. Csalódottan írja, hogy a lapban nem kapott mást, mint „*pornográfiát és finomított Népszavát*”. Lutter is erkölcsstelennek ítéli a *Szépirodalom* rovatban megjelent verseket és novellákat. Haragját Zigány Zoltán szociológiai-publicisztikai programadó cikkére összpontosítja.

Céljának megfelelően idéz a tanulmányból, hogy végül megállapíthassa: „... a *Modern Dunántúl* kilógatta a lólábat, kimutatta a fogafehérjét. Neki a keresztény kath. erkölcs tanítását.” Kritikáját, a rágalmak hadát így összegzi: „... kimondom, hogy ez a lap veszedelmes, ezt a lapot (ha így folytatja) tisztességes családok nem tarthatják, ezt a lapot jó keresztények nem támogathatják, 1., mert szabadgondolkodó, szociáldemokrata, vallástalan és erkölcsstelen tanokat hirdet, 2., mert némely közleményei sértik a közszemérmét és igen közel állnak a pornográfiához. 3., mert éppen ezek miatt nem tartom jogosultnak arra, hogy azt hirdesse, hogy a kultúra terjesztője akar lenni.” Lutter kijelenti, nemcsak a saját, hanem a papság véleményét is megfogalmazta, amely egyezik a művelt hölgyek és urak állásfoglalásával, azokéval, „*akik éppen nem mondhatók bigottnak.*” Végül teljességgel szembefordul a *Modern Dunántúl*-lal, a hetilap koncepciójával: „*tiltakozunk az ellen, hogy ezt az álkultúrát nekünk hirdesse és ennek az álkultúrának dunántúli központjává Veszprémet tegye.*”⁴¹

⁴⁰ *Veszprémi Újság*, 1910. szeptember 11. 6. o. Irodalom rovat. (10)

⁴¹ *Veszprémi Hírlap*, 1910. szeptember 11. Figyelő: *Modern Dunántúl*. Idézi: Eri, 1965. 156. o. (11)

Hat nappal később a *Népakarat* című veszprémi lap még megsemmisítőbb kritikát közölt a *Modern Dunántúl*-ról. E magát függetlennek hirdető hetilap, amely a „kereskedők, iparosok és földművelők érdekeit felölelő társadalmi és közgazdasági lap”-ként jelent meg, útszéli hangneméről s gyakori sajtópereiről volt hírhedt a városban. A lapot szinte teljes egészében a szerkesztő, Takács Szilveszter írta. A *Népakarat* fejlécén olvasható két jelmondat (Győzzön az igazság! Mindent a népért!) „szellemében” Dorong név mögé rejtve gyakorolt bírálatot a *Modern Dunántúl*-ról. Gúny, megvetés árad minden sorából. A lap borítójáról így ír: „Igazán művészi a címlap, hol egy elernyedt izomzatú lajhár-körmű alak a hárfa húrjait pengeti. Ez igen találó. Előre elárulni látszik, hogy a folyóirat belsejében is elernyedt izomzatú, beteg idegrendszerű hangászok pengetik a hárfa húrjait.” A tartalomról ekként vélekedett: „Egy-két cikket leszámítva, van abban minden, csak az nincs, amit vártunk. Maga az egész folyóirat nem egyéb az erkölcstelenség posványába való fetrengésnél...”

A legjobb akarattal sem tudjuk elhinni L. Diego beköszöntőjében foglalt ama kijelentést, „a mi szemünk tükrében is a Bakony kékje csillámlik, minket is a Bakony szült és somogyi halmok, zalai emberek eszejárása szabja a mi eszünk kerekét. Nem tudjuk elhinni pedig azért, mert még a Bakony hírhedt betyárjainak sem jutott eszükbe nászéjjelükön kilencz mezítelen asszonyt tánczoltatni, kék ködöt pedig éjjel sohasem láttak.” Ludvig versére utalt ez utóbbi mondat, a szokott realizmust számonkérve tőle.

Az ifjú szerkesztőket, a hetilapot valósággal ledorongoló Takács már nem is erkölcstelenséggel, pornográfiával, hanem pervezitással vádol: „A folyóirat a pervezitás lerakódó helye. A legegészségesebb ember gyomra is kell hogy felkavarodjon, mikor azokat a disznóságokat olvassa, melyek a Modern Dunántúlban le vannak rakva. A M. D. erkölcsi haladásról beszél előfizetési felhívásában, s mindjárt az első számban kiérdemesült perdita alakokat szerepeltet és személyesít meg közleményeiben. Egyes novellák pedig teljesen azt a meggyőződést keltik bennünk, hogy kéjsóvár nebulók beszélnek el az ismert fővárosi lepkékkel lefolyt kalandjaikat, mikor kevés volt az öreg pénz, s koronára, meg a kapupénz elengedésére kellett alkudni.” Nagy Lajos és Fred Fokler novelláit minősítette e formában „Dorong”. Recenziójának utolsó sorai azonban az ő értékítéletét minősítik: „Egyelőre ennyit a Modern Dunántúlról. Olvasó közönsége is bőven fog akadni az Örömtanyák nymphái között, de a Bakony, Zala, és Somogy tisztes erkölcsű családjai asztalára sohasem kerül.”⁴²

A város további két lapja, a liberális *Veszprémi Napló* és a *Veszprémvármegye* tartózkodtak mindenféle vélemény-nyilvánítástól. A *Veszprémi Napló* később sem vett tudomást a *Modern Dunántúl*-ról, illetőleg hivatalosan nem foglalkozott vele. A *Veszprémvármegye* későbbi híradásai korrektek, nem láttak ellensé-

⁴² *Népakarat*, 1910. szeptember 17. 5–6. o. *Modern Dunántúl*. (12)

get a lapban, kritikájuk sem fajult rágalmazássá és személyeskedéssé. A *Modern Dunántúl* első számáról megjelent veszprémi sajtóviesség alapján megállapíthatjuk, hogy az olvasóközönség élénk érdeklődéssel várta az új hetilap megjelenését, amely aztán másságával, szokatlan tartalmával szinte berobbant a megye sajtójába s heves ellenállást, helyenként dühödt, mai felfogásunk szerint is igazságtalan reakciókat váltott ki. A lap folytatásához, a modern újságírói koncepció teljes megvalósításához pedig elmaradt a hivatalos biztatás. De talán nem is vártak rá az ifjú szerkesztők...

III. A kritikák hatása

Amikor 1910. szeptember 11-én megjelent az első két, megsemmisítő kritika a *Modern Dunántúl* egy héttel előbb utcára került első számáról, az olvasók már a lap második számát olvashatták. Az új társadalmi hetilapot teljességgel elvető, létjogosultságát megkérdőjelező recenziók hatására talán azok is megvásárolták a friss számot, akik különben nem érdeklődtek volna iránta. A nem így kívánt, semmiféle megértést nem mutató fogadtatás végül propagandául szolgált a lap számára. A *Modern Dunántúl* az egyértelmű negatív bírálatok ellenére sem szűnt meg, hatóságilag sem tiltották be megjelentetését. Radikális polgári olvasói köre egyre szélesedett Veszprémben és a Dunántúl több városában.

A hetilap második száma még az előzetes szerkesztői koncepció jegyében készült. E számtól különül el a két szerkesztő feladatköre: L. Diego, azaz Ludvigh Kálmán lett a főszerkesztő, míg Próder László a felelős szerkesztői posztot látta el. Elsőként közöltek az olvasók tájékoztatásra előzetes tartalomjegyzéket. Bevezető írásként, mintegy további gondolkodásra készítő vezércikként dr. Illés Dezső veszprémi ügyvéd iskolai tankönyvet elemző tanulmányát hozták. A szerkesztők megjegyzése szerint a szerző eredetileg felolvasásra szánta írását, innen ered annak könnyebb és változatosabb formája. Illés előljáróban a család szerepéről fejtette ki véleményét. Ha a mai olvasó „áthallásokat” érez belőle, az nem lehet a véletlen műve: „A család szellemi funkciójával a tanintézetek kelnek versenyre. Az utca és a sajtó óriási befolyást gyakorolnak a gyermekek nevelésére... A mai családi élet csak halovány árnyalata a hajdani patriarchális családi életnek... Én boldognak érzem magamat, hogy a középkorból visszamaradt lovagként elmúlt idők társadalmi légkörét szívhattam magamba, s hogy családommal, gyermekeimmel a lehető legteljesebb szellemi közösséget élem.” Első osztályos kislánya katolikus népiskolai tankönyveit olvasgatva kénytelen volt megállapítani, hogy azok a haszontalan definíciók tömegével, a gyakorlati érzék teljes kipusztításával mételyeznek, elveszik a gyermekek kedvét a tanulástól. A cikkíró a közvélemény figyelmét kérte a

„tankönyveszközírók szeméjének” elsöprésére. Bizonyára sokan egyetértettek vele „a tankönyvek megírása a legnagyobb íróművészek dolga és a legnagyobb emberbarátok irigylet feladata lenne...”

A Szépirodalom rovatban mindössze egy novella és egy vers kapott helyet. Hermainné Ludwig Blanka veszprémi szerző általa vázlatnak minősített elbeszélésében három, zárdában nevelkedett nő találkozik tíz év után. Beszélgetésük témája természetesen a szerelem és házasság, a harmonikus szépség keresése. A szerelem modern felfogását is tükröző novellát szerelmi élmény emlékét idéző vers követi. A *Modern Dunántúl* második számából fájlalhatóan kimaradtak irodalmunk klasszikusai.

A *Krónika* rovat e szám legtartalmasabb, legjobban szerkesztett része. A cikkek élén *A pletyka* című glossza Diego tollából származhatott. A fiatal főszerkesztő a jellegzetes kisvárosi jelenséget pellengérezte ki. Egy megtörtént veszprémi eset kapcsán ítélte el azt a társadalmat, mely az ilyen kritikátlan ócsárlást „beveszi”. Írásához ezt a záradékot fűzte: „Remélünk és bízunk abban, hogy a veszprémi kultúrélet intenzívebbé tételével némileg elveszti majd hatalmi körét a mende-monda, hisz más szenzációkra is eléggé intelligens a nagyközönség.” A rovat veszprémi tudósításait a vár központi épületegyüttesének sziluettképe vetíti előre. A lap meglehetősen nagy terjedelemben számolt be a város képviselő-testületének rendes őszi közgyűléséről. A krónikaszerű ismertetést egy-egy adott témánál az ismeretlen tudósító személyes hangú megjegyzései színesítik. Véleményének adott hangot például a tűzoltó laktanya, szertár, parancsnoki lakás és lóistálló építésének megszavaztatásával kapcsolatban: „így végre teljesülésbe megy Óvári Ferenc régi álma, mely minden saját és lakosságának érdekeit védő városnak első kötelessége. Hihetetlen, hogy a mai időkben ilyen nehezen szavaztassák meg egy vagyoni érdeket biztosító intézmény, ma, amikor más városokban egy rendszeres, a modern kívánalmaknak megfelelő, (nem pedig operettszerű, díszfelvonulós, recsegő zenekaros, önkéntes) tűzoltóegylet felállítása olyan természetes és vitát nem szülő ügy, hogy annak bármi költségen való létesítésébe gondolkodás nélkül megy bele a polgárság. Végre megszületett Veszprémben is.” Az ipariskola építésének tárgyalásához ezt a megállapítást volt kénytelen fűzni: „Szép világot vet a maradi emberek gondolatvilágára és készületlenségére.” A másik két veszprémi krónikahír a helyi színészettel foglalkozott érdemben, valamint a megyei gazdasági egyesület pontatlanul megfogalmazott meghívóját kritizálta. Pápáról az – lp – betűjelű tudósító küldte el beszámolóját a lapnak a városi közgyűlésről. Sopronnal két írás foglalkozott a modern festőiskola felállítása, illetve a színház kapcsán. Zalaegerszeg vasútügye révén a tudósító a város kulturális életéről oszthatta meg véleményét az olvasókkal. Kaposvárról két, derűsebb témájú tudósítás érkezett a lap számára.

A *Modern Dunántúl* utolsó, *Hírek* című rovatát Hermann János grafikája díszítette a második számtól. A két szembenézõ, erõsen stilizált páva vonalas rajza a szecesszió hatása alatt készült. A hírek élén a szerkesztõk mondtak „nyilvános köszönetet” a Balatoni Szövetség „agilis titkárának”, Cséplõ Ernõ úrnak, hogy õnhatalmúlag megtiltotta a lap indulását jelzõ plakátok kiragasztását a balatoni fürdõhelyeken. Az egyoldalas rovatban fõleg személyi híreket közöltek Sopronból, Szombathelyrõl, Kaposvárról, Balatonfüredrõl és Veszprémbõl. A lap második számának terjedelme mindössze 16 oldal, az elsõ, bemutatkozó számhoz képest több, mint felére csökkent oldalszáma.

A *Modern Dunántúl* szeptember 18-án megjelent harmadik számában már reagált a lapról közzétett helyi kritikákra. A szerkesztõség három oldalnyi terjedelemben fogalmazta meg válaszáat. Mottóul a *Veszprémi Hírlap* summás véleményét idézték: „A *Modern Dunántúl* zászlójára kiírt kultúra, a pornográfiával vérrokon, sõt valósággal pornográfikus szépirodalom, szabad gondolkodás, a keresztény hit és erkölcs támadása...” A szerkesztõk történelmi példákkal illusztrálva tételesen cáfolták az ellenük felhozott vádakat. Különösen a keresztény hittel és erkõccsel való szembeállításuk ellen tiltakoztak: „Mi nem támadunk hitet, nem támadunk keresztény erkölcsöket, de harcba szállunk mindennel, ami a formáért lényegyet áldoz, harcba szállunk szabadon, nyíltan a gondolat erejére támaszkodva. Nem döngetünk évezredes tanokat, elismerjük az elismerésre méltókat, de szívbeli mély meggyõzõdéssel, a magunk igazságos fegyvereivel dolgozunk és harcolunk – ha kell – a modern kultúráért.” Az elmarasztaló kritikákat hozó veszprémi lapokról így vélekedtek: „A *Modern Dunántúl* hirdetett programját azok támadják, kik képtelenek voltak évtizedek munkájával bárminemû kulturétet teremteni. Ha a mi lapunk is Mihálykák zöngeményeit, a vidéki lapokban megszokott tárcacikkeket adna – nem lenne létjoga, mert más formában adná ugyanazt, amit az eddigiek.” A szerkesztõség nyíltan vállalta a harcot a gondolatszabadság jegyében a felhozott vádakkal szemben, laptársuknak megköszönték végül, hogy alkalmat szolgáltatott programjuk ismételt kifejtésére.

A szerkesztõség, a két ifjú ember ekkor még valóban nem kívánt módosítani lapjának eredeti programján. Válaszuk után, mintegy az elõzõ szám „vezércikkének” folytatásaként dr. Weisz Jenõ Gyõrõtt elhangzott elõadásának részletét közölték *Iskola és élet* címmel. A szerkesztõi megjegyzés szerint azért, mert az is „az iskola és az élet között tátongó űrt teszi vizsgálat tárgyává”. A *Szépirodalom* rovatban Diego „kényszerült” írni a kritikák hatására a modern poezisról, „a modern ember megváltozott lelkivilágának hû tükré”-rõl. Utolsó mondata szelíden szólt a bírálókhoz: „Amikor tehát discrét mosollyal haladnak el önök a modern poezis termékei mellett, gondoljanak vissza egy pillanatra a mûvész világ forradalmárjaira, kik elõtt ma tekintélyimádó tisztelettel hajtanak fejet és gondolják meg, hogy az Önök õsei azokat intézték el kicsinylõ kézlegyintéssel – és lám az õ újjuk mégsem állott meg!” E rovatban, a

modern líra szemléltetéséül három verset hoztak Bibó Zoltántól, Főzy Gyulától és Hangay Sándortól. A *Krónika* rovat elsőként kritikát közöl a veszprémi színház Bernard Shaw előadásáról. Tartalmas elemzést ad, színvonalával messze kitűnik a veszprémi lapársak hasonló témájú írásai közül. Majd Takách Ádámot, a Veszprém megyei árvaszék elnökét üdvöztették – Próder Lászlót sejtjük az „r” betűjel mögé rejtőző szerzőként – 30 éves elnöki jubileuma alkalmával. A cikkíró szükségesnek tartotta kifejteni, hogy nem a személyi kultusz kialakítása okán szólt Takách Ádámról, hanem, mert a modern gyermekvédelem terén elért eredményeit értékeli nagyra. Ugyancsak Pródertől származhat a Veszprém vármegyei gazdasági egyesület 50 éves jubileumára reagáló glossza. Az ifjú újságíró a dicsőség elismerése mellett, bocsánatkéréssel, s nem a támadás szándékával a szociális kérdések megoldását kéri az egylettől. Nívós e szám *Színészet* rovata, amely a zalaegerszegi, kaposvári, veszprémi és soproni színházi életről számolt be. A *Hírek* rovat másfél oldalon hozott egy, illetve néhány mondatos közleményeit a lap fennállása óta első ízben *Szerkesztői üzenetek* követik. Az olvasói véleményekre reagáltak frissen, hol illendő komolysággal, hol humorral.

E szám terjedelme 15 oldalt tesz ki. A következő számok oldalszáma alig tér el ettől, az állandósult terjedelem 15–20 oldal között mozgott a tartalomtól függően.

1910 szeptemberének utolsó vasárnapján már a *Modern Dunántúl* negyedik számát olvashatták az érdeklődők, kik között – a szerkesztői üzenetekből kitűnően – egyaránt akadtak gimnazisták, tanítók, Nyugat-olvasók és derűs asztaltársaságok. A lap első cikkét dr. Leszner Adolf soproni orvos írta. Az 1908. évi halálozási statisztika adatait vizsgálva az aránytalanul magas gyermekhalandóság okait boncolgatta. A kultúrátlanságot, tömegszegénységet, helytelen életmódot jelölte meg a legfőbb okokként. Míg a nép művelésével gyökeresen és előnyösen nem változtathatnak a közegészség állapotán, a falusi bábaaszonyok, mint szociális gondozónők kellő továbbképzését javasolta átmeneti megoldásként. Emellett szükségesnek látta a szegény anyák gyermekgondozási kellékekkel való ellátását, hogy a gyermekhalandóság leszorításával is helyet követelhessünk magunknak a nyugat-európai kultúrnemzetek között. Az orvos-szerző külön foglalkozott a téma tárgyalása során az egészségtelen falusi lakóházakkal, a lakásokban rejlő egészségkárosító tényezőkkel. Kormányfeladatnak tartotta az egészséges falusi lakások építését, illetve támogatását hivatalos tervrajzokkal és építőakciókkal. A bevezetőként közölt, kiemelt témájú tanulmányt a szerkesztőség örömteli közleménye követte. Arról adtak hírt, hogy a lapjukat üdvözlő levelek nagy száma arra engedte következtetni a szerkesztőséget, valóban létezik egy modern, a lap törekvéseit méltányoló réteg a Dunántúlon. Az üdvözlő levelek sorából Lehner Adolf, a soproni *Napló*

munkatársának levelét emelték ki és közölték teljes terjedelmében. Lehner sok szerencsét kívánt a vállalkozáshoz. Kifejtette, hogy „*érdekes és célszerű volna, ha a Dunántúl összes liberálisan gondolkodó férfúi – újságírók, ügyvédek, orvosok stb. – ez új lap körül csoportosulnának... Hogy azonban az így szellemileg megindult mozgalmat személyes ismeretséggel, barátsággal is megpecsételjük, célszerű és hasznos volna, ha a dunántúli újságírók, írók és művészek a Modern Dunántúl közös kapcsa révén évenként a Dunántúl egy-egy városában quasi kongresszusra jönnének össze. Mennyit tanulnánk mi ez által!*” Végül egyesület alakításának szükségességét vetette fel a soproni újságíró.

A Szépirodalom rovatban e számban Hangay Sándor egyik novelláját, *Diego Kitépni vágyom* című versét és Hermanné Ludvig Blanca *Könnyek* című hangulatrajzát jelentették meg. A *Krónika* rovat ismét a hetilap legizgalmasabb, aktuális társadalmi kérdéseket taglaló része. Csupán néhány cikkéből idézhetünk most. Eszterházy Pál gróf gondokság alá helyezésének hírére a „*mulató magyar*” archeotípusáról fejtette ki véleményét „r”, azaz Próder ironikus felhangokkal. Örömmel tájékoztatták az olvasókat a magyar szabadgondolkodókat tömörítő pesti Reformklub megalakulásáról. Két népművészeti „szürke napihír” között talált összefüggést „o” (Diego) azon medítált, hogy a még „*itt élő művészi csírának a fejlesztésére kellene gondot fordítani és nem átültetni akarni más körülmények és idegen viszonyok között kialakult, tehát lényegében idegen dolgot.*” Az 1910. évi népszámlálás fontos szerepéről írt Próder. Sok kérdést felvető cikkéhez egy „-l” betűjelű szerző fűzött megjegyzést a statisztikai adatgyűjtést hitelességére vonatkozóan, hangsúlyozva, hogy a pontos munka „*nemcsak államérek, nemcsak magánérek, hanem kardinális társadalmi követelmény.*”

E számban láthattak először a hetilap olvasói zirci városkép sziluettet a zirci krónikahír előtt. A ciszterci rend egyetemes káptalanjáról számolt be a tudósító. A hírhez önkéntelenül kommentárt fűzött korántsem vallásellenesen, kiemelve: „*A népnek mindig volt és mindenkor lesz szüksége vallásra és hitre, legyen az a budhizmus lemondása, a mohamedánizmus fatalistikus világ felfogása, a kereszténység távol menyországra nevelése, avagy a socializmus vallása.*” Végül a „*győri kultúrünnepről*”, a katolikus fiúinternátus és a tanítóképző internátusának megnyitásáról adtak összefoglalót.

A *Színháték* rovatban csupán Próder éles hangú, de segítő szándékú kritikáját jelentették meg a veszprémi színészetéről. A szerkesztő-szerző a színházat nem szórakozóhelynek, hanem a „*szellemi üdülés*” ünnepi helyének tartotta, ezért bírálta a helyi színház repertoárját. Az utolsó oldalon veszprémi, székesfehérvári és zalaegerszegi rövid, közérdekű híreket közöltek.

A *Modern Dunántúl* ötödik száma október 6-án került az utcára. Már nem vasárnap, hétfévi olvasmányként, hanem csütörtökön este. Az ismeretlen szer-

zótól származó vezércikk a szabadgondolkodás fogalmát határolta körül. A terjedő világfelfogás egyetlen céljaként a dogmák és szellemi konvenciók elleni küzdelmet jelölte meg a cikkíró, bár megjegyezte: „*Ez a szabadgondolkodás már nem harcos, nem támadó, contemplál, megállapít.*” Nem tartotta a szabadgondolkodás kizáró okának a vallásos világfelfogását, csak a dogmatikus, merev álláspontokkal jellemezhető vallásosságot ítélte el. Egyértelműen leszögezte, hogy a tisztultabb világnézet alkotó tényezőjeként a szabadgondolkodás nem vádolható rombolással, mert az az új világot építi.

Az összevont *Művészet, Szépirodalom* rovatban teljes oldalt szenteltek egy fiatal veszprémi szobrászművész bemutatásának. Csikász Imre portréját kevés életrajzi adattal, a művészi pályafutás főbb állomásaira, jellegzetességeire koncentráltan rajzolták meg. *Menyasszonyom* című reliefszobrát külön, mint művészi fejlettségét karakterisztikusan jellemző munkáját ismertették. Az ifjú szobrászról szóló szeretetteljes írás utolsó sorát idézzük: „*Úgy kell az ő dolgait néznie, mint nagy lehetőségeket magukban rejtő csírákat, melyek erőből duzzadva eredményes pozitívumokat és büszke, nagy jelentőségű eredményeket sejtetnek.*” E számban két novella kapott helyet. Haraszi Hugó: *A kövek beszélnek* című elbeszélése hangulatrajz olaszországi úti élményeiről, Thomas Mann *A ruhásszekrény* című novelláját a *Modern Könyvtár* első füzetéből közölték „*mutatóul*”.

A *Krónika* rovatban Próder stílusára ismerünk az apró hírek apropóján gyakorolt ironikus társadalomkritikából. A bécsi vadászkiállítás magyar pavilonjának további sorsán gondolkozva felveti, hogy a tanulságos és művészi szépségű kiállítást itthon egy mezőgazdasági múzeum keretében kellene elhelyezni. Ám nem a fővárosban, hanem két fejlődésben levő város, Győr és Sopron közül valamelyikben, emelve e városok idegenforgalmát.

A *Színjáték* rovatban ezúttal a kaposvári, a pápai és veszprémi színészzel foglalkoztak érdemben. A közel három oldalra duzzadt *Hírek* rovatban a Dunántúl nyugati és középső területein fekvő városok közérdekre számot tartó híreit hozták.

A *Modern Dunántúl* hatodik számának élén a szerkesztőség által jegyzett cikket jelentették meg a Veszprém vármegyei múzeum ügyéről. Aktuális kérdésként a múzeum elhelyezési gondjának megoldására tettek javaslatot. A közérdekre hivatkozva felkérték a megye vezetését, hogy a főispáni lakást adják át múzeumi célra.⁴³ Majd Szigethy Ferencnek a dunántúli jegyzőkhöz intézett felhívását közölték. A szerző a lap támogatására szólította fel kollégáit, mert a

⁴³ A múzeumüggyel foglalkozó veszprémi hírlapok közül egyedül a *Modern Dunántúl* tett érdemi javaslatot. Erre vonatkozóan: Éri István: *A veszprémi múzeum építésének története.* VMMK 2. 1964. (43–78) 60. o. (1)

Modern Dunántúl – az országos jegyzői lap kiadásának meghiúsultán – vállalta egy állandó közigazgatási rovat szerkesztését. A szépirodalmat e számban Elek Viktor *Budapesti történet* című novellája és a Komjáthy Jenő posthumus kötetéből választott *Viharének* című vers képviselte. A *Művészet* rovatban maga a főszerkesztő „láttatta” lírai hangú írásában Aiglon: *Opium álmok* című rajzait. Aiglon, azaz Sassy Attila könyvalakban megjelent rajzait már a lap első számában az olvasók figyelmébe ajánlották. A könyvet a *Modern Dunántúl* kiadóhivatala útján rendelhették meg az érdeklődők. Most két rajzot mutattak be a lapban. Ludvigh ezek „soká visszarezgő formahangulatát” érzékeltetve írta le gondolatait a századelő új művészi törekvéseiről. Sassy Attila, művésznevén Aiglon szecessziós, dekoratív rajzsorozata rendkívül közel állt a Csáth Géza, Cholnoky Viktor műveiben megjelenő élmény- és magatartásformákhoz. Kortársaira – így a *Modern Dunántúl* szerkesztőire is – nagy hatást gyakorolt.⁴⁴

E szám krónikaanyaga is különösen gazdag és sokrétű. Strém István Nagykanizsáról küldött glosszájának ironikus címe az általános helyzetre utal: „Nagykanizsa irodalmi élete, vagy ha úgy tetszik bármely vidéki városé.” Strém végkövetkeztetése így szól: „... hogy produktív és termelőképességűvé válhasson bármely vidék irodalma, ahhoz elsősorban a közönség ízlésének kell finomulnia.” Pesti szerzőtől (Dr. Sz. K.) származik a veszprémi nappali áramszolgáltatás kiépítését szorgalmazó cikk. A szám egyetlen színkritikája is ebbe a rovatba sorolódott. A *Pápai Közlöny* egyik durva hangú bírálatából idéztek elrettentésül, mert az „megszentségtelenítette az előadó művészetet.” Balázs József Keszthelyről tudósított a hévízi villamos sorsáról. Diego a *Modern Dunántúl* szerkesztőségéhez érkezett levélre válaszolva ismét a tósokberéndi tanítónő ügyével volt kénytelen foglalkozni, kérve a főtanfelügyelő intézkedését. Próder László glosszájában Sümeg főreális-kola-alapítási szándéka kapcsán az ipariskolai képzés szükségességét fejtegette a vidéki ipar fejlesztésének érdekében.

A lap profiljának megváltoztatása

A *Modern Dunántúl* hatodik számának *Hírek* rovatát meglepetéssel konstatálhatták az olvasók. Az addigi rövid hírek helyett egyetlen szerkesztőségi közleményt jelentettek meg. Ebben bejelentették, hogy a lap kicsiny terjedelme miatt ezentúl külön szépirodalmi és művészeti kritikai orgánumot bocsátanak ki *Új Igék* címmel, havonta egy alkalommal. A *Modern Dunántúl*-ban viszont új állan-

⁴⁴ Csáth Géza: *Opium* című írását Sassy Attilának ajánlotta. Erről: *Magyar művészet*. 1890–1919. I. kötet. Budapest, 1981. 451–452. o. (2)

dó rovatokat alakítanak ki a lap eredeti célkitűzéseinek megfelelően a szociológia, közigazgatás, iskolaügy témaköreiből, ígérték a *Krónika* rovat fejlesztését s meg kívánták szüntetni a *Hírek* rovatot. A profilváltoztatás miatt a hetilap következő két számát nem jelentették meg. Az olvasókat az *Új Igék* két ív terjedelmű első számával akarták kárpótolni. Ugyanakkor felhívták az előfizetők figyelmét arra, hogy a lap szerkesztősége november első hetében irodalmi „estélyt”, s még a hónap folyamán képkiallítást rendez.

E tervezett változtatások valójában nem szegényítették, hanem tartalmilag gazdagabbá, karakterisztikusabbá tették a lapot. A csekély terjedelem gátolta a nívós irodalmi-művészeti írások közlését, illetve e rovatok színvonala nem mindig érte el a kellő szintet. A *Hírek* rovat megszüntetésével – mivel abban tényleg nem adtak új információt –, pedig egyértelműen nyert a hetilap. Helyesnek bizonyult az a szerkesztőségi felismerés, hogy fejleszteni kell a *Krónika* rovatot. Ez a rovat a *Modern Dunántúl* első hat számának szinte legjobban szerkesztett, kiváló, közérdekű témákat felvető, megoldási javaslatokkal szolgáló glosszák sorát hozó része volt. Ennek bővítése a lap liberális-radikális olvasótáborának szélesedését is elősegíthette. Az irodalmi est és képzőművészeti kiállítás szervezése a szerkesztőség eredeti koncepciójában szerepelt, megvalósítása egyben propagandául szolgált a *Modern Dunántúl*-nak.

Az 1910. november 3-án nyomdából kikerült új szám borítólapján ugyan a hetedik számot tüntették fel, belső fejlécén már a kilencedik számot olvashatták az előfizetők és a lap vásárlói. A két hétig szüneteltetett hetilap első cikke a pápai bencés főgimnázium ügyével foglalkozott, bírálva a város közgyűlésének döntését. Nem a vallás ellen agitált az ismeretlen szerző, amikor a „felekezetiellen népoktatás” mellett foglalt állást. A konzervativizmus és modernizmus harcát látta a szerinte elhibázott döntés mögött, a fejlődést, a tanítás új és friss elemeinek, módszereinek bevezetését féltette. A *Közigazgatás* rovatban a közegészségügy szükséges reformjáról értekeztek a szociális haladás érdekében. Balázs József Keszthelyről a Zala megyei jegyzők és segédjegyzők évi rendes szabadságának szabályozása ürügyén a tisztviselői kar méltánytalan helyzetéről írt. A hetoldalas *Krónika* rovatot már a módosított szerkesztői elvek jegyében állították össze. A vidéki hírlapírás színvonalát bírálva példákat hoztak a *Keszthelyi Hírlap*-ból és a *Modern Dunántúl*-t is alpári módon kritizáló *Veszprémi Újság*-ból. Szenvedélyességgel ítélték el a papi túlkapást egy veszprémi öngyilkos asszony temetése körüli kálváriára reflektálva.⁴⁵ Baló Irén énekesnő veszprémi hangversenyére hívták fel a figyelmet. A művésznő bemutatására a *Trencsényi*

⁴⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy a *Veszprémvármegye* is hasonló véleményt közölt az esetről 1910. október 20-i számában a második oldalon. (3)

Lapok-ban róla megjelent bírálatot idézték. Rövid hírben számoltak be a balácai ásatásokról és a balatoni fürdők világításáról. Győről a Kisfaludy irodalmi kör felolvasó „estélyéről” küldtek összefoglalót. A tudósító a szentimentalizmus és romantika hagyományait ápoló kört a modern irodalmi irányzatok pártolására buzdította. Pápáról egy „igénytelen városi hír”, a pénzügyi bizottság előadójának lemondása kapcsán a városi fejlődést gátló közgyűlési személyeskedésről alkotott véleményt a glosszáiró. Keszthelyről Balázs József a gazdasági akadémiai beíratásokról értesítette az olvasókat. A mostani hallgatókról megállapította, hogy „komolyan gondolkodó fiatal emberek, kik át vannak hatva hivatásuktól s komolyan veszik a tanulást”.

A soproni tudósító, Lehner Adolf újságíró három helyi témát is érintett. A kőhidai fegyház fegyőreinek lakásépítéséről, a soproni sajtóviszonyokról és a városban kötött vegyes (keresztény-izraelita) házasságokról adott hírt. Elsőként közöltek kommentárral kísért napihírt a „nagyvilágból”, jelesül Párizsból, amelyhez két hazai eset tanulságait kapcsolták a kulturális különbség érzékeltetésére. Aktuális közgazdasági témaként a magyarországi húsínség okait vizsgálták. Külön oldalon interjú közöltek a veszprémi múzeum ügyéről. Medgyaszay István tervezőmérnököt kérdezték meg a kultúrpalota-múzeum városképbe illő helyéről. Az utolsó, a *Hírek* rovat ezúttal sem maradt el. Az előző számhoz hasonlóan egyetlen felhívást hozott. A *Modern Dunántúl* szerkesztői a modernizmus terjesztésére irodalmi és zeneestet hirdettek a veszprémi színházban. A november 12-i est résztvevői közül Lovell Fenella párizsi énekesnő nevét tették közzé. Az énekesnő Rippl-Rónai vendége volt éppen Kaposváron. Rippl-Rónai elvállalta az est „milieut”-jének, azaz látványának, díszletének tervezését. A szerkesztői üzenetek arról tanúskodtak, hogy a Veszprémben szerkesztett hetilap az ország szinte minden részére eljutott és az erdélyiek érdeklődését is felkeltette.

1910. november 10-én már a *Modern Dunántúl* tizedik száma került ki a rangos pesti nyomdából. A kiemelt, első helyen közölt tanulmány a művésznyomor és a vidék kapcsolatát, összefüggéseit elemezte. Feltehetőleg Ludvigh fogalmazta meg gondolatait, a stílus és a felhozott veszprémi példa erre enged következtetni: „Hogy minő abszolút közönnyel viseltetik a vidéki közönség a körében élő művészek értékei iránt, arra karakterisztikus esetet mondhatok el Veszprémből. Hosszú éveken át lakott itt Nagy Sándor, a gödöllői mester. Már túl volt akkoriban első párisi nagy sikerein és Budapesten is jól ismerték a nevét. Egyszer egy fővárosi hírlapíró jött le, hogy meglátogassa. Végig kérdezősködte a fél várost és senki nem tudta megmondani, hol lakott. Végre a Temetőhegyen egy öreg anyóka, ki rendszerint alamizsnát kapott tőle, vezette el hozzá. Pedig ő már jó pár éve élt Veszprémben. A dolgai után nem érdeklődtek, de hogy hosszú a haja, hogy szandálban jár és vegetáriánus, azt minden kávésnénike tudta jól. A művészi értéknek a művész ember voltától való különválasztása és ez

értékek megbecsülésére és istápolására van szükség, ha azt akarjuk, hogy vidékre tévedt művészberek élete ne legyen pokol. S ha kifejlődik vidéken a művészi szépségek utáni szükségérzet, akkor a művésznyomor nem lesz probléma, akkor minden kisváros adhat otthont egy-egy időre fejlődésképes egyéniségeknek, amíg új környezet utáni vágy messze nem úzi őket. Fejlesszük tehát minden eszközzel a vidék művészi izlését és akkor megoldottuk a művészek gazdasági problémáját.” A Lucius név mögé rejtőző szerző német és osztrák példák révén az újabb tanítási irányoknak megfelelő vidéki nevelőotthonok magyarországi felállításának szükségességét hangsúlyozta cikkében. A *Krónika* rovat szociális témájú glosszákat közölt Győrből, Pápáról, Sopronból, Várpalotáról és Veszprémből. Közülük kiemelkedik a pápai munkásgimnázium sorsáért aggódó írás. A várpalotai tudósító „*alvó városát*” igyekezett mozgósítani cikkével. Erős társadalomkritikát gyakoroltak a veszprémi „szegényügy” ismeretésekor. A nagymérvű szegénység hátterét, kiváltó okait kutatva az egyházi vezetés felelősségére figyelmeztetett a „*papi város*”-ban a magát meg nem nevező glosszáíró. Megoldásként a városi ipar és kereskedelem fejlesztését ajánlotta a munkásság helyzetének javítására. Elismeréssel számoltak be Baló Irén veszprémi hangversenyéről és a rokkant-egylet működéséről, báljáról.

A *Közigazgatás* rovatot egyetlen cikk töltötte ki. Örömmel üdvözölték a kisgazdák mozgalmát a november 6-án Kaposvárott tartott kongresszusuk alkalmából, mert reformeszméikből várható „*a gazdasági viszonyok jobbulása*”, a parasztság elszakadása a nagybirtoktól. Az új birtokstruktúra kialakulása a mezőgazdasági termelés fellendülését váltaná ki és visszaszorítaná az egykerendiszert és a kivándorlást, fogalmazták meg a szerzők.

E szám szerkesztői üzeneteiből kitűnt, hogy a *Modern Dunántúl* ifjú szerkesztői milyen lelkesedéssel szervezték a tervezett képzőművészeti kiállítást és készítettek elő az *Új Igék* című irodalmi-művészeti kritikai kiadványukat. Többek között Kolozsvárról, Rozsnyóról, Medgyesről vártak anyagot a tárlathoz és az *Új Igék*-hez.

Az egy héttel később megjelent számban a lap hű olvasói meglepetéssel fogadhatták az első cikk címét: *Politika és társadalmi kérdések*. A szerkesztői koncepció eredetileg a lap politikamentességét ígérte. Mi indokolta két hónap elteltével a radikális változtatást? A szerkesztők a társadalmi élet és a politika összefonódását, a vidéki társadalom rétegződését elemző tanulmányukban adták meg a választ: „*Midőn a »Modern Dunántúl« megalakítása először pozitív alapot nyert, előzetes jelentésünkben kimondottuk, hogy: »Nem politizálunk, mert politikai pártállás nélkül akarjuk egyesíteni mindazokat az embereket, akik az igazi kultúra kifejlesztését áhítják. Azóta súlyos és nagy tapasztalatokat szereztünk. Beláttuk azt, hogy ma Magyarországon és főképpen a Dunántúlon igen nagyon mellékes dolog a kultúra és igen nagy ritkaságok azon individuumok, akik valóban a kultúrhaladásról álmodnak, akik igazán*

szívvel és lélekkel aláírják azt. Ellenben igen sokan vannak, akiknek a kultúra ápolása divatos külsőség, akiknél legyen szó irodalomról, művészetről, társadalmi mozgalomról, vagy bármi másról – az anyagi érdek és a helyzetük megszabta, határolta felfogás az irányadó és egyedül s kizárólag jogos, másról tudni, sőt hallani sem akarnak s minden mást kiátkoznak, lebilincselnek és elfojtani, megölni törekcszenek. Ezek a tapasztalatok vezettek bennünket amaz elhatározásra, hogy hozzáfogjunk a viszonyok lehetőleges javításához, hogy harcoss fegyvert vegyünk kezünkbe, mellyel kivíthatjuk a magunk igazát. Ha Magyarországon minden politikába fulladás legyen, mi felvesszük ezen a téren is a harcot, akarunk mi is politikát, fogunk mi is állást foglalni ezekben a kérdésekben és harcolunk teljes erőnkkel és minden energiánkkal az olyan viszonyok létrehozásáért, melyek lehetővé teszik, hogy az általunk hirdetett kultúrának talaja legyen... Nem változott programmal, hanem teljesen a régi állásponton állva, egy hajszálnyit nem engedve csak környezetünket megismerve, tartjuk szükségesnek politikai lappá való alakulásunkat... Azon átalakulás, melyet mi a társadalmi rend mai formájától egészségesebb életviszonyok létrehozása céljából szükségesnek vélünk, kívánja tőlünk a politikai programmot s midőn mi ezt megtesszük, csak társadalmi kérdésekbeni állásfoglalásunk végső következményeit vonjuk le.” A cikk utolsó sorában tett bejelentés ezek után már nem kelthetett újabb meglepetést: „A Modern Dunántúl 1911. január 1-vel politikai lappá alakul át.”

A Közigazgatás rovatban Balázs József két írását közölték a jegyzők státuszának rendezéséről, illetve az állami tisztviselők szolgálati idejének csökkentéséről. Az „a” betűjelű szerző pedig a vármegyei közigazgatás korszerűsítését sürgette.

A krónika-glosszák balatonfüredi, keszthelyi, soproni és veszprémi hírek nyomán fogantak. Mindegyik közérdeket szolgáló társadalomkritikát gyakorolt, mellőzte a személyeskedést. A veszprémi szerző az Uránia tudományos színház állandó előadásainak hírére kifakadt az üzleti szellemű, ám államsegélyt igénybe vevő, a félművelt közönség érdeklődésére számot tartó, valójában a tudománynak csak ártó Uránia estek ellen. Próder László keményen bírálta a vármegyei gazdasági egyesület észszerűtlen döntését a húsdrágaság megszüntetésére.

A Hírek rovatban előfizetési felhívást hoztak, mivel a lap szerkesztősége – nyilván az e számban közölt profilmódosítás következtében – új előfizetést nyitott. Annak a közönségnek a támogatását kérték, amely nemcsak „szórakoztató eszközt lát a lapban”, hanem „harcos orgánusmot” kíván a maga igazának elfogadtatására és minden erővel kész küzdeni céljaiért.

Amikor 1910 decemberének első napján megjelent a *Modern Dunántúl* I. évfolyamának 12. száma, talán még a szerkesztők sem tudhatták, hogy ez a hetilap utolsó száma... A lap eredeti programjához kapcsolódó előadás-sorozatról szá-

moltak be előljáróban. November 20-án a veszprémi kereskedelmi kaszinóban dr. Fényes Samu, a Budapesten megjelenő *Úttörő* című lap szerkesztője tartott előadást a szabadgondolkodásról. Ugyancsak e napon Fényes a kereskedelmi iskola tornatermében Darwin elméletéről beszélt a „munkásság óhajára”. A lap szerkesztősége szerint „az előadó egyénisége és bizonyító ereje igen nagy hatással volt a jelenlevőkre és előre biztosította a későbbi munkáselőadások sikerét”. November 27-én Ludvig előadását hallgathatták az érdeklődők az Iparosifjak önképző-egyletében. Az ifjú főszerkesztő a „vallások fejlődéséről és a gazdasági erők evolúciójaképpen előálló társadalmi jelenségekről értekezett”. Az előadás után parázs vita kerekedett. Demjén Márton református lelkész provokatív kérdéseire meggyőzően válaszolt Ludvig s a hallgatóság is vitába szállt a lelkésszel. Demjén felháborodásában lemondott tiszteletbeli tagságáról és lemondásra bírta az egylet elnökét, Szász Ferenc ny. református tanítót is. A *Modern Dunántúl* megjegyzése az afférhoz: „Lám-lám, mit nem tesz egy előadás!” A szerkesztőség az első előadásokról szóló rövid híradás után bejelentette a második előadás-sorozat programját. December 4-re hirdették meg Hangay Sándornak, a *Móka* című humoros szépirodalmi és művészeti képes hetilap szerkesztőjének előadását a modern líráról, ugyancsak a Kereskedelmi Kaszinó termében. Erre a napra tervezték még Fényes Samu válaszát is.

Ebben a számban közölték a Marius álneven publikáló szerző tanulmányát Tolsztoj és Turgenyev kapcsolatáról. A következő cikk a szerkesztőség munkások számára szervezendő előadásait készítette elő az elvek megfogalmazásával.

A Krónika rovat élén Bibó Zoltán szellemes írását olvashatták a táncról. Sopronból a színház megnyitásáról adtak hírt és a helyi katolikus konventet ítélték el, mert hívei részére Bachus-pincét nyitott. E rovatba sorolták Hermanné Ludwig Blanca ismertetését Hauptmann: *Die Organisation der Intelligenz* című könyvéről. Bibó Zoltán Komjáthy Jenő frissen kiadott verseskötetéről írt szeretettel, rajongással. Az utolsó glossza Páparól érkezett a szerkesztőségbe. A várost mint a felekezeti béke hangzatos cégére mögé rejtőző „anti-szekularizáció városát”-t jellemezte karakterisztikusan a tudósító.

A *Hírek* rovatban megismételték előfizetési felhívásukat és bejelentették, hogy az *Új Igék* a *Modern Dunántúl* 7. és 8. számaként december 25-én jelenik meg. Tudjuk, már nem jelenhetett meg...

A Modern Dunántúl előadás-sorozatának visszhangja, a lap megszűnése

A veszprémi sajtó az első támadások után szinte tudomást sem vett a társadalmi, irodalmi, művészetkritikai hetilapról. Csupán a *Veszprémi Újság* foglalkozott irodalmi rovatában a lap harmadik számával szeptember 25-én. A *Modern Dunántúl*-t humorisztikus lapnak titulálta a magát meg nem nevező cikkíró. Tartalmát az érdekes és kacagtató jelzőkkel illette. A szerkesztőség *Veszprémi Hírlap*-nak adott válaszát gúnyolta ki: „Mindjárt a vezető cikkelyben rejtett szellemességgel ujjni magas betűkkel válaszol egyik helyi laptársunknak. Valószínűleg azt akarta kisatírizálni, hogy íme a forma tekintélyes volta alatt milyen tekintélytelen dolgok foglaltatnak. Aztán meg a nagy Krisztus és kis Krisztusok közötti párhuzam! És a most megjelent legnagyobb Krisztusokra való alludatio!” Aztán Ludvigh versét becsmélte. Glosszája záró soraiban kíméletlen szavakkal kelt ki a szerkesztők ellen: „Oh kis Jancsó Jánosok! A legelső magyar komikusnak töről metszett utódai! Aki szintén mindig komolyan játszott minden komikus szerepet és éppen azért ért el óriási kacagtató hatást. No de többet nem írunk. Helyszűke miatt. Sajnáljuk. Nem ugyan azt, hogy többet nem írhatunk, hanem azt, hogy a kevés rendelkezésre álló helyből máris ennyit elvesztegettünk.”⁴⁶

A *Veszprémvármegye* október 20-i számának első oldalán foglalkozott a *Modern Dunántúl*-lal. Aiglon: *Ópium álmok* című rajzait így minősítik: „egy részeg toll kalandozásai, vagy pardon *Őszi álmok* című, képeit megkedveltető pillanatok (Pardon eme nem modern és nem feminista szóért) megszülik...” A múzeum elhelyezésének ügyében a hetilapban megjelent cikk megoldási javaslatára reagálva élesen válaszoltak: „Kérjük a *Modern Dunántúlt*, ne ajánlgassa oda a főispáni, alispáni, vagy főjegyzői lakást a múzeumnak és egyáltalán mondjon le a lakásszerzés hálátlan foglalkozásáról...” A lap 6. számú bevezető cikkének négy hibáját, pontatlanságát karikírozta ki a *Veszprémvármegye* *Kevés szóban sok hiba* címmel, megállapítva: „Nem a sajtóhiba, hanem a tudatlanság arányában való hiba.”⁴⁷ November 6-án rövid hírben tájékoztatták az olvasókat a *Modern Dunántúl* tervezett irodalmi és zenei estjéről. E hír alapján tudjuk, hogy Lovell Fenetta párizsi énekesnő mellett Bartók Gyula zongoraművészt, zeneakadémiai tanárt és Halasi Andort, a *Kritika* című lap főszerkesztőjét kérték fel közreműködésre.⁴⁸ A november 12-re meghirdetett est – számunkra ismeretlen okok miatt – elmaradt. November 20-án Fényes Samu előadásáról adtak hírt.⁴⁹ A lapban egy hét múlva írást közöltek

⁴⁶ *Veszprémi Újság*, 1910. szeptember 25. 6–7. o. (4)

⁴⁷ *Veszprémvármegye*, 1910. október 20. 1. o. (5)

⁴⁸ *Veszprémvármegye*, 1910. november 6. 3. o. (6)

⁴⁹ *Veszprémvármegye*, 1910. november 20. 5. o. (7)

az előadásról *Szabadgondolkodás* címmel. A cikket, stílusa és hangneme alapján gyilkos pamfletnek minősíthetjük. A Pepper nevű szerző egyszerűen lesamuza az előadót és gúnyosan támadta a lapot s annak szerkesztőit.⁵⁰ A *Veszprémvármegye* ezen a napon még egy, már mértéktartó kritikát jelentetett meg az előadásról. Illés Dezső így fogalmazott: „Mevallom őszintén, a külső siker hatása alól én sem tudtam magamat kivonni.” Bírálata a tartalmi részre vonatkozott: „Ami engem illet – őszintén kimondom – az előadás tartalmi színvonalával, az érdemi résszel egyáltalán nem voltam megelégedve. Egészen mást vártam, mint amit kaptam. Vártam annak kifejtését, hogy mi a szabadgondolkodás és vártam annak megállapítását, hogy mit tűztek ki a szabadgondolkodók legközelebbi feladatukul... Az előadó a szabadgondolkodás programját nem adta, a szabadgondolkodást megnyugtatólag nem határozta meg...”⁵¹

A *Veszprémi Hírlap* is Fényes Samu előadását bírálva foglalkozott újra a lappal, illetve a fiatal szerkesztőkkel, szervezőkkel. Az előadó nevét és előadása témáját összevonva különös szójátékkal élcelődtek azon, hogy a szabadgondolkodás világitó fáklyáját Fényesnek hívják. „Akihez szól, akit megérint, akire rá néz, az mind világit, mert Fényes, és miért Fényes, hát azért, mert Samu.” Az előadót tovább nem becsmérelték, sőt kénytelenek voltak elismerni: „ez az úr szónokolt elegánsan, finoman, anélkül, hogy valakit sértett volna.” Dühük a szervezőkre, a *Modern Dunántúl* szerkesztőire szállt. Kultúrboyoknak nevezték őket s rosszhiszeműséggel, sőt alattomosággal bélyegezték meg a két ifjút, mert szerintük „úgy kunyerálták el a termet az előadásra az állami iskola igazgatójától, hogy annak fogalma sem volt, mire készülnek ott, hiszen az igazgató felelős személyként távol áll attól, hogy csak a legcsekélyebb közösséget is vállaljon a világosság ily fajta terjesztőivel.”⁵² Erre a támadásra válaszolt Próder László a *Modern Dunántúl* utolsó számában mértéktartóan, eltekintve a *Veszprémi Hírlap* újságírójának alpári stílusától, nem élt „hasonló retorsióval”. Tételelesen cáfolta a lap rosszhiszemű állításait, majd a személyére vonatkozó tehetségtelen jelzőre vonatkozóan meglepő információt közölt. A *Veszprémi Hírlap* szerkesztője még a *Modern Dunántúl* indulása előtt segédszerkesztői állást ajánlott neki kedvező feltételekkel. „Azóta csak négy hónap múlt el. Ez alatt az idő alatt nem loptam, nem gyilkoltam, nem sikkasztottam, szüleimet tiszteltem, másnak feleségét bűnre nem csábítottam, nem oroztam, felebarátomnak semminemű jószágát bűnre nem kívántam, sem a törvényszék és járásbíróság előtt bűnvádi, sem a közigazgatási hatóság előtt kihágási eljárás nem folyt le ellenem. Mégis sikerült kétes existenciának lennem, ennek dacára talán egy hete még kezét fogtak velem és máris szívélyesen üdvözlnek. A tehetségemet illetőleg, lehet, hogy négy hónap óta a

⁵⁰ *Veszprémvármegye*, 1910. november 27. 5. o. (8)

⁵¹ *Veszprémvármegye*, 1910. november 27. 1–3. o. (9)

⁵² Idézi Éri, 1965. 156–157. o. (10)

*demantia iuvenalis betege vagyok, bár azóta sokat tanultam, tapasztaltam és csiszolódtam. A főszerkesztő existenciáját és tehetségét nyugodt lélekkel bocsátom bárki bírálata elé. Éroekkel éroek ellen szívesen harcolok és bárkinek rendelkezésére bocsátom minden szabad időmet, de nagyon kérem tisztelt ellenségeinket, hogy jobban fogalmazzák meg a mondanivalójukat, mert íme, nagyon könnyű a cáfolat.*⁵³

A *Modern Dunántúl* második előadóestjéről két kritika jelent meg a helyi sajtóban, mindkettőt december 11-én olvashatták a veszprémiek. A *Veszprémvármegye* a december 3-án megtartott előadásról így vélekedett: „A mintegy 2 óráig tartott előadás Hangay nagy irodalmi készültségéről és tájékozottságáról tett tanúbizonyságot, de a rendszertelenség, mellyel megkezdett témáját abbahagyva, más kérdés taglalására tért át, a rengeteg idézés és nem egyöntetű nézetei lerontották a hatást. A modern líráról, mely az előadás címéül volt hirdetve, alig pár szót szólt. Megállapíthatjuk, hogy a közönség várakozását nem elégítette ki az előadás.”⁵⁴ A *Veszprémi Hírlap* *Decemberi köd* című bírálatát Luttor Ferenc jegyezte. Némi közönségsikert kénytelen volt elismerni ha gúnyral is: „szállingóznak kereskedők, ügyvédek, ügyvédjelöltek. Mert manapság divat gondolkodni...” Hangay és Ludvigh testalkatát, ruházatát és hangját karikírozva személyeskedésbe ment át: „hosszú haj, tehát zseni, betegesen vézna test, tehát művész”; „koromfekete csokornyakkendő, tehát modern művész”; hangjuk „visszatartott fuvola szólam”. Hangay előadásának hatása alól azonban nem szabadulhatott. Beszélt a magyar lyra fejlődéséről, folyékony szép stílusban, elegánsan, magyarul. Utolsó sorai mégis rosszat sejtetők: „Valaki – az »Ő« hívük – távozás közben azt mondta: ez az est a szabadgondolkozó estélyek zárópontja volt. A mondatot középen megszakítani modern dolog és sokszor ajánlatos is. Tisztelt szabadgondolkozók, maradjanak csak Önök a sejtetés terén.”⁵⁵ Luttor kritikájának megjelentekor már bevégeztetett a *Modern Dunántúl* sorsa. A torzóban maradt hetilapra még végső átkait szórta a *Népakarat* című lap *Deres* rovatában: „Hitted volna-e Veszprém város érdemes közönsége, hogy hajadnál fogva rángasson elő téged két szál modern ifjú, azon célból, hogy utópiákkal bemaszlagoljon, s hogy köreidben germ... pardon, modernizáljon, fent és lent, öregeket és ifjakat egyaránt. Mivel te önként úgy sem vagy képes modernizálódni, haladni a szabadgondolkozás útján és megtanulni, hogy micsoda is hát az a perverzitás a sok modern tudományok között?! Jött városunkba két ifjoncz modern apostol, akik beszeretnek a berkekbe és hirdetik a mételyező modern igéket, töltik fejedbe mintegy tölcseren a modern tudományt, a különczködők csodabogarait. Csak ez hiányzott még Veszprémnek! Hanem most már ezt sem nélkülözi a mi maradi, modernizálatlan közönségünk. Hát most már csak modernizálódjék a veszprémi közön-

⁵³ *Modern Dunántúl*, 1910. december 1. 186–187. o. (11)

⁵⁴ *Veszprémvármegye*, 1910. december 11. 6. o. (12)

⁵⁵ Idézi Éri, 1965. 157. o. (13)

ség. Van módjában. S ebben a rémnagy drágaságban modernizálódjék. Mert modernül a drágaságot úgy kell ellensúlyozni, vegetáriánuszálódunk és kimegyünk a kertbe vagy a mezőre legelni. Mert így hirdetik ezt a kergeteges modern ígék. Hogy fűjnek fel modern ígéiket azok a modern apostolok!”⁵⁶

A *Modern Dunántúl* megszűnésének konkrét okairól nincs tudomásunk. Kiválthatta azt az előadások visszhangja, a támadások fokozódó ereje. Nyilván az egyházi és városi vezetés sem fogadta lelkesen a hetilap valójában klérusellenes és gazdaságpolitikára vonatkozó cikkeit. A két szerkesztő közti kapcsolat megromlását is számításba vehetjük, bár csak sejtéseink vannak erről. Pródernek hivatalnoki állást ajánlottak, amit ő elfogadott. 1911 januárjában három veszprémi lap tette közzé nyilatkozatát, miszerint kilépett a *Modern Dunántúl* szerkesztőségéből. A *Veszprémi Napló* újabb információt fűzött a hírhez: „Úgy halljuk különben, hogy a *Modern Dunántúl* rövidesen megszűnik.”⁵⁷ Hitük szerint tehát csak a lap szüneteltetésére gondoltak, pedig az valójában megszűnt egy hónapja, véglegesen. Bizonyára sokan megkönnyebbüléssel vették tudomásul aényt Veszprémben. Ludvig a kudarc után a fővárosban lelhetett menedéket. Maradt utána valóra nem válthatott terveinek serege,⁵⁸ és az összességében 191 oldalt kitevő *Modern Dunántúl* lezáratlanul, mintegy folytatásra várva. A hetilap ma is érdekes, elgondolkoztató olvasmány. Bár csak a magunk ízlése, tudása szerint olvashatjuk, tanulmányainak, egyéb írásainak többsége kiállta az idő próbáját. Nekünk, veszprémieknek – mivel a cikkek többsége veszprémi témájú –, sajátos kortörténettel szolgál. Az ifjú szerkesztők szemszögéből, szülővárosukat féltő szeretetével alkothattunk képet a századeleji városról, annak mindennapi életéről, de kiváltképp gondjairól. Ludvig és Próder városa iránt érzett felelősségtudata, személyes bátorsága s őszintesége megbecsülésünkre méltó. Ha a *Modern Dunántúl* szerkesztői nem is kerültek be nemzeti irodalmunk lexikonába, a lap címszót kapott benne. A munkatársak közé sorolták Halasi Andor mellett Kosztolányi Dezsőt és Nagy Lajost is...⁵⁹ Bárcsak így lett volna. Akkor talán nem bánhattak volna el könnyedén a lappal, nem némíthatták volna el alig három hónap múltán...

⁵⁶ *Népakarat*, 1910. december 17. 2. o. (14)

⁵⁷ Éri, 1965. 157–158. o. Próder későbbi karrierjéről ugyanott 148–149. o. (15)

⁵⁸ Az *Új Igék*-et ugyan megindította 1914-ben, de az első szám után abbamaradt. Éri, 1965. 148. o. (16)

⁵⁹ *Magyar irodalmi lexikon* (főszerkesztő: Benedek Marcell), második kötet. Budapest, 1965. 258. o. Ludvig szerepel még Gulyás Pál: *Magyar írói álnév* lexikonában, de nem a *Modern Dunántúl*, hanem az 1912-ben megjelent *Tépett lapok* című verseskötete révén. Budapest, 1978. 122. o. (17)

NAGY SZABOLCS:

Veszprém 1919. évi román megszállása¹

Az első világháború után a majdani utódállamok – jogi felhatalmazás nélkül, de az antant hallgatólagos beleegyezésével² –, rögtön megkezdték Magyarország feldarabolását. Kevés szó esik róla, de a „*trianoni határok*” – kevés kivételtől eltekintve –, tulajdonképpen már 1919 tavaszára kialakultak. A későbbi békediktátum passzusaitól eltérő status quo is inkább a megszállóknak kedvezett, a szerbhorvát, a román és a csehszlovák erők is a később nekik ítélt határterületeknél mélyebben hatoltak az országba. Mindközül a legnagyobb jelentőségű megszálló hadművelet, a román hadsereg által (névleg a Tanácsköztársaság megdöntésére irányuló, valójában inkább a rekvirálási szándék, illetve a békekötés előtti kész, számukra kedvező helyzet kialakításának szándéka által vezérelt) 1919 áprilisában indított offenzíva volt.³

A román hadsereg az első világháború végén nem képviselt jelentős harcértéket. Az 1916 augusztusában, Erdély megszállására indított offenzívájuk kezdeti sikerei után, a mozgósított német és osztrák-magyar erők rövid idő alatt visszaszorították a Kárpátokon túlra a korábbi támadókat. Az ellentámadás súlya alatt a román védelem összeomlott, katonai ellenállásra képtelenné vált. Bár a központi hatalmak erői csak Bukarestig üldözték a románokat, nyilvánvalóvá vált, hogy az ország fővárosának megszállásával Románia gazdasági és katonai szuverenitása megszűnt. Ezt a de facto helyzetet az 1918 májusában megkötött bukaresti béke de jure is rögzítette.

¹ *Veszprémi Szemle*, 2010/3–4. 29–38. o.

² A románok például az 1918. november 13-án aláírt belgrádi egyezménynek a demarkációs vonalra vonatkozó rendelkezéseit már december közepére megszegték, a kijelölt vonalon mindenhol túljutottak. December 13-án deklarálták Erdély csatlakozását a román királysághoz, úgy, hogy a területi kérdésekről dönteni hivatott békekonferencia még össze sem ült. A magyar közigazgatást, amit az egyezmény 17. pontja értelmében mindennél érintetlenül kellett volna hagyni, valamennyi behatoló állam azonnal felszámolta.

³ A kérdéskörnek a jogászból lett hadtörténész, Fogarassy László egy teljes művet szentelt (Fogarassy László: *A magyar Tanácsköztársaság katonai összeomlása*. Budapest, Akadémiai kiadó, 1988.), továbbiakban Fogarassy. Legújabban Pritz Pál foglalta össze a korabeli magyar kül-, illetve honvédelmi politika mozgásterét (Pritz Pál: Kun Béla után – Horthy Miklós előtt. Magyarország és az antant 1919 nyarán. In: *Múltunk* 55. (2010.) 3. sz. 25–45. o.) Különösen Pritz hangsúlyozza a román behatolásnak a későbbi békedöntésre nyomást gyakorolni kívánó voltát, illetve az antant tétlen rosszallását a románok tevékenységével kapcsolatban.

A Mackensen tábornok által vezetett megszálló erők az első világháborút lezáró fegyverszüneti megállapodások megkötése után elhagyták Romániát. A románoknak rendkívül rövid idejük (pár hét) maradt arra, hogy előkészítsék Erdély megszállását, újból megszervezzék hadseregüket. Bár a hadseregszervezésben francia tiszték is nagy segítségükre voltak, az elkobzott hadianyag gyors pótlását tőlük nem remélhették. Készleteiket elsősorban az ellenállás nélkül megszállt Erdélyben tudták feltölteni, tulajdonképpen az ország területén, mindenféle akadály nélkül megszerzett magyar javakkal ellátva harcoltak a magyar érdekek ellen.⁴

1918. november 12-én,⁵ Gyergyótölgyesnél lépett az első megszálló román katona magyar földre. Sem az ottani behatolók, sem az őket 20-áig követő, a Gyimeseknél, az Úz és az Ojtoz völgyében előrenyomuló románok nem ütköztek semmiféle ellenállásba. A korábban a Székelyföld védelmére kijelölt, 28 zászlóaljból álló Goldbach-hadseregcsoport a budapesti események hatására szétszéledt, a székely származású katonák pedig még nem értek haza a távoli frontokról.⁶

Mire Kratochvil Károly, Erdély újonnan kinevezett katonai parancsnoka 1919 decemberére nekiláthatott az ellenállás megszervezésének, a románok már mind a javakat (erdélyi rekvirálások, zabrálás által), mind emberanyagukat tekintve (sok erdélyi román csatlakozott a megszállókhöz) megerősödtek, bár a hadsereg morálja még mindig nem ütötte meg a kívánatos szintet. Ezek, illetve az időközben a Délvidék birtoklása körül kieleződött szerbhorvát-román konfliktus okozta figyelemmegosztás eredményezték azt, hogy a Kratochvil által megszervezett Székely Hadosztály egészen 1919 áprilisáig sikerrel védte Erdély keleti végeit a jelentős román túlerővel szemben. A hadosztály által tartott front összeomlásához végül nem csak az április 16-án megindított nagy erejű román offenzíva kellett, hanem az is, hogy a Tanácsköztársaság vezetői Kratochvilékat fehér alakulatnak tekintsék, és tevékenységük kezdeti akadályozása után nyílt ellenségeskedésbe bonyolódjanak velük.⁷ A két magyar csoport közötti ellenségeskedés nyertese a nevető harmadik, román fél lett. A vörös politi-

⁴ A kérdésről újabban Gottfried Barna, illetve Fráter Olivér írt (Gottfried Barna: A Székely hadosztály, 1918-1919. In: *Székelyföld* 11. évf. (2007) 2. Sz. 73–103. o., a továbbiakban Gottfried, 2007.; Fráter Olivér: Erdély román megszállása 1918-1919-ben. In: *Kisebbségkutatás* 9. (2000) 2. sz. 46–54. o.) Természetesen nem lehet említés nélkül hagyni a megjelenése óta a kérdést legalaposabban tárgyaló művet sem. Raffay Ernő: *A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története*, Szeged 1989.

⁵ Fontos látni, hogy ez még a belgrádi konvenció aláírása előtt történt!

⁶ Erre vonatkozóan lásd például: Gottfried, 2007.

⁷ A kérdésről bővebben lásd: Szentpály–Juhász Miklós: Két malomkő között In: *Székelyföld* 13. (2009) 1. sz. 73–85. o., a továbbiakban Szentpály, 2009.

kai vezetők nem mérték fel azt, ha a Székely Hadosztály összeomlik, az ország belseje teljesen védtelen marad a románokkal szemben.⁸

Az 1919 áprilisában bekövetkezett magyar vereség után a román előrenyomulás (különböző okok miatt)⁹ egészen július végéig csak a Tiszáig hatolt. A kommunista diktatúra bukását közvetlenül az 1919. augusztus elsején lezajlott szolnoki csata, illetve az abban elszenvedett súlyos, teljes katonai összeomlás eredményező vereség okozta. A kommün tagjai ennek következtében menekülni kezdtek az országból, a hatalom a Peidl Gyula vezette szakszervezeti kormány kezébe került.

A románok döntő győzelmük után két nappal, augusztus 3-án érték el Budapest külvárosait, másnap, augusztus 4-én Herban tábornok, a főváros újonnan kinevezett városparancsnoka már be is rendezte főhadiszállását a Hungária szállóban. A magyar ellenállás gyakorlatilag összeomlott.¹⁰ Bár a románoknak semmilyen konkrét felhatalmazásuk nem volt erre, azzal az indokkal, hogy a Vörös Hadseregnek a még a Dunántúlon megtalálható maradványait is le kell fegyverezniük, rövidesen tovább indultak a csapatok a Dunántúlra. Bő két héttel a szolnoki összeomlás után a magyarországi román csapatok vezetője, Mardarescu tábornok két különítményt hozott létre¹¹ Észak-Dunántúl román megszállására. Utasította az egyik egység vezetőjét, Constantin ezredest, hogy különítményével (mely a 7. vadászezredből, a 2. roșiori ezredből, illetve két ütegből állt) nyomuljon Győr felé (ezt augusztus 20-án sikeresen meg is szállták), illetve a másikét, Neagu ezredest, hogy különítményével (mely a 8. vadászezredből, a 7. roșiori¹² lovasezredből és két ütegből állt), nyomuljon Székesfehérvár–Veszprémen keresztül Szombathely felé. Ez utóbbi egység volt

⁸ A Székely Hadosztályról a közeljövőben monográfia készül. A hadosztály története egészen az utóbbi évekig meglehetősen ismeretlen volt a szélesebb közönség előtt. Szerencsére a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei, illetve a Veszprém Megyei Levéltár együttműködése, és nem utolsósorban a *Székelyföld* című folyóirat támogatása kapcsán 2007-től több tanulmány látott napvilágot a témában. A teljesség igénye nélkül: Gottfried 2007., valamint ő: Kurucok és internáltak (Székelyek a vörös és a nemzeti hadseregben, illetve román fogságban, 1919-1920) In: *Székelyföld* 12. (2008) 1. sz. 98–128. o., illetve ugyanő: A látogatók. In: *Székelyföld* 13. (2009) 1. sz. 86–100. o.; Koszta István: Huszárok a Székely Hadosztályban. In: *Székelyföld* 13. (2009) 1. sz. 101–114. o.; Nagy Szabolcs: A „tiszteltbeli székely” (Kratochvil Károly közéleti tevékenysége Trianon után). In: *Székelyföld* 13. (2009) 1. sz. 115–129. o. és ugyanő: Kérdések a Székely Hadosztály történetéből. In: *Székelyföld* 13. (2009) 10. sz.; Szentpály, 2009.

⁹ Elsősorban az időről időre kiéleződő szerb-román viszony, illetve az antant nem egyértelmű kinyilatkoztatásai miatt.

¹⁰ Erről bővebben lásd: Fogarassy, 39. p.

¹¹ Fogarassy, 54. o.

¹² Különleges, elit lovas alakulat.

az, amely augusztus 16-án¹³ bevonult Veszprémbe. Mielőtt tovább indult volna nyugat felé, Neagu ezredes megbízta beosztottját, Totescu őrnagyot, hogy (két lovasszázaddal és egy gépfegyverostaggal) biztosítsa Veszprémet. Kezdetét vette Veszprém román megszállása.¹⁴

Az 1919. augusztus 23-i rendkívüli tanácsülésen a polgármester-helyettes bejelentette, hogy 16-án román csapatok szállták meg a várost.¹⁵ A város határában fogadta őket dr. Török Gyula rendőrkapitány és dr. Győrffy Zoltán főjegyző-helyettes, méltányos elbánást kérve a város és lakosai számára. A románokat a püspöki majorban, illetve a Korona Szállóban szállásolták el, ellátásukra naponta 200 kg kenyeret, 80 kg húst, illetve esetenként bort igényeltek. A lovaiknak napi 10 mázsa zabra volt szükségük.¹⁶

Ugyanerről az eseményről a *Veszprémi Hírlap* augusztus 20-i száma is tudósít, mely – a korban mintegy hivatalos közlönyként működve –, le is közli¹⁷ a megszállók által rögtön augusztus 16-án kiadott 1. sz. parancsot. Ebben Totescu őrnagy megtiltotta a lakosok számára a fegyverviselést, bárminemű hadianyag (beleértve a lovakat is) tartását, továbbá kötelezte a lakosságot a vörös hadsereg minden tagjának feljelentésére, elrendelte, hogy a románok elleni esetleges fellépések halállal büntetendők. Kiadványokat csak a megszállók engedélyével lehetett megjelentetni. A hivatalnokok állásukban maradtak, a tényleges tiszteknek – igazolás céljából – jelentkezniük kellett. A város megszállásának időtartama alatt a fent idézett parancson kívül még nyolcat (összesen tehát kilencet) adott ki a csapatok vezetősége (majdnem, de nem minden esetben Totescu őrnagy). Ezeket mind a *Veszprémi Hírlap*, mind a város tanácsülési jegyzőkönyve közölte.

¹³ Fogarassy, 56. o.

¹⁴ Sajnos, a korszakra vonatkozó veszprémi források nagyon hiányosak. Gyakorlatilag minden irat, elsődleges forrás megsemmisült a város tanácsulésairól készült jegyzőkönyveket kivéve. A problémát tetézi, hogy a jegyzőkönyvek a legtöbb esetben csak a napirendi pontok tárgyát tartalmazzák, azokat a hozzájuk tartozó iratokban részletezték, melyek szintén nincsenek meg. Néhány többlet információ, a korabeli újságoknak hála, ránk maradt, de ezek nem pótolhatják az elsődleges források elvesztését. (Erről bővebben lásd: Nagy Szabolcs: Veszprém 1919. román megszállásának forrásai. (Kézirat.) Előreláthatóan 2011-ben a VeML Pápai Fiókleveltára által kiadandó, A várostörténet, helytörténet forrásai c. kötetben jelenik meg.)

¹⁵ Veszprém Megyei Levéltár, V. 172. a. Veszprém város Tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban VeML, V. 172. a.), 1919. évi kötet, 775. tv. szám, 176. o.

¹⁶ A korabeli román alakulatok pontos létszámára vonatkozóan nincs megbízható adatunk. Mindenesetre az mindenképpen állítható, hogy a biztosan több mint száz (de inkább 200–300) fő létszámú megszállók napi szükségleteire nem túlzás ekkora mennyiségű élelmiszer és takarmány igénylése.

¹⁷ *Veszprémi Hírlap* 27. (1919.) (a továbbiakban VH.) 35. sz. augusztus 20. o. (Fejlécen a megszálló román kir. csapatok engedélyével felírat).

E kiadványok döntő többsége a rendfenntartásra irányul, a különböző beartandó szabályokat, illetve az azok megsértése esetén alkalmazandó retorziókat tartalmazza. Ilyen a 2. számú,¹⁸ amely értelmében, ha a román járőrök megjelennek, minden helyiség nyitva tartandó, hogy megkönnyítsék a román felderítő tevékenységet.¹⁹ Vagy például a 4. számú,²⁰ amely segítségével a rémhírterjesztők ellen kívánnak fellépni: aki a román hadsereggel kapcsolatban rémhíreket terjeszt, az 2000 forintos pénzbírsággal és egy évig terjedő fogházzal büntetendő.²¹ Az 5. számú kimondja, hogy a környékbeli falvakban élőknek is be kell szolgáltatni minden hadianyagot, fegyvert, különben román katonai bíróság elé állíttatnak. A 7. számú parancs (melyet Pieter alezredes jegyzett²²), elrendeli az este tíz után életbe lépő kijárási tilalmat, illetve jelzi, hogy az első puskaropogásra hadiállapot áll be, a parancs ellen vétők hadiállapoti törvények szerint ítélandók meg.²³ Nagyon hamar elmúlt a vélt veszély, mivel az alig négy nappal később kiadott 8. számú parancsban foglaltak szerint a városlakók jó magaviselete miatt éjfélig lehetnek nyitva a kocsmák, és ugyanaddig lehet kijárni.²⁴

Sajnos, több nagyon fontos olyan irat hiánya okán – melynek létezéséről tudunk (hiszen a hozzájuk tartozó közgyűlési bejegyzés megtalálható), de tartalmukat nem ismerjük pontosan –, nem lehetünk tisztában a megszállt városban uralkodó hangulattal. Mint a román parancsokból látjuk, a megszállók tartottak a lakosságtól. Gyanítható azonban, hogy aggodalmuk alaptalan volt, jóval inkább a Horthy-féle Nemzeti Hadsereg síófoki főhadiszállásának közelségén, mint a veszprémiek cselekedetei alapulhatott. Szeptember 8-án Csajág és Balatonkenese között román osztagok magyar huszárokra tüzeltek, akik félszázadnyi erősítésük beérkezése után Székesfehérvár felé üzték őket.²⁵

Az érthetően ideges román vezetést a város vezetői folyamatosan igyekeztek megnyugtanni. Már a szeptember 5-én megtartott közgyűlésen megfogalmaztak egy levelet, amelyben szabadkoznak, tagadják azt a román feltételezést, miszerint a város lakói ellenséges érzülettel viseltetnének a megszállók iránt. A levél szerint bár Totescunak ilyen hírek jutottak a fülébe, de a városlakók inkább há-

¹⁸ VeML, V. 172. a. 790 tv. sz. augusztus 28. 181–182. o. Itt együtt közlik az első három rendeletet.

¹⁹ A *Veszprémi Hírlap* ezt is korábban közli: VH. 37. szám. augusztus 26.

²⁰ A 4. 5. 6. parancs megjelent VeML, V. 172. a. szeptember 13. 905. tv. 210–211 o.

²¹ VH. 42. szám szeptember 7.

²² Nem tudni mi okból, ez az egyedüli, amelyet nem Totescu adott ki.

²³ VH. 47. szám szeptember 21.

²⁴ VH. 49. szám szeptember 25.

²⁵ Fogarassy, 65. o.

lások, hogy megdőlt a kommunizmus.²⁶ Sajnos, a levél előzményei, az, hogy a románok mire alapozták felvetésüket, nem ismertek.

A *Veszprémi Hírlap* szeptember 11-i számában a város civil és rendészeti vezetőjének (dr. Török rendőrkapitány és dr. Komjáthy polgármester) aláírásával megjelent egy hirdetés, amely szerint a román csapatok úgy értesültek, hogy az éjszaka folyamán Siófokról fegyérgárdisták kívánnak betörni a városba, ahol háromszáz fegyveres egyén csatlakozna hozzájuk. Ezért mindenki, aki idáig rejtgette a fegyvert, adja le, mert ennek elmaradása esetén még szigorúbb retorziók lesznek. A hirdetés szerint a megszállók egy román haláláért ötven polgár életét oltják ki, amennyiben tiszt halna meg, a cserébe kivégzettek száma még magasabb lenne. Ha a helyiek valóban csatlakoznak a támadáshoz, a tanácsot kivégzik, a várost porrá lövik.²⁷ Ez a hirdetés még a fent említett kijárási tilalom elrendelése előtt jelent meg, a Horthy-féle akcióktól tehát huzamosabb időn keresztül tartottak a helyi román vezetők.²⁸

Azért, hogy a városban uralkodó, minden jel szerint nyugodt hangulat ellenére senki se ragadtathassa magát egy öngyilkos magánakcióra, Török Gyula rendőrkapitány a rendkívüli politikai helyzetre való hivatkozással nyolc-tíz politikai, a városban tevékenykedő „kém” ideiglenes szerződtésére kért engedélyt.²⁹ Hogy a város politikai vezetése osztozott félelmében, azt leginkább az engedély kiadása bizonyítja.

A forrásokból a fenti levélen kívül is folyamatosan kiolvasható a város vezetésének és prominenseinek azon törekvése, miszerint mindennemű gyanút igyekeztek eloszlatni az esetleges ellenséges magatartásukkal kapcsolatban. Ezen törekvésük kapcsán sokszor talán a mai felfogás számára túlzónak tűnő gesztusokra is ragadtatták magukat.

A Méhes Közbirtokosság például az augusztus végén tartott társasvacsorájára, amelyet a kommunizmus bukása feletti örömeikben tartottak, Totescu őrnagyot és tisztikarát is vendégül látta. Az erről tanúskodó jegyzőkönyvi bejegyzés külön kihangsúlyozza, hogy az eseményen barátságos hangulat uralkodott.³⁰

A városi tanács Totescu Sándor (sic!) őrnagynak egy herendi servicét is ajándékozott emlékbe, mert a megszállás tartama alatt nagyon szívélyesen visel-

²⁶ VeML, V. 172. a. szeptember 5. 874 tv. sz. 198. o.

²⁷ VH. 43. szám szeptember 11. 2. o.

²⁸ Bár a környéken, a jelen munkában is közölt főkapjári incidensen kívül egyéb román-magyar incidensről nem tudunk, de figyelemre méltó, hogy például Szombathely előtt a megszállókat fegyveres fellépés kilátásba helyezésével állították meg a helyi magyar erők.

²⁹ VeML, V. 172. a. szeptember 9. 890. tü. sz. 206–207. o.

³⁰ VeML, V. 172. a. augusztus 28. 790 tü. szám 181–182. o.

kedett, méltányos bánásmódban részesítette a város lakóit.³¹ Az ajándékozás fényében talán elképzelhető, hogy az a társasvacsora is, amelyet október 3-án tartottak a Korona Szállóban,³² több, más volt annál, mint amit a *Veszprémi Hírlap* újságírója állít róla *Városunk megrágalmazása* című cikkében: „Cseh lapokban azt olvasni, hogy a veszprémiek olyan elégedettek voltak az oláh³³ hadsereggel, hogy távozásuk előtt bankettet adtak tiszteletükre. Ezzel szemben antant tiszteteknek adtak bankettet, az oláhokat is meg kellett hívni, de őket fagyos hangulat kísérte.”³⁴

A városnak természetesen komoly gondot okozott a megszállók ellátása. Folyamatosan megjelennek a jegyzőkönyvben a különböző kereskedők követelései. Szeptember 2-án például Oblath Lajos mézsáros kéri a románoknak leszállított 1084 kg marhahús árát (43 360 korona).³⁵ A hosszú háború és a Tanácsköztársaság rendezetlen gazdasági viszonyai miatt amúgy is rossz helyzetben lévő környékbeli mezőgazdasági termelőket folyamatosan ösztönözni kellett arra, hogy a város mellett a megszállók zökkenőmentes ellátását is biztosítsák. A Totescu által kiadott 3. számú parancs a vidék élelmiszer-kereskedelmének szabad folyását biztosította, a 6. pedig egyenesen kötelezte a környékbeli falvakat arra, hogy a városnak elegendő mennyiségű élelmiszert szállítsanak. Mindezek ellenére nagyon nehézkes volt a város élelmiszer-ellátása. A városi tanács szeptember 9-i ülésén foglalkozott a problémával. Megállapították, hogy mivel az árak hatósági szintje nem egyezett meg a gazdák által elvárttal, azok kívárnak, nem adnak el semmit a piacon. A veszprémiek a megszállás miatt pedig nem közlekedhettek, ezért közösen kell beszerezniük a szükséges javakat.³⁶

Mivel időközben az antant a Horthy által vezetett Nemzeti Hadsereget alkalmasnak találta az ország közállapotainak stabilizálására, így nyomást gyakorolt a románokra, hogy csapataikat vonják ki az ország területéről. Október 2-án kelt Sion alezredes és Totescu őrnagy 9. számú rendelete, miszerint Veszprém a magyar csapatoknak átadatik.³⁷

A *Veszprémi Hírlap* október 5-én számolt be a románok előző napi kivonulásáról. A beszámolóból kiderül, hogy a román csapatok átadták a parancsnoksá-

³¹ VeML, V. 172. a. szeptember 18. 989. tü. sz. 231. o.

³² VeML, V. 172. a. október 29. 1334. tü. sz. Vajda István, a Korona bérlője az antant misszió okt. 3. vendéglátásának számláját (5896 korona) betérjeszti.

³³ A románok kivonulása után egyre többször írják ebben, a megszállás alatt következetesen került formában népvüket.

³⁴ VH. 62. szám november 1. 4. o.

³⁵ VeML, V. 172. a. szeptember 2. 818. tv. sz. 188. o.

³⁶ VeML, V. 172. a. szeptember 9. 888. tü. sz. 203. o. Nagyon hosszú részletes lista, mire van szüksége a városnak, pl. húsból hetente durván 10 000 kg kell.

³⁷ VeML, V. 172. a. október 20. 1239. tü. sz. 283. o. A szövegből következő 3-a helyett csak 4-én vonultak ki a városból a románok.

got a zalaegerszegi gyalogezred egyik zászlóaljának, amit Fox Jenő százados, zászlóaljparancsnok vezetett. Bertham francia tábornok is a városban tartózkodott az átadás felügyelete céljából.³⁸ A zalaegerszegiek jelenléte csak ideiglenes volt, addig tartott, amíg a helyi karhatalom Győri Károly őrnagy vezetésével meg nem alakult. A román csapatok falragaszon köszönték meg a polgároknak, hogy méltóságteljesen és jóindulatúan viselkedtek a megszállás alatt.³⁹

Tudjuk, hogy a román megszállás az ország más vidékein, elsősorban Kelet-Magyarországon és Budapesten komoly gazdasági visszaélésekkel, néhol fizikai atrocitásokkal járt.⁴⁰ A románok (az 1916-os ellentámadás során elpusztult javaik okán nekik járó jóvátétel címén) gyakorlatilag elvittek Kelet-Magyarországról és Budapestről minden mozdíthatót. Különösen nagy kárt szenvedett a vasúti kocsialomány, az állatállomány (különösen a szarvasmarha és a sertés), illetve a könnyen mozdítható, de nagy értéket képviselő ingóságok, elsősorban a műkincsek köre.⁴¹ A román megszállás alatt természetesen nem volt lehetősége sem a város közgyűlésének, sem a helyi lapoknak arra, hogy a város esetleges sérelmeit részletesen tárgyalják. Éppen ezért érdekes, hogy október 4-e után témánkra vonatkozóan milyen adatokat találunk a forrásokban.

³⁸ Ekkor történt meg a fent már említett ominózus vacsora, amivel kapcsolatban külföldi lapok a túlzott lojalitással meggyanúsították a várost.

³⁹ VH. 53. szám 1919. október 5. Sajnos, a Veszprém Megyei Könyvtár által őrzött lapszám fejléce le van vágva, de a kedd – csütörtök – vasárnapi megjelenésből, illetve az előző és következő lapszám adataiból ezt lehet kikövetkeztetni. A lap első oldalán „Isten hozott” címmel köszönti a bevonuló Horthyékat. Az új karhatalomra vonatkozó információkat a szám 3. oldalán közölték.

⁴⁰ Erre vonatkozóan nagyon érdekes adatokat közöl például Bene János, a Nyíregyháza román megszállása 1919–20-ban (In.: Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv 15. 2001.) című művében. Bene adatai szerint Nyíregyházán nem csak jelentős mennyiségű anyagi jellegű áldozatot követelt a megszállás, hanem fizikai atrocitások is történtek a civil lakosság kárára. A Budapesttel kapcsolatos, vonatkozó nagy számú irodalomból Harry Hill Bandholtz: *Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon*. Magyar Világ, Budapest, 1993. c. munkáját emelném ki. Annál is inkább teszem ezt, mert ezzel a művel kapcsolatban terjedt el a legtöbb legenda a magyar köztudatban, így feltétlen szükségesnek tartom, hogy minél több, a téma iránt érdeklődő olvasó eredetiben is megismerje a művet.

⁴¹ A Bandholtzhoz kötött egyik legismertebb legenda, miszerint lovaglóstorral kergette el a harácsolni kívánó románokat a Nemzeti Múzeumtól, naplója tanúsága szerint hamis. Állítása szerint valóban lépett fel román alacsony rangú katonával szemben lovaglóstorral, de nem akkor és nem ott. A Nemzeti Múzeumnál elég volt kétségtelen tekintélyét latba vetnie. Bandholtz egyébként naplójában mind a románokról, mind a franciákról rendkívül rossz véleménnyel van, többek között ezért lehetett a magyar irredenta mozgalom egyik kedvelt alakja, akinek szobrát az irredentizmus Pantheonjának számító budapesti Szabadság téren is felállították a Horthy-korban.

A közgyűlési jegyzőkönyv feltűnően sokáig hallgat a közelmúlt eseményeiről, a nemrég befejeződött román megszállásról, csupán különböző kereskedők felmerült költségeivel kapcsolatos követeléseket találhatunk benne.⁴² A román csapatok által okozott károkról kimutatás tárgyában született bejegyzés csak december 9-én kelt (sajnos a bejegyzéshez tartozó irat itt sincs meg, ez csak a napirendi pont tárgya).⁴³ Sajnálatos, hogy ugyanez igaz arról a bejegyzésről, amely az antant misszió jóvátételi bizottságának az események után egy évvel tett veszprémi látogatását rögzíti. Mivel a bejegyzés szerint a látogatás célja a román megszállás kárainak felmérése volt, valószínűsíthetjük, hogy témánk szempontjából pótolhatatlan irat veszett el.⁴⁴

Kicsit érdekesebbek a *Veszprémi Hírlap* vonatkozó cikkei, például a november 9-én megjelent, *A románok veszprémi garázdálkodásából* című. Ebben a következőket írják: „Említettük korábban, hogy a veszprémieknek nincs okuk arra, hogy a románok immár a múlt rossz emlékeihez tartozó itt időzésének nagyon örüljenek. Egy kis tükörkép viselt dolgaikból: Agnelli Mártont megsarcolták 100.000 koronával, Heberling Lajost 20.000 korona erejéig, Laszkár Miklós lakását teljesen kifosztották s ez által neki körülbelül 300.000 korona kárt okoztak, Bokrossy Ferenc kereskedőtől 20.000 koronát kényszerítettek ki, Kenessey István királyszentistváni ref. tanítót 10.000, Sáry József peremartoni intézőt 10.000 koronával károsították meg, egy menekült tisztviselőtől 1000 K-t követeltek, amiért bútorainak a vasúti kocsikból való kirakását megengedték.”⁴⁵ A lap ugyanezen számában, 220.000 koronáért hirdettek egy siófoki, kétszoba-konyhás, öt éves, 450 négyszögöles saroktelken álló házat. Ezek alapján a felsorolt magánszemélyeket ért kár rendkívül jelentősnek mondható. November 15-én közli a lap, hogy Szigethy számvevő szerint a román megszállás 722 000 koronájába került a városnak. „Az oláhok költségeiből csak 41 000 koronát térítettek meg.” A fuvarosok 134 000 koronát követeltek a városon a románok felé teljesített szolgálataik után, mely összeget meg is kapták. Külön kiemeli a lap, hogy a megszállás tíz hete alatt 161 000 korona (ez a korábban említett 722 000 korona része) bérköltség keletkezett.⁴⁶

⁴² Ezek még 1920-ban is jelentkeznek: például VeML, V. 172. a. 1920/160 k.gy.: Simon Pál veszprémi kovács a románok alatti fuvarok megtérítését kéri, 109. k.gy.: a román megszállással kapcsolatban felmerült költségekről szóló bejegyzés, 410.tü.: Vogl József a románok által elvitt 5000 kg zab árát kéri, 415.tü.: Vajda István, a Korona Szálló bérelője a román tisztek elszállásolásával felmerült költségeket kéri, 910.tü.: Oblath Lajos a románoknak szállított húсок árát kéri, 1353.tü.: A Veszprémi Káptalan kártérítést kér.

⁴³ VeML, V. 172. a. december 9. 1919/1720. tü. sz. 365 o.

⁴⁴ VeML, V. 172. a. október 27. 1920/181 k.gy. 106. o.

⁴⁵ VH. 65. sz. november 9.

⁴⁶ VH. 68. sz. november 15.

A ránk maradt közlések alapján valószínűsíthető tehát, hogy városunkban a komolyabb atrocitások elmaradtak, a románok csak gazdasági károkat okoztak. Bár minden bizonnyal ezek sem öltöttek olyan méreteket, mint Kelet-Magyarország egyes területein, ahonnan gyakorlatilag minden mozdíthatót elvittek. Két információ, egy hiányból eredeztethető következtetés, illetve egy közeli településsel kapcsolatos megjegyzés is megerősíti ezen véleményünket.

A *Veszprémi Hírlap* a Tanácsköztársaság bukása, de főleg a román kivonulás után, több hónapra keresztül rendkívül tág teret szentel a kommunizmus alatt a polgárság ellen elkövetett atrocitások, a kommün árnyoldalainak részletes, igen ellenséges hangnemű tárgyalásának. A környéken kiadott (és általában a katolikus egyházhoz kötődő) egyéb lapok szintúgy. Az tehát, hogy e lapokban az említett két, a *Veszprémi Hírlap*-ban megjelent cikkeken kívül egy írás sem látott napvilágot a román megszállók által elkövetett atrocitásokról, nem lehet véletlen.

Megerősíti véleményünket egy mondat is, amely egy, a *Zirc és Vidékében* megjelent olvasói levélre írt szerkesztői válasz része. A szerkesztő a levélíró azon felvetésére, miszerint a jelenlegi kormány (a Friedrich-féle) hamisan hivatkozik a rossz gazdasági helyzet okai között a közelmúlt román megszállására, így válaszol: „*Itt nálunk nem úgy lehet, de pl. a Tisza mindkét oldalán a románok elhajtottak minden állatot.*”⁴⁷

Bár mint láttuk, a város korabeli történetére vonatkozó forrásaink jórészt megsemmisültek, azért mégsem teljesen reménytelen legalább nagy vonalakban bemutatni a város megszállását. Ha a veszprémi kutatónak nem is áll rendelkezésére olyan bőséges forrásanyag mint például Bene Jánosnak a nyíregyházi események tekintetében, a történések főbb sarokpontjait megismerhetjük.

Mindezek alapján több következtetés is levonható. Egyrészt láthatjuk, hogy az első világháború, majd az ezt követő forradalmak során mind gazdasági, mind lelki értelemben véve a végletekig kimerült helyi lakosság rezignáltan tűrte a megszállást, ellene semmi olyat nem tett, ami a románok dühét kiváltotta volna. Éppen ezért a közeli Horthy-főhadiszállás jelentette veszély dacára is a megszállók engedékenynek mutatkoztak a lakossággal szemben. Úgy tűnik, a románok nem követeltek aránytalanul sokat a lakosoktól, azok azt – a körülmények miatt – mégis nagyon nehezen teljesítették. De azt is látni kell, hogy a románok is másként léptek fel a Dunántúlon, mint korábban Budapesten, illetve az ország keleti részein. Feltűnő a források hallgatása a komoly atrocitásokról.

⁴⁷ *Zirc és Vidéke* 15. (1919.) 18. sz. okt. 5. A második oldalon közöl az eseményekről beszámolót, *Megszűnt a román megszállás* címmel. Az írásban rögzítik, hogy: „*A Zirc községet megszálló román lovasság szombaton (okt. 4.) Várpalota irányába elvonult.*” Az idézett szerkesztői válasz a lap 16. évfolyamának (1920.) 9. számában (február 28.) olvasható.

Az a tapasztalatom, hogy a magyar történelmi köztudat (így a veszprémieké is) a román megszálló tevékenység végállomásának Budapestet tartja. Kevesen hallottak a dunántúli eseményekről. Azt gondolom, ha a kutató a kívánatos mélységben – a már többször említett forráshiány okán – nem is tud foglalkozni a témával, (legalább a közfelfogás megváltoztatásának igénye miatt) mégis érdemes.

RAINER PÁL:

A przeworski vasúti hídtól a trianoni palotáig, Trianontól Veszprémig

Dr. vitéz szilvágyi Benárd Ágost és veszprémi kapcsolatai¹

Benárd Ágost életútja²

A trianoni békeokmány egyik magyar aláírója, Benárd Ágost Budapesten született 1880. január 3-án. Édesapja, Benárd Lajos miniszteri tanácsos Schönbrunnban, 1877. július 22-én I. Ferenc József királytól „szilvágyi” előneves magyar nemesség és címeradományozásban részesült. A nemesség adományozó oklevél szerint, ekkorra már Benárd Lajosnak első feleségétől: dr. Testa Augustától két gyermeke (Ágost Adolf és Lajos Antal), második feleségétől: Greschke Máriaától négy gyermeke (Jenő Mihály Ferenc Mária, Artúr Elek Mária Ferenc, Mária Leonie Katalin és Klára Matild Alojzia), harmadik feleségétől: Gáspár Emiliától egy gyermeke (Emil Endre) született.³ A legidősebb gyermek, Ágost Adolf időközben feltehetően meghalhatott, s így kaphatta a később (1880-ban) született újabb gyermek ismét az Ágost nevet.

Benárd Ágost a budapesti piarista gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait. Már egyetemi évei alatt vezető szerepet játszott az egyetemista ifjúság keresztényszocialista mozgalmaiban. 1901-ben ő vezette azt az akciót, amelynek következtében a budapesti egyetem tantermeiben kifüggesztették a keresztet.⁴ (1936-ban a szegedi egyetemisták kérték – sikerrel – hasonló mozgalom támogatására Szegeden.⁵) Miután 1905-ben a budapesti egyetemen

¹ *Veszprémi Szemle*, 2011/1 10–25. o.

² Életrajzi adatai megtalálhatók: *Révai nagy lexikona*. Az ismeretek enciklopédiája. XIX. Budapest, 1926. 858–859. o.; GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái* II. Budapest, 1940. 983. o., *Magyar nagylexikon* III. Budapest, 1994. 582. o., Markó László (főszerk.): *Új magyar életrajzi lexikon* I. Budapest 2001. 599–600. o.

³ GERŐ József: *A Királyi Könyvek*. Az I. Ferenc József és IV. Károly királyok által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke. Budapest, 1940. 20. LXIX. 359. o.

⁴ SZABÓ Miklós: Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom”. (Adalék a magyarországi szélsőjobboldal előtörténetéhez.) *Történelmi Szemle* XIII. évf. 4. szám 1970. 483–515. o. Benárd névvel való említése 514. o.

⁵ Benárd Ágost (a továbbiakban B. Á.) a szegedi egyetem keresztjéért. *Veszprémvármegye* (a továbbiakban VV) XXXVIII.-LXI. évf. 9. szám /1936. márc. 1./ 2.,

orvosi oklevelet szerzett, a fővárosban, az egyetemi I. belgyógyász-klinikán gyakornokként kezdte meg orvosi pályáját. 1907-től 1909-ig a sebészeti klinikán volt „műtőnövendék”. 1909-ben tanulmányutat tett Nyugat-Európában és hosszabb időt töltött Lorenz professzor bécsi klinikáján. Hazatérve 1910-től a budapesti I. kerületi (Kelenföld, Lágymányos) Központi Munkásbiztosító Pénztár sebészeti osztályán működött segédorvosként, majd alorvosként, 1913-tól már főorvosként.

A Csonka János által konstruált, négyhengeres, nyolc lóerős kisautók egyikét, amelyből 14 db készült, 1911-ben ő vásárolta meg. Bár a többi gépkocsi közül 12-t a m. kir. posta vett meg, a járművet Benárd vásárlása miatt a kortársak mégis „doktor kocsi”-ként emlegették.⁶

Munkásbiztosítói állása nem lehetett ugyan olyan elegáns munkahely, mint egy egyetemi klinika, vagy egy jól fizető klientúrára épülő magánpraxis, viszont feltehetően alaposan hozzásegítette orvosi tudásának igen széleskörű kibővítéséhez és gyakorlati ismereteinek elmélyítéséhez.

Mindennek rövidesen nagy hasznát vehette. Az I. világháború alatt 50 hónapot töltött a harctéren, vagy legalábbis a harctéri események közelében, mint katonaeorvos. Kitüntették a Ferenc József-rend lovagkeresztjével, a kardos Bronz Katonai Érdeméremmel, a Vöröskereszt tisztí díszjelvényével és a Károly Csapatkeresztel.⁷ Röviddel az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása előtt ért haza a háborúból Budapestre.

1918 őszén állítólag fegyveres alakulatot szervezett Károlyi Mihály uralma ellen. 1919. március 22-én elfogták, a Magyar Tanácsköztársaság bírósága halálra ítélte, de sikerült megszöknie és Bécsbe menekülnie. A stájerországi Hardberg városkában, a helyi plébános és egy aranyműves segítségével megszerezte (pontosabban valószínűleg inkább meghamisította) a polgármester pecsétjét. A polgármesteri pecséttel ellátott rendelettel azután megnyitatta a város fegyverraktárát, s az onnét szerzett fegyverekkel felszerelték a monarchista érzelmű stájer és tiroli parasztság egy részét az osztrák kommunisták ellen.⁸

Vezető szerepet vitt az irredenta jellegű Ébredő Magyarok Egyesületében (ÉME). 1919 augusztusában címzetes miniszteri tanácsosként a budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár igazgatója lett. 1919. november 28-tól 1920. március 15-ig a Munkaügyi és Népjóléti Minisztérium adminisztratív államtitkára, majd

⁶ NÉMETH György: Mentő ötletek. Ki volt Benárd Ágoston, a trianoni békeszerződés aláírója? *Magyar Nemzet* LXXI. évf. 154. szám /2008. június 7./ 30.

⁷ HERCZEGH Géza: *A m. kir. veszprémi 31. honvéd gyalogezred, a 31.46. és 79. honvéd menet zászlóalj, valamint a 31/1. népfölkelő zászlóalj története*. Cegléd, 1936. 367. o.

⁸ B. A. volt miniszter lépett fel Veszprémben. *VV XXXVII-LX. évf. rendkívüli kiadás* /1935. márc. 12./ 2.

1920. március 15-től 1921. április 14-ig Simonyi-Semadam Sándor és gr. Teleki Pál miniszterelnökök kormányában munkaügyi és népjóléti miniszter volt.⁹ Minisztersége idejében került sor a munkásbiztosítás reformjáról, a hadirokkant ellátásáról és a gyógyszerészség reformjáról szóló törvényjavaslatok kidolgozására.¹⁰ Miniszteri minőségében – miután a rangos és közismert politikusok egyike sem akarta magát kompromittálni a hazánkra nézve végzetes és maig is meghatározó trianoni békeszerződés aláírásával – többszöri megbeszélést és egyeztetést követően, végül is őt és Drasche Lázár Alfréd¹¹ rendkívüli követ és maghatalmazott minisztert bízták meg a békeokmány aláírásával.

A béke aláírásának tizedik évfordulóján, 1930-ban, Benárd így emlékezett vissza akkori ténykedésére:

„Síri csendben fogadtak, és általános ügyelem közepette foglaltuk el helyünket. Millerand elnök kihirdette, hogy következik a magyar megbízottak által a békeszerződés aláírása. A ceremóniamester először hozzám lépett, és felkért, írjam alá a békét. Udvariasan hellyel kínált:

– Prenez place, Excellence!

– Merci beaucoup, Monsieur! – válaszoltam, amint udvariasan visszautasítottam a nekem átnyújtott dísztollat is, és állva, szinte oda se nézve, félvállról, a szálló asztalán talált és magammal hozott rozsdás, puhafa szárú tollal írtam alá a békeszerződést, majd családi pecsétet gyűrűmmel megpecsételtem. Azután otthagytam a tollat az asztalon. Majd meghatalmazott társam, Drasche-Lázár Alfréd írta alá. (Praznovszky Iván, a későbbi párizsi követ, aki a magyar békedelegáció főtárgyalója volt, még a szállóban felajánlott egy elég díszes tollat, amit erre a célra Budapestről küldtek. Érdekes, hogy a Hadtörténelmi Múzeumban őrzik ezt a tollat, amivel állítólag aláírtuk a békeszerződést, de felvilágosítottam a múzeum vezetőjét, hogy nem ezt használtam!

Egész magatartásommal dokumentálni akartam, hogy a reánk kényszerített aláírásnak a magam részéről egyéb fontosságot nem tulajdonítok, azt nem ünnepélyes aktusnak, hanem reám nézve személy szerint és elsősorban nemzetemre nézve reánk kényszerített és így minket nem kötelező, megalázó aktusnak tekintetem.

A nemzetközi sajtó képviselői előtt tett nyilatkozatomban rögtön az aláírás után kijelentettem, lehetetlennek tartom, hogy egyetlenegy magyar ember is magára nézve ezt az aláírást kötelezőnek tekintse. Erre felszisszentek, és azt mondták, hogy már értjük, miért írta alá Excellenciád olyan nonchalance-szal a békeszerződést.”¹²

⁹ BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Budapest, 1992. 264–265. o.

¹⁰ GULYÁS op. cit. II. 984. o.

¹¹ Az I. világháború alatt a m. kir. miniszterelnökség sajtóosztályának volt a vezetője.

¹² Az *Új Nemzedék* 1930. június 4-ei száma alapján idézi: NÉMETH op. cit.

Benárd Ágost az 1920-as évek mindkét nemzetgyűlésében képviselőként szerepelt. 1920–1922-ben a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja programjával Budapest II. választókerületében, 1922–1926 között pedig a Keresztény Egység Tábora programjával Budapest I. választókerületében. 1920-as megválasztásakor úgy vélte, hogy képviselőségét „elsősorban erős szociális gondolkodásának köszönheti”.¹³ 1925-ig főszerkesztője volt „A Nép” című keresztény napilapnak. 1924-ben kilépett a pártból, majd 1926-tól, legalábbis átmenetileg, visszavonult a számára nem túl sok babért hozó politizálástól. 1926 nyarán első világháborús érdemeiért a kormányzó vitézzé avatta.¹⁴

Ezután az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) osztályvezető főorvosaként működött. 1935–1939 között ismét aktívan politizált, a Nemzeti Egység Pártja (a Gömbös, majd utódjai féle kormánypárt) országgyűlési képviselőjeként. Tiszteletbeli tagja volt a Széchenyi Szövetségnek, a Keresztény Nótisztviselők Országos Szövetségének és a Munkások Rokkant- és Nyugdíjgyesületének.¹⁵

A II. világháború végén – egyes adatok szerint – átmenetileg elhagyta az országot, ahová később mégis hazatért.¹⁶ Háború alatti és utáni életútja feltáratlan. Magas kort ért meg, 88 éves korában, 1968. június 22-én halt meg Budapesten.

Hosszú élete során kétszer került olyan helyzetbe, amely valamilyen formában Veszprémhez kötötte őt.

A 31-es honvéd gyalogezred orvos főnöke

Első ízben az I. világháborúban, amikor tartalékos főorvosként (főhadnagy orvos), később ezredorvosként (százados orvos) a m. kir. 41. honvédhadosztály egészségügyi intézeténél, majd 1915. március 25-től¹⁷ április 20-ig, amikor betegen eltávozott,¹⁸ a 41. hadosztály alárendeltségében működő m. kir. 31. (veszprémi) honvéd gyalogezredben szolgált. Az 1936-ban megjelent 31-es ezredtörténetben megtalálhatjuk fényképét (ezredorvosi zubbonyban, hajadonfótt)¹⁹ és néhány epizódot ezredbeli szolgálatáról.

A galíciai Urzejowicénél 1914. október 10-én, miután pillanatnyilag nem akadt orvosi munkája, önként vállalkozott felderítésre. Mindössze 17 huszárból álló osztagával behatolt az oroszoktól megszállt faluba, s ott egy tábori őrsöt,

¹³ NÉMETH op. cit.

¹⁴ SZÉCSY Imre – OSZLÁNYI Kornél – OSZLÁNYI József – FARKASS Jenő (szerk.): *A tízéves Vitézi Rend 1921–1931*. Budapest, 1931. 330. o.

¹⁵ *Új magyar életrajzi lexikon*. Budapest, 2001. I. 599. o.

¹⁶ NÉMETH op. cit.

¹⁷ HERCZEGH op. cit. 146. o.

¹⁸ 17 HERCZEGH op. cit. 151. o.

¹⁹ HERCZEGH op. cit. 367. o. előneve itt tévesen szélvahegyi-ként szerepel!

majd mire a 31-es ezred is a községbe érkezett számos további orosz katonát, összesen mintegy 300 főt ejtett foglyul.²⁰

A második galíciai visszavonuláskor, 1914. november 5-én 6 óra 50 perckor hidásaink robbantásra készítettek elő Przeworskánál, a Mleczka folyó vasúti hídját (Jaroslautól Ny-Ény-ra mintegy 15 km-nyire). Már égett a gyújtózsínór, amikor a túlsó parton, egy huszárosztag élén feltűnt Benárd ezredorvos. A hidászok parancsnoka átkiabálva nyomban figyelmeztette a veszélyes helyzetre. Ő azonban gondolkodás nélkül lovával a hídra ugratott és azon szerencsésen áthaladt. Nyomban ezután a híd felrobbant, s a légnyomás Benárdot lovastól földöntötte, de különösebb baja nem esett és megmenekült a hadifogságtól, amely a túlparton rekedt bajtársaira várt.²¹

Az 1915. február-márciusi harcok során a Kárpátokbeli lupkóvi (másként palotai)-hágó galíciai előterében harcoltak a 31-es honvédek, a magyar határok védelmében. Ebben az időben a Rabe község közelében, a Kraglica (943 m) és a Chryszczata (990 m) hegyek közötti Zebrak-nyeregben (816 m) működött az ezred segélyhelye.²² Március 30-án hajnalban az oroszok – heves tüzérségi előkészítést követően – gyalogsági támadást intéztek a szomszédos nagykanizsai 20. és dési 32. honvéd gyalogezredek állásai ellen, majd 6 órakor betörték a 32-esek állásaiba. A megsebesült Reichard alezredes, a 32-esek ezredparancsnoka ellátására Benárd ezredorvost rendelték ki a Zebrákról. Mire Benárd az erdős, hegyes terepen gyalogosan odaért az ezredparancsnokság harcálláspontjához, az oroszok éppen lefegyverezték a 32-esek megmaradt embereit. Benárd látta, amint Reichard fedezékének közelében egy orosz katona lelőtte a vöröskeresztes karszalagjára mutató dr. Brezsni 32-es orvosfőnököt, Reichard alezredest pedig elfogták. Segíteni már nem tudván, visszarohant a Zebrákra az ottani visszavonulást előkészíteni.²³

A világháború későbbi szakaszában a m. kir. 17. (székesfehérvári) honvéd gyalogezrednél,²⁴ a m. kir. 4. (szabadkai) honvéd huszárezrednél,²⁵ s valószínűleg még több más alakulatnál is teljesített honvédorvosi szolgálatot.

²⁰ HERCZEGH op. cit. 89–90. o., B. A. volt miniszter lépett fel Veszprémben. VV XXXVII-LX. évf. rendkívüli kiadás / 1935. márc. 12./ 2.

²¹ HERCZEGH op. cit. 109. o., térképvázlat 111. o., B. Á. volt miniszter lépett fel Veszprémben. VV XXXVII-LX. évf. rendkívüli kiadás / 1935. márc. 12./ 2.

²² A Zebrákon és a Chryszczatán 2005 és 2008 augusztusában, a 31-es honvédek nyomában járt e sorok írója is. Az egykori állások nyomai ma is megtalálhatók a terepen. Továbbá két ismeretlen katona megújított sírja az erdőben. A Chryszczatán az 1950-es években kirándult Karol Wojtyła, a későbbi I. János Pál pápa is.

²³ HERCZEGH op. cit. 147. o., az ottani harcok színhelyének áttekintő térképe 133. o.

²⁴ GULYÁS 1940. 983. o.

²⁵ B. Á. volt miniszter lépett fel Veszprémben. VV XXXVII - LX. évf. rendkívüli kiadás / 1935. márc. 12./ 2.

Veszprém országgyűlési képviselője

A második alkalom, amikor Benárd kapcsolatba került Veszprémmel 1935–1939 közötti képviselősködésének időszaka volt.

A veszprémi választókerületben az 1935-ös választások²⁶ kezdetén Kánya Kálmán külügyminiszter volt a kormánypárt képviselőjelöltje,²⁷ ám rövidesen Benárd Ágost került a helyére. Egy 1935. március 17-i híradás szerint, ekkor már egy hete választókerületében tartózkodott. Megfordult Öskü, Rátót, Várpalota, Hajmáskér, Sóly, Kádárta, Királyszentistván és Litér községekben. Hajmáskéren a volt 31-esek küldöttsége úgy üdvözölte őt, mint ezredük egykori orvosfőnökét. Veszprémben a Petőfi Kör, a Nép Kör, a Vörösmarty Kör helyiségeiben, valamint a Kovács-féle vendéglőben mutatkozott be. A Nemzeti Egység Pártja (NEP, NE) helyi szervezetének emberei – dr. Priegl László ügyvéd, Felber Pál titkár, Markos Jenő áll. polg. iskolai tanár – mindenhová elkísérték. Benárd kifejtette, hogy az országban gazdasági, erkölcsi és kulturális válság van, amiből – szerinte – Gömbös Gyula miniszterelnök programja alapján vezet a kiút. Hangoztatta, hogy a felekezeti béke alapján áll. Körútján sikerült megszereznie a jelöltséghez szükséges számú aláírásokat.²⁸

Ellenfele, a Nemzeti Legitimista Néppárt elnöke, a Benárddal egyidős, a helyi egyházi körök által is erőteljesen támogatott jeles szónok, korábban a csornai kerület országgyűlési képviselője, dr. Griger Miklós bicskei apátplébános volt.²⁹ A *Veszprémi Hírlap*, amely nyíltan a katolikus egyház sajtójának vallotta magát, egyértelműen Griger jelöltségét támogatta, tág teret szentelve Griger és pártja mindenféle megmozdulásának.³⁰ Benárd szerepléséről

²⁶ Az 1935-ös választásokról kormánypárti szemmel: Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai. A kötetet szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, az annotált névmutatót összeállította Gergely Jenő. Korok és Dokumentumok. Budapest, 2004. 391–400. o.

²⁷ Előkészületek a veszprémmegyei választásokra. *Veszprémi Hírlap* (a továbbiakban VH) XLIII. évf. 10. szám/1935. márc. 10./ 5.

²⁸ A Nemzeti Egység Pártjának gyűlései a veszprémi választókerületben. VH XLIII. évf. 11. szám /1935. márc. 17./ 3-4., B. Á. volt miniszter lépett fel Veszprémben. VV XXXVII- LX. évf. rendkívüli kiadás /1935. márc. 12./ 2., B. Á. diadalútja a veszprémi választókerületben. VV XXXVII- LX. évf. 11. szám /1935. márc. 17./ 1-2., 4. B. Á. ünneplése Veszprémben. VV XXXVII-LX. évf. 12. szám /1935. márc. 24./ 1-2. Vitéz B. Á. biztosan győz Veszprémben. VV XXXVII- LX. évf. 13. szám/1935. márc. 31./ 1.

²⁹ Griger Miklós (Körmöcbánya, Bars vm, 1880. nov. 22.–Budapest 1938. febr. 28.) r. k. pap, legitimista politikus. Életrajza: *Magyar Katolikus Lexikon* IV. Főszerk.: Diós István, szerk.: Viczián János. Budapest, 1998. 227–228. o.

³⁰ A Nemzeti Legitimista Néppárt dr. Griger Miklóst, a párt elnökét küldte a veszprémi kerületbe. VH XLIII. évf. 11. szám/1935. márc. 17./ 1-2.,

inkább a kormánypárt közeli *Veszprémvármegye* című lap tudósított részletebben.

Március 17-én, egy vasárnapi napon, 11 órakor került sor a veszprémi Petőfi Színházban Benárd nagygyűlésére. Ugyanaznap délután 4 órakor ugyanott tartotta meg programbeszédjét Griger Miklós is. Griger beszédét teljes terjedelmében, részletesen ismertette a *Veszprémi Hírlap*.³¹ Ezzel szemben a Benárd-féle gyűlés lefolyásáról, Benárd beszédéről jóval sommásabban, csak összefoglaló jelleggel tudósított az említett veszprémi lap. A gyűlést Kenessey Pongrác, Veszprém vármegye főispánja (1931–1935 között), a NÉP Veszprém megyei elnöke nyitotta meg. Ezután Rosenberg Jenő tiszti főorvos bevezető beszéde következett. Majd Lőrinc Antal, a budai NÉP elnöke adott hangot sajnálatának, miszerint kár, hogy a vezér (Gömbös Gyula) Veszprémbe szólította Benárd Ágostont. Benárd beszédében kitért a házfelosztás okaira, ismertette a kormány reformszándékait és kijelentette, hogy egyetért ezekkel. Önfegyelem kell ma, hangoztatta, majd visszatekintett az elmúlt két év eseményeire. Beszél a titkos választójog kérdéséről is, de hogy erről mi volt a véleménye, az a *Veszprémi Hírlap* rövid ismertetőjéből nem derült ki. Továbbá igazságosabb jövedelemelosztást követelt. Kijelentette, hogy a revíziós külpolitikában a német orientáció híve. Végül foglalkozott azzal a szereppel is, amelyet neki a trianoni szerződéssel kapcsolatban vállalnia kellett, de a *Veszprémi Hírlap* ezt a témát sem részletezte. Hallgatóit a NÉP támogatására hívta fel. Ezek után a Himnusz eléneklésével zárult a nagygyűlés.³²

A március 31-én megtartott választást, végül a katolikus erők minden ellenpropagandája ellenére, mégis a kormánypárti Benárd nyerte a veszprémi választókerületben, 6854 szavazattal, a 4570 szavazatot kapott Griger ellenében.³³

A helyi egyházi sajtó szerint nem váltak valóra az ellenzék reményei, tudniillik, hogy terrormentes lesz a választás. Ilyen viszonyok közepette – véleményük szerint – az eredményt már eleve sejteni lehetett. Griger Miklós pedig már előre sajnálta mindazokat, akik a nyílt szavazás miatt nem követhették meggyőződésüket.³⁴ Grigerről veresége után is, egészen haláláig (1938) többször és rokonszenvvel irt a *Veszprémi Hírlap*.³⁵ Az egyházat szolgáló lap egyébként

³¹ Griger Miklós: A legitimizmus és a nemzeti eszme. *VH* XLIII. évf. 12. szám /1935. márc. 24./ 1-2., Dr. Griger Miklós a veszprémi választókerületben, u. o. 4. o.

³² B. Á. gyűlése a Petőfi-színházban. *VH* XLIII. évf. 12. szám /1935. márc. 24./ 5-6.

³³ A veszprémvármegyei választások. *VH* XLIII. évf. 14. szám /1935. ápr. 7./ 5. Választások után. *VV* XXXVII- LX. évf. 14. szám /1935. márc. 31./ 1.

³⁴ Gl. Választások után. *VH* XLIII. évf. 14. szám /1935. ápr. 7./ 1-2.

³⁵ KULCSÁR György: Griger plébános úr parókiáján. *VH* XLIII. évf. 26. szám /1935. jún. 30./ 2-3., SZOKOLAY Frigyes: Bicskén... *VH* XLIII. évf. 38. szám /1935. szept. 22./ 5., Aktuális-e a királykérdés? Griger Miklós könyve. *VH* XLIV. évf. 31. szám /1936. dec. 20./ 9., LAKNER Géza: És Griger mégis befutott... *VH* XLV. évf. 7. szám /1937. febr. 14./ 2-3.,

úgy tartotta „... Veszprémnek az ősi, ezeréves városnak megint nincs képviselője. Mert a csendes közvélemény szerint dr. vitéz Benárd Ágost a kormányt képviseli, de nem a veszprémi lakosság zömének mentalitását”.³⁶ Mellesleg Veszprém megyében mindenütt a kormánypárt (NÉP) jelöltje nyerte meg az 1935-ös képviselő-választást, kivéve az enyingi választókerületet, ahol a helyi nagybirtokost, gr. Festetich Sándort választották meg, nyilaskeresztes programmal.³⁷

A helyenként meglehetősen elvadult választási küzdelem során Griger Miklós azzal vádolta ellenfelét, Benárd Ágostot, hogy az önkéntesen vállalkozott a szégyenletes trianoni békeszerződés aláírására. Ezért Benárd, dr. Priegl László veszprémi ügyvéd útján, feljelentette őt a veszprémi járásbíróságnál, rágalmazás és durva becsületsértés miatt. A kínos ügy végül Griger bocsánatkérésével zárult. Az eljárást megszüntették, a perköltségeket Griger viselte, aki azt is megígérte, hogy bocsánatkérését közzéteszi a *Veszprémi Hírlapban* is.³⁸

A nyertes képviselőt, Benárdot a Veszprémi Önkéntes Tűzoltó Testület védnökévé választotta.³⁹ 1935. június elején felszólalt a képviselőházban a kultusztárca költségvetési vitájában, az állástalan diplomások ügyében. Azt indítványozta, hogy amennyiben egy állástalan diplomás férfi feleségül vesz egy állásban lévő hölgyet, úgy kapja meg felesége állását, valamint 50%-os fizetésemelést, amelynek költségeit a 40 évnél idősebb aggregény tisztviselők fizetéséből vonják le. Továbbá szorgalmazta az eszperantó nyelv tanítását. A pünkösdi ünnepeket (június 8–11.) választói között töltötte Veszprém megyében, felkeresve Veszprémet, továbbá Balatonalmádi, Vörösberény, Litér, Királyszentistván, Sóly, Kádárta, Rátót, Öskü, Hajmáskér és Várpalota községeket.⁴⁰

Június 19-én részt vett Fűzfő-Gyártelepen a helyi országzászló felavatásán.⁴¹ Július derekán Almádban, Pétfürdőn, továbbá ismét Várpalotán és Veszprém-ben járt. Utóbbi helyen részvéltárogatást tett Kránitz Kálmán nagyprépost halála miatt Kauzli Dezső protonotárius kanonoknál. A veszprémi ipartestületnél kijelentette, közbenjár, hogy 900 pár cipőt veszprémi iparosoknál rendeljenek meg.⁴²

Júliusban egy sport vándordíjat (ezüst serleget) alapított és adott át a MOVE

LAKNER Géza: Griger Miklós emlékezete. *VH XLVI. évf. 10. szám* /1938. márc. 6. 11.

³⁶ P. B.: Elment Griger Miklós... *VH XLIII. évf. 14. szám* /1935. ápr. 7./ 3.

³⁷ A veszprémvármegyei választások. *VH XLIII. évf. 14. szám* /1935. ápr. 7./ 5.

³⁸ Griger Miklós bocsánatot kért Benárd Ágosttól. *VV XXXVII- LX. évf. 19. szám* /1935. máj. 12./1.

³⁹ Képviselőink. *VV XXXVII.-LX. évf. 22. szám* /1935. jún. 2./ 3.

⁴⁰ Képviselőink. B. Á. a parlamentben és választói között. *VV XXXVII- LX. évf. 23. szám* /1935. jún. 9.1 L. B. Á. veszprémi választókerületében. *VV XXXVII - LX. évf. 24. szám* /1935. jún. 16./ 12.

⁴¹ Országzászló felavatása Fűzfőn. *VH XLIII. évf. 25. szám* /1935. jún. 23./ 5.

⁴² B. Á. Kerületében. *VV XXVII-LX. évf. 29. szám* /1935. júl. 21./ 1-2.

(Magyar Országos Véderő Egyesület) Veszprémi Sport Egyesületének, a veszprémi sportélet fejlesztésére. A vándordíjat évről-évre csakis a veszprémi Sport Egyesület igazolt tagjai nyerhették el, akik az adott évben, sportágukban (atlétika, tenisz, lövészet, korcsolyázás, lovaglás, úszás, vívás, birkózás, torna, vitorlázó repülés) a legjobb egyéni teljesítményt érték el. A vándordíjhoz egy dr. Priegl László és Zwicker Ferenc által szerkesztett oklevél is tartozott.⁴³ Július 27-én feleségével, fiával⁴⁴ és menyével részt vett a NE tácvigalmán Veszprémben, a Zuschmann-vendéglőben. A táncmulatság bevételét a szegény gyerekek karácsonyi felruházására fordították.⁴⁵ Szeptemberben újra ellátogatott választókerületébe, ahol beszámolt olaszországi tanulmányútjáról⁴⁶ is. Ezúttal Balatonalmádiban, Vörösberényben, Fűzfő-Gyártelepen, Veszprémben (Jékey Ferenc főispánnál), Jutason (volt 31-es bajtársánál, Beöthy Dezső ezredesnél, a honvéd altisztképző és nevelőintézet parancsnokánál), fordult meg.⁴⁷

Jelen volt szeptember 29-én Veszprémben a 31-es honvédek szokásos ezrednapján, s a Korona Szállóban tartott ünnepi ebéden fel is szólalt.⁴⁸ November végén a képviselőházban az orvosi kamara és az orvosi rendtartás parlamenti vitájához szólott hozzá és kijelentette, hogy a belügyminiszter és a kormány mellett áll, mert ezek keresztény, demokratikus és nemzeti politikát folytatnak. Elismeréssel szólt a hazai orvostársadalomról.⁴⁹

Az év végén újra meglátogatta Veszprémet. Felkereste a főispánt, a polgármestert, a megyéspüspököt, a püspöki irodaigazgatót, a nagyprépostot, a székeskáptalan- és a megyegyűlés tagjait. Részt vett a Gyáriparosok Országos Egyesülete (GYOE) igazgató választmányi ülésén. December 15-én a Petőfi Színházban tartott gyűlésen pedig beszámolt éves képviselői munkájáról. Hangsú-

⁴³ Képviselőink: B. Á. Veszprémért. Szép sportvándordíjat alapított. *VV* XXVII-LX. évf. 30. szám /1935. júl. 28./ 1.

⁴⁴ Valószínűleg dr. szilvágyi Benárd Miklós (Budapest 1901 – ?) orvos. 1932-ben szerzett Budapesten orvosi oklevelet. 1935–1936 a Humboldt-alapítvány ösztöndíjasaként Berlinben (R. Virchow – Krankenhaus) és Aachenban (Rheuma-Forschungs-Institut) dolgozott. Német munkásokkal együtt részt vett norvégiai tanulmányúton is. (GULYÁS op. cit. II. 986. o.)

⁴⁵ B. Á. is részt vesz a Nemzeti Egység veszprémi táncvigalmán. *VV* XXXVII- LX. évf. 30. szám /1935. júl. 28./ 3., A Nemzeti Egység köréből. *VV* XXXVII- LX. évf. 31. szám /1935. aug. 4./ 2.

⁴⁶ Rómában az eszperantó világgkongresszuson vett részt. V.ö.: B. Á. képviselői beszámolója Veszprémben. *VV* XXXVII- LX. évf. 51. szám /1935. dec. 22. 11-2.

⁴⁷ Képviselőink. B. Á. kerületében. *VV* XXXVII- LX. évf. 39. szám /1935. szept. 2974.

⁴⁸ 31-es honvédek ezrednapja Veszprémben. *VH* XLIII. évf. 40. szám /1935. okt. 67 2-3., Harmincegyes ezrednap. *VV* XXXLVII- LX. évf. 40. szám /1935. okt. 6/1-2.

⁴⁹ B. Á. és Schandl Károly az orvosi törvényjavaslat mellett. *VV* XXXVII-LX. évf. 49. szám /1935. dec. 871-2.

lyozta, hogy szükség van a nemzeti érzésre (ezzel kapcsolatban kiemelte a japán példát) és a világbékére. Utóbbinak feltételei az igazság, szeretet és a jog uralma. A megyében eddig is segítette és ezután is segíteni fogja a közlekedés, útépités és a kisipar ügyeit.⁵⁰

1936 februárjában, Melczer Lilla képviselő asszonnyal vállalták a párt női csoportjának és a jótékonyági akcióknak a vezetését.⁵¹ Szeptember 20-án a NE Veszprémi Szervezetének Női Csoportja tartott volna értekezletet, Jékey Ferencné főispánné elnökletével, ahová mindkettőjüket várták.⁵² Melczer Lilla megbetegedése miatt azonban a gyűlés végül elmaradt.⁵³

Áprilisban a húsvéti ünnepeket választókerületében töltötte, felkeresve Öskü, Hajmáskér, Sóly, Királyszentistván, Litér, Vörösberény, Almádi, Gyulafirátót, Várpalota községeket és Veszprémet.⁵⁴

Május 24-én, a hősök napján Veszprémben, a Takács-ház erkélyén, ő volt az ünnepi szónok.⁵⁵ Ugyancsak májusban, a veszprémi ipartestületek és kereskedők veszprémi városházán megtartott gyűlésén kijelentette, hogy mindent elkövetett a veszprémi repülőtér építkezésért, valamint azért, hogy a város gyorsvonaton is elérhető legyen.⁵⁶

Június–júliusban Tasnády-Nagy András kultuszminiszteri államtitkárral ő képviselte hazánkat a finnugor és az eszperantó kongresszuson, s mindkét rendezvényen előadást tartott „*A világháború és a magyarság*” címmel, eszperantó nyelven. Szerepléséről megemlékeztek a finn és észt újságok is.⁵⁷

A nyár folyamán egy ezüst serleg vándordíjat adományozott a Vasutasok Or-

⁵⁰ B. Á. veszprémi beszámolója. VV XXXVII- LX. évf. 50. szám /1935. dec. 157 2., B. Á. képviselői beszámolója Veszprémben. VV XXXVII- LX. évf. 51. szám /1935. dec. 22/1-2.

⁵¹ A Nemzeti Egység Országos Központjának új munkatársai. VV XXXVIII- LXI. évf. 8. szám /1936. febr. 23/12.

⁵² Képviselőink kerületeikben. B. Á. és Melczer Lilla Veszprémben. VV XXXVIII- LXI. évf. 37. szám /1936. szept. 13/1.

⁵³ Melczer Lilla megbetegedett. VV XXXVIII- LXI. évf. 38. szám /1936. szept. 20/3.

⁵⁴ Képviselőink kerületeikben. B. Á. Veszprémben. VV XXXVIII- LXI. évf. 15. szám /1936. ápr. 10/3., Képviselőink a kerületükben. B. Á. választói között. VV XXXVIII- LXI. évf. 16. szám /1936. ápr. 19/2.

⁵⁵ A Nemzeti Egység köréből. B. Á. Veszprémben. VV XXXVIII- LXI. évf. 21. szám /1936. máj. 24/1., Hősök ünnepe Veszprémben. VH XLIV. évf. 22. szám /1936. máj. 31/6., Hősök emlékünnepe. B. Á. volt Veszprémben az ünnepi szónok. VV XXXVIII- LXI. évf. 22. szám /1936. máj. 31/1-2.

⁵⁶ Veszprém megadja a 120 ezer pengőt a múúthoz. VV XXXVIII- LXI. évf. 22. szám /1936. máj. 31/2- 3.

⁵⁷ B. Á. Finnországban. VV XXXVIII- LXI. évf. 26. szám /1936. jún. 28/2., B. Á. előadása a magyarokról Finnországban. VV XXXVIII- LXI. évf. 29. szám /1936. júl. 19/1-2.

szágos Gazdasági Egyesülete (VOGE) veszprémi csoportjának.⁵⁸ A díjat szeptemberben Víg Lajos, a Veszprémi Levente Egyesület birkózója kapta meg.⁵⁹ Az augusztus 8-án Bécsben nyíló XXVIII. Egyetemes Eszperantó Kongresszuson, mint a Magyar Eszperantó Szövetség elnöke ő képviselte a magyar kultuskormányt.⁶⁰

Szeptemberben a veszprémi Rákóczi-kör zászlószentelési ünnepélyén vett részt.⁶¹ Szeptember végén, a volt 31-es honvéd és népfelkelő gyalogezredek veszprémi ezrednapján mondott ünnepi beszédet.⁶² Októberben feltehetően részt vett Gömbös Gyula miniszterelnök (1932–1936) Budapesti temetésén, a Kerepesi úttemetőben.⁶³

Novemberben Veszprémben jelen volt a NE új irodájának (Kossuth Lajos utca 2.) ünnepélyes felavatásán. Ott elmondott beszédében hangsúlyozta a nemzeti egység szükségességét, s utalt rá, hogy a csehek nem adtak neki családi ügyben beutazási engedélyt a Felvidékre.⁶⁴ December 13-án Veszprémben, a Hungária mozgóképszínházban, a Báthory István emlékünnepélyen mondott ünnepi beszédet.⁶⁵ Ugyanezen hónapban a hajmáskéri Honvéd Tiszti Kaszinó tiszteleti tagjává választotta, Jékey Ferenc Veszprém megyei főispánnal együtt.⁶⁶ A *Veszprémvármegye* karácsonyi számába „Szeretet ünnepén” címmel írt rövid vezércikket.⁶⁷

⁵⁸ B. Á. ezüst vándordíjat adományozott a VOGÉ-nak. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 29. szám /1936. júl. 19/4.

⁵⁹ A „VOGE” Sakk Kör kupaküzdelmek. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 38. szám /1936. szept. 20/4., B. Á. adta át az általa alapított sport-vándordíját. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 39. szám /1936. szept. 20/2.

⁶⁰ B. Á. képviseli a kultuskormányt a bécsi eszperantó kongresszuson. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 31. szám /1936. aug. 2./4.

⁶¹ Zászlószentelés a Rákóczi-körben. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 37. szám /1936. szept. 13./2.

⁶² Harmincegyesek ezrednapja. Vitéz B. Á. mondta az ünnepi beszédet. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 40. szám /1936. okt. 4./2.

⁶³ Gömbös Gyula: A gyász vármegyénkben. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 4. szám /1936. okt. 11./1.

⁶⁴ Képviselőink kerületeikben. B. Á. Veszprémben volt. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 47. szám /1936. nov. 22./L. Jékey Ferenc főispán kezdeményezésére Gömbös Gyuláról nevezik el az új műút egyik utcáját, a jeruzsálemhegyi Iskola-utcát. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 49. szám /1936. dec. 6./1.

⁶⁵ Képviselőink kerületeikben. B. Á. Veszprémben. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 50. szám /1936. dec. 13./L. Báthory István emlékünnepély. *VH* XLIV. évf. 51. szám /1936. dec. 20./6., B. Á. mondta az ünnepi beszédet a veszprémi Báthory-emlékünnepélyen. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 51. szám /1936. dec. 20./2.

⁶⁶ Jékey Ferenc főispán és B. Á. képviselő a hajmáskéri tiszti kaszinó tiszteleti tagjai. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 50. szám /1936. dec. 13./4.

⁶⁷ BENÁRD Ágost: Szeretet ünnepén. *VV* XXXVIII-LXI. évf. 52. szám /1936. dec. 25./1.

1937 januárjában részt vett Veszprémben a vitézek bálján.⁶⁸ Februárban szorgalmazására a MÁV igazgatóság rendeletileg ösztökelte a vasutasok eszperantó tanulását.⁶⁹ Március 21-én Balatonalmádiban, a Pannónia-étterem teraszán tartott beszámolót választóinak.⁷⁰ Áprilisban a NE veszprémi nagygyűlésein részt véve, kijelentette, hogy a Darányi Kormányt támogatja, mert az keresztény, nemzeti alapon áll és szociális segítséget nyújt a népnek.⁷¹

Május 9-én Várpalotán, 16-án Litéren, Vörösberényben és Balatonalmádiban, 17-én Királyszentistvánon, Gyulafirátóton és Kádártán, 23-án Súlyban, Öskün és Hajmáskéren tervezett beszámolót tartani választóinak.⁷² Május 8-án Veszprémben, a Nagy István-féle vendéglőben (Újtelep) a II. választóközret, a Lohonyay-vendéglőben (Temetőhegy) pedig a VI–VII. választóközret választóival találkozott.⁷³ Május közepén Várpalotán, a „Jószerecsét” bányász körben tartott beszámolót.⁷⁴ Időközben különféle okok, így pl. az olasz király budapesti látogatása miatt, eredetileg tervezett programja némileg módosult. Május 22-én este Veszprémben a Cserhát utcai Csepely-vendéglőben a II. kerület, a Szt. Imre téri vitéz Kovács-vendéglőben pedig a III. kerület választóival találkozott. Május 23-án Súlyban, Öskün, Rátóton, Kádártán, június 6-án Vörösberényben, Almádiban, 13-án Hajmáskéren, 30-án Litéren (a hősi emlékmű felavatásán) tervezte választóival a találkozást.⁷⁵ Május 29-én délelőtt Litéren ő avatta fel a hősök emlékművét, délután pedig Királyszentistvánon járt választóinál.⁷⁶ Június 6-án Vörösberényben és Almádiban fordult meg, így végül is nem vett részt aznap Lepsényben, a József királyi herceg által tartott hősi emlékműavatáson, holott május végén még számoltak itteni szereplésével is.⁷⁷ Június 13-án Veszprémben, a megyei vitézek zászlájának felavatásakor viszont ő tartotta az ünnepi beszédet.⁷⁸

⁶⁸ Vitézi Bál. *VV XXXIX-LXII. évf. 5. szám /1937. jan. 31./ 3.*

⁶⁹ B. Á. lelkesen terjeszti az eszperantó nyelvet. *VV XXXIX-LXII. évf. 9. szám /1937. febr. 28./ 3.*

⁷⁰ B. Á. Almádiban. *VV XXXIX-LXII. évf. 12. szám /1937. márc. 21./ 2.*

⁷¹ A Nemzeti Egység nagygyűlései Veszprémben. *VV XXXIX-LXII. évf. 15. szám /1937. ápr. 11./ 1–2., A Nemzeti Egység szervezkedő gyűlései Veszprémben. VV XXXIX-LXII. évf. /1937. máj. 2./ 1–2.*

⁷² B. Á. beszámoló. *VV XXXIX-LXII. évf. 18. szám /1937. máj. 2./ 2.*

⁷³ B. Á. látogatásai Veszprémben. *VV XXXIX-LXII. évf. 19. szám /1937. máj. 9./ 3.*

⁷⁴ Képviselőink kerületeikben. *VV XXXIX-LXII. évf. 20. szám /1937. máj. 16./ 1–2.*

⁷⁵ Képviselőink. B. Á. beszámoló. *VV XXXIX-LXII. évf. 21. szám /1937. máj. 23./ 1.*

⁷⁶ Képviselőink közszereplése. B. Á. *VV XXXIX-LXII. évf. 23. szám /1937. jún. 6./ 1., B. Á. avatta fel a litéri hősi emlékművet. U. o. 3–4.*

⁷⁷ Hősi szobor avatás. *VV XXXIX-LXII. évf. 21. szám /1937. máj. 23./ 4., Képviselőink kerületeikben. B. Á. VV XXXIX-LXII. évf. 24. szám /1937. jún. 13./ 1., József kir. herceg avatta föl Lepsényben a hősök emlékművét. U. o. 2*

⁷⁸ Vitézek zászlóavatása. *VV XXXIX-LXII. évf. 21. szám /1937. máj. 23./ 3., B. Á. avatja fel*

Szeptember 19-én részt vett Kolossváry László képviselőtársa Ugodon tartott beszámolóján.⁷⁹ Szeptember 21-én Veszprémben tartott beszámolót.⁸⁰

Október 23-án jelen volt Veszprémben a NE városi szervezetének elnöki tanácsülésén. Itt beszámolt a kormány szociális lépéseiről (törvények, rendeletek). A legközelebbi feladatok – mondta – a mezőgazdasági munkásság öregségi-rokkantsági biztosítása, a tűzharcos törvény, a társulati adó felemelése, a magánalkalmazottak munkaviszonyának szabályozása, stb. Kitért a közalkalmazottak helyzetére is. Hangsúlyozta, keresztény, nemzeti, szociális politikát kell folytatni. Hazánkban legyen szociális igazság, ne legyenek szélsőségek. A szélsőséges sajtó ellen, legyen az akár jobb-, akár baloldali, fellépést követelt.⁸¹ Október 31-én „*A nemzeti munkásmozgalom*” címen publikált cikket a *Veszprémvármegyében*.⁸²

November 11-én Veszprémben délelőtt a polgármesternél vizitelt, majd a NE közhelyiségében tartott meghallgatást. Délután a NE városi szervezetének elnöki tanácsülésén vett részt.⁸³

December 5-én a veszprémi Petőfi Színházban tartott beszámolót a nemrégiben a NE közoktatási bizottsága és a képviselőház szociális bizottsága által is elnökké választott Benárd Ágost. Külpolitikai vonatkozásban leszögezte, hogy miután hazánk Német- és Olaszország segítségével valósíthatja meg a revíziót, ezért hazaáruló, aki e két ország vezéreit szidja, illetve a nemzeti szocializmust, vagy a fasizmust becsmérlí. A belpolitika terén – szerinte – nagy előrehaladást jelentett a kormány népies politikája. Kitért arra is, hogy a zsidókérdést meg fogjuk oldani, nem erőszakosan, hanem törvényes eszközökkel. Ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy nem antiszemita, hanem fanatikus szereti a magyar fajt.⁸⁴

1938. január 24-én, Budapesten, a városligeti jégpályán, mint a korcsolyázó egyesület főorvosa, ő részesítette elsősegélyben a kormányzóné testvérét, Purgly

a vitézek zászlóját. *VV XXXIX-LXII. évf. 24. szám /1937. jún. 13/3.*, Vitézi zászlóavatás Veszprémben. *VH XLV. évf. 25. szám /1937. jún. 20/3.*, Veszprém vármegye vitézeinek zászlóavató ünnepe. Vitéz B. Á. mondta az ünnepi beszédet. *VV XXXIX-LXII. évf. 25. szám/1937. jún. 20/1-2.*

⁷⁹ Kolossváry László beszámolója Ugodon. *VV XXXIX-LXII. évf. 39. szám /1937. szept. 26/1.*

⁸⁰ B. Á. beszámolója Veszprémben. *VV XXXIX-LXII. évf. 39. szám /1937. szept. 26/2.*

⁸¹ Képviselőink kerületeikben. B. Á. *VV XXXIX-LXII. évf. 43. szám /1937. okt. 24/1.*, B. Á. Veszprémben. *VV XXXIX-LXII. évf. /1937. okt. 31/2-3.*

⁸² BENÁRD Ágost: A nemzeti munkásmozgalom. *VV XXXIX-LXII. évf. /1937. okt. 31/1-2.*

⁸³ B. Á. Veszprémben. *VV XXXIX-LXII. évf. 46. szám /1937. nov. 14/2.*

⁸⁴ B. Á. Veszprémben. *VV XXXIX-LXII. évf. 48. szám /1937. nov. 28/1.*, B. Á. beszámolója. *VV XXXIX-LXII. évf. 49. szám/1937. dec. 5/2.*, B. Á. beszámolója Veszprémben. *VV XXXIX-LXII. évf. 50. szám/1937. dec. 12/1-2.*

László földbirtokost, aki korcsolyázás közben elesve, jobb lábát törte.⁸⁵ Január 25-én Veszprémben, a NE Női Csoportjának összejövetelén tartott alkalmi előadást.⁸⁶

Március 6-án Veszprémben, az Erzsébet Szállóban, a NE nagyválasztmányi gyűlésén ismertette az általános bel- és külpolitikai helyzetet, s kitért a kormány szociális törvényalkotására is.⁸⁷

Április 1-jén a NE veszprémi választmányi ülésén vett részt.⁸⁸ Április 20-án Veszprémben vitéz Jékey Ferenc volt főispán búcsúztatásán volt jelen.⁸⁹ Április 30-án Veszprémben, Mesterházy Ferenc, az új főispán beiktatásán ő köszöntötte fel az új és a távozó főispán feleségét.⁹⁰

Május 10-én, Budapesten, a képviselőházban hozzászólt a társadalmi és gazdasági egyensúly helyreállításáról szóló törvényjavaslat (az 1. zsidótörvény) vitájához. Véleménye szerint nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy amíg az utcát söprők rendszerint magyarok, addig a mellettük autókban elsuhanok majdnem mindig zsidók. Nem értett egyet gr. Bethlen István, Rassay Károly, Gratz Gusztáv képviselők azon mérsékelt vélekedésével, amely szerint ez a törvénytervezet a kormány gyengeségét mutatta. Szerinte parancsoló szükség volt erre a törvényre, a nemzet boldogulása követelte annak megalkotását. Sőt radikálisabb javaslatot szeretett volna, de bízván a kormányban, a törvényjavaslatot elfogadta.⁹¹

Május 15-én Veszprémben, a NE választmányi ülésén szólalt fel. Elbúcsúzott a leköszönő Darányi-kormánytól és ismertette a hivatalba lépő Imrédy-kormány programját. Kijelentette, hogy Imrédyéket kell támogatni, nem utolsó sorban azért is, mert ők az esetlegesen hazafiatlanul működő szervezeteket (pl. szociáldemokraták) megszüntetik.⁹²

⁸⁵ B. Á. nyújtotta az első segílyt a kormányzónő balesetet szenvedett fivérének. *VV XL-LXIII. évf. 5. szám /1938. jan. 30/4.*

⁸⁶ B. Á. tart előadást a Nemzeti Egység Női Csoportja összejövetelén. *VV XL-LXIII. évf. 3. szám /1938. jan. 16/5.*

⁸⁷ Képviselőink kerületeikben. B. Á. Várpalotán. *VV XL-LXIII. évf. 11. szám/1938. márc. 13./1.*

⁸⁸ B. Á. és Schandl Károly a kerületeikben. *VV XL-LXIII. évf. 14. szám /1938. ápr. 3./L. A Nemzeti Egység veszprémi választókerületi gyűlése. V V XL-LXIII. évf. 15. szám /1938. ápr. 10./3.*

⁸⁹ A Nemzeti Egység vármegyei nagyválasztmányi ülése. *VV XL-LXIII. évf. 17. szám /1938. ápr. 24./3.*

⁹⁰ Dr. Mesterházy Ferenc főispán beiktatása. *VH XLVI. évf. 19. szám /1938. máj. 8./1 3.*

⁹¹ B. Á. a „zsidótörvény” szükségességéről. *VV XL-LXIII. évf. 20. szám /1938. máj. 15./3.*

⁹² A veszprémi NE nagygyűlése. *VV XL-LXIII. évf. 20. szám /1938. máj. 15./2., Vitéz B. Á. az Imrédy-kormány mellett és a jobboldaliságot veszélyeztető álpróféták ellen. A veszprémi Nemzeti Egység választmányi ülése. VV XL-LXIII. évf. 21. szám /1938. máj. 22./1-2.*

Június végén több napos beszámoló körutat tartott körzetében (Vörösberény, Öskü, Kádárta, Gyulafirátót, Sóly, Várpalota). Többek között kijelentette, hogy egész Európa irigyli tőlünk Imrédyt, a világhírű pénzügyi kapacitást. Továbbá azt is, hogy nyílt küzdelem kezdődik a liberális baloldal legyőzésére. Közben körútját megszakítva elkísérte Imrédy Béla miniszterelnököt Debrecenbe.⁹³

Október 28-án Veszprémben a NE választmányi ülésén kijelentette, hogy Magyarország barátai a lengyelek, az olaszok és a németek.⁹⁴ November 29-én Veszprémben a NE Hungária-étterem feletti helyiségben tartott gyűlésén ismét hitet tett Hitler és Mussolini mellett, s hangsúlyozta, dolgozni kell a közös magyar-lengyel határért. Újra kiemelte a kormányhoz való hűség fontosságát. A zsidótörvényen változtatni kell, gyökeresen meg kell oldani a helyzetet – mondta –, de nem rablással, gyilkolással.⁹⁵

Decemberben, a képviselőházban szólalt fel, az Országos Társadalom Biztosítási Alap szolgáltatásra igényjogosultak körének kiterjesztéséről szóló törvényjavaslat vitáján. Ismertette a francia példát. A javaslatot elfogadta. Kiemelte, hogy a biztosítást a gazdák nagy része – így pl. József főherceg és az esztergomi székeskáptalan – magától bevezette.⁹⁶

Az 1939-es májusi képviselő-választások során azonban már fel sem merült a kormánypárt részéről Benárd jelöltsége.⁹⁷ A *Veszprémi Hírlap* pedig epésen emígyen jellemezte a helyzetet: „A hírhedt 1935. évi választás eredményeire azóta bekövetkezett események a legkézenfoghatóbb bizonyosság amellelt, hogy a nemzet az előlegezett bizalmat vissza is tudja vonni: lám, akik akkor bizalmat nyertek, és mást se csináltak legfeljebb visszaéltek vele, most csúfosan kimaradtak a parlamentből”.⁹⁸

Kellő elsődleges források ismerete nélkül, csupán újsághírekre hagyatkozva felelőtlenség lenne teljesen egyértelműen eldönteni, hogy milyen motivációk álltak Benárd Ágost cselekedeteinek hátterében. Mégis gyanítható, hogy az eredetileg az embertársain, a közösségen segíteni kívánó, keresztény szociális gondolkodású orvos, idővel megszédült a hatalomtól és a továbbiakban ahhoz mindenáron ragaszkodván kiszolgálójává vált a mindenkori kormányoknak (Gömbös-, Darányi-, Imrédy-kormányok), s gondolkodása is egyre inkább erőteljesen eltolódott a

⁹³ B. Á. beszámoló körútja. VV XL–LXIII. évf. 27. szám /1938. júl. 3./1–2.

⁹⁴ A veszprémi Nemzeti Egység választmányi ülése. VV XL–LXIII. évf. 45. szám /1938. nov. 6./3.

⁹⁵ B. Á. politikai tájékoztatója Veszprémben. VV XL–LXIII. évf. 48. szám /1938. nov. 27./1., B. Á. tájékoztatója a veszprémi Nemzeti Egység gyűlésén. VV XL–LXIII. évf. 49. szám /1938. dec. 4./1–2.

⁹⁶ B. Á. a munkásgyermekéért. VV XL–LXIII. évf. 52. szám /1938. dec. 25./2.

⁹⁷ Választások Veszprémben. VH XLVII. évf. 22. szám /1939. máj. 14./1.

⁹⁸ HÜTTER Lipót: Választás után. VH XLVII. évf. 28. szám /1939. jún. 18./2.

szélsőjobboldal irányába. Mintha ezt bizonyítanák egyes, jóllehet talán az újságírók által is sarkított, mindenesetre erősen kifogásolható kijelentései.

Benárd Ágost alakja napjainkban már teljesen ismeretlen Veszprémben és környékén. Ennek több oka is lehet.

1. A megye egykor erősen katolikus befolyás alatt állott részein személye sokak számára már eleve nemkívánatosnak minősült. A kormánypárt által erőszakkal a nyakukba ültetett idegent látták benne. A korabeli egyházi sajtó kiemelte, hogy a megválasztott képviselők – egy kivétellel (ez volt a nem nevesített Benárd) – mind a megyében laknak, vagy legalábbis annak életében régóta vezető szerepet játszanak.⁹⁹

2. Később pedig az 1945/1948-as hazai társadalmi változások után (proletárdiktatúra, kommunista pártállami uralom) hosszú évtizedekig eleve elvetendő volt a Horthy-korszak bármilyen rendű és rangú prominense, teljesen függetlenül az illető valódi szerepétől.

3. Benárd Ágoston esetében mindezekhez még további negatívumként járulhatott a trianoni békekötéskor játszott, vélhetően kényszerű, de mégiscsak dicstelen szerepe, továbbá az a tény, hogy életének túlnyomó részét jobbára Veszprém megyétől távol, zömmel a fővárosban élte le.

Benárd Ágost képviselővé választása idejéből fennmaradt egy kortes nóta:¹⁰⁰

„Kortesnóta az 1934.-i (elírás 1935 helyett – R. P) országos képviselő választás idején

*Nyitva van a Benárd Ágost ablaka
Grieger Miklós sírva sétál alatta
Ne sírj Miklós van teneked kenyered
Menj haza és ne bontsd meg az egységet.*

*Miklós bácsi álljál meg egy-két szóra
az egységgel ne szálljál szembe soha
Annak Gömbös Gyula lett a vezére
Harcolni is készek vagyunk mi érte.*

*Miklós, Miklós mit hallottam te rólad
Hogy leszóltad Benárd Ágost apánkat
Ejnye inkább nyissad ki a szemedet
Vedd észre hogy itt téged nem szeretnek.*

⁹⁹ A veszprémvármegyei választások. VH XLIII. évf. 14. szám /1935. ápr. 7./5.

¹⁰⁰ Rhé Gyula jegyzetfüzete, 1933–1936. 90–91. oldal. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém - múzeumtörténeti adattár 48895/1977. (104. doboz)

*Minden magyar itt Gömbös mellé állott
Hogy visszahozza szép Magyarországot
Nem akarunk mi már többet szenvedni
Nem leszünk mi többé Habsburg hívei.*

*Öreg plébi szaladj innen el gyorsan
Eridj haza avét rosz (sic!) programoddal
Adjál helyet az egységes jelöltnek
Hogy egyhangúlag válasszuk meg ötet.*

*Írta: Polhammer Gyula
Felelős kiadó: Steidl Antal."*

A némileg döcögős verszetet olvasva, felmerült bennem a kérdés, vajon ha egykori múzeumigazgatónk, Laczkó Dezső piarista rendházfőnök és főgimnáziumi igazgató nem távozik 1932-ben az élők sorából, Benárd Ágost fellépésével nem esett volna-e kútba a kortesnótát jegyzetfüzetébe bejegyző Rhé Gyulával évtizedek óta ápolt és haláláig fenntartott igen közeli barátsága? Rhé Gyula jutasi MÁV-állomásfőnök, majd Laczkó utódja a Veszprémvármegyei Múzeum élén, ugyanis a Gömbös-féle NÉP Veszprém megyei város II. városrész közsé-
gi pártszervezetének elnöke volt,¹⁰¹ a kortesnótán felelős kiadóként szereplő Steidl Antal kereskedelmi iskolai tanár (1904–1959) pedig éppenséggel nem más, mint Rhé Gyula egyik veje. Ezzel szemben, Laczkó Dezsőről életútjának és világlátásának ismeretében, s mint katolikus szerzetesről joggal feltételezhetjük, hogy ő inkább a „*pap kolléga*” Griger Miklós jelöltségét támogatta volna.

¹⁰¹ Rhé Gyula pártpolitikai szereplésével kapcsolatban keletkezett iratok. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém - múzeumtörténeti adattár 48877/1977. (103. doboz), közte 11. szám alatt az említett tisztségre való kinevezése Gömbös Gyulától, Budapest 1933. márc. 15.

V. FEJEZET: Adalékok a várostörténethez

SOMFAI BALÁZS:

A veszprémi új városközpont utcaneveiről¹

Utcanévtörténeti adatok,
elméleti és gyakorlati kérdésekkel hangszerelve

Az utcanév a mindennapokban a városon belüli biztos eligazodás záloga, a társadalom életében a mindenkori politika felfogásának érzékeny mutatója, a múltat illetően pedig a várostörténet sajátos lenyomata. Városunk utcaneveinek kialakulását és sorsát kutatni alapvető feladat, amely végső soron a távlatokban tervezett várostörténeti monográfia előmunkálatainak egyik grádicsa lehet. Indokolt tehát módszeresen foglalkozni az utcanevekkel.²

Útirányok, útvonalak

Mint minden utcanévtörténeti vizsgálatban, a veszprémi Kossuth utca-környéki nevek ügyében is először az utcák, terek kialakulását kell ismernünk.

A Kossuth Lajos utca környékének, vagyis az új városközpontnak az utca-történetében különösen fontos szerep jut a városunk esetében oly hangsúlyos domborzati viszonyoknak. A városnak ez a részlete a Cserhát déli darabján, a Séd völgyére lejtő terepnek a Hosszú-völgytől a dél felé eredetileg hosszabb Völgyikút-völgyig tartó szakaszán épült ki. Mivel Veszprém város helyének rendkívül változatos felszínén még ez a rész a legegyszerűsebb, ezért itt alakult ki a távolsági utak viszonylag sűrű, legyezőszerű hálózata, legalábbis a Séd-től és a Várhegytől délre-délkeletre.

¹ *Veszprémi Szemle*, 2016/2. 61–71. o.

² Ez a tanulmány annak a kéziratnak a továbbírt változata, amely a veszprémi Vásárlásról megjelentetett levéltári kiadvány számára készült. (*Vásárállás*. írta és szerk.: Márkusné Vörös Hajnalka. Kiad.: a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém, 2015, 368 + 11 oldal.) A kötet irodalomjegyzéke és első jegyzetszámai arra a kéziraatra vonatkoznak.

Ezek sora nyugatról kelet felé haladva:

- a Hosszú-völgy–Kasza-völgy vonalán futó, Felsőörsre vezető út (eredetileg lent, a mai Erzsébet sétány–Füredi út nyomvonalán);
- a Szentkirályszabadjára vivő Szabadi út (a mai Brusznai u.–Bajcsy-Zsilinszky u.–Almádi út vonalán);
- az előzőből a mai Vörösmarty térnél kiágazó és a Látóhegy mellett a vörösberényi szőlőhegyre vezető út (ebből mára semmi nem maradt, szerepét más utak vették át, helye beépült);
- a Romkút (hajdani jó vizű forrás, római eredetű régi falmaradványokkal Szentkirályszabadja határában) felé, majd tovább a Balaton északkeleti mellé köre, a „Balatonfőre” vezető út (ebből az útból ma az Ady E. utcának a Diófa utcáig tartó szakasza van meg);
- a Várpalota–Buda felé vivő út (amely a Kossuth utcával és folytatásában a Kossuth-iskolától kezdődő Budapest utcával azonos).

Fontos településtörténeti lépés volt, ahogy a Felsőörs felé vivő út a Cigánydomb tájékán idővel áttevődött a hátság peremére.³ Így képződött a mai Mártírok útja, míg az eredeti szakasza gyalogúttá vált, ott halad most az Erzsébet sétány. Mivel a Mártírok útjának (akkor: Örsi útnak) a vonala a Szabadi utcát metszve tovább is tartott észak felé, közelebbi kapcsolatot hozott létre a Cserhát beépült részével úgy, hogy a mai (vagy nevében inkább tegnapi) Bástya-áruháznál kivezetett a mostani Kossuth utcára. Meg kell említenünk a legutóbbi újdonságot is: az Almádi út legbelső szakaszának az átkötését a korábbi Pártház melletti terjedelmes körcsomópontra a hajdani balatoni vasútvonal helyének felhasználásával. (Az utcanévadás aktusa itt még nem zárult le.)

Terek, térségek

Az utak elágazásai és kereszteződései hangsúlyossá tették ezeket a csomópontokat, ami több helyütt terek kialakulásához vezetett. Így jött létre a mai Bajcsy-Zsilinszky u. és Mártírok útja találkozásánál az egykor József térnek, majd

³ A városszerkezet átszerveződését szemléletesen írja le a két kiadásban is megjelent, monografikus részletekben gazdag Panoráma-útikönyv. [Bottlik Mihály, Eri István stb.: *Veszprém*. (Útikönyv.) Panoráma Kiadó, Bp., 1967. 55–58. old. Ugyanennek II., átdolgozott kiadásában: *Veszprém*. (Útikönyv.) Szerk.: Vajkai Aurél. Panoráma Kiadó, Bp., 1972. 63–64. old.] Lásd még: Balassa László: Gondolatok a településtervezés és a település kutatás összefüggéseiről (Veszprém példáján). Megjelent: *A Dunántúl településtörténete, XI–XIX. század*. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi és Pécsi Bizottságainak VI. konferenciája, Veszprém, 1984. (Konferenciakötet.) Szerk.: Somfai Balázs. Kiad.: MTA Veab, Veszprém, 1986. 9–16. old.

Károly térnek nevezett teresedés (java részét elfoglalta az 1907-ben épült Károly-templom), aztán közelében a Szabadi úttól az említett, herényi szőlőhegybe vezető út kiágazásánál a mai Vörösmarty tér, igaz, ebben szerepe volt az itt elterülő Balog-tó nevű sekély vízállásnak is, melyet 1895-ben megszüntettek;⁴ odébb a Palotai út mentén a Jutasi út torkolatánál a Széna tér vagy Palotai tér nevű közterület (ma a Kossuth iskola és a Pártház – illedelmesebb újabb nevén: Zöld Ház – közötti térség).

Jelentős településtörténeti fejlemény, hogy területünkön alakult ki a város legnagyobb piactere, ill. vásártere. Mivel itt találkozott a közelebbi Balaton-felvidék és a Mezőföld termékeny mezőgazdasági vidékeiről bevezető számos út, könnyen adódott, hogy a Cserhátnak ez a része vált legalkalmasabbá vásárok tartására, így lett a neve is Vásárállás. Az eredeti Vásárállás és a ma újból Szent Imre nevét felvevő reprezentatív tér közt azonban lényeges különbség mutatkozik. Mivel a Kossuth utca átmenő járműforgalmi szerepe megszűnt – mert áttevődött a mai Bruszniai és Mindszenty utcára (ez utóbbi a Budapest utca belső szakaszának elhatározott legújabb neve) –, a tér arca és nézete teljesen megfordult. A régi teret északról egy keskeny, egyetlen házsorból álló háztömb választotta el a Kossuth utcától, míg most a Hotel hosszúkás tömbje különíti el a teret dél felől a leendő Mindszenty József utcától.

Utcanévadás és emlékállítás

Táblázatunk folyamatában mutatja be a tárgyalt városrészlet utóbbi másfél évszázadbéli utcanévváltozásait. Milyen utcanévtani következtetéseket vonhatunk le belőle, és azok milyen társadalmi tanuláshoz vezetnek?

Mindenekelőtt: világosan kibontakozik a városok legrangosabb részeit gyakorta jellemző nagy lépés: áttérés a természetes indítékú névadásról a tiszteletet kifejező névadásra. Míg a természetes névadást az útirányt jelölő utcanevek (Palotai út, Szabadi út, Örsi út stb.) és a közterület használatát jelölő vagy ottani intézményt, intézményszerűséget jelölő nevek (pl.: Vásárállás, Vásártér, Posta utca) képviselik, addig a tiszteletet, hódolatot kifejező utcanevek leginkább – néhány más irányú megoldással, mint: Szabadság tér, Köztársaság tér, Partizán út – kiemelkedő személyiségeknek, a névadás korában elismertnek számító jeleseknek kívánnak névben emléket állítani. A nagyjainknak, nemzeti hőseinknek emléket állító utcanevek története városunkban különösen érdekes. A várostör-

⁴ Korabeli hírlapi cikk: IN: A Balog tó betöltése s a hetipiacz rendezése. *Veszprémi Független Hírlap*, 1895/40 (IX. 28). 2. Újabban is megjelent: *Pillanatképek a 19. századi Veszprémből*. Vál. és szerk.: Csiszár Miklósné. Kiad.: EKMK, Veszprém, 2005. 68. old.

téneti kutatások jelen állapotában még nem tudjuk, hogy a temetőhegyi királynevű utcák pontosan mikor kapták nevüket; sejtethető, hogy a reformkor vagy a '48-as forradalom kapcsán. Az 1885 óta városházként használt Kapuváry-ház előtti teret egyelőre ismeretlen korban nevezték el Babócsay Ferenc XVII. századi várkapitányról, ilyen néven alighanem az idősebbikről. A piacdombi hajdani Petőfi utca név 1870 körül keletkezhetett. Kossuth Lajos 1894-ben, Andrássy Gyula szintén ekkoriban lett utcanévadóvá Veszprémben. Az egykori Gizella tér névbeli születése is homályos történet. A legtöbb személyről vett utcanév az 1907-es első átfogó utcanévrendezéskor jelent meg városunkban. A város 121 közterületéből 52 kapott ekkor új nevet, e nevekből 29 valamely személynek állít emléket. Akadt köztük megelőlegezett név is, mint pl. Széchenyié, akiről a színház előtt kiképzendő teret kívánták elnevezni, de aztán ez elmaradt.⁵

Problémák, gondok

Az utcanévadás aktusának egyik indítéka tehát a jelentős személyek, ünneptelt eszmék ekképpen hangsúlyozott tisztelete egyfajta szellemi emlékállítás lehet. Látnunk kell azonban azt is, hogy ez az alapjában nemes szándék könnyen öncélúvá válhat, kitéve a politika szeszélyes széljárásának, minek eredményeként erősen sérül a közterületnév voltaképpeni rendeltetése, legfontosabb funkciója: a tartós térbeli tájékoztatás, a biztos eligazítás a településen. Ilyen szélsőségeknek kell értékelnünk pl. azt, hogy az élharcos kommunista politikusról, Münnich Ferencről halála után már 6 évvel teret nevezett el a hatalom Veszprémben, még hozzá az új, reprezentatívnak szánt városrész kellős közepén. A Párt-ház, a többnyire kiválasztottaknak szánt impozáns hatemeletes lakóház (a „Lordok Háza”), a Bástya-áruháza és a korszerűnek mondott nagy szállodaépület (a „Hotel”) ölelésében kiképzett új városi főteret nevezték el róla.

Egészen más történelmi helyzetben, de hasonlóan erős politikai akaratból született a Horthy István utca közterületnév, a kormányzóhelyettes hősi halála után már alig fél évvel. Magát Horthy kormányzót pedig még életében tették meg utcanévadóknak Veszprémben.⁶ Két azonos családnevű személyről utcát

⁵ Az utcanévrendezésről és az utcánkénti házzámozás bevezetéséről a végső forrás: A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára: Veszprém város levéltára: a képviselő-testületi jegyzőkönyvben: 168 Kgy/5920-1907 (VII. 4) sz. határozat (a kötet ceruzás 119–122. oldalán); ugyanott: a polgármesteri hivatal irataiban: az 1908–11–1924 és az 1908–II–2296 sz. ügyiratok.

⁶ Kalandos történet a Horthy Miklósról való közterület-elnevezéshistóriája! Bizonyosnak látszik, hogy az eszme Horthy 1921. július 1-jei veszprémi látogatása kapcsán született. (Horthy ekkor Pannonhalma és Keszthely meglátogatása közt Veszprémre is sort ke-

elnevezni ugyanabban a városban – rikító példája az utcanév alapvető rendeltetését sutba dobó politikai fölényességnek és szakszerűtlenségnek! Ilyen döntést soha nem szabad hozni, mivel az élő gyakorlatban nem lehet bebiztosítani a keresztnév következetes használatát is az utcanévben, ami így folyamatosan zavart okoz a tájékozódásban.

Teljesen elvonatkoztatva a politikától, utcanévadás tekintetéből nyilvánvalóan aggályos, sőt, erősen kifogásolható döntések voltak ezek – a rideg történelmi

ritett, a Nagyállomásnál dízsátor fogadta, a Kossuth utca végén és a Vár bejáratánál díszkapu várta, vonulásának útja a püspöki palotáig kavicssal-murvával volt fölhintve, tanúsítva, hogy merre is haladt őfőméltósága. A jelzett útvonalon kívül még a Megye-házba tért be. Az, hogy az ország első számú vezetőjének közterületnév adásával is hódoljanak, nem volt idegen a kor szellemétől. Budapesten (Kelenföldön, amerre 1919 őszén ünnepélyesen bevonult a fővárosba) már 1920-ban adtak ilyen utcanevet. Szegeden 1926-ban, Zalaegerszegen 1927-ben, Pápán 1930-ban (országglása decenniumán), Pécsen 1940-ben. De mégsem mindenütt, Győrben pl. nem volt ilyen utcanévtörténeti fejlemény. A város tanácsa „a mai idők emléket meg akarván örökíteni”, azt javasolta a közgyűlésnek – írta a *Veszprémi Hírlap* 1921. augusztus 20-án, hogy a Szabadi utcát és folytatásában az Almádi utat nevezze el Horthy Miklósról. A rendkívüli városi közgyűlés másnap össze is ült és egyebek közt utcanévügyben is döntést hozott. Csak az a baj, hogy ezúttal kimaradt a jegyzőkönyvből az érintett utcanév vagy utcanevek tényleges felsorolása, mindössze a megfelelő ügyirat száma van bejegyezve! A várostörténet nagy kárára azonban az az ügyirat viszont nem maradt az utókorra! Hogy valószínűleg mégis ekkor, azaz 1921. augusztus 21-én történt az utcakeresztelő, arra abból lehet következtetni, hogy az évben később már nem tárgyaltak utcanévügyet, viszont a *Veszprémvármegye* című lap cikkírója 1922. április 25-én amiatt méltatlankodik, hogy a Szabadi utca és az Almádi út házaira még mindig nem kerültek fel „a már régebben” elhatározott új nevet, a Horthy Miklós utca nevet viselő táblák. Mi lehetett az oka a késlekedésnek? Tudnunk kell, hogy Horthy helyzete nem volt még olyan szilárd 1921 nyarán-őszén, mint később, hiszen IV. Károly király még visszatérésével kísérletezett. Továbbá, a Dunántúlon vagy legalább némely táján a királpártiság valamivel hangsúlyosabb volt, mint az ország más részein. Talán ezek a körülmények is magyarázzák, hogy a városi hatóság nem nagyon sietett az új utca- és házszám táblák kihelyezésével. További kérdés az új név társadalmi tudatosodása, tény, hogy pl. a *Veszprémi Hírlap* hirdetéseinak szövegében is csak 1923 elejével adja át a helyét a Szabadi utca az „új” névnek. A hivatkozott levéltári forráshelyek: Veszprém város tanácsának 1204/1921 (VI. 22) Tü. sz. és 1619/1921 (VIII. 17) Tü. sz. határozatai, közgyűlésének 106/1921 (VIII. 21) sz. napirendi pontja, ill. a hozzá tartozandó, de már fellelhetetlen 11.838/1921 ikt. sz. irat. Hírlapi cikkek: Horthy Miklós kormányzó Veszprémben. *Veszprémi Hírlap*, 1921/76 (VII. 2): 1-2. old., Utcaelnevezések: Ugyanott, 1921/96 (VIII. 20): 3. old. (Kovács Győző hívta fel rá a figyelmemet) és Utcák elnevezése. *Veszprémvármegye*, 1922/33 (IV. 25), 4. old. (a *Múltidéző* VI. kötetének 142. oldalán közölte már 2008-ban Csiszár Miklós). Meg kell jegyezni, hogy ez a Horthy-látogatás és az utcanév kora és eredete nívum mind *Veszprém város lexikonjának*, mind Hungler József *Veszprém településtörténete* c. kötetének adataihoz képest.

tapasztalat az, hogy szerencsésebb dolog távol tartania magát az utcánévügynek a napi politikától, egyrészt a kellő időtáv és az igazságos megítélés biztosítása érdekében, másrészt pedig abból a megalapozott okból, hogy az utcaneveket sikerrel óvhassuk meg a társadalmi rivalizálástól, a névadók tekintélyét is voltaképpen lejárató vetélkedéstől, versengéstől. Ezt a célt szolgálja minden település utcánévügyi szabályrendeletében az a várakozási idő, nálunk 20 év, amelyet a megítélésre kizemelt személyiség halála után kell kivárni ahhoz, hogy közterület névadójaként lehessen tekinteni.

Tanulságos esetek

Elgondolkodtató dolgokkal nemcsak a jelenkor, hanem a múlt is szolgál. Az 1907-es, nevezetesen nagy, több mint ötven új utcanevet hozó utcánévrendezés-kor – amelynek még a névadáson is túlmutató jelentőségű fejleménye volt az áttérés az utcánkénti házszámozásra az addig az egész városra kiterjedő egyvégtében való házszámozásról, a „népsorszámról” – az új utcánévjavaslatokat meg is indokolták, ami szintén példamutató, ám sajnos, nem mindig követett dolog. A városi közgyűlés ide vonatkozó 168/1907 sz. véghatározata indokoló részének egyik pontja így szól: „A képviselő-testületi közgyűlés a füredi útnak nevezett útvonalat Örs útnak [írva: Eörs útnak] nevezi el. [...] Árpád [...] egyik vezérének, Örsnek, ki Veszprémet elfoglalta s innét az ellenséget kiűzte, méltán állíthatunk szerény emléket egy [...] utca elnevezése által.” A tudomány mai állása szerint a korabeli veszprémi vár elfoglalói inkább Ösbő és Öse vezérek voltak,⁷ az utcánévben való emlékéllítés szándéka mégis egyértelmű. A névadás kiötlői azonban nem számoltak azzal, hogy az Örsre, azaz Felsőörsre vezető utat az emberek magától értetődően nevezik majd Örsi útnak – így az eredeti emlékéllítő gondolat hamar elenyészett. Ennek tudatában sikertelen ötletnek kell minősítenünk az Örs út névjavaslatot.

Ugyanilyen balsikerű névadás történt bő fél évszázaddal később a Palotai úttal. E nevében addig sem monoton múltú útvonal 1950-től a karakteresen korjellemző, de – nyelvészetileg szólván – teljesen motiválatlan Partizán út nevet viselte, mely név a '70-es években már eléggé „éggőnek”, terhesnek bizonyult. Szóban szerzett ismereteim szerint a magyar főváros három városelődje egyesítésének országosan is ünnepelt centenáris alkalmát találta 1973-ban a helyi hatalom megfelelőnek arra, hogy az amúgy is átépített Belváros utcarendezésével

⁷ Lásd: Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Sajtó alá rend.: Kredics László. Kiad.: Megyei levéltár, Veszprém, 1977 [tkp. 1978], 36–39. old.

együtt ezt a részben új közterületi alakulatot Budapestről elnevezze.⁸ Az indíték tehát emlékállító jellegű, de mivel az út történetesen a főváros felé vezet, itt is hamar bekövetkezett az átértelmezése irányjelölő utcanévvé. Mondanom sem kell, hogy mennyi zavar keletkezett a névnek mindkét tagjában kétféleképpen való használatából (Budapest/Budapesti utca/út)! Ez bizony szakmailag máig megoldatlan esetnek számít.

Indokolt szándékok, átgondolt névadások

Az előzőkhöz képest sikeres névadásnak lehetünk tanúi a városrészlet közepén. Az egykori Münnich tér és környéke tavalyelőtti felújítását, korszerűsítését szerencsés kézzel kötötte össze városunk önkormányzata a közterületnevek rendezésével. Azzal, hogy a Mindszenty bíboros tiszteletére elhatározott utcanévbeli emlékállításra a Budapest utca leválasztott belső szakaszát fogadta el névhelyként, elérte, hogy a városközpontot három nagyon rangos és egymáshoz is méltó névadó személy neve által jelzett utca övezi. A Kossuth Lajos utcáról, a Bruszniai Árpád utcáról és a Mindszenty József utcáról van szó. A felújított rész központjában elhelyezkedő díszes tér névadójának pedig a városunk szellemiségéhez évezrede kötődő Szent Imrét választotta névadónak a döntéshozó testület.

A Szent Imre-hagyománynak sok évszázados egyház- és művelődéstörténeti múltja van Veszprémben. Amikor az 1930/31-es ünnepi Szent Imre-évben a térnek Szt. Imréről történő elnevezését szorgalmazta a városi hatóság, akkor az I. világháború, a forradalmi–ellenforradalmi események és különösen a trianoni békediktátum által okozott súlyos társadalmi válságból kivezető utat vélte megtalálni a Szent Imre kultuszban, a jövő zálogának, a magyar ifjúságnak a jövőendő építésére való felkészítésében az Imre herceg nevéhez fűződő magasatos eszmék (hit, erkölcs, bátorság, edzettség, tudás, fegyelmezettség, hazafiaság) népszerűsítésével. A két háború közötti neobarokk szellemiség már régen elmúlt, gyökeres változások sora zajlott le azóta. Úgy véljük azonban, hogy az ország és társadalma átfogó és szolidáris megerősítését szolgáló eszmék minden korban és minden égtájon vállalhatók. Ha a Szt. Imre névvel jelzett fentebbi eszmeiséget nyílt szívvel és befogadó szemlélettel, valóban XXI. századi módra fogjuk fel, az vállalható és követhető megoldás lehet ma is, különösen

⁸ Az 1973. június 1-jén meghozott 24/1973 sz. tanácsülési határozat a „Budapest utca” névalakot rögzítette. Megjegyzendő, hogy a határozat folyamányaként a műszaki osztály nyomban intézkedett és tájékoztatott minden egyes épület új házszámának megállapításáról is.

Veszprémben, Szent Imre városában, ahogy Gutheil Jenő nevezte városunkat. Ez az emelkedettségével példaszerű, összehangolt névadás bátran állítható más városok elé helyismeretileg is, utcanévtanilag is.

További fontos lépés a Hoffer Ármin rabbiról, tanárról és izraelita teológiai íróról való közterület-elnevezés, mely nemes gesztus a város zsidósága felé itt, a város egykori hagyományos zsidó negyedében, ill. a gettó területén. Ezenkívül bátor jele annak, hogy kellő urbánus szemlélettel épp ideje már túllépni a hagyományos és a modern városrészekre egyaránt jellemző, szokásos és bizony unalmas utca-tér névkörön és még inkább a jóformán csak a járműközlekedésre alkalmas közterületekre vonatkozó névadáson. Itt ugyanis a Belvárosnak az egyik legforgalmasabb gyalogostengelye kapott sétányként önálló nevet. Az utcanévadási lehetőségek azonban még nem merültek ki ezzel, maradtak itt még a tájékozódás szempontjából elnevezendő, névtani tekintetből pedig elnevezhető közterületek.⁹

Megérdemel egy-két szót az újsütetű Főposta tér név is. Nem stilisztikai értékének foka szerint, nem is kétségtelenül korrekt tájékoztató ereje miatt, hanem azért, mert mindezekkel együtt helytartalékként is szolgál egy távoli jövőbeli, alaposan átgondolt és jól megalapozott névadáshoz. Távlatosan ilyen fejleményekre is kell gondolni egy öntudatos polgári városban.

Még néhány kérdés

A cikkünkhöz tartozó táblázat nemcsak területileg, hanem időben is párhuzamosan, időszavokban mutatja a közterületnevek változásait vagy éppen állandóságát, így nem térhet ki az utcanevek históriájának minden mozzanatára.¹⁰

⁹ Az utcanévtan igényes szemlélete azt diktálja, hogy fontos közlekedési útvonalak – a rájuk való hárszámolás lehetőségétől vagy szükségességétől függetlenül – ne maradjanak név nélkül. Sokatmondó példája ennek az, hogy a most tárgyalt területen elhelyezkedő járműparkolók megközelítését szóban úgyszólván lehetetlen körülírni bárki érdeklődő, főleg idegen számára. Az ilyen állapotok aligha öregbítik a város hírnevét az idegenek előtt, amiben nem vigasz, hogy más városokban is ugyanez a helyzet.

¹⁰ A „korszerűtlennek és elavultnak” nyilvánított veszprémi utcanevek ügyével pl. már 1948-ban is foglalkozott a város közgyűlése. Április 22-én az 59. sz. határozatával 22 utca nevét akarták megváltoztatni a Nemzeti Bizottság előterjesztése alapján. Különös, de közülük csak 7 név megváltoztatása ment át később a gyakorlatba, ezekből 4 esik a tárgyalt városrész területére: a Bajcsy-Zsilinszky utca, a Marx tér, a Köztársaság tér és a Mártírok útja új neve. De még ez sem történt meg egyszerre! A közgyűlés ugyanis 1949. június 24-én, 34. sz. véghatározatával hatályon kívül helyezte az előző évi döntését és új elhatározásra jutott. Ezúttal 17 közterület nevét változtatták meg, részint szűkítve, részint újabbakkal bővítve az érintett utcák körét. Mi sem jellemzőbb a névadás szándékának mozgatórugóira, mint az, hogy az esetek túlnyomó többségében ekkor is a

Akad a területen egy olyan utcanév, amelynek a helyes írásmódja gondot okozhat. A Bezerédj utca nevééről van szó. A névadó személyét az 1907. évi jegyzőkönyv nem adja meg – általánosságban említi a nevet a város és a vármegye múltjában szerzett érdemű családok nevei közt. Bizonyos tehát, hogy a „bezerédi” hangzású név utolsó magánhangzóját *j* betűvel író családról beszélünk, kiknek nevében hagyománytiszteltből áll ez a különös betű. Lényegében úgy, ahogyan sok más név esetében az ípszilon. Nem tévedés tehát a Bezerédj névalak!

Tudnunk kell, hogy a közterületi tájékoztatás rendje nem merül ki utcanevek adásában, ahogy azt sokan gondolják. A renchez az áttekinthető és következetes házszámozás is hozzátartozik. Akad tennivaló ezen a téren is, még hogyha ez okozhat is átmeneti kellemetlenséget, amelyet viszont a jövő érdekében el kell viselnie mindenkinek.

Végül egy névhasználati érdekesség. Az 1936–1937-ben megépült Völgyhíd, más néven Viadukt előtt is volt már Veszprémnek viaduktja! Hírlapi cikkek tanúsága szerint az 1909-ben kiépített (és 1972-ben oktalanul felszámolt) balatoni vasúti szárnyvonalnak a Palotai utat átívelő szép kőhidját nevezték Viaduktnak a veszprémiek.

Bárki tapasztalhatja, hogy az utcanevekhez mindenkinek megvan a hozzáfűzhetője, szinte „mindenki ért hozzájuk”. Úgy gondolom, véleménye valóban bárkinek lehet, de az a vélemény csak akkor lesz hiteles és hasznos, ha az illető nem indulatból, hanem *sine ira et studio*, tehát harag és részrehajlás nélkül teszi, ha álláspontját szakszerű igénnyel és módszeresen fogalmazza meg. Ehhez kíván segítséget adni ez az írás is.

TOVÁBBI AJÁNLOTT IRODALOM

Kristó Gyula: Történeti névtan: Helynévtan. Megjelent: *A történelem segédtudományai*. Szerk.: Kállay István. ELTE BTK, Bp. 1986. 319–325. old.

Eperjessy Kálmán: *A magyar falu története*. Gondolat K., Bp., 1966. 304 oldal. Különösen: 106–110. old.

személyeknek történő emlékéllítás érvényesült, politikailag ugyanolyan irányban. És ennek a 17-nek is csak a kisebbsége, 8 név adása volt távlatilag sikeres, nem egészen azonosan az 1948. évi esettel, de az ott említett 4 név ezek közt is megtalálható. (További tanulsággal járna, ha azt vizsgálnánk, hogy a mindkét esetben sikertelenül felhozott névadók, pl. Ságvári Endre, Somogyi Béla, Szabó Gáspár miként váltak mégis később, másutt utcanévadóvá.) Végeredményben háromszor született azonos értelmű döntés a fentebb említett és a vizsgált területre eső 4 közterületnév ügyében 1948–1950 során. A folyamat egészét tekintve, a végleges névváltoztatás véleményem szerint leginkább az 1950. április 4-i jelképes alkalomhoz köthető.

- Péter László: *Szeged utcanevei*. Kiad.: Szeged VTVB Ig. Oszt., Szeged, 1974. 392 oldal + térképmelléklet. A kötet 58–81. oldalán mindmáig érvényes módszertani intelmek! (*Az utcanévadás tízparancsolata* címmel a szerző neve alatt az interneten is kering egy hasonló összeállítás.)
- Ráday Mihály–Mészáros György–Buza Péter: *Budapest teljes utcanévélexikona*. Dinasztia Kiadó–Gemini Budapest Kiadó, Bp., 1998. 471 oldal. Adattár, utcanévtörténetek, névmagyarázatok. Hasznos segédkönyv.
- Szuperanszjkaja, Alekszandra Vasziljevna: *Sto takoje toponymika?* [Mi is az a helynévtan?] Izd. Nauka, Moszkva, 1985, 176 oldal. Magyarra lefordítva remek kézikönyv lenne!
- Tóth József: *Tapolca hagyományos utca- és dűllőneveinek története*. Tapolca, 1993. 96 oldal + mellékletek. A 2016 február végén elhunyt szerző nagyszerű műve, mintaszerű, tömör utcatörténetekkel.
- Veszprém megye földrajzi nevei. IV. kötet: A Veszprémi járás. Szerk.: Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2000. 750 oldal. Veszprém város 1053 ponton azonosított földrajzi neveit (közte Kádárta neveit is) lásd a 250–288. oldalon!
- Reichert Henrik: *Úgy, ahogy volt... Kortörténet Veszprémből, 1926–1951*. Szerk.: Praznovszky Mihály. Szerzői kiadás, Veszprém, 2006, 269 oldal. Benne: Somfai Balázs: Áttekintés Veszprém város utcaneveinek változásairól, 1950–1991; válogatott jegyzék (260–262. old.).
- Cserhát: *Képes helytörténeti album*. Szerk.: Márkusné Vörös Hajnalka. A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém, 2013. 272 oldal. Benne: Somfai Balázs: A Cserhát utcái (37–45. old., közte sok kép).
- Somfai Balázs: Miklós utca, Tobak utca, Nagyhíd. A (veszprémi) Séd-völgy névkincséről. *A Séd völgye Veszprémben*. Szerk.: Gécz János. Bősze Ferenc kiadása, Veszprém, 2000. 129–138. old. A tanulmányban településtörténeti részletek is. Az írás végén lehozott táblázat, sajnos, hibásan, korrektúra nélkül jelent meg, a helyeset bárkinek átadom.
- Pacsinné Fodor Sára: *Várpalotai utcák névadói*. Kiad.: Városszépítő és -védő Egyesület, Várpalota, 2000. 64 oldal. Benne: Somfai Balázs utcanévügyi szakvéleménye, 1990 (16–20. old.).
- Somfai Balázs: Sikerek és kudarcok a történetiség érvényesítésében a városszépítő-honismereti mozgalomban. (Címeralkotás, utcanévrendezés, emlékfelállítás.) *Értékmentő*, XV/4 (Bp., 2005), 3–7. old.
- Somfai Balázs: *Emlékhely – emlékjel – identitás*. (A megemlékezési módokról stb.) = Magyarságtudományi kutatások. I. A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében. (Konferenciakötet.) Szerk.: Garaczi Imre, Szilágyi István. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2010. 253–258. old.
- Somfai Balázs: A táblacserétől az utcanévrendezésig. Utcanévbizottsági tapasztalatok Pápán a rendszerváltás után. Megj.: *A pápai névtani konferencia (2009) előadásai*. Szerk.: Tungli Gyula. Kiad.: Pápai Művelődéstörténeti Társaság és a Pannon Egyetem Pápai Intézete. Pápa, 2011. 41–48. old.
- Somfai Balázs: Rend, hagyomány, fantázia. Három veszprémi évtized utcanévügyi tapasztalataiból. Megj.: *Az emlékőrzés szolgálatában*. Tanulmányok Bándi László 70. születésnapjára. Szerk.: Császár Miklós. Kiad.: Veszprémi Szemle Várostitörténeti Kht., Veszprém, 2012. 111–117. old., további szakirodalmi ajánlással.

*

A munkámhoz nyújtott segítségéért köszönetet mondok: munkám meszesemenő támogatásáért régi munkahelyemnek, a megyei levéltárnak, Szabóné Vörös Györgyi könyvtárosnak, az EKMK Helyismereti Gyűjteménye vezetőjének és Lamos Péter mérnöknek, a Polgármesteri Hivatal Városépítészeti Irodája korábbi irodavezetőjének. Köszönettel tartozom önzetlen segítségéért Kovács Győző és bátorításáért Csiszár Miklós uraknak is.

Vázlatos áttekintés a Kossuth Lajos utcától délre elterülő új veszprémi városközpont, az egykori vásárrálás környéke utcaneveinek változásairól (XIX. szd. közepe–XXI. szd. eleje)

Jelenlegi név vagy a közterület körülírása:	Hagyományos (történelmi) név, népi név, 1907 előtti név:	Hivatalos utcanevadás: új névadás (* = 1907. VII. 4), ill. a korábbi utcanev hivatalos megerősítése:	A két háború közti név, 1945 előtti névváltoztatás:	Hivatalos utcanevmegállapítás 1945 után (* = 1950. IV. 4):	Utcanévmegállapítás a Belváros átépítése után (* = 1973. VI. 1), a rendszerváltás előtt érvényes név:	A rendszerváltás utáni névrögzítés (* = 1991. IV. 26), névmegállapítás:
Kossuth Lajos utca (a Szabadság tértől a volt Pártházig)	Palotai út, Palotai utca	1894: Kossuth Lajos utca	Kossuth L. u.	Kossuth L. u.	Kossuth L. u.	Kossuth L. u.
Kossuth Lajos utca (az aluljárón túl)	Széna tér	* Palotai tér	Palotai tér	* Köztársaság tér	* A Münnich Ferenc tér része (!)	A Kossuth L. u. része
Brusznjai Árpád utca	A Szabadi utca (Szabadi út) belső szakasza	1921(?): a Horthy Miklós utca része	A Horthy Miklós u. része	(1945: Szabadi u.) * A Bajcsy-Zsilinszky Endre utca része	A Bajcsy-Zs. u. része	* Brusznjai Árpád u. (Leváltatva a Bajcsy-Zs. utcából)
Mindszenty József utca	Vásárrálás, a Vásártér déli sávja	* A Búzapiac tér része 1930: a Szent Imre tér része	A Szt. Imre tér része	* A Rákóczi tér része	* A Budapesti utca ajtonnan létrejött belső szakasza	A Budapesti utca része 2015: Mindszenty József utca. (A Budapesti utcából leválasztva!)
Szent Imre tér	Vásártér, Piac. (A tér észak felé zárva)	* Búzapiac tér 1930: Szent Imre tér	Szt. Imre tér	* Rákóczi tér	* Münnich Ferenc tér. (A tér északra megnyitott, délről lezárult!)	A Kossuth L. u. része 2014: Szt. Imre tér
Szabadság tér	Babócsay tér. Városház tér. (A mai Szabadság térnek csak a déli része!)	1894: Szabadság tér	Szabadság tér	Szabadság tér (* Egyesítve a tőle északra fekvő Gizella térrel, így a Gizella tér név megszűnt!)	Szabadság tér	Szabadság tér
Haubner Máté park	– (Jelenlegi helye beépítve.)	–	–	–	(Helye a Bajcsy-Zs. u. elejének parkosított része.)	* Haubner Máté park része.)
Főposta tér	– (Helyén a korabeli Kerekeskút u. és Kereszt u. déli torkolata.)	–	–	–	A Kossuth L. u. része (!) (Helye bontásokkal alakult ki.)	2014: Főposta tér
Hoffer Ármin sétány	A Vásárrálás, Vásár tér nyugati széle	(A Búzapiac tér, Szt. Imre tér nyugati széle.)	(A Szt. Imre tér nyugati széle.)	(A Rákóczi tér nyugati széle.)	(Név nélküli gyalogút a Münnich Ferenc tér nyugati szélén.)	(Gyalogút) 2014: Hoffer Ármin sétány
(A Károly-templom előtti-melletti térség)	József tér	* Károly tér	Károly tér	* Marx Károly tér	Marx Károly tér	(A környéken való bontások és építések következtében térként megszűnt!)
Mártirok útja	Füredi út	* Őrs(!) út	Őrs(!) út	* Mártirok útja	Mártirok útja	Mártirok útja
Vörösmarty tér	(A Balog-tó körüli térség.)	* Vörösmarty tér	Vörösmarty tér	Vörösmarty tér	Vörösmarty tér	Vörösmarty tér
Bajcsy-Zsilinszky Endre utca	A Szabadi utca (Szabadi út) külső szakasza	Szabadi utca 1921(?): Horthy Miklós utca	A Horthy Miklós u. része	(1945: Szabadi u.) * Bajcsy-Zsilinszky Endre utca	A Bajcsy-Zs. u. része	Bajcsy-Zs. u.
Bezerédy utca	Posta utca	* Bezerédy utca	Bezerédy u.	Bezerédy u.	Bezerédy u.	Bezerédy u.
Ádám Iván utca	(Utca a Todesco-telepen.)	1925: Ádám Iván utca	Ádám Iván utca	* Fürst Sándor utca	Fürst Sándor u.	* Ádám Iván utca
Almádi út (az új körszemó-ponttól kifelé)	(A vasúti pályatest melletti út)	–	Testőr út	–	1978: Terszinszky Józsi Jenő u.	(„Murvás parkoló”) Döntés előtt: Almádi út. (Meghosszabbítva a városközpont felé!)
Ady Endre utca	Veszűthelyre vezető út	Látóhegyi út	Látóhegy utca, Látóhegyi utca	* Beloiannisz utca	Beloiannisz u.	* Ady Endre utca (Meghosszabbítva a városközpont felé!)
Budapest utca	Palotai út	Palotai út	Palotai út 1943: Horthy István u.	(1945: Palotai út) * Partizán út	* Budapest utca	A Budapest utca megmaradó része

A rövid ideig tartó politikai korszakok (1919; 1944–1945; 1956) utcanevileg nem érintették ezt a városrészt.

Némely esetben a névadás vagy névváltozás kora egyelőre nem állapítható meg pontosan.

Egyes közterületneveket a gyakorlatban következetlenül írtak.

Összeállította: Somfai Balázs, Veszprém, 2016

KÖRMENDY JÓZSEF:

A Veszprémi Római Katolikus Egyházmegye története¹

Az újabb levéltári kutatások során előkerült eddig ismeretlen oklevelek tanúsítják, a veszprémi püspökség Magyarország első és legrégebb püspöksége. Alapítása Géza fejedelem idejében 990–997 között történt. Az 1002-ben kelt pannonhalmi oklevél már említi Veszprém püspökét és Szent Mihály egyházát. Az ugyancsak 1002-ben kelt oklevél, melyet eddig a veszprémi püspökség alapítólevelének tartottak, valójában a Szent Mihály székesegyháznak adott adománylevél, melyet a szakkritika a tényleg Szent Istvántól eredő négy oklevél egyikének tart, a birtokadományok mellett négy vár: Veszprém, Fehérvár, Kolon és Visegrád várának megyéjét rendelte a veszprémi püspök joghatósága alá. Visegrád megyéje a későbbi Pilis megyét és Esztergom megye Duna jobb parti területét foglalta magába, Kolon megyéhez a mai Zala és Somogy megye tartozott. A győri egyházmegyétől a Tatánál eredő Füzegy folyócska és a Bakony hegység választotta el úgy, hogy Pápa exemptionse miatt Esztergomhoz, környéke pedig Győrhez tartozott 1777-ig, így a veszprémi egyházmegye a Dunakanyartól (Budát is beleértve) a Mura és a Dráva folyásáig terjedt. A veszprémi püspökséghez tartozott tehát a fejedelmi Megyer törzs dunántúli szállásbirtoka, a pilisi királyi uradalom, Vérbulcsu törzsének Kolon vidéki, észak-zalai és Balaton-parti ágai és Koppány fellázadt tartománya, Somogy vidéke. Ez a hatalmas terület a veszprémi, szentendrei – később budai –, fehérvári, zalai, somogyi és gesesdi főesperességekre volt felosztva.

Veszprém székesegyházát a Géza-kori Szent Mihály egyház alapjain Gizella királyné építtette, és felszereléssel gazdagon ellátta. A székesegyház különleges királyné-kápolnai rangot viselt. Kincstárában őrizték a királynék koronáját, okleveleit és pecsétjét. Az Anjou-korig itt koronázta a veszprémi püspök a magyar királynékat. A veszprémi püspök királyné-koronázási jogát a szentszék is elismerte és ismételten megvédte az esztergomi érsekekkel szemben. Az első erre vonatkozó oklevelet Pelagius albánói püspök adta ki 1216-ban a pápa megbízottjaként. A székesegyházban állott a királynéavató trónszék, a „*sedes reginalis*”, úgy, mint a fehérvári bazilikában találjuk a királyavató trónszéket, a „*solium regni*”-t. A veszprémi püspök a királyné kancellárja. Az utolsó magyar királynét, Zitát is a veszprémi püspök, dr. Hornig Károly bíboros koronázta 1916-ban.

¹ *Veszprémi Szemle*, 1996/1–2. 62–71. o.

A Gizella-féle bazilika egyes részei a legutóbbi restaurálás (1971–1975) régészeti feltárás nyomán bemutatja.

A középkori Veszprémnek még két kultúrintézmény is kimagasló helyet biztosított a magyar püspökségek sorában.

Az egyik a Szűz Máriáról nevezett híres veszprémvölgyi görög monostor, Magyarország első apácazárdája és műhímezőműhelye. Géza fejedelemnek és feleségének, a Bizáncrian megkeresztelkedett erdélyi Gyula leányának, Saroltnak alapítása. 990 táján kelt görög nyelvű alapítólevele hazánk első és legrégebbi oklevele. Szorgos apácakezek a monostor alapításakor idetelepített bazilita apácák és a Szent István korában hozzájuk társult, Gizella királynéval jött benedekrendi apácák ebben a monostorban varrogatják, hímezgetik Gizella királynéval élükön az akkor épülő keresztény magyar templomok részére a miseruhákat. Itt készült 1031-ben az eredetileg a fehérvári bazilikának szánt díszes miseruha, ma is meglévő egyik nemzeti kincsünk, a koronázó palást, melynek a millenniumra készített másolataiból az egyik példány a veszprémi Egyházmegyei Múzeum tulajdona. (A veszprémi püspökség számvevősége keretében „*Liturgia*” néven ma is működik egyházi varroda, ahol szorgos kezek folytatják Boldog Gizella és apácáinak munkáját.

Másik büszkesége volt Veszprémnek jogi főiskolája, amelyet IV. László 1276-ban kelt oklevele a párizsi főiskolával állít egy sorba. A székesegyházi iskolából fejlődött főiskolában a szabad művészetek mellett jogot is tanítottak. Tanárai a 36 tagú székeskáptalan tagjai közül kerültek ki, akik között 16 „*utriasque iuris doctor*” volt. A főiskolát a székesegyházzal együtt 1276-ban Csák Péter nádor hadai porrá égették, mivel nem az ő jelöltjüket, hanem Németújvári Henrikbán fiát, Pétert választotta a káptalan püspökké. Elpusztult ugyanakkor a főiskola könyvtára és a kanonokok római és kánonjogi könyvei, okleveleikből kiteszően oly könyvkészlet, amely nemcsak hazai, de európai viszonylatban is párhát ritkította.

A veszprémi püspökség római oklevéltára II. kötetének bevezetésében megtalálhatjuk az egyházmegye XIV. századi plébániáinak és kolostorainak jegyzékét. Eszerint a plébániák száma 498, a monostorok és kolostorok száma meghaladta a százat, amelyből 99 férfi, 9 pedig női szerzeteseké volt. (A bencéseknek 19, a ciszterciáknak 6 apátsága, a premontréieknak 6, Szt. Ágoston szabályait követő kanonokoknak 4 prépostsága, különböző rendekhez tartozó apátság és prépostság 5, a János-lovagoknak 10, a német lovagoknak 1, a domonkosoknak 4, a ferenceseknek 8, a pálosoknak 26, Szt. Ágoston remetéinek 5, Szent Vilmos remetéinek 1, a karthauziáknak 2, a karmelitáknak 1, a görög szerzeteseknek 1, a domonkos apácáknak 4, a klarisszáknak 1, a bencés apácáknak 1, a cisztercita apácáknak 1, a premontréi apácáknak 1, a görög apácáknak 1

kolostora volt.) A középkori püspökök közül említésre méltók: Benetha (I. Benedek 1046), aki Szent Gellért szenvedő társa volt a Vatha-féle lázadás idején, de a vértanúhalált elkerülte. Róbert (1209–1226) királyi követként háromszor járt Rómában, részt vett az 1215. évi lateráni zsinaton. II. Endre királyt támogatta a kereszties hadjáratban. Az esztergomi érsekkel szemben védelmezte a veszprémi püspök királyné koronázási jogát. I. Bertalan (1226–1244) alapította a veszprémi Szt. Katalin zárdát, ahol Szt. Margit 4–10 éves koráig nevelkedett. Deméni II. László (1372–1377) Róbert Károly udvari orvosából előbb nyitrai, majd veszprémi püspök lett. Uski János (1428–) Zsigmond király követeként sokszor járt a külföldi uralkodóknál. Vetési Albert (1458–1486) Mátyás király diplomatája. A Vetési-oszlopfő, a Vetési-kazula és a Szt. György-kápolnában lévő síremléke egyházi és emberi kiválóságát hirdetik.

A Mohács előtti időszak utolsó nagy püspöke Beriszló Péter (1512–1520) diplomata és hadvezér. 1513-ban királyi kincstartó és horvát bán lett. Nyolc évig harcolt a török ellen. Nem egy csatát személyes bátorságával vitt diadalra. A harcok idején az egyházmegyét püspöki helynökként unokaöccse, Statitelo János felsőrsi prépost kormányozta. Az 1515. évi veszprémi zsinaton is ő elnökölt, amely lényegében az 1493-ki esztergomi és az 1494-iki nyitrai zsinat határozatait terjesztette ki a veszprémi egyházmegyére is. A belső széthúzás miatt Beriszló püspök szinte egyedül védi az országot a délvidéken garázdálkodó török ellen. 1520. május 20-án vívta utolsó csatáját, amelyben maga is áldozatul esett. A veszprémi székesegyházban temették el. Sírját a törökök szétrombolták. Címerének töredékeit 1972-ben találták meg, melyet restaurálva a székesegyház altemplomában helyeztek el.

Az egész középkoron át nagy tekintélynek örvendő püspökségre majdnem megsemmisítő csapást mért a mohácsi vést követő gyászos időszak. Az egyházmegye osztozik a püspöki székhely sorsában. Ezt a mohácsi csatavesztést követő kettős királyválasztás idején, 1537-ben Enyingi Török Bálint, Szapolyai János híve dűlja fel olyan alaposan, hogy az egész városban csak 38 ép ház maradt. Első ízben 1552-ben került török kézre Veszprém. A visszafoglaláskor 1566-ban romba dől a székesegyház és romokban hever 1630-ig. 78 éven át nincs Veszprémben sem püspök, sem káptalan, sem papnevelés, sem lelkipásztorkodás. A püspöki levéltárat Sümegre, az egyházmegye új székhelyére mentették. A káptalani levéltár Sopronban vészelt át a pusztulás éveit, így a két levéltár anyagából több mint 1700 Mohács előtti oklevél megmaradt.

1605-ben Bocskayék kezére kerül a vár és betelepednek a reformátusok, akik iskolát és templomot is építenek a várban. 1626-ban a várórség mind protestáns, csak Körtvélyesi kapitány katolikus. 1614-ben a várban lakó Pathai István ref. lelkész egész Dunántúl püspöke.

Veszprémhez hasonló sorsra jutott az egyházmegye többi része is. A 2881 faluból elpusztult 2147, maradt 734, tehát csak az $\frac{1}{4}$ része. A templomokat részben felégették, részben az idő vasfoga tette tönkre. Köveit nagyobb részt várak építéséhez hordták el, de a nép is felhasználta építkezéseikhez. A papi utánpótlás hiánya miatt az el nem pusztult templomok és plébániák nagy része a protestánsok kezére került, így a középkor közel 500 plébániája a XVII. századra 12-re csökkent. Az egyik forrás szerint Somogyban egyetlen katolikus plébánia sem maradt, ugyanakkor 100 a protestáns lelkészek száma.

Az egyházmegye újjáépítését azonban már id. Sennyei István (1628–1630) megkezdte, aki kinevezése után Veszprémbe siet, nagyjából helyreállítja a székesegyházat, 1630-ban fel is szenteli, és ugyanakkor visszaállítja a székeskáptalant 5 taggal.

Széchenyi György püspök (1648–1658) 1649-ben Sümegegre telepíti a ferenceseket, ifj. Sennyei István (1659–1683) jezsuitákat hívott Veszprémbe, akik a megyeközponton kívül megszervezték az andocsi és törökkoppányi missziót.

A katolikus restauráció nagyon nehezen haladt. 1683-ban pár hónapig a török, 1704-ben Heister Siegbert császári generális sarcolja Veszprémet. A székesegyház ismét elpusztul. Csak a török kiűzése és a szatmári békekötés után (1711) indulhat meg a békés fejlődés.

Népünk a török hódoltság alatt és az utána következő időkben is megőrizte élni akarását és alkotó szellemét. Az elszegényedett és vallásilag megosztott lakosság azonban nem tudta azonnal újjáépíteni lerombolt templomait. De felépítette helyette a maga szerény sövény- és fatemplomait, és ezzel összekötő kapcsot teremtett a középkor gyönyörű román, gótikus, reneszánsz és a restaurálás korának sokszor fényesen tündöklő barokk építészete között. Művészi értékben nem egyenrangút, de építési kedvben és anyagi áldozatban példamutatót.

A mi területünkön a faépítészet ideiglenes jellegű maradt. Talán a nagykanizsai, zalacsébi és néhány göcseji templom közelítette meg a felvidéki és erdélyi fatemplomok művészi fokát.

Az eddigi levéltári kutatás alapján egyházmegyénk területén három típusú fatemplomot találunk: a harasztkerítéses, a sövény- és a fatemplomot.

A harasztkerítéses templom (*oratorium ex palis et virgultis septum*) falait földbe vert karókra zöld galyakból fonták, vagy két sor karó közét földdel tömték meg, és kívül-belül sárral tapasztották. Ez a templom a nyers karók gyors korhadása miatt hamarosan elpusztult.

A sövénytemplom (*oratorium ex lignis et sepibus, oratorium ex lignis et virgultis septum*) fatalpas volt. A gerendákra faoszlopokat emeltek, az oszlopok közét lécezték, a léceket vesszővel befonták, és sárral tapasztották kívül-belül.

A fatemplom, boronafalas templom (*oratórium ligneum septum, oratórium ex luto plasmatum*) szintén fatalpas volt, amelyre gerendákból, vagy vastag pallókból csapokkal összefogott falat építettek, és ezt többnyire sárral tapasztották. Arra is találunk példát, hogy a régi templom megmaradt kőrészeit (szentély, vagy falmaradvány) fa- és sövényfallal egészítették ki.

A sövény- és fatemplomokat rendszerint náddal, vagy szalmával (zsúp), ritkán faszindellyel fedték. Virágkoruk a XVII. sz. második és a XVIII. sz. első fele. Élettartamuk 40–50 esztendő. A fatemplomok külső megjelenésben magasabb falusi házakhoz, magtárakhoz, pajtákhöz hasonlítottak. Legtöbbször csak az előttük vagy mellettük álló haranglábak jelezték szakrális rendeltetésüket. A fatemplomok alaprajza általában téglalap, ritkán négyzet, sokszor szűkebb szentéllyel és sekrestyével bővül.

Berendezésüket rendszerint falusi ácsok, bognárok, ritkábban asztalosok készítették. Berendezési tárgyak: oltár, szószék, padok (nem volt ritkaság a tuskó és egyszerű gerenda), az egyházi ruhákat általában vesszőkosárban, vagy szekrényben őrizték.

Nagyon szép berendezési tárgyai voltak a somogybükkösi templomnak, melyet Keczer István, Körös megye alispánja építtetett. Az oltárok ma is megvannak szép restaurált állapotban a mostani kőtemplomban.

Az egyházmegye területén az 1971. évi kutatás alapján 223 fa- és sövénytemplom volt. Ebből katolikus 128, református 79, evangélikus 14, görögkeleti 1, közös (kat., ref., ev.).

A XVIII. sz. második felében a fatemplomokat kő- és téglatemplomok váltották fel. A katolikus újjászervezés nagy munkáját a XVIII. sz. kiváló püspökei végzik el apostoli buzgalommal. Gr. Volkra János Ottó (1710–1720) 1711-ben Veszprémbe telepíti a piaristákat, megalapítja a papnevelő intézetet és a gimnáziumot. Eszterházy Imre gróf (1723–1725) az egykori pálos szerzetes és későbbi primás romjaiból újjáépítteti pompázó barokk stílusban a Heistertől feldúlt székesegyházat. Ma is hirdeti a bazilika főkapuja feletti felirat: „*ple sVM ConDeCorata eX rVInIS*”. (1723)

Az egyházmegye külső szervezését Padányi Biró Márton (1745–1762) erős keze hajtja végre. Installációjakor 87, halálakor 175 volt a plébániák száma. Ő maga 107 templomot építtetett és restauráltatott; ezen kívül sokat visszaszerzett a protestánsoktól. Utóda, Koller Ignác (1762–1773) építtette a gyönyörű barokk stílusú püspöki palotát, a hagyatékából pedig a papnevelő intézet kétemeletes épülete és a ferencesek veszprémi kolostora épült.

Koller Ignác volt az utolsó tényleges veszprémi örökös püspök-főispán. Utódai csak a főispáni címet viselik.

Koller halálával lehetőség nyílt a Dunántúl régóta vajjúdó egyházmegyei át-

rendezésére. Négy évig nem töltötték be a veszprémi püspöki széket. Az 1777-ben felállított székesfehérvári püspökséghez kapcsolták a Pilis és Fejér megyei plébániákat (62), a szombathelyihez pedig a zalaegerszegi esperesi kerület 11 plébániája került. Ugyanakkor Veszprém megkapta Győrtől a pápai főesperesség Veszprém megyei plébániáit, Zágrábtól a vitás Dráva-mentét, Esztergomtól az exempt helyeket, összesen 28 plébániát, így a veszprémi egyházmegyének 151 plébánia jutott.

A megkisebbedett egyházmegye első püspöke Pészaki Bajzáth József lett (1777–1802). Sokat tett az egyházmegye szellemi és anyagi megerősödéséért. A káptalan statútumait megújította. Előírta, hogy minden kanonok végrendeletében hagyjon bizonyos összeget a székesegyházra, az „*aggpapok házára*”, miselapra, könyveik pedig a káptalani könyvtaré legyenek.

Az eltörölt szerzetesek vagyonaiból létesített „*vallásalap*” terhére 42 új plébániát létesített. Befejezte a szeminárium építését. Nemeskéri Kiss Pál nagyprépost pedig a nemesi konviktusnak szánt „*Paulinumot*” beteg és öreg papok részére átadta a püspöknek, aki 23 000 forintos alapítványával megvalósította a nyugdíjas papok otthonát. Zichy Domonkos (1842–1849) püspök a „*Dominikanum-papi nyugdíjintézet*” alapításával intézményesen gondoskodott a nyugdíjas papokról.

Bajzáth püspöknek nagy gondja volt a szegény iskolamesterekre és gyermekeik neveltetésére. A hitéletet a Rózsafüzér Társulat támogatásával és az örökös szentségimádás megszervezésével igyekezett emelni. Egész életművére ráillik a szemináriumi ebédlőben őrzött képének felirata: „*Auxit*”.

A XIX. sz. püspökei a hitélet elmélyítése mellett nagy gondot fordítottak kulturális célokra és szociális intézményekre. Ranolder János (1849–1875) püspök sokat áldozott a papnevelésre és nőnevelésre. Napjainkig virágoztak az általa alapított „*Ranolder Intézet*”-ek. (Budapest, Veszprém, Kaposvár, Pápa, Tapolca, Keszthely). Hornig Károly dr. (1888–1917), akit Szent X. Piusz pápa bíborossá nevezett ki, 29 évi püspöksége alatt bőkezű mecénása volt a népnevelésnek, az irodalomnak és művészetnek. 1907–1910 között a káptalan anyagi támogatásával újjáépíti a székesegyházat, ezzel a középkori állapotot igyekezett visszaállítani. Ő koronázta meg az utolsó magyar királynét, Zitát 1916. XII. 30-án. Emlékül szép, szentkoronával díszített pásztorbotot kapott, melyet ma is őriz az egyházmegyei kincstár.

Utóda, dr. Rott Nándor (1917–1939) jóságával és atyai szeretetével megnyerte papjai és hívei szívét. Igazi „*püspök atya*” volt. A püspöki gazdaságot saját kezelésbe vette és így a gazdasági nehézségek ellenére is tudott anyagi fedezetet biztosítani alkotásaihoz. 1923-ban és 1929-ben egyházmegyei zsinatot tartott, amely az új kódex szellemében rendezte az egyházmegye belső életét. Nagy gondja volt a Balaton-part lelki ellátására, melyet ideiglenesen fürdőlelkészek

alkalmazásával próbált megoldani. A fürdőlelkésziségekből sok új plébánia fejlődött. A beteg gyermekek iránti szeretetét a farkasgyepüi és a balatonalmádi szanatóriumok létrehozásával mutatta meg.

A papság számának növelését a nagyszeminárium fejlesztésével és a kisszeminárium alapításával érte el. Ezeken kívül a püspöki udvarban 7–14 kosztos diákot tartott, akik közül többen választották a papi hivatást. Példájára a kanonokok, a piaristák, a ferencesek, a szeminárium, sőt, a város tehetősebb családjai is „*napot evő*” kosztos diákokat tartottak, számuk évente elérte a 40 főt. Közöttük több hadiárva is volt.

Utódai dr. Tóth Tihamér (1939), dr. Czapik Gyula (1939–1943), Mindszenty József (1944–1945) új lelkésziségek és kat. szórványiskolák szervezésével próbálták a hitéletet elmélyíteni.

A változó kor prófétája volt dr. Bánáss László (1945–1949), aki hosszú erdélyi kisebbségi életén kicsiszolódott politikai éleslátásával már 1945-ben megérezte, hogy népünk és a világ új sorsfordulóhoz érkezett, amikor az egyháznak arra kell törekednie, hogy a megváltozott körülmények között is meg tudja tartani és Istenhez vezetni a népet.

Egyházmegyénk védőszentje Szt. Anna asszony. A vallásos élet fő támasza a templom mellett az iskola. A XVII. században szórványosan, a XVIII. században nagy erővel megindult a katolikus elemi és középiskolák szervezése.

Ahol a hívek száma és anyagi ereje elbírta, elemi népiskolákat szerveztek. Ezekben a kántortanító (*ludi magister*) és a segédtanítók a katolikus hit védői lettek, főleg a filiális községekben. Az elemi iskolák felügyeletét a tanfelügyelő-esperesek látták el. Az egyházmegyében külön tanügyi osztály, az Egyházmegyei Főtanfelügyelőség működött.

A tanítóóság szellemi fejlődését szolgálták a tanítókörök. Két-két esperesi kerület tanítóósága alkotott egy tanítókört. Évente tartott közgyűléseiken szakelőadásokkal, mintatanításokkal és pályamunkák készítésével gondoskodtak a tagok pedagógiai továbbképzéséről.

Az egyházmegyében férfi és női szerzetesek is működtek. A bencések a tihanyi és zalavári apátságához tartozó plébániákon lelkipásztorkodtak, Pápán gimnáziumuk volt; a ciszterciek a zirci apátság plébániáin, a ferencesek rendházaikban és néhány plébánián, a karmeliták Keszthelyen és Attyapusztán, a premonstreiek a türjei prépostságban gondozták a híveket és Keszthelyen gimnáziumot tartottak fenn, a piaristáknak 2 gimnáziuma volt: Veszprémben és Nagykanizsán, az irgalmasoké volt a pápai kórház.

A női szerzetesrendek száma 17 volt, akik 62 rendházban működtek. Működési területük: óvoda, elemi, polgári iskola, ipariskola, kereskedelmi iskola és tanítóképző, továbbá kórházi ápolás és szociális gondozás.

A világi papok 3 fiúinternátust tartottak fenn: Veszprém „Davidikum”, Somogycsurgó és Kaposvár „Kat. fiúinternátus”.

Az istentisztelet nyelve a XVIII. sz.-i telepítések következtében 48 plébánián magyar és német volt. Ez a helyzet a következőképpen változott: 1894-ben 15 tiszta német, 1909-ben 4 tiszta német, 1938-ban 3 német-magyar, 35 magyar-német, 1945 után tiszta magyar. 1909-ben magyar-horvát nyelvű plébánia volt (Murakeresztúr). 1938-tól magyar-horvát nyelvű plébánia nincs.

A katolikus hitélet kivirágzásai voltak a különböző vallásos egyesületek: Mária-Kongregáció, Jézus Szíve Szövetség, KALOT (falusi legények), KALÁSZ (falusi leányok) egyesülete, Kat. Legényegyletek, Cserkészlet, Szívgyárda, Oltáregylet, Rózsafűzér-Társulat, énekkarok stb.

Az egyházmegyei papnevelés szempontjából az 1951. év augusztus hava fontos dátum az egyházmegye életében.

A Közületeket Elhelyező Bizottság Budapest V. Bárczy István u. 8. 404/325/1951. sz. határozatával 1951. aug. 9-én a K. M. Főiskolás Diákszálló részére azonnali hatállyal igénybe vette a Veszprém, Tolbuchin krt. 13. Nagyszemináriumot.

Ugyanezen hivatal 1951. aug. 23-án hasonló szám alatt igénybe vette a „Sárközi-ház” kisszeminárium épületét is azonnali hatállyal a K. M. Diákszálló céljára, de ugyanezen a napon 404/325/1951. sz. a. visszaadta az aug. 9-én lefoglalt Nagyszemináriumot.

A papnevelés munkája csak fél évig folytatódhatott, mert Badalik Bertalan püspök 1952. márc. 1-jén 9007-3/1952. sz. alatt állami kényszer hatására kénytelen volt felosztatni a szemináriumot. A teológusok egy része nem folytathatta papi tanulmányait, a másik része pedig különböző egyházmegyei szemináriumokban (Győr, Esztergom, Szeged) és a Budapesti Hittudományi Akadémián kapott elhelyezést.

A tanárok és a kispapok egy része ellen bűnvádi eljárás is indult.

MELLÉKLET

A közelmúltban Veszprémben két fontos esemény történt: a Hittudományi Főiskola megalapítása és az érsekség felállítása.

a) A Hittudományi Főiskola megalapítása

Az alapító okirat így szól: *„Alulírott dr. Szendi József veszprémi megyéspüspök jelen soraimmal újra megalapítom a Veszprémi Püspökség Róm. Kat. Hittudományi Főiskoláját lelkipásztori és hittanári karral.*

*A lelkipásztori kar képzési ideje 12 félév,
a hittanári kar képzési ideje 10 félév.*

Kelt Veszprém, 1991. január 29-én.

*Dr. Szendi József s.k.
veszprémi püspök”*

A főiskola megalapítása után együttműködési szerződés jött létre a Veszprémi Egyetem és a Hittudományi Főiskola között, mely így szól:

„Együttműködési szerződés, mely létrejött a Veszprémi Egyetem és a Veszprémi Püspöki Hittudományi Főiskola között. Az egyetemet dr. Liszi János rektor, a főiskolát dr. Szendi József veszprémi püspök, mint a főiskola fenntartója és főigazgatója képviseli.

I. Szerződő felek vállalásai

- 1. A Veszprémi Püspöki Hittudományi Főiskola tanárképzéssel foglalkozó Katolikus Teológiai Intézete vállalja a teológiai szakra jelentkezőt és felvételt nyert hallgatók oktatását, a tanárok lakáshelyzetének megoldását, a meghívott előadók elszállásolását – a Művelődési és Közoktatásügyi Minisztériumban eljár, a megkapott összegből annyit utal át az egyetemnek, amennyi az együttműködési szerződés alapján megilleti, engedélyezi az egyetemi hallgatók részére a főiskolai könyvtár használatát...*
- 2. A Veszprémi Egyetem vállalja a Katolikus Teológiai Intézetének az egyetem épületében való elhelyezését.*
- 3. A teológiai szak felvételi követelményeit a Katolikus Teológiai Intézet – az egyetem tanulmányi osztályával egyeztetve – állapítja meg.*

A jelentkezők vizsgáztatása a Katolikus Teológiai Intézetben történik.

II. Teológiai Szakos Tanárképzés

- 1. Célja: Olyan teológia szakos tanárok képzése, akik alkalmasak 6–18 éves tanulók hit- és erkölcstani oktatására...*
- 2. Az oktatás alapvető formái...*

3. Tantárgyak ismertetése.
4. Teológiai szak képzési terve.
5. Kiadandó oklevél.

A kiadandó oklevél megnevezése: teológia szakos tanár

– oklevél-nyomtatvány száma: A.Tü.1124/a.r.sz.

– kitüntetéses oklevél száma: A.Tü. 1126/a.r.sz.

Az oklevelet a Veszprémi Egyetem rektora és a veszprémi püspök írja alá.

Veszprém, 1991. január. 31.

Dr. Szendi József

veszprémi püspök

Dr. Liszi János

a Veszprémi Egyetem rektora.

Andrásfalvy Bertalan úr
művelődésügyi és közoktatási miniszter
Budapest,
Szalay u. 10-14.
1884

Tisztelt Miniszter Úr!

Mellékelten megküldöm tájékoztatásul és bejegyzés céljából a Veszprémi Püspökség Hittudományi Főiskolájának alapító okiratát.

Őszinte tisztelettel

Veszprém, 1991. január 30-án.

Dr. Szendi József s.k.

veszprémi püspök.

A szakot felvehetik a Veszprémi Egyetem tanári szakjaira (angol, kémia stb.) jelentkezők.

A főiskolán Musica Sacra szak is van.

b) A veszprémi érsekség felállítása

A veszprémi érsekség felállítása II. János Pál pápa által „*Hungarorum Gens*” kezdetű, Rómában 1993. május 30-án kelt Apostoli Constitutiojával, melyet 1993. július 2-án Sárlos Boldogasszony ünnepén hirdetett ki a veszprémi bazilikában Angelus Acerbizellai címzetes érsek, magyarországi apostoli nuncius.

Nunciatura száma 1403/93.

Mi, Angelus Acerbizellai címzetes érsek, magyarországi apostoli nuncius az Apostoli Szentszéktől kapott felhatalmazásunk alapján elrendeljük mindannak megvalósítását,

amit a „Hungarorum Gens” kezdetű, Rómában, Szent Péternél pünkösd ünnepén, az Úr 1993. esztendeje május havának harmincadik napján kelt Apostoli Constitutio tartalmaz...

Ezenfelül tanúsítjuk, hogy a Szentatya ugyanazon máj. 30-án Exc. És Ftd. Szendi József urat veszprémi érsekké nevezte ki.

1993. esztendeje július havának második napján.

+Angelus Acerbi sk.
zellai c. érsek, magyarországi apostoli nuncius

(Ebben pontosan le vannak írva az egyházmegye határai.)

Dr. Szendi József érsek úr 1993. jún. 1-jén a 457.C.I.C. alapján kéri a Szentatyától a palliumot. A Veszprémi Püspökség Tanácsosi Testülete!

Kéri a nunciust, hogy eszközölje ki a Szentatyánál a püspökség érseki rangra való emelését. A nuncius 1363/93. sz. a. ígéri a támogatást.

VERESS D. CSABA:

Veszprém város története¹

I. Az őskor és az ókor évezredei

A Balaton térségének évezredek óta lakott tájain kevés település rendelkezik olyan ősi múlttal, mint Veszprém városa. A település ősi magja kétségtelenül a Várhegy. Ezen a kb. 300 méter hosszan – észak-déli irányban – elnyúló, minden oldalról meredek szakadékokkal határolt dolomitgerincen (amely átlagosan 40 méter magasan emelkedik a környező völgyek fölé), ősidők óta megtelepedett az ember. A meredek szakadékokkal övezett hegytetőn védelmet találtak, a hegy tövében bővizű forrás fakadt, és a Várhegy északi magaslatait patak folyta körül.

Annak ellenére, hogy elsősorban a XVI–XVII. századokban lejajlott ostromok, rombolások és újjáépítések alapjáig feldúlták a Várhegy amúgy is vékony talajrétegeit, az archeológiai kutatások megállapították, hogy a Várhegy az őskor óta lakott, sőt, erődített hely volt.

A leletek – cserépmaradványok – alapján megállapítható volt, hogy már a középső neolitikum (5000–4800 évvel ezelőtt) itt élő népcsoportjai megtelepedtek a Várhegyen, valamint a Várhegy körüli völgyekben és magaslatokon. Különösen nagy tömegű népesség élt itt (3200–3000 évvel ezelőtt) a középső bronzkor évszázadaiban. A Várhegyet körülvevő dombokon (pl. a mai belváros helyén) számos helyen tártak fel urnatemetőket. Feltehetően egy törzsi központ lehetett a Várhegyen, mivel a környéken – egy kb. 20x20 kilométeres körzetben – egy sajátos kultúra, az ún. „*veszprémi kultúra*” régészeti maradványai figyelhetők meg.

A feltehetően illír eredetű őslakosságot – valamikor Krisztus előtt a 300-as években – a Bécsi-medence, illetve a Cseh-medence felől előnyomuló harcias kelta népcsoportok lepték el. Az egymással harcban álló illír (pannon) és kelta törzseket igázták le a Krisztus utáni I. évszázad elején a mai Ausztria – az akkori Provincia Norricum – felől benyomuló római hadsereg csapatai.

Kétségtelen a régészeti leletek alapján, hogy a rómaiak uralma alatt, a Krisztus utáni I–IV. századi Provincia Pannóniában is lakott volt a veszprémi Várhegy és környéke. A Várhegytől északnyugatra húzódó völgyben egy római kori tanya gazdaság (*villa rustica*) maradványai kerültek elő, s a Várhegyet körülvevő 5–6 kilométeres körzetben 4–5 nagy római kori birtokközpont romjai kerültek

¹ *Veszprémi Szemle*, 1997/1–2. 3–13. o.

elő. Ezek közül a legnagyobb a Várhegytől délre 5 kilométerre feltárt balácapusztai nagy gazdasági központ, amely feltehetően a „Caesariana” nevet viselte.

II. A korai középkor évszázadai (Krisztus utáni V–IX. század)

A Krisztus utáni 370–430 közti barbár – hun és germán – támadások megsemmisítették a rómaiak pannóniai uralmát, s Veszprém környékét a germán „keleti gót” (ostrogót) nép csoportok szállták meg. Őket az északi-germán longobard törzsek követték (akiknek nagy temetőjét tárták fel a Várhegytől keletre Kádárta falu mellett). A germán törzsek – Kr. u. 455 és 568 közti – uralmát egy ismeretlen népcsoport, (a magukat „avaroknak” nevező törzsek) katonai ereje döntötte meg. Az 568 és 670 között folyamatosan a Kárpát-medencébe özönlő „avarok” között – egyes vélemények szerint – már a mai „magyarok” is megjelentek. A Várhegytől északra – néhány száz méterre – feltárt hatalmas „avar”-kori temető egyértelmű bizonyítéka, hogy a Várhegyet és környékét ez a népcsoport is megszállta és lakta.

Az „avarok” uralmát Nagy Károly király frank és bajor hadainak – 791-804 között lezajlott – támadásai döntötték meg, s a Balaton vidéke a Német Királyság uralma alá került („Oriens”, „Regio Pannonia”, „Avaria”, majd „Ostmark” néven), s a passai püspökség megkezdte az itt élő népek keresztény hitre térítését.

A régészeti leletek arra utalnak, hogy a frank-bajor uralom idején – Kr. u. 804–900 között – a Várhegyet is megszállták, s az erősségnek „Ortaha” volt a neve. Volt olyan vélemény is a XV. században, hogy a „Veszprém” név is a német „Weissprunn” névből eredt. Egy adat szerint – 865-ben – Adalwin salzburgi érsek számos templomot szentelt fel „Ostmark”-ban, köztük egyet az „Ortahu” nevű helyen. Nem elképzelhetetlen, hogy ez a templom azonos a veszprémi Várhegyen – a XI. században épített bazilika északi oldalán – feltárt kerektemplommal (ún. rotundával), melyet később Szent György-kápolnának neveztek.

III. A magyar uralom kezdetei (IX–XI. század)

A később „magyaroknak” is nevezett „türk” törzsek hadai 862 és 900 között előzönlöttek a Kárpát-medencének a Dunától keletre lévő területeit, majd 900 nyarán váratlanul betörték (a korábban velük szövetséges németek uralma alatt lévő) „Ostmark”-ba. Egy XII–XIII. századi ismeretlen nevű, Anonymus-nak nevezett magyar krónikás szerint („Gesta Hungarorum”) a legsúlyosabb harcra

Veszprém váránál (*castrum Bezprem*) került sor. Az Usubu és Őse nevű kapitányok vezette magyar hadak egy hétig tartó véres ostrom után menekülésre kényszerítették a várat védő „római” katonákat, akik a „németek földjére” (*„in terram Theotonicorum”*) menekültek.

Az elfoglalt „*Bezprem vára*” mintegy ötven évre a hódító „*Szoluk*” nemzetség kezére került, majd 950 körül a magyar törzsszövetség nagyfejedelmi családja – az Árpád-dinasztia – Veszprém várát magának szerezte meg.

A Német Királyságot szakadatlanul – 900–955 között – támadó magyar hadak 955. augusztus 10-én Augsburgnál megsemmisítő vereséget szenvedtek el I. Ottó német király egyesített csapataitól.

A vereség után – elsősorban 962 után – az Árpád-nemzetségből származó magyar nagyfejedelmek békeajánlatokat tettek I. Ottó német-római császárnak azzal, hogy felveszik a nyugati (római) kereszténységet. A mainzi érsek 972-ben a „*magyarok püspökévé*” szentelte Bruno sankt-galleni szerzetest, aki a „*magyar fejedelem szállására*” jött, minden valószínűség szerint Veszprém várába, ahol megkeresztelte a magyar Géza nagyfejedelmet és 500 magyar urat. Bruno szerzetes felettese, Piligrim passauai püspök azt írta, hogy a magyar fejedelem szállása körül a korábbi háborúkban foglyul ejtett keresztény németek nagyobb számban éltek, mint maguk a magyarok!

Géza nagyfejedelem 997 szeptemberében bekövetkezett halála után a pogány magyarok fellázadtak a Géza nagyfejedelem fiának, a már teljesen keresztény szellemben nevelt István nagyfejedelem uralma ellen. A lázadók ostrom alá vették a „... *Veszprémnek nevezett várat, ahol a fejedelem és udvara szokott tartózkodni...*” (*Legenda Minor*). A későbbi (1283, 1354) magyar krónikák szerint István nagyherceget német segélyhadak támogatták, melynek parancsnoka a svábföldi Wezelin von Wasserburg volt. A keresztény német és magyar hadak – 997 szeptember végén – Veszprém várától északkeletre támadták meg a várat ostromló pogány hadakat. Wezelin von Wasserburg főparancsnok személyesen vágta le lováról a lázadók főparancsnokát, Koppány herceget.

A Veszprém váránál lezajlott keresztény győzelem után a vár három funkciót látott el: királyi várispánsági (grófsági) székhely, püspöki székhely volt, illetve István nagyfejedelem (majd 1001-től király) feleségének, II. (Civakodó) Henrik bajor herceg lányának, illetve II. Henrik német-római császár húgának, Gizella magyar királynőnek volt a veszprémi várban „*királynéi kápolnája*” (*capella reginalis*). Ez azt jelentette, hogy a várban lévő – és a királyné által építtetett – bazilikában volt a „*királynéi kancellária*”. Itt őrizték a királynéi koronát, a pecséteket, okiratokat stb. Ennek a kancelláriának – a „*királynéi kancelláriának*” – mindenkori vezetője a veszprémi püspök volt, s a püspök volt jogosult a királynék megkoronázására.

IV. A középkori Veszprém (XI–XVI. század)

A kezdetben királyi, de főleg királynéi uralom alatt lévő Veszprém vára a XII–XIII. században fokozatosan a veszprémi püspök és a káptalan tulajdonába került, sőt, 1313-tól a mindenkori veszprémi püspök látta el a vármegye (grófság) vezetői hivatalát („főispán” , „gróf”) is.

Veszprém kizárólag a Várhegyen álló várat jelentette, amely a XI–XIII. században a Várhegynek csupán északi egyharmadát foglalta el, s főbejárata is északi irányba nézett (nagyjából a mai északi lejáró helyén). A Várhegy középső és déli kétharmada, az ún. „Mindenszentek vára” nem volt megerődítve, s a várbeli szolganép lakóhelye volt (a „Mindenszenteknek” tiszteletére felszentelt kis templommal és körülötte temetővel a mai Törvényszék helyén). A Várhegy északi egyharmadát kitöltő vár központi épülete volt – az ekkor (a XIV. század végéig) négy toronnyal ellátott – bazilika, amely a „királynéi kápolna” (*capella reginális*) rangját viselte, ahol – a korábban említett – királynéi méltóságjelvényeket őrizték. A bazilika északi szomszédságában állt továbbra is a VIII–IX. századi (?) kerektemplom (*rotunda*), melyet a XIII. század elején nyolcszögletes (*octogonális*) alaprajzú kápolnává alakítottak át. (Szent György-kápolna)

A királynéi bazilikától délkeletre – a mai nagypréposti és püspöki palota helyén – állt a várispáni (grófi) és püspöki palota (1313-tól kizárólagosan a püspök tulajdonában), melynek egyik része ún. „királynéi palota” volt (a mindenkori királynék állandó vagy ideiglenes lakóhelye). Tudomásunk van arról, hogy I. (Szent) István király felesége, a bajor Gizella királyné és gyermekei túlnyomórészt itt a várbeli palotában, illetve a Várhegytől nyugatra húzódó völgyben („Veszprém-völgy”) még a 970-es években épült görög rítusú apácázárdában (később Bajorországból betelepült benedek-rendi apácák kolostorában) tartózkodtak.

A Várhegy és a rajta álló vár körül város a középkorban nem volt. A XII–XIV. században – amikor a vár már kizárólagosan a püspökség és a káptalan tulajdonában volt –, hat kis település alakult ki a vár körül, melyeken a püspök és a káptalan szolganépe lakott. A vártól északnyugat-észak-északkeletre a káptalan három kis falucskája (középkori magyar nyelven „szeg”) helyezkedett el. Északnyugatra a volt „Szent Margit” falucska („szeg”), melynek központi épülete – a ma is álló Szent László-templom helyén álló – „antiochiai Szent Margit vértanú” tiszteletére szentelt kis templom volt. A templomdomb körül húsz kanonoki ház épült fel, ezért ezt a kis települést „nyugati káptalannak” (*capitulum occidentale*) is nevezték. Itt volt még a káptalan „fürdőháza” is a Séd-patak mellett. A Várhegytől északra a „Szent Katalin” falucska („szeg”) terült el: itt volt a káptalan négy háza, két vízimalma a Séd-patakon, négy nemesi udvarház, s itt épült fel a

XIII. század elején a domonkos-rendi apácák (romjaiban ma is álló) kolostora. A Várhegytől északkeletre volt a „*Sárszeg*” nevű falucska, itt hét kanonoki ház, a nagypréposti (a káptalan vezetőjének) háza volt, és itt volt a szegények kórháza (ispotálya).

A püspök három kis települése a Várhegytől délkeletre, délre és délnyugatra helyezkedett el. Délkeletre – a mai városcentrum helyén – volt a Szent János falucska (*Szent Ivánszeg*), melynek temploma is volt. A vártól délre, a mai múzeum és megyei könyvtár körzetében a „*Szent Miklós*” falu terült el, központjában egy kis szikladombocskán (a romjaiban ma is megtekinthető) kis Szent Miklós-templommal (amely bizonyíthatóan a XI. században épült), s körülötte kis temetővel. Megjegyzendő, hogy a Szent János falu és a Szent Miklós falu között azon a kis magaslaton, melyen ma a Séd-mozi áll, volt a középkorban a nyilvános vesztőhely, bitófákkal és karókkal riasztva a gonosztevőket.

A harmadik, a Szent Tamás falucska nevű püspöki település a Várhegytől délnyugatra, a napjainkban „*Jeruzsálem-városnak*” nevezett domboldalon terült el (pl. 1524-ben 25 parasztházzal).

A vár és a körülötte elterülő kis falucskák az 1242 februári nagy tatár-mongol támadás során elpusztultak. A legnagyobb pusztulás azonban – 1276 májusában – egy feudális főúri belháború során érte a várat és a falucskákat. Súlyos pusztulással járt 1380-ban egy tűzvész, amely elpusztította a várban lévő bazilikát is: az újjáépítéskor a két keleti tornyot már nem építették fel. Viszont ekkor épült a ma is látható gótikus szentély és altemplom.

A XIV–XV. században a Várhegy északi negyedében épült régi várat déli irányban kibővítették. A Várhegy déli végéig erődítmények (falak, tornyok) épültek. (Ezek közül napjainkra már csak egy, az ún. Tűztorony áll.) Egyidejűleg a vár főkapuja – a jelenlegi feljáró helyén – a déli oldalon épült ki, melynek néhány fala ma is jól látható a várfeljárónál.

V. Veszprém a török háborúk korában (XVI–XVII. század)

A Török Birodalom hadseregének 1526. augusztus-szeptemberi hadjárata (és az 1526. augusztus 29-i mohácsi csatavesztés) után, illetve az 1527-től 1541-ig tartó magyarországi belháború után, 1541–1543 között a török hadsereg elfoglalta Budát, Esztergomot, Székesfehérvárt, s ezzel a Török Birodalom északnyugati határa közvetlenül – 30–50 kilométernyire – Veszprém várától keletre húzódott. Habsburg I. Ferdinánd király kezdetben – 1541–1556 között – a várak tulajdonosait kötelezte a várak védelmére. Veszprém várát a püspök és a káptalan volt kö-

teles megerősíteni és katonákkal ellátni. Az 1543–1552 közti harcokat követően a török hadsereg 1552. május közepén vette először ostrom alá Veszprém várát, melyet a szedett-vedett őrség kétheti ostrom után átadott a török csapatoknak. Ezzel Veszprém vára – 1552. június 2-től 1566. június 30-ig – a Török Birodalom legnyugatibb erőssége volt, ahonnét szakadatlanul támadtak nyugati irányba. Az 1566 nyarán kirobbant újabb háborúban – 1566. június 30-án – a német Halberstadt- és Hilfenstein-regimentek (egy kisebb magyar osztag támogatásával) egy napi ostrommal (1566. június 30-án reggel 7 óra és este 19 óra között!) a leomlott nyugati falak ellen indított rohammal visszafoglalták a várat. A harcban 150 német katona hősi halált halt és 300 német katona megsebesült. Ugyanakkor a vár 400 főnyi török őrsége teljesen megsemmisült.

Veszprém vára 1566. június 30-tól 1593. október 7-ig újra keresztény (magyar, német) csapatok kezén volt. Az 1593 október elején kirobbanó újabb háborúban a török csapatok elsőnek Veszprém várát támadták meg, melyet 600 magyar és 400 német katona védett (az utóbbiaknak Georg von Hoffkirchen ezredes volt a parancsnoka). A nagy erejű török tüzérségi tűz és az akkor már korszerűtlen vár gyengesége miatt a vár parancsnoka (Fernando Samaria de Specie Casa) kitörésre adott parancsot. Az október 7-re virradóra végrehajtott kitöréskor a vár őrsége teljesen megsemmisült. Mindössze 40 német és 48 magyar katona érte el Pápa várát. A vár 1593–1598 között ismét a törökök kezére került, majd 1598. augusztus 4-én egy francia-vallon regiment jelentősebb harcok nélkül a várat visszafoglalta.

A „tizenötéves háborút” 1606-ban lezáró békét követően – a török hadseregnek 1683 nyarán Bécs ellen indított hadjáratáig – Veszprém határvár volt a Habsburg és Török Birodalom határán. Jelentősebb harcokra ebben az időben nem került sor. Az 1683 június-szeptemberi török támadás során nem török, hanem a törökök oldalán felvonuló Thököly Imre magyar fejedelem magyar csapatai foglalták el (harc nélkül, tárgyalások után) a várat. A török hadsereget Bécsnél 1683. szeptember 12-én ért súlyos vereség után a Veszprémben állomásozó magyar és török csapatok is harc nélkül visszaadták a várat a Habsburg-hadseregnek.

Ezt követően a Habsburg-hadsereg és a német birodalmi hadsereg 16 évi véres háborúban kiverte a török hadsereget Magyarországból. A török hadsereg kivonulását követően 1703–1711 között Habsburg-ellenes katonai felkelés kezdődött. A magyar felkelő hadak kétszer is – harc nélkül – elfoglalták Veszprém várát (1704 január–április, 1705 december–1709 szeptember). Csak az 1709 nyári császári ellentámadáskor került sor a vár ostromára: a várat elfoglaló császári csapatok a vár parancsnokát – a német származású Johannes Eckstein kapitányt – és hét tisztársát (feltehetően, mivel a császári hadseregből álltak át a magyar felkelők oldalára), a vár kapujában felakasztották.

VI. A vár újjáépítése és a város kialakulása a XVIII. században

Veszprém várának eddigi viharos története után – 1709 és 1809 között – kezen száz éves békekorszak következett be. A veszprémi püspök és a káptalan a vár erődítményeinek jelentős részét leromboltatta. Természetesen – statikai okokból – több erődítményt nem lehetett lebontani, így megmaradt a vár déli fala (a Tűztoronnyal együtt), épen maradt a vár nagy délnyugati sarokbástyája, a vár északnyugati sarokbástyája. Miután – támfalak kiépítésével – a Várhegy platóját kiszélesítették, a támfalak mögött húzódó régi várfalak a föld alá kerültek (s ezekre alapozták a XVIII. századi paloták külső falait!). Egyidejűleg lerombolták a vár zezugos, rendetlen utcáit, házacskaikat, s az 1730–1780-as években sorra épültek a kanonokok barokk stílusú palotái. A középkori püspöki, királynéi palota helyére az 1760-as években felépült a ma is álló püspöki palota. A romokban álló középkori bazilikát is újjáépítették barokk stílusban (jelenlegi neoromán formáját 1910-ben kapta a templom).

A vár előterében – a mai Óváros tér helyén – a XVI. század során hevenyészve kiépített elővár (Palánka) lerombolását követően kiépült a mai Rákóczi Ferenc utca nyomvonalán Veszprém város első utcája.

A város földesurai – a római katolikus püspökség és a káptalan – igyekezett a hajdani vár katonaságától megszabadulni, mivel azok a Habsburg-királyok engedélyével a XVI. század vége óta protestánsok (kálvinisták) voltak. Növelte a gondokat, hogy ezek a volt katonák nem akarták újra elfogadni a püspök és a káptalan földesúri hatalmát! Az 1730–1760-as években állandó volt a civakodás a két egyházi földesuraság és a volt várkatonaság (illetve azok utódai) között. Végül is 1765-ben Habsburg Mária Terézia királynő a két egyházi földesuraságnak adott igazat, s visszaadta nekik földesúri előjogaikat, így ezek után a veszprémi nemeseknek és nem-nemeseknek egyaránt adót kellett fizetni a két egyházi földesuraságnak. A belső viszálykodások miatt a két földesuraság szívesen látta a német telepeseket, parasztokat és iparosokat egyaránt, akik elsősorban a Német-római Birodalomból (Mainz, Pfalz, Baden, valamint Bajorország) vándoroltak be meglehetősen nagy számban Veszprémbe.

Egy angol utazó – Simon Clement – 1713. évi feljegyzései szerint Veszprém vára még félelmetes nagyságban állott, de a vár alatt már kiépülőben volt egy kis utca (a mai Rákóczi utca), ahol volt egy szegényes vendégfogadó is.

Az egyre nagyobb számban érkező német és magyar telepések az 1750-es évekre már tizenöt utcát építettek ki szegényes házaikból, elsősorban a Várhegy alatti völgyekben, illetve a Várhegytől északra, ahol két, zömében paraszti la-

kosság által lakott falu épült ki („*Temetőhegy*” és „*Tizenháromváros*” néven). Ez a városrész küllemét tekintve napjainkig alig változott.

Az 1770–1790-es évekre befejeződött a vár rekonstrukciója: felépültek azok a barokk stílusú püspöki és káptalani paloták, melyek zöme ma is eredeti formájában áll. Gyakorlatilag az egész vár a két egyházi földesuraság, a püspökség és a káptalan tulajdonában volt. Veszprém vármegye csupán egyetlen épületet birtokolt: a vármegyeházát, amely a jelenlegi megyei törvényszék helyén állt 1887-ig.

A békés és lassú fejlődést az 1792–1815 között tomboló francia háborúk egy epizódja zavarta meg: 1809. június 14-én a francia 3. (Pully) dragonyoshadosztály egyik ezredének elővédjei (25 dragonyos) harc nélkül benyargaltak a Márkó felőli úton Veszprémbe, fel a várba, a megyei bizottság (*Permanens Deputáció*) épülete elé. Rövid ott-tartózkodás után – mindenféle erőszakoskodás nélkül – távoztak. Június 22-én a Marulaz-lovashadosztály öt lovasezrede – három francia lovasezred, valamint a német 1. badeni dragonyosezred és az 1. hesseni testőr-lovasezred – harc nélkül benyomult a városba. A parancsnok, Marulaz tábornok és tisztjei a várban, elsősorban a püspöki palotában lettek beszállásolva, de már az első nap végén, június 22-ről 23-ra forduló éjszaka a lovashadosztály tovább vonult.

Az 1809–1849 közti évtizedek újra a békés fejlődés jegyében teltek el. Az épülő város lassan kibújt a Várhegyet körülvevő völgyekből: kialakult a Várhegytől nyugatra emelkedő magaslatokon a „*Jeruzsálemvárosnak*” nevezett városrész, ahol felépült a város református lakosságának temploma (1784–1794). A Várhegytől keletre emelkedő magaslatokon pedig a Palotára (ma Várpalota) felé vezető út mentén pedig a „*Cserhát városrész*” apró házacskái, zezugos kis utcái épültek ki. Az út alsó végén néhány nagyobb polgárház is felépült, s a szembelevő magaslaton a veszprémi evangélikus hívők is felépítették torony nélküli kis templomukat (1798), melynek tornya csak 1910-ben épült fel. A „*Cserhát városrésztől*” délre, a nagy Gabona-piac túlsó oldalán néhány szép nemesi udvarház épült fel 1813–1817 között, melyek közül a legszebbek a Hotel Veszprémmel szemben ma is láthatóak.

A XIX. század első évtizedeiben a legelőkelőbb belváros továbbra is a vár déli kapuja előtt elterülő Piac tér volt, mely körül számos szép barokk és copf stílusú épület (palota) épült. Elsősorban a cisztercita rend kis palotája (1793), melynek északi oldalán néhány szép kis barokk polgárház épült fel. Az ún. Sorház-lépcső elnevezésű kis sikátortól délre, illetve azzal szemben is épültek szép polgárházak a XVIII–XIX. század fordulóján. Itt, a kis sikátorral szinte szemben – a Rákóczi u. 5. sz. házban – működött 1885-ig a városháza. A város magát képező kis utca végén áll ma is a nemes Kapuváry család palotája, amelyben

1885–1991 között a későbbi városháza működött. Maga a palota 1793-ban épült. Ettől továbbra délre állt a XIX. század elején épült nagy vendégfogadó, mellyel szemben – a mai vármegyeháza helyén – volt a királyi sóraktár, illetve attól délre, szemben a Kálvária dombbal a József-kaszárnya, amely valamikor az 1780-as években épült. Itt a város déli irányban véget ért, az említett vendégfogadótól délre az Ördögárok hatalmas vízmosásai, valamint a mai színház, egyetem stb. helyén a püspökség majorságai, kertjei húzódtak. Az említett Ördögárok szakadékos vízmosásai feletti magaslaton – 1828-ban – felépítették a városi kórházat (amely mögött 1780 szeptemberében új temető nyílt meg, s amely napjainkig működik).

VII. A mai Veszprém kialakulása a XIX–XX. század fordulóján

Az 1848 márciusi magyarországi polgári forradalom véget vetett a feudalizmusnak, s Veszprémben is megszűnt a két egyházi földesuraság korábbi szerepe. A hajdani földesúri függőség utolsó maradványai 1875-ben szűntek meg, amikor Veszprém rendezett tanácsú várossá alakult.

A magyarországi polgári forradalmat és szabadságharcot (melynek hadi eseményei a várost nem érintették), követő évtizedekben Veszprémben néhány jelentős létesítmény épült. Közvetlenül a régi vár déli előterében, a Piac téren két nagy takarékpénztári központ palotája épült fel (a mai városháza és a Komfort kereskedelmi cég épülete). Jelentős volt a gazdasági hatása annak, hogy 1870-ben a várostól mintegy 5 kilométerre északra megépült a Budapest és Szombathely közti vasútvonal. A városon átvezető – és 1969-ben lebontott – vasútvonalat csak 1909-ben építették meg. A XIX. század végének egyik legjelentősebb építménye az új vármegyeháza (1887), a zsinagóga (1867), valamint a várban – a régi vármegyeháza helyén – a börtön (1850–60-as évek), illetve a Törvényszék (1905). Számos iskola is épült: az Angolkisasszonyok intézetének rendháza és iskolája neogótikus stílusban épült fel 1860 körül, valamint a régi belső vasútállomással szemben a Felsőkereskedelmi és Polgári Iskola (1897) stb.

A város nagyobb ütemű fejlődését azonban megakadályozta, hogy a városba és környékére a XIX–XX. század fordulóján nagyipari üzem nem települt, így a város nagyobbik része (mint pl. a Temetőhegy városrész) teljesen falusias jellegű maradt, más részei pedig a kispolgárság (kisiparosok, kisvállalkozók) igényeinek feleltek meg.

Az első világháború a távoli harcterek miatt a város fejlődésére semmiféle hatással nem volt.

A két világháború között (az 1920–1930-as években) a város közvetlen körzetében egy hadiipari üzem sorozat épült (lőszeralapanyag, lőszer- és robbanótanyag-gyártás, mely Veszprémtől északra néhány kilométerre épített kis üzemek). Veszprém közvetlen északi szélén épült fel a magyar hadsereg legnagyobb tiszthelyettes-képző iskolája, majd 1937-ben két katonai repülőtér is felépült a város szomszédságában (Jutas és Szentkirályszabadja). Nagy jelentőségű volt, hogy a Székesfehérvár és az osztrák határ között kiépülő 8. sz. főközlekedési utat a városon át vezették, mely út érdekében hatalmas viaduktot építettek a város belterületén.

VIII. A második világháború és az utána következő évtizedek

Amikor Magyarország 1941. június 27-én belépett a Német Birodalom oldalán a második világháborúba, Veszprémet a távoli frontvonalak miatt sokáig nem érintették a háborús események. Az itt állomásozó magyar királyi 4. bombázórepülő-ezredet a szovjet frontra irányították, de a közeli repülőterek továbbra is működtek, mint repülő kiképző bázisok. Az 1944. április 3-tól megindított amerikai stratégiai légitámadások során 1944. július 8-án egy súlyosabb bombatámadás érte a veszprém-jutasi repülőteret. Veszprém városát amerikai légitámadások nem érték.

1944 augusztus-szeptemberétől a szovjet hadseregek benyomultak Magyarország területére. A szovjet támadás azonban a Balatontól északra és délre kiépített „Margarethe”-állás („M”-*stellung*) előtt 1944. december 3-tól 1945. március 19-ig elakadt a 6. német hadsereg ellenállása miatt. A „Margarethe”-vonal mögött mintegy 20 kilométerre lévő Veszprém városa – amely zsúfolva volt német katonai hadtáp intézményekkel –, a szovjet légierő egyik legfontosabb célpontjává vált. A városon átvezető katonai fontosságú nagy műút ugyancsak vonzotta a szovjet repülőkötelékeket. Mindezek során 86 légitámadás érte Veszprémet, ami 76%-os épületkárokat okozott. Az emberveszteségek – a jól kiépített óvhelyrendszer miatt – viszonylag jelentéktelenek voltak.

Az 1945. március 16–19-én megindított és Bécset fenyegető szovjet offenzíva március 23-án érte el Veszprémet. A várost védő német 3. Berlin-Brandenburg páncélosadosztály (*panzer division*) jelentéktelen utóvédharcok közepette a várost kiürítette, így mind az anyagi, mind az emberveszteségek elenyészőek voltak.

A háborút követő 1945–1960 közti években a város lassú fejlődésnek indult. Legnagyobb jelentőségű volt, hogy 1949-ben itt kezdte meg működését a Veszprémi Vegyipari Egyetem elődje, amely az évek során számos épületegyüttesben

helyezkedett el. Az egyetemmel párhuzamosan több vegyipari kutatóintézet is megalakult a városban.

Az 1950–1960 között kibontakozó építkezések az 1960-as évek második felétől egyre nagyobb méreteket öltöttek. Nagyarányú városrekonstrukció bontakozott ki, s a régi és szegényes „Cserhát városrész” teljes felszámolásával modern városközpont épült ki. Egyidejűleg a város peremterületein – a város történetében egyedülállóan nagyarányú – építkezések kezdődtek meg: felépült a város észak-északkeleti térségében a tízemeletes toronyházak sokaságából álló Jutas városrész (több iskolával, áruházzal), a város északkeleti negyedében az ugyancsak 5–10 emeletes épületekből álló Cholnoky-lakótelep; a város déli felében az ugyancsak modern Egyetemi városrész; a város nyugati-északnyugati peremén pedig a Petőfi-lakótelep. A lakótelepeken és a történelmi belvárosban számos modern közintézmény épült: filmszínház, művelődési központ, posta, gyermekek háza, korszerű iskolák, valamint sportlétesítmények (sporttelep, sportcsarnok). Az 1908-ban épült színháznak 1961-től állandó színtársulata van.

Az ősidők óta lakott Várhegy körül, valamint a Várhegyet körülölelő dombokon a XVIII–XIX. századokban kialakult kisváros körül modern nagyváros épült ki az 1960–1990-es években.

IRODALOM

Balassa László–Kralovánszky Alán: *Veszprém*. Budapest, 1983.

Gutherl Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Második kiadás. Veszprém, 1979.

Hungler József: *A törökkori Veszprém*. Veszprém, 1986.

Hungler József: *Veszprém településtörténete*. Veszprém, 1988.

Korompay György: *Veszprém*. Második, átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, 1957.

Lukcsics Pál–Pfeiffer János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém, 1933.

Veress D. Csaba: *Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1983.

SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA–
NAGY MIKLÓS MIHÁLY:

Veszprém a hadak útján¹

A hazai történelem- és földrajztudomány egyik legrégebbi problémája azon társadalmi és földrajzi erők meghatározása, amelyek a városok létrejöttét és fejlődését eredményezik. Már a századfordulón olyan neves történészek foglalkoztak e problémával, mint Takáts Sándor, Pór Antal, Glaser Lajos, Dercsenyi Dezső és Károlyi Árpád. A korszak geográfusai közül pedig e tudományos kérdéssel kapcsolatban Cholnoky Jenő, Prinz Gyula, majd néhány évtizeddel később Bulla Béla és Mendöl Tibor neve tűnik fel.

A XX. század első felének politikai eseményei – mindenekelőtt az első világháború – a mindennapi életben bizonyította be, hogy a politikai események, háborúk és a földrajzi viszonyok között igen szoros kapcsolat van.² Ez a felismerés, amely az első világháború idején már kezd elterjedni a hazai szakirodalomban, új problémákat vet fel a városok fejlődésével kapcsolatban is. Általános értelemben úgy lehetne megfogalmazni: létezik-e szoros összefüggés a földrajzi viszonyok és az egyes városok, nevezetesen lakott települések társadalom- és hadtörténelemben betöltött szerepe között? Bár a kérdésre az igenlő válasz már akkor megszületett, maga a tudományos probléma még mind a mai napig megoldásra vár.

Írásunkban arra keresünk választ, hogy Veszprém, hazánk egyik, a hadtörténelemben igen fontos szerepet játszó városunk történetében a földrajzi viszonyok mennyiben határozták meg a település sorsát. Vajon pusztán a földrajzi tényezők eredményezték-e az oly sok emberéletet követő dicső történelmi múltat?

Város a vásárvonalon

A városok történetével foglalkozó egyik neves szakember – Wolf Schneider – magyar nyelven is megjelent művében ez olvasható: „... Aki a városok történetébe világit, felismeri a világtörténelmet, sőt még koncentráltabb és kiélezettebb formában

¹ Veszprémi Szemle, 2003/1–2. 3–16. o.

² Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Essay. A szerző kiadása, Budapest, 1917. 208–209. o.

látja, még tarkábbnak és kegyetlenebbnek ismeri meg. A háborúk mindig városokat éhez-
tettek és fosztottak ki, felégették és őrijöngő gyűlöletből a földdel tették egyenlővé őket...³
A városok hazánk történetében is jelentős szerepet játszottak. Wolf Schneider
megállapítása a magyar városokra is igaz, amennyiben azok története is sűrít-
ve tükrözi hazánk történelmét. Bár a magyar történelemben az egyes városok
sohasem játszottak olyan jelentős szerepet, mint Itáliában vagy akár csak Né-
metországban, de az ország fejlődésében éreztették hatásukat.⁴ Ugyanakkor vá-
rosaink az úgynevezett városképző földrajzi erők és a hadtörténelmi események
szempontjából egyedülállóak. Mindkét tényező szorosan összefonódik a Kár-
pát-medence domborzati viszonyaival. Ezen keresztül pedig rámutat a társada-
lom és a földrajzi viszonyok szoros kapcsolatára.

A városok, várak kialakulásának kérdésével a hazai geográfiában Cholnoky
Jenő kezdett el behatóan foglalkozni, a földrajzi szakirodalomban az elsők kö-
zött használt olyan tudományos fogalmakat, mint: vásárvonalak és vásárhelyek,
helyi és helyzeti energia. A témával kapcsolatos emberföldrajzi kutatásainak
eredményeit *Az emberföldrajz alapjai* című művében rögzítette le.⁵ Már ekkor
így fogalmazott: „... Fontos azonban tudnunk, hogy sztratégiai várakat különösen oly
helyek védelmére építettek, amely helyeken az utaknak természetes okokból csomósodnia
kell. Hágók feljáróinál, folyók átkelőhelyeinél, folyóvölgyek szoros helyein látunk különö-
sen fontos sztratégiai várakat...⁶ E megállapítás mögött azonban olyan komoly
geográfiai erők húzódnak meg, amelyek az egyes települések helyi és helyzeti
energiájában öltenek testet.

Helyi energián Cholnoky Jenő még az emberi társadalom számára kedvező
természeti kincseket értette. Az ő meghatározása szerint „...Helyi energiája van
minden olyan telepnek, amelynek területén belül valami hasznos dolgot lehet termes-
teni, mert például jobb a földje, síkabb a vidéke, vagy valami bányászatra alkalmas kő-

³ Schneider, Wolf: *Városok Úrtól Utópiáig*. Gondolat, Budapest, 1973. 10. o.

⁴ Az európai városfejlődés bő, ám gyakorta a tudományos ismeretterjesztés szintjét sem elérő – újabb irodalmából e kérdéssel kapcsolatban érdekes megállapításokat tesz Bene-
volo Leonardo: *A város Európa történetében*. (Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994.), va-
lamint a városok politikai hatalmáról Jászay Magda: *Velence és Magyarország*. (Gondolat
Könyvkiadó, Budapest, 1990.) című művet. A magyar városfejlődésről lásd Granasztói
György: *A középkori magyar város*. (Gondolat, Budapest, 1980.) című művét, amelynek
marxista szemlélete mára már elavult, de urbanisztikai megállapításai még ma is helyt-
állóak.

⁵ Cholnoky Jenő: *Az emberföldrajz alapjai*. A Budapesti m. kir. Tudományegyetem, az egye-
temi Közgazdaságtudományi Kar, a Kolozsvári Tudományegyetem, a Pozsonyi Tuda-
mányegyetem Földrajzi Intézeteinek kiadványa, Budapest, 1922.

⁶ Cholnoky Jenő: *Az emberföldrajz alapjai*, 21. o.

zetet, ásványt lehet ott találni...”⁷ A mai földrajztudomány ennél pontosabban fogalmaz, amikor helyi energiákról beszél és ez alatt valamely település és környékének összes természeti és gazdasági erőforrását érti.⁸ A másik Cholnoky-féle fogalom – a helyzeti energia – az ő meghatározása szerint: „... A telepnek ezt az előnyét, ami helyzetéből következik, **helyzeti energiának** nevezzük. És ez a fontosabb! Igazi nagyvárosok csak helyzetileg energikus helyeken fejlődnek ki!...”⁹ A mai geográfia a helyzeti energia kifejezése helyett a földrajzi helyzet fogalmát használja, ami alatt az egyéb területi objektumokhoz viszonyított fekvést érti.¹⁰ A helyzeti energia, vagy földrajzi helyzet a kistelepülések létrejöttében döntő szerepet játszott, amely leginkább a helyi piacok megjelenésében öltött testet. Magas helyzeti energiával általában a természetföldrajzilag eltérő területek közötti sávok rendelkeznek. Itt már korán kialakult a területek közötti termékcsere, így például ilyen nevezetes helyzeti energiával rendelkező helyek – települések – lehetnek a hegy- és síkvidékek találkozási pontjai, a nagy kiterjedésű mocsaras területek és a hegyvidéki völgyek kijárói. A magas helyzeti energiájú helyek – települések – amelyeket Cholnoky Jenő vásárhelyeknek hívott, úgynevezett vásárvonalakat alkotnak.¹¹ Bulla Béla és Mendöl Tibor megállapítása szerint: „... A legtöbb jelentős várost kétségtelenül a vásárvonalakon találjuk...”¹² A nagyobb települések általában ott alakulnak ki, ahol a vásárvonalakat utak metszik. E társadalomföldrajzi jelenség volt lényeges Veszprém létrejöttében is. Cholnoky Jenő megállapítása szerint ugyanis: „... A Dunántúlon a Középhegység déli lábánál Budapesttől egészen a Balatonig szintén vásárvonal húzódik. ...”¹³ A Dunántúli-középhegység déli lábánál húzódó vásárvonal és a hegységen átvezető természetes törésvonal találkozásánál fekszik Veszprém városa. Ezt Cholnoky Jenő 1929-ben így fogalmazta meg: „... Veszprém nagyon érdekes helyen fekszik a devecseri törés mentén átvezető nevezetes közlekedő úton, vár építésére rendkívül alkalmas, félszigetszerű sziklafalon. Északon a Bakony rengetegei, délen a Balaton körülzárják Veszprém környékét s ennek az elzárkózott vidéknek gazdasági és ipari központja...”¹⁴

⁷ Cholnoky Jenő: *Az egyenlítőtől a sarkvidékig*. Signer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest, 1930. 23. p.

⁸ Lehmann Antal–Vuics Tibor: *Földrajzi fogalmak kyszótára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. 73. o.

⁹ Cholnoky Jenő: *Az egyenlítőtől a sarkvidékig*, 23. o. Cholnoky Jenő kiemelése.

¹⁰ Bernát Tivadar et al: *Általános gazdasági földrajz*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 301. o.; Lehmann Antal–Vuics Tibor: *Földrajzi fogalmak kyszótára*, 59. o.

¹¹ Cholnoky Jenő: *Az egyenlítőtől a sarkvidékig*, 29. o.

¹² Bulla Béla–Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Országos Köznevelési Tanács, Budapest, 1947. 193. o.

¹³ Cholnoky Jenő: *Az egyenlítőtől a sarkvidékig*, 29. o.

¹⁴ Cholnoky Jenő: *Magyarország földrajza*. Danuvia Könyvkiadó, Pécs, 1929. 75–76. o.

A politikai földrajz Veszprémben

A századforduló magyar geográfusai érdeklődéssel fordultak az akkoriban virágkorát élő politikai földrajz, geopolitika felé. Mi sem jellemzőbb erre, mint hogy a Magyar Tudományos Akadémia már 1887-ben lefordította Friedrich Ratzel klasszikus művét, amely magyarul *A Föld és az ember, anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alakulásának alapvonalai* címmel jelent meg.¹⁵ A hazai geográfusok közül Czirbusz Géza összegezte a geopolitika és az antropogeográfia eredményeit.¹⁶ E tényeket azért fontos leszögezni, mert e művekben jelenik meg szinte lefelől az a geográfia, amely már a tájak leírása helyett az ember és természeti környezete közötti kapcsolatot vizsgálja. Ratzel idézett művében ezt így fogalmazza meg: „... Tisztán fogalmi szempontból az ember a földrajz tárgya, amennyiben a föld térbeli viszonyaitól függ és azokat uralja...”¹⁷ Az első világháború után a politikai események hatására a hazai politikai földrajz egyre inkább az államterületet megóvó földrajzi erők vizsgálatával kezdett el foglalkozni. Az e témával foglalkozó hazai geográfia igen jeles személyiségei – Teleki Pál, Milleker Rezső, Kogutowicz Károly, Mendöl Tibor, Hézsér Aurél, Hantos Gyula, Cholnoky Jenő¹⁸ – az állam- és társadalomalkotó földrajzi tényezők vizsgálatakor a katonai és a történeti földrajz alapjait is lerakták. Munkájuk során több helyen is foglalkoztak a Bakony és Veszprém földrajzi problémáival.

Cholnoky Jenő megállapítása szerint az Árpád-kori Veszprém megye területe „nehezen értelmezhető földrajzilag”,¹⁹ mert az három egymástól eltérő jellegű területet foglalt össze: a Bakony nagy kiterjedésű fennsíkját, északnyugaton a Kisalföld egy darabját, délkeleten pedig a Mezőföld területeit. Ugyanakkor Zala vármegye egy nyúlványa elválasztotta Veszprém vármegyét a Balatontól. E tényekből vonta le Cholnoky az előbbi következtetést. A megye kedvezőtlen alakjára Prinz Gyula is felfigyelt, ő azonban azt a geopolitikai hágóállamokhoz hasonlítja, hiszen középső része hegyvidék, amelyhez két oldalon széles lapály csatlakozott.²⁰ Bár a történelem folyamán Veszprém megye határai változásokat mutatnak – a valamikor Enyinget is magába foglaló délkeleti nyúlvány

¹⁵ A fordítást dr. Simonyi Jenő (Veszprém, 1860–?) veszprémi születésű neves földrajzi szakíró végezte el.

¹⁶ Czirbusz Géza: *Antropogeográfia* I.m. Franklin Társulat, Budapest, 1915–1919.

¹⁷ Ratzel id. m. 24. o.

¹⁸ A felsorolás és a megállapítás Rónai András: *Gondolatok a politikai földrajz témaköréből*. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest, 1941. 87. o.-ról való.

¹⁹ Cholnoky Jenő: *Hazánk és népünk egy ezredéven át*. Somló Béla Könyvkiadó, Budapest, é. n. 77. o.

²⁰ Prinz Gyula: *Magyarország földrajza*. Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1942. 241–242. o.

elvesztése után is – megmaradt a megye kedvezőtlen alakja, hiszen még ma is eltérő jellegű földrajzi területeket ölel fel.

Ennél sokkal fontosabbak Prinz Gyula politikai földrajzi megállapításai Veszprémről. Véleménye szerint a trianoni Magyarország védelmének gerincét a Kárpát-medence belsejében húzódó úgynevezett „belső védelmi tengely”²¹ adja. Ez gyakorlatilag a mai Észak-Magyarországi-középhegység és a Dunántúli-középhegység területeit foglalja magába. Megállapítása szerint e belső védelmi tengely és ezen belül is kiemelten a Dunántúli-középhegység több nagyhatalom terjeszkedését állította meg.²² A magyar történelem folyamán erre talán legjobb példa a török hódoltság lehet, hiszen ennek határai is zömében e hegyvidéki területeken húzódtak. (Veszprém – Székesfehérvár – Tata – Esztergom – Eger – Nagyvárad). Pusztán természetföldrajzi és történelmi alapon Prinz Gyula a mai Magyarországot két jól védhető területre osztja fel:

„... A védelem természeti feltételei szerint ma a királyság két, némileg zártnak mondható belső hadászati területtel rendelkezik, mindkettő egymás mellett a Dunántúlon. Az egyik a Nyugati-középhegység, a Rába és a Komárom-Budapest közötti Duna-szakasz által bezárt terület, melynek középpontja Zirc. A másik a Balaton, Dráva, a Duna Budapest–Baja közötti szakasza és a Mecsek által bezárt terület, melynek központja a tolna megyei Tamási...”²³ Bár Prinz Gyula felosztását kifejezetten a trianoni határon belüli Magyarországra értette, e két terület elkülönítése a Kárpát-medence egészét felölelő Magyar Királyságra is érvényes. A török háborúk azt bizonyítják, hogy a külső, jól védhető Kárpátok és a határfolyók alkotta határok átlépése után e két belső terület védelme lépett előtérbe, így például Mohács éppen e déli védelmi terület bejárájánál fekszik.²⁴

A Dunántúli-középhegység e két, Prinz Gyula-féle „hadászati területet” választja el egymástól. A magyar hadtörténelem jeles eseményei kötődnek a hegységen átvezető irányok bejáratánál fekvő települések nevéhez: Veszprém, Pápa, Székesfehérvár, Tata, Esztergom. Amennyire fontos városalkotó tényezők ezen átjárók, annyira veszélyesek is. Hiszen ezen átjárókon próbáltak meg a hódítók hol kelet-nyugati, hol meg nyugat-keleti irányba átkelni a Dunántúli-közép-

²¹ Prinz Gyula: Magyar Földrajz. In.: Prinz Gyula–Cholnoky Jenő–Teleki Pál–Bartucz Lajos: *Magyar föld magyar faj* III. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é.n. 433–434. o. A földrajzi megnevezéseknél Marosi Sándor–Somogyi Sándor szerk.: *Magyarország kistájainak katasztere I–II*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1990. című művét vettük alapul.

²² Prinz Gyula: *Magyar Földrajz*, 434. o.

²³ U.o.

²⁴ A mohácsi ütközet természetföldrajzi feltételeiről lásd Cholnoky Jenő: *Hazánk és népünk*. Somló Béla Könyvkiadó, Budapest, é.n. 145–146. o.

hegységen, így természetes, hogy aki éppen védekezett, itt próbálta őket megállítani.

Veszprém helyzete

Veszprém város az Északi- és Déli-Bakony határán fekszik. A Veszprém–devecseri-árok és a Veszprém–nagyvázsonyi-medence végpontjaiban helyezkedik el. Cholnoky Jenő: *Veszprém* című könyvében az alábbiak szerint határozza meg a város fekvését: „...*Veszprém vidékén érintkezik tehát: a Bakony, a Déli-Bakony, a Balaton-felvidék és a Mezőföld. Sőt a Balaton víztükre és a Balatonra néző bortermelő lejtők szintén, mint külön termelő terület, ezen a vidéken érintkezik a többivel...*”.²⁵ Veszprémet nem véletlenül nevezik az átjárók városának. A Dunántúl területén több nagy jelentőségű átjáró található.

A Pilist és a Gerecsét választja el a Pilisvörösvári-árok, a Gerecsét és a Vértest választja el a Bicskei-átjáró, a Vértes és az Északi-Bakony között húzódik a Móri-árok. Veszprém kiemelkedő fontosságát központi fekvésének köszönheti. Innen indult ki az Északi- és a Déli-Bakonyt kettéosztó Veszprém–devecseri-árok, a Balaton-felvidéket és a Déli-Bakonyt elválasztó Veszprém–nagyvázsonyi-medence.

A Dunántúli-középhegység legnagyobb része a Bakony. A Móri-ároktól a Balatonig terjedő hegység fő tömegében triász korú mészkőből és dolomitból, kisebb részben jura- és krétakori mészkőből épül fel. Tájformáló jelentősége a permi vöröshomokkőnek és a Balaton környékét díszítő fiatal bazaltvulkánoknak van. A hegység törések mentén karsztos, fennsíkszerű rögökre darabolódott. Felszínét a víz, egyéb külső hatások és a kőzetek különböző minősége is alakították. A hegység három fő része a Balaton-felvidék, a Déli-Bakony és az Északi- vagy Öreg-Bakony.

A Balaton-felvidék különleges éghajlatú, tájképi szépségű, platószerű rögeit délen a Bakony, északon a Veszprém–nagyvázsonyi törésvonal határolja. Több részre tagolódik: a Balatoni-riviera, a Veszprémi-fennsík, a Keszthelyi-hegység, a Tapolcai-medence és a Tihanyi-félsziget.

A Balaton északi partjának napsütötte enyhe, kettős tereplépcsőjét Balatoni-rivierának nevezzük. Az alsó lépcső csak néhány méterrel emelkedik a tő fölé, a felső teraszt legfelül a Veszprémi-fennsík éles pereme zárja le. A Balatoni-riviera mediterrán lejtőin a római korig visszavezethető belterjes szőlő- és gyümölcstermesztés fejlődött ki. A Vörösberénytől – a település a nevét a vö-

²⁵ Cholnoky Jenő: *Veszprém*. Balatoni Társaság, Kalocsa, 1938. 22. o.

röshomokkőről kapta – Keszthelyig húzódó, mintegy két kilométer széles, déli kitettségű lejtőn falvak sorakoznak.

Veszprémi-fennsíknak nevezzük a lejtővidék fölé emelkedő, 250–300 m magas, kissé egyenetlen felszínű, körülbelül egymagasságú fennsíkot. Nagyobb része a Séd völgyétől délre helyezkedik el. Délnyugat felé Nagyvázsonyig terjed. Dolomitmezői kopárak, talaja terméketlen, sőt több helyen hiányzik is. Legkietlenebb része Hajmáskér, Öskü és Pét vidéke a Séd völgyétől északra. A fennsíkok vízszegények, emiatt a hegységben csak a medencék és a völgyek alkalmasak településre, ahol források fakadnak vagy magasabban áll a talajvíz. Innen származik több falu neve, amelyek a „kút” jelzőt viselik (Iharkút, Hárskút, Pénzeskút, Lókút, Úrkút). A karsztos felszínnel függ össze, hogy a Bakony eredetileg összefüggő erdőtakarójában az irtások nehezen települnek újra. Az összefüggő sűrű bükkösök a hegység magasabb és tagoltabb területén maradtak meg.

A hegység patakjainak legtöbb része a karsztvízszinten, bővizű forrásokból ered. Zirc vidékéről északnak tart a Cuha-patak, nyugat felé a Gerence, a Tolna, a Tapolca és még néhány patak. Veszprém felé dolomitsziklák között, aszimmetrikus völgyében kanyarog a Séd.

A táj Veszprémtől délnyugatra válik barátságosabbá, ahol a dolomitot felváltja a mészkő, a kopár legelőt pedig szántó és erdőterület. Felszíne is változatosabb. A fennsík futását medencék szakítják meg: a Kővágóörsi-, a Nagyvázsonyi-, a Taliándörögdi- és a Káli-medence. Legszebb és legtágasabb a Tapolcai-medence. Bazalttakarós tanúhegyeiről ismert: Badacsony, Szentgyörgy-hegy, Szigliget, Haláp, Csobánc, Gulács, Tóti-hegy és a Hegyesd. „... A magukban álló hegyek színté kínálkoztak a középkor viharos időiben várépítés céljára. Szigliget, Csobánc, Tátika és Hegyesd várromjai regélnek ezekről a régmúlt időkről...” – írta Kogutowicz Károly a *Dunántúl és Kisalföld* című művében.

A Déli-Bakony hegység része a Veszprém–nagyvázsonyi törésvonaltól északra a Veszprém–devecseri törésig terjed, pontosabban a Veszprém–Nagyvázsony–Devecser háromszögben foglal helyet. Legmagasabb két kiemelkedése a Kabhegy (601 m) és az Agártető (513 m). Az Északi-Bakony a Veszprém–devecseri-törésvonaltól északra a Móri-árokig terjed. A Bakonynek ez a legnagyobb területű és a legmagasabb része (Kőrishegy 704 m).

A Bakony peremén városok települtek, régi várak épültek. A történelmi emlékekhez barnaszénre és bauxitra települt ipar társult. Az itt épült gyárak, üzemek a Dunántúli-középhegység gazdasági képének, a földrajzi környezet átalakításának jellemző vonásait rajzolják meg.

Magyarország és egyben Veszprém közlekedésföldrajzi helyzetét befolyásolta, közlekedéshálózatán kimutatható a természetföldrajzi tényezők hatása

is. A vasút- és közútvonalak nagy része a Dunántúlon az ún. régi történelmi útvonalak mentén épült, követve a törésvonalak és a folyóvölgyek irányát. A Pilisvörösvári-árok tengelyében halad a 2. sz. Budapest–Esztergom vasútvonal, a Bicskei-árkon az 1. sz. Budapest–Tatabánya–Győr nemzetközi vasútvonal vezet át. A Móri-árkon pedig a Székesfehérvár–Komárom közötti 5. sz. vasútvonal. A Veszprémet Szombathellyel összekötő 20. sz. vasútvonal a Devecseri-árkon halad keresztül. Jellemző e területekre, hogy a vasút és a közút vonalvezetése párhuzamos. Az 1. sz. táblázat tartalmazza a Dunántúl átjáróinak felsorolását, végpontjait, nevezetes helyeit, a tengelyükben haladó főbb közlekedési útvonalakat (közút, vasút). [A lapszám 7. oldalán térkép, Veszprém az átjárók középpontjában. Szerkesztette: Siposné dr. Kecskeméthy Klára, Nagy Miklós]

Veszprém fekvéséről Cholnoky Jenő a következőket írta: „... A Várhegynél alkalmasabb helyet megerősített középkori város építésére hiába keresnénk. A budai, meg a segesvári Várhegy hasonlítható hozzá, de a veszprémi mindkettőnél kisebb és meredekebb lejtőjű. Ez valóban ideálisan védhető hely! ...”²⁶

	Az átjáró neve	Végpontjai	Nevezetes helyek	Közutak	Vasútvonalak
1.	Pilisvörösvári-árok	Budapest Esztergom	Pilisvörösvár, Esztergom	10-es út	2-es
2.	Bicskei-átjáró	Komárom Bicske	Komárom, Tata	M1-es, 100-as	1-es
3.	Móri-árok	Győr Komárom	Kisbér, Mór	81-es	5-ös (11-es, 13-as)
4.	Zirci-átjáró	Győr Veszprém	Pannonhalma, Zirc	82-es	11-es
5.	Devecseri-törés	Jánosháza Székesfehérvár	Devecser, Ajka, Városlőd, Veszprém, Várpalota	8-as	20-as
6.	Nagyvázsonyi-törés	Tapolca Székesfehérvár	Monostorapáti, Nagyvázsony, Tótvázsony	7301-es	nincs vasút
7.	Gici-átjáró	Pápa Kisbér	Gic	8302-es	13-as

Dunántúl átjárói

²⁶ U.o. 25. o.

Veszprém: Kászim napjától március 23-ig

Veszprém eddig ismertett természeti és társadalomföldrajzi viszonyai önmagukban még nem indokolják azt a tényt, hogy a város a magyar hadtörténelem folyamán többször is jelentős szerephez jutott. A geográfiai tényezők mellett legalább olyan súllyal esnek latba a hadügy fejlődésének és a magyar történelem eseményei.

Bár Veszprém már a népvándorlás korában is lakott hely volt, jelentős hadtörténelmi szerepet majd csak a török háborúk időszakában töltött be. A város történetével oly behatóan foglalkozó Veress D. Csaba sem tulajdonított különösebb jelentőséget az Árpád-kor legfontosabb hadtörténelmi eseményében – a tatárjárásban – Veszprémnek. A források hiányosságaira utalva megelégedett ezzel a rövid megállapítással: „... *A Veszprém megyében említett három vár – elsősorban Veszprém várának – sorsáról semmit sem tudunk. Feltehetően nem vették a tatárok ostrom alá...*”²⁷ A szakirodalom megállapításai szerint a tatár csapatok gyors magyarországi hadjáratuk folyamán jelentős és hosszú ideig tartó várostromokba nem kezdtek bele. A tatárjárást követő várépítési program természetesen Veszprémben is éreztette hatását. Bár az építési munkák egészen a XV. századig elhúzódtak, a kedvező domborzati viszonyok kihasználása egyértelmű. Azonban ahhoz, hogy Veszprém komoly várrá váljon, legalább olyan fontosak voltak a kedvező társadalomföldrajzi viszonyok is. Mindenekelőtt a hosszú – bár beharcokkal tarkított – több évszázados békés időszakot kell kiemelni.²⁸ A hosszú béke pedig kedvez a városok fejlődésének. Különösen érvényes ez az olyan helyzeti energiával rendelkező helyre, mint Veszprém és környéke. A bakonyi átjárók metszéspontjában fekvő település értékét növelte az ide telepített püspöki székhely. Ugyanilyen jelentős lehetett a Séd-patak is, amelyre már a XIII. században vízimalmok települtek.²⁹ Mindennek eredményeként a XIV. és XV. évszázadban Veszprém már Magyarország egyik legfontosabb vásárvonalán feküdt. Az északkeletről délnyugati irányba haladó Buda–Fehérvár–Berhida–Veszprém–Tapolca–Zalavár–Kanizsa–Zákány–Zágráb–Zeng kereskedelmi út testesítette ezt meg. E kereskedelmi úton a Bakony környékén csak Fehérvár lehetett kedvezőbb helyzetben, mert ott találkozott a Bécs–Győr–Fehérvár–Föld-

²⁷ Veress D. Csaba: *Váarak a Bakonyban*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1983. 15. o.

²⁸ A középkor és a késő középkor békés viszonyai nem téveszthetők össze napjaink békeállapotával, amikor az a teljes vagyoni és létbiztonságot is jelenti. Itt egyértelműen arról van szó, hogy az ország belterületein egyes rövid idejű hadjáratoktól eltekintve igazi nagy pusztító háború a török hadjáratokig nem volt.

²⁹ Veress D. Csaba: *Váarak a Bakonyban*, 16. o.

vár–Kalocsa út az említett kereskedelmi úttal.³⁰ Azok a tényezők azonban, amelyek Veszprém fejlődését eredményezték a huzamos béke idején, most a várost a hadak keresztútjára vetették.

Veszprém története a török háborúk idején már messze túlmutat olyan egyszerű földrajzi tényezőkön, minthogy a vár jól védhető helyen fekszik. Az első és talán legfontosabb tényező a korszak hadseregeinek akciórádusza volt. A XVI–XVII. század hadseregei ugyanis még nem a mai értelemben vett állandó hadseregek. Általában egy-egy hadjáratra toborzott, vagy összehívott seregekről van szó, még az olyan fejlett hadüggyel rendelkező országok esetében is, mint a Török Birodalom.³¹ A kérdéssel igen behatóan foglalkozó Perjés Géza kutatásai során arra a megállapításra jutott: „... Magyarország kívül esett az oszmán hadsereg akciórádusán, épp ezért az itteni hódításokat katonailag megtartani nem lehetett...”³² Perjés Géza e megállapítását azzal indokolta, hogy a mozgósítás után az oszmán hadsereg legelőbb az év áprilisi és májusi hónapjában tudott csak megindulni, és mintegy három hónapos menet után augusztusban érkezett Buda alá, vagyis a magyarországi hadszíntér legfontosabb pontjára. A török hadjáratokat azonban már október 26-án, Kászim napján be kellett fejezni.³³ A török had kivonulása után a hódoltság területein csak a végvárak őrsege maradt. Ennek pedig az lett a következménye, hogy Buda megtartása csak addig volt lehetséges, amíg az európai hadügy fejlődése nem tette lehetővé, hogy már kora tavasszal és az őszi időszakban is harcoló sereget tudjanak fenntartani. Mivel ez a fejlődés csak a XVII. század végén következik be, így Buda visszavétele és az ország felszabadítása is csak ekkor történhetett meg.³⁴

Mindez Veszprém sorsára is kihatott. A török hadsereg teljesítőképessége miatt a török hódoltság hatása az ország Prinz Gyula-féle védelmi gerince mentén húzódott. A török hadjáratok útvonala pedig általában követte a fő utánszállítási vonalat, a Dunát, így volt ez II. Szulejmán szultán olyan jelentős hadjárataiban, mint 1526, 1528, 1541. De a Duna maradt a hadak fő útvonala még a török elleni felszabadító háborúk idején is. Ennek eredményeként a Bécs és Felső-Magyarország elleni támadásokat is legtöbbször a Duna mentén vezették. Ez azt jelentette, hogy a Dunántúli-középhegységen átvezető átjárók közül

³⁰ Ajtay Ágnes et al.: *Történelmi világtalasz*. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1991. 114. o.

³¹ Perjés Géza: *Mohács*. Magvető Kiadó, Budapest, 1979. 13–15. o.

³² Perjés Géza: *Az országút szélére vetett ország*. Magvető Kiadó, Budapest, 1975. 8. o.

³³ Perjés Géza: *Az országút szélére vetett ország*. 10. o. és Tóth Sándor László: *A Kászim-nap és a tizenöt éves háború*. *Hadtörténelmi Közlemények* 1995. 2. sz. 25–33. o.

³⁴ Mivel a Duna-völgyében egészen Nándorfehérvárig nem volt olyan terepszakas, amelyen a kor serege tartósan megkapaszkodhatott volna, így Buda bevétele az ország elfoglalását is jelentette. (Perjés Géza megállapítása.)

általában az esztergomit vették igénybe. Az ettől délebbre elhelyezkedő többi átjáró már legtöbbször csak a főszereg mozgásának biztosítása miatt volt fontos. Hiszen ezeken keresztül bármikor a Bécs vagy Felső-Magyarország irányába vonuló török sereget hátba lehetett támadni. De fontosak voltak ezek az átjárók Buda szempontjából is. Ha ezek török kézbe kerültek, Budát lehetetlen volt megostromolni. Ezért volt az, hogy a Dunántúli-középhegység két oldalán fekvő várak oly gyakran szerepeltek a hadi eseményekben. Esztergom, Komárom, Tata, Fehérvár, Győr, Palota, Veszprém, Pápa ugyanarra a sorsra jutott. Pusztán földrajzi elhelyezkedésük miatt két nagyhatalom határvidékének több-kevesebb jelentőséggel bíró végvárai lettek. Ez volt az oka annak, hogy Veszprém a török hódoltság idején 1552 és 1608 között oly sokszor cserélt gazdát.

A magyar hadtörténelemben Veszprém a második világháború idején játszott újból jelentős szerepet, amelyhez hozzájárultak a hadügy XIX–XX. századi fejlődésének jelentős eredményei. Az újkori háborúkat a hadseregek egyre magasabb fokú gépesítése és a hadi tevékenységek nagy kiterjedése jellemezte. A második világháború időszakában a fegyveres tevékenységek hatalmas földrajzi térségeket öleltek fel egyidőben. Szinte természetes lett, hogy a nagy földrajzi méretek és a milliós hadseregek tevékenysége következtében a geográfiai elemek minden addiginál erőteljesebben behatárolták a háborúk eseményeit.³⁵ Veszprém szerepe a magyarországi harcokban ennek tipikus példája. De jó példája annak is, hogy egy kis város sorsát mennyire meg tudja határozni a kontinensnyi méretekben gondolkodó hadászat, katonapolitika. Styemenko tábornok, akik a második világháború idején a szovjet vezérkar hadműveleti csoportfőnöke volt, háború utáni emlékirataiban Magyarországgal kapcsolatban így fogalmazott:³⁶

„... Az ország felszabadítása után a szovjet csapatok kijuthattak a velünk szövetséges Csehszlovákiába, amely közvetlen határos volt a hitlerista országgal, s délről átkarolhattuk Németországot. Innen a távolság a fasizmus barlangjáig már csak néhány száz kilométer. De voltak más elképzeléseink is. Ha Magyarország felszabadult, ez lényegesen megváltoztatja a katonai helyzetet Olaszországban, Jugoszláviában, Görögországban és Albániában. Ez esetben csapásokat mérhetünk az említett országokban lévő német fasiszta csoportosítások hátába, és elvághatjuk a Németországba vezető visszavonulási útvonalait. Ez a helyzet a hadászati konstelláció új és rendkívül fontos eleme lett volna Európában...”

³⁵ Taylor, A. J. P.: *A második világháború képes krónikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 13–28. o.

³⁶ Styemenko, Sz. M.: *A vezérkar a háború éveiben*. Zrínyi Katonai Kiadó–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 253. o.

Tehát az orosz hadvezetés Magyarországot az európai katonapolitikai események középpontjába állította. Tudta ezt természetesen a német és a magyar vezérkar is. Tisztában voltak vele, hogy miután a szovjet csapatok 1944 őszén átlépték a Kárpátok déli hágóit és kijutottak a Nagyalföldre, azokat legelőször csak a Duna vonalában, majd pedig az Észak-Magyarországi-középhegység és a Dunántúli-középhegység átjáróinál lehet megállítani. Vagyis a Prinz Gyula által megfogalmazott hadászati vonalon. Ebben a helyzetben igen felértékelődött Budapest, mint Németország egyik védőbástyája és megnőtt a másik védőbástyához, Bécshez vezető, a Dunántúli-középhegységen áthaladó átjárók jelentősége is. Természetes hát, hogy Veszprém, amely több átjáró metszéspontjában fekszik, mindkét fél számára fontos lett.

1945. február 13-án befejeződött Budapest ostroma és a szovjet hadsereg újabb hadművelet végrehajtására készült fel annak érdekében, hogy Bécs elfoglalásával kedvező feltételeket teremtsenek a lengyel terület fő hadszínterén tevékenykedő erők részére és ezzel együtt valósítsák meg Németország déli irányú átkarolását.³⁷ A Bécs irányába végrehajtandó hadműveletekre két irány jöhetett szóba. A szovjet hadsereg vagy a Duna bal partján támad az Északkeleti-Kárpátokon át Zólyom–Nyitra–Nagyszombat–Pozsony–Bécs irányba, vagy kieroszakolva az áthaladást a Dunántúli-középhegység átjáróin a Duna jobb partján egyenesen Bécs felé támad. A szovjet hadvezetés ezt az utóbbi lehetőséget választotta. Már 1945. február 17-én a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság utasítást adott az érintett 2. és 3. Ukrán Frontnak támadó hadművelet előkészítésére Bécs irányába. Ezzel egyidőben a német és magyar csapatokból álló Déli Hadseregcsoport a Dunántúli-középhegységben és annak előterületén felkészült a várható szovjet támadás elhárítására.³⁸ A szovjet csapatoknak tehát mindenképpen fel kellett számolniuk a német-magyar csoportosításokat annak érdekében, hogy elérhessék Németország déli térségét. A szovjet hadvezetés szándékát azonban felborította a német hadsereg váratlan támadása. 1945. február 17-én Komárom északi körzetéből kiindulva igen erős csapást mérnek a szovjetek garami hídfőjére, majd nemsokára megindult a 6. SS-páncélos hadsereg támadása annak érdekében, hogy kijusson a Dunához. Ezzel a német vezetés stabilizálni szándékozott a dunántúli helyzetet, továbbra is kezében akarta tartani a dunántúli földgáz- és kőolajmezőket és meg akarta akadályozni a szovjet erők kijutását a német területekre.³⁹ Ebben a helyzetben a Dunán-

³⁷ M. Szabó Miklós: *A magyarországi felszabadító hadműveletek 1944–1945.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 114. o.

³⁸ Veress D. Csaba: *A Dunántúl hadi krónikája 1944–1945.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1984. 252 o.

³⁹ M. Szabó Miklós: *A magyarországi felszabadító hadműveletek.* 141–144. o.

túli-középhegységen átvezető átjárók igen fontosakká váltak. A német támadó hadművelet időszakában az utánpótlás szállításának szinte egyedüli útvonalai voltak. Amikor pedig megindult a szovjet támadás Bécs irányába, a német csapatok csak itt tudták azt lelassítani. Ez volt az oka annak, hogy Székesfehérvárért, Esztergomért, Várpalotáért és Veszprémért olyan véres harcokat vívtak.

A német csapatok ellentámadása 1945. március 15-re teljesen kifulladás, és másnap kezdetét vette a szovjet csapatok úgynevezett „bécsi támadó hadművelete”.⁴⁰ Bár a szovjet csapatok előretörése viszonylag gyorsan halad – március 28-án már Komárom és Győr is szovjet kézre jutott –, a veszteségek nagyok voltak.⁴¹ A német-magyar csapatok védelme az összeomlás jeleit mutatta. A hadtörténelem szerint maga Veszprém is e zavaros napokban szabadult fel, 1945. március 23-án.⁴²

Pedig a valóság nem így nézett ki. Veress D. Csaba a Veszprém környéki harcokról írott könyve más képet mutat 1945 tavaszáról. A március 23-i és azt megelőző harcok leírása nem egy menekülő, szétvert hadsereget mutat. A városban, annak környékén, és főleg a 8-as számú út mentén folytatott harcokban a német csapatok már Bécsét és így áttételesen saját hazájukat is védték. E napon délután 14 és 15 óra között a várost védő 3. német páncélos hadosztály utolsó részei is kivonultak a városból. Veress D. Csaba a szovjet 9. gárdahadsereg hadműveleti naplójára hivatkozva 162 szovjet és 200 német hősi halottról tud, akik a városban, vagy annak közvetlen környékén veszítették életüket.⁴³ Az ugyanitt található adatok szerint Veszprémet mintegy 85 légitámadás érte és ennek eredményeként 2060 lakóház sérült meg és csak 850 maradt épségben. A polgári áldozatok száma az elhunytakat és elmenekülteket is figyelembe véve 11 052 fő volt. A városban lévő más területekről menekült emberek közötti áldozatok számát talán soha sem fogjuk megtudni. Veress D. Csaba idézett művében ugyanis szerepel e mondat is: „... A március 23-án lezajlott harci események és légitámadások után nagyszámú katona és ismeretlen polgári személy (vidéki menekültek) holtteste maradt a város utcáin és épületeiben...”⁴⁴

⁴⁰ M. Szabó Miklós: *A magyarországi felszabadító hadműveletek*. 145. o.

⁴¹ Gosztonyi Péter: *A Magyar Honvédség a második világháborúban*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 252–254. o.

⁴² M. Szabó Miklós: *A magyarországi felszabadító hadműveletek*, 165. o.

⁴³ Veress D. Csaba: *A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története (1944. december 1–1945. március 30.)* Veszprém Megyei Tanács, Veszprém, 1977. 324–347. o.

⁴⁴ Veress D. Csaba: *A balatoni csata*, 345. o.

Veszprém a hadak útján

Cholnoky Jenő Veszprémről ezt írta: „... Nagy környék falvainak bevásárló és értékesítő helye. A balatoni borvidéktől a Bakony erdőgazdaságáig, a Mezőföld szomszédos területeitől a dolomitpusztákon át a nagy mezők legelőterületei felé, mindenféle természetnyerület került itt piacra. Kicsinyes falvak, kicsinyes részletek, ezért kicsiny és kicsinyes a város is, de iskolapéldája a gazdasági középpontnak, tehát később a közigazgatásnak is, meg a szellemi életnek is középpontja...”⁴⁵ De Veszprém jó példája annak is, hogy egy város földrajzi viszonyai következtében a hadi események középpontjába kerülhet.

Veszprém kialakulásában és fejlődésében döntő jelentősége volt a hely földrajzi helyzetének, helyi értékének. Az ország egyik legfontosabb vásárvonalára települt város fejlődése szinte töretlen volt a török háborúk időszakáig. Ekkor ugyanis az addig oly előnyös fekvés hirtelen kedvezőtlen események alkotója lett. A Dunántúli-középhegység átjáróinak metszéspontjában fekvő város két nagyhatalom határvidékének egyik kulcspontjává vált. Hol Budát, hol Bécset védtek itt és ez a háborús állapotok másfél évszázadra való állandósulását eredményezte.

A második világháború időszakában is ugyanez volt a helyzet. Ekkor Veszprém a többi dunántúli jelentősebb településsel és átjáróval együtt rövid időre a világ sorsát eldöntő küzdelem középpontjába került. A Dunántúlon és így Veszprémben a Bécset és Németországot védő német-magyar csapatok ellenállása és a mindenáron erőltetett szovjet áttörési kísérletek oka is a település földrajzi helyzetében rejlik. Ez okozta a város és lakosságának oly nagymérvű pusztulását.

Összefoglalva: Veszprém nagyon jó példája annak, hogy egy település történetében a földrajzi viszonyok mennyire meghatározóak. Míg az egyik oldalon a város dinamikus fejlődését eredményezik, a másik oldalon annak pusztulásához vezethetnek. A földrajzi viszonyok azonban nem mindenhatóak, magán az emberiségen múlik, hogy meghatározó jellegét a pusztítás vagy az építés irányába használja-e ki.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ajtay Ágnes et al: *Történelmi világtatlasz*. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1991.

Benevolo, Leonardo: *A város Európa történetében*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994.

⁴⁵ Cholnoky Jenő: *Hazánk és népünk egy ezredéven át*. Somló Béla Könyvkiadó, Budapest, é.n. 165. o.

- Bernát Tivadar et al.: *Általános gazdasági földrajz*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.
- Bulla Béla–Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Országos Köznevelési Tanács, Budapest, 1947.
- Cholnoky Jenő: *Az egyenlítőtől a sarkvidékig*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest, 1930.
- Cholnoky Jenő: *Az emberföldrajz alapjai*. A Budapesti m. kir. Tudományegyetem, az egyetemi Közgazdaságtudományi Kar, a Kolozsvári Tudományegyetem, a Pozsonyi Tudományegyetem Földrajzi Intézeteinek kiadványa, Budapest, 1922.
- Cholnoky Jenő: *Hazánk és népiünk egy ezredéven át*. Somló Béla Könyvkiadó, Budapest, é. n.
- Cholnoky Jenő: *Magyarország földrajza*. Danuvia Könyvkiadó, Pécs, 1929.
- Cholnoky Jenő: *Veszprém*. Balatoni Társaság, Kalocsa, 1938.
- Czirbusz Géza: *Antropogeográfia I. al.* Franklin Társulat, Budapest, 1915-1919.
- Gosztonyi Péter: *A Magyar Honvédség a második világháborúban*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Granasztói György: *A középkori magyar város*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Hegyí Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- Hungler József: *Veszprém településtörténete*. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém, 1988.
- Jászay Magda: *Velence és Magyarország*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Kozma Endre–Héjja István–Stefancsik Ferenc: *Katonaföldrajzi kézikönyv*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1993.
- Kulcsár Péter: *A Jagelló-kor*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.
- Lehmann Antal–Vuics Tibor: *Földrajzi fogalmak kisszótára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.
- Marosi Sándor–Somogyi Sándor szerk.: *Magyarország kistájainak katasztere I–II*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1990.
- M. Szabó Miklós: *A magyarországi felszabadító hadműveletek 1944-1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Perjés Géza: *Az országút szélére vetett ország*. Magvető Kiadó, Budapest, 1975.
- Perjés Géza: *Mohács*. Magvető Kiadó, Budapest, 1979.
- Prinz Gyula–Cholnoky Jenő–Teleki Pál–Bartucz Lajos: *Magyar föld magyar faj I–IV*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n.
- Prinz Gyula: *Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása*. Magyar Földrajzi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1914.
- Prinz Gyula: *Magyarország földrajza*. Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1942.
- Ratzel, Friedrich: *A Föld és az ember, anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alakulásának alapvonalai*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1887.
- Rónai András: Gondolatok a politikai földrajz témaköréből. In.: *Gáspár József et al.: Az újságírójelölt kézikönyve VI. füzet* Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest, 1941.
- Schneider, Wolf: *Városok Úrtól Utópiáig*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1973.

- Styemenko, Sz. M.: *A vezérkar a háború éveiben*. Zrínyi Katonai Könyvkiadó-Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440-1711*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Taylor, A. J. P.: *A második világháború képes krónikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Essay. A szerző kiadása, Budapest, 1917.
- Tóth Sándor Jenő: *A Kászim-nap és a tizenöt éves háború*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1995. 2. sz. 25-33. p.
- Veress D. Csaba: *A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története (1944. december 1–1945. március 30.)*. Veszprém Megyei Tanács, Veszprém, 1977.
- Veress D. Csaba: *A Dunántúl hadi krónikája 1944-1945*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1984.
- Veress D. Csaba: *Várak a Bakonyban*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1983.

REGENYE JUDIT:

Bronzkori temető a Cserhátan. Ami előkerült és ami előkerülhetett volna¹

A Laczkó Dezső Múzeum és a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára közös kiállítása 2013 májusában nyílt meg a múzeumban *Veszprém szegről szegre I. Cserhát – Szentivánszeg városrész-története* címmel. A kiállításon bemutattunk egy bronzkori sírt a Cserhátan feltárt leletek közül, valamint a kiállításhoz kapcsolódó konferencián elhangzott egy régészeti előadás a városrész leleteiről, a kutatások történetéről. Az előadás szövege itt olvasható.

A feltárások története

Veszprém földje még ma is régészeti leletek tömegét őrzi, hiszen 7000 év óta élnek (és halnak) itt emberek. Ez nem csak a mi városunkban van így, minden jelentősebb lakott hely évezredes történelmi múlttal rendelkezik. Ezért aztán különös gonddal kell eljárni a városi építkezéseknél, mert ami elpusztul, az nem hozható vissza. A Cserhát bronzkori és középkori régészeti lelőhelyeit a városrész bontásakor, átépítésekor szinte teljesen megsemmisítették. A 20. század első felében a múzeumba került leletek és egy 1991-ben végzett leletmentéskor talált edények sejtetik, hogy mi ment veszendőbe. Nem jelent mentséget, hogy másutt van ilyen lelet bőven, mert ami itt elveszett, az a mi történelmünk. Minden lelet fontos lehet, nem tudhatjuk mi kerül majd elő, a legjelentéktelenebb helyeken is találhatóunk valami jelentősét. Úgy kell tekinteni a régészeti lelőhelyekre, mint az élővilág sokszínűségére. Ahogy a természetvédők minden egyes faj fennmaradását fontosnak tartják, ugyanúgy fontos számunkra, hogy ne tűnjön el nyomtalanul egyetlen történelmi, kulturális tárgy, hely, tradíció sem. Nehéz átfogni hétezer évet, nehéz magunkévá tenni a távoli múltat, pedig ez a közös múlt alapozza meg a helyhez tartozás érzését, ami elengedhetetlen a közösség összekapcsolásához, így érthető, hogy a régészeti kutatás a szó legszorosabb értelmében a közt szolgálja.

A Cserhát területéről a múzeumba került leletek bekerülési idejét és körülményeit végignézve kirajzolódik a régészeti örökség kezelésének és a régiséggyűj-

¹ *Veszprémi Szemle*, 2014/2. 87–96. o.

tesnek a magyarországi története. A régi tárgyak gyűjtése már évszázadokkal a múzeumok kialakulása előtt divatba jött, a reneszánsz főúri udvarok mindenütt rendelkeztek kuriózum-gyűjteménnyel, melyekben a régiségek mellett helyet kaptak kőzetek és mindenféle ritkaságok. Antikváriusok folytattak ásatásokat és kereskedtek az előkerült leletekkel, főleg antik szobrokkal. A 19. század második felében, a kiegyezés körüli években a régészet tudományá válásával párhuzamosan ez a tevékenység az intézményesülés útjára lépett. A polgárosodás hatására múzeumalapító hullám indult el vidéken, sorra jöttek létre a múzeumegyletek és alapítottak nyilvános gyűjteményeket, így történt ez Veszprémben is 1903-ban. A közgyűjtemények szerveződése, a tudományos kutatások megindulása szükségessé tette az előkerült leletek helyzetének jogi szabályozását. Az 1870-es évektől születnek a régiségekre vonatkozó jogszabályok, 1929-es keltezésű a mai régészeti törvény őse. A háború után természetesen ezen a területen is gyökeresen új jogszabály született 1949-ben. Ebben fogalmazták meg a ma is érvényes alapelvet, miszerint minden a földből előkerülő lelet tulajdonosa az állam. A vidéki múzeumi hálózat megszerveződésével 1963-tól a jogszabály is megerősödött megismételve az állam igényét az előkerült leletekre és szabályozva a leletbejelentés kötelezettségét. Számunkra ez azért érdekes, mert a Cserhát bontásakor már élt a törvény. Új szabályozásra az uniós jogharmonizáció keretében került sor 1997-ben, majd 2001-ben. Lényeges különbség van a mai gyakorlat és a kezdeti idők felfogása között. Sokáig csak maga a tárgy számított, annak volt régiség értéke és ennek megfelelően gyakran vásárlással szerezte meg a múzeum a földmunkák során előkerült leleteket. Voltak persze ásatások is, de az a jogi előírás, hogy minden jelzett lelőhelyen megelőző feltárást kell végezni, ahol földmunkát terveznek, csak a legutóbbi ezredfordulón született meg. Ma már nem az egyedi tárgyak a fontosak a régészetben, a tudományos információ nagyobb részét a feltárást során a leletek környezetéből szerezük meg.

A Veszprémvármegyei Múzeum szerzeményi naplójában 1875 óta találunk bejegyzéseket, bár a múzeum alapítási éve 1903. Laczkó Dezső igazgató a korábbi gyűjtéseket vezethette be, melyeket a főgimnáziumban őrzött. Nagy súlyt helyezett Laczkó Dezső arra, hogy a törvényhatóság a talált régiségek ügyében éberrel őröködjön a törvényes eljárás felett. A törvény betartása, a régiségek múzeumba adása azonban nem volt maradéktalan, mint Veszprém megye alispánjának 1912. évi körrendelete „a nyilvános múzeumokat illető régiségeknél követendő eljárás tárgyában” mutatja.² (1. ábra: Lásd a lapszám 89. oldalán: ábra: Körrendelet a nyilvános múzeumokat illető régiségeknél követendő eljárástárgyában, 1912. május 8. (LDM adattára))

² Laczkó Dezső Múzeum adattára, 741510 számon.

A körrendeletben a következőket írta Koller Sándor: „Előfordult esetekből arról szereztem tudomást, hogy utóbbi időben a mezőgazdasági, építkezési és egyéb földmunkálatoknál felszínre kerülő régiségeket ... a találók vagy a földtulajdonosok, illetve ezek együttesen eltitkolva maguknak megtartják, sőt azokat áruba is bocsátva maguk javára értékesítik, s így e tárgyakat a tudomány és a nagy közönség érdekeit szolgáló közintézetek, az országos nemzeti és nyilvános múzeumok elől elvonják. Minthogy a vármegye területén felmerülő ily leletek ... a Veszprémvármegyei Múzeumot illetik, ... felhívom vármegyém lakosságát, hogy az ily leletekről a talált tárgyak felmutatásával a város polgármesterének, illetve a községi elöljáróságnak a további következmények terhe alatt mindenkor és azonnal tegyen jelentést...” A jogkövető magatartás ugyan a rendelet szerint nem mindig érvényesült, de működött a kapcsolati háló. Laczkó Dezső köztisztviselőként álló tanáremberként igen széles ismeretségi körrel rendelkezett, az előkerült leletek gyorsan a tudomására jutottak, a leleteket a múzeum számára megszerezte. Ahol lehetősége volt rá, munkatársával Rhé Gyulával együtt ásatást is végzett. Ezt látjuk a cserhádi leletek esetében is.

Az első múzeumi gyűjtés a Cserhát területén 1914. július 30-án egy kisebb ásatás volt a szerzeményi napló bejegyzése szerint.³ A naplóban a bronzkori sírokban talált leleteket darabszám szerint sorolta fel Laczkó Dezső. Négy sír szerepel, illetve V. számmal „többféle urnatöredék a sírvermek közeléből és mellékéből”. A kataszteri feljegyzések között a következő leírást találjuk: „A Kossuth L. u. és az ev. templ. előterének rendezése alkalmával a Rauschnitz-butoros előtt és a szikvízgyári ház előtt a dolomitfalban bronzkori urnasírok edényekkel és szarvasagancsokkal. Két sír a R. ház kapubejárata alatt is. Az utcatesten (a házak előterében) egy 160x30 cm átmérőjű és 90 cm mély ovális körű sírgödörben három urnafészkek feküdt (b, c és d) b-ben 9 urna és közelében (a) 3 jó erős agancsdarab, c-ben 7 darab és d-ben 5 darab edény. Ezen kívül még 3 egyes sírgödörben 8, -10, -10 db urna, hamu, égett csonttal keverve. S a szikvízgyár kapuja előtt a dolomit egészen murvás.” Eszerint viszont 5 sír került elő. A II. sírről készített Laczkó Dezső vázlatrajzot is a feljegyzés mellé. A lelőhely ma Veszprém, Kossuth L. u. 7. néven, 9682 számon⁴ van nyilvántartva az országos régészeti nyilvántartásban, topográfiai száma 51/35,⁵ a leletanyag a Laczkó Dezső Múzeumban 53.16.1–54. leltári számon található. A hamvasztásos sírok középső bronzkoriak (Kr. e. 2. évezred közepe).⁶ (2–6. ábra: Lásd a lapszám 90. oldalán)

³ Laczkó Dezső Múzeum adattára, Szerzeményi napló I. 4385.; ÉVIJEL 1914. 9. o.

⁴ Lechner Lajos Tudásközpont, örökségvédelmi nyilvántartás.

⁵ MRT 242. o.

⁶ REICH 2006. 17. o.; KISS 2012. 306–307. o.

Ezután hosszú évekig a Cserhátról nem került be leletanyag a múzeumba, csak 14 évvel később, 1928. július 18-án találunk egy-egy sort bronzkori urnák (2 ill. 3 db) megvásárlásáról a Bruck-majorból.⁷ A lelőhely Veszprém, Thököly u. néven, 9681 számon van nyilvántartva, topográfiai száma 51/34,⁸ leltári száma 54.47.1-5. (7. ábra: *Lásd a lapszám 92. oldalán*) A Kossuth L. utcaiakhoz hasonlóan bronzkori hamvasztásos sírokról van szó,⁹ s bár a múzeumba csak az edények kerültek be, a sírokról nincs adatunk. Majd 10 évvel később, 1938-ban szintén vásárlással jutottak a múzeum birtokába a Kulcsár-háznál pinceásáskor előkerült leletek. A lelőhely Veszprém, Kossuth u. 18. néven, 9685 számon van nyilvántartva, topográfiai száma 51/38.¹⁰ Leltári szám: 53.19.1–23. Az előzőhöz hasonlóan feltételezhető, hogy sírlelet, kora középső bronzkor.¹¹ Mindkét eset azt a háború előtti gyakorlatot mutatja, hogy a múzeum megvásárolta a földmunkák során felszínre került leleteket. Ezután évtizedekig nem találunk adatot cserhádi leletekről.

A század első felének leletmentő gyakorlata közelebb állt a mostanihoz, mint a háború utáni éveké. Egy 1922-ben kelt irat (8. ábra: *Lásd a lapszám 93. oldalán. Főjegyzői határozat, 1922. április 11. (LDM adattára)*) a múzeumigazgató kérésére elrendeli a következőket: „A városi tanács Laczkó Dezső múzeumi igazgató urat felkéri, hogy a kislakások építésénél előforduló ásatásokat geológiai és archeológiai szempontból figyelemmel kíséri és ezekre időnként felügyelni szíveskedjék. A városi tanács erről Gyökeres János építési vállalkozó urat értesíti és felkéri, hogy az ott dolgozó munkásokat utasítsa arra, hogy Laczkó igazgató úrnak mindenben szolgálatára legyenek.”¹² Ezzel szemben a 60-as, 70-es, 80-as években egyes esetekben középkori sírleletek leletmentése folyt ugyan a hatalmas építkezések területén, de csak akkor, ha már előkerültek a leletek, a temető többi sírja a kitermelt földdel együtt elszállítódott. A korábban látott rendszeres múzeumi jelenlétre nem volt alkalom. Jól illusztrálja a helyzetet Uzsoki András 1970. december 15-én kelt jelentése: „Jelentem, hogy Veszprém belváros területén folyó nagyarányú építkezésekkel kapcsolatos földmunkák és csatornaásások alkalmával 1970. év június-szeptember hó között több ízben észak-pannon /veszprémi/ mészbetétes kultúra temetőjének hamvasztásos urnasírjait rombolták szét. ... A Kossuth Lajos utca 14. sz. háznál és környékén épületbontás közben június-szeptember között folyó munkálatok alkalmával több esetben hamvasztásos urnasírokat romboltak szét. Csupán a leletek egy részét sikerült megmenteni.

⁷ Laczkó Dezső Múzeum, Szerzeményi napló II. 6545, 6547.

⁸ MRT 242. o.

⁹ KISS 2012. 306. o.

¹⁰ MRT 243. o.

¹¹ REICH 2006. 17. o., KISS 2012. 307. o.

¹² Laczkó Dezső Múzeum adattára, 48.829/1977.

Innen trianguláris kis bronz tör, tölcséres szájú urnák, tálak, korsók kerültek a Bakonyi Múzeumba."¹³

Bronzkorral 1991-ben találkozunk ismét, a Kereszt u. 9. szám alatti épület átépítésénél középkori csontvázak kerültek elő és két bronzkori – valószínűleg sírokból származó – urnát adott át az építésvezető a múzeumnak.¹⁴ A lelőhely azonosítója 9654, topográfiai száma 51/7.¹⁵ Ez egyben az utolsó Cserhátról származó őskori adat.

Bronzkori hamvasztásos sírokat találtak tehát a Kossuth L. utca 7., 14. és 18. számú házaknál, a Thököly utcában, valamint a Kereszt utca 9. helyén. Ezek a leletek a városrész délnyugati részén körvonalaznak egy temetőt. Azt nem tudhatjuk, hogy a temető tényleg csak erre a területre korlátozódott-e, feltételezhetően másutt is voltak (vannak még?) sírok. A temető a bronzkorban némileg eltért attól, amit ma temetőnek nevezünk. Nem sűrűn egymás mellé, sorokba rendezve ásták a sírokat, hanem egymástól nagyobb távolságban lévő laza csoportokba. A csoportok családi, rokonsági alapon jöttek létre, legalábbis ez tűnik valószínűnek. A cserhádi temető része volt a nagy belvárosi temetőegyüttesnek, melyhez tartozó sírokat ismerünk a Búzapiacson, a kórház, a rendőrség területén. Jellegzetes vonása ennek a temetőnek hogy kizárólag hamvasztásos sírokat találunk benne. Az őskor folyamán a halottak elföldelése szigorú rítusok szerint történt. A hamvasztás az őskorban ugyan kezdettől fogva gyakorolt szokás volt, de a földbe temetéshez képest ritkábban. A bronzkorban változott a helyzet, évszázadokon keresztül kizárólag a hamvasztást választották. A Dunántúl egész területét lakó mészbetétes edények népe túlvilághitében a halottak elégetését követelte meg.

A bronzkor Veszprémben

A bronzkor a Kr. e. 3. évezred közepén vette kezdetét és a 2. évezredben végig tartott. A korai évszázadokból csak szórványos adataink vannak Veszprémből, a 2. évezred elejétől a mészbetétes edények népéről annál több. Már a régészeti kultúra kialakulásával kapcsolatos ismeretek is a városhoz kötődnek, a várban feltárt leletek alapján különítették el a legkorábbi lelettípust.¹⁶ A mészbetétes edények népének nevezett régészeti kultúrát az edények díszítettsége alapján dél- és észak-dunántúli csoportra osztjuk. Az északi csoporton belül elkülönül

¹³ Laczkó Dezső Múzeum régészeti adattára, 14.196.

¹⁴ Laczkó Dezső Múzeum régészeti adattára, 18.713.92.

¹⁵ MRT 235–236. o.

¹⁶ Palágyi Sylvia ásatása, 1972. CSÁNYI 1978.

az esztergomi és a veszprémi csoport. Ezek talán törzseket jelentenek eltérő anyagi kultúrával, szokásokkal. A bronzkor közepén, a Kr. e. 19–14. század között törzsfői központként működött a veszprémi Vár-hegy, a sánccal körülvelt magaslati telepet kisebb települések és nagy kiterjedésű temetők vették körül. A bronzkori társadalom erősen hierarchizált, a törzsfők magaslati telepeken székelték, a lakosság nagy része kis falvakban élt. Veszprém a Balaton környékén élt csoport központja lehetett, szinte az egész város területe hozzátartozott a várbeli törzsfői szálláshoz a temetők kiterjedése alapján. A legnagyobb temető a Dózsaváros területén volt, 1905-től kezdve vannak sírokra vonatkozó adatok. A másik kiterjedt temető a belvárosban található a Kossuth L. u. – kórház – rendőrség által meghatározott sávban, 1894 óta ismert. A múlt század elejéről van adat a Kiskőrösi utcában talált sírokról. 1897-ben pedig a pályaudvar bővítésekor találtak sírokat Jutason. A hamvasztásos temetkezések jellegzetessége, hogy edényeket raktak mellékletként a sírokba. Ennek köszönhető, hogy őskori gyűjteményünk (és az összes dunántúli múzeum gyűjteményének) tekintélyes részét képezik a korszak leletei. Az edények tipológiai elemzése alapján tudjuk, hogy 500 éven keresztül folyamatosan használták a veszprémi temetőket.

Települési nyomot a Cserhát városrészben nem ismerünk, a dózsavárosi sírok között településre utaló adatok is vannak. A mészbetétes edények népe favázás, vesszőfonatos, sárral tapasztott falú házakban élt, a házak körül félig a földbe mélyített egyéb épületeket, tároló vermeket, kutakat lehet találni. Földművelő parasztok voltak, a leletek alapján meghatározóan szarvasmarha tenyésztők. Mind a településeken, mind a sírokban megtaláljuk a régészeti kultúra nevét adó jellegzetes kerámiájukat. Az edényeket kézzel formálták és még égetés előtt vonalakat, szélesebb sávokat mélyítették az agyagba, majd ezt fehér anyaggal töltötték ki. A kitöltő anyag összetételét először Wartha Vince vizsgálta és csonthamunak határozta meg.¹⁷ A mai komolyabb kémiai vizsgálatok alapján is ez a massa alapja.¹⁸

A sírokba tett nagyszámú edény a temetés előtt készülhetett, szép kivitelű, de alig kiégetett, látszik, hogy nem tartós használatra szánták. Az edények színe fekete, sötétvörös vagy sárga, gyakran fényezett a felületük. A fényes fekete edényoldalon különösen jól mutat a fehér díszítés. A feketés törésfelület redukált égetésre utal, úgy tűnik a cél általában a fekete szín elérése volt, de az égetés hőmérséklete nem szabályozható a gödörben történő kiégetésnél. Az edények díszítése szigorú rendet követ, a mintázat szimbolikus jelentést hordoz. Az utóbbi évek vizsgálati szerinti az edények díszítő motívumai jelrendszerként

¹⁷ WOSINSKY 1904. 20. o.

¹⁸ SZABÓ 2013. 233. o.

működtek, határozottan különbséget lehet tenni a férfi és női sírok edényei, valamint a gyermekek és felnőttek edényei között és e szerint az urna magát a halottat jelképezte, sőt e kutatások összefüggésbe hozzák az edények díszítésének csonttartalmát az elhamvasztott egyénnel.¹⁹ Egy sírba gyakran 10–20 edényt raktak, de Balatonfűzfőn találtunk már 140 edényes sírt is. Sírfeltárásoknál a máglya általában nem kerül elő, valószínűleg távolabb lehetett a hamvasztó hely. A csontok fehér színe alapján 7–900 °C-os volt az égetés hőmérséklete, a máglyán történő hamvasztás nem teljes, gyakran nagyobb csontdarabok egyben maradtak. A máglya elhamvadása után összeszedték a hamvakat és edényben a sírhoz vitték. Mivel közös máglyán égették a halottakat, többes temetkezéseknél a hamvak összekeveredhettek. A sírba vagy urnában helyezték a hamvakat vagy a sír földjére szórták és körülrakták edényekkel. Területenként változik, hogy melyik szokást gyakorolták, nálunk mindkettő előfordulhat. A hamvasztás kizárólagossága a temetkezési rítusban azt jelenti, hogy az egész népcsoportnak igen határozott túlvilágképe volt. A tűz tisztító erejét az indiai kultúrából ismerjük, talán itt is valami hasonlóra gondolhatunk.

A cserhádi bronzkori sírokból a kor szokásának megfelelően meglehetősen sok edény került a múzeumba. A Bruck-major udvaráról 5 db edényt vásárolt a múzeum két részletben. A Kossuth L. u. 7. lelőhelyről 54 tétel van beletárolva, közte hamvak és szarvasagancs is, a Kossuth L. u. 18. lelőhelyről 23 edény.

A temetőrészletekből származó kerámia tipológiai elemzése azt mutatja, hogy egykorúak a sírok, valamennyi a mészbetétes kor késői szakaszára datálható.²⁰ A belváros többi bronzkori sírja ezeknél vagy korábbi vagy későbbi, tehát a temetkezés az évszázadok alatt mindig más területre történt, így alakulhatott ki ez a kiterjedt temető.

A város folyamatosan épül, de nem szabad elfelejtenünk, hogy bronzkori őseink itt nyugszanak alatta.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÉVIJEL = *A Veszprémmegyei Múzeumi Bizottság és Múzeumegylet Évi Jelentése 1914-ről. Veszprém, 1914.*

CSÁNYI Marietta: Középső bronzkori telep a veszprémi Várhegyen. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13. 1978. 29–50. o.

KISS Viktória: Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary. *Varia Archaeologica Hungarica XXVII.* Archaeolingua Budapest, 2012.

¹⁹ SZABÓ-HAJDÚ 2011.

²⁰ REICH 2006. 275. o. 144. ábra.

- MRTA *Magyarország régészeti topográfiája. 2. Veszprémi járás*, szerk.: Éri István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- REICH, Christine: *Das Gräberfeld von Szeremle und die gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau*. Staatliche Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Berlin, 2006.
- SZABÓ Géza 2013: A mészbetétes edények népe kerámiájának forma- és jelrendszere a temető- és a telepanyagok viszonylatában. *Ősrégészeti Levelek* 13. 2011 (2013) 233–246. o.
- SZABÓ Géza–HAJDU Tamás 2011: A mészbetétes edények díszítésének szimbolikája a bonyhádi vegyes rítusú bronzkori temető embertani leleteinek feldolgozása tükrében. *Anthropológiai Közlemények* 52. 2011. 85–108. o.
- WOSINSKY Mór 1904: *Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművessége*. Budapest.

SOMFAI BALÁZS:

A Cserhát utcáiról és utcaneveiről¹

Az utcanévtörténeti vizsgálatokat célszerű dolog az adott terület településtörténeti vonatkozásainak áttekintésével kezdeni. Különösen indokolt megtenni ezt egy olyan változatos felszínű és mozgalmas felépítésű városrészben, mint a Cserhát. ²A Cserhát Veszprém városnak ma is jellegzetes részlete. A közfelfogás szerint a Buhim utca–Buhim-völgy, a Völgyikút-völgy és a Kossuth Lajos utca által behatárolt, nagyjából háromszög alaprajzú városrész,³ melynek kiterjedése kelet-nyugati irányban mintegy 400 méter, észak–déli irányban 500 méter. A helyszín valóban egy széles dombhát, amit a neve is jelez. A hátság dél felé enyhén emelkedik, a vízfolyások felé eső szélei észak felé egyre meredekebbek. A magasságkülönbség elég jelentős, a Cserhát közepe és a Völgyikút-völgy torkolatának szintje közt mintegy 40 méter. Külön névvel illetett helyrajzi részlete északon a Giricses-domb.

A várostörténeti irodalom megállapításai szerint a Cserhát a XVIII. században épült be, azóta folyamatosan lakott városrész.⁴ Bizonyos, hogy a megtelepülés dél felől történt, hiszen így volt könnyebben megközelíthető és beépíthető.

A hagyományos településformai elemek

A hagyományos utcahálózatot és telekszerkezetet szemlélve négy településforma rajzolódik ki, amelyek egymás melletti foltokban jelentkeznek a térképen.⁵

¹ *Veszprémi Szemle*, 2018/3. 251–262. o.

² A cikk előképei: Utcanévtani áttekintésem: A Cserhát utcái. *Cserhát*. (Képes helytörténeti album.) Szerk.: Márkusné Vörös Hajnalka. Kiad.: a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém, 2013. 37–45. (A szöveg közt sok kép!) – Továbbá előadásom a megyei levéltár „Szentivánszeg-Cserhát történeti múltja” című konferenciáján a Laczkó Dezső Múzeumban, 2013. IX. 26-án. Településtörténeti kérdések a Cserháton. Kapcsolódó cikkem: A veszprémi új városközpont utcaneveiről. Utcanévtörténeti adatok, elméleti és gyakorlati kérdésekkel hangszerelve. *Veszprémi Szemle*, XVIII/2 (4) sz. 2016. 61–71.

³ Ezt ugyanígy rögzíti a Veszprém–Cserhát Társaskör működési területeként a 2006-ban újjáalakult társaskör alapszabályzata is, lásd: Csizsár Miklós–ÉDES Gyuláné: *Egyesületi élet a Cserháton*, 1911–2011. Vp. 2011. 95.

⁴ Lásd: Korompay György: *Veszprém*. 2., átd. és bőv. kiad. Műszaki Kvk., Bp., 1957. 50–51. o. Legújabbban ugyanerre enged következtetni Karlinszky Balázs alább meghivatkozandó cikke is.

⁵ Munkámhoz a leglényegesebb veszprémi várostérképeket vettem alapul: Lámpék Jó-

I. A Cserhát legjellegzetesebb és vélhetőleg legkorábban kiépült része a város fókuszából Palota–Fehérvár–Buda felé vezető távolsági útból (a mai Kossuth L. utcából) észak felé kiinduló, egymással szerkezetileg párhuzamosan húzódó, kissé hajlott vonalú utcák csoportja volt hajdan a Kerekeskút utcától a Völgyikút utcaig. Ezek a „lakóutcák” hosszú, keskeny háztömböket fogtak közre, apró telkekkel sűrűn beépítve, néhol egyetlen teleksorban, részben zárt sorú beépítéssel. A beépítés továbbfejlődését a párhuzamos utcák nyalábjából kifelé másodlagosan induló utcák (zsákutcák) hajdani léte tanúsítja: Lakatos utca, Őz utca stb. A városrészlet utcahálózatát összességében, szakszóval „bordás” rendszerűnek mondhatjuk, használat szempontjából pedig mint „gyűjtőúthoz” zsákutca szerepűeknek, mert lényegében csak egy irányba, a Kossuth L. utcához kötődő utcácskákról van szó, melyek vonala észak felé nem, vagy sokkal szerényebb módon folytatódott.⁶

II. A Cserhát Buhim felőli meredek szegélyén a domboldal elképzelt szintvonalaival párhuzamosan haladó néhány utca más településformát mutat. Ezek az utcák (Thököly utca, Árva utca, Galamb utca) többnyire hézagosan vannak beépítve. Eredendően délnyugatról, a város közepe felől voltak megközelíthetők, egyre ritkuló beépítéssel. A Thököly utca egyik zsákutcaszerű leágazása az egykor Gráner-udvarnak nevezett és átjárónak használt telken keresztül találkozott az előző városrészletnél említett Kerekeskút utcából nyíló egyik zsákutcával, így képződött a Kereszt utca, amely tehát két városrészletet kötött össze. Neve hihetőleg a helyzetét mutatja, nem hitbuzgalmi eredetű. Hasonló folyamat játszódhatott le korábban a Galamb utcával is, amely így az első tartós összeköttetést hozta létre ugyan e két városrészlet közt.

zsef 1855. évi térképét (őrzőhelye: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, színesben közzétette Hungler József a *Veszprém településtörténete* c. várostörténeti tanulmánykötete 208. oldala mellett, ezenkívül Nagy Balázs Vince A veszprémi Cserhát városrész a 19. század közepén című cikkének illusztrációjaként éppen a cserhádi részlete tanulmányozható a *Veszprémi Szemle* 2014. évi XVI/3 (34.) száma címlapján is); az 1857. évi kataszteri térkép ide vonatkozó szelvényeit (az eredeti az MNL Országos Levéltárában, digitálisan elérhető az interneten, valamint Karlinszky Balázs Középkori határjárások a Cserháton című cikke illusztrációjaként a *Veszprémi Szemle* 2014. évi XVI/1 (32. száma borítójának II. oldalán és bent a 13. oldalon is). Lámpék József másik, nagyméretű, keltezetlen /vsz. 1855-ben vagy 1856-ban elkészült/ kéziratos várostérképét, amely sok párhuzamosságot mutat az 1857-es kataszterivel, de annál részletesebb (őrzőhelye: Laczkó Dezső Múzeum); Veszprém r. t. város átnézeti térképét, 1 : 5000, 1927 (szerk. és rajz.: Tóvári János); Veszprém m. város átnézeti térképét, 1 : 5000, 1927-1947 (szerk.: Nagymihály Ferenc), valamint az utóbbi évtizedek közforgalomba került nyomtatott várostérképeit.

⁶ A településformák nevezéktanához javaslat: Meggyesi Tamás (fel. szerk.): *Utca és terek az alföldi kertes településekben*. Kiad.: Lakinform Bt., Bp., 1989.

III. Ismét más formai elemet jelent a lejtő irányában, ill. a vízfolyások, vizesárok mentén kialakult egypár utca, útvonal a városrész északi végén: Giricses lépcső, Csutorás utca, Malom utca stb. A terepviszonyok magyarázzák, hogy ezek a meredek futású közterületek részben ma is beépíthetetlenek. Sajátos útvonal a Giricses lépcső ennek a településrészletnek, a lépcső megépítése bizonyos fokú városiasodásról tanúskodik.

IV. A városrész délnyugati sávját a határoló utcákra nyíló, zárt soros, emeletes beépítés jellemzi. A terjedelmesebb telkeken sok esetben körbeépültek az udvarok. Az épületek – lakó- és üzletházak – utcai homlokzatának sora valódi városi utcaképet alkot. A Kossuth L. utca nagypostáig tartó kezdeti szakaszán, szerencsére, máig fennmaradt ez az utcakép, díszére az egész városnak.

Újabb településtörténeti fejlemények

A szervelesen fejlődő történelmi utca- és telekállományt először az 1893-as nagy cserhádi tűzvész után módosították. Okulva a tűzoltás nehézségeinek tanulságaiból, a hosszú és keskeny háztömböket középtájt átvágták, így képződött a Segítség köz – neve önmagáért beszél.⁷

Rosenthal Sándor visszaemlékezése szerint már ekkor felmerült egy olyan új út terve, amely a Gizella teret (a mai Szabadság tér északi öbléről van szó) kötötte volna össze a Jutasi úttal, nagyjából az említett Segítség köz vonalában, de ebből nem lett semmi. Aztán 1941-ben újlag előkerült az ötlet: egyenes vonalú széles úttal, „sugárúttal” összekötni a Gizella teret a Jutasi úttal (akkori nevén: Szt. Imre herceg úttal), az újtelepi Széchenyi István utca irányában (köribelül a mai Bagolyvári út tájékán, ill. a mára már elbontott, Fatehén népi nevű kocsmahelyén). Az indok az volt, hogy az Újtelep lakossága közelebb kerüljön a piachoz (a mai Óváros térhez) és hogy az állítólag túlterhelt Kossuth L. utca forgalma enyhüljön.⁸ A hagyományos beépítésű területen – a kor műszaki felfogása szerint – egyenes vonalban és széles sávban taroló átvágás terve, szerencsére, nem valósult meg. A papíron maradt terv utcánévgyoi vo-

⁷ Az egész történetre lásd: Emlékirat a Veszprém városát 1893. évi április hó 13. és 14-ik napjain ért nagy tűzi katasztrófáról, és számadás az országos segélyről. Veszprém, 1894. 72 oldal. Külön értéke ennek a kivételes tárgyú várostörténeti műnek a hozzá tartozó térképmelléklet, a nevezetes „tűzvészterkép”. (A Blázy Imre készítette „térrajz” szerepel a Múltidéző c. kötet 10. oldalán. Szerk. Csizsár Miklósné, Veszprém, 1999.)

⁸ A „Széchenyi sugárútról”. Szerző n.: Nagyszabású városrendezési tervek a városi képviselő-testület előtt. = *Veszprémi Hírlap*, 1941/46 (VI. 8) 3. o.; Szűcs Imre: Széchenyi és a veszprémi sugárút. = *Veszprémi Hírlap*, 1941/103 (XII. 24) 3. o. [Rosenthal Sándor] Dr. R-I S-r: A Széchenyi-sugárút. = *Veszprémi Hírlap*, 1941/103 (XII. 24) 11. o.

natkozása, hogy az új útvonal a Gizella sugárút, majd a Széchenyi sugárútnevet kapta volna.

Az igazán nagy változásokat a ma Cserháti-lakótelep, Cserhát-lakótelep néven ismert településrészlet megépítése, illetve annak érdekében a városrész leginkább karakteres utcáinak, háztömbjeinek eltörlése volt az 1960-as–1970-es években. Lehet, hogy az átépítés sok és önmagában egészséges lakás létesítését eredményezte, ami fontos társadalmi-politikai cél volt abban a korban, de ez egy kétszáz éves belső fekvésű városrész könyörtelen eltüntetése árán történt, mivel az akkor uralgó álláspont szerint ez volt a modernizációnak az egyetlen módja. A régi városképet, a festői romantikus kisvárosi utcaképet felváltó többszintű sávházak egészen más léptéke, szögletes mivolta, gépiesen észak-déli, ill. rá merőlegesen kelet–nyugati tájolása, aszfaltba ágyazott betonrengetegek, az egész alkotás érzéketlen megjelenése nehezen szervesül környezetéhez, és ez még utcanévtanilag is tetten érhető: nem az utak, a házak közt bejárható útvonalak kaptak különféle neveket, hanem maga a telep, méghozzá egyetlen nevet.

Lényegesen árnyaltabban ment végre a modernizáció a Kossuth L. utca északi házsorának meghagyott nyugati félszakaszán, ahol az udvarok átjárhatóvá tételére került sor az utcavonal, a telekosztás és a homlokzatok megtartásával az 1980-as években. Ennek a fejlődési iránynak is adódott utcanévtani újdonsága a valójában átjárót jelentő udvarutótag megjelenésével.⁹

Az utcanévállományról

Az utcanévadás módja némán is beszél az adott kor társadalmi viszonyairól. A régi világban, a hagyományos települési viszonyok közt leginkább az utcanévadás természetesen módja érvényesült. Az utca valamely közismert, aktuális nevezetességéről vette nevét, ráadásul nem is szánták feltétlenül örök életűnek. Ilyen nevek voltak az Olajmalom utca, a Kerekeskút utca vagy a Giricses-lépcső közterületnevek. (Ez utóbbi állítás a név előtagjára vonatkozva még további kutatást igényel; akkor felel meg a tényeknek, ha a név, hangulatfestő jelleggel, a talaj köves, omladékonny voltára utal, de elképzelhető a név családnévi eredete is.) Külön említendő a Kőkép utca, amely, ahogy Rosenthal Sándor megjegyzi, a

⁹ A Kossuth L. utca fél házsorának megmeneküléséről, egyben a Cserhát történetéről mérnöki szemmel. Balassa László: A veszprémi tömbrekonstrukció történeti és tervezési előzményei. *Műemlékvédelem*, XXX/2 (1986) 120–128. o. Hozzá lásd még: Maróti Rezső: *Elfelejtett évtized, 1980–1990*. Emlékek, tények, történések. Bp., 2013. 39–48. o. (Veszprémi Szemle könyvek, 7.)

Kossuth L. utcai torkolatánál 1870-ig ott álló kálvária stációszerű kis emlékjelel vette a nevét,¹⁰ magát az utcanevet 1793-tól jegyzi Véghelyi Dezső.¹¹

Más nevek, mint: Óz utca, Pacsirta utca, Kőd utca némi költőiséggel, hangulatossággal mesterségesen adott utcaneveknek látszanak és a XIX. század közepén tűnnek fel. Az efféle tudatos névadás indokát, korát, körülményeit – a temetőhegyi királynevű utcák nevéhez teljesen hasonlóan – még tisztázni kell a várostörténeti kutatásnak. Azt, hogy léteztek egyszerűbb, természetesebb megjelölések is, tanúsítják Hungler József várostörténeti tanulmánykötetének ide vonatkozó, 1780-ra datált adatai: Cserháti második utca, Cserháti harmadik utca, Cserháti szélső utca.¹² Hogy pontosabban melyik utcáról lehet szó, alighanem csak találgathatjuk.

Még későbbi eredetűek az elismerést kifejező, leginkább személyeknek emléket állító és jól dokumentált névadások, amelyekből ebben a szerényebb megjelenésű városrészben kevesebb akad: Kossuth Lajos utca (1894), Thököly utca, Vak Bottyán utca (1907), Bolgár Mihály utca (1917). Az ilyen névadást hazánkban általában a polgári korral lehet kapcsolatba hozni. De a múlt rendszer is kedvelte ezt a névadási módot, a tudós piarista tanár, Bolgár Mihály nevét őrző utcanevet – a korra jellemző módon – 1950-ben úgy törölte el, hogy helyébe az 1919-es kommunista vezetőnek, akit aztán kivégeztek 1920-ban, Csaplár Jánosnak emléket állító utcanevet állított.

A Csaplár János utca közterületnévnek különös nevezetessége van. A régi Cserhát lebontása által maga az utca is megszűnt, de az utcanevet mint az emlékállítás eszközét az ideológia nem hagyhatta eltűnni, így simán áttették egy közeli másik útvonalra, amellyel jóformán egyetlen közös pontja sem volt a réginek. (Leegyszerűsítve: a korábbi útvonal a Kossuth L. utca felől vezetett a Lovassy gimnáziumhoz, az újabb pedig az autóbusz-pályaudvar felől.) Meghökkenítő, hogy hivatalos megszüntetése (1991) után mégis visszatért ez a név a várostérképekre, sőt, az utcatáblára is! Ez persze nem valami politikai cselszövéssnek volt az eredménye. Inkább bizonyossága annak az elemi névigénynek, amely minden fontos haladási nyomvonalat megillet, és amelynek értelmében a legkisebb lakótelepen sem szabad utcanevként kétdimenziós területrészt lefedő nevet adni, főleg nem ott, ahol határozott irányú útvonalak húzódnak! A lehetetlen helyzetet végül 2009-ben oldotta meg az önkormányzat, amikor a szóban

¹⁰ Rosenthal, mint az 6. sz. jegyzetben.

¹¹ Véghelyi Dezső: *Emléklapok rendezett tanácsa Veszprém város közigazgatási életéből*. Veszprém, 1886. Újra kiadta: Veszprémi Szemle Várostörténeti Közhasznú Alapítvány, Veszprém, 2012. 301–302. o. (Veszprémi Szemle könyvek ; 5.)

¹² Hungler József: *Veszprém településtörténete*. [Pontosabban: várostörténeti tanulmányok!] Kiad.: Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém, 1988. 306. o.

forgó útvonalnak a lakótelep szélén önálló nevet adott: a Bagolyvári út közterületnevet. Ezzel a 2005-ben oly rútol és méltatlanul eltüntetett közeli természetrajzi-helytörténeti nevezetességnek, a Bagolyvári-sziklának, vele együtt a még régebben ott állt jellegzetes műromnak az emlékét is sikerült, legalább névben megörökíteni.

A Bagolyvári út mostani névadásával ez az eszmei módú emlékállítás magára a városrésze, egyik kiemelkedő elemére vonatkozik. Közbeért a történet: a hivatalos névadás visszatért a természetes névadás indítékához, közelebről is a helyszínre utal, a hangulati jelleget sem nélkülözi, evvel a városi polgár patrióta tudatát erősíti.

A házsámozás is része a tájékoztatás rendjének!

Ha kézbe vesszük Veszprém városnak, egyben a történeti Cserhátnak az utcák hálózatát és telekállományát nagyon részletesen mutató 1927. évi, valamint az 1947. évi, 1 : 5000-es méretarányú, nagyon jó minőségű térképeit, érdekes megfigyeléseket tehetünk a házsámozásról. Kiténik, hogy számos helyen nem a városban másutt tapasztalható szabályossággal, a bal oldali páratlan és a jobb oldali páros házsorok révén rögzítették a házak számozását, hanem attól eltérően.

Az anomália alighanem a beépítés sűrű mivoltából eredt, a Pacsirta utcára pl. majdnem csak jobbról nyíltak házak, az Árva utca is csak a jobb oldali házak laza sorából állt. A Csutorás utca házai pedig balról, de itt sorban kiosztottak minden házsámozatot, a páros számok kihagyása nélkül. Az Árva utcában ugyanígy, csak fordítva. Még szabálytalanabb volt a Vak Bottyán utca házsámozása, ezt szinte körben haladva számozták le, mint egy térnél. A legelképezetőbb a régi Galamb utcának és részben a Thököly utcának is az esete, ahol valahogyan, kis szakaszokban jobbra balra kigyózva sikeredett leszámozni a házakat, ezt a számozást eddig csak helyrajzi számok kiosztásánál tapasztaltam, de ott nincs tájékoztatási értéke a számozásnak. A Galamb utca még azzal is különleges, hogy két különálló ágból állt, a kettőt a házsámozás kötötte össze, ha összekötötte.

Mi lehetett az oka ezeknek a szabálytalanságoknak? Valószínűleg egyfajta hanyag nagyvonalúság, talán arra hivatkozva, hogy ebben a familiáris légkörű városrészben úgysem annyira a házsámozatok szerint, hanem egymás közvetlen ismerete alapján tájékozódnak az emberek, a hivatalnak pedig, úgy látszik, így is megtette. Bárhogy is történt, a problémák legtöbbjét véglegesen „megoldotta” a régi Cserhát lebontása.

Elgondolkodtató esetek, tanulságos észrevételek

A Cserhát utcáinak és utcaneveinek históriája több, szélesebb értelemben is tanulságos esetet rejteget.

Az egyik történet a Táborállás utcáé. Nevét minden valószínűség szerint emlékeztető, utaló célzattal kapta a Táborállás nevű dűlőről, amely eredetileg a Palotai út (a mai Budapest utca) és a vasútállomás közti egész területet magában foglalta, és amelynek neve helytörténeti legendákat idéz. Ez az utca a város közepe felől tekintve a Táborállás felé esett, látni is lehetett onnan a dűlőt. Az adott földrajzi objektum irányára utaló efféle elnevezés később is született Veszprémben, gondoljunk csak a dózsavárosi Bakony utcára vagy a Cholnoky-lakótelep melletti kertvárosbeli Balaton utcára! Csakhogy időközben olyan mértékben terjeszkedett a város, hogy mind két nevezett utca már közelebb van a város közepéhez, semmint a széléhez, ráadásul a két táj megközelítésében sem segítenek. Ilyen, könnyen megtévesztő esetekben komolyan felmerülhet az utcanév körültekintő megváltoztatásának kérdése. A problémát itt végül az a fejlemény döntötte el, hogy a Várból 1968-ban ide költöztetett Lovassy-gimnázium épületeinek kialakításával erősen eltolódott észak felé a Galamb utca futása, ezáltal egyenes folytatásába került a Táborállás utca megmaradt északi házsora, amely aztán így a Galamb utca részévé vált. Lehetőség nyílt ezzel a Táborállás névnek a tulajdonképpeni helyén történő használatára; a történelmi jelentőségű név az 1987-ben elnevezett, nem különösebben sikeres Zalka Máté tér napirendre került átnevezésével mint Táborállás park éledt újjá 2012-ben. Félreértések elkerülésére az utótag (park) biztosan megakadályozza a két név és a két helyszín összetévesztését.

Tanulságos az említett Bolgár Mihálynak utcanévben szánt emlékállítás ügye is. Mint láttuk, 1950-ben a mondott módon megszüntették ezt az utcanevet. Az emlékállítási iránti igény mégis megmaradt, és a Kádártai útról nyíló KISZ-társasházak megépülésekor, 1970-ben a tudós férfiú neve merült fel névadóként, így tevődött át a Bolgár Mihály utca neve 1971-ben a Cserhátról az Újtelep szélére. Régi helyén 33 évig élt ez az utcanév, mostani helyén immár 58. éve. A félreértések megelőzésére viszont helyesebb lett volna, ha legalább a név utótagját alkalmasan megváltoztatták volna.

A legtanulságosabb azonban maga a városrész utcanévügyi állapota. Ha járjuk a Cserhátot, alig találunk fogódzókat arra, hogy hol is tartunk. Mind az utcanévtáblák, mind a házszámtáblák megjelenése messze esik a szabályostól! Az ilyen közérdekű jelzések veszprémi „történeti” divatjának, a táblák sokféleségének egész sora feltűnik itt, néha a hiányuk a legfeltűnőbb. A Galamb utcát végigjárva, tapasztalhatjuk, mit eredményez egy léptéket tévesztett, totálisan átépített városrésznek és a megtartott régi, de a mai igényeknek megfelelően átformált házakból

álló részletnek a találkozása. Még a térkép sem segít, mert azok a térképszerű színes rajzok, amelyek a közforgalomban elérhető, sokszor inkább félrevezetnek, semmint eligazítanak a terepen! Aki például efféle térképet kézben tartva a múltat idéző nevű Völgyikút utcát keresi, az semmi utcafelét nem talál a Kőd utca alsó végénél, csak a természet vad zöldjét. Talál viszont egy mélybe vezető regényes lépcsősort a Kőd utca elejénél, amely magához a Völgyi kúthoz visz le, ezt a lépcsőt viszont váltig keresheti a legtöbb térképen. Hol lehet hát a Völgyikút utca? Alighanem csak a hivatalos nyilvántartásban, erre enged következtetni az, hogy a közeli idők óta bizony a Völgyikút utcára van számozva. Megközelíthető arról az útról, amelyet számos térkép Cserhát utcaként jelez, holott ilyen hivatalosan nincs. Annyi ráció van a dologban, hogy ez az útszakasz történetesen épp egybeesik a régen volt Cserhát utca egyik szakaszával. A helyzet ugyanaz, mint a már említett Csaplár János utcánál: utca, azaz úttest van, név nincs, tehát a térkép készítője keres egy korábbi térképet, és mit sem sejtve és mit sem törődve a tényekkel, a megfelelő helyre írja az így talált nevet. A valójában csak elviekben létező Völgyikút utca esetének ellenkezőjére is van példánk: a Giricses lépcső. Amely meg elvben nincs. Gyanítom, azért, mert nincs rászámolt ház, ingatlan, ezért aztán hivatalos tekintetből mintha nem is lenne. Ezzel a szűkkeblű szemlélettel azért nem érthetünk egyet, mert igazából pusztán az úttestnek, magának az útvonalnak is azonosítandó, megjelölendő területnek kéne lennie. Pedig egy kiépített lépcső nyugodtan elvárhatná, hogy létét névvel nevezve is elismerjék!

Annak alapján örülni kéne, hogy el vagyunk látva várostérképekkel, utca-térképekkel, az '50-es-'70-es évtizedekben sokszor hiányoltuk őket. Ám amennyivel jobbak a nyomdai lehetőségek, annál kifogásolhatóbb a tartalom! Főleg érvényes ez a világhálón elérhető, mindenféle nagyítható, átváltható, „interaktív” térképekre, amelyeknek a zöme számára még az utcavonal és a járműközlekedésre alkalmas útpályák sávjai világos megkülönböztetésének elemi szükséglete is teljesíthetetlen kívánságnak bizonyul.

Azért a hivatalos nyilvántartások sem mentesek a problémáktól. A mellékelt táblázat végén is jelzett udvarok mint helyrajzi elemek annak idején, 1988-ban másodlagos szerepben kaptak ilyen megkülönböztető nevet, tehát pl. a Sarolta udvar a Kossuth L. utca 7. sz. épület udvarán kialakult urbánus belső szintér egyedi elnevezésére. A soron következő hatósági felülvizsgálat alkalmával, 2000-ben azonban ez a másodlagossági szempont, udvariasan mondva: elesett, minek folyományaként az udvarokban honos üzleteket, intézményeket át kellett írni „új” címükre.¹³ Tehát a fő érdek, a közterületi tájékoztatás biztonsága áldo-

¹³ A mellékelt táblázat a nevek hivatalos elfogadásának évét mutatja; a táblázat alján említett három udvarnak a többi közterületi név szintjére való „emelése” 2000-től érvényes.

zatául esett az értetlen vagy érdektelen hivatali szemléletnek. Aligha érte meg!

Végül egy praktikus megjegyzés. Mivel az emberek a várost nem mindent átlátva madártávlatból, hanem az utcát járva érzékelik, természetes az igény az egyes közterületeknek, lehetőleg az összes közterületnek az azonosítására, egyedi elnevezésére. Jó példája ennek a Hoffer Ármin sétány a szomszédságban, amely egy városi ösvénynek, egy gyalogostengelynek a neve. Ilyen gyalogosutakat találni még egypárat a Cserhát átalakult részén is, nincsen nevük, legföljebb alkalmi körülírásuk, amit mégiscsak meg kéne haladni. Egy lüktető életű város szívében, a XXI. században talán érdemes lenne nevet adni nekik. Régi városrészben, a város történetével átítatott helyeken nem egyszerű dolog ez, de kellő megfontolással és gyakorlati érzékkel bizonyosan meg lehet oldani ezt a feladatot is.

SZAKIRODALMI AJÁNLATOK, HELYISMERETI VÁLOGATÁS A JEGYZETEKBE EMLÍTETTEKEN KÍVÜL

Az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország IV. kötete*, Bp., 1896. Benne: Eötvös Károly: Veszprémmegye. A fejezet kezdő képe „Veszprém a cserhádi dombokról nézve” címmel, Cserna Károlynak, a jeles festő-grafikusnak és könyvillusztrátornak a rajza a 167. oldalon. (A Cserhát látképe a Vár előtereként szolgál.) Figyelemre érdemes, hogy a rangos birodalmi könyvsorozatban megjelent írás éppen a Cserhátot ábrázolja a Veszprém vármegyei fejezet élén!

Balassa László – Kralovánszky Alán: *Veszprém*. (Útikönyv.) 2. kiad. Medicina, Bp., 2006. Különösen: 17. és 95. o.

Bán Ferenc: Ismerkedjünk városunkkal: Cserhát. *Napló*, 1990. VI. 15. 4. o.

Cholnoky Jenő: *Veszprém*. (Útikönyv.) Bp.– Kalocsa, 1938. Újra: Szokoly Antikvárium, Bp., 1993. Különösen: 160–161. o.

Csiszár Miklós: Az én Cserhátom... . *Veszprém Portré* – A város arca. (Online folyóirat.) 2013/1. 2. oldal.

Dornay Béla: *Bakony*. Útikalauz. Bp., 1927. Különösen: 156. és 160. o.

Huba László: *Veszprém*. (Útikalauz.) Bp., 1977. Főleg: 21. o. Változatlanul szűkszavúan az 1989-ig kiadott következő 4 kiadásban is.

Laczkó Dezső: *Veszprém városának és tágabb környékének geológiai leírása*. Bp., 1909. Számos helyrajzi és utcanévtörténeti adattal.

Rosenthal Sándor: A 17. századbeli Veszprémről. Részlet egy, Veszprémvára topográfiajára vonatkozó tanulmányból. *Veszprémvármegye*, 1926/44 (X. 31) 1+2. Benne a Cserhát elnevezéséről is.

Somfai Balázs: Rend, hagyomány, fantázia. Három veszprémi évtized utcanévügyi tapasztalataiból. *Az emlékezés szolgálatában*. Tanulmányok Bándi László 70. születésnapjára. Szerk. Csiszár Miklós. Bp., 2012. 111–117. o.

Veszprém megye földrajzi nevei. IV. köt.: A Veszprémi járás. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária. Bp., 2000.

Veszprém. (Útikönyv.) II., átdolg. kiad. Szerk. Vajkay Aurél. Panoráma, Bp., 1973. Különösen: 177–181. o.

A történeti anyag gyűjtésének lehetőségét évtizedeken át volt munkahelyemnek, a megyei levéltárnak köszönhetem. A jelenkori ismeretek megszerzésében a városi önkormányzat megbízatásából működő utcanévbizottságban, majd utcanévi munkacsoportban viselt tisztségem segített. A cikkhez tartozó térképvázlatot, amely a Cserhát történeti állapotát és a mai térképét hasonlítja össze, a szám belső borítóján közöljük. Ezt az összehasonlító térképvázlatot kolégám, Bontó László készítette. Köszönöm a munkáját.

ÁTTEKINTÉS

A Veszprém Cserhát és közvetlen szomszédsága utcaneveinek változásairól
A XIX. század közepétől a jelenkorig

A fejezetben álló három dátum a három nagy XX. századi utcanévrendezés keltét mutatja.

A táblázat oszlopai függőlegesen „névhelyek” szerint haladnak és az adott korszak közterületnév-használatáról kívánnak áttekintést adni. A nevek az oszlopokon belül – szakaszonként – közel területi rendben követik egymást.

A táblázat sorai idősávok szerint mutatják az adott névhely nevének alakulását, emellett utalnak a legfontosabb helyrajzi változásokra és a beépítés fejleményeire is.

A névhely történelmi neve, hagyományos népi neve, körtírlása	Hivatalos utcanévrendezés, 1907. VII. 4. ill. továbbéltető név	Hivatalos név, névváltoztatás 1945 előtt	Hivatalos utcanév, névváltoztatás, 1950. IV. 4.	Későbbi név, illetve: * = a bontások hatása az utcanévhelyekre	Hivatalos utcanévrendezés, 1991. IV. 26. ill. néha korábban	További fejlemények, megjegyzések
A Fő utca, Piac utca, Piac része. Délén: Babócsay tér, Városház tér, majd Szabadság tér (1894) Északon: Gizella tér	Szabadság tér Gizella tér	Szabadság tér Gizella tér	Szabadság tér (a két szomszédos tér névből összevonásával)	Szabadság tér	Szabadság tér	Szabadság tér
Buhim utca	Buhim utca	Buhim utca	Vörös Csillag utca. Forradalmi névadás: Buhim utca (1956)	Vörös Csillag utca	Buhim utca (1989)	Buhim utca
Vághóhid utca	Fenyves utca	Fenyves utca	Fenyves utca	Fenyves utca	Fenyves utca	Fenyves utca
Árva utca	Thököly utca (az utca elfülső szakaszából) Árva utca	Thököly utca Árva utca	Thököly utca Árva utca	Thököly utca Árva utca	Thököly utca Árva utca	Thököly utca Árva utca
Palotai út, Palotai utca; majd Kossuth Lajos utca (1894)	Kossuth Lajos utca	Kossuth Lajos utca	Kossuth Lajos utca	Kossuth Lajos utca	Kossuth Lajos utca	Kossuth Lajos utca
Kerekeskút utca	Kerekeskút utca	Bolgár Mihály utca (1917)	Csaplár János utca	*Megszűnt, a név új helyre tevődött át	—	A hajdani két utca elejének helyén kialakult térség nevet kapott: Főposta tér (2014)
Pacsirta utca	Pacsirta utca	Pacsirta utca	Pacsirta utca	*Megszűnt!	—	—
Kökép utca	Kökép utca	Kökép utca	Kökép utca	*Megszűnt!	—	—
Cserhát utca	Cserhát utca	Cserhát utca	Cserhát utca	*Megszűnt!	—	—

A név hely történelmi neve, hagyományos népi neve, körülírása	Hivatalos utcanév-rendezés, 1907. VII. 4. ill. továbbélló név	Hivatalos név, névváltoztatás 1945 előtt	Hivatalos utcanév, névváltoztatás, 1950. IV. 4.	Későbbi név, illetve: * = a bontások hatása az utcanév helyekre	Hivatalos utcanév-rendezés, 1991. IV. 26. ill. néha korábban	További fejlemények, megjegyzések
A Fő utca, Piac utca, Piac része, Délen: Babócsay tér, Városház tér, majd Szabadság tér (1894) Északon: Gizella tér	Szabadság tér	Szabadság tér	Szabadság tér (a két szomszédos tér névbéli összevonásával)	Szabadság tér	Szabadság tér	Szabadság tér
	Gizella tér	Gizella tér				
Buhim utca	Buhim utca	Buhim utca	Vörös Csillag utca. Forradalmi névadás: Buhim utca (1956)	Vörös Csillag utca	Buhim utca (1989)	Buhim utca
Vágóhid utca	Fenyves utca	Fenyves utca	Fenyves utca	Fenyves utca	Fenyves utca	Fenyves utca
Árva utca	Thököly utca (az utca elfülő szakaszából)	Thököly utca	Thököly utca	Thököly utca	Thököly utca	Thököly utca
	Árva utca	Árva utca	Árva utca	Árva utca	Árva utca	Árva utca
Palotai út, Palotai utca; majd Kossuth Lajos utca (1894)	Kossuth Lajos utca	Kossuth Lajos utca	Kossuth Lajos utca	Kossuth Lajos utca	Kossuth Lajos utca	Kossuth Lajos utca
Kerekeskút utca	Kerekeskút utca	Bolgár Mihály utca (1917)	Csaplár János utca	*Megszűnt, a név új helyre tevődött át	—	A hajdani két utca eljének helyén kialakult térség nevet kapott: Főposta tér (2014)
Pacsirta utca	Pacsirta utca	Pacsirta utca	Pacsirta utca	*Megszűnt!	—	—
Kökép utca	Kökép utca	Kökép utca	Kökép utca	*Megszűnt!	—	—
Cserhát utca	Cserhát utca	Cserhát utca	Cserhát utca	*Megszűnt!	—	—
A név hely történelmi neve, hagyományos népi neve, körülírása	Hivatalos utcanév-rendezés, 1907. VII. 4. ill. továbbélló név	Hivatalos név, névváltoztatás 1945 előtt	Hivatalos utcanév, névváltoztatás, 1950. IV. 4.	Későbbi név, illetve: * = a bontások hatása az utcanév helyekre	Hivatalos utcanév-rendezés, 1991. IV. 26. ill. néha korábban	További fejlemények, megjegyzések
Olajmalom utca, Völgyikút(i) utca	Völgyikút utca	Völgyikút utca	Völgyikút utca	*Megszűnt! A név a városrész szélére tevődött át	—	—
Kereszt utca	Kereszt utca	Kereszt utca	Kereszt utca	*Nagy részt megszünt, Thököly u. felőli kis szakasza maradt meg	Kereszt utca	Kereszt utca
Lakatos utca	Vak Bottyán utca	Vak Bottyán utca	Vak Bottyán utca	*Megszűnt!	—	—
Galamb utca (nyugati ág)	Galamb utca	Galamb utca	Galamb utca	*Írány és hossza módosult, beleolvadt a Táborállás utca maradáka	Galamb utca	Galamb utca
Óz utca	Óz utca	Óz utca	Óz utca	*Megszűnt!	—	—
Galamb utca (északi ág), Giricses utca	Galamb utca	Galamb utca	Galamb utca	*Megszűnt!	—	—
Táborállás utca	Táborállás utca	Táborállás utca	Táborállás utca	*A név megszünt, az utca maradványa beolvadt a Galamb utcába	—	—
(Beépített területek)	A hosszú háztömbök áttörésével: Segítség utca, Segítség köz (1893)	Kapitány köz	Kapitány köz	*Megszűnt!	—	—
(Beépített területek)				*A lakótelep egyik új közterületére tették át a Csaplár János utca nevet	A nevet eltörölték	Bagolyvári út (2009)
Giricses-domb, Giricses-domb, Girisits utca	Giricses-domb	Giricses lépcső	Giricses lépcső	(Giricses lépcső)	(Giricses lépcső)	(Nem hivatalos név!)

Egyes utcaneveket használhattak kissé eltérő alakban még a hivatalos gyakorlatban is.

Némely esetben a névadás, névváltoztatás ideje még pontosítandó.

Összeállította: Somfai Balázs levéltáros, Veszprém, 2018

VERESS D. CSABA:

A veszprémi Benedekhegy története¹

Az évszázadok végtelen hosszú során át alakult ki a mai Veszprém ősi történelmi magja, a Várhegy és az ahhoz északi irányban szorosan kapcsolódó Benedek-szikla („1275: *sub fronte rupis S. Benedicti*”), mai ismertebb nevén: Benedekhegy.

Ez a rendkívül látványos földtani képződmény dolomitkőzetből áll. A dolomit a földtani középkor (mezozoikum) kezdetén, a mintegy 230–200 millió évvel ezelőtti triász geológiai korszakban alakult ki 50–200 méter vastagságú üledékrétegben egy őstenger aljzatán. Miután ez az őstenger mintegy százmillió éve eltűnt, az üledékréteg megszilárdult. 40–50 millió éve, az eocén geológiai korszakban a földtani kéregmozgások – ekkor gyűrődtek fel az Alpok és a Kárpátok hegyláncai –, széttördelték ezt a dolomitnak nevezett kőzetreteget. Többek között egy hatalmas törésvonal alakult ki a mai Bakony hegységtől délre is. A gigantikus földkéregmozgások során újra tenger borította el ezt a térséget, mely újabb – mészmárga, márga és mészkő – lerakódási rétegeket hozott létre. Miután ez a tenger is levonult kb. 25 millió éve, az újra és újra meginduló hatalmas földtani kéregmozgások során Veszprém térségében különösen markáns dolomit sziklaképződmények alakultak ki a mai Bakony hegység és a Balaton-felvidék közti törésvonal déli szélén. (A Balaton ekkor még nem létezett, ez mintegy 30 000 éve jött létre egy újabb, kisebb földmozgás során.)

E kéregmozgások során kialakult a mai Várhegy kb. 300 méter hosszú és kb. 80–100 méter széles dolomit sziklatömbje, mely kb. 40 méterre emelkedett ki a fennsíkot összeszabdáló völgyek-szakadékok fenékszintje fölé. A Várhegyet nyugatról övező egyik törésvonal ugyanakkor természetes vízlevezetőjévé vált a Várhegytől délre magasodó fennsíknak. Ez a természetes vízlevezető árok – a magyar középkorban „*Kecskeaszó*”-nak, majd „*Ördögárok*”-nak nevezett időszakos vízfolyás – az évmilliók alatt kimosott medrével végleg leválasztotta a Várhegyet a tőle nyugatra húzódó (mai nevén: Jeruzsálemhegynek nevezett) magaslatokról.

A Várhegy dolomittömbjének északi végén mintegy 150 méter hosszú és 15–30 méter széles sziklagerinc alakult ki a geológiai középkor végén. A sziklagerinc nyugati oldala végig függőleges sziklafal, keleti oldala valamivel lejtősebb oldalú, északi vége szirtfoktszerűen szakad le 25–30 méteres mélységbe.

¹ *Veszprémi Szemle*, 2005/3–4 40–59. o.

Az ember csak kb. 75–50 ezer éve, az őskőkor idején jelent meg ezen a tájon. A Várhegyen és annak északi sziklanyúlványán (a mai Benedekhegyen) – mintegy hatezer éve – jelent meg egy északnyugati irányból vándorló népcsoport. A régészet ezt a népet – jellegzetes edénycserép díszítéséről – a „*vonaldíszítéses kerámia*” népének nevezi. Ezek a jellegzetes edénytöredékek, tűzhely- és telephely-maradványok a Benedekhegy több pontján előkerültek a veszprémi Bakonyi Múzeum 1905. évi ásatásai során. A leletekből megállapítható, hogy a vízközeli és jól védhető Várhegy és északi sziklanyúlványa hatezer év óta lakott.

A vonaldíszes kerámia népének közel ezeréves ittlakása után újabb népcsoportok jelentek meg északnyugat felől. Ez a nép is alapvetően a csiszolt követ (kőbalták, kővésők), a pattintott kőpengéket és a csontot használta szerszámanyagul, de már ismerte a vöröszret is, s halottait nem földbe temette zsugorított testhelyzetben, hanem a halottak tetemeit máglyán elégette. Ez a népcsoport is megszállta a Várhegyet és a mai Benedekhegyet, de faluszerű településeik éltek a környező magaslatok fennsíkjain (pl. a Várhegytől keletre, a mai Séd patak aranyosvölgyi szakasza feletti platón, az ún. Pléh-szőlők területén, a Jutasi út és Munkácsy utca kereszteződésében).

A fenti, ún. badeni kultúrát szervesen követte a lengyeli kultúra, amely újra zsugorított testhelyzetben temette halottait. Ez a kultúra mintegy 4000–1500 éve uralta a túskebozóttal, karókerítéssel megerősített Várhegyet és Benedekhegyet. Faluhelyeik Veszprém számos helyén (Nádortelep, Újtelep stb.) előkerültek.

Még a lengyeli kultúra uralta a térséget, mikor egy újabb népcsoport vándorolt – többek között – Veszprém térségébe. A régészet ezt a népességet a zóki kultúra népének nevezi, s ez a nép elégette halottait. Kultúrájuk legjellegzetesebb megnyilvánulása az volt, hogy sötétszürkére égetett edényeiket fehér, mészbetétes motívumokkal díszítették. Ez a nép volt az első, amely a Várhegyet és annak északi sziklanyúlványát már maradandó föld- és kőszáncokkal megerősítette. Ez a fekete és vörös színre égetett őskori földszánc képezi alapját a későbbi, már a magyarok idejében épített kő várfalaknak. Ez a kultúra mintegy 3500 évvel ezelőtt évszázadokon át uralta a Várhegyet és északi sziklanyúlványát. Jellegzetes edénykéikkel teli, égetéses sírhelyeik a város szinte minden pontján (pl. megyei kórház, húszemeletes körzete, a két említett erődített lakóhely körüli magaslatok stb.) előkerültek.

Mintegy 3300–3100 évvel ezelőtt – északnyugat-nyugat felől – egy újabb, harcias nép már bronzból készült fegyverzetével – hatolt be ebbe a térségbe is, s elsöpörte a „*mészbetétes edények*” népét.

A történettudomány a halomsíros és urnasíros kultúrák népcsoportjait a mai Ausztria területén élő, és abból az irányból támadó (és a mai ún. délszláv népek genejeiben ma is élő!) illyr népcsoportnak véli, melynek egyik csoportja a panno-

nok mai napig névadói a manapság Dunántúlnak nevezett földrajzi térségnek. Embertani ismérveik még napjainkban is jól felismerhetőek a mai dunántúli magyar népességben. Az „illyr-pannon” törzsek csoportjai ugyancsak megszállták és tovább erősítették a Várhegyet és északi sziklanyúlványát.

Az égetéses temetkezést alkalmazó halomsíros, majd az ezt követő urnasíros kultúrák népessége a késői bronzkort, illetve a korai vaskort hordozta ebben a térségben is, mintegy 1000–1200 éven át, kb. 3200–2000 évvel ezelőtt. Sokáig nem háborgatta őket senki, majd kb. 2300 évvel ezelőtt korábbi nyugati szomszédai a kelta törzsek egy része tört rájuk a mai Csehország és Ausztria felől, már vasfegyverekkel. Évszázados háborúk dúltak a hatalmas földvárakba húzódó illyr-pannonok, valamint a kelták között. Az illyrek ekkor építették saját védelmükre a Bakonyban ma is látható hatalmas földvárakat, valamint a Balaton-felvidéki földvárakat, köztük a tihanyi Óvárat, a szentkirályszabadjai Kőhegy földvárat, illetve ők építették ki véglegesen a Várhegy földsáncait, továbbá megerősítették annak északi sziklanyúlványát, a mai Benedekhegyet.

Az illyr-pannon és a kelta háborúskodások során a Várhegy erősítései – az eddigi megfigyelések szerint – nem kerültek a kelták kezére. Az évszázados illyr-kelta háborúkat a szomszédos – a mai Ausztria és Horvátország – területeket uraló római hatalom kihasználta, s mindkét népet leigázva, mintegy 400 évre elfoglalták a mai Dunántúlt (Provincia Pannónia).

A régészeti adatok arra utalnak, hogy a hódító római hadsereg megtiltotta a leigázott őslakosoknak – mind az illyr-pannonoknak, mind a keltáknak – a régi földvárak használatát. Nyilván saját érdekükben. A Várhegyen valamicske élet jelei mutatkoztak a feltárások nyomán, de a mai Benedekhegyről római kori leletek eddig még nem kerültek elő.

Míg az őskor eddigi népei szinte mindig nyugat felől törtek erre, a III. és IV. századtól kezdve egyre több keleti nép nyomult be a Kárpát-medencébe, illetve a Dunántúlra is. Ezek a keleti-germán és hun népek több évszázados háborúk után végül is kivonulásra kényszerítették a Dunántúlról a római hadsereget és népességét. Vannak olyan elképzelések, hogy egyes romanizálódott római néptörödékek tovább éltek a Balaton-felvidéken. Erre utalának a keszthelyi kultúrának nevezett a nomád keleti beözönlők régészeti hagyatékától valóban különböző régészeti leletek. Ezek behódoltak az 568-tól és a 670-es évek körül beözönlő és magukat avarnak nevező népességnek. Ezek az onogurok (hungarusok) egyes vélemények szerint már a mai magyarságnak első bevándorló hullámai lehettek.

A Várhegyen kétségtelenül előkerültek „*avarkori*” leletek (a Benedekhegyen viszont még nem), és az avarok veszprémi jelenlétét igazolja a Dózsavárostól északra feltárt hatalmas avar temető. Hasonló – kisebb méretű – temető került

elő a mai város keleti részén, a mai Tölgyfa utca helyén. Ezt a fenti feltételezést erősíti az a tény, hogy a rendkívül kétes adatokat közlő Anonymus Gesta Ungarorum című gestájában (nem hiteles krónikájában) azt írta, hogy a magyarok Pannónia elpusztításakor (*De deuastetione Pannonie*) egyik Ösbő és Őse kapitányok vezetése alatt, s Pét mezején gyülekező serege megtámadta és megostromolta Veszprém várát (*ciuitatem Bezprem*), melyet római katonák (*Romanos milities*) védelmeztek. Ezt, mármint a rómaiakat, még ötször megemlíti a könyv 48. fejezetében (*De ciuitate Bezprem*).

A Várhegy (a Benedekhegygel együtt) és az egész környék a két magyar kapitány nemzetségének – a Szalók (Zolocucu) nemzetség – birtokába került a 900. év nyarán. Közel ötven év után – 950 körül – a nagyfejedelmi Turul nemzetség kezére került Veszprém és környéke. A XI. század végén írott és hiteles kisebbik legenda (*Legenda Minor*) szerint Veszprém vára a nagyfejedelem – bár a szövegben a „király” szó szerepel – szállás- és tartózkodási helye volt. Itt, e vár közelében zajlott le István nagyfejedelem és Koppány (nem tudjuk pontosan, hogy ki volt) közti döntő, István győzelmével végződő ütközet.

A Várhegyet is megszálló magyarok nyilván a mai Benedekhegyet is megszállták. A veszprémi Bakony Múzeum 1905. évi ásatásakor Laczkó Dezső múzeumigazgató az egyik leletanyagot (melyet a Benedekhegyen találtak), konkrétan: egy kengyel- és egy zablavasat, egy nyílhegyet, gyöngyöket és csonteszközöket honfoglaláskori leleteknek minősítette dolgozatában (1908). A múzeumi szakemberek később, 1969-ben (bár a leletek ekkora már elkallódtak), megkérdőjelezték a leletek korát.

A Várhegy északi sziklanyúlványát írásban először egy 1275-ben készített iratban nevezték meg „Szent Benedek sziklájának homlokzata alatt” (*sub fronte rupis S. Benedicti*) megfogalmazásban. Ezt követően csaknem kétszáz évvel később történik róla újra említés, pontosan ugyanabban a megfogalmazásban és újra „szikla” formában: „*sub rupe S. Benedicti*” (1437). Viszont a közvetlen környékét annál többet emlegették a középkorban. Ugyanis akkoriban Veszprém várának főkapuja pontosan szemben volt a Szent Benedek sziklával. A korai időkben – a X–XIII. századokban – ugyanis a Várhegy déli vége alatt, a „Beszedkő”-nek nevezett sziklatömb magasodott (1749-ben robbantották fel puszkaporral), s közelében még 1332-ben is szántóföldek húzódtak. A Várhegy déli kétharmada csak silány – valószínűleg még őskori – sáncokkal volt megerősítve. A Várhegynek ezt az alsó kétharmadát feltehetően csak a várbeli szolgáló népek lakták, és itt nagyjából a mai törvényszék épületei helyén állt a Mindenszentekről elnevezett prépostság és temploma (vagy kápolnája). Ezért a Várhegynek ezt a déli kétharmadát Mindenszentek várának (*castrum Omnium Sanctorum*) nevezték az 1307., 1318. és az 1338. években datált iratokban. A lakosság temetője részben a mai Si-

moga-ház (1798) és udvara alatt húzódik néhány centiméterre a földfelszín alatt. Itt a későbbi déli főkapu építése során lesüllyesztették az eredeti talajszintet.

A X–XIII. századokban Veszprém kőből kiépült vára csak a Várhegy északi egyharmadán állott. Déli védőfala a mai székesegyházi plébánia épületének vonalán húzódott nyugat-keleti irányban. Ezen a viszonylagosan szűk területen zsúfolódtak össze a Szent Mihály-bazilika, a királynéi, a püspöki (illetve városi) paloták, valamint más épületek. A vár főkapuja – toronnyal megerősítve – a bazilika szentélye mögött nyílt, s lejtősen ereszkedett le addig a „nyeregig”, melyen túl már a Szent Benedek sziklájára felvezető út kezdődött, illetve amiről a keleti és a nyugati várfeljáró indult lefelé. (A helyzet ma is ez.)

A keleti várfeljáró a középkorban a székeskáptalan hűbéri tulajdonában lévő Sárszeg városrésze (1484: *vicius Sarzegh*) vezetett. Szinte a lejáró tövében folydogáló „veszprémi víz” (1377: *Bezprem vīzy*) – mai nevén Séd patakhoz egy malomárók kitérője csatlakozott. (Ezt a malomárkot - mely az ún. Szerelem-szigetet ölelte át az 1950-es években töltötték fel.) A malomárókban felduzzasztott víz hajtotta már a X–XI. századokban ott működő vízimalmot. A bakonybéli bencés rendi apátság 1086. évi birtokösszeírása szerint ez a „Veszprém várának falai alatt” (*sub muro Bezprem civitatis*) működő malom Árpád-házi I. András magyar király (1046–1060) adományozása folytán került az apátság birtokába. Ez a malom az évszázadok során sokszor nevet cserélt. Legutóbbi neve – Úrkúti malom – csak az 1851. év óta használatos. A „Veszprémi-víz” nevű patak csak az 1730-as évek óta viseli a Séd nevet.

A bakonybéli apátság ismeretlen nevű malmával szemben, a Veszprémi-víz (Séd) és a Szent Benedek-szikla keleti (meglehetősen meredek, de bozóttal, bokrokkal benőtt) oldala között egy házsor húzódott. Nincs rá vonatkozó középkori írásos adat, de biztosra vehetjük, hogy a folyóvíz közelsége miatt már ekkor itt volt a finom, pergamen bőrt cserző tobakok utcája, az először 1737-ben nevén feljegyzett Tobak utca. (Az 1927. évi város térképen kilenc házhely, illetve házikó, részben a Benedekhegy – már említett – keleti oldalába fúrva-ásva.)

A tobakok utcája felett a Benedekhegy északi orma emelkedett. Ennek tövében egy, az ősidőkben alámosott és lebillent hatalmas szikla tövében, a „Szent Benedek-szikla homlokzata alatt” („*sub fronte rupis S. Benedicti*”), a „Veszprém vize” mellett működő malmot, a Szent Katalin városrészben („*...vicum Sancte Catherine dictum*”) – IV. (Kun) László magyar király felesége –, Izabella királyné 1275-ben a közeli Szent Katalin női kolostornak adományozta. A malom több mint kétszáz éven át volt a kolostor tulajdona, s 1492-ben a veszprémi káptalan vásárolta meg a zárda egyéb ingatlanaiával együtt.

A káptalan tulajdonában lévő Sárszeg városrész (1484: *vicus Sartegh*) a Benedekhegytől keletre emelkedő Sárszeghegy (1484: *in monte Saarszeghegye*)

tövében, a mai Kertalja és Árpád utcák alatt terült el, a Veszprémi-víz (Séd) elmcasarasodott, nagy kanyarulata közelében. Ezt az elmcasarasodott völgyet nevezték a középkorban Búdöstó völgyének (1395: *inter vallem Bydestow*). A völgytől keletre emelkedő magaslatokon terült el plébániatemplomával a Szent István városrész (1490: *in civitate Wesprimiensi in vico Zenth Iwan*). Napjainkban a Sárszeg városrész a Buhim nevet (1745: *Bohény-völgy*), a Szent István városrészt Cserhát városrésznek (az 1780-as évektől) nevezik.

A Sárszeg városrészt nevezték „*keleti káptalan*”-nak is, ahonnan egy utca vezetett a Benedekhegy orma alatt működő malom mellett a Szent Katalin-zárdához, illetve azon át a másik káptalani városrészhez, a „*nyugati káptalan*”-hoz (*capituli occidentalis*), amely zömében a Szent Margit-szeg városrészből állt. (1467: *via communis, que de Capitulo occidentali ducit ad ecclesiam beate Catharine in suburbio castris Wesprimiensi fundatum.*)

A Szent Benedek sziklája északnyugati oromzata alatt állt az 1200-as évek eleje óta a Szent Katalin-apácakolostor. A körülötte elterülő Szent Katalin-völgyben terült el a Szent Katalin városrész (1275: *vicum Sancte Catherine dictum*) vagy Szent Katalin asszony szege (1467: *Zentkatherina azzonzege*). Ennek a városrésznek a közepén volt az északról és nyugatról magaslatok által körülölelt Szent Katalin-apácázárda. A köztudatban élő 1240. év nem az alapítási év, hanem ebben az évben adományozott a kolostornak birtokokat Bertalan veszprémi püspök. Ez abból számítható ki, hogy a későbbi Margit-legendában (1276 után) olyan tanúk is szerepeltek, akik életük nagy részét ott töltötték már, mielőtt a Nyulak-szigeti kolostorba kerültek. A kolostor eredetileg egy ún. „*begina*” (*szesztera*) közösség volt, ahol korábbi léha életüket jóvátenni akaró, vezeklő nők éltek szigorú közösségben. Itt élt a XIII. század első felében Veszprémi boldog Ilona is, aki példátlanul szent életet élt, számtalan csoda történt a környezetében, betegeket gyógyított, megjelentek testén a keresztfán meghalt Jézus sebei. Halála (1241) után a sírjánál is folytatódta a csodás gyógyulások.

Az 1241 márciusában a Magyarországra betörő mongol-tatár hadak csak 1242 februárjában tudtak behatolni a Dunántúlra, így a veszprémi Szent Katalin-kolostor dominikánus rendi apácái még időben Dalmáciába tudtak menekülni. Az ugyancsak Dalmáciába menekült királyi család ott született, Margit nevű kislányát (sz. 1242) hároméves korától (1245-től 1252-ig) ebben a kolostorban nevelték az apácák. A szerzetesi életet élő kis királynó – tizennyolc veszprémi apáca társaságában – 1252-ben vitték a budai királyi vár alatti dunai Nyulak-szigetére, ahol Árpád-házi IV. Béla magyar király ott egy új, domonkos rendi kolostort építtetett kislánya és apáca társnői számára.

A Szent Katalin-kolostortól délre a „*Szent Benedek szikla*” függőlegesen meredek sziklafala és az ott északi irányba folyó „*Veszprém-vize*” (ma Séd) között – az

1950-es évekig – Káptalan (ma: Kollégium) utcában a székeskáptalan tagjainak, a kanonokoknak tulajdonában lévő házak álltak a meredek sziklafal nyugati tövében. A mai Kollégium u. 3. sz. emeletes ház tímárműhely volt, középkori előzményei ismeretlenek. Mivel nem tartozik hozzá malomárok, nem lehetett egyike a veszprémi székeskáptalan hat veszprémi malmának. Valószínűleg már a XVIII. század előtt is vízzel dolgozó tímárműhely lehetett. A Szent Katalin városrész déli felében még egy káptalani malmot említettek meg a Séd mellett. Ez a máig álló, klasszicista stílusú ún. Frick-malom, amelyhez tartozik malomárok, s szintén nagyon közel van a Szent Benedek-szikla nyugati falához és a Káptalan utcához.

A Káptalan utca déli végében, a mai Patak tér helyén, valamint a mai nyugati várfeljáró tövében terült el a X–XIV. századi piactér. Mivel a nyugati várfeljáró is egyenesen Veszprém várának akkori főkapujához vezetett, a „nyugati káptalan” (*capituli occidentális*) a már említett „Szent Katalin asszony szeg” és a tőle valamivel nyugatabbra elterülő „Szent Margit-szeg” (1416: *in angulo sancte Margarethe*) városrészek (a mai Szent László-templom és környéke) központi tere volt.

Az 1241–1242. évi mongol-tatár támadás után – mely valószínűleg súlyosan érintette Veszprém várát és a körülötte elterülő városrészeket, „szegeket” –, a XIII–XIV. századok fordulóján megindult a Várhegy déli kétharmadának, a „Mindenszentek várának” korszerű megerősítése is. Ezzel a hatalmas erődítési építkezéssel – a XIV. század közepére – a vár főkapuja a vár déli végére került (ahol ma is van). Ezzel a vár közelében lévő legfontosabb piactér a déli kapu előtti térségbe, az ún. „Beszedkő” elnevezésű piactérre költözött (1318: *vie qua de Castro versus locum for Bezedkeu dictum transitur*). Ez a piactér (a mai Óváros tér) a XX. század közepéig a város fő piactereként működött. A korai, X–XIV. századi piactér (a mai Patak tér) is tovább működött a középkorban, de már csak „Kispiacz” néven.

A „Szent Benedek sziklának”, illetve más néven „Szent Benedek hegynek” a magyar középkor X–XVI. századaiban pillanatnyi tudomásunk szerint semmi jelentősebb szerepe nem volt. A közelében lévő vár védelmének kiegészítésére egészen a XVII. század második feléig nem erődítették meg, nem használták fel semmire.

Az 1526. évi mohácsi katasztrófát követő több mint másfél évszázados háborúskodások során a Benedekhegynek semmi szerepe nem volt. Nem szerepelt a „két királyok háborúja” idején (1527–1541), pedig a két király – Habsburg I. Ferdinánd és Zápoly I. János királyok – párthívei 1537 októberében még Veszprém váráért is harcot vívtak.

A közvetlen török támadás veszélye az 1541–1543. évektől egyre fenyegetőbbé vált. Az első török ostromra 1552. május 15 – június 2 között került sor. A vár

magyar őrsége rövid harc után átadta a várat a török hadseregnek. A Benedekhegy neve szóba sem került a közel két hétig tartó ostrom során. Majdnem kereken tizennégy évi török megszállás után, 1566. június 30-án német és magyar csapatok mintegy tizenegy órás roham során Veszprém várát visszafoglalták a török csapatoktól. A Benedekhegynek ekkor sem volt szerepe. Az 1566–1592 közti időszakban nagyarányú erődítéseket hajtottak végre Veszprém várán, de a Benedekhegyen most sem.

Kereken huszonhat év múlva, 1593. október 3-án újra török támadás érte Veszprém várát. Az ostrom másnapján – közölte Decsi János krónikájában (Miskolci Péter várbeli személyes elbeszélése alapján) –, a várat körülzáró török csapatok hat helyen építettek ki tüzérségi ágyúállásokat a vár körül. Utolsónak, október 4-én, ágyúkat vontattak fel a vártól északra emelkedő Benedekhegy platójának legmagasabb pontjára, és onnét is ágyúzták a vár északi erődítményeit. Ezt a helyzetet jól érzékelteti a német W. P. Zimmermann korabeli rézkarca. A kép előterében a vártól keletre emelkedő Sárszeghegyen kiépített török tüzérségi állások, illetve török gyalogoskatonák láthatók. A Sárszeghegy tövében a Sárvíz patak (a mai Séd) húzódik, s jól látszik magas nyeregtetejével és a vízkerékkel az ősi vízimalom, a jelenlegi Úrkúti malom, körülötte nyargalászó török lovaskatonákkal. A Sárvíz túlsó partján, nagyjából a mai Tobak utca helyén épületromok állnak, s jól látszik a Benedekhegy orma alatti vízimalom ugyancsak romos épülete. A Sárvíz (Séd) patak mögött pedig ott tornyosul a Benedekhegy. (A kísérő szövegben megjegyyezve, hogy török temető, E. Turggisch Begrebnuss – nyilván az 1552-1566 közti török megszállás idejéből.) A Benedekhegy mögül előtűnnek a Szent Katalin asszony-szeg városrész és a Szent Katalin-apáca kolostor romjai (*F. Zerfalhe Statt und Closter*). A Benedekhegy tetején – védőkosarak között – török ágyú (vagy ágyúk) lövik éppen a Vár északi erődítményeit. Az ágyúkosarak mögül török katonák fejei látszanak, s az ostromsánc mögött, a Benedekhegy északi ormán nagyméretű török zászlót lenget a szél. A Benedekhegy és a Várhegy közti keleti várfeljárón – élén egy zászlótartóval – török gyalogság vonul felfelé a feljárón libasorban. A rézkarc felett felirat: „*Vesprim. Anno 1593 jar im September*”. (A „September” téves, az ostrom 1593. október 3–7. között zajlott le.)

W. P. Zimmermann rézkarcát a későbbiekben a konkrét hadiesemény elhagyásával többen utánozták, illetve másolták. Ezek között az első (ismert) rajzot 1598. évre datálták. Ezen a látképen is markánsan szerepel a vártól északra emelkedő Benedekhegy, tetején valamiféle „*sírkövekkel*” (?) a felirat: „*Begräbnus*” (temető).

Johann Siebmacher 1603. évre datált látképe is egyértelműen W. P. Zimmermann eredetijéről készült. Itt is valamiféle „*sírkövek*” látszanak a Benedekhegyen. (A felirat: „*4. Türkische begrebnus*”). Időrendben a következő metszet már

kissé eltér az alapműtől. A Benedekhegy keleti lábánál hatalmas romokat, hengeres és szögletes tornyokat ábrázol. Ugyancsak hatalmas romokként ábrázolta a korábbi Szent Katalin asszony-szeg, valamint a Szent Katalin-kolostor romjait. A képen szerepel a dátum (1683), a Benedekhegyet jelző felirat: 3. Türk. Begräbnis. A kép alkotója Jacob Sandrart. A további képek: Gáspár Bouttats 1684. évi és Georg Krekwitz 1685. évi rézmetszete egyértelműen W. P. Zimmermann képe után készült másolat. Természetesen ezeken a metszeteken nem ábrázolták a konkrét, 1593. évi ostromot. A legutóbbi Krekwitz-féle metszet a Benedekhegy tetején már valami nagyobb építményt ábrázol (lásd majd a XVII. század második feléről írottakat), de a felírás itt is: „2. Begrebniss”.

A tizenöt éves háború vége felé Veszprém várát még két kisebb ostrom érte. 1598. augusztusában vallon-francia csapatok jelentéktelen ostrom után elvonulásra kényszerítették a várból a török katonaságot. Hét évvel később, 1605-ben Mehmed pasa török csapatai harc nélkül megadásra kényszerítették Veszprém várának magyar őrségét.

A tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki békében (1606. október 29-én) a Habsburg és török megbízottak megállapodtak abban, hogy Palota (Várpalota) a török hadsereg kezén marad, viszont Veszprém várát a török katonaság kiüríti és visszaadja a Habsburg hadseregnek, így is történt. Ennek értelmében 1606-tól egészen 1683 nyaráig jelentősebb hadiesemény Veszprém várát nem érintette az 1640–1650-es évek portyázó harcai kivételével. Viszont egy szörnyű baleset történt: 1656. március 28-án a veszprémi vár északkeleti lábánál, valahol a mai Úrkút utca 5. vagy 7. számú háza helyén lakó varga házából az éppen dühöngő szélvihar felröpített egy sziklát a székesegyház szentélyének fedélszékére, mely kigyulladt. Az orkánszerű szél perceken belül lángba borította a vár összes épületét. Mivel igen nagy veszélybe került az ún. Gizella-kápolnában lévő lőszerraktár, s az oltáshoz nem volt víz, a várbeli kanonokok és lakók a lőszerraktárban lévő 44 mázsa lőpor robbanásától és a vár teljes pusztulásától rettegve, megnyitották a borospincéiket. Az oltásra kirendelt katonák és polgárok kétezer-ötszáz vödör bor felhasználásával végül is sikeresen eloltották a tüzet, illetve megakadályozták a lőporrobbanást.

A vár szinte teljes pusztulása miatt és a sürgős helyreállítási munkák miatt, néhány hónap múlva a bécsi császári-királyi Haditanács Veszprém várába küldte az osztrák Lenckhard Oktavian cs. kir. hadmérnököt. A hadmérnök elkésztő hangú jelentést írt a szinte romokban heverő és korszerűtlen várról. Különösen azt nehezeltte, hogy a vár összevissza épített házai miatt képtelenség az erőd-falakat körbejárni. Ezért megoldást kell találni arra, hogy valami külső – a váron kívül – épült erődítményben elhelyezett tüzérséggel kellene a vár védőfalait biztosítani. Erre javaslatot is tett. E végházat azonban még tökéletesebbé lehetne

tenni, ha az elődombján (ti. a Benedekhegyen – szerző) amely a várhegygel csaknem azonos magasságú, s amelyet ez idő szerint semmire sem használnak, egy erős őrtornyot építenénk, amely által:

„1. Veszprém (vára) mindkét oldalról erősen védetté válna a hozzáférhetőséggel és rajtaütéssel szemben.

2. Ha az ellenség a környező hegyeken ütne tábort – bárhol tenné is ezt az őrtornyból szemmel lehetne tartani, meg lehetne támadni, s le lehetne kötni. Mindebből az következik, hogy ide kellene tűzerejét összpontosítania, s a vártól el kellene azt fordítania. Azt is könnyen fel lehet mérni, hogy Veszprém, mely oldalvédőkkel nincs ellátva, s építményei is nagyon gyengék a lövetésre, továbbá: a hely szűk volta és a víz hiánya miatt a tűztámasztó belövések ellen sem védett – amint ez nyilvánvaló – milyen nagy előnyhöz és védelemhez jutna ezáltal ha ti. az ellenség ütegeit ebből az őrtornyból állandóan zavarni lehetne, s annak több dolga adódnék a toronnyal, mint magával Veszprémmel (a várral – sz.). És minthogy ez a mű nem járna túl nagy költséggel, s veszély nélkül meg lehetne építeni akár nyári, akár téli időben, építésének megkezdését semmiképpen sem lenne szabad elmulasztani, halogatni. Ha pedig valaki azt vetné ellen, hogy ha az ellenség elfoglalná ezt az őrtornyot, akkor egyben Veszprémet is birtokba venné, s azt bizony nehéz lenne visszaszerezni, viszont válaszom az lenne, hogy mivel ez a hegy meredek és sziklás, a megmászás nem fenyegeti, sőt, ha kell még jobban is le lehetne vágni (azaz: meredekebbé lehetne tenni!), az említett sziklák miatt az aláaknázás veszélyétől is mentes, de a lövetésétől is, minthogy ez az őrtorony fából és földből épülne, s az ellenség ütegei is túl messze lennének ahhoz, hogy rést lőhessenek rajta, éppen ezért nehezen lehetne romba dönthető. Ha pedig – ami, mint említettük, igen bajos dolog lenne – e tornyot mégis tönkretennék, az igen sok időt és nagyon sok lőszert igényelne. Az ellenségnek sem lenne sok haszna belőle, sőt, kevesebb, mint az ostromlottaknak, akik szinte semmit se vesztenének. Tegyük fel, hogy az ellenség megszállja ezt a helyet, miután elfoglalta, akkor sem igen uralhatja azt, hiszen Veszprém vára ugyanabban a magasságban van, s senki más nem birtokolhatja, nem lakhatja azt, mint Veszprém várának birtokosa, vagy a vár élére állított katonai parancsnok, már csak az oda felhordandó szükségletekben mutatkozó hiány miatt sem. Tehát, először Veszprémet kellene elfoglalni és legyőzni, ezt pedig a szokásos ostromidőszakban, azaz nyáron megtenni, csaknem lehetetlennek látszik (ha egyébként mindkét őrhely – a vár és a benedekhegyi erőssége kellőképpen el van látva hadilétszámmal, lőszerezéssel és felszereléssel. Én ennek, a Veszprém vára előtti előhegyen felépítendő őrtoronynak elmondott hasznosságai excellenciátoknak és kegyelmességeknek felsorolni szoros kötelességemnek s egyben szükségesnek tartottam, s nem akartam elmulasztani, anélkül, hogy döntésük elé akarnék vágni véleményemmel, s e tárgyban tartós kegyükbe ajánlom magamat.

Excellenciátoknak és kegyelmességeknek legalázatosabb szolgálja Lenckhard Oktavian mérnök.”

Semmi írásbeli adatunk nincs arról, hogy a császári-királyi Haditanács elfogadta-e a fent említett javaslatokat. Mégis valószínű, hogy a Benedekhegy közepén lévő magaslaton az erődítmény felépült. Mint már korábban említettük, a Georg Krekwitz 1685-ben megjelent könyvében szereplő és Veszprém várát ábrázoló látképen a Benedekhegyen valamiféle építmény látható. De a legbiztosabb adatokat a Veszprémi Múzeum 1903-ban végzett ásatai tartalmazzák. Ugyanis, az akkor már sírhelynek, kriptának használt régi erődítmény falai az ásatast vezető Laczkó Dezsőnek is feltűntek. Laczkó Dezső múzeumigazgató az ásatási naplóban az alábbiakat írta: *„Ezen munka (ti. az ásatast – sz.) folyamán kerültek a felszínre a begyepesedett tető alól azok a falrészletek, amelyekből folytonos mélyítés alatt meg lehetett állapítani, hogy itt a hegy ezen legkimagaslóbb részén egykoron egy hosszúka, négyszögletes, erős, bástyaszerű falakkal bíró épület állott... A még napjainkig is megmaradt nyugati falrészlet bástyafalnak látszott...”* Később az említett ásatási naplóban arról írt, hogy: *„Ami magát az egész kis építményt illeti ennek az eredeti rendeltetéséről sem mondhatni semmi biztosat. Lehet, hogy ez egy a várhoz tartozó kisebb erősség volt eleinte, amely a háborús XVI–XVII. század dúlásai között – esetleg az 1720-as években elrendelt várrombolások alatt – elpusztult és csak a XVII. század végén, talán éppen S. F. (Semptsei Ferenc nagyvázsonyi várkapitány) illő módon való elhelyezésére alakították át kriptává. Ez valószínű is. Mert, hogy az egész épület éppen a XVII. századvégi háborús esztendőkből épült volna egyenesen kizárólag sírboltnak, ezt nehéz elfogadni! De ellene szól még az a körülmény is, hogy az épület alapfalai bástyaszerűek, három méter vastagok, tehát nem kriptának valók...”* Fejtegetéseit folytatva: *„Északnyugati sarkára (ti. az erődszerű épületnek – sz.) állították fel a most lebontott kis tornyocskát, alkalmasint akkor, amikor az egész épületet sírbolttá alakították át. Rendszeres kriptává csak az északi helyiséget fejlesztették ki, míg a déliben csak az azt kitöltő épület törmelékben és részben a márgás és dolomitos alapkőzetbe mélyesztették a sírokat.”*

Laczkó Dezső veszprémi múzeumigazgató 1903. évi ásatási naplójában leírtak megerősítik azt a feltételezést, hogy a Lenckhard Oktavián császári-királyi hadmérnök 1656. évi jelentése és javaslata meghallgatásra talált a bécsi Udvari Haditanács vezetőinél. Valamikor 1657 után az évet még megbecsülni sem tudják felépült a Benedekhegyen a Veszprém várát biztosító kiserőd. A benedekhegyi kiserőd ágyúinak felhasználására 1664 júliusában – az akkor meginduló török támadáskor – kerülhetett volna sor. Az Ausztria irányában felvonuló török csapatok azonban déli irányban elkerülték Veszprém várát, majd 1664. augusztus 1-jén a szentgotthárdi csatában súlyos vereséget szenvedtek el az egyesült Habsburg császári-királyi hadseregtől, valamint a felvonuló német birodalmi, sőt, a beérkező önkéntes francia csapatoktól. A súlyos vereség miatt a török politikai és katonai vezetés 1664–1682 között békés politikára kényszerült, de Kara Musztafa nagyvezér újra folytatta háborús politikáját a Habsburg-birodalom ellen.

Véghely Dezső veszprémi alispán és amatőr történész az 1886-ban, Veszpremben kiadott *Emléklapok a rendezett tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből* című könyvében egy, nagyon valószínűtlen leírást közöl. Eszerint Semptsei Ferenc nagyvázsonyi vicekapitány és magyar vitézei 1680. január 30-án, portyázás közben a berhidai Séd-hídnál palotai (várpalotai) török lovascsapattal ütköztek meg. Az összecsapásban – „több vitézekkel együtt” ...a hetven éves Semptsei Ferenc kapitány „fejét és életét vesztette”. A vicekapitányt – 1680. február 12-én – a veszprémi Benedekhegyen lévő temetkezési helyen helyezték örök nyugovóra. A nagyvázsonyi kapitány hősi haláláról szóló gyönyörű költeményt Pap Dénes közölte először a *Győri Közlöny* 1868. évi 27. számában. A költeményt egy kéziratban találták, amely Perlaki Gábor halimbai birtokos tulajdonában volt. A kéziratban szerepelt Ács Mihály lelkész halotti beszéde is. A költeményt a *Kurucz költészet* (Erdélyi Pál) című verseskötet (Budapest, Franklin-Társulat, 1903) 94–97., 271. oldalán közölték. Ebben egy szó sem esik arról, hogy a „vitézlő Semptsei Ferenc” kapitányt a veszprémi Benedekhegyen lévő katonai temetőben temették el. Esetleg Ács Mihály lelkész sírbeszéde utalt rá. Nagyon valószínűtlen, hogy az említett nagyvázsonyi vicekapitányt az 1680-ban még minden valószínűség szerint erődítményként szolgáló épületben temették volna el. Ugyanis, az 1903. évi – fentebb említett – ásatáskor az északi (B) helyiség 9. számú sírjában egy díszesen eltemetett férfi csontvázát tárták fel, melyről Laczkó Dezső már említett ásatási naplójában azt feltételezi, hogy a tetem „vitézlő Semptsei Ferenc” nagyvázsonyi vicekapitány porhüvelye volt. Valószínűtlen, hogy a veszprémi vár parancsnoksága már 1680 előtt a vár védelmében nélkülözhetetlen benedekhegyi erődöt kriptává, illetve tömeges temetkezési helyé alakította volna át. Ezekben az években Veszprém vára még igen fontos végvár volt, szemben Palota (Várpalota) és Usztolni Belgirad (Székesfehérvár) török várakkal.

Az 1670-es években szinte állandó volt a veszprémi magyar vitézek és a két szomszédos török erősség harcosainak csatározása a teljes végvidéken. A török politika 1681 tavaszától egyre nyíltabban avatkozott be a Habsburgok és a Thököly Imre vezetése alatt álló magyar felkelők (kurucok) harcába. Ibrahim budai pasa 1681. május 30-án értesítette Thökölyt, hogy a török hadvezetés hajlandó a felkelők fegyveres támogatására is.

1683 júniusában a török hadsereg Usztolni Belgirad (Székesfehérvár) körzetéből megindította támadását Ausztria-Bécs ellen. Elsőnek Adu-Bejzade fehérvári bég kétszáz lovasa vonult Veszprém vára ellen, s megadásra szólította fel a vár főkapitányát. Azonban Babocsay I. Ferenc veszprémi főkapitány – a veszprémi csapatok zömével – a Bécsset fedező győri táborban volt. A meghódolt erősségbe 1683. június 25-én a törökökkel szövetséges Thököly Imre magyar fejedelem egyik generálisa, Barkóczy Ferenc vonult be magyar csapataival.

Azonban a Bécs alá érkező és a császárvárost ostromló török hadsereg 1683. szeptember 12-én teljes vereséget szenvedett az ellentámadásra induló Habsburg császári-királyi, német birodalmi és lengyel királyi hadaktól. A török hadsereg és a velük szövetséges magyar (Thököly Imre magyar fejedelem vezette) és erdélyi (Apaffy Mihály vezetése alatt álló seregek fejvesztetten vonultak vissza Budini kaleszi (Buda vára) alá. Szeptember 24-én Veszprém várában újra Babocsay I. Ferenc császári ezredes főkapitány volt az úr.

A Bécs alatti török vereség után a győztes seregek (a lengyelek kivételével) 1683–1699 között megkezdték Magyarország felszabadítását a török uralom alól. A Villánynál 1687. augusztus 12-én lezajlott döntő ütközet után – néhány ostromzár alatt lévő török vár kivételével – a török hadsereg kiürítette a Dunántúlt.

Babocsay I. Ferenc veszprémi főkapitány súlyosodó betegsége miatt 1688-tól átadta a főkapitányi méltóságot idősebbik fiának, ifjú Babocsay II. Ferenc főkapitánynak. Babocsay I. Ferenc 1688–1692 között már erősen betegeskedett a mai Vár utca 37. szám helyén lévő házában. Mivel ő egész életében rossz viszonyban volt a veszprémi káptalannal, s a középkori várbeli székesegyház (amely várbeli házával pontosan szemben magasodott), még romokban hevert méltó temetkezési helyet szánt magának. Mivel a török háború eseményei már a messzi szerbiai tartományokban dúltak, a már régóta katonai temető céljait szolgáló és közeli Benedekhegyet nézte ki magának. A sziklán álló kísérorde már nem volt szükség, ezért Babocsay I. Ferenc volt veszprémi főkapitány ezt az erődépületet szándékozott temetkezőhelyül átalakíttatni. Bár erre semmi adat nem áll rendelkezésre, a történet valószínű. Az átalakítási munkálatok már megindultak, az erőd északi (B) részében megkezdődött a családi kriptá kialakítása. Egy kis folyosó két oldalán – egymással szemben – öt-öt sírhelyet falaztak egy, egyenként egy-egy koporsó befogadására. Az épület déli (A) részének kriptává alakítása soha nem történt már meg. Nagyjából az A és B helyiségek érintkezése fölé, az építmény tetejére, hogy jelezzék az átalakított építmény gyászos szerepét, egy kicsiny, alig két méter magas kis tornyocskát építettek gúla alakú kőtetővel, rajta kőből faragott zömök kis kereszttel.

Minden valószínűség szerint még csak ez a tornyocska készült el, s az északi helyiségben (B) még folytatódtek a munkálatok, mikor váratlan haláleset következett be a családban. Minden bizonnyal ifjú Babocsay II. Ferenc veszprémi főkapitány (aki 1710-ben halt meg), első felesége vagy leánya halhatott meg. (Neve ismeretlen.) Mivel a volt erődépület északi részében még folyamatban voltak az átalakítási munkálatok (a déliben pedig soha el sem kezdődtek), a halott fiatal nőt a két helyiség nagyjából csatlakozási pontjánál épített – előbb említett – kis torony alatt, annak alapozásában kialakított sírhelyben temették el. A veszprémi múzeum 1903. évi ásátásának naplója szerint: „*C. Toronyaljja. 8. számú sír. A to-*

rony keleti alapjára helyezve. Koporsóban. Női csontváz, gazdag szőke hajjal, kávébarna, arany és ezüst paszomántos bársonyruhában. Egyik ujján kis aranygyűrű JHS („Iesus Hominem Saluator”: Jézus az Emberiség Megváltója) fejezással, egy hajtű körteformájú üvegyöngyfejjel, egy ezüstpénz.” (Sajnos, Laczkó Dezső ásatásvezető a pénz évszámát nem közölte. A halott nő bársonyruhájának maradványai restaurálva és kiegészítve a veszprémi múzeumban megtalálható.)

Az ekkor – 1691–1692. években – már haldokló Babocsay I. Ferenc 1671-ben került ide Keszthelyről, ahol szintén főkapitány volt. Még Keszthely várában vette feleségül a nagy múltú Vas vármegyei nemesi családból származó Rummy György (1609–1696) és Kisfaludy Judit (+1663) leányát. Rummy Kata már második felesége volt Bakács III. Sándornak (akinek első felesége, Gyulaffy Jusztina már korábban meghalt). Férje halála után annak utódához, Babocsay I. Ferenc keszthelyi főkapitányhoz ment férjhez, akit 1671-ben Veszprém főkapitányának nevezett ki Habsburg I. Lipót császár-király. Babocsay főkapitány már kezdettől rossz viszonyban volt Veszprém egyik földesurával, a veszprémi székeskáptalan vezetőjével, Szakonyi János nagypréposttal. Állítólag Babocsay főkapitány hallgatólagos hozzájárulásával a veszprémi vár magyar katonái 1671-ben a káptalan pincéiből 40 forint értékű bort elhordták. A nagyprépost azzal is vádolta Babocsayt, hogy – a vasvári béke (1664) megsértésével – tisztársai rendszeresen portyázni járnak a Balatontól délkeletre elterülő török hódoltsági területre (a magyar végvári katonák által Rácországknak nevezett vidékre), még Mohács mezővárost is megsarcolták! A portyázások során az ott lakó magyar, rác (szerb), szlavón és iflák (oláh) – törököknek behódolt – lakosságot fosztogatták. Egy-egy ilyen portya után Veszprém vára alatt 300–350 szarvasmarhát is összetertettek, s innét hajtották tovább az állatokat ausztriai és itáliai vásárookra. Szakonyi nagyprépost török cimborasággal is megvádolta Babocsayt. Ugyanis egy alkalommal egy Kardos Gergely nevű veszprémi vitéz néhány társával a közeli Kádárta falunál török katonákkal csapott össze: hét török katonát összevagdalt szablyájával és fogságba hurcolt Veszprém várába. Ezeket a sebesült és fogoly török katonákat Babocsay főkapitány saját borbélyával, seborvosával bekötöztette és ápoltatta. Ezt nevezte Szakonyi nagyprépost török cimboraságnak.

Babocsay I. Ferenc veszprémi főkapitány valóban megvagyonosodott. Szép házat építtetett Veszprém várának északnyugati bástyája közelében, a mai Vár utca 37. sz. palota helyén, ahol ma a MTA Veszprémi Területi Bizottsága működik. Idősebbik fia, Babocsay II. Ferenc 1688-ban már alkapitánya volt, s ugyancsak ebben a házban lakott. Minden valószínűség szerint az ő – első? – feleségét temethették a benedekhegyi kísérből átépített temetőhely, kriptá kis tornya alá elsőnek. Második feleségét, Somogyi Borbálát (aki túlélte a férjét), név szerint ismerjük.

A veszprémi várban lévő Babocsay-házban 1692-ben meghalt Babocsay I. Ferenc veszprémi főkapitány, a kísérődből kriptává átalakított épület északi (B) helyiségének nyugati fala tövében épített sírhelyek déli végén helyeztek végső nyugalomra. A veszprémi múzeum 1903. évi feltárásának ásatási naplójába Laczkó Dezső múzeumigazgató és ásatásvezető az alábbiakat írta: „*B. helyiség. 9. sz. sír. Fakoporsó korhadt maradványai. A vár helyzete mint az előzőké. (Ti. az elsőnek feltárt, déli. A helyiségben, ahol még nem volt kiépítve a kriptá, minden valószínűség szerint a későbbi, 1709 szeptemberi ostrom hősi halált halt magyar-kuruc – katonái nyugodtak egymás felett, két rétegben eltemetve, szorosan egymás mellett, hanyatt fekvé és kinyújtóztatva. (Lásd a későbbieket!) Korhadt, erős, 165–170 cm hosszú férficsontváz. Fekete posztóból készült díszruha rossz foszlányaival. Mellékletei: két aranygyűrű almandin- és türkizlappal; egy igazgyöngyös füzérekkel felszerelt, aranyozott, karmos saslábban végződő kucsmaforgó. A mellén egy ovális bádogtokba foglalt, üveglappal fedett aprónyomtatvány. Szt. János evangéliuma német nyelven és egy papírszeletbe takart kis ostyadarabka. Egy apró csontszerű olvasó; tizenöt kisebb diónagyságú, aranyozott ezüst fülesgomb; tizenkét ugyanolyan kisebb; egy kétágú ruhadisz (tű); egy zománcos kis kereszt; tizenhét egész- és hat fél pitykegomb; zsinóros sujtásmaradványok.*”

Babocsay I. Ferenc sírjának baloldalán, a következő sírban nyilván az elhalálozások sorrendjében (tehát valamikor 1692 után), egy 6–7 éves leánygyermek minden valószínűség szerint Babocsay II. Ferenc veszprémi főkapitány kislánya feküdt. A veszprémi múzeum 1903. évi feltárásakor vezetett ásatási napló leírása szerint: „*11. sz. sír. Temetkezés ugyanolyan. 6–7 éves gyermekváz. Arany- és ezüstfonalas, gyöngyös ruhafoszlányok. Egy kis olvasó, egy kereszt, egy gyémántgyűrű, egy fonott szőr vagy hajgyűrű, egy ezüst tű, egy gyűrű.*”

Ezt követően, a gyermeksírnál baloldalán, egy felnőtt nő sírja került elő. Minden valószínűség szerint Babocsay I. Ferenc feleségének, Rummy Katának maradványai nyugodtak a sírban, akinek sem születési, sem halálozási évét nem ismerjük. Minden valószínűség szerint 1692–1709 között halt meg. A veszprémi múzeum 1903. évi ásatási naplójában (Laczkó Dezső múzeumigazgató bejegyzései szerint): „*B. helyiség. 13. sír. Temetkezés ugyanott. Fejlett nőcsontváz, hatalmas barna hajjal (egyfonatban). Díszes fejpárnán és elmállott derékaljon. A fejpárnán hat zománcos keresztforma kis boglár és aranyleveles gyöngydísz. Egy amulett, olyan mint a 9-nél (ti. 9. sz. férfisírban). Két aranygyűrű, két ezüstkarika, egy fekete gyöngysor, egy ezüst kapcsolatú, horgolt lepel, és más, selyem ruhafoszlányok.*”

A női sír, Babocsay I. Ferencné Rummy Kata sírjától balra még két sírt jelzett az 1903. évi ásatási napló. A napló viszont három sírról tett említést: „*15. sz. sír. Temetkezés ugyanott. Erős váz. (Nyilván ez is férfi! – szerző) Huszonegy egész és húsz fél pitykegomb, egy csat, egy szíjvég.*” Továbbá balra: „*16. sír. Temetkezés ugyanott.*”

Tíz-tizenkét éves gyermekvár, melléklet nélkül.” Balra az utolsó: „17. sír. Temetkezés uo. koporsómaradvány nélkül. Erős (nyilván férfi – sz.) váz. Melléklet: nincs.” Még csak feltételezéssel sem állhatunk elő, ki volt ez a három halott. Minden valószínűség szerint ők is a Babocsay család tagjai voltak. A középső, 10–12 éves gyermekvár feltehetően a Babocsay házaspár valamelyik unokája, valószínűleg Babocsay II. Ferenc veszprémi főkapitány fia volt.

A 15. és 17. sz. sírok férfi csontvázairól semmiféle elképzelésünk nincs. Ugyanis Babocsay I. Ferencnek – tudomásunk szerint – Rummy Katától két fia és egy leánya született: Babocsay II. Ferenc veszprémi főkapitány, aki 1704 nyarán csatlakozott a II. Rákóczi Ferenc vezetése alatt álló szabadságharchoz, s mint a felkelő (kuruc) seregek dandártábornoka (brigadéros) az 1710. évi romhányi csatában hősi halált halt. Feleségét Somogyi Borbálának hívták. Öt élő gyermekük maradt: Antal, Farkas (cs. kir. tábornok), Magdolna és Krisztina. (Egy Ranger nevű spanyol kapitány felesége volt Magdolna, majd annak halála után Krisztina), valamint Kata (Cserbaczkyné). Másik fiuk Babocsay Pál, aki császári-királyi tábornok volt. 1720. 09. 12-én bárói rangot kapott. Felesége Márffy Krisztin. Egy lányuk és két fiuk volt: Borbála férjhez ment (+1771), egyik fiuk, Elek a török hadak által ostromlott Belgrádban halt hősi halált 1739 júniusában. Ignácnak volt egy Pál nevű fia, de ő gyermektelenül halt meg, s vele a család bárói ága kihalt. Babocsay I. Ferencnek volt még egy Magdolna nevű leánya is (Széplaki Botka Ferencné).

A benedekhegyi kísérből átalakított kriptá északi (B) helyiségének nyugati falának tövében a fentebb ismertetett sírokkal szemben, a helyiség keleti fala mentén további három sír volt. Az 1903. évi ásatási napló bejegyzése szerint mindhárom férfi sír volt: „10. sír: temetkezés mint a 9. sz. sírnál. Mellékletek: 34 füles ezüstgomb és egy rézből készült lapos kettős kereszt. 12. sír: temetkezés ugyanott: felnőtt emberváz. Mellékletek: két pár ruhakapocs, tizenkét nagyobb és huszonnégy kisebb karkapocs, zsinórdarabok. 14. sír, temetkezés u. o. Erős váz, ruhagombok rézből.” A tetemek azonosítása ismeretlen, minden valószínűség szerint a Babocsay család tagjai.

Az 1699-ben Karlovácon kötött Habsburg-török békekötés után két évvel, 1701. november 9-én Habsburg I. Lipót császár-király elrendelte a Magyarországon belső területein volt végvárak lerombolását. A robbantások-bontások 1702. február 4-től indultak meg országszerte. Veszprém várának is több erődítményét lebontották. A benedekhegyi kísérből ekkor már több mint tíz éve megszűnt katonai objektum lenni, s az északi épületrészt már átalakították a Babocsay család kriptájává. A déli (A) részt egy tágas, négyzet alaprajzú helyiséggé alakították már át, de sírhelyeket még nem építettek ki. Egyedül az A helyiség felett épült kis torony keleti alapozásában volt már egy női sír. (Lásd korábban az 1903. évi ásatás naplójában a C. Toronyalja, 8. sz. sírt.) Alig másfél év telt el a

várrombolások megkezdése után, mikor 1703 júniusában a magyar „*elégedetlenség*” fegyveres szabadságharcot indítottak a Habsburg császári-királyi hatalom ellen II. Rákóczi Ferenc herceg vezetésével.

A magyar felkelő (kuruc) hadak – ismeretlen körülmények közepette – 1704 januárjában Veszprém várát is elfoglalták. Babocsay II. Ferenc veszprémi főkapitány is a felkelők mellé állt, s a felkelő hadseregben dandártábornoki (brigadérosi) rangot kapott. A Habsburg császári-királyi csapatok azonban 1704 április közepére a kuruc csapatokat kiszorították a Dunántúlról, s Veszprém vára újra kezükre került. A császári-királyi csapatok 1704. május 31-én harc nélkül benyomultak Veszprém várába. A katonák fosztogatni és pusztítani kezdtek a várban. Később azt állították, hogy csak ifjú Babocsay II. Ferenc várbeli – ma Vár utca 37. számú, a volt Dravec-palota helyén álló – házát akarták felgyújtani bosszúból, mert ő a kurucok oldalára állt. A tűz azonban átterjedt a környező házakra, a szemben lévő bazilikára, s végül szinte az egész vár leégett.

A következő év végén, 1705 decemberében a magyar felkelő hadak újra visszafoglalták a Dunántúl középső területeit, köztük Veszprém várát is. A részletek ebben az esetben is ismeretlenek. Ezt követően a vár majdnem négy évig folyamatosan a kuruc hadak kezén maradt. Ez idő alatt Veszprémet a háború nem érintette.

A Habsburg császári-királyi hadsereg – köztük magyar csapatok is –, 1709 április közepén megkezdték ellentámadásukat. Egy újabb ostrom veszélye miatt Esterházy altábornagy figyelmeztette a kuruc csapatokat, hogy az ellenség „... *Veszprém várának áttakékozására*” (megrohanására) készül. Többek között Veszprém várát is – „*amennyire lehet, defendálni kell*”. (Meg kell védelmezni.)

A császári-királyi csapatok Heller tábornagy parancsnoksága alatt többek között ostrom alá vették Veszprém várát is. A magyar (kuruc) várőrség védekezett. Minden valószínűség szerint az ostrom során hősi halált halt magyar, „*kuruc*” katonákat temették a félig kész benedekhegyi kriptá déli (A) részébe. Az alsó hat halottat még az anyaföldre temették, aztán a rájuk hányt földbe-törmelékbe temették a többit (számuk ismeretlen), mint azt az 1903. évi feltárás megállapította. Csábító a gondolat, hogy ebben a tömegsírban nyugszik a vár német származású kuruc parancsnoka, Eckstein János kapitány és hét tisztjára, akiket – a vár vitéz védelméért – Heller tábornagy Veszprém vára déli kapujának gerendázatára felakasztatott. De erre vonatkozó hiteles adat nincs.

Az 1709. évi ostrommal befejeződött Veszprém várának katonai szerepe. A benedekhegyi kiserőd kriptává való átalakítása így félbemaradt. A déli (A) részbe az oda tömegsírban eltemetett katonák után már nem temetkeztek, azokat csak az 1903. évi feltárás hozta napvilágra. (Lásd a veszprémi múzeum ásatási naplója, 1903.)

A Veszprém 1709 szeptemberi ostromát követő évben Babocsay II. Ferenc az 1710. január 22-én, Romhány falu mellett vívott csatában, mint a kuruc hadak egyik dandártábornoka (brigadéros) hősi halált halt.

Nem lehetetlen, hogy bajtársai holttestemét hazaszállították a benedekhegyi családi sírboltba, és ő az északi (B) épület egyik ismeretlen halottja. A szatmári békét (1711) követően a császári-királyi hatóságok sokat kellemetlenkedtek Babocsay II. Ferenc volt kuruc dandártábornok özvegyével. A várban a mai Vár utca 37. sz. palota helyén álló Babocsay-házat a katonaság elkobozta, de utóbb az özvegy a házat visszakapta. Egy-két évvel később Babocsay II. Ferencné, született Somogyi Borbála férjhez ment báró Vojnovics Józsefhez, s gyermekeivel együtt végleg eltávozott Veszprémből. A várban lévő Babocsay-házat 300 rajnai forintért eladta a piarista rendnek.

A Babocsay család távozása után a Benedekhegyen álló, kíséződből kialakított temetkezési hely, kriptá lassan a feledés homályába veszett. Ugyanis 1723-ban újjáépült a várbeli székesegyház. Az altemplomban két kriptát építettek: az egyiket a székeskáptalan kanonokjai, a másikat a veszprémi előkelőségek részére.

Az 1710-es évektől megindult a veszprémi vár és a vár körüli város újjáépítése. A Benedekhegy keleti oldalán felépült a Bohém (mai Buhim) városrész, a keleti várfeljáró tövében a mai nevén Úrkút malomnak nevezett vízimalom, a Benedekhegy keleti tövében a kilenc házhelyből álló Tobak utca. A szikla északi szirtjei alatt is újjáépítették az ősi vízimalmot, de a szomszédságában romokban heverő Szent Katalin kolostor nem épült újjá, a mai napig romokban áll. A Benedekhegy nyugati szikláin alatt, a Káptalan utcában (napjainkban Kollégium utca) felépültek a káptalan házai, de újjáépült a mai 3. szám alatt álló emeletes tímárműhely a Séd jobb partján. Újjáépült a Kis piac tértől északra álló ún. Frick-vízimalom is, s a piactér szélén az 1790-es évre felépült a székeskáptalan jószágkormányzósági palotája.

Az 1709 szeptemberi várostromtól az 1944. június 30-i amerikai bombázásig teljes béke és szegénységben (és szegénységben) élt a Benedekhegy körüli Buhim és a Temetőhegy városrészek szorgalmas iparosnépe. Egyetlen háborús epizód zavarta meg a békés évtizedeket. Az 1809 június első napjaiban - Sopron és Szombathely térségéből – Győr felé támadó – napóleoni francia seregek Itáliai Hadseregének délkeleti oldalvédje, a Marulaz könnyűlovas-hadosztály Márkó faluig nyomult előre. Június 14-én délután, mikor Győrnél már javában tombolt a csata a francia (olasz és német) csapatok, valamint a Habsburg reguláris csapatok és magyar nemesei felkelő hadak között, Márkó felől egy huszonöt francia dragonosból álló felderítő lovascsapat robogott lefelé a Szent László-kápolna melletti, mai nevén Esterházy utcán, majd a Benedekhegytől nyugatra lévő Nagyhídon át a

vár alatti Hosszú (Jókai) utcán át felvágattak a várba. Összetűzésre nem került sor. A francia katonák még néhányszor felkeresték Veszprémet, de harcra soha nem került sor. Néhány napig a Benedekhegytől nyugatra, a Kis piacnál átívelő hídnál francia katonai őrség táborozott minden különös esemény nélkül.

Az 1848–1849. évi magyar szabadságharc eseményei nem érintették a szikla környékét. A veszprémiek teljesen elfeledtek a benedekhegyi kiserődéből kialakított temetkezőhelyről. Hogy mennyire elfeledkezett Veszprém lakossága a benedekhegyi kiserődről és az abból kialakított temetkezési helyről, arra épületes bizonyíték a Pesty Frigyes által 1864-ben a kiküldött kérdőívekre adott válaszok. Duntst Ferenc veszprémi polgármester is beküldte a kérdőívre adott válaszokat: *„hegyekről”* szóló kérdésre az alábbi választ küldte be: *„Benedekhegy – egy a Várral összekötött, s falként emelkedő szikla hegy, melynek legmagasabb csúcsán egy négyszögletű fal alatt – tetején keresztel a népmonda szerint Benedek püspök volna eltemetve, ki ott öletett volna meg, kik által és mikor, az nem tudatik, mellette állott egy körülbelül másfél öl hosszú és háromnegyed öl szélességű fal, melynek belseje boltozott volt, s melyben emberi és állati csontok találtak – itt nem voltna Benedeknek kedves lova eltemetve, ma már ezen falnak csak helye látszik.”*

A valóságot megközelítette Véghely Dezső alispán és amatőr történész 1886-ban megjelent könyve (*Emléklapok..* i. m. 208. o.), melyben közölte, hogy a Benedekhegy a török időkben a várbeliek temetkezési helyéül szolgált. Véleménye szerint itt temették el 1680. február 12-én Semptsei Ferenc nagyvázsonyi vicekapitányt, aki 1680. január 30-án, 70 éves korában több vázsonyi, veszprémi vitézekkel együtt csatát vívott a berhidai Séd-hídnál a török harcosokkal, és *„... több vitézekkel együtt... az Pogányság fegyvere miatt, dicséretesen és nagy vitézi módon Bőrhidánál fejét és életét vesztette...”*.

A rejtély megoldására a veszprémi múzeum a Város Szépítő Egylettel karöltve, a Veszprémben állomásozó cs. és kir. 17. Gyalogezred katonáinak segítségét igénybe véve, 1903. május 27–29. napokon és június elején megkezdték a rejtélyes benedekhegyi épületmaradvány régészeti feltárását. A feltárást Laczkó Dezső piaristarendi tanár, múzeumigazgató vezette, s jegyezte fel az ásatási eredményeket ásatási naplójában. A végzett földmunka a hegy északi fennsíkján indult meg. Ekkor a hegy északi fennsíkjának délnyugati sarkán csak egy kb. két méter magas, négyszögletes tornyocska állt gúla forma kőtetővel és zömök, kis kőkeresztel. Érezhető volt, hogy a kis torony alatt romok húzódnak meg a begyepesedett felszín alatt. Ezért Laczkó Dezső a fennsík hepehupás, sziklás kúpját kb. két méterrel elhordatta, mintegy a kis torony alapjáig. Sajnos, a kétméteres vastagságú földtörmelék elhordásának a kis torony is áldozatul esett. Az így kitermelt földtörmeléket az északi és déli fennsík közti nyeregforma mélyedés feltöltésére használták föl. Az elhordott földtörmelék alól került napvilágra

a „... négyszögletes, erős, bástyaszerű falakkal bíró épület”, a XVII. század második felében, az 1660-as és 1670-es években épített kiserőd. A még napjainkig is megmaradt nyugati falrészlet valóságos bástyafalnak látszott. Ennek középtáján állt az említett kis, kb. két méter magas, gúla alakú, kőtetővel fedett és egy kis, vörös homokkőből faragott zömök kőkereszttel díszített torony. A toronynak a vár felé néző oldalán egy kb. 1,5 méter magas – befalazott – vakablak látszott. A kis tornyot nyilván akkor építették, amikor a kiserődöt kriptává alakították, hogy jelezze az épület szomorú szerepét.

Az ásatás megállapította, hogy a teljes – kissé északkelet-délnyugati tájolású –, nagyjából téglalap alaprajzú épület erős keresztfallal két, nagyjából egyforma (egy északi és egy déli) helyiségre volt osztva. Az északi (B) helyiség egyértelműen kriptává volt átalakítva: mind a nyugati, mind a keleti belső oldalán elfalazott sírhelyek sorakoztak egy kis folyosóval elválasztva egymástól. Szinte valamennyiben koporsóban elhelyezett tetemek (csontvázak) nyugodtak, az ásatási napló szerint 9–17. sorszámmal. Az épület déli helyiségében (A) nem voltak kiépített sírhelyek. Itt csak a helyiség északnyugati sarka fölé emelt, fenntebb már említett kis toronynak az alapozásában találták meg a 8. sz. sírt.

A déli (A) helyiségben a természetes talajba volt ásva hat sír, benne hanyatt fekvő, kinyújtott testhelyzetben nyugvó hat férfi csontvázzal, minden melléklet nélkül, mintha a tetemeket egy szál lepedőbe bugyolálva fektették volna be sírgödrukbe. A hat tetemre mintegy két méter vastagságú földtörmelék volt hányva, s ebbe a törmelékebe – mintegy második rétegbe – ásták meg a következő halottak sírgödreit, de már minden rendszer és szintén mellékeltek nélkül.

Az ásatást vezető Laczkó Dezső veszprémi múzeumigazgató meg sem kísérelte a (B) jelű kriptában, valamint az (A) jelű tömegsírban nyugvók azonosítását. Átvéve Véghely Dezső elképzelését, a kriptában nyugvókat vitézlő Semptsei Ferenc nagyvázsonyi vicekapitánynak és családja tagjainak vélte, illetve rögzítette az ásatási naplóban. Bár az építmény három méter vastag falai alapján gyanakodott arra vonatkozóan, hogy ez az épület valami erődítmény lehetett, de ezt az erődítményt – vagy esetleg kápolnát – a török háborúk előtti korokra datálta, s úgy képzelte el, hogy ez a XVI. századnál régebbi építmény a török háborúk várostromai során semmisült meg.

Az 1903. évi ásatás során a Benedekhegy északi felében található, a romokat rejtegető magaslatát kb. három méterrel alacsonyabbra csökkentették. Ezzel a hajdani erődítmény sírboltmaradványai örökre eltűntek. A két helyiségből előkerült tizenkét emberi tetem maradványait a törmelékkal feltöltött hegynyereg nyugati lejtőjén közös sírban eltemették, s a tömegsírba a kis torony zömök kőkeresztjét tűzték. A sírleleteket beszállították a veszprémi múzeumba, ahol nagy részüket ma is őrzik.

A hajdani kíséroród, illetve kripta helyén maradt kis magaslaton az ásatást követő 1904. évben a Veszprémi Káptalan (egy ma is álló) keresztet állított az itt nyugvó halottak emlékezetére.

* * *

A Benedekhegy minden különösebb esemény nélkül érte meg a második világháború időszakát. A háborút megelőző években, 1937 márciusától – a légoltalomról kiadott 1935. július 20-i XII. törvénycikkre hivatkozva – megkezdtek a légítámadásoktól veszélyeztetett városok polgári légoltalmának megszervezését. Ennek legfontosabb feladata a bombabiztos polgári óvóhelyek kiépítése volt. Többek között megkezdtek egy kétszáz főt befogadó alagút-óvóhely fúrását a Benedekhegy hosszában, mélyen a sziklatömb belsejébe. Az alagút-óvóhelynek két kijárata volt a Tobak és a Káptalan (ma Kollégium) utcákra. Az óvóhely 1944 októberére készült el, s nagyon hasznos szolgálatot tett az 1944 decemberétől 1945 márciusáig lezajlott kb. nyolcvanhat bombatámadás során.

Az első bombatámadás-sorozatot az amerikai 15. Légi hadsereg kötelékei indították 1944. április 3-tól magyarországi célpontok ellen. Hadműveletileg megtervezett bombatámadást csak egyszer, 1944. július 8-án a déli órákban hajtottak végre a várostól több kilométer távolságban lévő katonai repülőtér ellen. Sérült amerikai bombázógépek kényszer bombaledobásai már korábban érték a várost. Az elsőre 1944. június 30-án ugyancsak a déli órákban került sor. Egy sérülten, déli irányba menekülő magányos B-24 Liberator típusú négymotoros bombázó repülőgép a Benedekhegy magasságában oldotta ki kilenc, egyenként 250 kg-os bombáit. Szerencsére, az amerikai bombatiszt nem élesítette be a bombákat, melyek részben a Benedekhegy szikláiba, illetve a sziklától keletre húzódó Séd patak völgyében elterülő kertekbe zuhantak. Egy bomba robbant fel és szétvetette a szikla keleti oldalán, szinte a hegy oldalába épített Tobak utca 6. számú kis házacskát. A robbanás további 25 házat megrongált. Egy fel nem robbant bomba közvetlenül a Benedekhegy legmagasabb pontján álló kereszt mellé fúródott a sziklába. A mélyen befúródott és fel nem robbant bombákat zsidó katonai munkaszolgálatosokkal ásatták ki. Szerencsétlenség szerencsére nem történt. A bombaledobásoknak az említett anyagi károkon kívül embervesztései nem voltak. A ledobott kilenc bomba közül három a Benedekhegy keleti tövébe csapódott. A robbanásveszélyes bomba terhétől megszabadult amerikai B-24 Liberator négymotoros bombázógép további sorsa ismeretlen. Lehet, hogy egyike a nap folyamán 1944. június 30-án Magyarországon lezuhant négy bombázónak.

Az igazi bombázások veszprémi célok ellen 1944. december 14-én kezdődtek el, elsősorban a szovjet 17. Légi hadsereg zömében egymotoros és kétfedelű

PO-2 típusú, többfeladatos gépei dobálták le éjszakánként 50 kg-os bombáikat. A Benedekhegyet is érték bombatalálatok: ismeretlen időben két bomba csapódott be a sziklagerinc északi végén, s ugyancsak – ismeretlen időben – négy bomba csapódott be a szikla északnyugati tövébe. Ez 1945. március 15-én este 18 óra 50 perc körül történt, mert ekkor csapódott be a bomba a Benedekhegy alatt épült légoltalmi óvóhely nyugati, Káptalan utcai kijárata elé. Egy, a kijárat közelében tartózkodó magyar honvéd a bombaszilánkoktól súlyosan megsebesült, majd a kórházban meghalt. A háborús eseményeknek volt még egy szomorú eseménye a Benedekhegyen. 1945. február 26-án kora este 18 óra körül környékbeli kisfiúk rablópandúrt játszottak a Benedekhegy szikláinak között. Azokban a napokban a német hadseregben harcoló, norvég önkéntesekből álló és Székesfehérváron összpontosított 23/1. SS. Norve páncélgránátos zászlóalj egyik alakulata Veszprémben volt pihenőben. A partizánpszichózisban lévő norvég katonák a gyerekek közé lőttek, s véletlenül agyonlőtték a közeli Szent István utca 34. számú házban lakó Müller Ferenc nevű 11 éves kisfiút.

* * *

A Benedekhegy napjainkban Veszprém egyik látványossága, kedvelt (de veszélyes) sétahely. A platóján lévő padokról, különösen az 1904-ben, a hajdani kísérod és rejtélyes kriptá maradványai fölé emelt kőkeresztől rendkívül szép kilátás nyílik az ősi Veszprém várára és a látómezőt betöltő város körképére.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Árpád-kori legendák és intelmek.* (Veszprémi boldog Ilona, Szt. Margit.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Bakony, Balaton-felvidék.* Budapest, 1983. (geológiai adatok)
- Géczi János (szerk): *A Séd völgye Veszprémben.* Veszprém, 2000.
- Éri István–Kelemen Márta–Németh Péter–Torma István: *Veszprém megye régészeti topográfiaja. A veszprémi járás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 232. o.
- Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém.* 2. kiadás, Veszprém, 1979.
- Hungler József: *Veszprém településtörténete.* Veszprém, 1988.
- Hungler József: *A török kori Veszprém.* Veszprém, 1986.
- Korompay György: *Veszprém.* 2., átdolgozott, bővített kiadás. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1957.
- Kumorovitz L. Bernát összeáll.: *Veszprémi regeszták (1301-1387).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953.
- Kurucz költészet.* Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Erdélyi Pál. Franklin-Társulat, Budapest, 1903.

- Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest. (Babocsay, Romy családok), 1857, 1862.
- Ny. Nagy István: *Pesty Frigyes kéziratos helynévtára*. Történelmi Veszprém vármegye, Pápa, 2000.
- Veszprém várának alaprajza és távlati képe. Lenckhard Oktavian mérnök 1656. évi jelentése Veszprémről. (Fordította: Borbély Andor.) Közli: Zákonyi Ferenc. In: *Műemlékvédelem*, 1996. 3. sz.
- Veress D. Csaba: Veszprém megye és a Szövetséges Hatalmak stratégiai légitámadásai a II. világháborúban. In: *A Veszprém megyei múzeumok közleményei*. 15. Történelem. Veszprém, 1980.
- Veress D. Csaba: *Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1983.
- Veress D. Csaba: *Napoleon hadai Magyarországon*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1987.
- Veress D. Csaba: *Várak a Balaton körül. A balatoni várak hadtörténete*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1996.
- Veress D. Csaba: *A balatoni csata. (1944. december 1. – 1945. március 30.)* Militária, Budapest, 2000.

HORVÁTH ELVIRA:

Acetilénes közvilágítás Veszprémben¹

Veszprém volt az a város, ahol nem csak Magyarországon, hanem világviszonylatban is először alkalmazták az acetiléngázt 1897-től 13 éven át utcai közvilágításra. Ez a világítási mód váltotta fel a petróleumlámpákat, és előzte meg a villanyvilágítást.²

A 19. század végén már felmerült a kőszénből fejlesztett gázvilágítás és a villanyvilágítás eshetősége, azonban a bevezetésüket gazdasági problémák késleltették. Pedig a nagyobb biztonság érdekében nagy szükség lett volna rá szabad területeken és a lakásokban, középületekben, hogy lehetővé tegye a kényelmesebb, a modernebb életvitel kialakulását.

Az acetilénes világítás megvalósítását két tényező tette lehetővé: az acetiléngáz előállításának és az ezzel történő világításnak a felfedezése, majd hazai viszonylatban ezen eredmények felhasználásával az első próbaüzemeltetés.

1836-ban Edmund Davy angol kémikus felfedezte az acetiléngáz előállítását. Ezt követően e gáz kellemes, fehér fényű világító hatását az unokaöccse fedezte fel. Az alkalmazásának kidolgozása több mint fél évszázadot vett igénybe. Francia és amerikai tudósok szinte egy időben jöttek rá, hogy az acetiléngáz előállításához szükséges kalcium-karbid úgy állítható elő nagy mennyiségben, ha együtt hevítenek meszet és szenet elektromos kemencében. Külföldön 1895-től már kísérleteztek a világításra való felhasználásával. Természetesen, mint minden újdonság esetében, azonnal beindult a tudományos vita: káros-e az acetiléngáz belélegzése az emberre, s robbanásveszélyes-e? Idővel az ezekre adott megnyugtató, de nem kizárólagos válasz befolyásolta az alkalmazását Veszprémben is. A másik tényező már magyar vonatkozású. A monarchia 1897-ben Tata térségében tartotta a hadgyakorlatát. I. Ferenc József és II. Vilmos császár ennek a megtekintését kapcsolta össze szeptemberben az I. világháború előkészítésének találkozóival. Tata reprezentáció céljából díszkivilágítással készült a neves vendégek fogadására. A külföldi premiert követően a hazánkban még ismeretlen acetilénvilágítás kiépítésébe kezdtek, mert ezt megengedte az anyagi helyzetük. Tata-Tóvárosban még ebben az évben bevezették e világítási hálózat-

¹ *Veszprémi Szemle*, 2012/1. 81–89. o.

² Szőkefalvi-Nagy Zoltán: *Acetilénes közvilágítás hazánkban 1897–1912*. A Magyar Vegyészeti Múzeum kiadványai 11. Várpalota, 1975. 31 o.

tot az egész városra kiterjedően központi acetiléngáz-teleppel, de ezt a kezdeményezést nem tudták véglegesíteni.³

Hamarosan követte e világítási megoldást a polgárosodást segíteni kívánó Veszprém, ahol az 1897-ben megkezdett tárgyalások és próbavilágítás után 1898-ban végleg kigyulladtak az acetilénlámpák. A Veszprém Rendezett Tanácsú Város képviselő-testületének 1898. január 10-i rendkívüli közgyűlési jegyzőkönyve kivonatában olvasható „...az acetiléngáz részvénytársaságnak a 64/897. k. gy. határozat szerint adott 2 havi próbavilágítási idő már lejárt ugyan, azonban a részvénytársaság saját költségére az acetilénnel való kísérletezést még tovább folytatja.” Eszerint városunkban a kezdeti időpont 1897! Aggodalmak már a következő évben jelentkeztek vele kapcsolatban. E kivonat 3. pontja így szól: „Minthogy az acetiléngáz fejlesztő készülék a Várban, tehát igen élénk forgalmi helyen van berendezve, holott az acetiléngáz nagyon robbanékony anyag, tehát esetleges robbanás veszélyének a közönség ki nem tehető, ennél fogva hívja fel a közgyűlés az acetiléngáz részvénytársaságot, hogy a gázfejlesztő készüléket a Várból távolítsa el. Számára a város végén jelöljön ki területet, s arra kérje ki a telepengedélyt.”

Veszprém vezetőségéből Szeglethy György polgármester és Kolossváry József megyei alispán 1899. november 4-én ismételten, azonnali megoldást elvárva lépett fel a Vár utca jobboldalán külön álló ideiglenes acetilénfejlesztő-telep eltávolítása ügyében. Nem illett a Várfeljáró látványképébe a dísztelen fabódé, ráadásul nyáron megrongálódott a teteje, így a belső térbe hulló eső növeli a robbanásveszélyt. Ha szakértő felülvizsgálta volna, ő sem szorgalmazná a további működtetést. Határozatukra hiába közöltek konkrét indokot, a budapesti Berdenich Győző magánmérnök tulajdonosi mivoltában fellebbezett ellene. A telep ekkor két helyre szolgáltatta az acetiléngázt, a Korona Szállóba és Kávéházba, valamint Krausz József könyvkereskedésébe. Az acetilént ők szereztek be, az alkalmazottakat is ők fizették. A Korona kivilágítása közérdek volt, ezért a petróleumlámpák visszaállítására Kiss István 15 nap haladékot kért, s erre az időre vállalta a teljes felelősséget. Ugyanakkor Egyed Mihály szállodás kérvényt adott be a tanácshoz, hogy a gázfejlesztő telepet a Korona udvarában építtethesse fel, s működtethesse a saját használatára. Az engedélyt 1900. áprilisban megkapta. A korábbi bódé lebontásra került. A tanács közben elhatározta az acetilénés utcai világítást, aminek az új telephelyét is kijelölte. Ebből kifolyólag a szállodatulajdonos csak ennek a beindításáig kívánta a telepet a bódé gépeivel működtetni. Az események gyorsan követték egymást.

³ VeML V. 173. b Polgármesteri iratok VII/597 (1900) A városban az acetilénvilágítás megindítása. (Benne: „At Home” szabadalmazott acetiléngáz-fejlesztő készülék ismertetése.)

1900 májusában a budapesti székhellyel működő Acetilén Részvénytársaság megküldte az „At Home” szabadalmazott acetiléngáz-fejlesztő készülék ismeretét Veszprémbe.⁴ (1–2. ábra: *Lásd a lapszám 83. és 84. oldalán*) Részlet ennek a szövegéből: *„Az «At Home» készülékek teljesen önműködő szerkezetűek és mindenkor csak a fogyasztásnak megfelelő gázmennyiséget fejlesztik, amennyiben az acetiléngáz fejlesztéséhez, illetve a kalcium-karbid felbontásához szükséges vízmennyiség a fogyasztás arányában folyik a karbidhoz.”*

A város az eddigi üzemeltetővel egy újabb szerződés tárgyalásába kezdett. A polgármester szerződéstervezetére Berdenich Győző április 30-án levélben válaszolt, s ez több mindent elárul a véleményéről, a körülményekről. Az ideiglenes engedély záradékolása utólagosnak tűnik. De van olyan pontja, amely lehetetlenségnek bizonyul. *„...a technika legújabb vívmányainak és a kor igényeinek megfelelően ...”* – csakhogy ez több ezer forinttal nagyobb fedezetet igényel. Ugyanakkor lehet modern, szolid, ha érdektelenségből esetleg egy év múlva lebontatják. Eredetileg önköltségi áron ajánlottuk a vállalkozást a városnak. 400 forintot kértünk 20 lámpáért, ami a kalcium-karbid árát fedezte. Ráadásul nem várható, hogy magánfogyasztáshoz egy évre bárki felvállalná a csőszerelés költségét. A feltételek tehát annyira megnehezítik a létrehozást, az egész lehetlenné válik. *„Próba és ingyen világítás volt már elég Veszprémben!”* A szerződéstervezetnek megfelelően több költséget nem engedhetünk el, inkább elállunk az ajánlattól. Javaslat a módosításra: *„...a telep utcai világításra vonatkozó részének esetleges megszűnte után is mint magánvállalat a gyártelep engedély alapján tovább is fennállva maradjhasson, az a jelzett iparhatósági engedélynek megfelelően magánosoknak tovább is szolgáltathasson acetiménes világítást, illetve termelhessen és adhasson el acetilént. Az üzembe helyezést július 1-jéig vállaljuk.”* Júliusban került kijelölésre az új, véglegesnek szánt telephelye a Kálvária feljáratánál. Ez akkor a Nagyvázsonyi út és a Kálvária közti telket jelentette. Dr. Rédey Gyula apátkanonoknak nem volt kifogása ellene, és a két szomszédos helybeli lakosnak sem. Szomszédként érintett volt még a helybeli Magyar Királyi Honvéd állomás Parancsnoksága. A 42 méterre levő Reviczky-féle laktanyából Turczer Imre m. kir. honvéd őrnagy zászlóaljparancsnok féltette a katonáit a robbanástól, és emiatt a püspökség 85 méterre fekvő szérűjét is közelinek tartotta. Ennek ellenére néhány módosítással az engedélyt kiadták. Ablak, ajtó ne legyen a Kálvária oldalán, tehát a homlokzatot merőlegesen el kell fordítani. Az építkezéseknél legyen szakértő az óvintézkedésekre.

Az építményt be kell vezetni a „B” iparlajstromba. Ezzel a megoldással fogják világítani a városházi helyiségeket 1 forint 25 krajcárért. A városi tiszt

⁴ Uo.

főügyész szerint az engedély ideiglenes, a városban használt acetilénvilágítás időtartamáig terjed.

A szerződés Berdenich Győző és társa Schröder Ferenc, illetve a Veszprém Rendezett Tanácsú Város lakosságát képviselő Szegelethy György polgármester között a város acetiléngázzal történő világítására létrejött, amelyet a veszprémi közgyűlés 1900. szeptember 3-án hagyott jóvá. A világítás kiterjedése a Reviczky-féle laktanyától a Várfeljáróig 20 db lámpás, melyekben 1 gázláng 30 gyertyafény erősségű lesz. (3. ábra: *Lásd a lapszám 84. oldalán*). Megmarad a világítás a városházában, mely helyiségeiben eddig is effajta használtak. Az előállítás közben keletkezett melléktermékeket, salakot a telep működtetői takarítják el. Kötelesek az útba eső élő fákat mindenkor megóvni. 3. pont: *„Az acetilén gázfejlesztés és világítás a technika legújabb vívmányainak és a kor igényeinek megfelelően történjek.”* Fennakadás esetén, melynek a tartama nem haladhatja meg a 3 napot, petróleumvilágítást igényel Veszprém. Megengedte a város, hogy a gáz magánszemélyekhez is bevezethető legyen, a felesleg eladható. A város utólagos félévenkénti részletekben fizet, 5 évig nem vet ki pótdadót, és ingyen adja a vizet. Úgy rendelkezett a közgyűlés, hogy az engedély kiadásáért befizetett 20 koronás összeg az iparos tanonciskolára fordítható.⁵

A hír terjedt. Hont vármegyéből Korpona Szabad Királyi Város polgármestere írt a veszprémi polgármestereknek, mert az utcák, terek kivilágítására a petróleumlámpák helyett jobb és intenzívebb megoldást szeretnének, ezért tapasztalatot gyűjt. A következő választ kapta: *„Berdenich Győző működésével az Acetiléngáz Részvénytársaság kísérletképp oly azért világította a város lámpáit, mint az illető lámpák petróleummal való ellátása került, vagyis a város a vállalatnak épp annyit fizetett, mint a petróleumszállítónak. A próbaidő leteltével a társulat a világítást bezüntette, de a lakosság igényli, ezért a jogutóddal, Berdenich Győző és Schröder Ferenc fejlesztőkkel a csövezeték mentén 24 lángon lesz ismét üzembe helyezve, melyek fele éjjel 11 órakor le lesz oltva. A lámpákat a vállalkozók állították fel, s tartják fenn. Évenként egy-egy lámpa után 40 K átlagárát kapnak. Ezek a lángok tegnap lettek először felgyújtva: szépségük, intenzív fényük ismeretes, egyéb személyes tapasztalatról tehát ezúttal nem adhatok hírt. De jelzem, hogy az egy évi próbavilágítás tartama alatt itt robbanás nem fordult elő. Veszprém, 1900. október 16.”* A lámpák közül a Vég Kávéház előtti és a Gizella téri kétkarú volt. Szegelethy György Karcagról is kapott érdeklődést, hiszen a vállalkozók az ajánlataikban hivatkoztak a veszprémi alkalmazásra.

⁵ VeML V. 173. b Polgármesteri iratok VII/1245 (1902) Szabályrendelet az acetiléngáz előállítására és világítási vagy más célokra való felhasználására tárgyában. Kiadja a Magyar Királyi Belügyminisztérium. (Az Országos Törvénytár Szerkesztősége.)

Mivel új világítási módozat, döntés előtt mindenkit érdekelt a vele járó célszerűség, előny, esetleges hátrány.⁶

Veszprém város polgármestere és a segítőtársai mindvégig felelősségteljesen felügyelték és kísérték végig az acetilénvilágítás helyi ügyét. A legfontosabb dolgokra fordítottak kiemelt figyelmet. Igazolta ezt a M. Kir. Belügyi és Kereskedelemügyi miniszter 1902. október 4-én e tárgyban kiadott Szabályrendelete, hiszen lényegében épp azokra a problémákat előidéző eshetőségekre vonatkozott, amelyeket itt Veszprémben megkifogásoltak, illetve megfontolás tárgyává tettek. Ez az ipari és kereskedelmi szabályzat büntetőjogi felelősség terhe mellett hivatalosan szabályozta az acetiléngáz gyártásával, felhasználásával kapcsolatos eljárásokat műszaki és rendészeti szempontból. A részletezésben kitért a kalcium-karbid tárolásától, a robbanás veszélyének elkerülésétől, a létesítés telepengedélyének kötelező megszerzésétől kezdve a csővezeték fémminőségén keresztül a gázfejlesztő készülékek szabványáig, működtetéséig, s a helyi folyamatos ellenőrzésig. Például az I. rész 6. §. b pontjában előírták, hogy a fejlesztő készüléket el kell látni „a fővezetékbe az első lángzó előtt beiktatott, a láng visszacsapását megakadályozó szerkezettel”. A készülékek megvizsgálására vizsgáló bizottságot szerveztek, s az engedély kiadását a véleményük alapján bírálták el. III. rész 22. §.: „Acetiléngáz fejlesztésével, illetve előállításával üzletszerűen foglalkozó ipartelepek... csak előzetes iparhatósági telepengedély alapján létesíthetők.” III. rész 31. §.: „... ily készülékek csakis világos, jól szellőztethető, s fűtésre vagy egyéb célra szolgáló kályhával el nem látott, a szomszéd helyiségektől legalább 30 cm vastag kőfallal elkülönített, szabadba és kifelé nyíló ajtókkal ellátott, fagymentes helyiségekben állíthatók fel”. A IV. rész a készülékek kezelőinek képzéséről szólt.⁷

Ez az év Veszprémben már a nyári hónapokban azzal telt, hogy a megbízott rendőr naponta ellenőrizte az utcai lámpák világításának idejét. A tapasztaltakról másnap a rendőrkapitány jelentést készített, s adott át a polgármesternek, így felügyelték, hogy takarékosan használják-e az acetiléngázt. Lámpák a Komakút tértől a Püspöki palotáig voltak felállítva, a Fő téren 29 db egyes, kettes, hármas égőkarral ellátva. Volt nap, amikor a 29-ből 10–14 nem égett. Másik alkalommal a 29-ből 27-et este 3–9-kor gyújtottak meg, s ebből 14-et éjfél előtt, a többit éjfél után 1 órával oltottak el. Július végén volt két nap, amikor egyáltalán nem lettek felgyújtva a lámpák, hiszen a szerződés szerint a hold világos éjjeleken nem köteles rá a vállalkozó. A lámpaoltás általában 23 és 3 óra között volt jogos, de mindig a Hold világosságától függött.

⁶ VeML V. 173. b Polgármesteri iratok VII/1245 (1900) Az acetilén utcai világításáról.

⁷ VeML V. 173. b Polgármesteri iratok VII/380 (1903) Berdenich Győző magánmérnök acetilénfejlesztő telepének létrehozása Veszprémben a Kálvária Nagyvázszyi út oldalán.

A szerződés valóban tartalmazta az időszakot és időpontot, ami szerint a gáz égetése márciustól októberig szünetel. Azonban a felülbírálat jogát fenntartotta a város. Ez ebben az évben szükségessé is vált. Bebizonyosodott, hogy Veszprém olyan életfeltételekkel küzd, hogy nem mindig takarékoskodhatnak a Hold miatt, mert zivataros időben éppen a belváros a legsötétebb. Olyan eset is előfordult, hogy lámpaoltást követően betörési kísérlet történt a kanonokházaknál és a Püspöki palotánál.

Városunkban már látták az ellenőrzés pozitív hatását, a Szabályrendelet tudomásulvétele után tehát könnyűszerrel teljesítették az előírtakat. Októberben legkorábban $\frac{1}{2}$ 6 – $\frac{1}{2}$ 7 óra között gyújtottak lámpát, és égett legkésőbb hajnali 5 óráig. Novemberben esetenként már $\frac{1}{2}$ 5-kor meg kellett gyújtani azokat. Fejes Antal rendőrkapitány október 23-án bejelentést tett Szeglethy György polgármesternek a rendetlen időközönkénti lámpagyújtásról. A lakosok nem számíthatnak a biztonságos közlekedésre, mert néha különösen megkésve világítják ki az utcákat. A rendőrkapitány azonnal intézkedett. Figyelmeztette az aznapi illetékes lámpagyújtót: akkor kell meggyújtani az acetilénégőket is, amikor a petróleumlámpákat. Három nappal későbbi jelentés azt is tartalmazta, hogy a kellékeket rendben találták. Bár a kalciumkarbid 500 kg-ot meghaladó mennyisége bádoghordókban, külön kamrában, de elég szellős, száraz helyen lett elhelyezve. Ezen javítani kell!⁸

A tanács megbízta a polgármestert, összegezze, megfelel-e a telep a miniszteri rendeletnek és szabályoknak. Fel kellett küldeni az iratokat is a Kereskedelemügyi M. Kir. miniszterhez átvizsgálásra.⁹ 1903-ban érkezett meg a Szabályrendelet IV. részének részletes kidolgozása a M. Kir. Belügyminisztertől az érintettekhez az alispánon keresztül. „A Kereskedelemügyi M. Kir. miniszter 54969/1902. számú körrendelete valamennyi magyarországi törvényhatósághoz, az acetilén-gázt fejlesztő készülékek szerkezetének megvizsgálására, úgyszintén a szerelői és kezelői képesítő vizsga megtartására hivatott vizsgáló bizottság szabályzata tárgyában”. Előre közölték: az új Szabályrendeletet oly határidővel helyezik érvénybe, hogy az azzal kapcsolatos teendőket minden érintett a megfelelő előkészületet követően teljesíthesse.¹⁰

⁸ VeML V. 173. b Polgármesteri iratok VII/380 (1903) A kereskedelemügyi m. kir. miniszter 54969/1902. számú körrendelete valamennyi magyarországi törvényhatósághoz.

⁹ VeML V. 173. b Polgármesteri iratok 11/604 (1903) Az Egyesült acetilénvilágítási részvénytársaság november havi számláját kiutalni kéri.

¹⁰ VeML V. 173. b Polgármesteri iratok 11/390 (1908) Az acetilénvilágítási részvénytársaság megküldi az 1907. december havi számláját az utcai világításról és a városház világításáról.

Veszprémben a rendőrkapitányra és a tűzoltó főparancsnokra bízta a vizsgálatot, megszabva, hogy azt a városi mérnök és a cég képviselőjének a közreműködésével végezzék el. A gáz veszélyes volta miatt különösen lelkiismeretes eljárásra volt szükség. Április 3-án külön felszólították a rendőrkapitányságot az acetiléngáz-fejlesztőtelep karbidraktárának és főelzáró csapjának tüzetes megvizsgálására. Eredmény: a telep rendben van. Tíz hordó kalcium-karbid szállítmány érkezett. A megengedett 5-öt a rendeltetészerű helyére, a többit egy szobába helyezték el. Katz főnök így helyesnek vélte, de 20 K büntetést fiztettek vele, s az összeg a telepet illette.

Ez az eset is igazolja, mennyire szükség volt a telephelyeken dolgozó felelős személyek képzésére. Iparigazolvány kellett a készülékek felszerelésével, a berendezésekkel, azok kezelésével foglalkozó minden egyénnek. Ennek a megszerzését egy 1903. március 15-től induló szakmai képzés elvégzéséhez kötötték, ami szóbeli és írásbeli elméleti és gyakorlati vizsgával zárult. Az erre szervezett acetilénipari vizsgáló bizottság öt tagból állt, s volt közöttük egy-egy kémikus és gépészmérnök szakértő. A veszprémi acetilén-telepről Berdenich Győző tulajdonosnak és Katz József telepvezetőnek kellett képesítést szereznie.

Az 1905. december 2-ai közgyűlésen határozatot hoztak, meghosszabbítják a szerződést. A tulajdonos válasza: *„...semmiféle érdek nem készlet arra, hogy még további 2 esztendőre lekössem magam a világítási teleppel Veszprémhez. A jelen alakban és terjedelemben – oly kicsi és jelentéktelen a vállalat – s a befektetett tőkéhez mérten annyira csekély a jövedelem, hogy ezen vállalat távolról sem érdemli meg azt a fáradtságot, azt a sok kellemetlenséget és bosszúságot, melyet 5 éven át jobb jövő reményében azzal átszenvedtem”*. A fő problémáját már a november 18-ai levelében részletezte. Bizonytalan a fogyasztás mennyisége, így nyáron nem rendelhette meg a téli karbidszükségletet, s az ára 25–26 K-ról a vasúti szállítási díjon kívül 32 K-ra emelkedett, így jelenleg 25–30%-kal drágább. Emiatt ésszerűen nem gazdálkodható, a fogyasztók terhelődnek, ők károsodnak. A működés beszüntetésén gondolkodik. Megfelelő fordulatot hozna, ha a város megosztaná vele a kárt. Ettől kezdve felemeli az utcai világítás árát 93 K 34 fillérről 125 K-ra, a gázmérőóra szerint 2,5 K-ról 3 K-ra m³-enként. Egy utcai lámpás használata évi átlag 40 K. A városházi 2,5 K, gázmérővel. Ez erősebb láng, 16 gyertyafény, de nem fizetnek érte többet! A határozott választ azonban megbeszéli az érdektársával. Február 4-én létesül az Egyesült Acetilénvilágítási Rt. Budapesten. Átveszik talán a veszprémi telepet is. 1900. szeptember 3-tól 5 éven át működtünk. Mivel a hosszabbítás csak 2 évre szólna, inkább átáll a város a villanyvilágításra. A magánosoknak továbbra is szolgálhat, az óvadék a városé marad. Mindezt tartalmazza az 1905. december 6-ai jegyzőkönyv.

Az 1906. februári rendkívüli közgyűlésen „Bardenich Győző kijelentette, hogy a felemelt árakból nem enged, de hallgatólagosan tovább világít. Bérbe sem adja a telepet, de a kereskedelmi részt hajlandó átadni”. Ez kényszerhelyzetet teremtett, egyelőre fizette a város a magasabb világítási díjakat. „A közgyűlés megbízza a pénzügyi bizottságot, hogy a világítási ügyet érdemileg tárgyalja le, azután terjessze a közgyűlés elé.”

A következő, keltezés nélküli jegyzőkönyv alapján jut tudomásunkra: az Egyesült Acetilén Részvénytársaság helyi tulajdonosa az ideiglenes megoldásban nem megy bele, 1–2 évre nem szerződik. Azonban annak ellenére, hogy itt a karbid beszerzése drágább, felár nélkül a szerződés nélkülözésével tovább világít. Ettől függetlenül ez egy ideiglenes állapot marad, amelyből egyik fél sem támaszthat semmiféle jogot és kötelezettséget a másik felé.

Ezzel egy időben a Kellner és Steiner Utódai társaság szórólapot küldött a Városi Tanácsnak, amelyben a tőlük vásárolt kalcium-karbidot szállítási bérköltség nélkül ajánlja fel. A jó minőséget az eddigi vásárlóival bizonyítja: Berettyóújfalun, Örkényen, Hátszezen szállodások, földbirtokosok használják.¹¹

1907-ben az éves számla körül támadt nézetkülönbözlet. A Törvényszéken elhelyezett lámpa nem égett, emiatt a város 40 K 14 fillér levonásáról készített előadói ívet. A részvénytársaság a késői jelentés miatt kifogásolta meg, mert a hibákat csak azonnali bejelentés alapján fogadhatta el.

Az eredeti összeg az utcai és a városháza világítására 134 K 31 fillér összegben a következő évben kiegyenlítésre került.¹²

A kereskedelemügyi miniszter a szolgáltatást biztosító készülékekre kiadott ipari vizsgálatot, engedélyt előíró rendelet méretek tekintetében eltérő készülékekre vonatkozó részét 1908-ban a következő intézkedéséig felfüggesztette.¹³

Ebben az évben még egy bővítési témával foglalkoztak Veszprémben. Saly László és Metzger Ede acetilénfejlesztő felállítási kérelmet nyújtott be. Ez ügyben június 19-én hoztak határozatot. „Minthogy a fejlesztő felállításával építkezések vannak kapcsolatban, s a szomszéd érdekeltek is meghallgatandók, a tanács az iratokat helyszíni szemle, s véleményezés végett az építészeti bizottságnak kiadja”. Építészeti szempontból nem találtak kifogást. Hogy mégsem indult be itt az acetiléngáz fejlesztése, azt a technika és a korabeli életvitel fejlődése eredményezte.¹⁴

¹¹ VeML V. 173. b Polgármesteri iratok VII/380 (1903) A kereskedelemügyi m. kir. miniszter 54969/1902. számú körrendelete valamennyi magyarországi törvényhatósághoz

¹² VeML V. 173. b Polgármesteri iratok VII/254 (1908) A kereskedelemügyi miniszter rendelete az acetilénfejlesztő telepekre és készülékekre vonatkozóan.

¹³ VeML V. 173. b Polgármesteri iratok VII/196 (1908) Saly László és Metzger Ede acetilénfejlesztő felállítása iránti kérelmeik megtárgyalása.

¹⁴ VeML V. 191. Veszprém város szabályrendeleteinek gyűjteménye. 3. sorozat 1. (1900)

Veszprémben, igaz egyelőre még nem teljes egészében, de 1908-tól folyamatosan fejlesztéssel, kiépítéssel már kezdte felváltani az acetilén közvilágítást a villanyvilágítás.

Szükséges a teljesség érdekében még egy adatot rögzíteni, mégpedig az acetiléntelep eladásával kapcsolatban. *„Mivel izzó és kialudt villanylámpák varázsolják «tündéri» fényességűvé a mi «ragyogó metropolisunkat», a Kálvária mellett fekvő acetilén telep fölöslegessé vált. A városnak útjában lévén a félreeső helyen felállított fabódé és a földben elhelyezett csövek, tehát megvette az egész telepet – a gépek kivételével – a volt tulajdonos jogutódjától, Weisz V. Mór veszprémi szállítótól 400 koronáért. Tehát most már megint lesz helye a vasüszögnek és szemétnek, mint a telep létesítése előtt volt”.¹⁵*

Látható, az acetiléngázzal megoldott világítási gyakorlat nem vált általánossá és tartóssá, de a fejlődés útján nagy lépést jelentett. Világszerte sok ember és közösség tudományos, illetve mindennapi munkája eredményezte azt, hogy egyáltalán kísérletezhettek vele. Kellett ehhez vállalkozó település, az ottani lakosságért felelős vezető személyes, megfontolt döntéssorozata, a kezdeményezés képessége, a lankadatlan felelősségtudat, és nem utolsósorban a településük lokális hangulata, életvitele jobbá tételének következetes szorgalmazása. Veszprémben mindezek adottak voltak. Köszönetet mondhatunk Szeglethy György polgármesternek, az irányító munkáját segítő közgyűlés tagjainak, és az ügy összes akkori patrónusának! Veszprém Rendezett Tanácsú Város a technika fejlődését kihasználva, ezzel tett egy lépést a város életének kellemesebbé tétele útján.

¹⁵ *Veszprémi Újság*, 1910. április 10. 3. o.

JÁKÓI BERNADETT: Kerékvetők Veszprémben¹

Akik nyitott szemmel sétálnak Veszprémben, bizonyára felfedezték, mennyi szép egykori értéket rejtegetnek épületeink, kapualjaink, amelyek meghatározzák egy-egy utcakép jellemző arculatát. Szinte valamennyivel naponta találkozunk, de valahogy apró, megbúvó, felfedezésre váró részleteik mégsem tudatosulnak bennünk.

Mára az egykori hétköznapi kincseit rejtik magukba. Egykori funkciójuk napjainkra már annyira elveszett, hogy elképzelni sem tudjuk korabeli szolgálataikat. Ilyenek – többek között – azok a faragott kőtömbök, elsősorban a korabeli kapualjak mellett, amelyeket úgy hívunk ma is, hogy kerékvetők.

(A kerékvetőnek a mai világunkban van még egy másik jelentése is, az autótutak mentén egyenlő távolságokra felállított, a kanyarokban, a padka mentén szolgálatot teljesítő útkövek.)

Biztos vagyok abban, hogy a séták során jövet-menet látták már őket, találkoztak is velük, „szolgálatot” is nyújtottak valamennyiünk számára. De miért is találni ilyen különböző méretű, változatos díszítésű kőtömböket egyes kapuk mellett, különösen a történelmi jelentőségű városrészek utcáiban? Ennek jártam utána városi barangolásaim során, s fedeztem fel a régi utcákban azokat a házakat, ahol még ma is (ha elhagyott állapotukban is), láthatók ezek a múltbéli ékes épületszobrászati ékességek.

A műemlékvédelem, szerencsére, gondoskodik arról, milyen fontos a felújítás után, hogy házainknál újra láthatóvá válják közlekedéstörténetünk e szeletkéje.

Nem kellett sokat töprengeni azon, hol is bukkanok ezekre a kövekre, elsősorban azokban a városrészekben, ahol a történelem folyamán jelentős kocsiforgalom, kereskedés zajlott: a Szent István-völgyhid megépítése előtt a Palotai (mai Kossuth utca), a Horgos utca, majd annak folytatásában a (Hosszú) Jókai utca, Esterházy utca, Pápai utca vezette le a Pápa – Városlőd – Graz felé vezető kereskedelmi forgalmat.

Az Óváros téren, a Jókai utcán, az Esterházy utcában, a Toborzó utcában, a Szent István utcában, a Vár alatti Úrkút és Deák utcában, a Pajta utcában, valamint korábban az Ányos utca házainak is voltak ilyen kerékvetői, de a jelentős

¹ Veszprémi Szemle, 2009/1. 87–91. o.

átépítések és felújítások során házaik elvesztették ezeket az építészeti ékességeiket.

A kerékvetők bemutatása, értelmezése

Lássuk, mi a pontos, szakszerű értelmezése ezek a látszatra egyszerűnek tűnő kőbuckáknak, amelyek fontos feladatot láttak el a korabeli kocsiközlekedés során!

„Alacsony, többnyire a földbe ázott, általában fa-, vas- vagy kőoszlop, melynek az a célja, hogy a közúti járművek kerekeit a közút mellett levő veszélyes pontoktól, épületsarkoktól, vagy megvédendő szerkezetektől távol tartsa. Kapuk mellett kőből faragott golyókat vagy félgolyókat alkalmazunk kerékvetők gyanánt. De nemcsak kőből, hanem kovácsoltvasból, sőt, fából is készült ilyen egyszerű dúcforma, vagy ornamentált konzol alakú eszköz annak elhárítására, hogy bejáró kapukon a kocsi kerekei a kapufélfának neki ne menjenek, vagy valamely lejtős oldalon vezető úton a kocsi le ne csússzék.”

(Magyar Értelmező Kéziszótár)

A természetben is találunk olyan kőgömböket, amelyeket érintetlen állapotukban faragás nélkül használtak fel, s hordták be magába a városba, ahol utcák sarkára állították, illetve kapuk lábába ágyazták be kerékvetőknek.

Városunkban is létezett egy ilyen hely. Ez volt a Beszédkő, vagyis „*locum for Bededkeu*”. Ez a várkapu előtti piacon [Patak tér] állt.

Minden közéleti tevékenység e téren zajlott le. Akkor is voltak gyűlések, összejövetelek, ünnepek, amikor sok ember összejött. Mi kell ilyenkor a szónoklónak? Egy emelvény, amin mindenki látja. Szerencsések voltak a veszprémiek, nem kellett külön tribünt készíteni, a fórumon lévő sziklára felálltak, és kész volt a tribün.

Történelmi dokumentumok számolnak be arról, hogy kezdetben egyes nagyvárosokban a nép számára az ilyen gömbkövekről hirdették szónoklataikat politikus nagyjaink.

1. A kerékvetők jellemzése, csoportosítása

A városunkban található kerékvetőket nem lehet igazából csak egy csoportba sorolni. Ezek a kőgolyók különböző tulajdonságokkal rendelkeznek, sorsuk, minőségük, életkoruk sem egyforma. Van közöttük

- szép, párjával ékeskedő, művészi faragott, kivitelezett,
- egyszerű, puritán díszítésű, párját elhagyott, faragatlan,

- amit a saját épületének felújítása alkalmával mentettek meg, s állították fel ismét a kapualjba,
- kevésbé gondozott, elfeledett, jelentéktelen szerepű kőtömbök,
- öntöttvas kerékvetők, amelyek a 19. sz. második felére jellemző motívumokkal (sárkány, inda) rendelkeznek,
- amit beleépítettek saját kapujába, ami mára ablakként szolgál, s ezzel jelzi egykori nemes szolgálatát. Ezeknél csak érzékelhetjük, hol is állott az egykori kapualj.

A kerékvetők sok mindenről mesélnek

- Egykori kisebb-nagyobb balesetokról, csúszásokról, amikről évszázados harcok, nyomok árulkodnak, s amelyek örök életre mély, maradandó nyomot hagytak az utókor számára,
- a kőfaragó mester ízléséről,
- a kor stílusáról.

Mennyi motívumot lehet ezekbe a kövekbe elrejteni! Ezt természetesen az épület stílusa, funkciója, rendeltetése szabja meg. (Sajnos, ellenpéldaként olyanul is találkoztam, amely épület gyönyörű kapuja mellé egy jellegtelen kerékvetőt helyeztek.)

Hogy mikor is alkalmazták először ezeket a több helyen figuratív kőelemeket, nem tudjuk pontosan. Egyes krónikák szerint már az 1125-ben épített Franciaország-beli román stílusú templomoknál is felfedezhető ugyanúgy, mint később a 18. sz.-i polgárvárosok épületeinél. Mindenesetre meghatározó szerepet töltött be, ami a szekér-, hintóforgalom, majd később a kocsiforgalom elterjedésével egyre fontosabb építészeti és közlekedéstechnikai elem lett.

Egyes szakmai leírások jelzik, hogy a kerékvető kőnek alacsonyabbnak kell lennie a keréktengelynél, s hogy ferdén kell állnia, hogy a kereket meg ne akaszsa, csak elcsúsztassa. Mivel a kerékvető is az épület fontos és meghatározó része, igazodnia kell(ene) az épület stílusához. Az anyaguk általában kő, ami érthető is, mert általában az épület lábazata is kőből készül, s ehhez igazodik.

A 19. század közepétől már kovácsoltvasból, s öntöttvasból is készültek kerékvetők. Geometriai megjelenésükben leginkább körhenger, félgömb vagy gömb, csonka körkúp, hatoldalú egyenes hasáb, de az öntöttvasból készült változatok különböző szép motívumokkal (sárkány, vagy inda) is gyakran előfordulnak, idomulva az épület funkciójához és külső megjelenéséhez.

Veszprémi kerékvetőök

Városunk kocsis polgárai a történelem során éppen olyan sietősek voltak a hétköznapjaik során, mint a ma élő utódaik, a modern autóvezetőök. Nem is csoda, hiszen a város terepadottságára való tekintettel nem lehet irigyelni a nagyfokú türelmetlenségüket, ami egykoron alaposan megleckéztette a nehéz terheket fuvarozó kocsisokat. Az eléggé lejtős, völgyes, meredek veszprémi kacsaringós utak bizony sok-sok kereskedő, kocsihajtó tudományát próbára tették.

A megvadult lovak a megrakott rakománnyal nem minden esetben vették be a megfelelő kanyarokat, s így bizony sok kárt is okoztak az épület sarkaiban, díszjeiben, így a kocsi tengelyének kiálló vége nekiütközött a kapu kőkeretének, aminek következtében horzsolta, lyukasztotta, koptatta azt. A nemes, rangos célokat szolgáló épületek építetői hamar rájöttek, hogy védekezniük kell a kocsisok ellen, így találták ki a modernebb kerékvetőket, amit már természetesen utólag, a legvégső periódusban került rá az épületre.

Veszprém jelesebb polgárai az elmúlt évszázadokban sokszor vásároltak kisebb nagyobb házat vagy palotát. Ezeknek a bejáratai többnyire máig őrzik a nemes kődíszeket, amelyeket a felújítás során szépen vissza is helyeztek eredeti helyükre. A maguk egyszerűségében vagy pompájában rendkívül változatos példákkal találkozhatunk városunk középületeinél is.

Ma is látható kerékvetőök

A várnegyed épületeinek szinte mindegyik kapualja:

Ipartestület székházának (korábban Fecskendőház), ill. ma a Tűztorony Étterem ablakai;

Tourinform-ház melletti sarokdísz

Havranek-ház kapuja

Megyei Bíróság kapubejárata

Plébánia Hivatal bejárat kapuja

Dubniczay-ház külső és belső kapualja

Szent György-kápolna melletti egyedül álló sarokdísz

VEAB-székház kapuja

Érseki Palota impozáns bejárata

a Megyeháza bejárata

Mackó Snack bejárata

Szabadság tér kapuja a Szürkebarát borozó mellett

Sárkányos kerékvető a Szabadság tér kapuján a virágbolt mellett

Kossuth u. 3–5. sz. kapualj (Sarolt- ill. a Gizella-udvar felé)
 Megyei könyvtár főkapujának kerékvetői
 Színház épületének bejárati kapuja
 a Petőfi Színház Óvári utcai homlokzata melletti kapu vasbeton anyagú kerékvetői
 Iskola utcai Játékszín (Gaal Sándor karnagy egykori lakóházának) kapubejárata
 Toborzó utcai ház kapualja
 Galamb utca átépítés alatt álló házának kiemelt kerékvetői
 Esterházy utca Davidikum kapubejárata
 Esterházy utca Játék-nagykereskedés bejárata
 Zeneművészeti Szakközépiskola bejárata
 Jókai utcai polgárházak kapualjai
 Szent István utca 5. sz. ház kapubejárata
 Úrkút és Deák utcai házak
 Pajta utcai kapu (Úrkúti borozó mellett)
 Thököly utca 5. sz. alatti ház és a mellette lévő egyedülálló sarokkő
 Brusznai utcai épületek (APEH, Budapest Bank székháza)
 Volt Rozsos-Cseresnyés kúria

A kerékvetők korszaka lejárt

A kerékvető készítésének és használatának ideje Európában is, városunkban is, Veszprémben a 20. sz. harmincas-negyvenes éveinek végén lejárt. Ettől az időtől – még ha nem is nagymértékben –, de a lovaskocsikat és a szekereket kiszorította a gépkocsik fokozatos elterjedése.

Ahol a kerékvető útban volt, ott kiásták és eldobták. Ahol a kapualjat a kőlabazatának a részét jelentette, ott lefaragták. Ahol már új kapukat cseréltek vagy ablakokat építettek be az egykori kapuk helyére, s ha nem volt már rájuk szükség, jobb esetben mementóul beépítették a falba az utókor számára. (Pl. a Tűztorony Étterem ablakai. Már a régi képeslapokon is a befalazott kocsikapu látható.)

Építkezések, felújítások során a régi, használatlan kerékvető az udvaron hever a többi felhasználatlan építőanyaggal, ami várhatóan kidobásra kerül, esetleg más funkció betöltésére fog szolgálni. (Csak remélni merem, hogy az új arculatot kapott régi épületek visszakapják ezt az évszázados értéket, s az új kerékvetők már más profillal, de újra ékeskedni fognak az épületek felújított bejárataival mellett.)

A várost körbesétálva, a régi, ódon utcák rejtik azokat a ma is szép polgári házakat, amelyek kapui őrzik még városunk eme közlekedéstechnikai és történeti emlékeit. A Vár környéki utcákban és az egykori kereskedelmi útvonal mentén találjuk azokat a kapukat, ahol még az ősi kerékvetők mesélnek nekünk a régmúltról.

A kapuba behajtó türelmes és türelmetlen, szelíd és duhajkodó, ittas kocsi-sokról, akik alkalmanként kocsikerekeikkel vérző sebet ejtettek a szépen faragott kőgömbökön, hányszor feljajdúlhattak kerékvetőink az érkező forgalom láttán, bizakodva a kocsi s a fogat az udvarra történő balesetmentes behajtásában. Hányszor kaphattak rúgásokat azon lovak patáitól, amelyek izzadva küzdöttek a nehéz rakománnyal való bekanyarodás során ... és még mennyi minden más események tanúi lehettek...! S mindezeket a sebeket évszázadokon keresztül kellett elviselniük! Némelyikük örökre őrzi az események múlhatatlan emlékeit.

Úgy érzem, hogy nekünk, mint az utókor polgárainak a feladata az, hogy begyógyítsuk ezeket a sebeket, s ha kerékvetőink nem is várják a szekerek, vagy fogatok behajtását, de megérdemelik, hogy mára csendes őrséget álljanak a szépen felújított, rendezett porták, kapuk előterében, s néma fogadással köszöntsék az épületbe betérő polgárokat.

Kötetünk szerzői¹

Dr. Ács Anna	irodalomtörténész, muzeológus, LDM	Veszprém
Dr. Bagi Zoltán Péter	Levéltár-igazgató, Győr Megyei Jogú Város Levéltára	Győr
Dr. Farkas Gábor	ny. levéltár-igazgató,	Székesfehérvár
Fekete Tamás	főlevéltáros, VeML	Veszprém
Dr. Földesi Ferenc	nyá. ezredes	Veszprém
Horváth Elvira	tanítónő, helytörténeti kutató	Veszprém
Dr. Hudi József	főlevéltáros, VeML	Veszprém
Jákói Bernadett	múzeumi munkatárs, Magyar Építőipari Múzeum	Veszprém
Kádár Tamás	történész	Budapest
Dr. Karlinszky Balázs	levéltáros, Érseki Levéltár,	Veszprém
Dr. Körmendy József	ny. püspöki levéltár-igazgató	Veszprém
Dr. Lichtneckert András	osztályvezető, főtanácsos, VeML	Veszprém
Dr. M. Tóth Antal	ny. egyetemi tanár, zenetörténész	Veszprém
Nagy Balázs Vince	levéltáros, VeML	Veszprém
Dr. Nagy Miklós Mihály	katonai szakíró, egyetemi docens, ZMNE	Budapest
Nagy Szabolcs	levéltáros, VeML	Veszprém
Dr. Pálffy Géza	az MTA doktora, tudományos tanácsadó, a „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport vezetője	Budapest
Rainer Pál	régész, LDM	Veszprém
Dr. Regenye Judit	régész, LDM	Veszprém
Siposné Dr. Kecskeméthy Klára	geográfus, c. egyetemi tanár, ZMNE	Budapest
Dr. Solymosi László	történész, egyetemi tanár	Budapest
Somfai Balázs	ny. főlevéltáros	Veszprém
Szegedi László	régész	Rimaszombat
Szurmay László	helytörténeti kutató	Veszprém
Dr. Tölgyesi József	felelős szerkesztő	Veszprém
Veress D. Csaba	hadtörténész, LDM	Veszprém

¹ A kötetben közölt tanulmányok szerzőinél a megjelenés évében megadott foglalkozást, munkahelyet és lakhelyet adtam meg. A tanulmány és e kötet megjelenése közti időben elhunyt szerzőket jelöltem.

